

Қалмұқан ИСАБАЙ

ШОҢ
БИ

Қалмұқан ИСАБАЙ

ШОҢ БИ

Трилогия

“Елорда”
Астана – 2005

Исабай Қ.

И 83 Шоң би. (*Трилогия*)

— Астана: Елорда, 2005. — 672 бет.

“Шоң би” трилогиясында XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ рулары арасындағы тартыс, Ресей билеушілерімен арадағы қарым-қатынас, алғашқы орыс бекіністерінің салынуы, аға сұлтандыққа талас, т.т. кеңінен суреттелген.

Шоң би қарт тарлан, көреген саясатшы ретінде қара халықтың мұңын көздеп, жоғын жоктайды, елдің тұтастығы үшін күреседі. Әрбір оқиға, әрбір дау-дамай сайын Шоң бидің шоқтығы биік, біртуар жан екеніне шүбәсіз иланасыз.

Қазақтың Шоң бидей перзенттері өзін-өзі басқара алмайтын халық болмайтынын сонау XVII ғасырдың аяғы, XVIII ғасырдың басында-ақ дәлелдеп шыққан.

Шығарма Шоң би бейнесін заманының арғыдан ойлайтын, кең алымды зор қайраткері етіп көрсеткен.

И $\frac{4702250200 - 372}{450 (05) - 05}$

ISBN 9965-06-422-9

© “Жазушы”, 1993

© Исаба* Қ., 2005

© “Елорда”, 2005

АЛҒЫ СӨЗ

Әр жазушының бас кітабы болады. Бізде бұл түсінік Мұхтар Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясынан бергі жерде орнықты. Қазақтың сақа жазушыларының бірі Қалмұқан Исабай қаламынан Ұлы Отан соғысының қан майданынан оралған соң жазу-сызуға отырған жарты ғасырдан аса уақытта эссесі, әңгімелері, повесі, романы, пьесасы бар, ұзын саны жиырма алты кітап туыпты. Солардың ішінде қолыңыздағы “Шоң би” романы жазушының бас кітабы санатынан.

Бұл роман кезінде “Серт” (екі кітаптан тұрады. 1991), “Шоң би” (1993) деген атпен жарық көрген. Жазушының туғанына 80 жыл толуы қарсаңында тақырыбы ортақ шығарма басы біріктіріліп, қазақтың ұлт есебінде қалыптасып, нығаю тарихында үздік рөл атқарған қарымды қайраткер, “қарадан” шыққан тұңғыш аға сұлтан Шоң Едігеұлы (1754—1835) хақында роман трилогия түрінде жарияланып отыр.

Қалмұқан Исабай — ізденімпаз, зертқұмар жазушы. Сокасын түрен тимеген тыңға салады. Естімеген, білмеген жаңалыққа кенелтеді.

XVI ғасырда Көшімхан Ермак дружинасынан жеңіліп қалса да басқыншылармен шайқасты оның тоғыз әйелінің бірі — қазақ қызы Сүзгі апамыз жалғастыра берген екен. Бұл жөнінде бізге тұңғыш хабар берген де, 1916 жылы бейбіт халықты күнәсіз қырып жүрген орыс казачество эскадронын атқа отыруға жарамсыз қылған революционер қазақ қызы Аякөздік Айкызды да оқырманға алғаш таныстырған осы Қалмұқан. Оның шет елдегі әскери қызметте жүрген қазақ жауынгерлерінің тағдырынан “Комендант” атты шытырман оқиғалы роман-дилогияны дүниеге келтіруі, бейнелеп айтқанда, әдебиетіміздің тарихындағы тың айыру. Жуырда отставкадағы полковник Қалмұқан Исабай Югославия Халық-азаттық армиясында батальон командирлігіне дейін көтерілген 23 жасар қазақ сардары Бейсен Райысов хақында қалам тербеді. Аты шулы НКВД-ның “көкжағалысы” бола тұрып, “халық жауы” деген қанқұйлы науқанға қарсы дауыс көтеріп, сталиндік қапаста қаза тапқан қазақ азаматы Серікқали Жақыповты оқырманға алғаш таныстырған да, бүгінде академик Қ. Сәтбаев атымен аталатын Ертіс-Қарағанды каналы құрылысында жылдап жүріп проблемалық очерктер шоғыры

мен экология жөнінде романдар жазған да, осы еңбектері үшін құрылысшылармен бір тізімде “Еңбек Қызыл Ту” орденімен наградталған тұңғыш жазушы да, халық геологі Қосым Пішенбаевтың Екібастұз көмірін алғаш ашушылық еңбегін дәлелдеп, көміршілер қаласының көшесіне атың, орталығына қола ескерткішін қойдырған да, Германияның Илменау қаласындағы Гете музейінде Абай мүйісін ашқызың да, Ұлы Гете өзінің туған күнін 1831 жылдың 28 тамызында соңғы рет атап өткен “Цум Левен” ресторанына ұлы Абайға Еуропада тұңғыш банкет бергізген де, Берлин қаласының бір көшесіне Абай атын қойғызған да осы Қалекен.

Қалмұқанның мына ерлігі ерекше сөз қыларлық: 1965 жылы коммунист-шовинистер Павлодар облысының Ермак қаласына Сібірді жаулап алушы Ермак атаманның ескерткішін қояды екен. Әсіресе 1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан қанаттанған қазақтар ескерткішті алып тастауды талап етеді. Ермак қаласының депутаттары Омбыдағы Сібір казачествосы штабының нұсқауымен ескерткішті құлатуға бермей келеді. Бұл ескерткіш осылай ұлттар аралық жанжалдың себебі болып тұрады. 1991 жылдың күзінде Қалмұқан Елбасына ескерткішті жоюдың тың жолын ұсынады. Президент құптап, осыны іске асыруды жазушының өзіне тапсырады. Көп сөздің түйіні — Қалмұқан тәсілін іске асыру арқасында 1992 жылдың 15 наурызында ескерткіш құлатылады. Қала атын өзгертуге де араласады Қалмұқан. Ол Ермак қаласын Г. Потанин атымен атауды ұсынады. Бұл ұсыныс та жөнін тапқаннан кейін, кетіп бара жатқан Қалмұқан тас боран астында қалады. Сөйтсе казачество жағы “Анау атаман атын алдырып тастады” деп, қазақ жағы “қалаға бір орыстың орнына екінші орыстың атын қойғызып барады” деп, тас лақтырған екен. Сөйтіп, біздің кейіпкеріміз оқиға сырына түсіне қоймаған тобырдың тас боранының астында қалған да тұңғыш жазушы болады.

Иә, Қалмұқан Исабайдың сонылық ашқан тақырыбын тізбелеудің өзі біразға созылатын шаруа. Қолыңыздағы “Шоң би” трилогиясы — сондай творчестволық ерлігінің бірі. Трилогияны оқыған адам ел тарихының нелер қызғылықты, бұрын-соңды қалам ізі түспеген беттерін парактап отырғандай әсер алады. Роман материалын жинап, жазуға жұмсалған қыруар уақыты, еңбегінің өзі нағыз инемен құдық қазғанға пара-пар. Жазылумен бәрін қосқанда бұл туындыға өмірінің аттай қырық жылын сарп еткен. Бағзы біреулердей ел аузындағы аңызбен (кейбір сыпсың “дейді-дейдіні” де малданып әдебиеттен нәпақа тауып жүр ғой), ілгерілі-кейінді шыққан түрлі кітаптарымен шектелген жоқ. Қалмұқан қаламгердің негізгі кеніші — фактілер мен құжаттар. Ұзақ жылдар архивтерде отырып, көз майын тауысты. Мемлекеттік орталық

архивке барып жүргендер біледі, оның әр фондысында он мыңдаған папка барын. Сол фондының жүз шақтысын сүзіп өтіп, Шонь бидің бүкіл өмірлік жолың, тарихи еңбегін тастай ғып біліп алды.

Қырық жыл бойы тірнектеп жиған материалы, іріктеліп қорытыла келе, жазушыны жаңа ойларға жомарт кенеулі, келісті сом суреттер туғызуға жол ашты. Ілуде бір кездесе қалғанда шығарманың жазылу тарихын айтып беруді өтіңсеніз, Қалекен бөгеті бұзылған судай ақтарылады. “Жоңғар соғысынан кейінгі 50-60 жыл бізде неге дұрыстап зерттелмеген? Жоңғар басқыншыларына қарсы Отан соғысында жеңіп мерейі үстем болған халық неліктен алды-артына қарамай бодандық қамытын киіп сорлаған? Мен романымда осы сауалға жауап іздедім. Өзімше таптым да деп ойлаймын. Тапқан-таянғанымды Шонь би бейнесінде жинақтадым”, — деп ұзақ-сонар әңгімеге кетеді. Одан ұғатының — қазақ тарихының бірқыдыру беттерін қайта қарау керек екен деген түйінді ой.

Шонь би, поляк қаламгері А. Янушкевич жазғандай, “Үлкен адам болған. Шоньның елді ақылмен, әділ және іскер басқарғаны сонша, оның өкіметіне хандар да қызыға қараған”¹. Шонь би “қазақ өзін-өзі басқара алмайды” дейтін отаршылдық қауесетке қарсы шыққан қайраткер. Қарсы тұрып қана қойған жоқ, ел басқару ісі арқылы айтқанын ақиқатқа айналдырды. Бұл жағынан ол тарихымыздың тағы бір тамаша тұлғасы — Сырым батырдың ерен ерлігін еске түсіреді.

Тарихи роман өз дәуірінің талап-тілегінен туатыны мәлім. Тәуелсіздік дәуіріміздің басталған жылы жарық көрген “Шонь би” актуальділігі, зәрулігі тіптен өтімді шығарма. Қазақстан тәуелсіздіктің көк байрағын желбіретіп азат өмір сүргелі он екі жылдың қаразы өтті. Құдайға шүкір, алғашқы қиындықтарды жеңіп, ел қатарлы өмір сүріп келеміз. Сонда да шовинизм зәрімен уланғандар әлі күнге “қазақ өзін-өзі басқара алмайды” деген әлдеқашан күресінге тасталған қоламтаны қайта бықсытқысы бар. “Еуразия” атты Жалпыресейлік қоғамдық-саяси қозғалыстың лидері Александр Дугин дейтін неошовинист: “Еуразиялық одақ тек экономикалық емес, мемлекеттік-стратегиялық одақ... Қазіргі заманда АҚШ-тан басқа бір де бір мемлекет ұзақ мерзімді айтпағанда, қысқа мерзімнің өзінде тәуелсіздігін сақтап қала алмайды. Ұлттық мемлекеттердің тәуелсіздік дәуірі аяқталып келеді”², — деп сәуегейсиді.

Еуразия елдерінің рухани байланысын, достық қатынастарын үзбеу, сақтап қалу, нығайту идеясын “дугиндер” өстіп бұрмалайды. КСРО-ні жаңа, діни-православиелік негізде қайта құрамын деу

¹ Адльф Янушкевич. “Дневники и письма”. Алма-Ата. 1966. Сс. 179-180, 217.

² “Жас Алаш” газеті. 16 қазан, 2003 жыл.

бос әрекет, қаңқу сөз қоздату. Ондай қаңқуды әсіресе қазақ қауымы құлағына ілмек емес. Өйткені қазақтың Шоң бидей перзенттері өзін-өзі басқара алмайтын халық болмайтынын сонау XVII ғасырдың аяғы, XVIII ғасырдың басында-ақ дәлелдеп шыққан болатын.

Қалмұқан романы осынау тарихи шындықты жан-жақты, терең, дәлелді көрсетуімен құнды. Шығарма Шоң би бейнесін заманының арғыдан ойлайтын, кең алымды зор қайраткері етіп көрсеткен. Ол қазақ ішінде кеңінен тараған “тобесіз жер болмайды, төресіз ел болмайды” деген лақапты, төре, ақсүйек дейтіндердің ежелден құлаққа сіңісті культін әшкерелегендердің маңдай алдысы, бірегейі.

...Несін жасырамыз, “Сүйінші! Төре келеді!” — деп боркін аспаңға атқан қазақ аз кездеспеген. Төре — қазақ ішінде тараған Шыңғыс хан тұқымы. Өздерін “ақсүйек”, қалған қазақты “қараша” деп атағандар. Бұлардан Абылай, Кенесарылардай исі қазақ қамын ойлаған, қасықтай қаны қалғанша алысқан арыстар да, қазақты патшалы Ресей отаршыларымен бірге езіскен, Исатай мен Махамбеттей ардақтыларының басын кесіскен сатқындар да шыққан. Соңғылары Шоң тарих сахнасына көтерілгенде тіпті күш алып кетіп еді. Күш алатыны, отаршылармен ауыз жаласып жүріп, 1822 жылы Александр I патша жариялаған “Сібір қырғыздарының уставына” өздеріне пайдалы баптар енгізілуін қамтамасыз етті. Бұл устав бойынша қазақ хандықтары жойылды. Қазақты сөйтіп мемлекеттілігінен яки ұлттық мүддесін қорғайтын орталықтан айырды. Сұлтан, төрелер отаршылдыққа көну қарымына қара қазақ үстінен мәңгі үстемдік етуге құқық беретін, халықты бас көтертпей езетін, тек өздеріне ғана пайдалы мына томендегі ережелерді енгізіп алды.

1. Қазақстанда бұдан былай “Болыстарды сұлтандар басқарады”.

2. Болыстар “округтерге билік жүргізетін аға сұлтан сайлайды” (16, 18-баптар).

3. “Сұлтан атағы атадан балаға мұра боп қалады. (30, 31, 36-баптар) ³.

Мінеки, “бөліп ал да билей бер” дейтін отаршылдықтың классикалық ережесі. Патша өкіметі бір қазақты екіге жарып, қарашаны “ақсүйек” арқылы билеуді жүзеге асыруды ойлап іске асырмаққа жан ұшырды.

Әділетсіз ережеге ең алды бас көтеріп қарсы күреске бел байлағандардың шынында да шоңы, дәуі — Шоң би бейнесі қалай

³Қараныз: А. И. Левшин. Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат. 1966. Сс. 401-402.

сомдалуға тиіс? Жазушыны аз толғандырмаған мәселе. Автордың ұтқан жері, Шоң бидің қазақ тарихы алдындағы үздік еңбегін на-
нымды, толымды етіп көрсетуінде, нақты тарихи жағдайдың эпи-
калық канатын жаза отырып, биік тұлға бастаған ұлт күресін
реалистік тұрғыдан бейнелеуінде. Тарихи Шоң биде ақ патшаның
жағасынан алатындай қауқар жоқ-тын. Дегенмен, “қалауын тапса
қар жанады”. Шоң бидің патша уставын іске асырмай тастауға
шама-шарқы жетпесе де, енді мына қызықты қараңыз, құжаттың
“ақсүйектерге” берген бір артықшылығын қалайда бұздырады! Жері
Ресейдің ресми картасына түсірілген “тортұлы одағын” құрып, кара-
дан шыққан алғашқы аға сұлтан болады. Қалайша?

Жазушы шын оқиға, деректерге сүйене отырып, тарих жасау-
шысы — халық дейтін принциптің дұрыстығын еске түсіретін сом
сурет жасайды.

...1833 жылы Баянауыл округін құрған соң патша өкімет
орындары оған аға сұлтандыққа Бопы деген “ақсүйекті” сайламақ
болады. Тіліп түсер алмас характеріне алғыр ақыл-парасаттылығы
сай Шоң би, міне, осы тұста қамал бұзғандай қайратқа мінеді. Пат-
ша ағзам өкілі Камаевты жер соқтырады. Сұлтан сайлауының рәсімі
басталар басталмас Сабындықолдің ар жақ, бер жағынан ине шан-
шар жер қалдырмай түгел жайлаған құмырсқаның илеуіндей бы-
жынаған халықты қас қағымда таратып жібереді. Қамшысын сілтеп
қалған сәтте Камаев қасындағы ат төбеліндей сұлтандармен
состиып жалғыз қалады. Камаев осында арнайы әкелінген әскери
отряд бастығы Потанинге жекіреді. Анау “қос зеңбіректі, жүз елу
қарулы солдатты не үшін алып келдік, атып жаскамадың ба?” —
деп қиғылық салады.

Осы жерде айта кететін бір нәрсе, Потанин деген фамилияның
қазақ құлағына жылы ұшырайтындығы. Ия, бұл Потанин — Шоқан
Уәлихановтың досы, атақты географ, фольклорист, түрколог
Григорий Николаевич Потаниннің әкесі еді. Ол қазақтарға іш тар-
татын. Сол себепті отряд бастығы Николай Ильич Потанин үр да
жық Камаевқа: “Бұл халықтың біздің отандасымыз екенін ұмытпа-
ңыз”, — дейді.

Оқырман өзі де аңғаруы тиіс, бұл эпизод, көрініс — Қалмұқан
трилогиясының қай тұрғыдан алғанда да ең жарқын беттерінің бірі.
Халықтың шешуші рөл атқаратыны тағы бір рет айғақталса, “қара
қазақ ел басқаруға жетілмеген” деген отірікті және өрге бастырмай
қояды. Николай Потаниннің қазақты бауыр тұтуында да үлкен мән
жатыр. Қазақ-орыс достығы тамырын тереңге жайған.

Орыс шенеуніктері ақыры Шоң бимен ақылдасып санасуға
мәжбүр болады. Онымен хат алысып, хат берісіп тұрған. Архив
қоймаларында бас губернатор мен Омбы облысы ұлығы хаттары-

ның 60 шақтысы сақтаулы. Жаксы іріктеліп, ішкі байланыстары ашылып, жіті қорытылған мейлінше бай материал шығарманың шыншыл шырайын арттыра түскен.

Романда Шоң бидің сол кездегі хан, торелерден иығы әлдеқайда асыңқы екені жан-жақты суреттелген. “Төре-елге Құдайдың берген төбесі” емес екені жеріне жеткізе дәлелденеді. Бөкей хан Шоңды жығуға не айла-сұмдықтың бәрін қолданып бағады. Тіпті қалың қол жинап соғысып та көреді. Бірақ жеңіс әрдайым Шоңға бұйырады.

Ел басқару ісіне қай жағынан да жетік Шоң өз құзырындағы аймақтың экономикасын, әлеуметтік хал-ахуалын, рухани саулығын мықтап бақылаған. Шоң бидің ел ішінің моральдық тазалығын сақтау жолындағы күресі — өзі бір тұнып тұрған жыр. Роман торелердің қол астындағы қазақтың әйелдерін жұрт көзінше міз бақпай ашықтан ашық маскаралуын, жүйрік ат, асыл мүлік, не жылтырауықтың бәрін сыпырып-сиырып иелене кететін жиренішті әдеттерін, ел ішін аздыратын жүгенсіздіктерін аяусыз өшкерелейді. Кей қожа-молдалар халықтың қараңғылығын пайдаланып, айдалада үй тіктіріп, бала таппаған бедеу әйел байғұстарға қол жүгірткен. Халықты азғындауға әкеп соқтыратын әбестіктерге Шоң бидің қарсы амалдары романда откір ащы тілмен жеріне жеткізіле суреттелгеніне оқушының айызы қанып, сүйсіне түйсінетіні еш шүбәсіз.

Қай тұста тым қатал кететін Шоң, опасыздығы үшін бір жансызды ат құйрығына байлатып жазалайды. Бірақ кейіпкер көбіне оң мінезімен, әділеттілігімен, көрегендігімен көзге түседі. Орыс қызымен көңіл қосып жұптасқан Тұрар деген жігіт зайыбымен Шоң іргесінен пана табады.

Шоң би қазақ қоғамының экономикалық тірлігін жақсарту қажеттігін ерте түсінген. Жиі-жиі жұтқа ұшырайтын малға қыстық пішен дайындау ісін бастауға, егін егуге алғаш мұрындық болғандардың бірі. Қазақтарды тұз өндірісіне үйреткен де осы би...

Романда архивпен қатар аңыз материалы да ұқыпты игерілген. Бас кейіпкер характерін аша түсетін типтік құрал ретінде ұтымды жұмсалған.

...Бір қазақ биге шағынады. Осылай да осылай, мына жігіт қызымды зорлады. “Не үйленсін. Не қалың мал төлесін”, — деп талап қояды. Жігіт оқиғаның болғанынан бас тартпайды. Бірақ жағдай қыздың келісімімен болғанын айтады. Сонда Шоң би қыздың қолына қын ұстатады. “Мен “тоқта!” дегенше қын ұстаған қолыңды ерсілі-қарсылы қозғап тұр”, — дейді. Жігітке қанжар ұстатып, “қыз қолын қозғап тұрған бойда қынға сал”, — деп бұйырады. Арлы-берлі шайқақтаған қынға жігіт қанжарын сұға алмайды. Сонда би дау шығарған жаққа: “Көрдің ғой, оқиға қызыңның келісімімен болған”, — дейді.

Осы оқиғаны тарихи тақырыпты кей шығармалардан кезіктіреміз. Бірақ бұл аңыз емес-ті. Шоң би кезінде болған оқиға. Олай деуімізге себеп, Шоңның замандасы, атақты биді көріп өңгімелескен А. Янушкевичтің куәлігі. Ол 1844 жылы Парижде шыққан “Күнделігінде” осы оқиғаны жыр ғып жазады.

Романда Нұрмағамбет төренің (Абылай хан немересі) Қанжығалының Қаржасқа қарсы істеген әрекетінен туған Ереймен үшін дау тарихы суреттеледі. Шығарманың идеялық сырынан хабар беретін болғандықтан, оған да тоқтала кету жөн. Дауды шешуге екі рудан билер тобы шығады. Сөз сайыс кезінде “ара ағайын” керей биі Тұрдыбек Көшенев: “Ереймен әуелі Құдайдікі, содан кейін патшаникі, содан кейін губернатордікі, содан кейін төренікі...” — деп бітім айтқанда Шоң: “Былылдапсың! Ереймен әуелі Құдайдікі, содан кейін қазактікі. Басқалары кірме, оларға жер қайда!” — деп өз билерін ертіп шығып кетіпті.

Архивтен алып өңделген тағы бір фактіге назар тігелік. 1827 жылы Боштай би Омбыға барып облыс бастығына “Егер Баянауыл округіне Шоң аға сұлтан болса, Төртұлыны Қоқан хандығына апарып қосатын түрі бар. Сондықтан аға сұлтан тағына Төртұлының 332 биі аға сұлтандыққа мені лайықты көріп отыр”, — дейді. Облыс бастығы генерал Броневский бұл неткенің дегендей ренжіп Шоңға хат жолдайды. Биге ауыр кінә таккандай болады. Шоң Боштайды шақырып алып, мәселені билердің талқысына салады. Сонда Боштай тұрып Шоңға: “80-ге келген өзін аға сұлтан болуға жанталасып жүргенде, бар өмірім алда, бүгіндер 18-ге келген мен неге аға сұлтан болмаймын?!” — депті. Сонда Шоң өзінің аға сұлтан болғысы келгені қара қазаққа жол ашып беру үшін жанталасып жүрмін деген мағынада түсінік береді. “Төрелердің “қара қазақ ел басқаруға жетілмеген” деген пікірін орыс әкімдерінің құлағына құйғаны сондай, аға сұлтан тұрсың, болыстар түгелдей төре тұқымынан сайланады деп Сібір қазақтарына арналған Уставқа арнайы баптар кіргізіп үлгіріпті. Ал мен қара қазақтың ел басқара алатынына олардың көзін әбден жеткізген сияктымын”, — дейді.

Шоң қарадан тұңғыш аға сұлтан боп сайланғаны кейінгі қарашаға жол ашты. Шоң 1836 жылдың көктемінде дүние салғаннан кейін Орта жүздегі округтерге Шорман, оның ұлы Мұса, Өскенбай Құнанбайы, Сатыбалды Қазанқабы, Жайық Ыбырайы, Зілқара Мұсаты, Естемес Есенейі сияқты қара қазақ өкілдерінің аға сұлтан боп сайланғаны мәлім. Ендеше, Шоң би сертіне жетіп, қара қазақтың ел басқара алатынына орыс әкімдерін әбден мойындатқан дейміз.

Романның бір сүйсінетін жері, суреттеп отырған дәуірінің тілін таба білгендігі. Автор халықтың тіл қоры казынасын молынан

қарпыған. Жас Қалмұқанның бірер ілкі шығармасы тіл жұтандығы үшін кезінде орынды сыналды. Әскерде көп жылдар бойы орыс арасында жүріп қалған жас талаптың тіліндегі орашолоқтық ара-тұра көз сүріндіріп қалатын. Жас қалам сынға шамданған жоқ. Газет қызметінде жүріп тілін ұстартты, ысылды. Әдебиет ортасының ұлан-ғайыр көмегі тиді. Бір шығармадан екіншіге қалам сілтеген сайын ана тілінің шырынына қаныға түсті. Тілдегі ақаулар келе-келе қарасын үзді.

Тіл коркемдігі жазатын материалға да байланысты ма деймін. Өңшең таңдайынан бал тамған билер шешен де бейнелі сөйлемесіне лажы бар ма? “Шоң биді” оқып отырғаныңда жазушының енді халқының тіл мәдениетіне әбден тоселіп алғанын сезінесің. Билері бише күйғытқанда шашауларына шаң жұқтырмайды.

Романнан бір көрініс. Ғұбайдұлла төрені Орта жүзге хан сайлауға қытайлықтар Баянауылға келеді. Мұны сезіп қалған орыс жағы төрені қытайлықтарға қалайда жолықтырмаудың амалын қолданады. Асу атаулының бәр-бөріне қарауыл қояды. Ғұбайдұлла Шоңға келіп ақылдасқанда, би бірден кесімді жауап қайтарады:

“Шүршіттің отыны қазақтың қазанын қайната алмайды”.

Шолақ қайырылған осындай мірдің оғындай тиетін мағыналы отты сөз Шоң, басқа да оның серіктерінің аузына мол салынған.

Шоң өзі басқаратын округтегі тапқыр шешен, ақылы кен Үкібай бимен жиі кеңеседі екен. Ал тентек, ашушаң, сөзге де, іске де шапшаң інісі Торайғыр одан ағасын олердей қызғанатын болса керек. Бірде Торайғыр Үкібай биді былай деп қыжыртады:

“Үкі екенсің ұшып кеткенің жөн”, — дейді, бәсекелесін ағасының ауылынан тез аластағысы кеп.

Сонда Үкібай:

“Адамның қасиетін атынан танысак, Жанқозының (Торайғыр руы) байталдарының буаздығын сенен көреді екеміз ғой”, — депті.

Арқаның сәні де, әні де Баянауылдың өткен-кеткенін баян ететін жазушы Қалмұқан Исабай роман-трилогиясы таныстырмақты ниет еткен мақаланы осымен тәмамдаймыз. Ендігі пікірді оқырманның өзінен күтеміз.

Шериаздан ЕЛЕУКЕНОВ

27 қараша 2003 жыл

“Қазақтың басқа руларына қарағанда Баянауыл округына қарасты руларға төрелер ықпал жүргізе алмады. Өйткені бұларды өте күшті ру басылары — билер басқарды. Халық арасына әсіресе айдабол биі Шоң мен қаржас биі Шорман аты кең тараған еді”.

(Ч.Ч. Валиханов. “Собрание сочинений”. Алма-Ата. 1961 год. Т. IV. Стр. 25)

БІРІНШІ БӨЛІМ

Қокан ханы Омар қазір келетін адамды шахмат тактасын құрып қойып күтті.

— Түркістан аспанында сіздің туыңыз мәңгі желбіресін, хан ием! — деп егде тартқан бойшаң сары адам табалдырықтан бері аттап, тағзым етіп бас иді.

Кірушіге тік қараған хан:

— Отыр! — деп тактаның қарсы жағын нұсқады.

...Бұл адам Түркістанды аузына тегін алмаған.. Өз ажалынан өлген хан болып па, Омар Қоканның алғашқы ханы, өз ағасы Әлімнің есебін тауып, көзін жойып, таққа отырды. Әлім табиғатында содыр жан болды. Ол хандықты қылыштың жүзі, білектің күшімен нығайтам деп дұшпанын көбейтіп алды. Ал Омар болса, мемлекетті ақыл-айламен басқаруға ден қойды. Мұның жемісі — Қокан хандығының жауы азайды. Дегенмен хан атаулының алдына қоятын бірінші мақсаты — көршілері жерінің есебінен іргесін кеңейту ойы Омарда да болды. Алайда ол бұл мәселеде ағасының тәсілдерінен бас тартып, тағы да ақыл-айлаға жол берді. Көршілерімен сауда-саттық қызды. Міне, осы тұста Омар есіне Түркістан қаласының тұрғыны Сәлім деген адам түскен еді. Мұнымен Омар әуелден таныс болатын. Ағасының хан боп тұрған кезінде Қокан базарында ұсталып, Түркістанның жансызы деген айып тағылып, басы кесілейін деп тұрғанда діншіл Омар оның қожа екенін біліп, босауына көмектескен. Ал Сәлім хан жендеттерінің қателескенін мойындатып,

өзінің дін мен ғылым қуған бейкүнә жан екенін дәлелдеу үшін, артынан Қоқан қаласының кітапханаларынан мүлде шықпайтын болды...

— Сен маған қызмет көрсетуге бармысың? — деген оған таққа отырғанына көп болмаған Омар.

— Бір кезде сіз мені ажалдан құтқарушы пірім болдыңыз, — деп Сәлім бас иді.

Бұл кезде Қоқан хандығының солтүстік шекарасы Ташкентке он-он бес шақырым ғана жетер-жетпес болатын. Ол қалада Жүніс, одан арғы Түркістанда Есім мен Болат хандар биліктерін жүргізіп тұрған. Омардың мақсаты — осы қалаларды басып алу арқылы Сыр бойы, Қаратау, ту-ту Шуға дейінгі жерді Қоқан хандығына қарату.

— Түркістан жағдайынан хабар беріңізі? — деді Омар.

Түркістан қаласын төңірегіндегі елдермен бөле-жарып билеген Есім мен Болат хандар бірімен-бірі қырғи қабақ өмір сүрді. Қайткенде де бірін-бірі аластатып, әлдері келсе, бірінің көзін бірі жойып, қасиетті қаланың жеке-дара билеушісі болғысы келді...

Сәлім осыны айтты да:

— Қазір де олар бірін-бірі атарға оғы жоқ қалыптарында, — деді.

— Біз олардың бірінің көзін екіншісінің қолымен жойсақ қайтер еді?

— Онда тірі қалғанының күш алып кетуі мүмкін ғой.

— Мүмкін өзің тың тәсіл ұсынарсың? — деді жожаға тоқтала қараған Омар.

— Ондай тәсіл бар, — деді Сәлім. Омар құлағын тоса түсті. — Қазір Болат та, Есім де күшті. Әсіресе Болат. Қазақтың өте жауынгер әрі саны көп қоңырат руы соның ықпалында. Ал Сыр бойының халқы Есімнің ашса алақанында, жұмса жұдырығында. Әуелі екеуін де бірдей әлсіретіп алған жөн. Бұл іс қолыңыздағы өкіметіңіз ауқымды, төңіректі шолатын тағыңыз биік сіздің ғана қолыңыздан келеді.

Аз-кем ойланған Омар Сәлімге қарай ұмсына түсті.

— Ендеше, Түркістанға үшінші билеп-төстеушіні кіргізу керек. Күштің екіге бөлінгені қалай, үшке бөлінгені қалай?

— Үшке бөлінуі — тоз-тоз болуы.

— Міне-міне.

— Үшінші кім болады?

— Бұхардың бегі — Тамыратбек.

— Оны Түркістанға қарай қалай итересіз?

— Есім мен Болаттың екеуінің бірі бәсекелесінен құтылу үшін Тамыратбектен көмек сұрау керек. Бектің құлқыны маған аян. Ол Түркістанға барысымен “өзім билеймін-ді” — ұяғарады. Күшті үшке бөлу деген осы.

— Тамыратбектің бетін көрген соң ана екі хан өзара күш қосып жүрмесе, — деп күдіктенді Сәлім.

— Екі ханнан гөрі екі қара тас оңай қосылар, — Омар өз сөзіне өзі күліп алды да, Сәлімге әдемі көзінің қиығымен қарады. — Содан кейін екіншісіне көмекке Ташкент ханы Жүністі шақыртсақ... Сонда ол күш төртке бөлінеді.

— Ақыл өзіңізде, ақылшылар төңірегіңізде, хан ием, — деп келе жатыр еді Сәлім, Омар оның қолына саусағын тигізді:

— Есім мен Болаттың біріне — Тамыратбекті, екіншісіне — Жүністі шақыртатын сіз боласыз.

— Ләббай! — деп Сәлім қолымен кеудесін басып, басын иді.

Хан ордасынан шығысымен Түркістанға тура тартқан Сәлім Омар тапсырмасын толық орындаған еді. Үш жылдың ішінде бір қалаға үш хан мен бір бектің басы сыймай, дүниенің әлем-тапырығының шыққаны сонша, баяғы Сәлім аузынан шыққан “тоз-тоз” деген сөз 1811—1812 жылдардағы Түркістан жағдайының жанында бойында жауына төтеп беретіндей күш-қуаты бар деген белгідей боп көрінер еді. Дегенмен Омар қазақтар қасиетті деп санайтын қаланы басып алуға асықпады. Төрт көкжал бірін-бірі әлі де жұлма-лай түссін! Содан кейін Омарға да іске кірісуге кезек келеді. Түркістан енді Қоканнан қашып құтыла алмайды. Сөйтіп, өне-міне дегенше Қокан хандығы Арал теңізі мен Алты шаһарға¹ дейін көсіліп жататын болады. Мұның бәрін Омар қосымша әскер жинауға бір теңге де шығындамастан жүзеге асырады. Ал одан кейін ше? Қазақ даласы! Сонда мемлекеті Еділ мен Ертіс, Сібір мен Памир аралығында көсілетін болар еді. Содан кейін қыруар қазақтан жарты миллион әскер жасақтап алса, Омарға кімнің тісі батқандай! Алайда мұның бәрін үн-түнсіз, іштен шала жүргізу керек. Кейде бір адамның жер қайысқан әскер қолынан келмейтін істі атқарып тастайтыны да болады. Сондай адамнан кім бар төңірегімде деп ойланған Омар есіне тағы да Сәлім түсті. Ол Түркістанға байланысты істі тындырып болып, өзіне сенім артуға болатынын да дәлелдеді. Үш жылдан кейін, яғни 1812 жылы, ол амалын тауып Сәлімді тағы алдырды.

— Сәлім, — деді Омар онымен көк шай ішіп, жүзім жеп отырып. — Қокан мемлекеті сенің өлшеусіз қызметіне риза!

— Мұсылманның өрісі кең, ересі биік болу үшін Сәлім қолынан келгенін аямайды, хан ием.

— Сен сол мемлекетке әлі де қызмет етуге барсың ғой деп ойлаймын?

— Әлбетте, хан ием.

¹Қазіргі Син-цзянь өлкесінің жері.

— Мен сені үлкен іске жұмсағалы отырмын. Соны тындырып келсең саған Қокан дәулетінің¹ шайхысыям² қызметі дайын. Күндердің күнінде Еділ мен Ертіс, Сібір мен Памир аралығынан орын алып жататын ұлан-ғайыр елді жайлаған халықтың басына мен, жанына сен ықпал жасайтын боласың.

— Қандай жұмысыңызға болсын бармын, хан ием!

— Арғын арасына барып, әуелі қолымызға тізгін боп тиетіндей жайлар біліп келесін...

Осы міндетпен ол Сарыарқа жағында екі жыл болып, оралып отырғаны осы...

Омар жуырда Түркістан қаласы мен Сыр бойын елеулі қарсылық кездестірмей-ақ басып алған болатын. Сәлімнің кіре бере қасиетті қаланы аузына алуы — “Қокан қадамының сәтінде менің де еңбегім бар” дегенді ханның есіне салғаны еді.

— Отыр! — деп хан шахмат тақтасының қарсы жағын көрсетті.

Сәлім аласа орындыққа отырды да, тақтаға үңіліп ойланып қалды. Ол шахматты ойнай отырып сөйледі. Сарыарқаны жайлаған қазақ рулары жөнінде мәлімет бергеннен кейін, тіліне даланы билеп-төстеушілерді тиек етіп кетті.

— Ертіс пен Есіл өзендері аралығындағы қазақтар үш адамның ықпалында: Уәли хан, Бөкей және Шон.

Омар басын көтеріп алды.

— Шоның кім?

— Би. Ертіс пен Ереймен тауы аралығынан төре атаулыны қуып шығып, халқының алдында үлкен абыройға ие болыпты. Оған Уәли ханның да ықпалы жүрмейді екен. Ал Бөкей төренің ұрпағы қазақтың Қаракесек деген руына ғана ие.

— Бөкей деймісің? Бұл кімнің ұрпағы?

— Ораз-Мұхамедтің.

— Ол жөнінде хабар бере түсші?

— Ермак Нижраның 959 жылы Сібірді жаулап алғаннан кейін де жергілікті бай-манаптар тыныш отырмады. Олар орысты андып, ұрымтал жерде соққы берген, орыстар оларды андып, ыңғайы келген жерде соғыс ашқан жылдар бірінен соң бірі жылжып өтіп жатты. Халықтың берекесін алған таусылмайтын соғыстың бірінде Ермак өлді. Тағы бір соғыста екі-үш сұлтанмен Ораз-Мұхамед деген он алты жасар бала орыстардың қолына түсті де Мәскеуге жөнелтілді. Орыс патшасы тұтқындарды қонақша сыйлап қарсы алды. Мәскеу сарайларында оскен Ораз-Мұхамед орыстың Швед пен Қырымға қарсы жүргізген соғыстарына қатысты. Ока өзенінің бойында Мещер деген қала болатын. Татардың Қасым деген ханы

¹ Мемлекет деген сөздің синонимі ретінде алынып отыр.

² Мұсылман мемлекеттеріндегі дін басының лауазымы.

Алтынордаға қызмет етуден бас тартып, Мәскеуге қашып барғаннан кейін орыс патшасы оған сол қаланы сыйға тартады да, сол жерде хандық құрады. Қала содан былай Қасым есімімен аталады. Ораз-Мұхамедтің Қырым мен Шведке қарсы соғыстарда көрсеткен ерліктеріне сүйсінген Мәскеу патшасы оны Қасым қаласына хан тағайындайды. Ораз-Мұхамед отыз сегіз жасында орыс патшалығы жауларының қолынан қаза тапты...

— Енді сен маған әлгі үш билеп-төстеушінің алдарында қойған мақсаттарын айтшы?

— Уәли өзімнен кейін үлкен балам Ғұбайдолла хан болса екен дегенді арман етеді. Абылай кезінде биліктен қағыс қалған Бөкей қолына қаракесектің тигеніне риза адамдай томаға-тұйық. Ал Шоң қарадан болса да, елді бір хандай билесем екен деген ойда.

Омар Сәлім сөздерін ой сарабына салғандай иегін жиектен қойған әдемі қара сақалын сипап үнсіз отырды да, кең сарайда екеуінен басқа жан болмаса да, сыбырға көшті.

— Уәли мен Бөкей арасы қалай?

— Бас араздықтары байқалмады, хан ием.

— Оларды жекелеп қолға түсіру үшін бізге екеуінің араз болуы керек-ақ, — деді Түркістан тәжірибесін есіне алған Омар.

Осы тұста ұшқыр ойлы Сәлім иығын тез көтеріп алды. Омар оған үмітті көзбен қарады.

— Бөкейдің өзіне хан бол десек...

— Бір халықтың басында отырған екі хан, әрине, тату бола алмайды. Жон екен, — деп келісті де, Омар кенеттен нілдей бұзылды. — Уәлиді өз жағымызға тарту үшін оның баласының хан болуын біз қолдайтынымызды айтуымыз керек. Бұдан кейін оның қол астындағы халықты біздің ауқымымызда дей бер. Сойте тұра Бөкейді де хан деп танысақ, сонда біз бірінен болмаса, бірінен айырылып қалмаймыз ба?

— Ендеше, хан ием, мынаның жүрісіне салу керек, — деп Сәлім шахмат атын көтеріп алды.

Сәлім ұсынысы жұмбақ боп көрінген Омар алдында отырған адамға қас қақпастан қарады.

— Бөкейді орыстардың қолымен таққа отырғызу керек. Содан кейін Уәлидің бүйрегі біздің жақта дей беріңіз.

— Онда Бөкей басқарған елден айырылып қаламыз ғой?

— Әлемге өзіңіз шыққан хан биігінен қарап отырсаңыз казак даласын үш жақтан үш ірі мемлекет қоршайды екен. Солардың ішіндегі мұсылманы сіздің тағыңыздың ғана төңірегіне жиналған. Діні басқа халықтардың басы бірікпейді. Бөкей де әлі-ақ мұсылмандарымен бізге келетін болады. Оның үстіне өзіне хан болу ойын біздің салғанымыз және бар.

— Бұл айтқандарың Шоңға да жүреді демекпісін?

— Шоңды дін жолымен алу оңай болмас, хан ием. Әуелі ол өзі дінсіз. Құран сүрелерін білмеу, ораза ұстамау былай тұрсын, сәждаға басын тигізіп намаз оқымайды ғой.

— Жасы қаншаға келген адам?

— Алпыстар төңірегінде.

— Пайғамбар жасына келгенше намаз оқымау... — Омар жағасын ұстады. — Мұндайдың тек қазақ арасынан ғана табылуы мүмкін.

— Дегенмен оны торға түсіру аса қиынға соқпас деп топшылаймын. — Омар Сәлімге жалт қарады, — Уәлихан мен Бокей сіздің тағыңызға тәнті болып жатқанда, қаншама дінсіз болса да, ол орысқа бұрылып кете қоймас. Жә, сіздің ойыңыз іске асқан кезде екі ірі мемлекет арасындағы аядай жерде құмға өскен жалғыз түп ошағандай қалып та қоя алмас.

— Ақыл! — деді Омар. — Ал өзің жолға қашан шығасың?

— Күн жылына, хан ием. Қазір Сарыарқада қыс қақап тұр. Қыстың күні онда өмір атаулы тұрып қалады.

— Жолың болсын, Сәлім қожа, — деп Омар оның қолын түрекеліп алды. — Сен қазір Түркістанына жүрмексің. Одан әрі жатқан Сарыарқа Сәлімқожаның құзырын жұлдыздарға дейін жеткізетін болсын. Әмин!

Екеуі бет сипасып қоштасты.

* * *

Сібір әскерлері қолбасшысының адъютанты жиырма сегіз жасар штабс-капитан Семен Богданович Броневский қызметіне күндегіден ерте келді. Бүгін Сібір қазақтары өмірінде үлкен оқиға болмақ. Мәжіліс ашылғанда соған келген офицерлермен кездесіп қамал, редут және станицалардың командалшы араласпайынша шешілмейді деген мәселелерін қағазға түртіп алып, бастыққа оңашада баяндап беру керек. Алайда көптеген шаруаны өз бетімен тындыра беретін адъютант ойлағанын іске асыра алмады. Генерал-лейтенант Григорий Иванович Глазенап жұмысқа бұдан да ерте келген екен. Кабинетінде, қомақты стол басында қағаз аударыстырып отырды.

— А, Семен Богданович, келіп қалдың ба? — Ол бас көтеріп қарамаса да, адъютанты екенін білді. Орал тауынан Тынық мұхитқа дейінгі аралықта осы кабинет есігін тықылдатусыз ашып, емінеркін кіре беретін осы жігіт қана. Генер. Бұл келген адамның адъютанты екенін қағаздан көз алмай отырса да, осы кірісінен біліп еді.

— Келіп қалдық, жоғарғы мәртебелі генералі! — деді окшелерін тық еткізген адъютант.

Генерал ойын бөлгісі келмеген болу керек, басын үнсіз изей салды. Броневский бастығының бұйра шашы мен жақ сақалдарына ақ кірген, алайда, бір қараған козге елуге келгенін білдірмейтін жас оңіне қарап жымиды. Офицерлер арасында “Глазенап пенделік мұқтажына да бес қаруын түгел асынып, парад киімімен барады екен” деген сөз бар. Гроднен кадет корпусын бітіріп шыққан он тоғыз жасар прапорщиктің Кавказ армиясы атты әскер инспекторы генерал Глазенапқа адъютант болып тағайындалғанына, міне, табаны күректей тоғыз жыл Кабардин мен Дағыстан жерлерін Россияға қосып алу жорықтарында бірге болды. Сібірге бірге келді. Мейлі Кавказда, мейлі Сібірде, мейлі үйінде, мейлі түзде болсын Глазенап үстінен парад киімінің түспейтіні анық. Жай күндері сойтетін генералға бүгін не дауа — орден-медальдары түгел тағылған кок шұға парад мундирінің жапырақ бейнелес оқа ұсталған биік қызыл жағасы жағын бүгін де тіреп тұр. Ол “сендер де өстіндер” деп ешкімге ештеңе айтпаса да генералға қарап офицер біткен сықияды да жүреді. Қазір Броневскийдің де үстінде құйып қойғандай парад мундирі. Кеудесінде Сібірдің шекара шептерін нығайтуға сіңірген олшеусіз еңбегі үшін осыдан үш жыл бұрын алған әулие Владимирдің төртінші дәрежелі ордені. Генералдың осылай киінісі мен жүріс-тұрысы өзінен томенгілерді де тәртіпке шақыратынына Броневскийдің көзі Кавказда да жеткен, Сібірде де жетті.

Генерал-лейтенант Глазенап орыс тілін фин акцентімен сөйлейтін. Бір парак қағазды былай алып қойып адъютантына қарады.

— Урядник пен казак кайда?

Генералдың сұраған адамдарын ол осы үйге кіре берісте көрген.

— Осында, жоғарғы мәртебелі генерал.

— Әңгімені сол екеуінен бастаймыз. Дайын ұста.

— Күп болады! Іске кірісуге рұқсат етіңіз?

— Кірісе беріңіз.

Глазенап мол нөкерімен Тобыл қаласына алғаш келгенде осыдан алты жыл бұрын Россияның бұл өңірінде бір дивизия мен “Сортаң көлдер”, Ертіс, Би шептерінде әскери казактар тұрды. Дивизия империя карамағындағы рекруттардан құралған, ал казактар өмірі “бөрі азығы жолда” қағидасына құрылған болатын. Сондықтан да ол казактар өміріне тереңірек үңіле түсу үшін адъютантын шептерге жиі аттандырды. Осындай сапарларының бірінде Броневскийдің Петропавл қамалының коменданттық қызметін айлап атқарғаны да бар. Бұл сапарларынан жас офицер не көріп еді? Казак әскерлерінің киімдері Ермак заманындағы казактар киімінен өзгере қоймаған —

әрі сұрықсыз, әрі ыңғайсыз собалаңдаған бірденелер. Қару-жарақта да сол кезден өзгеріс шамалы. Аттары жадау — көтеремге жақын. Әскери ойынның не екенін білмейді. Мылтықтарын жайланып отырып алмайынша оқтау жоқ. Қатын-балалары жүдеу. Егін екпейді. Ауқаттысы мал ұстайды. Кедейі байының малын бағады, балық аулайды... Жаз болса саңырауқұлақ теріп күн көреді. Әскери қызметтері үшін алатын жалақылары аз. Түсімнің бір көзі — көрші отырған қазақтармен сауда-саттық байланысы жоқ. Офицерлері — оңкей егде тартқан сауатсыз адамдар. Осының бәрі тәртіптің де осал болуына әкеп соққан.

Генералдың адъютантына бір риза болатыны — аса тиянақтылығы. Тапсырған істі түбіне жете тындырмай қоймайтынын Кавказ жорығында-ақ таныған. Ол Сібір шептерінде жасаған сапарларынан жазып келген рапорттарында қазақтармен алым-берім, ауыс-түйіс саудасын ашуды, казактар семьясының жан басына алты десятинадан жер беруді, он жеті жасынан бастап “бойларынан күш саркылғанша” әскери қызметте болып, қартайған шағында ғана, не болмаса ауру-сырқау себебімен отставкаға шығаруды, шептердегі редуттарда¹ бейберекет отырған казактарды он полкке, әр полкты бес дистанцияға бөлуді, әр ротасында атпен сүйреп жүретін он екіден зеңбірегі бар артиллерия полкын, осылардың шаруашылығын бір жерден баскарып отыратын әскери канцелярия құруды, казак офицерлерін дайындайтын оқу орнын ашуды ұсынып, Сібір казактары киімінің үлгісін, бейбіт күндердегі жалақы мен жорыққа шыққандағы жалақыларының, ат-көліктеріне төленетін май мен жем-шөп мөлшерін көтеріңкі көлемде көрсетті және бастығының алдына Сібір казак әскерлері уставының нұсқасын қойды.

Глазенап адъютантының ұсынысын түп-түгел қабылдады да жер бөлу, “киргиздармен”² алым-берімді ұйымдастыру, линиялардағы әскери казактарды полктар мен дистанцияларға бөлу мәселелерін көп ұзамай іске де асырды. Ал киім үлгісі, қаржы мөлшері, оқу орнын ашу және устав мәселесі жөнінде беріде губернатор, әріде патша ағзамның өзімен келісу керек еді. Уақыт Наполеонның Европада лаң салуымен сәйкес келді де, Сібір казактарының мәселесін шешу шегеріле берді. Француз императоры бұрнағы жылы Россияға тап бергенде ауызға да алынудан қалған. Соның сәті былтыр одақтастар армиясы³ кеудесіне нан піскен император армиясын Лейпциг түбінде тас-талқан қылып жеңіп,

¹ Қамалдар арасындағы әскери бекеттер.

² 1925 жылдың августына дейін казак есімі ресми қағаздарда киргиз деп аталынып келді. (Автор).

³ Наполсонға қарсы жүргізілген 1813—1814 жылғы азаттық соғыста Россия, Германия және Швеция одактас болды. (Автор).

жорықты Парижде аяқтап қайтқаннан кейін түсті. Глазенап екі адамға Сібір казактары киімінің үлгісін кигізіп апарып, патшаға көрсетіп, ризалығын алып қайтты. Броневскийдің осы үйге кіреберісте кездестіргені сол екі адам болатын..

Қолбасшының кең кабинетіне Сібір казак әскері офицерлері лық толды. Босаға тұстағы алаңқайда — әлгі екі казак. Үстерінде көк шұғадан тігілген тік жағалы, қынама бел камзол Шалбарлары жанына көлденеңі екі елі қызыл әдіп ұстатылыпты. Қалпақтарының да үсті көк шұға, қоқайма жиегі қызыл. Етіктерінің өкшесінде — жарқ-жүрқ еткен шпор. Белдерінде — төрт елі белбеу. Сол жак жамбастарында — қылыш. Жалпы Сібір казак әскерлерінің киімі осы. Офицерлер киімі де тігілуі жағынан қатардағы казактар киіміне ұқсас. Алайда, сапасы жоғары шұғадан тігілген және иықтарында төменгі шендегілер тағатын погон емес, эпалет болуға тиіс. Мына екі казак патшаның да алдында осылай зырылдауықша айналумен болып еді, қазір де қозғалу тетіктері генералдың тілінде тұрғандай бар ықыластарымен аяқтарын сарт-сұрт еткізді.

— Патша ағзамға ұнады, — деді генерал.

Наполеонға қарсы жорықтан көңілді қайтқан патша Сібір қарулы күші командашасының барлық ұсынысына бас ізей берген екен. Уставты да бекітіпті. Ресми аты “Казак училищесі” деп аталатын оқу орнын ашуға да рұқсат етіп, оның қай қалада болу керек екенін шешуді Глазенаптың өзіне тапсырыпты.

Глазенап Петербургқа жүрмес бұрын патша “оқу орнын басқаратын адамың бар ма?” деген сұрақ қоя қалса, жауабына қысылмайын деп осы қызметке Соколов деген отставкадағы есаулды дайындап кеткен болатын. Ол да осында. Петербургтан оралған бетінде алдымен соны шақырып алып, патша бөлген қаржыға сай дайындық жұмыстарын жүргізуін тапсырған. Киім үлгілерін көрсетіп, казактарды шығарып жібергеннен кейін Глазенап сөзді Соколовқа берді. Қарт есаул кеудесін көтеріп, иықтарын тік ұстап, дауысын да ширақ шығаруға тырысты.

— Училище үш дәрежелі бөліктен тұратын болады. Біріншісі — ең жоғарғы дәрежесі. Онда арифметика, алгебра, геометрия және артиллерия мен әскери жер жұмыстары жөнінде сабақ жүреді. Екінші — орта дәрежелі оқу, таза жазу, арифметиканың төрт амалы мен геометрияның қарапайым түрі. Үшінші — төменгі дәрежеде санау, әріп тану және намаз сабақтары жүретін болады. Үш мұғалім бар. Училищеге алынған бала саны отыз. Жоғарғы дәрежелі екі класста оқитын жиырма шәкірттің киімі, тамағы және жатар орны қазынадан. Төменгі дәрежеде оқитындар үйлерінен қатынап жүретін болады. Киім-кешектері де әкелерінен.

— Училищені қай қалада ашу белгісізді? — деп сұрады бір офицер.

— Әрине, Тобылда, — деп қалды отырғандардың бірі.

— Жок, — деді Глазенап, — Омбыда.

— Оқу орнының губерниялық мекемелердің жанында болғаны дұрыс емес пе? Омбы қайда — біреу қайда!

— Училищеге казак балалары алынады. Ал казактар негізінен шептер бойында. Омбы шептерге жақын. Есаул Соколов бүгін жүріп кетіп, балаларды жинай бастайды. Жуырда училищені барып ашамыз.

Сібір казактары өміріне елеулі жаңалық әкелген мәжіліс осымен тәмамдалды. Глазенап айтқан сөзін созбұйдаға салуды жек көретін адам еді. Көп кешікпей алдында он атты, артында он атты әскери казак күзеті бар пәуеске жолға шықты. Күймеде Глазенап пен адъютанты. Қаладан шыққан бетте пәуеске тербетіп екеуі де мызғып алды. Бойлары сергіп, құрақ ұшып қалған екен. Адъютант пердені көтеріп терезеге үніліп еді, жазыққа өскен орман мен көк майсадан басқа ештеңе көрмей, қайтадан шегініп кетті.

Ұзақ жылдар бойы бірге жүріп, бірге тұрған екі офицер жастары мен қызметі және дәрежелерінің алшақтығына қарамай, әскери әдетті сақтау соншама міндет емес жерлерде бірін-бірі аты-жөнімен атай беретін.

— Григорий Иванович, — деді Броневский.

Өз ойымен болып отырған генерал қабағын көтеріп, адъютантына қарады.

— Училищенің барлық балаларын да қазына қарамағына алып оқытсақ қайтер еді?

— Патша ағзам рұқсат берген қаржы жиырма баланы ғана қолға ұстауға жетеді ғой. Өзімізде не бар? — деді де, генерал қолын жайды. — Матвей Гагариннің заманы жоқ.

Бұрын әр ірілі-ұсақты елді-мекен өз күндерін өздері көріп, жергілікті басшылар ойларына келгенін істеп жатқан ұлан-ғайыр Россия жерін Петр I патша 1706 жылы алғаш рет көптеген губернияларға бөлді. Соның бірі Вятка, Перм қалаларынан басталып, Тынық мұхитқа дейін қосылған Сібір губерниясы. Глазенап аузына алған адам осы өлкенің тұңғыш губернаторы. Қолына тиген өлшеусіз өкіметті пайдаланып, қазына қаржысына салынған үй-жайларды сатып жегені және мүлік атаулыны талан-таражға салғаны үшін Петр I оны тұтқындап, қора-қопсысын тінткен уақытта ол тығып қойған үш жарым миллион қазына ақшасы, көптеген алтын, күміс заттар мен қымбат тастар табылғаннан кейін патша әмірімен дарға асылғанын Броневский білетін. Генерал адъютантына осы жайларды есіне түсіруге уақыт бергендегі өз-кем үнсіз отырды да, әлден соң:

— Мен болсам, ұрлағанның орнына училищеге жұмсар едім, — деді.

— Қаржы табылар еді... — деп қалды адъютант.

Генерал оған токтала қарады.

— Казак полктары егін егіп, тұз шығарып, шөп шауып, балық аулайтын болады. Қырғыздармен сауда-саттық жасайды. Шаруашылық полктарға түсім береді. Сол түсімнің біраз бөлегін жылмажыл училищеге алып отыру керек.

Күйменін артқы орындығында жантайып жатқан генерал денесін жеңіл көтеріп алып, оңтайлана берді.

— Мына ойың, Семен Богданович, миға қонады.

Әлде адъютантының соңғы ұсынысының төңірегінде ойланып қалды ма, генерал сөзді одан әрі созбады. Броневский де үнсіз отыра берді. Дегенмен ұзақ жолдың аты ұзақ жол. Ермек қылуға ой да жетпеуші еді. Әлден соң генерал бетін жас офицерге бұрып, белін жазды. Броневский де қозғалып, мәжіліске дайын екенін байқатты.

— Мен казак деген қауыммен осы Сібірде кездесіп отырмын. Ұлты — орыс. Ал қалайша бұлар ерекшеленіп жүр? — Генерал бүгінгі таңда Сібірдегі офицерлер арасында адъютантынан асқан білімді адам жоқ деп санап, оған қандай сұрақ қойсаң да, келелі жауап алатынына сенетін және де мұның солтүстік Кавказды мекендеген халықтар жөнінде дерек жинап, еңбек жазу талабының барын да білетін. Осы әрекетінің кезінде бұл Тер, Кубань казактарының тарихымен таныспады деп ойламайды.

— Бұлар оу баста помещиктерінен бас сауғалап кеткен крестьяндар мен қала жарлы-жақыбайлары ғой. Ол кезде Россияның оңтүстігінде әкімшілік осал болған. Соны пайдаланып қашқан-пысқандар бас қосып қауым құрады. Өздерін-өздері қорғау үшін түгелдей жауынгерміз деп санайды. Араларынан жетекші сайлайды да оған атаман деген атақ береді. Қалған орыстардан окшаулану үшін өздерін казакпыз деп атайды. “Казак” түрікше “еркін” деген сөз.

— Бұл оқиға қай заманда болған?

— Шамамен, он бесінші ғасырда.

— Оу баста осыншама орыс қаша қойды деп ойламаймын. Қалай көбейіп кеткен?

— Өздерінің іштей өсіп-өнуі бар және сол кезде бүкіл Россияға “Оңтүстік жақта ешкімге бағынбайтын, өмірде құдайдан басқаны білмейтін еркін орыстар бар” дегенді естіп, иелерінен тауқымет шеккендердің бәрі солай қарай ағылған. Казактар саны осылай өсті деп шамалауға болады.

— Бұған сол кездегі патшалар қалай қараған?

— Қауымның алғашқыда үнсіз, ешқандай жариясыз өскені даусыз. Ал сарайға еркін қауым жөніндегі лақап жеткен кезде казактар

анау-мынау патша ала қоятындай осал болмаған. Содан кейін он жетінші ғасырдағы әкімдер оларды Россияның шығыс шекарасын күзету мен жаңа жерлер алуға пайдаланған. Осы міндетпен олар Орал төңірегіне дейін келген.

— Сібірге ше?

— Ермак алып келген, — деді де, Броневский қалтасынан қағаз алып оқи бастады, — 1586 жылы Тюмень, келесі жылы Тобыл, 1593 жылы Березов пен Пельм, 1594 жылы Тар, 1596 жылы Нарым, 1598 жылы Верхотур, 1604 жылы Том қалалары салынғанда бұлардың алғашқы тұрғындары казактар болды.

— Ал, мына Ертіс бойындағы елді мекендердің пайда болуына қошейікші?

Броневский енді қағазына анда-санда, бейне бір санды, не болмаса адам мен жер атын атау керек болғанда ғана қоз салып отырып сөйледі.

— Сауда-саттықпен Қытай жағында болып қайтқан бір бояр Матвей Гагаринге: “Яркенд қаласының төңірегі толған алтын ұнтағы, сарайлары да алтыннан салынған” деп келеді. Мұны Сібірдің алғашқы губернаторы Петр I жеткізеді. Ал Петрдің Қытай, Индия, Орта Азияға сауда жолын ашу ойы бұрыннан болады екен. Мына хабар сол ойды іске асыруды тездетеді. Шведтермен соғысып жатқанына карамастан 1714 жылдың майында Иван Дмитриевич Бухгольц деген подполковникке “Ертісті бойлап, Яркендті барып ал!” дейді. Бухгольц келесі жылы алпыс шақты қайыққа үш мың адамды отырғызып Тобылдан шығады да, октябрь айында Ямыш көлінің тұсына жетіп, жағаға қамал салады. Алайда олар өздерін қоршаған жоңғарлықтармен қыстай соғысып, мұз жүре өлім-жітімнен қалған адамдарымен кейін шегініп келіп, осы Омбы қаласын салады. 1718 жылы подполковник Ступин Семей қаласын, екі жылдан кейін генерал Лихарев Бухгольцке тапсырылған міндетті орындамақ болып, отыз бес қайыққа төрт жүзден астам кісі мінгізіп, он үш зеңбірек артып, жолға шығып, Зайсан көлінен аса алмай, кейін қайтады. Оның сапарын жиырма мың жоңғар бөгеген екен. Сол жолында ол Ертіске құятын Үлбі өзенінің сағасына Усть-Каменогорск қамалын салады.

— Коряковты қайсысы салған?

— Бұл форпостың дүниеге келуі өзгеше. Коряков деген ағайынды адамдар көлдерден тұз өндіріп, соны Омбы, Тобыл, одан әрі Россия жағына жөнелту үшін 1720 жылы Ертіс жағасына приртань тұрғызады. Әрине ол Коряков¹ пристаны деп аталады. Ал Ертіс бойындағы қалған елді мекендер о баста дүниеге редут, яғни қамалдар арасындағы азық-түлік, ат жемі сақталатын бекеттер ретінде

¹1816 жылы Сібір губернаторы Гасфордтың жарлығымен Коряков форпосына Александр екінші патшаның мұрагері Павелдің бір жасқа толуына арнап “Павлодар” деген ат қойылады. Қазактар бұл қаланы Коряков деген сөзден шығарып Кереку деп кеткен. (Автор).

келген. Сөйтіп, көп ұзамай Россияның шығысында Есіл, Ертіс, Би деген үш шеп, яғни шекара пайда болады.

— Петропавл қамалының салынуына не себеп болған?

— 1752 жылы сенат сол кездегі Сібір әскерлерінің қолбасшысы Киндерманның Есіл шебін алға қарай жылжыта түсу арқылы Ертіс пен Орынбор шептерінің арасын қосу жөніндегі жобасын бекітеді. Сол жоба бойынша Омбы мен Звериноғолов қамалдары арасынан он жылдан кейін Петр мен Павел әулиелердің есімі берілген тағы бір қамал салына бастайды. Сөйтіп “Сортаң көлдер” шебі жасалады. Шептің бұлай аталу себебін есімінің өзі-ақ айтып тұр.

— Пайда бола бастаған кездерінен-ақ шептерді казактар күзетіп келе жатқан-ау, тегі?

— Олай емес, Григорий Иванович. Әуелде казактар тұз, отын дайындау, баржа сүйреу, шөп шабу сияқты қара жұмыстарды ғана атқарған. Ал шептерді күзету үшін Орал казактары мен башқұрттар бір-бір жылға келіп отырған.

— Ал біздің казактар қашаннан әскерге айналған?

— Осыдан алпыс жыл бұрын генерал Киндермен шептерді күзететіндер әрі тұрақты, әрі жергілікті күш болу керек деген оймен Орал казактары мен Башқұрттардан бас тартады да, бес мың Сібір қазағын атқа отырғызады. Ол кезде шығыс жақтың жағдайы аса дүрбеленді болатын. Қытай мен Жоңғария арасында соғыс туып қалу қаупі тұрады. Соған байланысты біздің шептерді күшейту керек болады. “Сортаң көлдер” шебі бойына он бір қамал, отыз үш редут, қырық екі маяк салдырады. Покров, Николаев, Лебяжье, Полуденный, Становой, Преснов, Кабаньейха және Преснегорьков қамалдары дүниеге сол кезде келген. Алайда Сібір казактарының әскер ретіндегі өмір ережесі мен бір түрлі киімі болмай келді. Сіз бен біздің атқарғандарымыз — генерал Киндерманның қолға алмаған шаралары.

— Көптен-көп рақмет! — деген генерал терезе пердесін көтеріп сыртқа қарады, — Тарға жақындап қалған сияқтымыз.

Жолаушылар Тарға бір қонды да ертеңінде қайта жолға шықты. Алда — Тобыл — Омбы жолының әлі үштен бірі жатты...

Училищенің ашылуы өте салтанатты түрде өтті. Омбы қаласының бетке ұстарлары түгел жиналды. Осынау көңілді кезде Глазенап мерекелі жұртқа шәкірттердің бәрінің де киім, тамақ, төсек-орнының қазынадан болатынын хабарлады.

Училище үйі Ертіске тиіп тұрған¹. Ойға алған бір шаруасының сәтімен тынғанынан көңілі көтерілген генерал Соколовтың

¹Училище үйі 1823 жылы жанып кетіп, оның орнына генерал-губернатор ғимараты салынған. Қазір бұл ғимаратта Омбы облыстық өлкетану музейі бар. 1825 жылы “Сібір шептеріндегі казак әскери училищесі”, 1847 жылы “Сібір кадет корпусы” деп аталады. Училищесі 1827—1834 жылдар аралығында Шоканның әкесі Шыңғыс, 1847—1854 жылдар аралығында Шоканның өзі оқыды. (Автор).

училищенің ашылу құрметіне арнап жайған дастарқанынан кейін сыртқа шығып, тынымсыз аққан Ертіс жағасына келді де көзін ар жаққа салып тоқтады. Ол үндемегеннен кейін соңына ергендерден пәлен дей қойғандары болған жоқ. Тек Ертіс суының ғана жағаны сабалаған ағысы құлаққа жетеді. Генерал адъютантының ыңғи сырт жағына келіп тұратынын білетін. Сол себепті көзін Ертістің ар жағынан алмаған қалпы үн қатты.

— Патша ағзам мені жеке мәжіліске шығарып, қырғыз-қайсақтың хандары мен сұлтандары Россия империясына қарайтыны жөнінде ант берген. Енді шептерден аттап, сонау сары далаға сұғына беру жағын ойластыру керек дегенді айтып еді... — деп генерал тағы да аз-кем тыныстап тұрып, әлден соң. — Сыры мол сары далада қазір не болып жатыр екен? — деп сұрақ қойды да, оған өзі де жауап берген жоқ, басқалардан да жауап күткен жоқ. Өйткені, ол сары дала мына тұрғандардың қайсысына болсын сыр сақтаған жұмбақ дала болатын.

* * *

Дүние демін ішіне тартып алғандай жым-жырт. Құлаққа тынымсыз сыбырлап тұратын дала желі де тоқтағандай. Ашық аспанға өрмелеп пыққан күн “осы адамдар не істейін деп жатыр” ойымен жерге үңіле түскендей аптабы шеке қыздырады. Өзінің нәзік шықшылымен дала үніне әр қосатын бозторғай дауысының естілмеуі былай тұрсын, өзі де көзден ғайып болғандай. Төбенің етегіне дейін жарылып төгіле тұрған шұбар халықтан да тырс еткен дыбыс шықпайды...

Жер де, көк те, адам да, жел де қасірет тартып, сұмдық оқиға күтіп еді. Оқиға нысанасы сонау етекте сұлатылып жатқызылған жан, аяғынан көк айғырдың жерге төгілген құйрығына байланыпты. Тұяғымен жер тарпып тыпыршыған жануардың басын екі жігіт ұстап тұр. Оқиғаны ұйымдастырушы еңгезердей сары адам Қаратөбенің күс қонар басына салынған текеметте малдас құрып отыр. Басында — борік, иығында — бикасап шапан. Екі көзі — жерде. Бұл — Шоң би еді. Онымен батылдары барып сөзге келетіндер төңірегінде. Әлде осы бір қанды оқиғаға іштей келісіп тұр ма, болмаса Шоңның қаһарынан қаймыға ма, әйтеуір оларда да үн жоқ.

Шоңның ауыр қабағы қозғалмады. Ол көзін ашып жанға жанарын салмады. Дүниені түйсігімен көріп отырғандай. Осы қалпында ол қолын көтеріп еді, ана екі жігіт онсыз да ауыздығымен алысып өрең тұрған көк айғырды босатып, қамшымен осып-осып жібергенде адамды қаңбақ құрлы көрмей, сүйрей жөнелді. Төбені етектей отырған халық дүр етіп түрегелісті. Дамыссыз есіп тұрған дала желі енді сезілді. Осынау жұрттың арасынан көк айғыр соңынан шашын жұлып, ойбайлап ұмтылған мен еңірей құлағандар да табылып еді,

жел олардың зарын алысқа әкеткендей есіп, “сорақы оқиға болдыны” әркімнің құлағына барып бір ызындады.

Адам сүйреткен көк айғыр мынау алқаптың ар жағындағы адырларды тасаланып кеткенше көздерімен шығарып салған жұрт жан-жақта матастырулы тұрған аттарына қарай бет алысты.

Шоң көтерілгеннен кейін оның төңірегіндегілер де түрегеліп буындарын жазып, етек-жеңдерін сілкіп жатты. Есік пен тордей карагер тобенің күнбатыс етегінде көлденең тартулы. Жүгіріп келген екі жігіт Шоңның манадан бергі иығына жауып отырған шапанын ұстап, екі жеңіне қолын сұққызып, қолтықтап төмен түсірді. Шоңның ауыр денесіне үйреніп қалған каракер жақындай берген иесіне мінер жағын тосатын өдеті. Бүгін де сойтті — сол жак артқы аяғын бүгіп, бөксесін аласарта берді.

Шоң үстіне қонысымен каракердің өзі жолға қарай бет алды. Бұл — серік іздемейтін, өзіндей екінші жануар желсе — желіп, аяңдаса — аяңдап елігуді білмейтін ат. Өйткені, қай заманнан бері қандай шаруа тындырып қайтпасын, қай жаққа қарай бет алмасын Шоң ешкіммен үзеңгі қактырып жүрген жан емес. Одан озып көрген жан да жоқ. Шоң озық отыратын да, баска билер одан құрық бойы қалып, шоғырланып, ал атқосшылар олардан да кейін тогіле жылжып, ұзын лек боп келе жататын. Бүгін де Шоң соңына ергендер осындай жол өдетіне көшкен. Егер біреуге бірдеңе айту керек болса, қолын көтеретін. Мұны әлде билер қатарынан ба, болмаса атқосшылар арасынан ба, өйтеуір бірінші көргені атын тебіне түсіп, Шоңға жақын барып, каракерден озбай тізгінін тартатын. Шоң ол арқылы керек адамын шақыртып алатын, не болмаса “бөленшеге айт, сойтсін, сойтсін” деп біреуге арналған жарлығын тапсыратын. Бүгін ол өйткен де жоқ. Каракердің жүрісі желіске көшпегеннен кейін, Шоңның соңындағы ұзын лек те аяңнан аса алмай мүлгін келе жатқан.

Шоңның өлік көргені, Шоңның біреуді өлімге бұйырғаны бұл ғана емес. Ол біреуді өлімге бұйырайын деп те бұйырмайды-ау! Өмірдің қолына берген ісі оны осындай сорақылыққа ықтиярсыз итеретіндей. Жұрттың “қанішер Шоң” деген атағы мұның құлағына жетпей қойған да жоқ. Шоңның ойлағаны өзінің қарақан басының, не болмаса ауылының, одан асты өзі тобе биі болып саналатын Айдабол руының ғана қамы болса, ол мұндайға барар ма еді, бармас па еді. Жоқ, ол міндетіне одан да ауқымды іс алған. Ол — Сүйіндіктен¹ тараған ұрпақты өзара тату ұстау міндеті. Адам болғаннан

¹Орта жүзді жайлаған алты арыс елдің ең көбі — аргын. Аргынның Мейрамынан Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Болатқожа (Қаракесек) туады. Сүйіндіктен Қаржас, Орманшы, Құлболды, Жанболды және Мәжік деген балалар туады. (Совет Қазақ энциклопедиясы. 10 т. 469-бет.). Сүйіндік ұрпағы қазіргі Павлодар облысының Баянауыл, Екібастұз, Қарағанды облысының Ульянов аудандары алып жатқан жерлерді мекендеген. (Автор).

кейін арасынан ұрыс-керіс тумай қоймайды. Бұл әрі кеткенде абысын-ажын алауыздығынан аспаса игі деп тілейді. Осы бір мақсатқа жетудің алды ретінде ол Сүйіндік арасынан есебін тауып хан тұқымын қуды. Қарап отырса, әр сұлтан бір руды меңгеріп алып, екіншісіне айдап салып, елдің берекесін алады екен... Одан кейінгі өмірі төресіз ел тыныш отырадыны көрсете алмады. Ұрлық-қарлық, барымта, ағайынның ағайынға жауығуы тоқтамады. “Енді бұл кімнен шығып жүр” деп төңірегіне жіті көз салғанда, уақыт оған бірнеше адамның есімін жеткізіп еді. Шоң оларды жалғыз-жарым оқиға үшін де жазғырған жоқ. Дегенмен ондай жандарды әліптің артын күтіп, назар қарауылында ұстап келген. Солардың ішінде Шалағұмар есімі құлағына жиі жетіп жатты. Біреудің жүйрігі жоғалды — Шалағұмар алды! Біреудің үйірін айдап кетіпті — Шалағұмардың ісі. Біреудің шаңырағын ортасына түсіріп кетіпті — Шалағұмар қолынан келеді. Біреудің қызын маскаралап кетіпті — тағы, Шалағұмар... Шалағұмардың еркелігін кім котере берсін — бірер жерлерде сойыл соғылып, көз шығып, бас жарылсын. Шоң сатылған руының биі Найзабектің Үкібайына әлденеше рет сәлем айтып, “сотқарын тыйсын!” деген екен. Кіші бидің бұл жөнінде неше шара қолданғанын білген жоқ, ал Шалағұмар болса, жортуылын да қойған жоқ. “Ел еркесіз болмайды” дегендей, Шоң мұны да кешірер еді-ау, бөрінен де оның соңғы істері қарт бидің жанына батып кетті. Шалағұмар өзінің ағайын-туыстарын жинап Бөкейге барып: “Басымыз бірігіп ел болудан қалдық. Бізге балаларыңыздың бірін жіберіңіз” депті. Осы тұста Шоң атқа қонған еді... Сапарының соңы Шалағұмарды ат күйрығына байлаумен тынды.

Өлім көрмеген Шоң емес, оның қаһарының алғашқы құрбаны Шалағұмар емес. Алайда осы оқиға төңірегінде қарт би қатты ойланып келеді. Ол төңірегінде ұшып-қонып жүрген бозторғайлар шикылынан: “Кісі өлтірді! Шоң кісі өлтірді” дегендей әлемге жар салып жүргендей үн естіп, көңіл найзалары тікенекше оре тұрғандай өзін-өзі іштей жеп келе жатқан. “Мен оны өлтірейін деп өлтірдім бе?”, “Мен неге соны ғана өлтірдім?”, “Қараның басқасын өлтірсем, көзім көрмеді ме?”, “Мен, Шалағұмарды ғана өлтірдім.

Өйткені, ол менің игілікті ісіме, өмірде алға қойған сертіме қарсы шыға берді. Ал үлкен мақсатқа жету жолында қан болмай қоймайды” деп, өзін-өзі ақтаумен келеді...

Шоң Итемген көлін айнала қонған ауылына кешке жақын жетті. Жуынып, үйге кіргенде қас қарайып, май шам жағылған екен. Кіре беріс сол жақтағы қалың төсенішке отырды. Екі шынтағын тізесіне тіреп, көзін шырағданнан алмаған кейпі түнеріпкі. Ал киіз үйдің біраз жерін алған оның көлеңкесі былайғы адамға шілде күнін суытып жіберердей әсер береді. Кенет үйге сырықтай боп тағы бір

адам кірді. Шоң шырағданның болмашы жарығынан айыра алмады да, ауыр қабағын қайта-қайта көтеріп қарай берді.

— Немене, танымай қалдыңыз ба?! — Кірген адамның даусы лезде төрден естілді — таныды — бұл өңірде Шоңмен мәймөңкесіз сойлесе алатын, төрінен бір-ақ табылатын тетелес інісі — Торайғыр. Оның Шоңнан қыс қыстауы, жаз жайлауы бөлек. Шалағұмардың жаза өтейтіні жөніндегі хабар бұған да жеткен. Бірақ неліктен екенін өзі де айтқан жоқ, ағасы да сұраған жоқ, әйтеуір Қаратөбе оқиғасында болмап еді.

— Бұл не даланы шулатқанын? — деді Торайғыр. Оның сөзді бастай бере қамшысын тастап, аяқтай бере қайта көтеріп алғанына қарағанда, ағасының ісіне риза емес сияқты.

Торайғырға ағасының сөзге сарандығы аян. Ол әлгі сұрағына дереу жауап бола қояды деп ойламаған. Сондықтан да біразға созылған үнсіздіктен кейін тағы өзі сойледі.

— Хан тұқымынан біреу келіп басқармаған ел — ел болмайды. Аш Сүйіндіктің есігін, — деп қамшысын қол созым жерге лықсытып жіберді де, қайта көтеріп алды. — Осы сенін адамның діңкесін үндемей құртатынын-ай! Туған інің мен бір ауыз сөзді оңай сұрап ала алмаймын, басқа өзіңе не үміт, не қайырмен келеді?

Шоң қабағын көтеріп, Торайғырға жаңа көргендей қарады.

— Хан тұқымы басқармаған ел — ел болмайды деймісің?

— Отыр ғой әне, қалың қаракесек. Қай бұтағын алып қарасаң да, төбелерінде сөзі өтетін төре. Қырылып жатқан жоқ.

— Қарық боп та жатқан жоқ, — деді Шоң текемет орнегінен көз алмай отырып.

— Басында хан тұқымы отырмаған елмен ешкім санаспайды.

Торайғырдың бұл сөзінен кейін Шоң ұзақ уақыт басын изеп отырды да, өлден соң:

— Онда екеуміздің нашарлығымыз. Елді төресіне қарап емес, қарасының шыққан төбесіне қарап таныр болар.

— Сондағы шыққан тобен Шалағұмар өлімі ме?

— Ол төбеге шығар жолдағы бір баспалдақ.

— Мақсат биігіне адам денесінен баспалдақ жасап шығам де?

— Өлік көрсетпесең, ел сені биік көтермейді. Адам санасының жеткен жері сол. Алайда жұртты бет алды қыра беруге және болмайды.

— Қаржас — басшысы жоқ жетім ел. Сәтидің баласы Күшік шешен дүние салды. Оның ат ұстары Жұмабай әлі асықпен әуре. Басынды дейді ғой.

— Қаржас ақылсыз ел емес. Түсінуге тиіс.

— Түсініп болғанша біртіндеп ат құйрығына байлай беремісің?

— Бұл ақылдасып пішілген тон.

— Кіммен?

— Үкібаймен.

— Үкібай қаржас атауылының атынан сөйлей алмайды. Сатылған қарымды атаның бір бұтағы ғана. Қаскөйлікті көрсетеміз деп ағайыннан айырылсақ жетіседі екенбіз.

— Қаржас айдаболдан кетпейді.

— Екеуіміз осылай отырғанымызда, өкпе қаржастың ішін кернеп, Бөкейге адам жіберіп жатпағанына кім кепіл?

— Мен білетін қаржас өйтпес.

— Ондай күн болмасын десең, өзін барып қаржас алдына бас июің керек, кешірім сұрауың керек.

Шоң осы жолы ерекше бірдеңе айтатын адамның сынайын аңғартып, иығын көтеріп, Торайғырға иегін көтере қарады.

— Ел бұзған жалқы жырындыны ат күйрығына байладым деп, Шоң ешкімнің алдына барып бас имейді! Шоңнан жоғары құдай ғана. Менің мақсатыма кесе-көлденең тұрғанның бөрінін табары өлім!

— Ондай өзіңнің айдаболыңнан шыкса ше?

— Қарамаймын!

— Оңтүстік жақ іргеде — қаракесек арасында Бөкей төре ұрпағы. Күнбатысың мен солтүстік жағындағы алтай, қарпық, керей, қанжығалы арасында Абылай ұрпағы, Шығысында — Ертістің ар жағында Тәте төре ұрпағы мен орыс. Өзін төренің қоршауында отырып, олармен араласпаймын дейсін, билік бермеймін дейсін. Сонда Ереймен, Баянаула, Қызылтау аралығындағы аядай жердегі Сүйіндік балаларын тыныш отырғызып қояр. “Басқа пәле тілден” дегендей ел басына пәле сенің сертіңнен келіп жүрмесін! — деп тоқтаусыз сөйлеген Торайғыр қамшысын тағы тастай берді.

Ағайынды екі бидің үстіне үшінші адамның кірмейтін әдеті. Шоңның бәйбішесі Айторы күйеуін үйде отырып қарсы алып еді, қайнысы келгеннен кейін “осы екеуінің әңгімесі бар шығар” деп үнсіз шығып кеткен. Әдетте Шоң керек адамын есікте жүрген нөкер жігіт арқылы шақырып алатын. Үй ішінін адамдарына да сол жігіт арқылы кіре берулеріне рұқсат беретін. Түннің біраз уақыты болды. Көрші үйде отырған Айторы анадай жер ошақта от маздап, басында бірер адамның карандап жүргенін көріп, ағайынды екі би әңгімесінің әлі таусылмағанын сезді. Сонда да үйіне қарай беттеп, табалдырықтан аттаған жерде, Шоңның көлеңке жағына тізе бүкті де, Торайғырға:

— Би қайным, ағанды аясаң етті. Онсыз да шаршап келді,— деді.

Әлде Айторының келуі сөздің доғарылуына себеп болды ма, әйтеуір одан әрі сөз сабақтағандары болған жоқ. Күйеуі мен қай-

нысының бетін көрген Айторы алаканын соғып еді, сыртта тұрған жігіт сол сәтінде кіріп келіп, босаға тұста тізерлеп отыра қалып, Айторыға көз салды. Айторы:

— Әкеле берсін! — деп сыртқа қарай иек қақты. Жігіт тағзым етіп, шығып кетті де, Шоң мен Торайғыр етек-жеңдерін түрініп, қолдарын жууға ыңғайлана берді.

Айторы бұл екеуінің арасында қандай сөз жүргенін естіген жоқ. Алайда, екеуінің анда-санда бірін-бірі көздерімен ата қарағандары мен түрлерінің түнеріңкілігінен әңгіменің жеңіл болмағанын аңғарды...

Торайғыр өз ауылына тамактан кейін аттанды. Оның мана қалдырып кеткен атқосшылары мамаағаштың төңірегінде отыр екен. Би көрінгенде орындарынан тұрып, атын алдына қолденең тарта берді...

Шоң орнынан ауыр көтеріліп, босағада ілулі тұрған шекпенін жүре жамылып, сыртқа бет алды, бұл — оның төсек салар алдындағы күндегі әдеті. Дегенмен ол тысқа бүгін тағы бір мақсат қоздеп шыққан. Ауылда сексенді төңіректөп қалған Сейсенбай деген қарт тұрады. Біреудің қалыңдығына ілесе келген құл бала дегенді естіген Шоң. Ол өмірінде кісі бетіне келіпті, яки біреуді жағадан алыпты, біреу-міреу онымен ақылдасыпты, не болмаса шаршы топ алдында келелі сөз айтыпты дегенді естіген емес. Жә, кеуделеріне нан піскен Едіге мен Еламан ұрпағы одан пікір де сұрамаушы еді — арлана-тын! Дегенмен бір істе оны алдына жан салмайтын шебер дегенді Шоң естіген. Ол — қой қырку мен қой құрттау. Одан басқада әңгімедүкен құрып тұрған екі адамның арасына кіре алмай, сөзге сырттан құлақ салғанына ғана риза, өмір жасқанып өскен жан. Дегенмен Сейсенбайдың бір шешіліп сөйлеп беретін кезі — осындай түн. Анау шеткі от — соның жерошағы. Сейсенбай арқасын қыздырынып отырып сөйлегенде оған құлақ салған адам әлемнің тұтқасы осының қолында болмағай деп қаларлық. Ауылда оның осындай сәтін қызық көріп аңдып жүретіндер де бар. Шоң Сейсенбай отын көзімен іздеп тауып алды. Жарықтық өзі де лыпасын шешіп тастап, жалаңаш отыр екен. Түнде дауыс алысқа қандай жетеді. Ал сыбырлауды білмейтін Сейсенбай даусы мүлде саңқылдап естіледі және оның ылғи да Шоңды тіліне тиек етіп отыратынын қайтерсің!

— Осы мен Шоңға талай айттым, әй, осы Шалағұмардың ісі маған ұнамайды деп. Бидің өзінде де бар. Сейсенбай ағам айтты екен деп, бұзықты сол кезде қолға алғанда, бүгінде оның бала-шағасы жетім қалмайтын еді.

Сейсенбай айтқан ақыл есінде жоқ, Шоң мырс етті. Сейсенбайдың кемпірі де осы ауылдың ошағының басында қартайған адам. Ол кісінің де біреуге әй деп тіл қатқанын естіген жан жоқ.

Үнемі шаруа жетегінде күйбеңдеп жүрген. Ал Сейсенбай мұндай отырысында кемпірінің орнына өзіне-өзі сұрақ қойып, оған жауапты оршелене береді-ай кеп:

— Шоң сенімен ақылдасады екен деп отырсың ғой, ә? Ақылдасқанда қандай!.. Әттең, не керек бүгінгі жастар үлкенді тыңдаған ба? “Қашан ақылдасып еді?” деймісің? Қашан бас қосарымызды Шоң екеуміз сенен сұрайтын шығармыз. Оған осы елден сұлтан атаулыны қуу ақылын берген менмін. “Енді ананы, енді мынаны” деп оған ылғи мен көрсетіп жүргем жоқ па? Мен — оларға баяғы алтыбақан оқиғасынан бастап жаумын. Онда, осы Шоң бесікте еді ғой... “Өтірік айтпа, ол мені зорлап сүйреп әкеткен дейсің бе?” Өмай-ау! Өзің төренің алдына түсіп алып сызып бара жатыр едің ғой. Ақ сүйек ойнап жүргенде ше? Содан мен оларға өшіктім. Тұра тұрыңдар, бөлемдер, Шоңжаным өссін деп жүрдім. Ақыры би екеуміз мақсатымызға жеттік. Хан тұқымын қуғаннан кейін, оны қолдаушыларды да қуу керек. Ал ол төрешіл өз ағайының екен, оны ешқайда қуа алмайды екенсің және ол “қой” деген тілінді алмайды екен... Осы тұста, Шоңжанның ісі дұрыс! “Қаржас атаулы өкпелеп көшіп кетсе кайтеді” деймісің? Ағайыннан ұзап кеткен қазақ көргем жоқ. Айтпады деме, Шалағұмар өлімі қаржастың есін жинатады. “Қалай жинатады” деймісің? Қаржаста төрешіл, Шалағұмар ғана емес. Енді қалғаны арттарын қысады. Айтпады деме, кемпірім, Шоң екеумізбен ойнаймын дегендер түбі күні, от басады...

Сейсенбайдың бөсуі қаншама қызық болғанымен, Шоң оны үйге кіріп, жастыққа басы тиісімен ұмытты.

Тегі, жанға тиер оқиғалар мен сүйектен өтер сөздің молдығынан болу керек, Шоң мазасыз ұйықтап шықты. Түн желсіз, аспаннан жамыраған жұлдыздардан басқа ештеңе де көрінбеуші еді, сонда да оған біресе боран үйірілген, дауыл соққан, жел ұлыған, біресе нөсер құйған, күн күркірегендей көрініп тынымсыз аунаумен болды. Ол сезіксіз ұйқы құшағына таң ата мол енген еді. Бие байлар уақытта ғана енгезердей денесінен салмақ сезінбей басын жастықтан көтеріп алды.

Бүгінгі күн қуанышпен басталды. Осыдан екі жыл бұрын шілде-тамызда екі жігіт бір орысты алдарына салып алып келген. Басында қызыл жиекті қоқайма қалпақ, үстінде көк қамзол, иығында алақандай екі қатырма белгісі бар. Белінде төрт елі кайыс белбеу. Шалбарының екі жағына қызыл мата ұсталыпты. Аяғында — етік. Жырық құйрық шекпені қарында. Істік тұмсық мылтығы мен шалғысы иығында.

— Би аға, ұстап алдық, — деді жігіттердің бірі.

— Ұстап алған жоқсыңдар, — деді олардың бірі қазақша сөйлеп, — өзім келе жатқанмын.

— Қайда? — деген сонда Шоң.

Орыс тізерлеп отыра қалып, жалына сойледі.

— О, әділ би, Шоң! Өзің жөніндегі ұтымды пікір Ертістің ар жағына да жеткен. Басыма күн туып, оз арама сыйыспастай халге жеткенде, осы әлемнен өзің ғана есіме түстін. Сол бір қайырлы адамның қолына тап болсам, мені өзі де жәбірлемес еді, басқаның жәбіріне де бермес еді деген үмітте жүргенімде, бізді бер жаққа шоп шабуға шығарды. Осыны пайдаланып мен бой тасалап қаштым. Пана бол, ықпалды да әділ би, Шоң! — деп орыс маңдайын жерге тигізді.

— Қазақшаны кайдан үйрендің? — Шоңның бірінші сұрағы осы болды.

— Құлындыдағы қазақтар арасында болдым.

— Бала-шағаң қайда?

— Мен орыстың казагымын. Патшаға қартайған шағыма дейін қызмет етуім керек. Бізге содан кейін үйленуге болады. Ұзақ қызметке құлқым жоқ. Адам жаны жақтырмайтын іске өзін-өзі қаншама зорлай алады десеңізші. Мен өзім балташы адаммын. Қолым қышып жүр. Ал әскери қызмет қолға балта, сүргі алуға мұрша бермейді. Орыс үкіметінің қолына тапсырма мені. Осыншама елді алып отырған ауқымды қанатыңның астынан маған да пана бер, — деп казак тағы да бас иді.

— Орыс адамы бас имейді дейтіні қайда? — деді Шоң.

— Орыс адамы жауына ғана бас имейді, құрметті би. Мен сені жауым деп танысам алдыңа келер ме едім. Ал орыс досының алдында бас июден арланбайды.

Сүйіндік ұрпағын өзі ғана билеп-тостеу ойы басына үйірілгеннен бері оның ұлы корші — орыс елінің басқару тәсілдерін біліп, аяғы жетсе, үйреніп қайтқысы да келетін. Алайда, ол жақтан ешкім келе қоймай, өз жағынан ішке¹ біреуді жіберудің ретін таба алмай жүретін. Міне, осы бір ойдың іске асар шағы енді келгендей. Ол орысты ауылдағы караша үйлердің біріне түсіріп, қалдырған еді. Содан кейінгі бір кеште орысты жанына алып, емін-еркін әңгімелескені бар.

— Орыс елінің бір жағында таң атып жатса, бір жағында кеш батып, солтүстігі мәңгі мұзға, оңтүстігі сіздердің далаңызға тіреліп жатады, — деген қашқын казак Шоңның сұрағына жауап бере сөйлегенде. — Соның бәрін бір ғана патша билейді.

— Осыншама жерді қалай шолып, қалай көріп үлгіреді? — деген Шоң сонда.

— Әлемнің жартысын алып жатқан жерін патша ағзам көптеген бөлікке бөліп, әрқайсысының басына губернатор отырғызған. Олар

¹Шептердің — Россия жағын іш, казактар жағын сырт дейді.

оздеріне сеніп тапсырылған аймақ жөнінде патшаға ауық-ауық есеп беріп, алым-салық жинап тұрады.

— Жарты патшалар екен ғой, — деді Шоң. — Сонда Омбы өз алдына жарты патшалық болды ма?

— Орал тауынан шығысқа қарай жатқан өлке Сібір губерниясы деп аталады. Оның бас қаласы — Тобыл. Жарты патша сонда отырады. Ал Омбы Сібір губерниясына қарасты көп қалалардың бірі ғана.

— Әр жарты патшаның өз әскері бола ма?

— Жоқ. Әскер патшаға ғана бағынады. Жарты патшалар өзіне бөліп берілген әскер арқылы шекаралар күзетеді және басқа қызметтерді атқарып тұрады.

— Жон-жон! — деп сөзге еді сонда даусын Шоң. — Орыс елінің қазіргі хал-ахуалы қалай?

— Россия қазір ауыр жағдайда. Француз деген халықпен соғыс жүріп жатыр.

— Е-е, жер таласы-ау, тегі?

— Иә, әділ би, Шоң мырза, Француздар Россияны басып аламыз деп келе жатыр.

— Сонда оның Орыс патшасынан да күшті болғаны ма?

— Солай болғысы келеді, би Шоң.

Әңгіме бойы томен қарап отырған Шоң соңғы сөзден кейін басын көтеріп, қонағына одырая қарады.

— Еліңе жау шауып жатқанда, неге сен мұнда жүрсің?

— Менің Ертістен бері өтіп келу себебімнің бірі сол жауға байланысты, би мырза.

— Е-е?

— Мен жаумен шайқасқа жібер дедім. Бастықтарым жібермеді. Мен өз тілегімді айтып болмадым. Ақыры “Жаумен шайқасқа жібермесендер, мен бұл жердегі қызметті атқармаймын” дедім. Содан соң мені каталажға отырғызып қойды.

— Ол не?

— Аядай ғана қараңғы үй. Соған кісіні қамап, сыртынан құлыптап қояды.

— Е-е, Омбы мен Керекуде абакты деген болады деуші еді...

— Абакты орыс жүрген жердің бәрінде де бар, Шоң мырза.

Сол отырыста, Шоң қашқын орыстың атының Николай екенін білді. Солай Николай ауылда қала берген еді. Ас ішіп, аяқ босатып отырмады. Шоңның жаңа туған бір немересіне біреудің үйінен көрген ұлті бойынша бесік жасап берді. Осыдан кейін ол тағы бір рет, Шоңға сұранған еді.

— Ықпалды би, Шоң мырза, менің сіздің ауылда тұра беруіме болмас. Баянаула тауының бір қуысынан барып пана табайын да, сол жерде сізге қысқа дейін сани жасап берейін.

“Әй, осы жоқ іздеп келетін орыстардың көзіне түсуден қашып тұр-ау” деп ойлаған. Шоң:

— Не жасап берем дедің? — деп сұрады.

— Сани.

— Ол не?

— Қыстығүні сіз қалай сапар шегіп жүресіз?

— Салт атпен.

— Жасыңыз бен жағдайыңызға байланысты сіз біздің губернаторларға ұксап жүруге тиістісіз. Саня деген, ол кармен сырғанап жүретін доңғалақсыз арба.

Бір оқиға Шоңның есінен кетпей жүруші еді. Ана жылы Жөкей көлі жағасында жайлауынан күздікке көшер қарсаңында жамандайын ауырып, салт жүре алмайтын болғаннан кейін түйеге жегілген екі шырышқа отырғызып өкелген. Соны халық “сүйретпе” деп кетіп еді. Жасы ұлғайған сайын онсыз да қомақты денесінің ауыр тартып, салт жүрісте тез қалжырап қалып жүргені рас. Сондықтан да ол Николайға жағдай туғызуға тырысты. Николай да сөзін желге шашпайтын адам болып шықты. Алғашқы кармен бірге айтқаның, Шоң есігінің алдына көлденең тартқан еді. Сонда Шоң шанаға отырып алып балаша қуанған.

— Мынауыңның атын не деп едің, Меколай? — деген.

— Сани.

— Е-е, шана деген де.

Өткен қысты Шоң қызықтап шананың үстінде өткізген.

Міне, сол Николай Шоңды тағы да қуантып тұр. Тақ жасаған екен. Соны түйеге артып, сонау Баянауладан жеткізген. Николай тақты Шоңның сегіз канат ордасының төріне қойды да, үстіне екі жастықты тастай берді. Шоң отырды. Шанадағыдай мұның да арқа сүйері бар. Адамға шынтаққойғыштары да қолайлы екен.

— Өтінішіңді айт, Меколай, — деді таққа риза боп қалған Шоң.
— Өзіңе іспен келгендерден биік кону қандай дұрыс.

Жоғарыдан айтылған сөз әрі үкімді, әрі өтімді болатын сияқты.

Баянаула тауының оңтүстік етегінде Сабындыкөл деп аталатын айдын бар. Соған жан-жақтан келіп құйып жататын бұлақтардың ең үлкені Тасбұлақ деп аталады. Тасбұлақтың Сабындыкөлге құяр тұсы әжептәуір кок майса болып жайылған. Халық оны Былқылдақ дейді. Осы Былқылдақта ежелден көшпейтін ел отырады. Бұлар әр рудың күш-көлігі жоқ жарлылары. Баянаула тауының ағашын кәсіп етіп, шеттерінен шебер болып алған. Төңіректегі елдің ісін — үй сүйегін, ер-тұрманың, домбыра-қобызын, ыдыс-аяғын жасап, кебіс-мәсілерін тігіп беретін осылар. Николай алдағы күзден бастап қонысымды солай қарай аударсам ба деген тілек білдірді.

— Неге жаз күндері көшпейсің? — деп сұрады Шоң.

— Алдағы қыста өзіңізге тарантас жас, берсем бе деген ойым бар. Күзге дейін оған керек-жарақты қазіргі қонысымда дайындағаным қолайлы.

— Өзіңнің ойлағаның болсын, — деді би.

Шоңның Баянаула өңірін жайлаған әр руда бір адамы болатын. Солар биге анда-санда келіп рулар мен ру жайлаған далада не болды — не қойды, соны жеткізіп кетіп жүретін. Шоң тағында отырып бүгін сондайлардың екеуімен сөйлесті. Олардың бірі Тұрар деген төленгіттің Бөкейдің Толқын деген немересін осылай қарай алып-қашып кеткенін айтты.

Бүгін Шоңға дала жактан бұдан басқа хабар келіп түскен жоқ.

* * *

Нұраның Жон деп аталатын бірімен-бірі тіркесіп, қойындасып жататын ұсақ адырларына кіре берісі кең етекті, шүйгін шабындықты, желең талды жасыл алқап. Осы алқапты алдына салып, Жон адырларына арқа “сүйеп” отырған көп үйлі ауыл алыстан көрінеді. Бөкей төренің ауылы осы. Сәске түсте осы ауылдан Нұра ағысына қарсы аттанған бір топ салт атты Ботақарада отырған Шыңғыс ауылына тез жетті...

Көк айғырдың жоғалғаны осыдан төрт-бес күн бұрын белгілі болған. Бөкейге ол төрт аяқты ретінде құнсыз. Пәленбай қосқа бөлінген жылқының қайсысы есінде қалыпты. Ал естілігін есіне алса, ол теңдесі жоқ мал. Арқаның небір түтеген борандарында, қостарды ықтырмай қыстауға бастап кеп жүретін жануар. Сол көк айғыр бүгін таңертең, Шыңғыс төре ауылының жанында жайылып жүреді. Орындарынан ерте тұрғандар “көк айғырлап” жүгіріп барады да, зөрелері ұшып, шегініп кетеді — құйрығына байланған өлі адам жатады. Бөкей төленгіттермен осы хабарды естіп жеткен еді.

Бөкей көк айғыр сүйреп әкелген дененің жанында көп бөгелген жоқ және баласының да ауылына бұрылмай, келген жолына қайта түсті. Осылай қарай желе-жортып жеткенімен қайтар жолында атына қамшы салмады. Иегін кеудесіне тіреп, тұнжырап, қалың оймен келе жатты. Бөкейдің жеті әйелінен туған балалары түгел қаракесек руы бұтақтарының басында. “Біз кімді билеп-төстейтін боламыз” деп өсіп келе жатқан қыруар немерелері анау. Ал олардың айдаса — алдында, тепсе — аяғының астында болуға тиісті халықты бұл қайдан таппақ? Уәли хан да дәл осылай ойлайды. Абылайдың отыз ұлы мен санына әлі ешкім жетіп болмаған немерелеріне де басқаратын ел керек. Яғни хан ұрпағының көбеюіне байланысты олар билейтін елдің танабы онсыз да тарылып барады екен. Мұны, әсіресе жанына бата сезінетін Бөкей ұрпағы. Абылай хан кезінде қанатын жай-

ын, тұқымын қазақ арасына таратып үлгірген. Әне, бір шеті ұлы жүзде. Ал Бөкей ұрпағының үлесіне тек қаракесек қана тиіпті. Ұрпағына еркін иемдендіріп қоятын қазақтың бір атасы Сүйіндік еді, Шоң бет қарататын емес. Сұлтандар билеген елде тыныштық болмайды, елімнің үлесін төре жегенше өзім жейін деп Абылай тұқымын да, Бөкей тұқымын да қуып шықты...

Сырттан қарағанда, Бөкей ұйықтап келе жатқан адам сияқты еді. Ал оның ойға шомғанын білмей “қалғып келеді” деп түсінген төлеңгіттері дауыс шығаруға батылдары бармай, соңынан ілби берді.

Иә, Шоңға қарсы бұл да шарасыз емес еді. Шоңның пікірін жалғандыққа шығарғысы келіп, қараның тыныштығын қараның қолымен бұзуға лайықты адам іздегенде, осы Шалағұмар аяғына жорғем боп орала кетті. Өзі Сүйіндіктің қаржас руынан. Өзі өжет. Өзі төрені төбемізге құдай берді деп қана түсінетін қара. Әй, Сүйіндік арасын шақылдатып-ақ еді-ау! Оның есебін тауып күлікті қозғанға, қозғанды тұлпарға, тұлпарды бөсентінге жауықтырып қойып жүргенін Бөкей үйінде жатып естіп, қышыған жеріне қолы тигендей рақаттанды... Бөкейдің арғы көздеген мақсаты — елінің алауыздығын тия алмаған Шоңның: “Елге өзіміз ие бола алатын емеспіз. Қанатыңның астына ал” деп келуі еді. Иә, Шалағұмар істерінің нәтижесі құлағына жеткен сайын, оған Шоң әне-міне келіп қалатындай болып көрінуші еді. Сөйтіп жүргенде ұшыртқаны әлгі көрініс...

Сәлім Бөкей ауылында болатын. Ол адамның жан дүниесін билеген ойды бет-әлпетінен тануда алдына жан салмайтын. Бөкей аттан ауыр түсіп, үйіне кіргеннен кейін үстіне Сәлім келді. Оның бас сұққан жерінде әуелі сақалы шошандап, еріндері жыбырлап аз-кем үнсіз отыратын әдеті болатын. Бүгін де сөйтті. Ал үй иесі болса әлде бұл өз бетімен сөйлей жөнелер ме екен, болмаса менің рұқсатымды күтер ме екен деп сынады ма, әйтеуір үнсіз жамбастап жата берді. Сәлімнің даусы әлден соң барып шықты:

— Бұл дінсізге дауа табу керек!

Бөкей басын көтеріп алды. Мұның Шоң жөнінде ойланып жатқанын қайдан біле қойды десейші! Осыдан кейін Сәлімді көріпкелі бар әулие емес деп кім айтар!

— Ақылың болса ірікпе, қожам, — деген Бөкей бұған аса бір үмітпен қарап.

— Сен осынау даланың билігін қолыңа алуға тиіссің.

— Қалай? Қайтіп?

— Хан бол.

Селк еткен Бөкей бір сәтке оқтау жұтып алғандай тік отырды да, әлден соң әлденеден еңсесі түсіп кеткендей тұла бойы сылқ етіп, шынтақтарын тізесіне тіреп отыра берді. Сәлім оның дене

кимылынан ойын айнытпай таныды. Алғашқыда “болсам болайыншы” белгісін көрсетсе, соңғы кимылында оның есіне қазақтың басында отырған екі ханның барлығы түскен еді. Олар — алдыңғы жылы ғана Кіші жүзге хан сайланған Әбілқайырдың немересі, Нұралы хан баласы Бөкей мен отыз жылдан астам Орта жүздің ханы боп келе жатқан Абылайдың Уәлиі. Тақтан таяйын деп тұрған олар жоқ. Сонда Сәлім ақылында қандай қисын бар? Әлде бұл маған “үш хан үш жүзді билендер” дейін деп отыр ма? Сонда мені Ұлы жүздің руларын өзара бөліп алған Абылай ұрпақтары Әділ, Сек, Тезек, Әбілестер құп ала қояр ма екен? Қазақ даласынан мен тағымды қоятын орын таба алмай отырмын-ау. Сәлім жаңсақ сөзден аулақ болушы еді. Мұның осы жолғысы не?

— Қазақтың Орта жүзінің жері Орыстан басталып Қытайға дейін созылып жатыр. Ертіс дария қанша ұзын болғанмен қазақ топырағынан шыға алмай шаршайды екен. Осы жерде қыруар халық бар. Қуандық балаларынан былайғысы хан өкіметін сезу былай тұрсын, өзінің барлығын да білмеген. Ал одан арғы халықтың бұл дүниеде хан бар дегенді білулері мүлде неғайбыл.

Бөкейден ұсынылған таққа отыра кету дайындығын көрмеген Сәлім бастаған ойын әрі шиыршықтап, есе түсті.

— Сіз де Жошының ұрпағысыз. Бабаларыңыз Орыс, Барак, Жәнібек бірінен соң бірі хан болып ақ орданы билеп-тостеген.

— Айтып отырған адамдарыңыз Кіші жүз Бөкей мен мына Уәлиге да баба болып саналады ғой, — деп күңк етті “үміттен алыспын” дегендей үнмен Бөкей.

— Бұл маған беймағлұм емес. Жә, аруақтарың алдында құрбан боп кетейіндерді аузыма бекер де алғам жоқ. Хандар ұрпағының қайсысы болсын хан болуға бейіл. Егер сіз әрекетке жол берсеңіз, ешкім де: “Қара жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты” дей алмайды. Құба-құп қабылдайды.

Мұндайда адамның үнсіз қалуы — айтылған ойға жартылай болса да мойынсұнғаны. Бөкей сондай кейіпте еді. Сағаты жоқ заманның уақыты ұрланып келіп, өз әуенімен өтіп жатты. Бөкей үнсіз отыра берді. Сәлім оның үнсіздігінен әлде болса толғанып отырғанын сезді. “Осының мақсат жолында бір кедергі бар-ау” деп топшылаған Сәлім, дәл осы сәтте Бөкей алдынан колденең шыға келген кедергіні білмеп еді және төренің аузын бұған себепті табайыншы деген әрекеттен де аулақ болды. Өйткені, ол себептің Бөкей аузынан әне-міне шығатынын білді. Бөкей бір сәтте белін жазып, иығындағы шапанының етегін желпіп жанында отырған жанның күткенін айтатын адамның белгісін аңғартты.

— Орыс жағы не дейді?

Сәлім Бөкейдің бұл сұрағының жауабына да дайын болатын және осы сұрақты күткен де еді. Өйткені, төремен “хан болу” мәселесін қозғауға келгеннен бері оқталып жүрген. Соның сәті түскен күні Бөкейдің қай сауалы болсын Сәлім аузынан келелі жауап, қай күдігі болсын — айқын дәлел, қай бөгеті болсын — мықты өткел тауып отырды. Осы жерде ол Бөкейдің Ораз-Мұхаммед бабасының өмір-тарихын айта келіп:

— Яғни, — деп жалғады сөзін әрі қарай, — атаңыз арқылы сіздер әуелден орыс патшасының қызметіндесіздер. Уәли мен Кіші жүз Бөкейдің аталарының бірде-бірі орысқа сіздің атаңыздай қызмет көрсеткен емес және орыс мүддесін қорғау жолында шаһит те болған емес. Мұны Тобылға жазатын хатыңызда ерекше көрсеткеніңіз жөн.

Бөкей үнсіз жыл қайырып отырса, осыдан он сегіз жыл бұрын, осындай шілдеде, ауыл осы жерде отырғанда орыстың кіресі келіп Ташкентке дейін жол көрсететін адам және күзет сұраған. Бөкей өзінің Есім атты баласын бас қылып, он шақты адам берген. Олар сапарда бір жыл жүріп, аман-есен қайтып оралған. Тегі, кіре өзіне тапсырылған міндетті сәтімен атқарып қайтқан болу керек, губернатор Есімнен бастап барлық күзет мүшелеріне сый тартқанда, Бөкейді де тыс қалдырмаған. Оған құндыз жағалы ішік пен арнайы грамота жіберіпті. Бәрі сақтаулы. Бәрі есендікте. Егер Сәлімнің айтқандарына осыны қосса...

Кенет Бөкей бүйіріне ине қадалғандай оқыс қимыл жасап еді... Әуелі, Бөкей ол кіреге адам бергісі келмеген. Офицер Бөкейдің бас тартып отырғанын жазып Керекуге кісі жіберіп, ол қайтып келгенше он шақты күн өткен. Ертістегі орыс камалының бастығы төреге “өзіңнің бір балаңды бас қылып күзет бер. Әйтпесе, саған орыс жағынан қайырым болмайды!” деп қағаз жіберіпті. Бөкей Есімді атқа осыдан кейін барып қондырған. Бүйіріне шаншу боп қадалған осы оқиға — “сен бір кезде сөйткенсің” деп алдымнан шыға келмес пе екен” деген күдік. Алайда кіренің жақсы барып-қайтуына байланысты, ол оқиға ұмыт та болған шығар деген ой оны сабасына қайта түсіргендей болды.

Сол күні ақсарыбас сойылып, құдайға құлшылық етіліп, Сәлім Тобыл қаласындағы Сібір губернаторына хат жазуға ұйғарды... Келесі күні хат қайта көшіріліп, Сәлім Бөкейге оқып берді. Төре дән риза боп қалды. Хатқа кешегі ойлардың түгел сыюы былай тұрсын, “Ақкөл — Жайылманы жайлайтын қанжығалы, Ереймен, Баянаула, Қызылтау, Желтау бір шеті Аюнияз аралығын жайлайтын Сүйіндік ұрпағы, Ертіс жағасында бәсентин, Нұра, Тоқырау бойы, Қарқаралы, Кент, Қызыларай аралығындағы қаракесек, Шыңғыстау өңіріндегі тобықты, одан оңтүстікке қарай жатқан найман, керей...” деп болашақ хандыққа қандай жерлердің қамтылуға тиістігі анық көрсетіліпті.

Хатты екі адаммен Керекуге алып кет. Үш Ғазы тобы көзден ғайып болысымен, Бөкей түркістандық ақылшысының иығына шапан жауып, алғысын білдірді. Бірінің қолын бірі алып, сілкілесіп тұрғанда, екеуінің де көз алдарында Шоң болып еді. Құдай сәтін салып Бөкей хан бола қалса, ол сотқар қайда кетуші еді және бұл оның тобесіне жайдың оғындай түсетін оқиға болады. Содан кейін төрелердің Бөкей тұқымы Сүйіндік ұрпақтарының басына отырып, айтқанын істетіп, айдауында жүргізеді.

Бөкей өзін риясыз құшақ жайып қарсы алғаннан кейін, Сәлім еркінсіп Шоңға да жеткен еді. Алайда, Шоң оған ыстық асы мен салқын ықыласын бірдей көрсетті. Ел иесінің көңілін алу үшін айтылған небір қызық та жылы әңгімелері мүлде әсерсіз қалды. Ол жолы Шоң Сәлімге не дін уағызы, не адамның сөзі жібіте алмайтын кепкен көндей боп көрініп, сол ауылдан тезірек аттанып кетуге асыққан. Енді іштей “Бөкей хандығына кірсең, менің де уысыма түсесің” деп тұр. Әрі-беріден соң Бөкейдің өзін хан тағына отырғызайын деп тұрған Сәлімнің ақылы мен қаламы.

Шыңғыс кіріп келмегенде төре мен қожаның бірінің қолын бірі өлі қанша уақыт сілкілеп тұратыны белгісіз еді.

— Ана жер қылып кеткен жүзіқара жөнінде не бұйырасыз, әке? — Бөкей тосылып қалды. Шалағұмардың өлімі мен мына хат, Толқынды есінен шығарып жіберіпті-ау!

— Қарамен қашып кеткен қарға бір дауа бола ма, жоқ па? — деп дікін қақты Шыңғыс.

— Ол екеуінің қалай қарай кетуі мүмкін?

— Тұрардың өзі қозған болғаннан кейін, із тастау үшін Сүйіндік жаққа бет алмас. Мына, Шұбартау керейлері мен Сарысудағы Токалар арасына кісі жіберсек.

Сәтімен тынып, аттандырылған хат пен хан болу ойы Бөкейдің көңілін көкке көтерген. Сол биіктен түскісі келмеген ол Толқынды іздеуді, жан-жаққа кісі шаптыруды Шыңғыстың өзіне тапсырды да, сегіз канат ақ ордасында еркін тыныстап жата берді.

* * *

Толқын Жәңгірдің Тұрар деген төленгітімен қашып кетіпті дегенді естігенде Олжеке төре бір қуанды, бір күйінді. Қуанған себебі — Олжеке қаракесектің көшім тармағының, Жәңгір — жалықбастың төресі. Екі ру екі сұлтанның ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында — ауыздарына қарап ләббайлап, таусылмайтын қонақтарын күтіп, жұмсаған жақтарына барып, біреудің басын жарып, біреудің көзін шығарып өштерін әперіп жүретін, өздері де солар үшін бас пен көзді құрбандыққа шалатын. Көшім мен жалық-

бас рулары Түндік бойын жайлаушы еді. Қарап отырса, осы екі ру бірінен-бірі қыз алысып, жастары жарыса алтыбақаннан шықпай, жалықбастан жазатайым кісі өле қалса, алдымен көшімдер “ой бауырымдап”, көшім арасынан біреу-міреу шетіней қалса, жалықбастар қара киініп, соғым кезінде біріне-бірі сыбаға берісіп, табыса қалыпты. Олжекеге осы ұнамайды. Айталық бір күні жалықбас жағы: “Әй, Көшім, екеуіміз де бір қаракесектің баласымыз. Несіне шілдің боғындай шашырап жүреміз. Бірлікті ниет қылайық” десе, екеуінің біріне-бірінің жабыса кетері сөзсіз. Екі ру өзара сыйысып кеткенмен, екі сұлтан сыйыса ма, жоқ па? Осыны Жөңгір неге көрмейді, неге ойланбайды! Әлде ол ондай оқиға бола қалса, аз көшім көп жалықбастың арасына сіңіп кетеді. Сөйтіп, менің билігімдегі халықтың саны молаяды деп шырғ түкіріп жатыр ма екен. Әй, сыр бермей жүргеніне қарағанда, тегі, солай-ау! Егер өмір осыған әкеп саятын болса, мен қайда қаламын? Жұртта ма? Жоқ! Мазакқа ұшырап қалмау үшін екі халықтың арасына өздерінің қолымен сына қағу керек”. Осы ой көптен бері Олжекенің басынан шықпайтын да сына қағу себебін таба алмай жүретін. Енді мына оқиға — Жөңгірдің төлеңгіті Толқынды алып қашыпты. Осыны сылтау қылып, жалықбас жайбарақат отырғанда шабу керек. Сына деген осы!

Ал күйінген себебі — хан қызы қарамен... Құдай-ау, қараның не биінің, не шешенінің баласымен болсайшы бұл Жоқ! Сұлтан есігінде жүрген төлеңгітімен қашып кетіпті. О заман да бұ заман, мұндайды кім көрген! Қараның би-батырлары қалың малын алдарына салып, “қызметіңізге құлдықпыз” деп құда түскенде бермейтін төре қызы қараның қарақан басынан басқа түгі жоқ сорлысымен қашқан! Заманы бұзылып, уақыты сәрікке айналған дүние-ай, ел-жұртқа күлкі, мазак етіп жерге қараттың-ау! Жоқ! Оларды дереу қолға түсіріп, жазалау керек! Ал Тұрарды — керегеге керіп тастап, нәр татырмай, қаңқасы қалғанша қақтап қояды.

Олжеке төлеңгіттерін жаң-жаққа шаптырып, көшім руына қарасты сегіз ауылдың ақсақалдарын жинап, әрқайсысына ертең сәске түске дейін үш-төрт жігіттен жеткізулерін тапсырды. Олжекенің бұл уақытты белгілеуінде бақай есеп те жоқ емес. Егер бүгін түстен кейін жиналсын десе, отыз шақты атпал жігітке кешке қонақасы, ертеңінде тағы да тамақ беру керек. Қыруар шығын! Ал ертең сәске түсте келсе, біріншіден, үйлерінен аш шықпайды, екіншіден, сол беттерімен Түндікті жағалай ұсақ ауылдармен отырған жалықбастарға ес жинауға мұрша бермей лап қояды да... Жігіттеріне содан кейін, олжа есебінен қонақасы береді.

Жігіттер уақытында жиналды. Олжеке оларды аттан түсірмей қарсы алып:

— Уә, көшім ата ұрпағы! — деді. — Ж, ықбас саған не істемей еді. Көп қорқытады, терең батырадыны жалықбастан көрмей пе едің. Енді, міне, жалықбастың бір төлегіті сендердің торелеріңнің қарындасын алып қашқан. Не деген басынғандық! Мал емес, мүлік емес, арамыздан адам алдырған елдігіміз бар болсын. Біз де бөрік киіп, бел буған еркектігіміз бен жаз жайлауға, қыс қыстауға қошетін елдігімізді көрсетуіміз керек. Қолдарыңа түскен жалықбас қызы, жалықбас малы, жалықбас мүлкі, құдай алдында сұраусыз сендердікі. Аямаңдар! Артынан келетін пәле болса, оны өзім көтеріп аламын. Өздеріңнің құдай тағала төбелеріңе берген торелерің, мына менің сөзіме барсыңдар ма?

Жігіттер: “Жалықбас бізге не істеп еді?”, “Көптігін қашан көрсетіп еді?” деп сұраған жоқ. Өзара сөзге келмейтін азаматы, араласып кетпейтін малы жоқ ел бола ма? Біреу қолтықтарына су бүрікпесе елеусіз, ұмыт қала беретін ұсақ-түйек оқиғалар бұл екі рудың арасында да бола беретін аралас-күралас елдердің көңіл кірі қайта қозып, әрқайсысы жалықбас жігіттерінен әр кезде көрген жапа-бірдеңелерін естеріне алып:

— Дайынбыз! Баста, төрем! — десіп, сойыл, шокпарларын көтерісіп, ұран салысты.

“Темірді қызғанда соқ” дегендей, жігіттердің осы бір ереуілден тұрған сәтін суытып алмайыншы деген мақсатпен Олжеке:

— Тарт! — деп өзі алға түсе берді.

Көшім жігіттері нысанаға тез жетті де, адыр тасаланып тоқтады. Әне, осынау алқаптағы әр қойнауада бір ауылдан жағалай отырған ел — жалықбас. Мына жақ шетінен тию керек.

— Жігіттер, — деді Олжеке. — Сонау жоғарырақтағы ақбоз үйді көрдіңдер ғой? Ол — Жөңгірдің үйі. Оған жоламаңдар. Басқасын аямаңдар! Тарт!

Жігіттер “Көшім!” деп ұрандап, кикү салып, жөнелді алға.

Сол екпіндерімен жұптарын жазбай бір ауылдың, одан кейін екіншісінің, үшіншісінің шаңырақтарын ортасына түсіріп, қазандарын төңкеріп, жерошақтарын таптап, тосын оқиғадан шошып, сыртқа атып-атып шыққандардың, бала-шаға, көрі-күртаң демей басын жарып, көзін шығарып, әп-сәтте алқаптың шаңын аспанға көтерді.

Көшім жігіттері он екі ауылды түгел қан-жоса қылып, мүлкін тонап, малын айдап кеткенше кеш те болып қалған еді. Осының бәрін төбе үстінен көріп тұрған Олжеке көшім жігіттері олжалаған малымен көлемі көбейіп, Түндіктің бер жағында өткенде алдарынан шығып:

— Тарт! — деп өз ауылына қарай бастап кетті.

Жаудың қайдан келіп, не себепті ойран салып кеткенін білмей, есеңгіреген жалықбас қалды қираған мүлік арасында.

Көшім жігіттеріне Олжеке жалықбас малын сойып қонақасы беріп, қымызға мас қылып, келесі күні де таратпай ұстап еді. Ертеңінде Жәңгір тореден адам келді. Естерін жиганнан кейін, топтасып келген ауыл ақсақалдарын Жәңгір:

— Айып өзімізде — Тұрарға ие бола алмадық. Қараның торе қызын ұрлауы қай заманда болған еді. Өнбес даудың соңынан оспес қалмас деген. Егер азаматымыз бар, арымыз бар елміз десек, тентегімізді өзіміз ұстап беріп, Олжеке алдында айыбымызды төлейік, — деп бөгепті.

Жәңгірге батылы барып, Сарман ақсақал ғана тіл қатыпты:

— Ол өзіңнің төлеңгітің. Онда ел ісі жоқ қой?!

— Ол алдымен қара боп туған. Мен жетім жүрген жерінен баурыма бастым. Сондағы айыбым қараны күрт-майыма қарық қылғаным ба? — Осы сөзден кейін ауыл ағаларының жасып қалғанын көрген Жәңгір, — ош аламыз деп жүрген ана даурықпаларыңның қызуын басыңдар. Ел арасының татулығын сен сақтама, мен сақтамайын, сонда оны кім сақтайды? Өректі өкпелерді осындайда баспағанда татулық қалай сақталмақ. Қалғанын өзім айқай-шусыз тындырамын. “Түбі күні асықтарың түгел болса, болғаны емес пе?” — дегеннен кейін, торенің өзі Тұрар соңынан қуғын жіберетін болып, ақсақалдар ел желігін басатын болып тарасады. Алайда соңғылардың ішінде көшімге арналған шок сөнбей кетеді.

Жалықбас ауылдарының үстіне ат ойнатқан Олжеке қолында үйленгеніне ай толмаған Бижан деген жігіт болып еді. Олжеке қолын таратып жіберген күні сол келді үйіне енгіге басып. Босағадан қарсы алған бүлдіршіндей келіншегі Қатираны құшағынан босатпай айналып, мауқын басты да, өзінің төрт қанатты үйінің төріне сұлай кетті.

— Сусын әкелші, Қатираш.

Келіншегі де “осы шолдеп келер-ау” деген оймен қымыз дайындап отыр екен. Ши артына барып торсық алып шықты да, былғап-былғап, шүпілдеген тостағанды ұстата беріп, күйеуінің бетіне кісі қарап тоймастай әдемі күлкімен қарады. Бижан тостағанды бір демде төңкеріп, жерге қойды. Қатира әлі жымия қарап отырған болатын.

— Тағы құяйын ба?

— Бұл сусыныңа қандым! — деді әлденеден көңілі Бижан. Күйеуінің өзіне қараған аш көзіне тап берейін деп тұрған жыртқыштың айбатын көргендей болған келіншек құлағына дейін қызарып, төмен қарады.

— Көңілдісіз ғой?

— Жалықбасты әкесіне таныттық, — деді белін енді шеше берген Бижан.

— Олжаныз қайда?

— Барлық олжаны: “Жалықбасты шабуды мен ұйымдастырдым” деп төрем алып қалды. Сен менің не істегенімді білесің бе?

Келіншегі жігітіне жалт қарады. Демде боп-боз боп кеткен жүзінде “астапыралла, не істеп келіп едіңіз!” деген үрей бар. Дегенмен күйеуінің жымыып отырғанын көрген соң, ол да езу тартты.

— Лап қойғанда, мен Жәңгір төренің үйін екі-үш айналып уықтарын пергіштеп өттім. Жалықбастың қарасы көргенін төресі де көрсін.

— Шаңырағы ортасына түсті ме?

— Жок, бір жамбастап қисайып қалды.

Бұл ауылдан Олжеке бастаған жорыққа Бижаннан басқа тағы екі жігіт қатысқан. Ауыл ағасы сол күні кеште жалықбасты мұқатып келген үш жігіттің құрметіне мал сойып, қонақасы берді.

Келесі күні бие байлар уақытта Бижан ауылына бір топ адам сау ете қалсын. Орталарынан Олжеке мен Жәңгірді көргенде жүрегі өлденеден кеудесін мазасыз тепкілеген Бижан келіншегіне, келіншегі Бижанға қарады.

Қонақтар сапар сырларын далада ат үстінде тұрып айтты.

— Бижан, Жәңгірдің шаңырағын ортасына түсіріп кеткен сен бе? — деп сұрады қамшысын беліне таяна тұрған Олжеке ат үстінен.

— Мен. Бірақ үш-төрт уығын ғана сындырсам керек.

— Менің айтқан сөзімді естімедің бе?

— Естідім.

— Ендеше неге ойттің?

— Жалықбастың қарасы көргенді төресі де көрсін.

— Сол ісің үшін қандай айыпқа бұйырылғаныңды білесің бе?

— Бас алу емес шығар?

— Адам алу.

— Кімді, қалай?

— Аталған айыбың үшін сенің келіншегің бір ай Жәңгірдің үйінде болады.

— Бұл зорлық кой! Сұмдық кой! — Бижан осы жерге жиналған ағайындарына айнала қарады. — Естідіндер ме? Мұндай да сорақылық болады екен ғой!

— Олар төре сөзін жансақ еститін сен сияқты емес, — деген Олжеке төлеңгіттеріне бұрылды. — Ана келіншекті атқа отырғызыңдар!

Төлеңгіттер Қатараға ұмтылғанда Бижан төлеңгіттерге ұмтылған еді, Олжеке оны қамшымен бетінен осып жіберді.

— Төренің сөзін елемей былай тұрсын, бұйрығына қарсы келем деу не сұмдық! — Олжеке ауыл адамдарына, оның ішінде жалықбас-

ты бірге шабысқан екі жігітке қалың қабағын түйе қарады. — Ел болмайтын немелер өңшен, неғып тұрсындар? Құдай тобелеріңе қондырған адамның сөзін ол елемейді екен, бұйрығына қарсылық жасайды екен, ал сендер үн-түнсіз тұрсындар. Байлап тастандар!

Ауыл жігіттері Бижанға тап беріп, үй алды ұмар-жұмар болды да қалды. Бір төленгіт Қатираны ер-тоқымға көлденең салып, ол кетті шырылдап, мына жақта кол-аяғы байланған Бижан қалды ауға түскен шортандай аунап.

— Қой енді сабыр!

— Несіне булығысың.

— Ашуынды бас.

— Не қылса да өзіңнің төрең. Оған қарсы шапқаның — құдайдың шарасына қарсы шапқаның, — десіп ауылдың үлкен-кішісі айнала отырып, Бижанды сабырға шақырды...

* * *

Қорық жақта бір оқиға болыпты дегенді Шоңның естігеніне аптадай болып қалған. Әлде соның салдарымен бөгеліп қалды ма, оқиғаның егжей-тегжейін арнайы айтып келген адам болған жоқ. Сатылған руының биі Үкібай келді дегенде, Шоңның есіне сол қорық оқиғасы түсіп еді. Сүйіндіктің бір тармағы қаржас руына ықпалы жүріп тұрған би әзірге жоқ. Ал 1730 жылы Сүйіндікті түгелдей Самарқанд жақтан көшіріп келген Сәти бидің дүние салғаны қашан. Үш баласы бір қыста және шаһит болды. Соның бірі аузынан сөз, қолынан іс келетін Күшік шешен еді. Одан қалған тұяқтың үлкені Жұмабай биыл он бесте. Сондықтан да, қаражасқа түскен ауыртпалыққа — оның бас тармағының бірі Сатылған биі Үкібай Найзабек баласы жонын, қаржасқа арналған мақтау-даттауға — құлағын тосып жүруші еді. Жасы отызға әлі жете қоймаған жігіт ағасы, орта бойлы, кияк қара мұртты, ақыл елесі байқалған сабырлы шегір көзді Үкібай киіз үйдің оң жағына барып жайғаса берді. Өйткені, Шоң сол жақта малдас құрып отырған. Николай жасап берген тақ бос. Дегенмен би “анда-санда бұған да отырады” дегендей үстінде екі жастық жатқан.

Жалпы амандық біліскеннен кейін Шоң сұрақ қойды.

— Үкібай, шырақ, елің аман ба?

— Шүкір, би аға, есендіктеміз. Тыныштық, — деді Үкібай.

— Адамы есендікте, малы тыныштықтағы елден маған ешкім келе қоймаушы еді, — деді Шоң салмағын тізесіне салып отырған беті. Сөйтті де алақанын алақанына соғып еді, жаңа ғана Үкібайға есік ашқан жігіттің басы көрініп, Шоң иек қаққан соң, қайта жоқ болып кетті.

Бұдан былайғы әңгіме қымыз іше отырып жүргізілді.

Осыдан он күндей бұрын түнде қорықта жайылып жүрген жылқыға жау тиеді. Төңіректе отырған қаржас ауылының жігіттері атқа мініп, түнгі аспан сойыл, шоқпарлар сартылы мен айқайға толады. Мұншама айбат-айбар күтпеген барымташылар қашып құтылған екен. Қаржас жігіттері сол түнді ұйқысыз өткізеді — жау қайтып келіп, алдап соға ма деп сақтанумен болады. Өйткені қолға түскен екі жігіт Алтай — Қарпық жағынан Қожы төренің басшылығымен келгендерін айтады. Яғни жау — алыстан. Сол түні қаржас жігіттері аттан түспей сак жүреді. Арнайы келген жау айналып сокпай қайдан кетсін. Тасаға жеткен соң аттарын суытып алып, қайта шабуы мүмкін ғой. Алайда бұл түнде қайтып оралған жау болмайды. Ал майдан болған жерден үш адамның өлігі табылады. Қолға түскен жігіттер өліктің бірінен Қожы төрені таниды да, не істерлерін білмей Үкібайға кісі жібереді. Сатылған биі ел басына түскен жағдайды топшылай келіп, әуелі өлген адамдарды жерге беруді ұйымдастырады. Оңтүстіктен солтүстікке қарай созылған шүйгін шөпті жасыл қорықтың етек жағында жалғыз адыр болатын. Оны халық Арал төбе деп атаушы еді. Соның құс қонар басына Төрені, етегіне екі қараны қояды¹. Осыдан кейін қолға түскен екі жігітті “елдеріңе қазаны хабарландар” деп жолға аттандырады. Содан бұрнағы күні Уәли хан адамдары Аюнияз төңірегіндегі қаржас ауылына келіп хан туысканының басы үшін үш жүз, екі қараның әрқайсысы үшін бір жүзден, айналасы бес жүз жылқы құн кескенін хабарлап кеткен екен. Бір айдың ішінде құн қолға тимесе, жолдан аламыз депті.

Үкібай оқиғаны түгел жеткізіп болдым дегендей үнсіз қалды. Шоң да жуыр маңда ештеңе айта қоймай, сегіз қанат ордадан біразға дейін нөкер жігіттің қымыз сапырғаны ғана естіліп тұрды. “Оқиға алтай-қарпық пен қаржас арасында болған. Онда айдабол биінің қандай араласы болмақ?” деп Шоң сұраған жоқ. Осылай дер ме екен деп Үкібай да ойлаған жоқ. Бір Сүйіндіктің баласы болған соң жөнсіз істің бетін қайтарады деп Үкібайдың өзіне сеніп келгенін біліп отыр Шоң.

Осы оқиғаға байланысты Үкібай қиын жағдайда қалып еді. Қаржас атынан өзі барайын десе, біріншіден, хан мұнымен сөйлесе ме, жоқ па? Екіншіден, Шоңға сокпай кетуді орынсыз санаған, үшіншіден, осы сапарды, Шоңның өзіне ұсынуға бейіл “Үш қасқаны” бірдей жерге берген Сәти тұқымы аз шығынданбаған. Оның үстіне соңғы жылдың қысы да біраз титіқтатып тастаған, Сәти

¹Осы оқиғадан кейін Баянауыл ауданындағы бұл жер “Қожы қойылған қорық”, бертін келе, “Қожа қорығы” деп атанды. (Автор).

ұрпағының жылқысы қазір жүзге жетер-жетпес қана. Хан кескен құнды тауып беру оңай емес. Оның өзінде ханның мұнысы зорлықтың зорлығы. Қожы Алтай жігіттерімен барымтаға келіп, ажал тауып отыр. Қаржас жігіттері адамды олардың қонысына барып өлтірген жоқ. Осының бәрін ханның білетінінде сөз жоқ. Сондықтан да үкімнің ешқандай оң жолға сыймайтынын жеткізіп, ханды бетінен қайтару Шоңнан басқа кімнің қолынан келеді? Шоңның хан тұқымының табалдырығын аттамау жөнінде берген анты Үкібайға аян. Енді би ата атынан антын аттап сапарға шыға ма, жоқ па, болмаса бұл істің басқа жолын таба ма?

Шоң жуыр маңда бірдеңе дей қоймады. Осы үнсіздікте Үкібайға тағы бір үрей ұялаған. Кейде Шоңның үш ұйықтасаң түсіңе кірмейтін үйлесімсіз бірденені ұсынып “мен айттым. Солай болады” деп қатып қалатын әдеті де бар. Әлде осы тұста ол жазатайым сонысына баса ма?

Шоң тостағанын ерніне тигізбестен жерге қойып, қолын укалады. “Би енді сөйлейді” деп күткен Үкібай белін жазып, басын котере берді.

— Жұмабайды келтір, — деді Шоң.

Қымызы толы тостағанын енді Үкібай жерге қойды. Бидің мұнысы қалай? Ханға баланы жібермек пе?.. Қазақта бір дауды екі қуу әдеті жоқ. Алғашқы сапарда алсаң — алдың, ала алмасаң — мүлде ұтылдың. Қаржас алдында тұрған қазіргі мәселе — бала айналысатын мәселе емес. Күрделі. Оны мына би білмей отырған жоқ. Сонда да...

— Ақыл алады! — Бұл сөзімен Шоң Үкібай ойын біліп отырғандай еді. — Сәти тұқымының ақылы жетпесе, кесілген құнды еліңнен қырып-жинап апарып бересің!

Сол күні Үкібай атқосшыларының бірін Жұмабайға жіберіп, өзі оны Шоң ауылында күтіп қалды. Суыт жүріп кеткен анау, баланы ертеңінде кешке алып келген еді. Шоң оларды өзіне келесі күні шақыртты. Қарт би маңдай терін тыжыра ауыр қабағын әрең котеріп, болмашы саңылаудай ғана ашылған көзімен Жұмабайға тоқтала қарады. Бұл — басында қызыл барқытпен тысталған пұшпақ бөркі бар, дөңгелек жүзді, ұшы домалактана біткен тұзу мұрынды, шығыңқы иек, жұқа ерінді бала еді. Тізерлей кеп, қос қолдап сәлем бергеннен кейін отырған жерінде ашық қой көзін Шоңға салғанда, екеуінің қоз қарасы кездесіп қалған еді.

— Жұмабай, алдында алыс сапар, ауыр міндет тұр, — деді Шоң өлден соң, көз қарасын өзгертпеген қалпы.

— Дайынмың, би аға, — деді Жұмабай да көзін басқа жаққа аудармаған беті.

— Ойланбай айтып қалма!?

— Сіздің асық ойнауға шақырмағаныңызды білгем. — Мұнысы — сіз шақырды дегеннен алдыңызға жеткенше ойландым дегені. Жұмабай сөзінің астарына Шоң да, Үкібай да түсінді.

Кенеттен Шоң:

— Жолың болсын! — деді де Үкібайға бұрылды. — Жанында өзің боласың. Сен Жұмабайдың емес, Сәти ұрпағының қызметіндесің. Салтанатпен барыңдар.

— Құп, би аға, — деп Үкібай кеудесін басты.

— Хабаршы ханға Сүйіндік адамдары келе жатыр десің, — деп косты Шоң. — Жазатайымда “Қаржас” деген сөз аузынан шығып қалмасын.

— Тындырамыз, би аға, — деді Үкібай.

* * *

Уәли Шоңды соңғы рет төрелер мен билер өзін хан сайлағанда көрген. Астапыралла, олай емес екен-ау, ол күні әкесі Абылайдың қырқы берілді де, соған жиналған ел басшылары артынан Уәлиді хан сайлады. Хан тағына отырғаннан кейін “кім болды, кім болмады” деп сұрағанда біреулер Шоңның Абылайдың қырқына Сүйіндік атынан үлестерін ала келіп, қатысып, Уәлиді хан сайлау салтанатынан кетіп қалғанын айтты. Осы хабарды естіген жерде тіксініп қалған Уәли, міне, отыз екі жыл бойы Шоңның сол қылығын ұмыта алмай келеді. Ұзақ жылдар бойы ол Шоңды алдына келтіру үшін не істемеді, қандай айла-тәсілге жол бермеді, бірақ мақсатына жете алмай-ақ қойды. Шоңның ұстанып отырған саясатынан Уәли жамандай қорқады — Сүйіндік руларын төрелерге билетпей келеді. Билетпей емес-ау, Сүйіндік арасынан төре атауылыны аластатты. Осыны көріп қанжығалы, шұбыртпалы, керей, найман, алтай, қарпық руларынан да төрелерді сыртқа тебетін біреулер табылса, онда Уәлидің хан боп отыруының өзі екі талай ғой. Одан асып бүкіл халық ақ сүйексіз-ақ өмір сүреміз десе, төрелер қайда барып күн көрмек? Шоң саясатынан Уәлидің қорқатыны осы. Сөзбен иіп, табаны астына басайын десе, хан басымен қараға баруға арланады. Ал қараның өзі мұны мүлде керек қылатын емес. Ол өзінің осынысымен-ақ төңірегіне төресіз — хансыз өмір сүре алатынын көрсетіп отырғандай. Қожыны бас қылып барымтаға жұмсауы — Уәлидің Шоңды аяғына әкеп жығу мақсатынан туған әрекет еді. Алайда қыруар жылқыны қуып кету оңай болмады. Қаржас жігіттерінің бір тай бермей қойғаны былай тұрсын Қожы бастаған үш адамның жанын жаһаннамға жіберді. Мұны хабарлап келгенде, Уәли хан аса қынжыла қойған жоқ еді. Оқиға барысының осылай бұрылысы ғана оның алдына Шоңды әкеп беретіндей боп көрініп, мәселенің күрделене түскеніне іштей мәз болды. Бес жүз жылқы құн атап кісі жібергенде ішінде Шоңға арналған “енді қайтер екенсіңі” бөккен.

Уәли хан болған отыз екінші жылы алдыма Шоң келер деп күтті. Ал “Сүйіндік адамдары келе жатыр” деген хабардан ол өмірлік мақсатына жеткендей еңсесі көтеріліп қалды. “Өзі менің алдыма келсе, мен ұрпағым алдында Сүйіндік есігін айқара ашқызар едім” деп ойлайтын Уәли. Хан сол мақсатыма жеттім деп ойлап, іштей қуанып, Шоңның өзіне және оның соңына ергендерге арнап, екі үй тігуді бұйырды... Ол көп кешікпей Сүйіндік адамдарының келгенін естіді де. Ал бас төлеңгіт кім-кімдердің келгенін атағанда Уәли тас-талқан болды. Алайда, ашу-қаһарын кімге, қалай төгерін білмей іштей булықты. Ханға бала жіберді деген не сұмдық! Осыдан кейін ханда не ар, не абұйыр қалады? Қараның қалқиғаны жетпегендей баланы!.. Бұл Шоңның басынуы. Қаражастың атын ататпай, “Сүйіндік адамдары бара жатыр” дегізген де соның өзі. Бұл қараға дауа бар ма, жоқ па?.. Хабар ұлы атаның атымен жеткенде Уәли Шоңға арнап союға қысыр емген тай дайындап қойып еді. Шоңды босағасында көру үміті ақталмайтын болған соң, бас төлеңгітті шақырып “қой ғана сойылсын” деді де, лажсыз іске жарылмаған шиканша тырсыып отырды да қалды. Шоңның ісіне арналған ыза қан жұтқызды. Қара айласын асырды деген ойдың өзі ханнан ұйқы қашырды. Баланы алдырып не сойлесерін, не сойлеспесін білмей тағы да екі күн үнсіз қалып еді. Үшінші күні сәскеде бас төлеңгіт кіріп, Үкібай бидің сұранып тұрғанын айтты.

— Ол кім еді? — деді хан.

— Қаржас ішіндегі сатылған руының биі екен. Бала сапарын бастап келген бас көтерері.

— Өзің сөйлес те қайтара бер! — деп бұйырды Уәли оған. Үкібай оқиғаның осылай бет аларын Шоң Жұмабайды жұмсағанда-ақ сезген. Бірақ ойын айбынды биге батылы барып айта алмады. Жолшыбай да ол: “Масқара болғанда ханның бетін көрмей қайтар ма екенбіз” деп күдіктенумен болды. Келгеннен кейін де екі түн ұйқысыз дөңбекшіп шықты. Күдігі іске асып бара жатқан сияқтанды. Үкібай қиын жағдайда қалды. Осы беттерімен қайтып кетсе, сөз өзіне келмек. Бұл тек Үкібайдың өз басын ғана емес, оны биіміз деп таныған Сатылған руын кішірейтіп, рухын түсіретін оқиға. Ал ел арасына “Үкібай сөздің жүйесін, істің қыпысын тапқыш” деген атақ тараған. Егер хан ордасын сыртынан ғана көріп: “Түк те тындыра алмадық” деп қайтса, ел бетіне қалай қарамақ. Содан кейін бұған жүгінуге, бұдан ақыл сұрап, әділет іздеуге жұрт келе ме, жоқ па?

Үкібай қайтсе де хан алдын көріп кетудің жолдарын іздеді. “Әйтпесе жұрт аузындағы Үкібайға ұқсамаспын” деп қайраған еді ол өзін-өзі. Уәлимен жүзбе-жүз кездескенде не айтары ойында сайрап тұр. Ол сөздер ханның көңіл көнін жібітпейді деп ойламайды. Әттең, анау ордаға бас сұғу мұң. Енді орданың есігін ашып беретін

адам керек. Келесі сәтте ол сондай ада ды тапқандай да болды. Уәли: “Орта жүзге өзімнен кейін хан болады” деген оймен үлкен баласы Ғұбайдолланы жанында ұстайтын. Біріншіден, ол әкесінен үкім жүргізуді үйрену керек, екіншіден, ханға түрлі себептермен келіп жүретін ру басшылары да Ғұбайдолланы көріп жүру керек. Бұл жерде Үкібайдың есіне Ғұбайдолланың хан болатыны мен төрелігі түскен жоқ, оның Торайғырмен достығы түсті. Айдаболдың кіші биінің хан баласын Баянаулаға екі-үш рет шақырып, қонақ қылып, қаршыға салғызып, көңілдендіріп, риза қылып жібергені бар. Соның бірінде олар Желтау, Қызылтауға дейін келіп, Үкібай үйінде екі-үш күн қонақ та болған... Осы жерде Ғұбайдолла мен Торайғыр арасының жақындығын пайдаланса, қалай болар еді?

Үкібай енді көп ойлануды қойып, Ғұбайдолла алдына келіп тізе бүкті:

— Хан ием қаһарынан именіп, досыңыздың бір ауыз сөзін мойныма қарыз қылып әкете жаздаппын. Сіздің Торайғыр сыйласыңыз өзіңізге дұғай-дұғай сәлем айтып: “Қысылсаңдар Ғұбайдолла төреге барыңдар” деп еді. Біздің шамамыз өзіңізге аян. Жетім бала мен иесіз елге қол ұшын бере көріңіз, төрем!

— Торайғырдың маған деген ықыласын білемін. Келгеннен бері оның есімі аталмағанға “бұл қалай?” деп жүруші едім. Айып өзінде екен ғой, Үкібай.

— Талша мойным қылша! — деп Үкібай бас иді.

Ғұбайдолла: “Әкем азар болса, жүз жасар. Ол дүниеге баладан бұрын әкенің аттануы өмір заңы” деп ойлап, өзінің хан болу кезегін іштей күтіп жүретін. Ол Шоң “қисықтың” ханға оң қарамай, Сүйіндік ұрпағын ешкімге бағындырмай, тіпті араларына төре сіндірмей жүретінін жақсы білетін. “Иә, Шоң да азар болса, жүз жасар. Содан кейін мен өз тағымның ауқымына Сүйіндікті де түгел камтимын”... Ғұбайдолламен жақсы қарым-қатынастан Торайғырдың не күтіп жүргенін кім білсін, ал осы жақындықтан төренің термек жемісі, әкесінің қолы жетпеген қазақ руын өзіне бағындыру болатын. “Мұны мен Торайғыр арқылы жасаймын” деген ой жататын көңілінің терең түкпірінде. Сондықтан да ол қонақтарға болысуға бейіл білдірді.

— Сен де есімдесін, Үкібай, — деді ол.

Үкібайдың іші жылып кетті.

— Түбі күні Торайғыр екеуің жақсылықты ұмытпассыңдар деп ойлаймын.

Үкібай іштей: “Әлі жасамаған жақсылығыңды сатпай, іске кіріссейші”, — деп ойлады. Ал “ләббай” л” басын игенде:

— Сәлеміңізді жеткіземін, төрем, — деді.

Ғұбайдолла: “Жақсылықты ұмытпассындар деп ойлаймын” дегенде: “Мен хан болғанда осынымды еске алыңдар” сөзі көмейіне тіреліп келіп еді, алайда айтпай тоқтады. Ал оның сөзінің төркінінде Үкібайдың жұмысы болған жоқ, есіл-дерті ханның алдын бір көру болды да тұрды.

Ғұбайдолла:

— Кешке өзім шақырармын,— дегеннен кейін Үкібай сыртқа шығып кетті.

Анадай жерде мөп-мөлдір болып айна қол жатқан аспан әлемін түбіне төңкеріп ап, Жұмабай суға түсуге кеткен екен. Үкібай өздеріне арнап тігілген үйдің төріне шалқасынан түсіп “уф” деп дем алды. Оның есіне енді Жұмабай түсті. Келгеннен бергі білгені күндіз — ұйықтау, қолға барып, суға түсу, кешке — алтыбақан. Бейқам жүрістің ойында не бар? Жолшыбай атқосшыларынан оза жүріп: “Хан алдында не айтасың, Жұмабай?” деп еді, “ханның есігін ашу — сіздің міндетіңіз, көңілін ашу — менің міндетім” деп тоқтатты мұны. Содан бұл балаға сенімді еді, әлде хан есігін ашудың қиындап бара жатқанынан ба, Жұмабайдан тағы күдіктене бастады. “Осы бала қайтер екен?” деген ой басына сыналап кіріп, не одан әрі дамып кетпей, не мүлде сөніп қалмай инеше қадалды да алды...

Ауылдағы төлеңгіт балаларымен танысып, ортақ тіл табысып үлгірген Жұмабай кенеттен үйге еңтіге кірді. Баланың асығыс жүрісінен әлденені үміттеніп қалған Үкібай басын көтеріп алды.

— Иә, Жұмабай?

— Койлегімізді суға малып алып, киіп едік. Сол кеуіп үлгірмей жетіп алайық үйге деп жүгіріп келдік, — деді көзі жайнап, танаурай сөйлеген Жұмабай.

Үкібайдың басы жастыққа сылқ етті — үміті ақталмаған адамның қимылы.

— Қолде құс көп екен. Түстен кейін балапан ұстауға барамыз, — деді текеметке отыра берген бала.

Түсте қуырдақпен шай ішілгеннен кейін, Үкібай Жұмабайды оңаша алып қалып:

— Хан алдында айтар сөзіңді есіңе салсам қайтеді, — деді.

Осы кезде есіктен бірер қара баланың басы көрініп, Жұмабай орнынан ұшып тұрды да:

— Үкібай аға, өзгенің сөзі өгей сөз... — деді де, балалар тобына қосылуға асығып кетті.

Лажсыз Үкібай басын шайқап қойып, жантайып жатып, қалай қор ете қалғанын байқамады. Ол әлдекімнің “уа, отағасы” деген даусынан көзін ашып алса, осы үйдің қызметінде жүрген төлеңгіт екен.

— Сізге Ғұбайдолла төре келсін деп еді, — деді.

— Әлгі Жұмабайды-ай! — деді Үкібай?

— Бала ма? Мана көлге қарай жүгіріп бара жатқан.

Іштей “қап” деген Үкібай санын соқты. Хан: “Кірсін” дейтін болса, мынау қиын болды-ау!” Үкібай жамандайын састы. “Хан мен баланың арасында қалған жаман екен ғой: Біреуі сені менсінбейді, біреуі сенімен санаспайды”... Ханның алдын көруге осыншама өзеуреп жүріп Ғұбайдолла: “Сіздерге көңілі жібімей отыр”, — дегенде Үкібай мұндай қуанбас.

Бұл Ғұбайдолланың Үкібайға айта салғаны. Ал сарайдағы әңгіме былай болған: Ғұбайдолла әкесімен ретін тауып сөйлесіп: “Ата атынан келген адамдар ғой, елдеріне сіздің дидарыңызды көргенін айтып барсын”, — дегенде, Уәли:

— Кокейіңе түй: “Елдің азымен әуре болсаң, көбіне ие бола алмайсың. Баласымен сөйлессең, ересегі елемес”, — деп шығарып салған баласын.

Үкібайдың бұл хабарды көңілсіз тыңдағанында сөз жоқ, алайда оның хан есігін ашу жөніндегі ойы мұнымен тұйыққа тірелмеген еді. Ол “Ғұбайдолла әрекеті сәтсіз болса...” деп алдын ала тағы бір қадам ойластырып қойған. Ол — Уәлидің кіші әйелі — отыз жасар Айғаным. Келгеннен бері әр жаққа құлақ түріп, әркімнен сөз суыртпақтап, Уәлидің үлкен әйелінің Сырымбетте қалып, мұнда Айғаныммен отырғанын естіген. Айғанымның ақыл-парасаттылығы, білімділігі, адамның ойын айтпай-ақ танығыштығы алты алашқа аян. Үкібай енді Ғұбайдолладан өзін сол кісіге жолықтыруын өтінді. Ғұбайдолла бас тартқан жоқ. Алайда, бұдан Үкібай жүзіне кіреуекеленген көңілсіздік шымылдығы сыпырылмады. Айғаным Сүйіндік адамдарына хан есігін аша ма деп, дәмеленген ең соңғы адамы. Егер бұл кісі көмек қолын созбай: “Ел арасындағы егесте жұмысым жоқ” деп отырып алса, не істемек? Қожы қанша дегенмен Абылай тұқымы. Ал Айғаным Абылайдың келіні. Қайнысының қазасы оның қабырғасына батпайды деймісің. Келушілерді ханға кіруге көмектесу — айыпты жақтың сауға сұрауына көмектесу. Қаралы ханым бұлардың өтінішіне құлақ аса ма, жоқ па? Ал “келген жолдарын білетін шығар” деп ширатылса, Үкібай не істемек?..

Сүйіндіктен тараған ұрпақтың Уәли тағына мойынсұнбай, ханның өзін елемей кеткені Айғанымның хабарына кіріп те шықпайтын. Қайта бір істен оның жан дүниесінде Сүйіндіктерге деген жылылық бұғып жататын. Ханды ортақ туыс ету үшін әр ру оған бір қызды атап қоятын. Ханның ықтиярына қарай ол қызды не жасауымен әкеп беретін, не болмаса, ханның жолы түсіп бара калғанда үйді тігіп, қызды кіргізіп, қарсы алатын. Халықтың ежелден келе жатқан әдеті дегенмен, ханның неке қиып қосылған әйелдеріне ұнай бермейтін. Сондай әйелдік мінезді ішке бүккеннің бірі Айғаным еді. Ол Уәлидің

некелес әйелдерінің ауылына жасаған сапарын елемесе де басқа руларға жібермеуге тырысатын... Айғаным Уәлидің қартайған шағында кіші әйелі боп түссе де, ханның өзінен бұрынғы өмірінен тез арада хабардар болған. Соның бірі — Сүйіндік руларының ханға қалыңдық атамағаны. Айғанымның қазақтың осы бір атасына жылы ықыласпен қарайтыны осы еді. Сол себепті Ғұбайдолланың өтінішін күп алып, қонақтарға көмектесуге барлығын айтты.

Бұл хабарға Үкібай қатты қуанды. Әйел алмайтын еркек қамалы жоқ. Құдай бұйыртса, ертең ханмен дидарласып қалармыз деп, Жұмабайды жанынан шығармай күтті. Осылай жатқанда бұларға тағы бір суық хабар келді — Сәлім қожа келе жатыр дейді. “Е, оған не керек?” — деп ойлады Үкібай. Қожаға үй тігіп, сойылатын малды дайындатқанша, қонақтың өзі де келе қалды он шақты нөкерімен. “Енді ол кеткенше ханның алдын көру жоқ” деп теңселген Үкібай оздеріне тігілген үйден шықпай жатып алды. Солай жатып ол Сәлімге мол қонакасының берілгенін, ханның қожаны өз жанынан шығармай отырғанын естіді...

— Ауылыңызда қонақтарыңыз бар көріне ме, қалай? — деді Сәлім таспиғын теріп отырып.

— Қара өзі айтатын мәтелін өзі орындап сызып отырса, дұрыс болар еді, — деді Уәли.

— Қара қадалған жерінен қан алмай қозғалар ма!

— Иә, — деп келісті Уәли Сәліммен. — Оның үстіне ол қараның сыртында, Шон сияқты айдаушысы тұрса.

— Қадалған жерден қан алу — өз дегенімен өңмендей беретін айуанның өдеті ғой.

— Бір жағынан төре, бір жағынан қожа қақпайлап отырмаса, бұл халық өз бағытын таба алмайтын малмен тең! — деп келісті Уәли қожа ойына.

— Дегенмен бақыты бар халық, — Сәлім “бұл тұжырымға келуіңізге не себеп болды” дегендей сөз иесіне бетін тағы бұрды. — Құдай тағала мұның басына сіз бен бізді бермесе не болар еді?

— Иә, төре басына, қожа жанына — ие! — деп қостады оны Сәлім.

— Бұл халықты құдай тағаланың өзі төре мен қожаға бесінші түлік ретінде жаратқан ғой.

Азға созылған үнсіздікті Сәлім бұзды.

— Қараның мәселесін тындырған болар хан?

— Әкем Абылайдың өсиеті — менің алға ұстар ұраным!

Сәлім “ол кісі не деп кеткен еді бұл дүниеден?” дегендей Уәлиге мойын бұрды.

— “Қараның мәселесін түбегейлі шешпе. Сонда ғана ол уысыңды” деген, — Уәли Сәлім сұрағын көзінен оқып-білгендей еді.

— Шешпеу емес, қайта оның тың мәс елермен шырмай беру лазым. Сонда ғана алдыңызға бас июшілер, өзіңізге жалынушылар кобейеді. Қазақ — жалынғанын ғана сыйлайтын халық, — деді де Сәлім “енді мен әңгіменің басқа сарынына көшемін” белгісін қимылымен аңғартты. — Жер шала, бұлт ала болып, ат басын ордаңызға ертерек сала алмадым, хан.

Уәли үнсіз отырып, басын изеп қойды.

— Омар ханның өзіңізге “айт” деген сөлемі бар.

Уәли енді кожаға бүкіл денесімен бұрылды.

— Осылай қарай көз тіккенде оның сізді медет тұтатынын мойныма қарыз қылғым келмейді. Сапарымның бас сыры осы.

— Қонырат пен қаңлы¹ аздық, Сыр мен Қаратау тарлық қылғандай енді Сарыарқаға көз тігеді деңіз?

— Мұнда Омар ханның айыбы болмаса керек. Жер жағдайы ғана ықпал жасағандай — аталған руларға сізден гөрі Қокан жақын. Жақыннан қорған іздеу әдеті кімде жоқ. Омарға өкпе түймеңіз, хан ием. Ол, қайта, сізге қол ұшын беруге әзір.

— Орыс та менің далама көз тігеді, Омар да көз тігеді, Ижехан² да көз тігеді...

— Мықты сүйенішсіз дара болу, құмға өскен жалғыз шынармен тең. Оны соқпайтын жел, шайқамайтын дауыл болмайды. Сөйте-сөйте, сол дауылдардың бірі болмаса, бірі түбірімен қопарып құлатып кетуі де мүмкін. Діні басқалармен тіл табысу мүмкін болмаса, сізге жаны ашитын сүйінішіңіз ортақ — Омар хан ғана. Ертеңгі күні “Ғұбайдолланы қазақтың ханы” деп, алдымен тануға дайын отырған сол.

Уәли терең ойға батып кетті. Сәлім сапарының сыры да сайып келгенде, соңғы айтқаны болатын. Қараның мәселесі бұлардың тіліне қайтып тиек болған жоқ. Заман құбылысы кімнің басына болсын ортақ ой салады. Қазақ даласын үш жағынан қоршаған үш ірі мемлекет жөнінде Уәли де қатты ойланатын. Солардың ішінде ханның үрке қарайтыны — солтүстік жағындағы көршісі...

* * *

Тұрар мен Толқын ауылдан таң сәріде сытылып шыққанда беттерін тура солтүстікке салған. Содан түске дейін қатты жүріп кеп, бір судың басында аттарынан түскен еді. Бұл екеуі осы жолға көптен жиналған — киім-кешектері жылы, үш-төрт күндік тамақта-

¹Орта жүздің екі руы қонырат пен қаңлы. Олармен кожа әңгіме кұрып отырған уақыттан бес-алты жыл бұрын Қокан хандығының қарамағына кірген.

²XIX ғасырдың бас кезіндегі Цин империясының ханы.

ры бар. Қуғын не төбеден түсе қалатындай, не жерден шыға келетіндей болып, төңіректеріне жалтақтап отырып, оразаларын ашу үстінде Толқын бүгін Тұрарға бірінші рет үн қатты.

— Біз қайда бара жатырмыз?

— Шідертідегі қозған арасына.

— Басқа жаққа кету керек еді, — деді Толқын.

— Неге?

— Қуғын да сол жаққа қарай тартады ғой...

— Мен мұны ойламаған шығармын-ау, — деп жымыды Тұрар.

— Ойлаған адам туысканына тура тартар ма?

— Сенің туыстарың екеумізді қайдан іздейді деші?

— Қайдан?

— Кент, Арқаты, Қызыларай таулары жағынан. Бізді а дегенде қозған арасына бара қояды деп ойламайды. Із тастайды деп ойлайды сенің туыстарың.

Бұл әңгімені одан әрі ешқайсысы да жалғамады. Дастарқандарын тез жинап, қайта жолға шықты. Содан бері бұлардың аттан түспегендеріне жарты айдай болған. Қаракесек, Тобықты, Тоқа жағынан іздеп күдер үзгендер, енді қозғанды төңіректейді деп, соңғы күндері Шідертіге де жоламай, Шадыра, Алабас, Қотырқызылтау қойнауларын паналап жүрген шақтарында қуғынның төбесі де көріне бастап еді.

— Енді қайда барамыз? — деді басына қиындық түсіп көрмеген Толқын ұшқынды қара көзі алақандай болып.

— Баянаулаға. Содан кейін мені тауып көрсін! — деді Тұрар.

Баянаула тауына бара жатқан жолдағы мына бір бұлақтың көзін төңіректей, үй орнындай жерге шоқ тоғай өскен екен. Аттарын байлап, өздері саяға жайғасты. Өткен түнде қонып шыққан қараша үйден күрт-май, ірімшік және бір торсық саумал ала шыққан. Бәрі қанжығадан түсірілді. Үнсіз отырып тамақтанып алғаннан кейін Тұрар:

— Көзімнің шырымын алайын. Содан кейін өзінді ұйықтатам, — деп, жантая беріп еді, демде қор ете қалды. Қазір міне, тізеден келетін көк майса үстінде шалқасынан түсіп, аяқ-қолын керіп тастап, қаннен-қаперсіз қорылға басып жатыр.

Адам үш күннен кейін дозаққа да үйренеді дегендей, бұлар қашқындық өмірге әбден бойсұнып алған. Тоқтаған жерлерінде сақтықты ұмытпағандарымен алғашқы күндердегідей жан-жақтарына алақтап, көрінген қарайғаннан үрейленуді қойған. Сергек отырған Толқынның анда-санда мойын бұрып, төңірегін шолып өткені болмаса, екі көзі Тұрардың қою қабағы, кең желбезекті танауы, ылғи берік жұмып жүретіндектен жұқа болып көрінетін еріні мен алға қарай ұмсына біткен иегінде. Осы бір төлеңгітке бірінші көргеннен ғашық болып қалған Толқынның ықыласы ортаймай-ақ

келеді. Ол Тұрармен тәуекел сапарына шыққан күнінен бастап, бір сұрақтың төңірегінде жиі ойлануда: “Осы жұрт төре, кара деп неге бөлінеді екен? Менің туыстарымның осыдан несі артық, мұның төрелерден несі кем? Қайта менің кейбір туыстарымнан бұл бойшаң, нықты, көркем. Тіпті, оны айтасың, қандай қарулы!” Толқынның есіне өздері осы сапарларында кездестірген бірінші қуғын түсті. Осыдан төрт-бес күн ғана бұрын болған оқиға. Тобықты мен Тоқа жағынан күдер үзген соң, Баянаула сілемін шолуға келген алғашқы қуғын болу керек. Қыстауының жанына төрт қанат үй тіккен біреудікіне қонып, ертенгілік шайды ішіп отыр еді, кенеттен сонау төменнен үш салт атты көрінді. Қонақтарының сырына қанық үй иесі:

— Қарақтарым, менің сағынып отырған ешкімім жоқ. Аналар дәу де болса, екеуінді іздеп жүргендер, — деді алысты көзін қолымен көлегейлей шолып.

Тұрар мен Толқын мейірімді жандарға зияндарын тигізбеу үшін, аттарына жасырын қонып, үйді тасаланып, сайға түсіп, құлдырай жөнелді. Бұл сай етекпені барып, алқаппен астасып кетеді екен. Жазыққа шықпау үшін төбелерді қалқаланып жылжыды. Тұрар Толқынды құрық бойы оздырып жіберіп, өзі артына жиі-жиі көз салып, желе-жортып келеді. Ойы — әбден із тастап болғаннан кейін мына алқапты көлденеңінен кесіп өтіп, ар жағындағы адырларға сүңгу...

Кенет ту сырттарынан кику естіліп, жалт қараса, манағы үш салт атты енді араларын ашып, андыздап келе жатыр екен. Тұрар атын тебіне түсіп, Толқынды қуып жетті де:

— Сен төбе тасаланып жүре бер. Мен мыналардың бетін басқа жаққа бұрып әкетейін, — деп алқапты көлденеңдей атына қамшы басты. Тізгінді қоя берген оның көзі біресе анадайда құйғытып бара жатқан Толқында, біресе — қуғында.

Тұрар Толқын алқаптың батыс жағындағы адырларға жасырынсың, мен шығыс жағындағы адырларға жасырынайын ойынан аулақ болатын. Ол алқапты ұзынынан бойлап кетті. Артына енді бұрылып қараса, қуғынның екеуі Толқын соңына, біреуі өз соңына түсіпті. Жалғызға алғыза қоймайтыны өзіне аян Тұрар сойылын тақымынан алып, атының басын тарта берді де, анаған қарсы шығу ойынан тез айныды — жалғыз ұмтылуына қарағанда ол да өзіне сенген жан болу керек. Осыдан кейін атын қайта тақымдай бастап еді, біраз жерге жеткенде басына “осылардың мақсаты, не болса да, Толқынды алып кету шығар — оның соңына екеуінің түсуі бекер болмас. Ал мынау мені үркітуші ғана шығар” деген ой келіп, атының басын шұғыл бұра берді — мынаны жалап алып, — Толқынға тезірек көмекке жету керек. Егер мына бір оқиға тосыннан тап

болмағанда бұлардың басына түскен жағдайдың немен тынары белгісіз еді. Тұрардың көз алдында қуғыншының аты омақа құлады да үстіндегі адам ұшып түсті. Астынан ат кетсе, қазақтан қаһар да кетеді, құты да қашады. Қуғын ұшып тұрып, атына қайта мінді, алайда қанша қамшыласа да жүрісі өнбеді. Келесі сәтте Тұрар ана-ның жетекке алған атының ақсаңдап бара жатқанын көрді. Бұл енді қауіпті емес. Ал Толқынның соңына түскен екеуі сонау адырлар-дың бер жағында қараңдап бара жатты. Қыз бен қуғыншылар ара-сы қол созымдай-ақ боп көрінген Тұрар, енді атының басын солай қарай салды. “Мен бұдан жазықта көрінбе деп едім, неге тобе асыл кетпеді екен?” деп ойлап келеді атының бауырын барынша жаздыр-ған Тұрар. “Адырлар арасына сіңіп кетсе қуғын таба алмас па еді, қайтер еді”. Толқынның соңына түскен екеуді қиғаштай қуып берген Тұрар әлден соң мынадай бір көрініске куә болды: Қыз атын тосыннан сол жақтағы сайға қарай бұрды да өзімен бірге ана екеуін де сүйреп әкеткендей Тұрардың көз алдынан адам атаулы демде ғайып болды. Енді ол даланың әжіміндей боп көрінген сонау сы-зықтан көз алмай қамшылады атын,— қашқын қыз бен қуғыншы-лар сол тұста көзден ұшқан... Біраз жерді алғаннан кейін ол кенеттен бағытын өзгертуге мәжбүр болды. Сол жақтағы бір өзектен, кенеттен, іркес-тіркес шапқылаған үш салт атты шыға келсін! Алдың-ғысынан Толқынды айнытпай таныған Тұрар енді атының басын солай салып, қамшыны үсті-үстіне басты. Бұлардың шыға келген өзегі өздері әлгінде сүңгіп кеткен “әжімнен” әлдеқайда жақын еді. Яғни, қуғынды қалай қарай жетектеймін десе, қашқынның еркінде десек, қыз мыналарға біраз адырды айналдыртқан сияқты. Неге бүйтгі екен? Неге алқапқа айналып соқпай тура тарта бермеді екен? Дауыс жетер жерге жақындап барғанда Тұрар сойылын басынан асыра айналдырып, алға айқай сала ұмтылды. Қуғыншылар қыз соңынан әлі қалар емес. Тұрар бар даусымен дала аспанын тағы да көтерді басына. Сойыл шайқап, айбат та көрсетіп келеді. Толқынның соңында іркес-тіркес жүрген екеу осыдан кейін бірін-бірі қуып жетіп, қатарласты. Яғни, алдыңғы атының басын тартып, соңғыны күтіп алғанға ұқсайды. Содан кейін екеуі де ар жақтағы адырды тасаланып, жоқ боп кетті. Толқын атының басын бері бұрып, Тұрар-ға қарсы жүрді. Есік пен төрдей жер қалғанда екеуі де аттарының басын тартып, біріне-бірі аяңмен жақындап келіп тоқтады. Екеуі де ағыл-тегіл терлеген. Аттарынан да тер сорғалап тұр. Өздері де ентіккен. Аттары да өкпелерін соғып, танаурап тұр. Біріне-бірі қарап күлді. Бір қатерден қалғандарына қуанып күлген болатын олар. Содан кейін екеуі аттары басын қуғыншыларға кездескенге дейінгі бағыттарына қайта салды. Олардың тілі біраздан кейін, өздерінің де, аттарының да демігі басылғаннан кейін шығып еді.

— А дегенде адырларды неге тасалдып кетпедің? — деді Тұрар.

— Өзіңнен көз жазып қалам ба деп...

“Рас-ау, — деп ойлады Тұрар. — Сонда бұдан өзінің де көз жазып қалуы мүмкін екен-ау”.

“Ал әлгінде адырларға неге сүңгіп кетіп, мына тұсынан шыға келген?” — деп және ойлады. Бұл — оның басынан мана да бір рет есіп өткен ой еді. Оның Толқынға келесі қойған сұрағы осы болды.

— Әуелі, сіз қарамды жоғалтып алмасын деп тасаланғым келмеді. Сонан соң бізге қарай құйғытып келе жатқан өзіңізді көрдім. Ал қуғыншылардың есіл-дерті менде болып, сізді байқайтын түрлері жоқ екен. Сонан соң артта қалған екі-үш адырды айналып, алқапқа қайта шықсам, сізбен арамыз жақындар және ана екеуі сізді көрер деп ойладым. Меніңше, ойым ақталған сияқты, — деген қыз қара көзін аунатып бір тастағанда, Толқынның ақылына риза боп қалған Тұрар тісін ақсита күліп еді...

Қыз Тұрар соңынан кеткен қуғыншының қалай қалып қойғанын көрген де жоқ, сұраған да жоқ. Ал өзінше “жігіт ананы жекпе-жек сайыста сойылмен соғып, атынан түсірді” деп ойлап, жүзінен көз алмай келеді...

...Өз ойымен отырған қыз бір нәрсені аңғармады — жаңа ғана жігіт бір көзін болмашы ғана ашып, бас жағынан қызды көрген. Сонан соң көзін қайта жұмып, аз-кем қимылсыз жатты да, Толқынды кенеттен құшағына қысып ала қойды. Тосын қимылдан а дегенде жамандай шошыған қыз, есін тез жиды. Екеуі құшақтарын жазбаған қалпы көк майса үстінде екі-үш рет аунап алып, бұлаққа жетер-жетпесте бастарын көтеріп, біріне-бірі қарап күлді.

Тұрар бұлақтың мөлдір суынан бетін шая бергенде, кенеттен жон-арқасымен сүп-суық жылан жорғалап өткендей боп қайқандай қалып еді, дәл төбе тұсынан қыздың сықылықтаған күлкісі естілді. Сөйтсе, Толқын қос уысына толтырып алған суды жігіттің желкесіне құйып жіберген екен. Жігіт те жауапсыз қалмады, бұлақтан іліп алған суын бетіне шашқанда қыз тұрған орнынан анадай жерге оршып кетті...

Қыз онсыз да сүйсіне қарайтын сырықтай бойын тағы бір рет көрсеткісі келгендей Тұрар түрегеліп, керіліп, күншығыс жақ көкжиекке көз тігіп бөгелді...

* * *

Үкібайлар жүріп кеткен күннің ертеңінде Шоңға есігіндегі нөкер жігіт Сары Қақсалдың биі Бекболаттың келгенін хабарлады.

— Бекболат кірсін. Адамдарын басқа... те түсіріңдер! — деді Шоң.

Бекболат сәлем беріп, отырып, сусын алдырып, араға киліккен аз-кем үнсідіктен кейін Шоң:

— Елің аман ба? — деді.

— Шүкіршілікте, би аға.

Шоң адамға тура қарағанда ауыр қабақтары әрең көтеріліп, көзі болмашы сызықтай ғана ашылатын. Қарт би қонағына осы қалыпта не өзі қозғалмай, не кірпік қақпай қадалды да қалды. Бекболаттың “шүкіршілігіне” ол сенген жоқ. “Елі шүкіршілікте болса, бұл ерігіп жүр ме?”

Қарт бидің өзінен қозғалмай қарағанын байқаған Бекболат та үй иесінің одан тағы бірдеңелерді күтіп отырғанын біліп, сөзге кірісті.

— Биыл Шідерті жағасына қозғанмен бірге қонып едік. Содан бір түнде екі елдің жылқысы қосылып кетіп... — деп тоқтады Бекболат.

— Қашан?

— Бір жұмадай болды.

Шоң гәпке түсінді. Егер оның соңғы сұрағына “күні кеше” деп жауап берсе, онда мәселені шешуге өздерінің күш салғысы келмей, жүгіріп жүргендері. Мұндай жағдайда Шоң Бекболатқа ауыр-ауыр сөздер айтқан болар еді. Ал мына жауабына қарағанда оқиға насырға шапқан ба, қалай? Қазақтың екі елінің малын қосып қойып, бір жұма бойы тыныш жатулары мүмкін емес. Бұлар жылқыларын бөліп алуға әрекет жасаған, бірақ оларынан түк шықпаған.

— Сойыл соғылды ма?

— Болды, би аға.

Бекболат алдына қойған қымызды өлі алмаған. Шоң да ұзақ үнсіз отырып, әлден соң басын көтерді.

— Торайғырға жет!

Бекболат түсінді. Қарт би іске інісі аралассын деп отыр ғой.

Бекболат кетісімен қозғанның биі Айтқары келді. Оның Шоңмен әңгімесі осы шаңырақ астында Бекболатпен манағы болған әңгімеден аумап еді. Шоң оны да Торайғырға жіберді.

Торайғыр ағасының билерді өзіне жіберген себебіне түсінді. “Мына екі рудың жылқысын әділ бөліп беріп, мәселе қайтып бас көтермейтіндей риза қыл” дегені ғой. Торайғыр іске кірісті. Ағасының: “Әділ биді шатастыратын жиналып қалған іс” деп отыратыны есінен кетпейтін. “Онысы рас,— деп мойындаушы еді өзі де, — әлде керенаулықпен бе, болмаса пенделікке байланысты басқа себептерден бе қолыңа алған істі уақытында, түбегейлі, әділ шешіп бермесен, одан соң қалың елден тағы бір дау туып, алдыңа сол келеді. Созбыдаға салмай оны тамамдай қоймасаң, тағы бір даудың басы сопаң етеді. Ірілі-ұсақты дау-дамайы осылай балалай беретін

елде билік айтудың ең қиыны осы! Қозғаннан биін жөнелткен күннің ертеңінде інісінің не шараға жөн бермек екендігін біліп кел деп Торайғыр ауылына кісі жіберген еді, ол ауыл ағасының үйінде жоғын айтып келді. Адамы Торайғырмен тікелей тілдесе алмай келсе де, Шоң қуанып қалды. Бұл — інісінің іске уақыт оздырмай кіріскені ғой. Екі күннен кейін сол адамын тағы да Шідерті бойына аттандырып еді. Ол араға бір күн салып: “Торайғыр қосылып кеткен жылқыны бір жазыққа жинап, әр рудың осы үшін арнайы тағайындалған адамдары екі жактан бір мезгілде келіп, бес-бестен санап алып, айдап тастап отырады екен. Мұны Торайғыр, Бекболат және Айтқары үшеуі биіктеу жерден бақылап тұр” деп келді. Шоңның үйінде немере інісі Тұрсынбай отырған. Мұндай оқиға жөніндегі Шоңның пікірін біле қою сырт адамға оңайға түспейтін. Ол естігендеріне риза ма, жоқ па, бұл жағынан сыр бермей отыра беруші еді. Әлде Шоңның жан дүниесін ашқысы келді ме, болмаса, өзінің шын пікірі ме, Тұрсынбай:

— Ақыл! — деді де үй иесіне көз салды.

Шоң оған басын баяу ғана бұрып қойды. Оның осы бір сәт қимылынан ағасы мұның жұмысына риза емес екендігін аңғарды Тұрсынбай.

— Санап тұрып бөліп бергенге не жетсін! — Бұл — Тұрсынбайдың Шоң наразылығына білдірген қарсылығы еді.

— Ал, — деді Шоң, — ең соңында сайда жалғыз тай қалды. Немене, оны ортасынан қақ бөліп беремісің?

— Сонда, сізше, ол жылқыны қалай бөліп беру керек?

“Сұрағыңа жауапты өзің тап” дегендей Шоң қайтып үндемеді. Тұрсынбай да біраз сөз түртпей отырды да:

— Сәлем берейін деп келіп едім, — деді.

Шоң “Сәлемінді алды деп есептей бер” дегендей басын изеп қойды. Тұрсынбай сол сәтінде аттанып кетті.

Шоң Шідерті жағына құлақ түріп жатты. Жә, жан дүниесінің бір түкпірінен Үкібай бастап кеткен адамдар сапары да кетпейді. Иә, шік, иә, бүк! Иә, алшы, иә, тәйке! Келесі күні Шідертіге адамын тағы аттандырып еді, ол араға бір күн салып қайтып келді де:

— Екі елдің малын қайтадан қосып жіберіп, қайта бөлуге кірісіңгі, — деді.

— Е-е?!

— Ортада бір бие жалғыз қалып қойыпты.

Іштей мырс еткен Шоң басын изеп отыра берді.

Ертеңінде Айтқары келді бұрқырап:

— Би аға, біздің малымыз Қақсал малынан көп болатын. Қаншама көп екенін айырып айта алмаймыз. Анау ортада қалған бие біздің үйірге қосылса ризамыз. Әмір етіңіз.

Шоң оған іс жөнінде ештеңе айтқан жоқ. Алақанын екі сокқанда үйге кіріп келген жігітке Айтқарыны көрсетіп:

— Ақынның үйінен сусын беріңдер! — деді.

— Би аға, мен сусын ішіп отырғанда...

— Сен жолдан келдің! — Шоң үні төске сокқан балғадай ауыр шықты. Мұны аңғарған Айтқары тұра берді де бір тізерлеп бөгеліп қалды.

— Сен сусын ішіп отырғанда Бекболат келеді, — деді Шоң.

— Шақырып па едіңіз?

— Жок! Қазір өзі-ақ келеді. Бар!

Қазақ қонағын “кісі келсе есің шықсын, есебін артынан санап ал!” қағидасымен күтетін халық. Егер сол Бекболат Айтқарыға мейман бола қалса, бұл он малдың басын шалудан тайынбас еді. Енді жалғыз тай үшін сонау ит арқасы қияннан келіп отырғанын қарашы. Дәл осы себеппен енді ол Бекболаттың келетініне де сенді. Иә, ерегіс бар жерде бір-біріне қыл қиғысы келмейтін де егеспе мінезі бар-ау сол қазақтың.

Кенет сырттан абыр-сабыр сөз естілді. Шоң іштей бұл келген Бекболат деп ойлады. Неге ол тобымен жүр? Шоң ауылының сонау етегіне мамаағаш қағылып, арасына арқан керілген. Келгендер сол жерде аттан түсіп, Шоң үйіне қарай біреуі ғана беттеуші еді. Ал бұлардың тобымен жүргені қалай? Әлде араларында Торайғыр да бар ма екен? Шоң осылай ойлағанша болған жоқ, үйге інісі кірді. Соңында — Бекболат. Осы сәтте сырттан:

— Ей, керме тұсына барып күтіңдер. Бұларың не, бәріңнің де анталай қалғандарың! — деп нөкер жігіттің мына екі биге ере келгендерді қуып жатқан даусы естілді.

— Жалғыз жылқы жанымызды шығарды! — деді Торайғыр.

Шоң Бекболатқа қарады.

— Қайсыңның малың көп еді?

— Біздікі.

Шоң бұдан да осы сөзді есту ойымен қойған сұрағын. Анау да айтты.

— Ортадағы бие бізге тисе, қозған жылқысынан біздікі соншама бас артық еді деп, қалғанын сұрамай-ақ қояр едік.

Шоң ақын үйінен Айтқарыны алдырып, Бекболат екеуіне кезек қарады.

— Бір тай үшін бірінді-бірін көрместей болып жүргендерің не?

— “Бастан құлақ садақа” дегендей мен қаксалға бере салайын десем, ауыл адамдары болмайды.

Өзіне бет бұрған Шоңға Бекболат та осыны айтты. Сонан соң қарт би “сен нендей жөнге жол бермек болдың?” дегендей інісіне қарап еді, Торайғыр:

— Сол бір жалғыз арамқатқырдың төңірегінде таусылып болдым,— деді. — Бір жағына қарай қуып тастасам екінші жағы сойыл ала ұмтылайын деп тұр.

Шоң тізесіне тіреліп аз-кем төмен карап отырды да Айтқарыға қарады.

— Жиырма адам бөл — Сонан соң ол Бекболатқа бұрылды. — Сен де...

Шонның мұнымен не айтқысы келгеніне түсінбеген екі би біріне-бірі көз салды. Ал Торайғыр ағасына бажырайып қараған қалпы қатты да қалды.

— Содан кейін?

— Сол далада сойындар да, отыра қалып жердер!

— Дұрыс! — деді Торайғыр.

— Акыл! — десті аналар да.

— Торайғырдан басқаларың бара беріндер,— деді Шоң төмен карап отырған беті. Сөйтті де жалғыз қалған інісіне қарай иегін көтерді, — Бекболат пен Айтқарының қайсысына бүйрегін бұрылып жүр?

— Ешқайсысына да бүйрегім бұрылған жоқ.

— Ендеше Бекболат неге жанында жүр?

— Мен осылай қарай бет алғанда ол да ерді. Осы.

— Сенің онымен бірге жүргеніне Айтқары қалай қарайды деп ойламадың ба?

— Ондай ой басыма кіріп те шықпады.

— Екеуінің арасындағы дауға билік айтқан би екі жаққа да сырт беріп жүру лазым. Әділдіктің бір көрінісі осында болса керек. Біріне де жылы шырай бермей жүрсең, екеуі де саған тәнті болады. Сонда ғана олар сенің тұжырымыңды әділ деп қабылдайды.

— Бұдан былай есте болар.

— Бар!

Үйінде жалғыз қалғанда Шоңның есіне Бұқар жыраудың Абылайға айтқан тоқтамының екі ауызы түскен еді: “Иесіз қалған сай үшін, арам өлген тай үшін” соғыс ашпа деп еді-ау жарықтық. Ал әлгілер — ата сөзін жадында сақтамағандар. Бастары қалай бірігеді осылардың! Ағайындықтың құны жалғыз малдың басында болғаны ма? Неткен арзан дүние! Жұтқа жүздеп қияды, ал ағайынды садақадан тыяды! Неткен арзандық! Неткен ұсақтық! Неткен күнсыздық!”

Ауыр ойға батып отырған Шонды кенеттен сырттан шыққан айқай елең еткізді — Сүйінші! Сүйінші!

Бұл Үкібайдың адамы еді.

— Сүйінші, би аға! Ұтыс! Ұтыс!

Бәріне түсінген Шоң түрегеліп, киініп, сыртқа шықты. Ауыл тұрғындары далада екен. Кермеге қарай беттеп бара жатқан Шоңды

көрген соң, олар да жалпағынан жылжи жөнелді... Шоң Үкібай тобын қарсы алып, Жұмабайды аттан түсіріп, маңдайынан сүйіп, қатарында ұстап, үйіне кіргізді де, нөкерлерінің біріне мал союды, біріне Жұмабайдың шешесі Мамық бәйбішені алдыруды бұйырды.

Мамық Шоң ауылындағы ұлан-асыр тойдың үстінен шықты. Әуелі, Шоңның алдына тізе бүгіп, сәлем берді. Сонан соң барып баласын сүйді. Хан ордасында болған әңгімені Шоң: “Бір сөзді қайта-қайта езе бергеннен не шығар дейсіндер Мамық келіп, басымыз қосылғаннан кейін айтарсыңдар”, — деп, көрген, білген, естігендері ішіне сыймай отырған Үкібайды басқан болатын.

... Сәлім Үкібай күткендей ұзақ керіліп жатып алған жоқ. Екі коньп, үшінші күні ерте салқынмен аттанып кетті. Үкібай кеше күні бойы оның хан ордасында болғанын, екеуінің үстеріне ешкімді кіргізбей онаша әңгіме-дүкен құрғанын естіді. Олардың тілдеріне не тиек еткенін білген жан болған жоқ. Жә, оны білгісі де келмеген Үкібай Сәлімнің керіліп жатып алмай жүріп кеткеніне қуанды. Алайда сонғы қонақ аттанып кетті деп алдыңғы қонаққа назар аударған жан және болған жоқ. Керісінше бұл күн Үкібайларға көңілсіз хабар жеткізген еді: Уәли ертең Сырымбетке жүретін болыпты. Мана бас төлеңгітке пәуескені жолға дайындай бер деген екен. Ал Айғаным кешке дейінгі уақытын ханға көрінуге әзірлікпен өткізіпті... Дегенмен інірде бір төлеңгіт жетті-ау бұларға. Ғұбайдолланың өзі көрінбей төлеңгітін жібергенінен Үкібай жақсылық күтпеді. Айтқандай-ақ Айғанымның ханға жасаған сапары сәтсіз аяқталыпты. Хан мен ханша арасында қандай әңгіменің болғанын ешкім білмеді — үшінші куә жоқ. Ал Үкібайларға жеткен хабар ханның бас шайқағаны болды.

Үкібай мүлде жерге қарап қалды. Осы кезде манадан бері киіндіріп, жанынан адым жер жырақтатпай отырған Жұмабай түрегелді.

— Үкібай аға, — би баланың көзінен ерекше бір ұшқын, жүзінен қаһар аңғарды, — Ғұбайдолла төреге жеткізіңізші мені.

“Е, сәт! — деді Үкібай ішінен, — баланы бір жақсылық бастап тұрғай!”

Ғұбайдолла қонақтарын төрге отырғызып, қымыз алдырып еді, кенеттен Жұмабайдың ашық үні естілді.

— Хан ауылында қымыздың молдығына көзіміз жетті! Біз сонау шығаннан ат сабылтып, қымыз ішуге ғана келгеніміз жоқ.

Ғұбайдолла әлде ананың әр сөзін шегелей айтқан ашық даусына таң қалды ма, болмаса, ол дауыстың тосыннан шыққанына елеңдеді ме, Жұмабайдың жүзіне аңырып қараған қалпы қимылсыз отырды да қалды.

— Жаугершілік заманның небір тауқыметін Абылай ханмен бірге арқаласқан Сәтидің немересі, Уәли ханның өзімен ана құрса-

ғынан бір мезгілде шыр етіп жерге түскен. Үшіктің баласы сәлем беруге келді. Әкеңізге жеткізіңіз, менің болашағым алда. Меселімді қайтарып, үйде күтіп отырған жаулықтылардың қарғысына қалма-сын!

— Иопр-ой! — деп қалды Ғұбайдолла. — Әкейдің сапар алдында ордасына жанды кіргізбеу әдеті бар еді.

— Мен елімнің келешегімін. Келешек үшін сүт пісірім уақытын қимаған ханның өрісі не болмақ?!

Ғұбайдолла қауғалақтап, киініп, белін буына берді.

— Айтайыншы, айтайыншы.

Ғұбайдолла ордаға қарай кеткенде, Үкібай мен Жұмабай өздеріне арнап тігілген үйге қарай бет алды. Тізелерін жаңа бүге бергенде, манағы төленгіт тағы келді жүгіріп:

— Хан ием ханшаны шақырыпты. Жаксылық болғай. — Кім болса да жан дүниесі қонақтарға бұрылып тұрған адам. Осыны айтып шығып кетіп еді, биенің екі сауымындай уақыт өтер-өтпесте ол жаппадан тағы көрінді.

— Жүріңіздер. Ғұбайдолла төре айтты: хан сәлем алуға ғана аялдайтын болыпты.

Жұмабайдың үстінде жиегіне оқа салып тігілген қызыл барқыт қамзол Белбеуі де оқа. Қамзол түстес шалбарының айыр балағына да оқа ұсталған. Басында пұшпақ бөрік. Ол да қызыл барқытпен тысталған. Аяқтарында кебіс-мәсі. Орданың кіреберіс үйінде кебістерін шешті. Жерде текемет. Жағалай ұсталған кілемнен кереге көрінбейді. Төбеден салбыраған әлемішті құрбау. Іргеде қалың қылып төселген көрпе мен олардың үстіне тасталған жастықтардың бір-бір ұштары Көкшетаудың Оқжетпес шыңындай ерекше шошайып көрінеді.

Тіркес тігілген екі үйдің арасындағы есікке жұқа барқыттан перде ұсталған екен. Үкібай Жұмабайды алдына салып жақындай бергенде, екі төленгіт пердені ашты. Орданың жоғарғы үйінің кең екені сыртынан да байқалған. Алдыңғы үй сегіз қанат болғанда, бұл — он екі екен. Екі үйдің ішкі жабдығы бірін-бірі қайталайтындай. Алайда, мұның алдыңғы үйден айырмашылығы — төрде — тақ. Жиһаздарының оңі де өзгеше көз тартады. Аяқ астында кілемнен ине шаншар жер жоқ. Алтын буына ұсталған уық пен шаңырақта күн көзінің сәулесі ойнайды. Сансыз салбыраған құрбау болмашы демге қозғалып, күй ырғағына бөленіп тұрғандай.

Хан — тағында. Басында — тақия. Барқытпен тысталып, неше түрлі тас, оқамен безендірілген айыр қалпағы ханның оң қол жағындағы, бетіне өрнек ұсталған сандық үстінде.

Үкібай мен Жұмабай орданың орта. . . ла жеткенде аяқтарын қосып, иіліп, сәлем берді. Ханның бас изегенін аңғарғаннан кейін

таққа әлде болсын жақындай түсіп, тізерлеп барып, екеуі жиегі оқаланған барқыт шапанның екі етегінен сүйді де қайта шегініп кетіп, сәлем берген жерде белдерін жазып, сандықпен көрші қонған Айғаным мен ханның сол қол жағында отырған Ғұбайдоллаға иіліп, тағзым етті.

— Елдерің, мал-бастарың аман ба? — деді хан әлден соң.

Жұмабай Айғаным мен Ғұбайдоллаға сәлем бергеннен кейін бетін ханға бұрып, оның қызылшырайлы жүзі мен бурыл тартқан сақалына қарап тұрған. Ол хан сауалын солай тұрып тындады.

— Хан ием, сіз менен қанша үлкен болсаңыз, қазақты да соншама жақсы білесіз. Егер қазақтың мал-жаны аман болып, басына күн түспесе, хан түгілі құдайын да танымайтын халық, — деп Жұмабай манағы ескертуге қарамастан, өздерін жетектеп келген мәселенің басын шығара сөйледі.

Осы кезде хан қол көтеріп, Үкібайлардың арт жағында тұрған әлдекімге үн қатты.

— Мына балаларға сусын беріп аттандырындар. Жолдарынан қалмасын!

Хан сөзін бұйрықтай қабылдаған Үкібай демде әбігерге түсіп, оңды-солды қарап, кипактап, белін бүге-мүге шегіне бергенде, Жұмабай бір адым алға басып, саңқылдаған ашық дауыспен сойлей жөнелді.

— Таксыр, Сабалақ тұңғыш рет жауға шауып, мұқым қазаққа ерлік үлгісін көрсеткенде он бесте екен. Мен қазір Сабалақтың сол жасындамын. Жауын жеңіп келген Сабалақты Бұқар жырау сақалының ақтығына қарамай аттан түсіріп алып, маңдайынан сүйіп, ақ батасын беріпті. Артынан Абылай атанған Сабалақ ұрпағының озып кетуінде Бұқар батасының игілігі жоқ деп кім айтар. Ал Абылай — сіздің әкеніз, Бұқар — менің атам. Босағаңызға келіп жатқанымызға көп болды. Үкібай ағам сырттан ылғи мұнайып қайтады. Мен ол кісінің жүзінен сіздің мені менсінбегеніңізді аңғарамын. Жасына қарамай, мәніне қарай елеу өткен заманның озықтығы ма, әлде сол әдеттен айырылған осы заманның тозықтығы ма? Он бес жасарға қол бастатқан кешегі заманның кемдігі ме еді, әлде он бес жасарды табалдырықтан әрі тепкен бұл заманның кергігені ме еді! Құлыннан — арғымақ, жастан — болашақ көрмеу заманның озықтығы ма еді, әлде ханының тозықтығы ма еді. Ханның қаһары қараға жүргенмен халыққа жүрмейді. Менің соңымда осы жақтан көз жазбай отырған халқым бар. Бір ауыз сөзге дат!

Кенеттен суырылған бала сөзіне хан не дерін біле қоймай, әйелі мен ұлына көз салды. Ғұбайдолла манадан бері жайсыз отырғанын енді білгендей қозғалып, мазасы кетті. Айғаным сұлу жүзіне саусағын апара беріп, менін енді тапқандай тоқтап, балаға сүйсіне қара-

ды. Жүзінен әлгі сөзге тандану да, аналық мейірден шыққан жылы шырай да байқалады.

Жұмабай “енді өзі бірдене айтар” деп ханның сойлеуін күткен жоқ. Араға киліккен тылсым тыныштықты пайдаланып:

— Хан ием, екі-ақ сауалым бар, — деді.

Ханнан шыға қойған үн болған жоқ. Оның өзіне тура қарап тоқтағанынан, әлде болсын тыңдай беруге барлығын аңғарған бала, сөзін жалғай берді.

— Хан құдай өміріне қарсы тұра ала ма? — деп тоқтап еді, Уәли даусы осы жолы шықты:

— Келесі сауалың...

— Құдай өмірі айыпқа жата ма?

Уәли мына баланың сауалдарының астарына түсінді — “Құдай Қожының ажалын біздің жерден жазған о баста. Сіздің төрені жұмсауыңыз да сол жазудың басы. “Шығасыға иесі басшы” деген. Ал төре туғанда құдай маңдайына жазған ажалды күні мен жерін тауып құлады. Оған пендені кінәлап, мойнына айып салу күпірлік емес пе?” дегені ғой.

Хан иегін кеудесіне тіреп аз-кем үнсіз қалды. Ал Айғаным мен Ғұбайдолла Жұмабайдан өлі көз алар емес. Үкібай әлгінде екі қадам жер шегініп барып тоқтаған еді, сол жерде белін иген беті катып қалғандай тұр.

Хан әлден соң басын көтерді. Бала өзінен өлі көз алмай тұр екен. Уәли бұл көзден кесіп алсаң қан шықпайтын безердің, не болмаса, тайсалмайтын қас батырдың көзін емес, жеңіске жетіп тұрған ақыл иесінің тұла бойында еш күнәсы жоқ пәк жанның, сонымда адал да абзал халқым бар деп кеудесіне мақтаныш ұялаған күш иесінің көзін көргендей болды.

Балаға байымдап қарап алғаннан кейін Уәли Ғұбайдоллаға бұрылды.

— Мен жолымнан қалмайын. Сен анадағы арналған тайды сойып, қонақтарды риза етіп аттандырарсың, — деді.

Хан отырған үйден қонақтар әр жасаған адымдары сайын бас иіп, шегініп шығып еді, сыртқы есіктің босағасында Үкібай тұрып алды.

— Құдая тәубе! Құдая тәубе! — деп күбірлеп есікке келгендерді қуып тұр. — Әрі, әрі жүріңдер! Баланың жолын кеспендер! Әрі жүріңдер, әрі! Жұмабай, калқам, хан табалдырығын оң аяғыңмен аттап шық. Басқаларың былай тұрыңдар! Е, осылай! О, әруақ! Бар екенсің ғой! Қолдадың ғой, қолдадың! Бар екенсің!

Елбелектеген Үкібай өздеріне арнап тігілген үйге дейінгі жолды жанға қолденең кестірмей, Жұмабайды қызғыштай қорғап жүріп кіргізді де, баланың басынан пәле-жала, тіл-сүк — козді қуу үшін отыра қалып дұға оқуға кірісті...

Шоң Жұмабайға аталық мейірман қарап, басын изей берді. Мамық баласын құшағына алып, кеудесіне құшырлана қысты.

— Құдай тағала, қарғамды тіл-сұқтан сақта! — деп жалбарынды жалғыз иесіне.

— Бәйбіше, — деді Шоң қонакасыдан кейін, — Сәтекең жасына жетіп дүние салды. Қаржас бисіз, бассыз қалмады — Күшік шешенге ел басқару таяғын ұстатып кетті. Ал ұрпағының не боларын көзімен көрмей, көкірегімен сезбей, арманда кеткен Күшік болды. Жұмабайдай артымда балам қалды деп әкенің бұл дүниеден армансыз кеткені жұртшылыққа беймағлұм. Алайда, “ақыл — жастан, асыл — тастан” деген атам қазақтың сөзі бар. Жұмабай Уәли хан алдынан елінің мүддесін ұтып, халық қағидасының шындығын тағы бір рет дәлелдеді. Енді қаржас — бассыз емес. Ұзағынан берсін, бәйбіше! — Шоң сөзі соңынан қонағына қарап, басын изеп қойды.

Аяқтарын жапқан етегімен төрдің біраз жерін алған дембелше әйел қонақ — Шоң айтып отырған Күшіктің жесірі үй иесінің сөзін көзіне жас алып отырып тындады.

— Шүкіршілік етіңіз, бәйбіше, — деп қойды мына жақтан Үкібай да...

* * *

Анау көгілдірленіп көрінген Баянаула сілемінің күнбатыс жақ бөлегі — Жаманаула алыс емес. Үңгір, қуыс, қалтарысы мол жынысқа сүнгіп алса, бұларды кім тапқандай. Талай қашқын-пысқынға пана болған аула бұларды да жат көзден қалай тасаламас екен? Анадай жылы құшағын айқара ашып, қойнауынан пана берсе, дала өділетсіздігіне мойынсұнбай еркіндік іздеген тағы бір-екі жас қандай бақытты болар еді.

— Жылжымыз ба?

Алғашқы қуғыннан кейін өткен бір апта қауіпті ұмыттырды ма, екеуі үзеңгі қағысып, өзілдесіп, бейқам келе жатыр еді, өлденеден селк еткен Тұрар сырт айналып, осылай қарай аңдыздап келе жатқан төрт салтаттыны көрді.

— Қуғын! Сен осы бетіңмен тарта бер. Жазықтан шықпа! — Бұл өткен жолғы қуғын оқиғасынан алған сабақтары болатын.

Тұрар осы сөзді айтқаннан кейін екеуі де аттарына қамшы басты. Жүрістері үдеп, алыстаған сайын аралары ашыла түсті. Еңкейытқан Тұрар қуғынның екеуінің өз соңына түскенін байқап, атын тебіне берді. Әне, көк атты бұған жақындап қалды. Толқынның да аты шаршаған. Ендеше мыналардың жайын тез тауып, оған көмекке жету керек. Ал ана көк ат мұндай ұшқыр болар ма, серігін айдалаға тастап өзі тақап қалды. Қашып құтыла алмасын мойындаған Тұрар

атының жалын құшып, тізгінді салбыратып қоя берді. Ендігі ойы — қуғынды оң жағынан келтіру. Қолтығының астынан қараған екі көзі қуғыншыда. Оның Тұрар жатысынан не түйгенін кім білсін, анадайдан басынан асыра шайқап келе жатқан сойылын жақындай бергенде тақымына басып, солға қарай ойыса берген қашқын атының оң жағынан келіп, тізгінге ұмтыла берген кезде, Тұрар жұдырығымен көк желкеден періп жібергенде, анау жерді сүзе құлады да, Тұрар көк аттың тізгінінен іле жөнелді. Осы кезде екінші қуғын да аққан жұлдыздай құйғытып келе қалған екен. Оның ойы — сойылмен бастан періп өтіп — көк аттың тізгініне ие болу. Әлі атының жалын құшып жатқан Тұрардың үстінен, әуелі, сойылы ысқырып өтіп, өзі де екі аттың арасына киліге берген еді. Тұрар оның атын қамшымен осып жіберіп, көк аттың тізгінін шірене тартып қалғанда, анау ер-тоқымнан сыпырылып, иесіз торының жалғыз өзі алға сытылып шығып, озып кетті.

Күні бойғы жүрістен атына сене қоймаған Тұрар, мына екеуінен қашып құтылмасын білгеннен кейін осындай тәсілге барған. Ойы сәтімен іске асып, ана екеуі жаяу қалғаннан кейін, қынынан пышағын алып, көк аттың сол жақ таралғысын кесіп, басынан жүгенін сыпырып, қамшымен салып жіберіп еді, шұрқырап кете барды. Толқын көз ұшында айнала қашып, қуғыннан әжептәуір жерде оза кетіп бара жатыр екен. Тағы бір іс есіне түскен Тұрар іштей “үлгірермін” деді де анадай жерде “не боп кетті, үстімдегі адамым кайда?” дегендей оқыранып тұрған торы үйірсек мал болу керек, қашпады. Шау-шаулеп ұстап алып, қоржын-киімдерін соған аударып, үстіне бір-ақ ырғыды да өз атының да сол жақ таралғысын киып, жүгенін сыпырып алып қоя беріп, Толқынға көмекке ұмтылды. Ана екі қуғыншы торының үстіндегі өз адамымыз деп ойласа керек, бұған назар аудара қоймады. Сонда да, Тұрар сойылын басынан асыра шайқап, қикумен аспанды басына котере ұмтылып еді, қуғыншылардың бірі атын осылай қарай бұрып, өзіне қарсы шапты. Тұрар астындағы торының екпінімен қаһар төге, тайсалмай алдынан шықты да жақындап қалған ананың қаруын әп-сәтте қағып тастап, сойылын қайырылып кеп екінші рет сілтегенде, бұғып қалған қашқынның бел-омыртқасынан сарт еткізіп өтті. Осы кезде алқапта қызық оқиға жүріп жатқан еді. Толқын торының үстіндегі Тұрар екенін білгеннен кейін, атының басын шұғыл бұрып, қамшысын басынан асыра шайқап, соңынан қалмай жүрген жалғыз қуғыншыға тап берсін! Жолдассыз қалған және қыздың өзіне айбарлана ұмтылғанын корген анау сасып қалып, айдалаға қарай қаша жөнелсін. Осы жерде торысын төтесінен салып барған Тұрар атының мойнын құшақтай жатқан ананы ер-тоқымнан сыпырып тастап, тізгінді колына іліп алған еді.

— Мынаның аты тың көрінеді, — деді Тұрар.

Толқын жерге секіріп, өз атының үстіндегі киім-кешегін мынаған әкеп салып жатқанда, Тұрар қалдыратын аттың таралғысын қиып, жүгенін сыпырып алып, осып жіберді де өздері көгілдір тауды бетке ұстап, желе-жортып кете барды. Ең бірінші кездескен адырға шыққан соң, Тұрар атының басын бұрып, келген жағына көз салды. Кең арналы алқаптың ана жер-мына жерінде жүгендері сыпырылған төрт атпен тезек тергендей қыбырлап төрт адам жүрді. Анау екеуінің басы қосылыпты. Бер жағындағы екеуі біріне-бірі жақындап бара жатты. Осы кезде лықсып келген мақтаныш сезім Тұрардың жан дүниесін тасытып, “менің қайын жұртым Бөкей тұқымына сөлем айтыңдар!” деп айқай салғысы келді де өзін-өзі ұстап, іштей мырс етіп қойды. Жанына келіп қатарласа берген Толқынға бар тісін ақсита күліп, қоз тастағанда қыз да оған жымыып жауап берді.

— Сен туыскандарымнан хабар үзіп алдым деп уайымдама, — деді Тұрар. — Аналар аман-саулығыңды айтып барады.

— Менің уайымым ол емес, — деді кенеттен жүзінен күлкі ғайып болған Толқын.

Әлде қыздың уайымын естуден қорықты ма, Тұрар үндемей қалды. Мұны сезгендей болған Толқынның өзі сөйлеп кетті.

— Біз қашанғы қашқын боп жүре береміз? Қашан басымызға шаңырақ көтеріп, ерлі-зайыпты жандар боп бейқам өмір сүретін боламыз?

Тұрардың Толқын уайымын естуден именгені рас еді. Әсіресе бұл екеуінің жағдайына тап болған адамдарда уайым-қайғы аз болмайды. Солардың ішінен Тұрардың өз басынан кетпейтіні де, естігісі келмейтіні де қыз айтқан жай болатын.

Тұрар атының басын алғашқы алған бағытына қарай бұра беріп сөйледі.

— Бұл далада екеуімізге бас пана болатын қуыс жоқ және сенің туыстарыңның құрығы ұзын. Сол себепті маған ар жаққа өтіп кету ойы жиі келеді.

— Ертістен қалай? — деді Толқын.

— Былтыр Жәңгір төренің Омбы тұсында Ертістен ат-арба, адам бәрі сыйып кететін үлкен қайықпен өткізеді екен деп келгені бар болатын.

— Сонда Омбыға барамыз ба? — дегенді айтқанда Толқынның көзі ойнақшып, жүзінен анасын көрген баладай қуаныш атып шықты. Төрелер Омбы, Тобыл, Кереку деген қалаларға барып, елде қалған апа, қарындас, інілеріне неше түрлі базарлық әкеп беретін. Ондай сый-сыяпаттан Толқын да құр қалмаушы еді. Сонда жас қиял: “Шіркін, өзім барып көрер ме едім?” — деп арман қанатына мінуші

еді. Сол арманы аяқ астында орындалайын деп тұрғанда, қалай қуанбасын.

— Барамыз! — деді ат басы алда отырған Тұрар бұрылмай сөйлеп.

— Қалай? — Қыздың бұл сұрағының ішінде “Омбыға дейін алыс қой. Жолшыбай жатар орын мен тамақты бізге кім береді?” деген күдіктер барын сезе қойған жігіт әлгі отырысын өзгертпестен:

— Күржікөлде¹ қозған ауылы бар. Содан азық аламыз. Ертіс бойы Омбыға жеткенше ызғындай ел дейді, — Тұрар енді ерекше бірдеңе айтатындай ер-тоқым үстінде бір жамбастап, Толқынға қарады. — Қазақ сенің төрелеріндей “мынау ақ, мынау қара” деп алаламайды. Дастарқаны кімге болсын жаюлы. Жетеміз Омбыға.

Тұрардың туыстарына тіл тигізе сөйлегенін Толқын елеген жоқ. Қайта жігіттің “Омбыға жетеміз” деген сөзі көңіліне қанат бітіріп, маржандай аппақ тістерін түгел көрсете күлді. Нұрлана түскен қыз жүзіне қызыға қараған жігіт те жұтынып алып, ғашық жарының күлкісіне күлкімен жауап берді. Толқын жүзіндегі күлкі — кенеттен ғайып болып, үзенгіде көтеріліп алға қарады.

— Түтінді қара.

Жастар Жаманауланың ең батыс шеткі тауына жетіп қалған. Қарағай киінген таудың бер жақ етегінен көк түтін аспанға жыланша ирелендеп көтеріліп жатты. Бұл кезде еңкейіп қалған күн жолаушылар түтінге жеткенше көкжиекке сүңгіп, жерді қара көлеңке кіреукемен бүркеп кеткен. Тұрар мен Толқын түтінге жетті. Анадая жерде орманға сұғынып, жапырақтармен бүркелген шырыш күрке тұрды. Былайырақта қабықтары алынған октай түзу қайындар жатыр ағараңдап. Ал төңіректе не мал, не жан көрінбейді. Екі жас біріне-бірі аң-таң боп қарайды. Отта қу бұтақтар жанып жатты. Кейбіріне от жаңа тиген. Ендеше, төңіректе біреу бар.

— Ей, бері шық! — деп Тұрар дауыс берді.

Кенет күркеден басқа жақтан тықыр естіліп, жуан қарағай тасасынан мылтықты адам шықты. Толқынға жалт қараған Тұрар көзінде үрей бар сияқты еді. Келесі сәтте:

— Мен бармын, — деп жандарына қазақша сөйлеген орыс келіп тұра қалды.

— Сен кімсің?

— Орыспын. Атым — Николай. Түсіндер. Қонақ болыңдар.

Екі жас тағы да бір-біріне қарады. Екеуінің де көзінде әлденеге таңдану бар. Аттарынан түсе қойған жоқ. Келген бетте от төңірегінен жан қормей түспесе, енді, ол табылған жан орын болып шыққан соң, не істерлерін білмей ат үстінде отыра берді.

¹Қазір бұл айдынды Біржан көлі деп атайды.

— Отқа келген отырар болар.

Орыстың мына сөзі ұнап кеткен Тұрар “ал мен түсемін” дегендей Толқынға қарады да, оң жақ үзенгіден аяғын ала берді. Сонан соң қызды ат үстінен көтеріп алды.

— Алыс жолдан шығарсыңдар. Аттарыңды суытып қойыңдар. Әлтаман өздерің жаңа ғана өткен бұлақтан суарасыңдар.

Жастар от басына жайғасып алды. Ертерек тамақтанып алу үшін дастарқан жайылып, Николайдың қара шөйнегі келіп, үшеуі отырысты.

Қазақта жөн сұраудың сөкеттігі жоғын білетін Николай екі жастың сапар сырын білгісі келді.

— Мына жақтан келеміз, — деп Тұрар иегімен оңтүстік жақты нұсқай салды.

— Ал қайда жол тартып бара жатырсыңдар?

Енді Тұрар:

— Мына жакқа, — деп басымен солтүстікті көрсетті.

Жер бетін басқан қара түнек қоюланған сайын Тұрар көңіліндегі бір күдік те өсіп бара жатты. Мына от осы бетімен жана берсе, түн баласында “мен мұңдалап” көзге басылатынның өзі. Келесі сәтте ол сүйек мұжып отырған Николайға қарап:

— От түні бойы жанып тұра ма? — деді.

— Жоқ. Жалыны сөніп, қоламтасы ғана қалады.

Осы сөздің тұсында Тұрар Толқынға қарады. Қыз жігіт көзінен “әй, мынау екеуіміздің жүрісіміздің сырын біліп отырған ку!” деген ой аңғарғандай болды...

— Сендер күркеге жатыңдар! — деді Николай дастарқан жиналғаннан кейін.

— Өзің ше?

— Маған жер жетеді.

— Мыналарың үйдің сүйегі ме? — деді Тұрар жайрап жатқан жалаңаш қайыңдарды көрсетіп.

— Жоқ. Мен Шоңға тарантас жасап бермекпін. Соның оқтары.

— Ол не?

— Төрт доңғалақты жеңіл арба. Орыстың шондары мініп жүреді.

Аттарды суарып, отқа қойып, күркеге төрт тағандап кіре берген Тұрарды Толқын:

— Орыс қайда? — деп қарсы алды.

— Кеткен шығар бір қарағайдың түбіне қонып шығуға, — деген Тұрар бас жағына бөркін төңкеріп, басын салды. — Мына күпі екеуіміздің жамылуымызға жете ме?

— Күнде жетіп жүрген күпі бүгін тарылып кетті деймісін.

— Басыңды көтерші, — деді Тұрар.

— Неге?

— Қолымды салайын.

Толқын Тұрар білегіне басын салып, екеуі айқара құшақтаса кетті. Тұрар ең алғашқы түні осылай құшақ айқастырғанда, Толқынның тұла бойының дірілдеп ала жөнелгенін аңғарып еді. Содан бері неше түн төстерін тигізіп жатса да бір тыным таппай келе жатқан діріл.

— Сен неге дірілдеп кетесің? — деді Тұрар.

— Қайдам... — Оның сыбырлап айтқан сөзі де дірілдеп, еңтіге естілді. — Байқамаған бола бермеймісіз.

Тұрарға Толқын бойындағы діріл ғана емес, құлақ түбінен естілген оның жиі тынысы ғана емес, алпыс алты тамырын қуалай аққан қан жүрісіне дейін естіліп жатқандай еді. Әлден соң Толқынның даусы және естілді.

— Ана орыстың қуғын-сүргіндерді көрген-көрмегенін сұрамадың ба?

— Оны қайдан біледі.

— Жалғыз отқа кім келмейді.

— Жок. Сұрағам жоқ...

— Қамзолымды шешейін бе?

— Тоңып қаларсың...

— Орыс арасына барғаннан кейін не істейміз? — деді Толқын.

— Жалданамын. Орыс байлары қазақ байларындай сараң болмайды. Жалақыны көп төлейді дейді.

— Мен не істеймін?

— Баламызды күтіп үйде отырасын.

Әлде осы бір сөзде сиқырлы сыр болды ма, Толқын жігітке бұрынғыдан бетер жабыса түсті...

Екеуі еттерінен ет кесіп алса сезбестей шырт ұйқыда жатыр еді... Кенет Тұрар үстіне құлаған салмақтан шошып оянып, көзін ашып алғанда, аядай күркенің іші әлем-тапырық болатын. Толқынның “Тұрар” деген даусы анадай жерден естілді де, сол сәтінде тұншықты. Тұруға әрекет жасаған Тұрарды кеудесінен басып алған зіл қозғалтатын емес. Қарулы жігіт қанша бұлқынғанмен жамбасын жерден көтеріп ала алмады.

— Толқын!

— Тұра... — Толқынның үні және тұншықты.

Екі қолынан мықтап ұстаған екі жігіт сыртқа сүйреп шығарғанда, таң қылаң беріп келе жатқан мезгіл болатын. От басы абыр-сабыр адамдар. Анадай жерде Толқын біреумен алысып жүр...

Сол жерде екі жастың қолы байланып тұтарына отырғызылды. Қуғыншы бес адам екен. Мына екеуінің аттарын жетектеріне алған соң, біреуі сырт айналып:

— Әй, орыс, — деді от басында жалғыз қалып бара жатқан Николайға, — Рақмет саған.

— Иә, сен болмағанда әлі қанша әуреге түсетін едік, — деді екінші қуғын.

— Бокейге сәлем айтыңдар. Менің атым Николай, — деді орыс...

Күн көтерілген шақ. Жаманаула тауы солтүстік жақтағы көкжиекте көгілдірленіп қалып бара жатты...

* * *

Шоң бұдан әрі не істеу ойы барын Жұмабайлар Көкшетаудан оралған күннің ертеңінде жария еткен. Сүйіндіктен тараған ұрпақтардың жақсы-жайсаңдарын Сәти талға жинап, Жұмабайды жұртқа қаржас руының төбе биі деп таныту керек. Ат шабыс, қыз куу, жамбы ату... қуанышта қазақ қолынан келетіннің бәрі Сәти талда ақтарылуы керек. Бұл — Шоңның түні бойы толғанып шыққан ойының түйіні. Жұмабай шешесінің рұқсатын алғаннан кейін, Шоң тойдың өтетін күні мен оған рулардың қанша үй тігіп, ата атынан қандай үлес қосуы керектігін белгілеп шабармандарын жан-жаққа аттандырып жіберген. Қай рудың үйін қай жерге тіккізіп, мәжіліс орнын, қазан-ошақ жайын реттеп, басқаруды Үкібайға тапсырып, ол да жігіттерімен атқа қонған. Ал Жұмабай шешесімен той белгіленген күні Сәти талға Шоң ауылынан тура тартатын болып қалды.

Сәти тал — Ереймен тауының қойнауынан бас алып, шығысқа қарай етектеңіп, даламен астасып кететін кең аңғар. Осыдан сексен төрт жыл бұрын, белгілі Ақтабан шұбырындыдан кейін Сәти қаржас руын, Олжабай батыр айбадол руын ата қонысына бастап әкелгенде бірінші қысты Ерейменде өткізген. Өйткені, бұл өңірге бір жыл бұрын келген бөсентин руы Баянаула, Қызылтау төңірегінен қалмақтарды ығыстырып, қоныстанып алған екен. Сүйіндік балалары алыс жолдан кейін бойларына күш-қуат жинап, келесі жазда бөсентинмен бірігіп, өңірден қалмақтарды жалпы қуа бастайды. Баянаула сілемін түгел азат етіп, ата жауын Серектас¹ тауына қамап, қырып жеңіске жетеді. Осыдан кейін бөсентин руы Ертіске қарай ойысады да, айдабол мен қаржас Баянаула, Қызылтау сілемдеріне қоныстанады. Сүйіндіктен тараған осы екі рудың ата қонысына келген беттегі алғашқы жұртынан қалған белгі Ереймен тауында Олжабайдың қызыл шілігі және Сәти тал деген жерлер. Содан бері осы екі кемеңгер адамдардың аттарымен аталған жерлер қасиетті деп саналатын. Шоң да осыны ырым қылып Сәтидің немересін жастығына қарамай қаржасқа төбе би сайламақ ниетпен

¹Бұл тауды қазір Қалмакқырылған деп атайды.

осында келе жатыр. Бұл оқиғаға Ерейм ағаның солтүстік жағын пұшпақтай, Өлеңті, Шідерті өзендерінің аяқ жағын жайлайтын қанжығалы мен жайлаулары көрші қуандық балалары, мына жақтан қаракесек те шақырылған болатын. Алайда, Шоң Үкібайдан: “Кім келді? Қайсысы қай жерге үй тікті?” деп сұрағанда, Сатылған биі тыңдаған құлақты қуантарлықтай хабар жеткізе алмады. Қуандық пен қаракесектен келген адам жоқ. Ал қанжығалыдан Сасық би бастаған азын-аулақ адам бар” дегенді айтты. Шоң іштей қынжылды да көңілін тез көтерді. Үкібай, Қазанқап және қозған, күлік, қақсал тағы басқаларының билеріне:

— Бүгін қонақтардың бас-аяғы жиналып, қонақасы берілісін. Ертең... — деді де Шоң ұзақ уақыт ойланып қалды.

Шоң осыдан отыз үш жыл бұрын болған Уәлиді хан сайлау салтанатына өзі де бармаған және Сүйіндік руынан олай қарай жан жолатпаған. Мұнымен ол өзінің жас кезінде-ақ хан атаулыға қарсы екенін білдіріп еді. Алайда Алтай, Қарпық руларының Уәлиді қалай хан сайлағанын естіген. Ертең Жұмабайды дәл осы салтпен қаржасқа би сайламақ. Жинап алған ру басшыларына Шоң келесі күннің тәртібі жөнінде, одан кейінгі бәйге, күрес бастайтын ойын-сауық жөнінде ақыл-кеңес беріп таратты.

Міне, келесі күн де қызыққа қызық, мерекеге мереке қосқысы келгендей ашық боп келе қалды. Бие байлар уақытта жұрт Сәти талдың кең аңғарына қарай ағылып, көтеріңкілеу жерден орын алып, жайғаса бастады. Кең етектегі сайдың төріне күнкағар, көк майсаға кілем төселген. Орталарында Жұмабай бар, Шоң мен Мамық сол кілем үстіне келіп отырысты. Анадай жердегі көк үстінде шағаладай ақ киіз. Қара-құра халық тынышталғаннан кейін Үкібай Шоңның белгісімен жұртқа, әуелі бүгінгі салтанаттың сырын айтып алды да, сонан соң Жұмабайды ақ киізге отырғызып, үстіндегі қызыл барқыт қамзолымен жұртқа түгел жетсін деген оймен Мамық бірінің сыртынан бірін кигізген үш сәтен көйлекті шешіп алып, үш жігіттің қолына ұстатты. Кеше Үкібай бұл көйлекті не істеу керектігін оларға айтып қойған. Сол бойынша жігіттер оны халыққа жыртис қылып бөліп берді. Жұрт жыртисқа қолдарын созып, ұмтылысып жатқанда, мына жақта Үкібай Жұмабайды су жаңа киіндіріп қойған болатын. Жыртис үлестіріліп, жұрт шуы сап болғаннан кейін, Үкібай кезекте тұрған алты жігітті ыммен шақырып, ақ киіздің үстіне отырған Жұмабайды тік көтертікізіп алған кезде, жұрт та үдере көтеріліп, “бәрекелділеп” қол бұлғап, бас иіп қошемет көрсетіп жатты. Ана алты жігіт Жұмабайды халық алдынан өткізіп, сонау жерде аласұрып тұрған күміс жүгенді, күміс ер-тоқымды, оқалы жабулы ақбоз атқа апарған кезде бала к... үстінен қарғып, атқа қона кетті. Ақбоз арғымақты екі жігіт ұстап тұрған. Солар тізгінді

колына бергеннен кейін, бөркіне қондырған үкісі желбіреген, киімінің оқалары күнге шағылысып жарқыраған бала, сайдың екі жағын қуалай тұрған халық тізбегінің алдынан шауып өтіп, біраз жерді айналып, күнқағар алдында жерге секіріп түсіп, Шоң мен анасына тізе бүгіп, тағзым етті. Шоң түрегеліп баламен үш мәрте құшақ аяқтастырды. Мамық баласының бет-аузынан сүймеген жер қалдырмады өзі ағыл-тегіл жылап жүрді.

Шоң күнқағардан әлде болсын алыстай түсіп, қолын көтерді. Үстіндегі бикасап шапаны сол жақ иығына ғана ілініп қалды да, оң жақ өңірі көк майсаға құлап жатты. Би сөзін қағыс жібергісі келмеген халық анталап, алдына келді.

— Халкым! — деді Шоң жұрт тынышталып болғаннан кейін, — Сүйіндік балаларының ата қонысы Баянаула тауында не көп қайың көп. Ал қайыңның қасиеті — балта жүзі із қалдыра алмайтын шорлы безінде — яғни мықтылығында. Бүгінгі ақ киізге көтеріп, ақбоз арғымаққа мінгізген баламыз Сәтидің немересі, Күшіктің перзенті Жұмабайдың көңіл шоры мен жігері Уәли ханның жүзін мұқалтты. Сондықтан да оның көрінгенге қойыла беретін Жұмабай есімі артта қалған балалық шағымен бірге кетсін де, біз қаржасты бастайтын, оның мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын Шорман би бар деп таныық. Бүгіннен бастап қаржастың төбе биі Шорман атансын!

Шулап, өре түрегелген халық қолдарын алдарына созған қалпы бір көтеріп, бір түсіріп, “Бәрекелді, Шорман!” деген сөзді үш рет қайталады...

...Өткен түнде Қарт биге арнап тігілген үйде Жұмабайға басқа есім беру жөнінде мәжіліс өткен. Сонда Шоң:

— Осы балаға қарағанда көз алдыма қайыңның шоры елестеп тұрады. Осылай атағым келеді, — деген.

Онсыз да сөзге жоқ Мамық еркектер арасында суырылып сөйлеуді әдепке санамай, басын изей беруді ғана білген. Осы жерде сөзге Қазанқап араласты. Бұл да жас жағынан Шоңнан көп кіші адам. Алайда, Ертіс бойын ұзынынан алып жатқан бөсентин биі. Сондықтан да Шоң онымен қашаннан қатты санасатын.

— Қаракесектің бір атасының аты — Шор. Балаға атамыздың атын қойды деп жүрмес пе екен, — деген күдік айтты ол.

Шоң үнсіз қалды. Қазанқап сөзінің жаны бар. Оның үстіне қаракесек жөнінде көкейіне қашаннан бері бір ой түйген. Түбі күні ол ой іске аса ма, жоқ па, ол белгісіз. Алайда, кірісіп кетуге асыға қоймай жүрген іске баланың атын Шор қоюдың бөгет боп қалуы мүмкін-ау... Шоң сол отырған қалпы өз ойын өзі құптағандай басын изеп қойды да Қазанқапқа қарады.

— Жөн! Баламыздың бойында үлкеннің маңғаздығы да бар. Оның аты Шорман болады, — деді. Әлгі бір үнсіз сәтте Шоңның

есіне Жұмабайдың Уәлиге жүрер алдында өзіне маңқайып отырып, кірпік қақпай қарағаны түсіп еді. Бұған отырғандардың бәрі келіскен. Соны Шоң халық құлағына енді салып тұр.

Уәлиді хан сайлау тойы жеті күн өткен. Шоң да Шорманды төбе би сайлау тойын сонша уақытқа созуды тапсырған. Ерейменнің Сәти тал алқабы жеті күн бойы түнде ұйқы көрмей, күндіз қызықтан арылмай, ашық аспанды даңғазалап жатты.

Шоң өз ойымен болды. Қаракесек жөніндегі мақсаты әзірге саңлаусыз тұйықта. Оны іске асыруды неден бастау керектігі өзіне де жұмбақ. Ал Сасық бидің келуіне қарағанда, қанжығалыға байланысты ойының іске асу үміті бар сияқты. Енді алтай, қарпық руларымен жақындасу амалын табу керек. Ойды ой сабақтап, кеше ол Шорманның анасымен сөйлесіп, жайлаулары көрші тұрған шақта алтай, қарпықтың белді біреулеріне құда түсуді тапсырды.

Той сегізінші күнге айналып бара жатты. Шоң қозғалмағаннан кейін үйін жығып, жүгін артқан жан болған жоқ. Сондықтан да Шоң өзі бірінші болып жинала бастады. Ол үйін жығар алдында Шорманды шақырып алып:

— Би, — деді, — сен баскадан ақыл-кеңес сұрайтын көрінбейсің. Жалғыз тапсыарым — халқыңды тыныштықта, ынтымақта ұста. Елің арасы тыныш болсын десен, алдымен, көкірек ұрған көлдененді араңа кіргізбе! Ғұмырлы бол!

Шоңның бір бүйірінен қозғанның баласы Тұрар да кетпей жүрген. Алып қашқан қызымен екеуінің қолға түскені де жеткен бұған. Содан кейін төрелер оны керегеге керіп қойып, “осылай өлсін!” деп аштан-аш күн аптабына ұстап отырғанын да естіген. Қараның қамын жеуді мойнына парыз қылып алған би ананың тағдырына да немқұрай қарап отыра алмады. Олай ойлап, былай ойлап, жатса да ойлап, тұрса да ойлап, ол Тұрарды құтқарып алудың бір амалын тапқандай болып еді. Бұл амалының орындалуы Қазанқаққа байланысты. Сәти тал тойының артын ала сол жөнінде бәсентин биімен сөйлеспек болған. Соның кезегі енді келді.

— Аңадағы сарт керуенінің қайтар шағы болды. Осыдан бара Керекудегі орыс ұлықтарына керуенді Сарысуға дейін жеткізіп салуды өз мойныма аламын де. Соған соң оған адамды екі есе қос. Бөкей ауылына жеткен жерде он шақтысы бөлініп, Тұрарды ұрлап өкететін болсын.

Орыс елі мен Қокан хандығы арасында сауда-саттық тамтұмдап жүріп тұратын. Ол керуендер мейлі Орынбор жаққа, мейлі Омбы жаққа бет алсын жалпағынан жатқан Қазақ даласын баспай өте алмайтын. Соның бір жолы Сырдария — Сарысу — Нұра — Ащысу өзендерін бойлап Ертіске шығатын керуен жолы. Керуенді қауіпсіз өткізу әр ру басы үшін еш жерде жазылмаған, алайда бес

меңгіл намаздай парыз. Мұны Шоң да қатаң сақтайтын. Аңада сондай керуеннің бірін айдабол жігіттері Омбы өткеліне апарып салып қайтқан. Енді соның қайту сапары жақын. Бөкей төре тұқымы сезіктеніп қалмау үшін, Тұрарды босатып алуға Шоң сол керуенді пайдалануды жөн көрген.

— Баланың істеп жүргені де... — деді Қазанқап.

Қазанқаптың соңғы сөзі Шоңға ұнамады. Ол бөсентін биіне тік қарады.

— Бөкей жағында болмағайсың?

— Қараның кызы аздай... Бөлелі жерге бармақ тығып...

— Жүрек текке қарамайды. Жас жүректің бәрі пәк! Төре қараның беті жылтырағандарына көз сала алады екен. Ендеше ақсүйектің кызына қара неге көз салмасқа? Жазықсыз іске жармасқанды айыптау — арашаға түсуден бас тарту!

— Ол не дегеніңіз, би аға, бара қолға аламын.

— Сөйт! — деді Шоң...

Міне, Шоң тағы да соңына ергендерден құрық бойы алда келеді. Өлде басы ойдан арылмайтын қарт биге бөгет болармыз деді ме, соңында ергендердің бірінде үн жоқ. Иә, Шоң терең ойда болатын. Ойда емес-ау, оның есіне өзінің анасынан естіген бір әңгіме түскен.

...Қазақ руларының арасындағы дау, әсіресе үш себептен туады — жер дауы, жылқы дауы, жесір дауы. Осындай бір дау Баянаула сілемін бөлісе алмаған айдабол мен қаржас арасында да туған екен. Ол кезде Олжабайдың да, Сәтидің де көзі тірі. Бірақ екеуі де қартайған. Олардан кейінгі ру басшылары, тегі жастық әуеннен туған болу керек, ақылға салудан гөрі, айқайға басып, сәл нәрсе үшін жиі-жиі сойыл көтере береді. Сүйіндік балаларының дау-жанжалдары шартарапқа жайылып, Бұқар жыраудың да құлағына жетеді. Ол бұл сұмдыққа немқұрайды қарап жата алмай, атқа қонып, шілденің жазында сусыз Бетпақпен сапар шегіп, Далбаға жетіп, ру басшыларын жинайды.

— Қалмақты жауымыз деп шаптық. Шүршітті жауымыз деп шаптық. Ал бір атаның балалары, бірімізді-біріміз кім көріп қырғи қабақ боламыз осы? Қаңсып қалған сай үшін, арам өлген тай үшін сойыл көтере беріп, мұншама ұсақтамасақ не етті! Сендердің шаң-шұңдарың қартайған шағымда мені атқа отырғызып, Бетпақ шөлін кездірді. Баянауланы мен сендерге бөліп беремін. Сонымен айқай-шуды қойып, ағайын болып, тыныш өмір сүресіндер. Ал олай болмайды екен, кәрі қойдың жасындай ғана жасым бар мен қайтып елім бар деп қайырылмаймын. Ал менің сүйегімнің басқа жерде қалуы мұқым қазақ алдында намыстарына тимейтін болса, ойларыңа келгенін істендер!

— Жырау ата, сіздің дегеніңіз болсын, ләббай? Ақылыңызға құлдық! Айтқаныңызға бас иеміз! — десті айдабол мен қаржастың игі жақсылары.

Бұқар жырау шапанының өңірін кейін сырып тастап, кісесінен асық алып шықты.

— Баянаула сілемін бәрің де білесіңдер. Егер батысындағы Мырзашоқыдан күн шығысындағы Мойылды бұлақты көздеп желі тартсақ, бүкіл сілем ұзынынан екіге бөлінеді екен. Оның солтүстік жағын Шоң бөлегі деймін. Өйткені, асқарлы таулары осы жақта. Оңтүстік жағын Мол бөлегі деймін. Өйткені, сонау Қызылтауға дейін шүйгін жайылым...

Осы кезде айнала отырған екі жактың адамдары біріне-бірі айбат шеге қарасып, қозғалысып қалысып еді. Бұқар жырау оларды ала көзімен атты.

— Мазаларыңның кету себебін білемін. Жаманаула мен Шойынды¹, Күржікөлдер Шоң бөлегіне кетті демексіңдер ғой? Сол сияқты Сабындыкөл мен Қызылтау Мол бөлегіне кетті демексіңдер ғой? Құдай солай жаратқанды мен орнынан қозғай аламын ба? Шоң жағын жайлайтын ру Жаманаула мен Шойынды көлге, Мол жағын жайлайтының Қызылтау мен Сабындыкөлге ие боласыңдар. Осыған жә десендер мен мына асықты иіремін.

— Токтадық, жырау ата, тоқтадық!

— Құлдықпыз, жырау ата! — десті екі жақ та бірдей.

— Құлдықтарыңды қабыл алдық! — деді Бұқар жырау. — Мына асық бір-ақ рет және Шоң жағы үшін ғана иіріледі. Мұның тәйкесі мен бүгі айдаболдікі, алшысы мен шігі қаржастікі.

— Жырау ата, — деп қалды осы кезде біреу, — асықтың тәйкесі мен бүгі оңай түседі ғой!

Қаржас жағының наразы екенін сезген Бұқар әлгі сөздің иесіне қарады.

— Мен қалың қазағымды былай қойып, өз атам қаржастан тарағандардың ғана қамын ойласам, Бұқар боп туғанымә өкінген болар едім. Тәйке мен бүктің түсуі оңай. Сондықтан да мен оны қарыма тартып отырғам жоқ².

— Даналығыңызға құрмалдық! — деді айдабол жағы.

— Бұқар халықшыл болса, қаржастың қонысына неге түсті демендер, — деді ол айдабол жағына қарап. — Бұл асықты қаржастың ес біле қоймаған баласы иіреді. Мен мұнда соны да көздеп келдім.

Бұқар өзінің атқосшыларының біріне иек қакты:

— Далада ойнап жүрген балалардың бірін алып келші.

Атқосшысы шығып кеткеннен кейін Бұқар қаржас жағына қарады:

— Тәйке мен бүктің түсуі оңай болса, асықты иіру сендердің балаңа тапсырылады!

¹Бұл көл бүгінде Жасыбай батыр есімімен аталады (Автор.)

²Бұқар жырау — Қаржас ішінде алтынторы руынан.

— Құлдық, жырау ата!

Баланы алып келгенде екі жақ та көтеріліп, жүрелерінен отырысты. Ағайынды екі рудың таласы көбінесе Шойынды көл мен оның таңғажайып аңғары үшін болатын. Ақтабан шұбырындыдан кейін қайтып келгенде, бұл жерге айдаболдар қоныстанған болатын. Жоңғардың кезекті бір шабуылынан кейін ерлікпен қорғап қалынған Баянаула сілемінің осы тұсына қаржастың бір руы екі-үш жыл қоныстанып, бір атасының сүйегі қойылып... бұл жолғы дауға осы себеп болған... Қаржас жағы алшы мен шіктің, айдабол жағы тәйке мен бүктің түсуін құдайдан жалбарына сұрап, ауыздары үздіксіз күбірде болды.

Бала асықты қолға алып, Бұқардың алдына жайған мол орамалының орта тұсын көздеп, иіріп тастады. Асық екі-үш домалап барып, шік жағын астына ала жата қалды. Қаржас жағы шалқасынан түсіп, үнсіз қалды да айдабол жағы ереуілдеп кетті...

Сол күні айдаболдың жас биі Едігенің айы-күні жетіп отырған келіншегі дүниеге тұңғышын әкелмесі бар ма? Ел жиналып: “Бұқар атам ата қонысымызды өзімізге қайтып әперген күні туды” десіп, сол баланың атын Шоң қойыпты.

Шоңның есіне түскен бұл оқиға осыдан көміл алпыс бір жыл бұрын болған екен-ау!

* * *

Таңертең мал өріске айдалғанда, кешке ол қайтқанда болмаса, басқа уақытта Бижан ауылы тым-тырыс. Иттері де үрегеш емес. Түтіндері де сұйық. Онсыз да бұққан ауыл Жәңгір Бижанның келіншегін алып кеткеннен бері төбеге ұрғандай мүлде үнсіз. Лажсыз істен жігері құм болған жігіттің қабағы ашылмай, әкешешесінің күрсінуі көбейіп, ауыл болып қотандасып отырған ағайындары “іш қазандай қайнайды, күресуге дәрмен жоқ-ты” мысық жүрістерімен сездіргендей күн кешетін. Сол құбатөбел ауылға, міне, бір топ салт атты келе қалды. Орталарында Қатира. Жұқалтаң шапанды басына бүркеніп, ол да бір аттың үстінде отыр. Есік алдына шыққан Бижан үйіне кіре берісте денесімен қалқалап тұрып жолаушыларға үн қатты.

— Неге келдіңдер?

— Қатыныңды әкелдік, — деді қияқ мұртты біреуі.

— Менде қатын жоқ.

Мұртты келіншекті аттан түсірді де, жетектеп Бижанға жақындай берді. Бұл уақытта Бижан үй іргесінде жатқан шоқпарды көтеріп алған.

— Бірінді болмаса, бірінді жазым қыламын. Әрман жүріңдер!

— Өй, сен, неменсе, төренің ісіне қарсы бық білдірейін деп пен ен? — деді жақын келіп тоқтаған мұртты.

— Маған қатынның керегі жоқ. Әрі жүріндер!

— Өзің сөзге келші. Әкең қайда? Шешен қайда?

— Шокпарға жығам! — деп ұмтылды Бижан мұрттыға.

Мынау шатынып тұрған соң, жігіттер ауыл үлкені болып саналатын ақсақалдың үйіне қарай ойыса берді. Бижан шокпарын тастамай үйінің ши жағына келіп отырды. Қабағы түсіп, еріндері жымқырылып, көзі дамылсыз жүгіріп жан-жағына қарай береді. Баласының жан дүниесіне іштей түсінген қарт әке мен ана өздерінен-өздері күрсінісіп қойды. Бұл шаңырақты меңдеген тыныштықты есіктен көрінген бала жігіт бұзды.

— Аға, сізді үлкен ағам шақырады, — деді ол Бижанның әкесіне.

Әкесі “барайын ба?” дегендей баласына қарады. Бижан үн қата қоймағаннан кейін бір-екі жөтеліп, тағы көз салды. Мұны сезген Бижан әкесіне шекесінен қарап:

— Мүмкін басқа шаруа жөнінде шығар! — деп күңк етті.

Бұл Бижанның әкесіне “бара бері” еді. Әке түрегелді де, бір орнында қипактап тұрып әйеліне қарады.

— Өзің жүрмеуші ме ен?

Әкесі мен шешесі табалдырыққа жақындай бергенде, Бижан дауыс берді.

— Ананы әкелуші болмандар!

Үнсіз әке-шеше кетті. Үнсіз Бижан қалды. Ол әрі отырды, бері отырды. Өзінен-өзі шокпарды қолына бір алады да қайта тастайды. Кеше жүгенді майлап қоймақ боп жүр еді, оны қолына алып, екі-үш сипады да іргеке қайта лақтыра салды. Жартылай есілген тізгін де жатушы еді. Оны жерден көтеріп алды да, қайта тастай берді. Осылай биенің екі сауымындай уақыт өткен шақта, үйге бір топ адам кіріп, жағалай жайғаса бастады. Алдарында өз ауылының ағасы. Одан кейін манағы қияқ мұртты мен оның соңына ергендер. Ең соңы боп кірген әке мен шеше табалдырық тұста тізе бүкті. Бижан шекесінен қарап араларынан келіншегін көре алмады. Тегі, ана үйде қалдырып кеткен болу керек.

— Бижан, — деді ауыл ағасы, — төре елге құдайдың берген төбесі. Төбесі бар елді былайғылар алыстан көреді екен, жә, төбесі бар ел алыс жақтарды ауылынан ұзамай-ақ шолып біледі екен. Қазақ құдайдан неге төре сұрайды? Басқасы басынбасын деп сұрайды! Осы бір құбатөбел ауыл көрінгеннің қолжаулығы болып келе жатқан жоқ па? Онысы неден? Өзімізде төренің жоқтығынан. Міне, енді құдай тағала бізге де берді. Есіктен сығалап тұрған бақытты кері теппейік.

— Көрінген төбенің алыстығы жоқ дегендей, — деп сөзге қияқ мұртты араласты. — Енді өз төрелерің болады. Сонан соң сенің

ауылыңмен кім санаспас екен, сенен кім именбес екен! Қайта ертең-ақ озің төңірегіңе айбат шегетін боласың.

Бижан үндемеді. Оның мына түнеріп отырысы ақылгөйлер сөзіне мойынсұнғаны ма, болмаса, қарсылығы ма, ол жағын үй толы отырғандардың ешқайсысы да айырып ала алмады. Ал Бижан бұл уақытта терең ойда болатын. Төрені құдай береді дейді, баланы да құдай береді дейді. Егер ол баланы төре кейпінде беретін болса, бұл неге шалқая береді? Бижан осылай ойлағанымен жан дүниесінің терең түкпірінде жатқан бір түйткіл бірден бас изетпей отыр.

— Жәңгір көрінген көлденеңге тұқым шаша бермейді. Оқиғаның осылай айналып келгенінің өзін құдайдың ісі деп түсіну керек, — деп қойды мұртты. — Тек осы бір оқиға үшін ғана ауылыңмен барып Жәңгірге алғыстарыңды айтуларың керек. Бірақ өзім жанында жүрген шағымда төренің жанға жақсылығын сатқанның көрген емен.

Бұл үйдің отыз шақты қойының біразы биыл егіз қоздаған. Бижанның әкесі осы отырыста соны есіне алды.

— Қашан егіз төл алған едік? Биылғы төлдерді “жақсылық басталғай, шаңырағыма бақыт қонғай” деген тілеумен алған едім. Келіннің мына оралысы да соның жалғасы шығар. Соңғыны кері тебеміз деп алғашқы бергенінен айырылып қалмайық.

Бижан көнді. Алайда, неліктен екенін кім білсін, онысын дауыстап айта алмай, басын изей салды. Шаңырақ иесі енді қонақтарына қарап сойледі.

— Жақсылықты қан шығармай қарсы алмайтын қазақ жоқ. Мал сояйық.

— Оған уақытымыз жоқ, ақсақал, — деді мұртты. — Сусын ішіп қана аттанайық.

Бижанның шешесі ши артынан тегенеге құйып әкелген қымыз үнсіз ішілді. Қайтып ләм-мим деген адам болған жоқ. Ал қияқ мұрттың асығып отырғаны жұрттың бәріне байқалды. Ол қолына алған тостағанды бір-ақ төңкерді де, бетін сипап, сыртқа шықты. Оның анадай жерде байлаулы тұрған атына беттегендегі жүрісі де жылдам еді. Қазақ ауылдан ұзамай атқа қамшы басуды өрескелдік санайды. Ал мыналар аттарына қонған сәтінде шанды аспанға бір-ақ көтерді.

Бижан үйінің әрқайсысы осы шаңырақ астындағы міндеттерін үнсіз біліп, тым-тырыс өмір сүріп жата берді. Жігіт бір қорпенің астында жатса да келіншегіне бет бұрмайды. “Саған не болған?” деп келіншегі де айтпайды. Іргеке қарап жатқан қалпынан таңертең Бижан тұрады, бақанға қарап жатқан бетімен келіншегі тұрады. Алайда көп ұзамай көшім ауылдарында болған бір оқиға екеуінің арасына жылы леп әкеліп, біріне-бірінің көзқарасы оңала бастасын.

Сол күні таңертең мал өріске шығарда ауыл ақсакалы кіріп, алдымен төренің төсегін көріп келген келіншекке, содан кейін келіншегің қабылдаған Бижанға алғысын жаудыртсын. Сөйтсе, Жәңгір жалық-бастың жігіттерін жинап, көшім руының осы ауылдан баскасын шауып кеткен екен. Жылқы біткенді айдап алыпты.

— Қойларымның егіз тапқаны мен келінімнің Жәңгір қолында болып қайтқаны, оу баста құдай тағаланың бізді апаттан сақтауының басы ғой, — деп қуанған Бижанның әкесі сол күні құрмалдық сойды. Ағайындар бас қосып, қауқылдасып, қуанысып тараған еді. Осыдан кейін ерлі-зайыпты екі жас та біріне-бірі жылы қарай бастаған еді.

Жәңгір шабуылының сыры күн өте бара ашылды. Көшімнің бір жігіті бөсентін жағынан қайтып келе жатқанда көлігі ақсап жүре алмағаннан кейін, далада жайылып жүрген бір биені ұстап алып, соны мініп келген ауылына. Ойы — биені ертен, бүрсігүндері алған жеріне апарып тастау екен. Сол арада “мал алып кетті” деп үлкен майданның бүрк еткені. Осының бәрін айтып барғаннан кейін Жәңгір “бізден бір білместік болған екен” деп, көшім ауылдарының малын қайтып беріп, Олжекенің өзіне “мынау айыбымыз үшін” деп Бөтен деген он жеті жасар қызды “нарқыңыз келгенде қайтара-сыз” деп апарып беріпті.

Әсіресе соңғы хабарды ауыл үнсіз тындап, ол жөнінде қайтып ауыз ашқаны болған жоқ. Бұл оқиға да ұмыт боп бара жатқан күндердің бірінде ауылға жалғыз салт атты адам келе қалсын. Оны танығандар “Жынды төре” деп күңкілdestі. Иә, бұл келген де Бөкей ұрпағының бірі еді. Туғанда азан шақырып қойылған атының кім екені белгісіз. Ал жұртқа “жынды төре” деп жайылған. Өзінің жалғыз әйелі мен екі-үш баласы, ауылынан ұзамай шөп жұлатын азын-аулақ малы бар дегенді еститін. Ауыл адамдары қайткенде бұл жақсылық ала келген жоқ деп күңкілdestі. Қыздар жүк артына тығылып, келіншектер жүзін жасырысты. Ал егделер оны аса бір күдікпен қарсы алды. Бұл өзі Бөкей тұқымына ұксаған бүйрек бет, бітік көз, домалақ мұрын, төртбақ емес. Ортадан жоғары бойы бар, ат жақты, қыр мұрын, арық көсе. Жасы отыздан асқан. Әлде жындылығының салдарынан ба, басқа төрелер төлеңгіттерімен нөпірлеп жүрсе, мұнікі осы — жалғыз сояу. Ол желі басына тоқтап айқай салды.

— Ей, төре келді ғой. Неге қарсы алмайсыңдар!

Осы сөзді айтты да ол өз қонышын өзі сарт еткізіп ұрып жіберді.

Ауыл ақсақалдары “енді кешіксек мүлде пәлеге қалармыз” деген оймен жанына жүгіріп кеп, қол қусырып, бас иісті.

— Осы, бәріңді бір-бір шықпыртып қойын бе?! — деді ол қамшысын білей ұстап.

Ауыл ақсақалдары біріне-бірі көздерінің астымен қарап, жондарын тоса берді. Төре қамшысын басынан асыра ұстаған беті үйіріп-үйіріп, қарқылдап күліп жіберді де:

— Бижанның үйі қайсы? — деді.

— Мен Бижанның әкесімін, — деді жондарын тосқан төрт егденің бірі.

— Апар мені үйіңе!

— Жүріңіз, жүріңіз! — деп ақсақал төренің алдына түсе берді.

Бижан мана мал қарауға кеткен болатын. Ауылдың екі баласын соны шақырып келуге жіберді.

— Әй, жыңды төре біздің ауылға неге келді екен-ай? — деді олар біріне-бірі ұзай бергенде.

— Бижан үйіндегі жеңгеміз енді екі төрені коса-қабатымен табатын шығар, — деді екіншісі.

— Ох, шіркін, — деп анау дауысын созды, — расында да төре боп туу бақыт қой!..

Анадай қырдан Бижанның өзі шыға келмегенде, бұл екеуінің тағы да не айтары белгісіз еді. Жым болды.

— Әй, қайда бара жатырсыңдар? Мал ит-құстан аман жайылып жүр, — деді Бижан екі балаға.

— Сіздің үйге жыңды төре келіп...

Түсі бұзылып кеткен Бижан атының басын тартып қалды.

— Не дедіңдер?

— Жыңды төре сізді іздеп келінті.

— Е, оның менде не алашағы бар екен?

— Қайдан білейік, — деген балалар біріне-бірі ұрлана қарасты.

Рас, бұл екеуі қайдан білсін. Бижан атына қамшы салып, желе-жортып келсе, төре төрде жүкке басын сүйеп, шалқасынан жатыр екен. Шапанының екі өңірі екі жақта. Үйге кісі кірді-ау деп мыңк еткен ол жоқ.

— Бижан сенбісің ей?

— Иә, төре, менмін.

— Әкеңе мал соя бер деп қойдым.

— Дұрыс істеген екенсіз.

— Отыр!

Төре қамшысымен оң жақтағы тайтеріні салып қалып еді шан бүрк етті.

— Мен жабдыққа көмектесейін, төрем.

— Бір шал бір қойды соя алмаса, не болғаны. Отыр!

Бижан отырды. Төре әлгі жатқан беті маңдайшадан көз алмай қатты да қалды. Аз-кемнен кейін Бижан қипақтап, қозғала бастады. Оның бірдеңе айтқысы келгенін, бірақ бата алмай отырғанын сезген төре:

— Жолаушы бұйымтайын ас артына, ытпай ма? — деді.

— Иә, сөйтеді, сөйтеді, — деп Бижан қалбалақтап қалды.

— Е, ендеше, отыр! — деп қойды тағы да анау.

Дегенмен біраздан соң Бижан:

— Тамақ дайын боп қалған шығар, шәйнек пен шілөпшін өкелейін, — деп котеріле беріп еді:

— Әй, Бижан, — деді төре баяу үнмен, — менің арқамда әкен сенің қолыңа бір рет су құйсын да, — сонсоң ол сыртқа дауыс берді, — әй, шал!

— Ләббай, төрем! — деп Бижанның әкесі жүгіріп келді.

— Тамағың не болды?

— Болып қалды, — деді де баласына қарады, — төренің қолына...

— Жоқ! — деді төре. — Өзің күй!

— Төре маған “өкең сенің қолыңа су құйсын” деп отыр, — деді өзін-өзі зорлап жымиған Бижан.

— Е, ол да болсын.

Төре мен Бижан қол жуып болғаннан кейін, дастарқан жайылып, отағасы бір табақ етті буын бұрқыратып алып келді де, ортаға қойып, турауға кірісті.

— Әй, — деді төре табақты көрсетіп, — мынаны өздерің ғана жемекпісіңдер?

— Сіз де барсыз ғой.

— Мен қанша жеуші едім. Шақыр ауылыңды түгел

Бижан сыртқа шығып кетіп еді, осы шақыруды күтіп отырғандай ауыл ересектері сау етісті. Балалары босаға тұста мұрындарын қос-қосымен тартып тұрып қалысты. Төре дастарқанды айнала қонған ауыл адамдарының бетіне, әуелі, бажайлап қарап алды да, сонан соң бәріне ортақ сұрақ қойды.

— Қатындарың қайда-ей?

— Сыртта...

— Жер ошак басында...

— Шақырыңдар. Әйелдеріңді де көрейік.

Ауыл адамдары есіктен сығалаған балаларға “апаңды шақыршы” айтып, аналар кетіп қалғаннан соң әйелдер де кіре бастады сыбырлай сәлемдесіп.

— Әй, қатындар, отырыңдар! — деді төре.

Әйелдер бір жамбастай кеп дастарқан басынан орын алғаннан кейін, төре бәрін шолып өтті.

— Әй, қоз тартар бірің жоқ. Бұл ауылда келіншек, қыз дегендер болмаушы ма еді?

— Қорші ауылға шілдеханаға кетке, — деді бір әйел. Төре Бижанға қарады.

— Сенің келіншегің сұлу дейді ғой!..

Бұл жолы оған жауап берген жан болмады. Келінінің төңірегіндегі әңгімені әрман қарай жүргізбеу үшін отағасы:

— Төрем, жеңіз, алып отырыңыз, — деп қалды. Төре екі-үш жапырақ етті аузына салды да:

— Үйлеріңнен екі адамды қондыратын жер табыла ма? — деді.

“Е, мына сұрағының сыры неде?” дегендей ауыл адамдары біріне-бірі қарап алды да:

— Табылады ғой, табылады ғой, — деп бас шұлғысты.

— Осы үйде бұрыннан төрт адам тұрады екен. Менімен бесеу болды. Бүгін түнде үшеуі басқаларының үйінде болады да, біз, екі-ақ адам осында қаламыз, — деді шаңырақ пен керегелерге көз сала отырып сөйлеген төре.

Неге екені белгісіз, табакқа жұртпен бірге қол салып отырған Бижанның еңсесі түсіп кетті...

* * *

Сақабай бүгін де ерте оянып, сыртқа құлақ салды — өріске шығуға тиісті малдың мазасы кете бастаған сияқты — сиыр тегі мөңірейді, қозы-ешкі маңырайды. Осылай жатып ол малайларының қайсысының тұрғанын, қайсысының әлі тұрмай жатқанын біледі. Әне, ит қыңсылады, бұл — бақташы сыртта деген сөз. Енді ол әйелін тұрғызбай қоймайды. Келесі сәтте, “иә, бай-еке, мен тұрдым” дегендей сиыр емшегінен аққан сүттің күрпілі жетеді құлағына. Содан кейін тағы да біреуді аңдығандай, құлағын тосқан жағына көзі де аунап, тың тыңдайды. Жоқ, ол жақтан дыбыс жоқ. Осы кезде “ол әлі тұрған жоқ, ол әлі тұрған жоқ” дегендей қой мен ешкінің маңырауы үдей түседі. Бай енді өзі көтерілуге мәжбүр болады. Ол аяғына кебіс іліп, бөркін киіп, шапанын иығына жүре жамылып сыртқа шыққанда қотандағы қой мен ешкінің ереуілдеп тұрғанын, күннің көтеріліп келе жатқанын, ал Ысқақтың әлі көзге түспей жүргенін аңғарады. Осыдан кейін ол анау күркеге келеді. Рас, Ысқақ әлі шырт ұйқыда екен. Қорылға қаннен-қаперсіз басып жатқан оның екі аяғы күркенің сыртынан көрінеді. Сақабай күс басып, тырнақтары аюдай өскен аяқтың жарадан сау-тамтығы жоқ табанынан теуіп жіберіп еді, Ысқақ басын көтеріп алды.

— Малға!

— Қазір, аға, қазір.

— Бар, тамағыңды іш те малыңды шығар!

Ысқақтың жиналуы ұзаққа созылмайтын. Ала-құла жамаудан сау-тамтығы жоқ көйлек-дамбалмен жатқан. Елтірі қырқылған бөркі басында. Жамылып жатқан ескі шапанды үстіне іле салғанда ол

қойды алдына салып жүре беруге дайын болды. Ыскак байға тіл қатпастан тұрған беті сиыршының үйіне қарай жөнелді. Мана тұрып сиыр сауған әйелдің ұсынған бір тостаған іркітін ашыркана ішіп, қалтасына бір уыс құрт салып, қотанға бұрылып, шай-шайлай бастады. Ұсақ малдың арты шеткі үйден асқан кезде күркесіне жүгіріп барып, сүйеулі тұрған таяғын алып қой соңынан кете барды. Жерден тұмсық алмастан жылжыған қой анау белге жабырлап шыққанда Ыскак артына қарады. Самалды сәскеде ауылдың әр тұсынан көк түтін көкке өрлеп жатты. Қазір байдың алдына құрт-май, бауырсақ келіп, қаймақ қатқан шайды рақаттана ұрттайтыны есіне түскен кезде, манағы іркіт ішін қайта өртегендей ашырканып қалды.

Ыскак Сақабайдың немере ағасынан қалған жалғыз бала. Құдай, тағаланың біреуді омақата ұрайын десе, осылай істейтін әдеті ғой, Ыскактың сегіз жасында әкесі түйнемеден, шешесі құрт аурудан қаза тауып жетім қалған. Сонда әкесі осы Сақабайға Ыскакты нұсқап: “Құдай алдында сұраусыз. Өзің пана бола көр” деп көзін жұмған. Содан кейін Сақабай бұған, әуелі, қозы бақтырып қойған. Енді, міне, қойдың соңында жүргеніне табаны күректей он жыл болды. “Әкең мен шешенің жаназасы менен шықты. Тамағың мен киімің менен. Енді саған не керек? Малыңа ие бол!” — деп бет сипап қойған. Бай үйінен шығып қалған ескі екі кереге мен оған жабылған құрым киіз күрке — Ыскактың ес білгеннен бергі панасы. Төсеніші — жүні қырқылған ескі тайтері. Ұлтаны түсе беретін болған соң басын нокталап алған, жұлығы шыққан саптама етік — жаз жастығы, қыс — аяқ киімі. Түнде тайтеріге жатып, әр жерінен жүні шыққан шапанын жамылады. Жылуы шамалы. Содан болу керек таңертең тұрғанда тайтері де үстінде жатады...

Ыскак жартасқа күн төбеге көтеріле жетті. “Осы жерде біраз оттайықшы” дегендей қой да беттен тұмсық алмайды. Ауылдан әудем жер ұзап кетсе де Ыскак артына бұрылып бір қарап, өзектен тезек теріп, қалап, шапанының көптеген жыртығының бірінен қылтиып тұрған жүнді алып, шақпағын шақылдата бастады. Іріген матасы жалбырап, жұқалап салған жүннің біразын тобылғы мен ошаған іліп, біразын иесі от тұтатуға пайдаланып, бай иығынан түскен онсыз да ескі шапанның сау-тамтығы қалмаған.

Ыскакқа өмір де бірденелерді үйреткен. Оның өзекке от жағуы тегін емес. Желдің бағытымен не сайды өрлеп, не еңістеп кететін көк түтін анау төр мен сонау етекке жеткенше ауаға араласып жоқ болады. Бай көріп қояды-ау деп күдіктенетіндей тік көтерілмейді. Тезегі тұтанған кезде жалынға бірнеше тас тастайды да шатқал жықпылына жасырып жүретін торсығын ал..., мал ортасына қойып кетеді. Отар Ыскакқа, Ыскак отарға үйренген. Төрт-бес қойды сауып, отқа келіп, әбден қызып болған тастарды қолына ораған жеңімен

ұстап, торсыққа тастап жіберіп, аузын жаба қояды... Сартылдап қайнаған қойыртпаққа тойып алғаннан кейін ол отты сөндіріп, төбеге шығып маужырап отырады да таяғын жағасынан сұғып, денесінің қышыған тұстарына жүгірте бастайды. О, рақат дүние десейші! Қарын — тоқ, бит шаққан дененің қышуы қанған. Осыдан кейін оның өлең айтқысы келеді. Домбыра орнына таяғын ұстап, “Шай-шай қойым, шай қойымға” бір басып жібереді де, өзінің қолапайсыз даусынан өзі қорыққандай, “осы мен өмірімде әнші бола алмаспын” деп тына қоятын. Сонан соң оның көзі алыс төңіректерді шола бастайды: “Ау, осынау далада мен білмейтін жер аты бар ма? Анау етекте жарқырап жатқан қылы бар Қосшалқар. Құдай тағаланың алып айдынның ортасынан қақ жарып жол салып қойғанын карасаңшы! Оң қол жағымдағы сонау қылтиған Әулиелі Қызылтаудың басы. Оның ар жағында Ертіс деген алып дарияның барын естігем. Қызылтаудың солтүстік жақ етегін ала көсілген Еспе өзені Ертіске қарай ағады дейді. Екеуі қосыла ма екен, әлде қосылмай ма екен? Еспеден әрі сонау мұнартқан Баянаула тауы. Барған жұрт өзін сұмдық әдемі дейді. Түбінен тана көрінетін мөлдір көлдері, сылдырап ағатын күміс бұлақтары, адам басына шыға алмайтын күздары бар дейді. Шіркін, өзін барып көрер ме еді! Мына қойындасқан адырлар — Желтау. Одан әрі, сонау шошайған қыземшек Найзақара... Найзақара адырының теңеуі тіл ұшына орала бергенде өзінен-өзі отырып күледі... Қыземшек десе, қыземшек!” Иә, Ысқақ қазір жиырма үште. Ауқатты адамдардың мұнымен жасты балаларының қатын-баласы бар. Ал Ысқақ болса, ұрғашы сырынан әлдекімнен құлағы шалған “қыз емшек” деген сөзді ғана біледі. Соның өзінде ол сонау Найзақара қыздың емшегіне ұксас-ау деуден гөрі, “е-е, қыз емшегі Найзақарадай үшкір болады екен-ау” деп шамалайды. Әлі күнге дейін бұған қарап күлген қыз жоқ. Өзі де өмірінде ешкіммен әзілдесіп көрген емес. Дегенмен “қыз” дегенде оның есінен шықпайтын бір сәт бар. Былтыр екі ауылдың ортасына құрылған алтыбақанға барып, өткеншекте отырған қыздардың бірі: “әй, ұл, тербетсейші!” деп бақанға сүйеніп тұрған мұны иығынан түртіп қалған... Содан бері қараңғыда өзіне арналып саңқ еткен қыз дауысы құлағынан, иығына тиген қолы жадынан кетпейді. Тағы да сол қыздың ба екен, әлде басқаның ба, өйтеуір Ысқақ орта баудан ұстап тербетіп тұрғанда, қолы біреуінің білегіне тиіп, есі мүлде шығып, басы айналып кеткен... Қойыртпаққа тойып алған Ысқақтың есіне осылардың түсетін әдеті бар. Біраздан кейін бұл ойлар оны мүлде көтеріп әкетіп, сай бойлатып жүгіртіп қоюшы еді. Кейде оның осы екпінімен Баянауланың ең шынар басына, жо-жоқ, Баянауланың емес, Асанқайғы Әулиелі Қызылтау Баянауладан төрт түйе бойы биік деген екен. Ендеше соның басына, сонау көрініп тұрған шошақ

тобесіне шығып алып, жан-жағына бар дауысымен айқайлағысы келетіні бар. Мұндай шақта ол осынау кең далаға сыймайтындай халге жетуші еді... Әттең, не керек, төңірегінде мұны түсінетін жан жоқ. Үстінде жоні түзу лыпасы жоқ ол кімге барып соқтыға алады. Кім мұның несіне қызығып, өмірлік серік боламын дейтіндей? Даладан табылған қойыртпақты тамақ қылғандай, осынау кең өмірден әлгі бір “әй, ұл” мен денесіне тиген саусақты ғана жайлап ескен дала самалындай жанына азық қылып өте ме, мұның күні, әлде қайтеді? Ал мұны аяқтандыру Сақабайдың өңі түгіл, түсіне де кіретін сияқты емес.

Ысқақ олай-былай жүгіріп барып отырады да, сағыммен дірілдеген адырлы дала көңілін қытықтап, қиялға шомады: “Осылай жатып, қалғып кетіп, бетіме тиген лептен ояна қалғанымда бас жағымда ай десе — аузы, күн десе — көзі бар сұлу отырса, “Ысқақ, ояның ба?”. “Иә, ояндым. Өзің кімсің?”. “Мен күн астындағы Күнекей сұлумын. Естімеп пе ең мені?”. “Ертегіден естігем”. “Мен бұл дүниеге сенің келуінді күттім ғой. Ешкімнің қолы жетпейтін болған соң ғана мені ертегіге қосып айта берді”. “Ол ертегіні менің әкем, атам, бабаларым айтқан екен. Ендеше, сен кәрі кемпір болдың ғой?”. “Мен қартаюды білмейтін мәңгі жаспын. Нағыз құдай қосқан екеуіміз”. “Мен бәрібір жерден жырақтап ешқайда бармаймын”. “Міне, мен жерге түсіп тұрмын. Жер маған ұнайды”... Содан кейін мен Күнекей сұлуды ауылға алып барамын. “Күн астындағы Күнекей сұлу көктен түсіп, Ысқаққа күйеуге шығыпты” деген сөз кетеді осынау даланы шарлап. Әй, жұрт жиналады дейсің, кеп! Әуелі, маған иіліп сәлем береді де, содан кейін, “Сіздің келіншегіңіздің дидарына көз салуға бола ма?” деп қиылады”... Осы тұста сонау етектен шыққан бейберекет айқай Ысқақтың қиялын бөліп жіберді. Алдына келген бейне бір жақсылыққа енді ұмтыла берем дегенде Ысқақ жолына бірдеңенің бөгет бола қалатын әдеті. Анада Сақабайдың ықыласы бір түсіп дастарқанына шақырғанда қойға кенеттен қасқыр тиіп, жас етті аузынан қақпады ма? Енді міне, тәтті қиялын да бөлді. Ысқақ басын көтеріп дауыс шыққан жаққа қараса, Қос шалқардың ар жағында біреулер қиқулап шауып жүр. Не болды екен? Мыналар кім екен? Аяғы аяғына жұқпай Ысқақ солай қарай жүгірді... Жакындап қараса, құсқа қаршыға салып жүргендер екен. Бұл төңіректің адамдарына ұқсамайды. Ысқақ бірін де танымады. Қаршығалары қаққан екі үйрек Шалқардың ортасына құлап, соны ала алмай жүр екен.

— Әй, — деп алдына біреу келді. — Ана үйректерді алып бере аласың ба?

— Өздерің кім боласындар?

— Қаракесекпіз. Түндік бойынан, — депі жолаушы аты ерекше ойнақ салып жүрген сусар бөрікті мұрттыны көрсетіп, — анау Олжеке төре.

— Е, төре боса, қайтейін.

— Саған жөнімізді айтып тұрмыз ғой. Ана екі үйректі алып бере аласың ба, жоқ па?

— Әперейін, — деген Ысқақ шалбарының балағын түре бастады.

— Әй, үйректер жатқан жер бойдан асатын шығар?

— Қайдан... — деді Ысқақ. Ол көл бетінде болмашы толқынға шайқалып қараңдап жатқан үйректерді бетке алып жүре берді. Жағадағылар ауыздарын ашып, одан көз алмай тұр. Ысқақ үйректерге жеткенде де су тізеден аспады... Ысқақ барған ізімен қайтып, екі үйректі жағаға тастай бергенде жігіттер ду күлді.

— Шалқарың тобықтан аспайды екен ғой?

— Асканда қандай! — деді Ысқақ.

— Біз суға кетеміз деп қорқып жүрміз.

— Қуаң жылдары суы азайып, қылы ашылады да бір Шалқар екіге бөлініп қалады. Биыл ылғал мол — қылы көрінбейді. Ал мына үйректер қылдың үстіне құлаған.

— Атың кім? — деді Олжеке.

— Ысқақ.

— Ауылдарың қайда?

— Анау белдің ар жағында.

Сөйткенше болмады Ысқақпен бірінші сөзге келген жігіт жақындай түсті.

— Төрені үйіңе шақырып, қонақ қылып жібермейсің.

— Менде қай үй бар?!

— Өй, өзің дырдай жігітсің. Немене, қатының жоқ па?

— Үй жоқта қатын қайда...

Бұл сөзге таңданған ешқайсысы болған жоқ. Ысқақ жасында бойдақ жүргендер өз жақтарында да аз болмайтын.

— Өзің бұл жерде неғып жүр едің?

— Қой бағып...

— Кімнің қойы?

— Сақабайдікі.

Осы жерде Олжеке жігіттеріне сұстана қарап: “Әрі бара тұрыңдаршы!” — деді де, аналар мұның бұйрығын орындап жырақтап кеткеннен кейін, Ысқақтың иығына камшысын тіреді.

— Үйленгің келе ме?

Ысқақ, әуелі аузын кең ашып күліп алды.

— Енді...

— Мен саған қатын алып берсем қайтесің?

— Оған малды қайдан табамын?

— Ол қатын саған өз мал-мүлкімен келетін болады. Әкешешеннен бөлек отыратын боласың.

— Менің әке-шешем жоқ.

— Ендеше, жүр менімен бірге.

— Мен қатын үшін қаракесекке кірме боп бармаймын.

— Қатыныңды үй-күйімен алып кетесің.

Әлгі бір әзірде ғана күн астындағы Күнекей сұлудай қол жетпестей боп көрінген қатын мәселесі аяқ астында шешіле қояды дегенге сенбеді ме, Ысқақ жерге қарап, үнсіз тұра берді.

— Ей, айтсайшы, бір ауыз сөз.— Олжеке оны қамшысының ұшын иығына тіреп қозғап қойды. — Өзі жас қыз.

— Қайдам... Баймен сөйлеспесеңіз.

— Жүр! — деді Олжеке.

— Мен қойды айдап барармын.

Осы жерден Сақабай ауылына тура тартқан сауықшылар қойды уақытында айдап келген Ысқақты үлкен думанмен қарсы алды. Сақабай төрені мал сойып, қонақасы беріп аттандыру қамында екен. Ысқақ “мені үйлендіру мәселесі не болды?” деп ешкімнен сұраған жоқ. Басқалары да бұл жөнінде жұмған ауыздарын ашпады. Алайда, ауыл адамдары мұның бетіне сыр ұялаған көзбен, күлкі жүгірген жүзбен қарайды. Осыдан ғана дәмелі Ысқақ артын күтіп, өз шаруасымен айналысып жүре беріп еді. Ас пісіп Сақабай үйіне екі үлкен табақ ет кіргеннен кейін біреу дауыстап Ысқақты да шақырды. Үйге жасқана кіре берген оны отырғандар гу етісіп қарсы алды.

— Кел, қонақтармен дастарқандас бол, — деді Сақабай.

— Жоғарылат-ей, — деді біреуі.

— Бұл жігіт болмағанда үйректеріміз солай қалатын еді, — деді тағы бірі.

— Қалай десең солай де, бұл жолы болғыш жігіт екен, — деп сөзді даусын үшіншісі.

Қонақтардың дәріптеуі кезінде басын мүлде көтере алмай қалған Ысқақ анадай отырған бәйбішенің бұған қарап, еріндерін сылп еткізіп, саусағымен бетін сызып өткенін де аңғарды. Байдың шақыруынан бастап, осы үйден естіп, көргендерінің бәрі оны өлденеден үміттендіреді. “Тегі, мен жоқта әңгімені пісіріп қойған-ау, осылар” деген ой ұялатады оған.

— Же, Ысқақ.

— Ал, Ысқақ.

Ысқақ ішпей-жемей тоқ. Сонда да бірер рет табаққа қол салды. Сорпа ішіліп болғаннан кейін Сақабай Ысқаққа:

— Сен жолаушылармен бірге жүресің. Ана шұбар атты ерттей бер, — деді.

Ысқақ сыртқа шыққаннан кейін атты жолға қамдай жүріп ойына ерік берді. “Батпан құйрық, бұл не қылған жолда жатқан құйрық” деді ол ішінен. Әлде, өтпей отырған ақсақ не соқыр ма

екен? Әйтеуір “жас қыз” дейді. Ысқақтың көңіліне осы медет. Дегенмен он екі мүшесі түгел қызды бұған ақы-пұлсыз кім бере қойғандай. Әй, тегі, бір кемдігі бар-ау. Мейлі, өзі жас, ақыл-есі түгел болса, Ысқақ оның бір аяқ, бір қол, бір көзінің жоқтығына қарамайды. Расында да бұған сондай біреу кездеспесе, он екі мүшесі түгел айдай сұлу қайдан бұйырсын. Ондайға қолым жетеді деп қыз таңдайтын шамасы бар ма мұның? Көнеді-дағы, көнеді! Өмірінде біреудің бетіне қарап сөз айтып көрмеген, әлдененің салдарынан үні шығып келе жатса, “тек!” деген зекуден басқаны білмеген Ысқақ бұйығы, жабық боп өскен. Осы мінезі кокейіне келген көптеген сұрақтарының бірін де сыртқа шығартпай, атқа қонғызып, қаракесек жігіттерімен жолға шығарды. Топтың соңынан ілбіп келе жатқан мұның басынан атын ерттеп жүрген кездегі ойынан басқа ештеңе шықпады және түнгі жолда ермегі де сол болды. Топ ішінен бұған таяп кеп мән-жайды түсіндірген де адам болған жоқ.

Бұлар таң құланиектен жеті-сегіз үйден тұратын ауылға келіп, бөрі жапырлай аттан түсе бастады.

— Жәкен, — деді Олжеке, — аттарды суытып қой. Ана жігітті үйіңе алып кет.

Сол жерден Олжеке сырт тұрқы кішігірім үйге бет алды да, Ысқақ Жәкенге еріп басқа үйге келді.

Ысқақ кеш жатса да елегізіп, ұйықтай алмай, ерте тұрып, аяғын ұшынан басып сыртқа шықты. Төңіректе мал көрінбейді. Жолаушылар аты әлі кермеде байлаулы. “Е, бұл тегі, төренің ауылы болды-ау”, деп ойлады Ысқақ. Ол солай ұзақ отырды. Тағдыр билігіне қарсылық көрсетпей өскен басын қандай қамыт әкелсе де сұға беруге дайын отырды. Әлден соң, анау шеткі, шамасы төрт қанат болар, үйден бір кісінің басы көрінді. Ол әуелі, ұрланып, оңды-солды қарап алды. Сонан соң, тегі, Ысқақты көрмеген болу керек, иығына жамыла салған камзолы желбедеп, екі үлкен үйдің бергісіне сып беріп кіріп кетті. Одан Ысқақ кешегі төренің өзін таныды. Иә, мана аттан түскеннен кейін ол сол үйге беттеп кетіп еді-ау...

Ел тұрғаннан кейін Жәкенді төре шақырып алып еді, қайтып кеп үнсіз отырып шай ішкеннен кейін ол Ысқақты манағы шеткі үйге алып келіп:

— Сенің қалыңдығың осында, — деді де кіргізіп жіберді. Төсеніші ұқыпты жиналған төрт қанат үйдің оң жағында, шидің жанында шүйкедей ғана қыз отырды. Әлденеден жүрегі атша тулап, алып-ұшқан Ысқақ сол жакқа тізе бүкті. Екеуі біріне-бірі ұрлана қарайды. Қыздың қол-аяғы сау сияқты. Жә, өзіне мөлт еткізіп бір аударып тастаған мөлдір қара көзді көргенде Ысқақ жүрегі аласұрып аузына келіп қалғандай болды. Олар біріне-бірі ләм-мим деспей ұзақ отырды. Түс кезінде Жәкен келді де:

— Үйді жығу керек, — деді.

Ысқақ әлденеден үріккендей атып тұрып, сыртқа шығып және бөгелді. Сол күні Жәкен бір түйеге үйдің сүйегі мен жүкті артып, үстіне қызды отырғызып, Сақабай ауылына алып келіп, түсіріп, түйені қайта алып кетті де, ауыл адамдары “қайырлы болсынды” жаудыртып, ойнап, күліп, әзілдей жүріп Ысқақтың отауын тігіп берді.

Бұл келіншектің есімі Бәтен еді. Екі күннен кейін “қарындасым осылай қарай кеткен екен” деп түндік жақтан жалғыз салт атты қазақ келді. Ол Бәтенді көрген жерде “қолдан-қолға ауысқан қуыршағым-ай!” деп құшақтап, зар илеп қауышты. Содан кейін ол қарындасының жаңа түскен жерін байқақтап көрейін деген ниетпен төңірегіне көз салып, үш күн жатты. Сақабай марка сойып, қонақ қылып, “құда” деп атады. Сол күні қонақтың екі жағында қарындасы мен күйеу баласы да отырып еді. Құрметке риза болып көңілденген болу керек қонақ дастарқан басында сөзшең болып алды.

— Екі еліміз әлденеден қақтығысып қалып... Екі төре төбелесіп. Біздің төре дұрыс болмай шығып. Анау Олжекенің алдында айыпты болған соң, оған менің қарындасымды беріп, бәтеннің босағасында отырмасыншы деп өзім басына ана тұрған шаңырақты орнатып бердім. Ара-тұра ат басын бұрып тұрушы едім. Жуырда барсам, осылай қарай кетті деп... — Қонақ жас еттен аузын толтырып отырып сөйледі.

Келесі күні қонақ жүрейін деп тұрып, өзін шығарып салуға жиналған ауыл адамдарына құшағын жайып тұрып сөйледі.

— Адам басы алланың добы деген. Сол бір доп алдарыңа келіп қалды. Сатылған баласы әуелден әрі жуас, әрі бауырмал, қайырымды болатынсын. Осы баланың төреден шығып араларыңа тап болуына тіпті қуанып барамын. Қарт әке-шешесіне “балаң өз теңдесінде отыр” деп қуантайын, — деді де Ысқақ пен Бәтенді құшақтап, сүйіп, ауыл адамдарына бас иіп, жүріп кетті.

* * *

Баяғы керуеннің Ащысуды өрлеп, Нұраға жеткенін Шоң біліп жатты. Алайда, Қазанқапқа тапсырылған іс сәтке айналмады — Бөкей ауылында Тұрар жоқ боп шығыпты. Енді ол қайда? Шоң хабарды естіген жерде басына сыналап кіріп алған осы бір сұраққа жауап таба алмай әлек болды. Өйткені, оның қолданатын шарасы осы сұраққа жауап табуға байланысты еді. Өлтіріп тастады ма? Әлде, баланың өзі қашып кетті ме? Не ана, не мынау жөнінде хабар жоқ — қандай оқиға жөнінде болмасын жаңғырығып, дабыл ұрып жататын дала да үнсіз. Дегенмен, жарты ай шамасында Қазан-

каптан кісі келіп, Тұрардың тұтқыннан құтылуына біреулер көмектесіп, бір түнде ғайып болғанын жеткізді Шоң құлағына. Бөсентин биінің арнайы адам жіберіп отырғанына қарағанда, бұл оқиғаға өзі көміл сенетіндей. Ал Қазанқап сенді деп Шоң сене ала ма?

— Немен дәлелденген хабар? — деп сұрады карт би.

— Мен де сол кіренің күзетінде болған адаммын, би аға, — деп басын иді бөсентин жігіті. — Тұрардың жоғын білгеннен кейін Қазекең бізге басшы етіп жіберген адамы маған: “сен ауырған болып қал. Енді он күн әлетінде біз қайтармыз. Соған дейін Тұрар жайын біліп қой” деп тастап кетті. Сізге жеткізіп отырғаным — өзімнің сол ауылда жатып естіп-білгенім.

— Қыздың тағдыры не болыпты?

— Бөкей ол жөнінде “қарадан бала таппасын” деп бір-ақ ауыз сөз айтыпты. Содан кейін Әлеке төре әйелдерді жинап алып, анаған түсік тастатыпты.

Бұл хабардан шошып кеткен Шоң басын кенеттен көтеріп алып, алдында отырған адамға қас қақпастан көз салып бөгелді.

— Атжалман бірінің етін бірі жейді деуші еді.

— Мен мұны Бөкейдің төленгіттерінен естідім, би аға.

Әлденеден Шоңның еңсесі түсіп, жел шыққан қарындай бүктетіліп, жауырыны шығып, басы кеудесіне түсіп кетті. Келесі сөзін ол солай отырып айтқан еді.

— Ақсүйектің еркегі қарасүйектің ұрғашысына бала таптыра алады екен. Ал бұл құбылыс керісінше неге жүрмеске?.. — Шоң ойланғандай боп сөйлеген еді, бөсентин адамы да бұл сұрақтың маған қатысы бар деп ойламады. Шоң Тұрар жөнінде пәлендей шараға құлаш сермейміз деп айта алмай, Қазанқап адамы Ертіске тиянақты нұсқаусыз аттанды.

Көп кешікпей “Тұрарды жынды төре босатып жіберіпті” деген қауесет даланы кернеп кетті. Жә, соның артынша, Шоңға Шідерті бойын жайлаған қозғандардан “Тұрар арамызда” деген де хабар жетті. Оны тұтқыннан жынды төренің босатқанын Тұрардың өзі айтыпты.

Бұл оқиға құлағына жеткеннің бәрі: “осы төре қызық адам” десті.

Расында да ол қызық адам еді. Бөкей оны қаракесектің бір руының басына қойғысы келгенде, ол бас тартты. Өзінің дөңгелек қана шаруасы бар. Оны бағып-күтетін үш-төрт қана төленгіт ұстайды. Жайлауға көшкенде кез келген ауылдың жанына үй тігіп отыра береді. Ал өзінің ермегі “дала кезіп бейіттерді аралау” дейді.

Осы кәсібімен жүрген алғашқы күндердің бірінде Бөкей оны шақырып алып:

— Ат атандырып, сүйек сындырып неғып жүрсін, мақұлық! — деп қаһар төгеді. — Сенің ісің — ел билеу!

— Неге ол менің ісім? — дейді ол кезде бала-жігіт төре.

— Құдай өзі бізді солай жаратқан.

— Осынау кең сахарада бір де бір кара болмай, хан тұқымы ғана өмір сүргенде, олар кімді билеген?

— Өмірде ондай оқиға болмаған. Бір кездегі дүниедегі жалғыз төре Темужин бабамыз болған. Қаһарымен әлемді дірілдеткеннен кейін оның есімі, Шыңғыс хан аталған. Одан Жошы, Шағатай, Үгедей, Төлі төрелер, бұлардың әрқайсысынан тағы соншама төре... Құдай тағала караларды басқарту үшін хан тұқымын осылай өрбіткен. Ал сенің ой-санаң керісінше есеп қылып тұр.

— Өлгеннен кейін төре төбеге, кара етекке қойылмай ма?

— Төре өлгенде де қарадан жоғары, құдайға бір табан жақын жатуға лазым.

— Ендеше, сай-саладағы бейіттерден шығып жатқан сүйектердің бәрі ақ. Мен даладан бір де бір карасүйек көргем жоқ. Содан кейін мынадай түйінге келдім: Не болмаса бір кезде дүниеде түп-түгел төрелер ғана өмір сүрген, не болмаса, адам баласын ақ сүйек, кара сүйек деп болудің өзі қате. Егер алғашқы ойыма қосылсаңыз, сол алыс замандарда кара сүйек мүлде болмаған. Яғни, төре билейтін жан болмаған. Егер соңғы ойыма қосылсаңыз, бұл дүниеде сүйегінің өңіне қарай бөлінетін тек жоқ. Бірыңғай ғана адам бар. Ендеше, біз неге басқаларға үстемдік жүргізуге тиіспіз? Осы екі ойымның түйіні — біздің тектілігіміз — аксүйекпіз деп кеуде ұруымыз жалған. Егер осыған ден қойсақ, неге елді біз билеуге тиіспіз? Бүгінгі кара сүйек деп жүрген жандар бізді де билей алады екен ғой.

Басына ештеңемен дәлелденбеген тектің артықшылығы ғана сыналап кіріп алған Бөкейге басқа сөздер жете бермейтін. Ол:

— Бізді құдайдың өзі солай қылып жаратқан, — деп немересін қуып шықты. Немере онымен тынбады. Келесі күні түйеге екі тең адам сүйегін артып алып келді.

— Бәрін етек пен сай-саладан теріп алдым. Осының ішінде бір карасы бар ма? — деді ол атасына.

Сол күннен бастап ол “жынды” атанған еді және сол күннен бастап ол өз туыстарының ісінен дұрыстық көрмей, наразылығын білдіре бастады. Осы бір мінезі, көзі жеткендей боп көрінетін сенімі оны анау күні Бижанның үйіне жетектеп келген еді. Ол қонақасы жеп отырып “кешке осы үйде екі-ақ адам қаламыз” дегенде ауыл тұрғындарының не ойлағанын кім білсін, ал жынды төренің мақсаты Бижанмен оңаша қалып сөйлесу болатын.

Ет желініп, шай ішіліп, дастарқан жиналғаннан кейін ол ауыл адамдарына:

— Бижаннан басқаларың шығындар! — деді. Екеуден екеу ғана қалған соң ол үй иесіне бұрылып, адамда кара сүйектің болмайтыны, сүйек біткеннің тек ақ болатыны, соған байланысты жұрттың текке бөлінуінің бұрыс екені жөніндегі атасына айтқан баяғы уағызын жайып салғанда Бижан “рас-ей!” деп қалды. Содан кейін анау өз қынынан пышағын суырып алып:

— Пышағың бар ма? — деді.

— Бар! — деді Бижан да кездігін жарқ-жүрқ еткізіп.

— Шоқ әкеліп, киіз күйдірші!

Мына торенің атына жалғанған анықтауышты растай түсетіндей сөздері жұмбақ боп көрінген Бижан бақырға шоқ салып әкеліп, киіз күйдірді.

— Енді менің істегенімді сен де істе, — деп төре білек тамырын киып жіберді.

Бижан да сөйтті.

— Енді, білегінді менің білегіме тақашы. Міне, карашы, қанымызда айырма бар ма?

— Жоқ сияқты.

— Мен де осыны айтамын! — деген төре шоқтан киіз алып, екіге бөліп, бірін Бижанға ұсынып, екіншісін өз жарасына басты. — Дүниедегі адам баласының бірінен-бірінің мал басы мен жан басының артық болуы мүмкін. Ал тегі артық болады дегенге мен сенбеймін. Ендеше менің туыстарымның жұртқа істеп жүргендерінің бәрі қиянат!

— Осыны маған неге айтып отырсыз? — деді Бижан.

— Қатының Жәңгірден жүкті. Сендер жүрсіндер “өз үйімізден де төре шығады” деп малдамсып. Түк те шықпайды! Ұл боп туа қалғанның өзінде не мен сияқты бір жынды, не сен сияқты аңқау келеді дүниеге.

— Енді менің не істеуім керек?

— Сұрағың кідіре тұрсын, — деген қонақта тағы да бір сыр ашу ойы бар сияқты еді. Бижан оның өткір де ойнақы көзіне тоқтала қарады.

— Сендер Жәңгір мен Олжекенің не істеп жүргенін білесіңдер ме? Ол екеуі былай келісіп алған. Егер Жәңгірге көшім руынан не келіншек, не қыз ұнаса, Олжеке соны ананың қойнына салып беру үшін, айыбын өзі төбесінде отырған ру тартатындай лаң ұйымдас-тырады. Олжекеге жалықбас арасынан біреу ұнаса, Жәңгір де сөйтеді. Сенің келіншегің мен Олжеке қойнында жатқан жалықбас қызы — сондайдың құрбаны.

Гәпке жаңа түсінген Бижан басын изей берді.

— Толқын бізге ортақ қарындас. Бәрімізден бұрын намысқа неге Олжеке мініп жүр дейсің? Ол Толқынның төлеңгітпен қашып

кетуінен, Жәңгір қолын бір арманына жетірудің сылтауын тапты. Ал оның арманы сенің келіншегің болатын. Бұл сылтауға Тұрардың Жәңгірге төлеңгіт боп жүргені дәп келді. Осы тұста Бижан:

— Өзімнен де болды, — деп қалды.

— Не болды?

— Олжекенің тілін алмағанымды айтамын.

— Жәңгірдің уығын сындырғаныңды ма?

— Иә.

— Онымен сен сылтауға сылтау ғана қосқансың. Сен ол уықтарды сындырмасаң да, Олжекенің жалықбасты жазықсыз шапқан айыбы үшін деп әйеліңді әкететін еді.

Бижан әлден соң қонағына тоқтала қарады.

— Сіз басқа туыстарыңыздан неге өзгесіз?

— Менің Ерінкүл деген әжем перзент көрмеді. Сонан соң шешем “алданыш қыл” деп мені сол кісінің қолына берген екен. Әжем маған адам арасында ақ сүйек, қара сүйек деген әр түрлі тектің болмайтынын, соған байланысты менің жанға жәбір көрсетпеуім керектігін айта берді. Мен әжем сөзіне құдайдай сенетін адаммын. Сонан соң әжемнің айтқандарын өз көзіммен көру үшін дала кезіп кеттім. Көретінімнің бәрі ақ сүйек! Ендеше адамда қара сүйек болмайды екен. Тіпті мал екем малдың сүйегі де ақ!

Қонақ кенеттен Бижанға қарады.

— Қойшы, соның бәрін! Сен әлгіңде “енді менің не істеуім керек?” дедің ғой?

Бижан көзін жыпылықтатта берді.

— Әйеліңді жәбірлеме. Онда жазық жоқ. Бала да келсін дүниеге. Сенің ісің — қиянатқа мойынсұна бермеу болу керек. Екінші, төре қараның әйеліне бала таптыра алады екен, тіпті біздің жеті әжеміз бар. Оның екеуі — Қанима әжеміз Абылайдың, Бұлбұл әжеміз Сәмекенің қызы. Қалған бесеуі қарадан. Ал Тұрар біздің қарындасымызды алып қашқаны үшін неге жаза тартуға тиіс?

— Рас-ау! — деді Бижан.

— Ол жаза тартпауға тиіс. Қазір шыжым жіппен керегеге байлап қойған. Нәр татпағаны қай заман. Мен оның төре қызына ауыз салғанына сүйсінемін. Батыр жігіт!

— Ендеше оны неге құтқармайсыз?

— Соны құтқару үшін мен саған келдім ғой.

Жынды төре сапарының сыры осы еді. Тұрарды құтқару үшін ол жанына жолдас іздеп жүргенде Бижан басына түскен істі естіп, келген болатын. Оған өзінің ақ сүйек, қара сүйек жөніндегі ойын айтуы — төре істерінің бұрыстығын мойындатып алып, өзіне сенімді серік ету.

— Қорықпа! Қауіпті өз мойныма алам. Мен біреудің обалына қалғым келмейтін адаммын. Әжем менің басыма ақылды осылай күйған.

Екеуі сол түні жолға шығып, Нұраға жетіп, қыпысын тауып Тұрарды босатып қоя берген болатын. Бұл — Шоң арнайы кісі жасақтап жіберген күннің алдында болған оқиға.

* * *

Уақыт заман көлігінің жылдамдығына сай жылжиды. Тілімізге тиек боп отырған уақыттың жылдамдығы ат аяңынан аспайтындай еді. Бөкейдің өзін Орта жүз халықтарына хан сайлау жөніндегі хатының келіп түскеніне әжептәуір болғанмен, генералдың тікелей міндетіне байланысты жұмыстар тартпақтап және адъютантына осы мәселе төңірегінде қазақ халқының тарихын зерттеуді тапсырып, бұл жұмыстар бітіп, Глазенаптың қолы босағанша Сібір қысы қаһарына мініп те үлгірген. Содан екеуінің осы мәселе жөнінде бас қосып отырғаны бүгін. Генералдың алдында штабтағы татар тілмашы аударған Бөкей хаты жатты.

— Меніңше, қырғыз халқы — тарихы шамалы халық қой деймін. Оны зерттеп, білу жөнінде мына хат келгеннен бергі төрт-бес ай жетерліктей болса керек, — деп бастады сөзін Глазенап.

Броневский өмірінде бастығына сіздің ана ойыңыз қате, мына сөзіңіз дұрыс емес деп, қарсылық білдірмейтін. Алайда, мәселе жөнінде өз пікірін жүйелеп айту арқылы генералдың ойланбай, жаңсақ сөйлегенін мойындатушы еді. Мұндайда Глазенап түрегеп жүрсе, тұра қалып мойнын бұрып, столының басында отырса, адъютантына шекесінен қарайтын да қоятын.

— Біріншіден, жоғары мәртебелі мырза, бұл халықтың аты қырғыз емес, қазақ.

Глазенап басын көтеріп алып, адъютантына тік қарады.

— Қызық екен. Орыс казактарының атына қайдан ие болып жүр?

— Меніңше, біздің казактар осы халықтың есімін алған болу керек. Бұл — көшпенді халық. Ту-ту, Жайық пен Ертіс, Сібір мен Орта Азия араларындағы ұлан-ғайыр даланы қыс — қыстауымыз, жаз — жайлауымыз деп ежелден сапырылысып жүргені. Бұл халықтың “қазақ” атануына өмірінің осы тәсілі себеп болған сияқты. “Еркін жүреді” деген ұғымнан тууы мүмкін. Бұл уақытта орыстың “казак” деп атанған саласы дүниеде болмаған.

— Иә, иә, орыс казактарының қайдан, қалай, қашан пайда болғанын айтқаның бар, — деп Глазенап басын изеді.

— Тек бір айырмасы бұл халықтың есімі казак деген сөздегі “к” әрпімен аталмайды. Орыстың “х” әрпіне ұқсас қатаң дыбыс арқылы аталады.

— Ендеше біз неге қырғыз деп атаймыз және қашаннан осылай аталған?

— Орта Азияның таулы өлкесін киргиз деген халық мекендейді. Ермак Сібірді жаулап алғанда ол халық Енисей бойында болатын және Көшім хандығына кірген халықтардың көпшілігі қазақтар еді. Ал қазақ халқы мен қырғыз халқын түр-түсі, киім-кешегі, салт-санасы, әдет-ғұрпы және тілінен айырып алу мүмкін емес. Сондықтан да Ермак бастап келген “қазақ” пен жергілікті “қазақты” шатастырып алмау үшін, соңғыларды да “қырғыз” дей берген.

— Тарихта осылай деп жазылып қалған ба екен?

— Мен бұл әңгімені Петропавл камалына көрші конған керей руларының билерінен естідім.

— Ал “кайсақ” дегеніміз не?

— Ол “қазақ” деген сөздің сәл-пәл өзгерген түрі. Бұл, меніңше, біздің қазақты жергілікті қазақтан ажыратып алу үшін жасалған “қырғыз” атауын беруден кейінгі екінші тәсіл болса керек. Әйтпесе керей билері бұл есім бізге мүлде тән емес дегенді айтты.

— Ал енді тарихына көшейік.

— Сіздің тапсырмаңызды орындай жүріп менің бір нәрсеге көзім жетті. Россияны үш жүз жыл бойы билеп келген татар-моңғол әскерінің қатарында негізінен осы халықтың рулары болады.

Глазенаптың адъютантымен сөйлесуге қызығып жүретіні оның заманы тудырған пікірге кереғар тың ой айтуында еді. Мына жерде де жас офицердің сол қасиеті қылаң етіп, Глазенап басын тағы да көтеріп алып, адъютантына кірпік қақпастан қарады.

— Иә, генерал мырза, өйткені моңғолдар сан жағынан аз болған күшті алдымен жаулап алған осы халықтан тапқан. Ал ту мен ұран моңғол мен татардікі болды. Сол себептен ғана біз “Моңғол-татар басқыншылығы” деп жүрміз.

— Мынауыңыз қызық екен.

— Бұл өзі өте жаугешті халық. Өзін басып, күшін пайдаланған моңғолдарды “жұтып қойды” десе де болады. Яғни, Алтын Орда дәуірінен бергі уақытта шығыстан келіп билеп-төстеушілер бұл халықты моңғолға айналдыра алмады. Көрініс, қайта, керісінше жүрді. Моңғолдар бұлардың арасына судай сіңіп, тастай батты. Ал біздің бүгінде көріп жүргеніміз не? Далада моңғол жоқ. Біз жаңсақ “киргиз” деп жүрген халық бар.

Броневский сөзі кенеттен үзілді. Оған кабинетінің алыс бұрышына көз тіккен генерал өзін тыңдап отырған адамға ұқсап көрінбеді. — Сіз басқа ойдың жетегіндесіз ғой деп шамалаймын, генерал мырза?

Глазенап терең ұйқыдан оянған адамдай кейіп алып, бетін капитанға тез бұрды.

— Иә, оныңыз дұрыс. Мен бір мәселеден орыс пен киргиз халықтарының тағдырластығына таңғалып отырмын.

Бастығының соңғы сөзіне енді капитанның өзінің таңғалғандығы көзінен байқалды. Алайда, ол “бұл екі халық тағдырында қандай ұқсастық болуы мүмкін?” деген сұрағын қояр-қоймаста генерал:

— Шыңғысханның өзі де, сұлтандар деп аталатын оның ұрпағы да моңғолдар ғой? — деген сұрақ қойды.

— Солай жоғарғы мәртебелім...

— Солар киргиз арасына келгенде барлық билік-басшылықты қолдарына алған. Ал IX ғасырда новгороддықтардың шақыруымен Рюрик бастап келген скандинавиялық нормандықтар не істеді? Новгород былай тұрсын шағын уақыт ішінде ту-ту, Киевке дейінгі Русстың бөлігін қолдарына алған жоқ па? Орыс арасына князь деп атанған, кеудесіне нан піскендер солардан тарады. Олар да “Ақ-сүйекпіз” деп өздерін қарапайым орыстардан бір бас артық қойды. Киргиз арасындағы моңғол сұлтандарының төлеңгіті сияқты ерекше қарулы дружина князьдар төңірегінде де болды. Мұнда сұлтандар киргиз руларын өзара бөліп алып басқарған екен, Ресейді князьдар сансыз уделге бөліп алып басқарып, өзара қырқысты да жатты. Қарапайым орыстармен қан араластырмаймыз деп Рюрик ұрпақтары бірінің қызына бірі үйленіп жатты. Мына жақта сұлтандар да сөйтеді екен. Осы ұқсастықты кездейсоқ жәйт деп ойлайсыз ба? — деген генерал адъютантына көз тоқтатты.

— Скандинавтықтар шақырумен келді, ал моңғолдар бұл елді қару күшімен жаулап, өзіне кіріптар қылып алған ғой.

— Мен айтқан оқиғаның айырмашылығы осында ғана болар. Ал түп-тамыры, негізі бір — басқа жақтан келген біреулердің екінші халықты билеп-төстеуі. Тағы да, мына бір құбылысқа назар аударыңыз. Рюриктің тұқымы орыстарды нормандықтарға айналдыра алмаған. Керісінше өздері ұлттық ерекшеліктерін жоғалтып, орыс арасына сіңіп кеткен. Сіздің айтуыңызға қарағанда киргиз арасындағы сұлтандар да сөйткен екен. Осында ғылыми негіз, заңды жүйе бар деп ойлаймысыз. Әлде кездейсоқ көрініс пе?

— Сұрағыңызға жауап беру оңай емес, генерал мырза.

— Иә. Өмірін солдат сапында өткізген адамға мынадай құбылысқа жауап табу оңай емес, — деп келісті генерал адъютантымен.

Осыдан кейін Броневский бастапқы ойларына қайта көшті:

— Бұл халықтың үстінен өткен келесі бір оқиға — Жоңғар шапқыншылығы...

— Так, так, — деді ұмсына түскен Глазенап. — Естігенім бар. Алайда, арнайы зерттеген адамның аузынан естігенге не жетсін.

— Он жетінші ғасырдың бірінші жартысында, яғни 1630 жылдары Ертістің бас жағында оңтүстік Моңғол мемлекеті құрылады. Ол бізге Жоңғария деген атпен белгілі. Бұл өзі көршілеріне алақозбен қараған қаныпезер мемлекет болады. Мақсатының негізі — “қай

жақтан кімнің жерін тартып алсам екен” сөзін алды. Ал қырғыз халқы ол кезде де тұтас мемлекеті, жасақталған әскері болмай, ұсақ рулар бойынша шашыраңқы өмір сүрді. Жоңғария, әрине оңай олжаны солтүстік-батыс жағынан тапты. Егер жоңғарлықтар қырғыздың бір руын қанжоса қылып басып алып жатса, оған көрші екінші руы қуанып жатты...

— Моңғол шапқыншылығы кезіндегі орыс князьдықтары сияқты болған екен ғой, — деп қалды Глазенап.

— Мұндай көріністер әр уақытта әр халықтың басынан өтетін жәйт сияқты... Осылай жоңғарлар сексен-тоқсан жылдың ішінде Ертіс бойын Сібірге дейін басып алды да, осыдан тоқсан бір жыл бұрын жүз мың әскермен бейкам жатқан осынау далаға лап қойды. Қатты күйзелген халық оңтүстікке қарай басты. Алайда, басқыншылардың мерекесі ұзаққа бармап еді. Қырғыздар бас қосып, әскер жасақтап, жоңғарлықтарға екі-үш жерде мықты сокқы беріп алып, халқының еңсесін көтеріп, содан кейін басқыншыларды даладан түгел қуып шықсын. Жеңілген ел басшыларының сәтсіздікті бірінен-бірі көретін әдеті ғой. Жоңғария сарайында басталған алауыздық-ты осы қырғыздар мықты пайдаланып, ақыры қаһарлы Жоңғар мемлекетін жойып тынды. Біз бүгінде жер бетінде ондай мемлекеттің жоғын білеміз, ал қырғыз халқы бар.

— Сіз мені әрі еңбеккер, әрі жауынгер халықпен таныстырдыңыз. Ал бұл халықтың қазіргі қорғаныс қабілеті қалай?

— Бұл халықтың тағы бір қызық жағы — жауын жеңгеннен кейін батырын да, ханын да керек қылмай, малын бағып, бет-бетімен жүре береді ғой. Ал тағы да бір жау шапса, тас-түйін бола қалады.

Глазенап аркасын креслоға сүйеп, кеңкілдеп күліп алды.

— Мен осы жасым ішінде осыншама ел көріп, қаншама соғысты басымнан өткізсем де, мұндай тәсілмен өмір сүрген халықты көрген емен.

— Россия, Қытай, Қокан мемлекеттері мен Хива, Бұқара хандықтарының қайсысы болсын бір орталықтан басқарылатын, белгілі шекарасы мен тұрақты түрде сапта тұрған әскері бар және халқы отырықшы елдер. Қырғыз осынау мемлекеттердің арасында не еркін, не жерін бермей, не кәсібін өзгертпей келе жатқан халық.

Глазенап:

— Иә, сыры мол халық, — деді де бір парақ қағазды қолына алды. — Бөкей хатында Орта жүз орыс линияларынан басталып, сонау Зайсанға дейін созылып жатыр. Уәли осыншама жерге ықпалын жүргізе алмай келеді. Шет жақтағы рулар ханның барлығын білу-білмеу былай тұрсын, оның есімін естіп-білмеген дейді.

— Онысы рас болар, — деді Броневский. — Бұл халық әлі күнге дейін ру-ру болып өмір сүреді. Ол руларға ханнан гөрі өздерінің

билерінің ықпалы басым. Сондықтан да, әуелі, Бөкейді хан сайлауға солар қалай қарайды екен. Соны біліп алған жөн ғой деймін.

— Оны біз қалай білетін боламыз?

— Бөкейдің өзіне “сенің хан болуыңа ру басшыларының қалай қарайтыны жөнінде хат жазсын” деп жауап қайтару керек.

Глазенап адъютанты ұсынысын ой сарабына салғандай, саусағымен үстел шертіп, аз-кем үнсіз отырды да:

— Иә, — деді, — басқа тәсіл жоқ сияқты.

Сонсоң ол шынтақтарын столға тіреп, адъютантына тура қарады.

— Бір халықтың ханын неге басқа халықтың өкілі сайлап беруге тиіс осы?

— Соны мен де біле қоймадым, генерал мырза.

— Ендеше біз былай істелік. Бөкейдің бізге сұранып хат жазуына қарағанда бұл біліп, біз білмей жүрген құқымыз бар шығар. Осыған көзімізді жеткізіп алғанша Бөкейге хат жазуды кідірте тұрайық.

— Құп! — деді Броневский.

* * *

Бәтенге қосылғаннан бері Ысқақ мүлде өзгеріп шыға келді. Алдымен, келіншегінің қолынан ине-жіп түспейтін, жамау-жасқауға оны-мұны тапқыш, ұқыптап орнатқыш адам боп шығып, Ысқақтың үсті-басы бүтінделді. Қарсы келгенге жаскана қарайтын сүзілмелі көзіне жан біткендей өткірленіп, әңгімелескен адамына байсалды кейіпте тоқтайтын болды. Қой соңында кетіп бара жатқанда бүкір боп көрінетін жауырыны жазылып, тіп-тік сырықтай бой пайда болғанға ұқсайды. Әлде тас пен шөгірден зәрезан болып қалғаннан ба, бұрынғы жыбыр адымы ашылып, жүрісіне ерекше екпін бітті. Дауысы да болымсыз сыбыр-күбірден ашық үнге көшкен. Жұрт Ысқаққа қарап “Жаксы әйел жаман еркекті хан қылады” деген халық мәтелін естеріне алысты. Бәтен Ысқақтың ой-қиялының өріс алуына да себепкер болды. Бұрын қыс айларында Сақабайдың қой қорасының жылы бұрышына шөп төсеп жата беретін Ысқаққа, енді келіншегін тоңдырмау қамы — киіз үйді қысқы тұрғынға айналдырудың соны жолын тапқызды. Жер тоңға айналмай тұрып, Сақабай қыстауының жанына тереңдігі төрт-бес күрек шыңырау қазды да, Бәтенмен келген төрт қанат үйді соның ішіне тігіп, олқы қалған іргесін көңмен толтырып тастады. Төрт бұрышты шыммен үйдің түндігінен басқа тұсын түгел бастырып шықты. Шыңыраудың жазық табанына шөп төсеп, оның үстіне ескі-құсқы төсенішті салып еді, үй торғай ұясындай болды да шықты. Тамақ ішіп жатқанша

екеуіне ортадағы от — жылу. Бұл ауылда акабайдан басқанікінде шырағдан жоқ — кешпен бірге батып, күнмен бірге тұрады. Екінші шырағдан Бәтөннің шеберлігімен Ысқақ үйінде ғана пайда болды. Ауыл жастары көбіне қыс кешін осында өткізетін болды.

Анадағы қайнағасы бұлар қыстауға қона тағы бір рет келіп, соғымнан бір қоржын сыбаға әкеп берген. Екі қонғаннан кейін “келесі жолы молда ала келіп, некелеріңді қиып берем, боталарым” деп кеткен ол. Әсіресе осыдан кейін Ысқақ келіншегінің бетіне тура қарап, өзін жарының күйеуі екенін сезініп, батыл сөйлейтін болған. Олжеке төремен Шалқар жағасында кездесер алдындығы арманы есіне түсіп, Ысқақ келіншегін Күнекей деп атай бастап еді. Алғашқыда Бәтен “қойыңызшы, өзімнің азан шақырып қойған атым бар емес пе” деп жүрді де, кейін қарсылығын қойып, “Күнекей” есіміне мойынсұна берген.

Міне, екеуі кешкі тамақтарын ішіп отыр. Ысқақ байдың малын жайлап әлгінде ғана келіп еді. Отыра бергенде Күнекейі алдына ет пен сорпа қойып, бойы жылына бастаған соң келіншегіне қарады. Үйін қымтап алғаннан кейінгі дәл осындай бір отырыста ол келіншегінің жүзінен ерекше бір нұр аңғарып, іші жылып, көңілі оскен — шырағдан оты Күнекейдің қарақаттай көзінің жанарында ойнап, дөңгелек жүзі мен түймедей мұрнын ерекше сұлу кылып көрсетеді екен. Күндіз малда жүргенде де келіншегінің осы бір сәті көз алдынан кетпей, жанында отырғанда қарай бергісі келетін. Оның тағы да бір іштей қайталану беруін тілейтіні — Күнекейдің дастарқанға тамақ жасауы. Шағын шараға ет салып алдына қоятын да, сабын Ысқаққа қаратып пышақ ұсынатын. Әйел бойында күйеуінен басқа байқай қоймайтын сүйкімді ерекшеліктері де болады. Әлде сондайдың бірі ме, Бәтөннің пышақты ұстап тұрғандағы етті сау-сақтарынан Ысқақтың көз алғысы келмейді-ақ.

Тамактанып болғаннан кейін Ысқақ босағада ілулі тұрған торсықты еңкейтіп, қолын шаяды. Бәтен де шағын уақыт ішінде Ысқақтың мінезі мен әдетіне үйреніп қалған. Қолын шайып болғаннан кейін, ол келіншегіне төсек салуға мұрсат берген адамдай тысқа шығып кететін.

— Сіз кебіс іле кетуді қойыңыз. Ерінбей етігіңізді киіңіз. Қыс қой, — дейді оған Бәтен дастарқанды жинап жатып, — күпі жамылып шығыңыз.

Мұның бәрін Ысқақтың өзі де біледі. Сонда да келіншегінің ақыл-кеңесін естігісі келіп, етік пен күпіге ұмтыла қоймай тұратыны да бар.

Кенет сырттан дүбір естіліп, екеуі біріне-бірі қарап, елендесе қалды.

— Мал ма? — деді Ысқақ.

— Ат тұяғына ұқсайды, — деді Бәтен.

— Рас. Жалғыз емес, бірнешеуге ұқсайды.

— Сыртқа шығып байқаңызшы, — деді Бәтен.

Ысқақ киінгенше әлгі тықыр үйге тақап қалып, анық естілді. Расында да жалғыз аттың тықыры емес. Адам күбірі де естіле ме, қалай? Ысқақ сыртқа шығып кетті де әлден соң қайта кірді.

— Күнім, төрем келіп қалды. Қазан астына от жақ. Төсеніш сал.

Осыны айтып сыртқа қайта беттей бергенде, қарсы келе жатқан адамдарды көріп, шегіне берді. Бұл келген Олжеке еді. Оны баяғы Жәкен мен тағы бір төленгіті қолтықтап кіргізді де, Бәтеннің төрге жайып үлгірген көрпесіне қисайтты. Олжеке ауыр ыңыранып, демі үзік-үзік шығып, өз жағасын өзі айырғысы келіп аласұрады. Сөйтіп жатып ол ернін жалап “су-су” дейді. Ысқақтың қолындағы бақырашты Жәкен алып сырқаттың ерніне тақап еді, екі-үш ұрттады да басы жастыққа қайта сылқ етті.

— Қойтасқа бүркіт салуға бара жатыр едік, төрем кенеттен осындайға душар болды, — деді Жәкен.

— Сырттағы екі адамды кіргізейік, — деді Ысқақ.

Жәкен шидің ар жағына үңіліп, әлдеқандай қамға кірісіп жатқан Бәтенді нығынан түртті.

— Қазанға ас салмай-ақ қой.

Бәтен Жәкенге “неге?” деген сұрағын көзімен қойып қарады.

— Жолдан келіп қалай аш жатасыңдар? — деді Ысқақ.

— Біз жатпаймыз, — деді Жәкен. — Қойтасқа жеткенше таң да атып қалады. Ертемен бүркіт салу керек.

— Мына бетімен төрем қалай жүреді?

— Бұл кісі осында қалады. Өзің жинал, — деді Жәкен Ысқаққа.

— Ертең малды кім жаяды?

— Төре жұмсап жіберді десе, байекең ештеңе дей қоймас, — Жәкен жан-жағына қарады. — Ал енді не тұрыс. Жүріп кетейік.

— Жылы киініміз, — деді Бәтен Ысқаққа күпісі мен белбеуін әперіп жатып.

Бүркітшілердің кеткенінен бері сүт пісірімдей уақыт өтіп еді. Бәтен шай дайындап жатқан. Кенет төре басын көтеріп алды.

— Бәтен, таста алдындағыны! — Келіншек жаңа ғана ыңкылдап-күрсілдеп жатқан қонағына шошына қарады.

— Мен өзіңе шөлдеп келдім.

Бәтеннің есікке қарай жылжи бергенін көрген Олжеке атып тұрып, жолын бөгеді.

— Сіздің мұныңыз...

— Еркектік, — деді Олжеке.

— Мен айқай салам!

— Одан сен ештеңе де ұтпайсың. Қазір екеуіміз үнсіз ғана жата қаламыз... Ертең аналар келгенде мен әлі ауырып жатамын. Сонан соң Жәкен мені ауылыма алып кетеді.

— Сіздің мұныңыз сорақы...

Қайтып сөзге келмеген Олжеке Бәтенді екі иығынан қыса ұстады да төрге қарай мытып жіберді.

— Төреңе қарсы шығуды үйренейін деген екенсің. Сенін мылжыңды тыңдайтын мен бе екенмін! — Олжеке осы сөзді айтты да жаңа ғана төсекке құлап, қайта көтеріле берген Бәтеннің үстіне қона кетті.

Олжекенің үш әйелі бар. Түгел сен тұр, мен атайын. Сонда да ол қараның қыз-келіншегіне ойқастағыш-ақ. Ел аралап жүрген күндерінің бірінде жалықбас руының бір ауылынан осы қызды көріп, Жәңгірге иек қағып, көз қысты. Бижанның келіншегін қойнына салып берген Олжекеге борышты Жәңгір: “не айла-тәсіл тапсам екен?” — деп жүргенде көшім руының бір жігітінің жайылып жүрген биені мініп кетуі сылтау бола қалсын... Содан кейін ол көзі мөлдіреген қара торының сұлуы Бәтенді Олжеке қолына уақытша “күтуге” берді. Сол күннен бастап бұл ана үш әйелінің қарсылығына кездесіп, қай үйіне барса да ыдыс-аяқ сынып, айқай-шу көтеріліп, берекесі кетті. Сол екі ортада Бәтеннің төре үкіміне құлдық ұрған ағасы қарындасының басына төрт канат үй тігіп беріп еді. Жұрт көзінше жұпыны үйден көрінуге арланған Олжеке түнде ұрланып кіріп, таң қараңғысында ұрланып шығып жүрді. “Құмарымнан шықтым-ау” деген шақта бұған Бәтенді біреуге беріп, өзі арақідік соғып жүру ойы келді. Осы ойын іске асыруға ыңғайлы адам іздеп жүргенінде оған Ысқақ жолықты.

Төңірегінде намысын жыртып өре түрегелетін өктем жанашыры жоқ жалғыз жігіт. Олжекенің іздегені де осындай адам еді. Сөйтіп екеуін қосты. Олжекенің бұл сапары қансонар уақытты пайдаланып Бәтенге бір соғып кетудің себебі болатын.

— Менің қойныма қай қара қызын салып бергісі келмейті. Солардың ішінде бақыттысы сен ғана болдың, — деді Олжеке.

— Сіз маған көңілімнен шыққан жақсы адам тауып бердіңіз, рақмет. Болған оқиға болды — кетті. Ол жөнінде Ысқақ ештеңе сезін-білмейді деп ойламаймын. Бірақ бетіме баспайды. Мен бақытты болдым ғой деп жүруші едім.

Бәтен бетін басып, жылап отырып сөйледі.

— Немене, сонда Ысқақпен болғаныңды — бақыт, менімен болғаныңды — сор дегің келе ме? Маған қолы жете алмай жүрген қараның қызы қанша.

— Менен аларыңызды алдыңыз ғой. Енді басқаға бет бұрмайсыз ба?

— Сен маған ерекшесің және мына бала менікі. Олжеке Бәтеннің ішін түртіп қалды.

— Қайтып жоламасаңыз сізге қандай алғыс айтар едім.

— Әй! — деді кенеттен дауыс көтерген Олжеке. — Жылаған әйелге көңілім соқпайды. Қойшы енді!

— Бүйте берсеңіз мен бұл дүниеден жылап отетін шығармын.

— Болды! Таң атып қалды. Мен әлі аурумын. Жәкендер келгенде сыр беруші болма!

Жәкендер келесі күні түс ауа келді.

— Төрем, бойыңыз қалай? — деп Жәкен Олжекенің жанына тізерлеп отыра кетті.

— Тула бойым құрыстап, басым шыр көбелек айналып барады. Өздерің ше?..

— Қойтасқа жете бір ауылға түсіп мызғып алдық та, ерте тұрып бүркіт салуға кірістік. Екі түлкі олжамыз бар.

Мына жақта Ысқақ:

— Төреме шай бердің бе? Төреме сорпа ұртаттын ба? Төремнің үстін жылы жауып, терлетсең етті, — деп келіншегіне сұрақ пен ұсынысын қатар жаудырып жатыр.

— Терледі, — дей салды Бәтен.

Осыдан кейін Ысқақ жолға жиналып жатқан Олжекеге бұрылды.

— Төрем, теріңіз басылғанша бөгеліңіз.

— Не болса да үйге жетіп құлайын.

— Иә, енді біраз кешіксек біз тағы да тұңге қаламыз, — деді Жәкен де.

Қонақтары аттанып кеткеннен кейін Ысқақ үйге кіріп, шешініп, малдас құрып отырды да өзінен-өзі сойлей бастады.

— Мұндай қызық болмас! Үш жігіт жан-жағынан айқайды салған кезде түлкі тастан атып шығады екен. Жәкен томағасын алып бүркітті қоя беріп еді, көтеріліп барып, ой, қаңатын жұмып, өзін-өзі тастай береді екен де, ақ қарда анық көріңген қызыл түлкіні былай барып... — Ошақ жанында жүрген келіншегін өзі бүрді.

— Отырыңызшы! — деп Бәтен иығын қиқаң еткізді.

— Осы төре бар ғой, менің бақытыма туған төре. Сені тауып берді маған. Ал бүркіт салуды естігенім болмаса, араласам деп ойлаппын ба! Міне, төрем маған ол қызықты да көрсетті. Есінде болсын. Күнім, мен үшін — аспанда — құдай! Жерде — Олжеке.

— Жарайды енді. Ішіңіз, — деді осы кезде шай жасап үлгірген Бәтен.

— Олжекенің маған келіп жүргенін естисе бар ғой, басқаның іші күйер еді, — деді тостағандағы шайдан бір ұрттаған Ысқақ. — Ал төре көрінген қараның үйіне бас сұға бермейді. Оның осы үйге жасаған әр сапары менің мерейімді көтеріп тастайды. Жаңа өзіне келіп тұрыңыз деп айтпаппын, — ол шайдан тағы да бір ұрттады. —

Әрі-беріден соң, бір күні өзім барып шақырып келемін. Жұрт Ыскақтың үйіне Олжеке төре қонақ боп кетіпті деп жүрсін.

Кеше ғана ешкім елемей, еңсесі түсіп жүрген Ыскақтың көңіліне қанат бітіп, құзыры көтеріліп, өзінен-өзі қуанышты болатын. Сол қуаныш оны уақыт өткен сайын лепірттіп, сөйлете берді...

* * *

Қашқын казак-орыс Николай зиялы адам еді. Даланы мекен еткен екі жылдан астам уақытта ол Баянауланың ұңғы-жұңғысына әбден қанық болып, оның сырт тұрпатының қандай екенін көз алдына елестете алды. Орыстың үйінде сапты таба ыдыс болатын. Әйелдері картоп, оны-мұныны соған қуырушы еді. Николай жалаңаш адырлы даладағы таулы аралды соған ұқсатты. Өзім мекен етіп, Шоңға арналған трашпенкені жасауға кіріскен Егіндібұлақтың солтүстік жағындағы таудан Баянаула сілемінің күнбатыс жағы басталады. Одан кейін қарағай, қайың киінген жоталар біріне-бірі түмсық тіресіп он бес шақырымдай жерге созылып барады да, одан әрмен шығып келе жатқан күнге құлаш жайғандай тау сілемі оң жак, сол жакка айырылып, тағы да он бес-жиырма шақырым жерде тастар қожыры арқылы түмсық тіресіп, қосылып Баянаула сілемінің шығыс жағын түйықтайды. Сілемді Жаманаула, Жақсыаулаға Қаражар деген өзек бөліп жатады. Жалпы сілемде бес көл бар. Бәрі де көктемгі қар суы арқылы жасалған сияқты. Оның біреуі доп-дөңгелек бота көз — Күржікөл — оны Жаманауланың солтүстік бетіне түскен қар толтырып тұрады. Ал Жақсыаула аңғарына қалған төртеуі сыйған. Олардың ішінде Сабындыкөл мен Жасыбай ең үлкені және тереңі. Сілемнің оңтүстік жағынан пайда болған Сабындыкөлдің ұзындығы бес, көлденеңі үш шақырымға жетіп қалады. Ал Жасыбай Сабындыкөлден шағын. Алайда солтүстік жағындағы таудан шығар аңғарға сұғынып жатқан сүйрік шетін қосқанда мұның да ұзындығы бірсыпыра. Бұл айдындар бір аулаға сыйып жатқанымен аралары тағы да таумен бөлініп, әрқайсысы өз алдарына кең алқапқа ие болған. Төртінші көл — ата қонысы жағасында болғандықтан Торайғыр есімімен аталады — Сілемнің солтүстік шетінде, тауды жиектеп даламен арасын бөліп жатқандай. Не болмаса, солтүстік жақтан төніп келген даланың жалаңаш адырлары тауға қосылып кетпесінші деп араларына әдейілеп сыналап кіріп алғандай. Бесінші Көшет көлі¹ өзі аттас асудың басында — шағын. Бұл да Жақсыауланың Сабындыкөлге тәңгі алқабына түсер асуымен аттас.

¹Бұл көл қазір тартылып қалған. Алайда, Баянауыл отрядының бастығы Шахматов деген есаул 1837 жылы жоғарғы жерлерді берген бір рапортында: "Сабындыкөл Көшет және Жасыбай көлдерінен 150 пұтка дейін балық ауладық" деген мәлімет беріпті.

Сілемнің қарағай киініп, етектері қайыңмен оқаланған сансыз биік таулары, жонды жоталары, жапырақтары тынымсыз сыбдыр қаққан қара ағашты тоғайлары, шабындығы шалқып жататын сай-салалары өзін қоршаған шексіз даланың көлемімен алғанда аядай жерге ғана сыйып жатыр. Тауды таң алдында бақырған дауысымен оятатын аю, мөңіреген киік, ұлыған қасқыр, оларға сұңқылдаған аққу, қырылдаған үйрек, шаңқылдаған шағала, анда-санда шақ етіп өзінің барлығын білдіріп қоятын күз басына ұя салған қыран мекені де осы аядай аула.

Ақын адам сілемнің төрт мезгілін — сансыз түрлі бәйшешек қаулап осетін дүниенің бар бояуын бойына жинаған кезін бой жетіп отырған сұлуға, жазғы саялы уақытын — жас анаға, басына бұлт үйіріле беретін күзгі шағын — сарықарын катынға баласа, ақ қардан көрпе жамылып, үнсіз жататын қысқы Баянауланы жаулықты бәйбішеге теңер еді.

Осынау сілемге түскен қар суын көктемде бес көлге қарай ала жөнелетін өңші бұлақтарда сан жоқ. Баянауланың солтүстік-батыс жақтарындағы дала көтеріңкі, сай-саласы тауға қарай икем. Ал сілем ылғалын оңтүстік пен шығыс жаққа қарай ала қашатын өзектер қанша? Мұның да санына жеткен жан жоқ. Өйткені, даланың бұл жағы Еспе мен Ертіске қарай еңіс. Осыншама бұлақтардың ең үлкенін Тасбұлақ деп атайды. Жатақ боп отыратын ел шеберлері Тасбұлақтың Сабындыкөлге құяр тұсындағы Былқылдақты айнала қонған. Былқылдақтың шымынан баспана соғады, суынан ішеді, шабындығында азын-аулақ малдары жайылады. Ал істейтін заттарына керекті таң қайың, қарағай қол созым жерде.

Көптен бері қарасы өспеген жатаққа өткен жаздың аяғын ала тағы бір үй қосылған. Оның тұр-пошымы мына шым үйлер тұрғысынан қандай өзгеше болса, үйі де Былқылдақ шеберлерінің үйінен сондай өзге — ағаштан салынған. Бұл қашқын казак Николайдың үйі.

Николайдың бұл жерге қоныстануына үш нәрсе себеп болды. Бірінші, жазды күні Тұрарды ұстап бергеннен кейін, “өлдене боп қалады” деп, тауда жалғыз отырудан қорықты. Екінші, Шоңға трашпеңке жасап берем дегеннен кейін шеберлердің шарапаты тиер, тіпті болмаса, құрал-саймандарымен ауысар деген үмітте болды. Ал үшінші мақсаты жөнінде ол әлі күнге дейін жанға ауызын ашып жария еткен емес. Ол жөнінде өңгіме қозғау әзір ерте деп, көкейінде ғана түйіп жүр.

Николай жатақ есігін алғаш ашып отырған жоқ. Былтыр жаз келіп, танысып, білісіп кеткен. Биыл жатақ тұрғандарының оны құшақ жайып, қуанып қарсы алуында бір сыр бар. Былтыр ол үшінші Қырықбайдың үйінде жатты да, құбатобел ауылдың бір шілдеханасында жиналғандарға ұсыныс жасады.

— Мына Былқылдақтың шөбі белуардан келеді. Малдарын жаздай осында. Алысырақ жаюға қауіпті. Мал осыншама шүйгіннің жегенін жейді де, жемегенін таптап тастайды. Сонан соң ол қыста қар астында қалып шіриді. Неге бір рет шауып алмайсыңдар? — деген.

Қырықбай қолында әке-шешесі мен қосылғаннан бергі бес-алты жыл ішінде бала көтермеген дімкәс әйелі бар, отыздың төңірегіндегі жігіт ағасы. Бұған келіп іс тапсырушылар көп болғаннан кейін жатақта келелі сөз айтуды осыған беріп, аузына қарайтын.

— Мал не жейді? — деді ол орысқа.

— Малға шабылғаннан қалғаны да жетеді. Жә, шөп одан кейін де өседі, — деді Николай.

— Тапталған шөпте қыстай жылқы тебіндеп шығады ғой.

— Тапталған шөптің пайдасынан залалы көп, — деді Николай. — Біріншіден, ол шіріп, қыртысты бүлдіреді және шіріген шөпте нәр болмайды. Екіншіден, келесі жылдың шөбінің өсуіне бөгет болады.

— Немен шабамыз? Біз жанды да, малды да құдайға тапсырған жандармыз, — деді кобыз, домбыра шебері Өкен.

— Әзірге менің шалғым бар. Машықтанып алғаннан кейін Ямыштың алым-берім базарынан малға шалғы алуға болады.

Бұл сөзден кейін жатақ үндемей қалды. Ямыш — Ертістің ар жағындағы орыс бекінісі. Жаз күндері су, қыс күндері боран мен аяз жеткізбейді. Яғни Николай айтқан елді мекен бұлар үшін аяқ жетпес жерде. Осыны айтқанда Николай:

— Қазір қолдарыңда балта, ара, шапашот, пышақ, ойық, сүргілерің бар. Оларды қайдан алдыңдар? — деді.

— Бәсентин жігіттері қыста мұздан отіп барып, орыстан алады. Біз солардан аламыз, — деді Қырықбай.

— Олар орыстан бір қойға төрт балта алады, ал бізге екі балтаны бір қойға береді.

Осы тұста шауқар Өкен қозғалып қалды.

— Мына бәсентин арасында құда, жекжаттарымыз бар. Соларға жаз күндері малымызды неге өткізіп қоймаймыз, керек-жарағымызды атап. Сонда бізге құрал-сайман арзанға түсер еді.

— Иә, сонау Ертістен осы жерге алып келінген балта арзанға түсер ме, — деп келісті Қырықбай.

— Өкеннің айтқанына жә, десеңдер, басқа құрал-сайманмен бірге шалғы да тапсыруға болады, — деді Николай.

Келесі күні Николай шалғысын жан-жап жанып қылпылдатып алды да, жатақ жігіттерін соңына ертіп, Былқылдақтың төріне шығып, біраз жердің шөбін өзі шауып тастады, жатақ жігіттері шалғы

ұстай білмейтін. Алайда, онсыз да епті адамдардың үйренуі ұзақ уақыт алған жоқ. Келесі күннен бастап жігіттердің өздері пішенге түскен кезде Николай Қырықбайдың құралымен тырнауып жасады... Сойтіп былтыр бұлар, мүмкін жаралғаннан бірінші рет болар, Былқылдақтың бетін қырып, шөбін бөліп, қораларының үстіне үйіп алды.

— Міне, енді жұт жылдары да малдарына талшық бар, — деді Николай.

Содан кейін Николай қыс бойы Қырықбайдікінде жатып, Шонға арнап шана жасап, қыстауында отырған биге сыйға тартты. Баяғы тақ та осы ауылда “туған” еді. Осыдан кейін өмірдің тағы бір тәсіліне ие болып қалған Былқылдақ адамдары Николайдың келуін қуана қарсы алатын. Сол жылы Николай шалғысын Қырықбайға тастап кеткен. Биыл жаз аяғында келсе, Былқылдақ беті тап-тақыр. Ана жерде шөмеле, мына жерде шөмеле.

Николай Жаманаула бауырында отырған бір ауылдан түйе алып, трашпенкеге деп сайланған ағаштарын артып әкелген. Енді осында қыстамақ ойы бар. Ермегі — трашпенке жасау болмақ. Сонымен бірге ол тағы да бір шаруамен айналысуға бейіл. Қырықбайдың шағын шым үйіне басы артық адам болғысы келмеді де, өзіне ағаштан үй салып алу ниетімен келді.

Қырықбайдың үй сүйегін жасайтын тезі қорасында. Алайда, ол мұнда қысты күні жұмыс істейді. Оның жаздағы тездері таудағы көрші өскен қарағайлар, тас жықпылдары. Сол себептен де болашақта уық болмақ талдары үй маңында жоқ, тауда, жатақтан үш-төрт-ақ шақырымдай жерде. Алғаш рет бірге еріп барғанда Николай үш қарағайдың арасына иіп-иіп қойған он шақты тал көрді.

— Неше күн тұрады? — деді Николай иілген талдарды нұсқап.

— Ол күнге байланысты, — деді Қырықбай. — Күн ашық болса, иілген қалыптарында тез кеуіп, өздері-ақ босап қалады. Ал жауын-шашын көп болса, бұлар да ұзақ тұрады.

— Сонда он уықтың дайындалуына қанша уақыт кетеді? Мұнымен не өнеді?

— Менің құдай жасап берген тезім бұл ғана емес, — деп Қырықбай тағы да бірнеше жерде қарағай араларына иілген талдарды көрсетті.

Николай осы жердегі құрғақ ағаштардан өзіне үй құрастыруға кірісті. Ағашты жығып, бұтағы мен қабығын аршып, әр көлемде кесіп, екі шеттерін кертте бастады. Қырықбай орыстың кәсібіне қызыға қарады.

— Сен Қырықбай, анада “құдай жасап берген тезім бұл ғана емес” дедің, — Николай жұмыс арасында отыра қалып сөз бастады. — Құдайды ауыздарыңа аласыңдар. Ал намаз оқығандарыңды көргем жоқ.

— Е, біз құдайдан бергіні білмейтін ғ. ықпыз,— деді талдың қабығын сыдырып отырған Қырықбай.

— Намаз қайда? Шариғаттың жөн-жосығы қайда?

— Біздің ауылда намаздың сөзін білетін жан жоқ. Ал шариғат дегенді естігеніміз бар. Оның жөн-жосығы үлкенді сыйлап, кішіні сипап, адамға жамандық істемеу, қонақты құшақ жайып қарсы алу сияқты өзіміздің күнделікті әдетіміздің төңірегінде шығар деп ойлаймыз.

— Мұхаммед пайғамбар дегенді естуің бар ма?

— Естігенбіз. Бірақ ол біздің жатақтан не алсын. Барса, Шоңның ауылына барады-дағы.

Қырықбайдың аңқау жауабына Николай күліп жіберді.

— Ол баяғыда өлген адам.

— Ендеше оны менен неге сұрадың?

— Ол мұсылман дінін жасаған араб.

— Е, араб болса, өлген жерінде көмілген шығар. Сен өзің де мұсылманбысың?

— Мен христианмын.

— Сонда сендердің құдайларын басқа ма?

— Аспандағы құдай біреу. Бірақ оған біз өз дініміз арқылы, сендер өз діндерің арқылы жалбарынасыңдар.

— Оған неге жалбарыну керек?

— Енді қалай? Адамға бакыт пен дәулетті сол береді ғой.

— Е, қойшы, — деп Қырықбай қолын сілтеді. — Менің білетін бакытым — қолыма алған ісімді уақытында бітіру. Дәулетім — содан түскен акым.

— Құдайдың өкілін көрмегендіктен сен осылай сөйлеп отырсың.

— Оның өкілі кім еді?

— Мұсылмандікі — Мұхаммед, біздікі — Иисус Христос. Сендер Мұхаммедті көрмегеннен кейін естеріңе алмайсыңдар.

— Баяғыда өліп қалса, біз оны қайдан көреміз?

— Ал біз Иисус Христосты күнде көреміз.

— Ол тірі адам ба?

— Жок. Мұхаммедтен де бұрын өлген.

— Сонда оны қалай көресіңдер?

— Әр орыстың үйінде оның бейнесі тұрады.

Өкен келіп қалмағанда бұлардың әңгімесінің немен тынары белгісіз еді. Өкен қолындағы ұзындығы үш қарыстай шорлы қайыңы мен балтасын жерге тастай берді де уһілеп отыра кетті.

— Қобыз жасайын деп мына бір безді өрен таптым...

Жатақ Николайдың үй салысына қызыға қарады. Ол әуелі үйін тауда құрастырып, боренелеріне белгі салып, сонан соң оны қайтадан жығып, Былқылдақтың шетіне алып келіп қайта құрастырып

алды. Төбесін шырыш талмен жауып, үстіне күл-көң төкті. Қазақтарға оның бөренелер арасына мүк тығуы да қызық боп көрінді. Пәленбай жылдан бері ешкім қосылмай, ешкім көшіп кетпей келген Былқылдақ жатағындағы соңғы жаңалық осы — Николайдың бір жағынан есік, бір жағынан сығырайған терезе шығарылған шағын ғана бір бөлмелі үйі.

Жаздың көп күндерін қарақат, бүлдірген, саңырауқұлақ терумен өткізетін Николай қысты күні үйшігінің төрт қабырғасынан шықпайтын. Былқылдақ жатағындағыларға ауылда тұратын туыстары соғым не соғымнан сыбаға беріп жіберетін. Өздері де там-тұмдап мал соятын. Сондай күндері жатақ бірін-бірі шақыратын кешінен Николайды да қалдырмайтын. Алайда, мұндай кеш аса жиі болып тұрмаушы еді. Сол себепті сырттан боран ұлуы таусылмайтын қысты күнгі кештер соқа басты Николай үшін азаппен тең. Дегенмен де тағдырға бас сұққан адам Шонға арнап жасамақ трашепекесінің шабақ, оқтарын жонып, қырнап, кем-кетігін жондеп, ермек қылып отыратын.

Бүгінде осы ермегімен шырағданға тоне түсіп отырған. Көзіне ұйқы тығылғанша шабақ, оқтарды қолынан тастамайды. Ұйқы жеңіп бара жатқанда ғана төсекке барып күлай кетеді.

Кенет есік ашылғандай боп көрінген ол сырт айналып бұрылды да, көзі аларып, аузы ашылып, аңырайып түрегеле берді. Қолындағы шабағы мен пышағы түсіп кетті.

Босағада Тұрар тұрды. Қолында — балта!

* * *

Биылғы қыс екі түрлі және өте ауыр болып өтіп бара жатты. Бірінші жартысында Арқаның өдеттегі ызғарлы желі сокпады, бірақ қар төпеді де тұрды. Ал екінші жартысында “енді жетті” дегендей ырымға көктен түскен қар болған жоқ. Бірақ солтүстіктен соққан өктем жел жердегі қарды қозғап, алай-түлей боранға айналдырып, дүниенің көзін аштырмай қойды. Қысқа арнап жем-шөп дайындамайтын, жылы қорасы бола бермейтін қазаққа ауа райының былай құбылысының қайсысы болсын жеңіл тимеп еді. Қыстың бірінші жартысында күн біршама жылы болғанмен, қалың қардан ауыздары шөпке жетпеген мал қатты ашығып қалды. Ал екінші жартысында жерде қылтанақ көрініп, малдың аузы шөпке тигенмен, үздіксіз сокқан бораннан ұшып-жығылып жатты. Иә, қыстың аты қыс. Ол бойды жылытып та, қарынды тойғызып та қарық қылмайтын. Қандай қыстан болсын малдың күр сұлдері шығатын.

Қыстың аяғын ала, боран-шашынның бір толасында үш адалмен Бөтеннің ағасы келді. Оның аттан: “Менің гүлдерім мен бауыр

еттерім аман ба?!” деп сөйлей түсетін әдісі еді. Бұл келісінде де сойтті. Дауысы қыстауда отырған алты-жеті үйдің бәріне жетіп, есіктерінің алдына шықпағаны жоқ. Әрине, алдымен асыға киінген Бөтен көрініп еді. Ағасының құшағына кіріп кетті де, екеуі құшақтасқан қалыптарымен үйге кірді. Ағасы өзіне таныс караша үйдің ішін көзімен шолып өтіп, қарындасына сұрақ қойды:

— Ысқақ қайда, ботам?

— Жылқыда, — деді Бөтен.

Қонақтар киімдерін шешіп, етіктерін тастап, жайланып отырысқаннан кейін, Бөтен жайған дастарқанға қол сала беріп, тағы қарындасына қарады.

— Ауылдың мал-жаны аман ба, ботам?

— Шүкір.

— Жиналғанымызға көп болып еді, мына құдайдың бораны көз аштырды ма!

— Қыстың аты қыс қой, — деп қойды жолаушылардың бірі. Оразаларын ашып алғаннан кейін, Бөтеннің ағасы жастау серігіне иек қақты.

— Қоржынды алып келші.

Анау жасы үлкеннің айтқанын орындап, ауыр қоржынды үйге ыңкылдай көтеріп кіргенде, Бөтеннің ағасы тағы сөйлей бастады:

— Кіші апаңның биылғы соғымнан сақтағаны ғой, Ысқақ екеуіне.

Дастарқан жиналғаннан кейін жолаушылар көтеріліп, сәлем береміз деп Сақабайдың үйіне қарай бет алды. Қыстай өздері ешқайда шықпай, ауылға да ешкім келмей бұйығып отырған бай, қонақтарды төріне көңілді түрде шақырды. Екі жағы да ауыл-аймақ, бота-тайлақты сұрасып, амандық білісумен біраз уақыт өтті.

Ауылдағы ең тәуір үй — ортасы шұбалма пешпен бөлінген Сақабайдың екі бөлмелі тас үйі. Қонақтар жоғарғы үйдің төріне жайланып отырысып алғаннан кейін, Сақабай құда деп кеткен Бөтеннің ағасы сапарларының сырын айтты.

— Әкеміз бұл дүниеден кетерде маған: “Өз қолыңмен Бөтен жанның некесін қиып, құтты жеріне қондыр” деп өсиет қалдырған еді. Ана жолғы сапарымда, әуелі, жағдайын білмейінші деп қана келген болатынмын. Ендігі сапарымның сыры — аруақтың өсиетін орындау.

Сақабай аласа бойлы сары адам. Отырғанда тіпті кішірейіп, шүйкедей-ақ болып көрінеді. Сол басын изеп:

— Е, аруақтың өсиетін орындағаның жөн, құда, — деп қойды.

Қонақтардың бірі ерте келген молда болатын. Ысқақ кешке жылқыны иіріп тастап келгеннен кейін, ауылда неке қию салтанаты өтті. Сақабай қонақтарды өз үйінен жібермеп еді. Ауыл әйелдері

Ыскақтың үйіне Бөтен төңірегіне жиналды да, еркек атаулы үйленегін жігітті орталарына алып, сиыршының үйінде болды. Содан кейін:

Куәдүрміз, куәдүрміз,
Куәлікке жүрәдүрміз,
Хан жолы хақ қасында,
Неке тойы халық қасында,
Әділ куә боладүрміз, —

деп тапмақтата сарнаған бір жігіт арада жүріп, Ысқақтан Бөтен қызбен қосылып өмір сүруге бар ма, жоқ па, соны сұрады. Ысқақ бас изегеннен кейін әлгі тапмағымен Бөтенге келді. Содан кейін Сақабай төріндегі молда алдына тізерлей отыра қалып, екі жастың ниетінің бір екенін айтты. Молда екеуін де алып келуін сұрады. Жігіттер Ысқақты, әйелдер Бөтенді қоршап әкеліп, екеуі молданың алдына жүрелерінен қатар барып отырысты. Ысқақтың үстінде жылқыдағы киімі. Бөтен киімінде де күндегіден өзгеріс жоқ. Тек басына үлкен шәлі бүркеніпті.

— Құдайдың құлы, пайғамбардың үмметі Ысқақ балам, Бөтен қызды өмірлік жарым деп қалағаның рас па? — деді молда.

— Рас! — деді Ысқақ.

Молда осы сұрақты Бөтенге қойғанда одан да естілер-естілемес үнмен “рас” деген сөзі шықты.

— Құдайдың құлы, пайғамбардың үмметі Ысқақ балам, Бөтен қызбен ерлі-зайыпты өмір сүруге белінді бекем будың ба?

— Будым!

Бұл сұрақ Бөтенге де қойылды. Ысқақ жауабын ол да қайталады.

Содан кейін молда манадан бері алдына қойып отырған тостағанды қолына алды. Онда дұға оқып, үшкірілген неке суы бар. Соны, әуелі, Ысқаққа ұсынды.

— Осы сөздеріңнің шындығына құдай хақ деп, мынаның жартысын іш, — деді.

Ысқақ неке суының өзіне тиісті жартысын ішіп болғаннан кейін, молда тостағанды әлгі сөзімен Бөтенге ұсынды. Ол қалғанын ішіп болғаннан кейін, молда бос тостағанды көтеріп отырғандарға көрсетті.

— Міне, Ысқақ пен Бөтен қыз дәм-тұзымыз, су-суанымыз таусылғанша бірге боламыз деген белгімен неке суын тауысты. Бұл екеуі бүгіннен бастап ерлі-зайыпты жандар, ортақ шаңырақ көтеріп, ұрпақ өрбітуге хақылы!

Осылай Сақабай үйінде құбатобел ауылдың Ысқақ пен Бөтеннің некесі қиылуына арналған тойлары өтті. Қыстай әрқай-

сысы өз үйшігінен шықпаған жұрт ән айтпай, күй шертіп, түннің бір уақытына дейін көңілді отырды. Үйін тойға беріп қойған Сақабай да, әкемнің аманатын орындадым деген Бәтен ағасы да көңілді. Қонақтар тағы да үш қараша үйдің қонағы болып, екі күннен кейін ауылдарына кайтты.

Неке кию салтанатының не күдіреті барын кім білсін, ағасы аттанып кеткеннен кейін Бәтен бір түрлі көңілді болып алды. Сойлесе — үні ашық, әзілдесе — күлкісі ашық. Жүріс-тұрысы шапшаң, кимыл-әрекеті пысық. Қолына тиген шаруаны табан астында апап-тапап тастайды. Өз үйінің шаруасын да тындырады, бай үйінің шаруасын да тындырады. Басқаларға да қолқабыс беруге әзір. Келіншегінің көңілді кейпіне қарап Ысқақ та ішпей-жемей тоқ, масаттана масайрап отырғаны. Қуаныштары қараша үйге сыймағандай Ысқақ оны сыртқа ала шығады. Мал жайлаумен жүріп біреуді итеріп қалып, біреуді шалып қалып, біреуді қуып, біреуден өзі қашып аспанды күлкімен көтеріп жүргені. Ерлі-зайыпты екеуінің осы күндердегі бір отырысында Ысқақ өзінен-өзі сөз бастады.

— Қазақ әкенің жақсысы жездедей-ақ дейді ғой. Мен соңғы сөздің орнына төремді қояр едім. Тіпті, кейде, төре әкеден де артық па деп қаламын. Менің әкем болды. Дүниеге мені келтірді де өзі жүре берді. Не жақсылық көрсетті маған? Ал Олжеке төренің жөні басқа! Маған сені тауып берген оны мен өмірімде ұмытармын ба!

— Құдайыңызды аузыңызға ала сөйлеңізші, — деп қалды Бәтен.

— Өй, — деді Ысқақ, — екеуіміздің құдайымыз Олжеке төре. Ол маған сені сыйлады, ол маған өне-міне дүниеге келетін баламды сыйлады. Менің құдайдан сұрайтыным, әуелі, өз шаңырағымның, содан кейін Олжекенің амандығы. Жо-жоқ, күпір болып бара жатыр екем. Әуелі, Олжекенің, содан кейін өз шаңырағымның амандығы...

Түстен кейін жел көтеріліп, дала кенеттен алас-күлес бола қалды. Қойға сиыршының баласы қойылып, Ысқақ Сақабайдың жүзден асар-аспас қана жылқысын бағуға ауысқан. Әлгінде тысқа бір шығып келгенде қос анау етекте қара-құра болып көрінген. Ысқақ атына мініп, жылқының алдын бір орап келгенше онсыз да ерте түсетін қыстың кеші қараңғыланып қалған. Енді тамактанып алып, қайта шықпақ боп отырғанда, кенет есіктен Сақабайдың үлкен баласы көрінді.

— Әй, сен жайланып отырсың. Ана жылқыны біреулер айдап әкетіп барады!

Ысқақ орнынан атып тұрып, асыға киініп, қолына қамшы мен шокпарды бірге алып, тысқа шықты. Ол анадай жерде байлаулы тұрған атына адымдай басып бара жатқанда соңынан Бәтеннің:

— Байка, мерт боп жүрме! — деген дауысын естіп, сырт айналып бұрылса, келіншегі есік алдында шаңырақты желбегей жамылып тұр екен.

— Шықпа далаға! — деп бұл да айқай салды да, атына қарай ұмтылды.

Өзі манағы әзірде ғана іріп келген жылқы көрінбеді. Әлденеден жүрегі су ете қалған Ысқақ атын сайын далаға қарай тебіне жөнелді. Ол дәл қазір жылқының қайда екенін шамалайды — дұшпанның сонау жонның арғы тасасымен айдап бара жатуы мүмкін. Қазақ жылқыны жаздың күні барымталайды. Қыста құнарсыз, арық мал кімге керек? Тегінде қуып бара жатыр деген адамдар кім болды екен? Ысқақ осы оймен жоннан тез асып түсті де, із кесті. Соңында кісі бар ма, жоқ па, ол белгісіз. Ал жылқы бетін шығысқа беріп жөнелген сияқты. Әй, тегі, бай баласының көзіне қорыққаннан қос көрінген-ау. Бетіне қарағанда мынау ыққан мал. Әйтпесе, мынадай боранда жылқы айдап кетуге дені сау адам шыға қоймас!

Ысқақ жүрісін өндіру үшін атының басын жон адырлардың жел жақ салпысына бұра жүріп, түннің бір мезгілінде қос қарасын көрді де айқайды салды кеп! Айқаймен бірге атына қамшы да басты. Жылқыдан басқа жан көзіне түспесе де шокпарын қолына алып, тағы басты айқайға. Мана бай баласы екі адам деді. Жылқы қуғандар үзенгі соғылыстырып жүрмейді, не екеуі қостың екі жағында, не біреуі алдында, біреуі артында жүреді. Сондықтан да, әуелі, бірінші кездескенін ұрып жығу керек. Ал екі қаракшының бірі құласа, екіншісінің жасып қалатын әдеті. Мұндайды көрмей жүрген Ысқақ емес. Әсіресе, Бәтенмен қосылғаннан бері мұның ойына тәсіл, бойына бекемдік, білегіне күш, жүрегіне қайрат біткен. Өне жылқының оң жағынан адам көрінді. Екіншісі қайда екен? Тегі, қостың ана жағында болар. Ендеше мынаны жайлап алу керек. Шокпарын оңтайлай ұстаған Ысқақ алға ұмтыла түсіп, тебініп, тағы айқай салды. Осы кезде әлдеқайдан екінші барымташы да қараң етіп, Ысқақ көздеп келе жатқанның жанына келді. Ысқақ енді сескенейін деді. Екеудің аты екеу. Атының басын тартып тағы да айқай салды. Бұл жолы неге мұншама дауыс бергенін өзі де аңғармап еді. “Қап! — деп өкінді ол іштей. — Бекер дауыс бердім-ау. Әуелі, мынаған үңсіз жетіп сыртынан соғуым керек еді... Қап! Ал мыналар тап берсе, өзі қайда барып бас сауғаламақ?” Кенет мұндайда қуғыншының ойына келмейтін оқиға орын алды — ақ қарда қараңдап көрінген екеу жылқыдан бөлініп, оңтүстікке қарай бет алып қаша жөнелді де, әлдебір төбені тасаланып кетті ме, болмаса, түнде көз ұшынан ғайып болды ма, әйтеуір ұшты-күйді жоғалды. Бұған іштей қуанып қалған Ысқақ қостың алдын орап, бетін ауылға қарай қайыра бастады. Жылқы бетін келген жағына қарай бұрып, бір қалыпты аяңға көшкенде шокпарын тақымына қысып алған Ысқақ ойға шомды. “Жылқыны жау әкетіп бара жатты. Яғни, әлгі екеуі мына боранда

жылы үйлерінен осы мақсатты көздеп шыққан. Ал жалғыз адамды көре сала, зытып отырғандарына жөн болсын. Олардың бұл қимылының өзіме көрім болғанында сөз жоқ. Қатерден аман қалдым. Әйтпесе өне-міне дүниеге келетін баламды көре алмай шаһит болып кетер ме едім, қайтер едім? Жоқ, әліде болса бұл дүниеден көрерім бар екен. Мұныға тәубе! Оның ойы әлгі екі барымташыдан есіне жиі алып, өзі іштей алғыс жаудырудан бір шаршамайтын Олжекеге қошті: “Несін айтасың, сол төре маған бақ боп келді ғой. Ол болмаса, мен үйлене алар ма ем. Міне, енді бала сүйейін деп отырмын. Әрі-беріден соң баламның атын да Олжеке қоям ғой деймін. Өзі де естіп риза болсын... Әлгі екі барымташыны айтамын-ау. Еркек болып атқа мінгендеріңе болайын! Жалғыз қуғыншыны көре салып жер жұтқандай жоғалғандары несі. Сақабайдың екі баласының бірі ермеді маған. Ылғи осы. Олар қатындарын құшақтап жату керек. Ал мен сорлап... Бүгінгі ісімнің сәтін айтамын-ау! Ауылға барғанда жұрт мені қандай қуанып қарсы алар екен? Екі барымташыны екі жаққа ұрып жығып, жылқыны тартып алдым деймін ғой. Бәрінен де менің Бәтенимнің қарсы алуын айтсайшы! Шешінсейші, жуынсайшы, отырсайшы, қымтансайшы, ішшейші, жесейші... Рақмет саған менің төрем! Сорлы жетімнің қолын осыншама бақытқа жеткізген өзіңе олер-өлгенімше алғыс айтып өтермін-ау...”

Ысқақта жүйелі ой болған жоқ. Әр нәрсенің басын бір шалып, өркімді бір ойлап, таңның қалай атып қалғанын да білмей қалды. Басын көтеріп жан-жағына көз салса, аспан да, жер де аппақ. Боран саябырлаған. Жылқысы түгел алдында. Өзінен-өзі өсе түсіп, ер-тоқым үстінде шіреніп, еңсесін көтерді. Ол бір түрлі көңілді еді.

Сәске түсте жылқыны кешегі орнына иіріп, ауылға бет алды. Оны өзі ойлап келе жатқандай шұбай ұмтылып қарсы алған жан болған жоқ. Атын мамаағашқа байлап суытып қойды да үйіне келді. Бәтен де оны жадырап қарсы ала қоймады. Ортадағы қазан астының оты да жалын бермей, болмашы ғана бықсып жатыр. Осының бәрінен Ысқақ бір салқындық сезді. “Мен аман келдім ғой. Ал Бәтен неғып жатыр? Әлде...” Ысқақ шоқпарын сүйеп, қамшысын іліп жатып:

— Бір жерің ауырып жатыр ма? — деді Бәтенге.

Бәтен үн қатқан жоқ. Жатқан жерінен сылбыр көтеріліп, отты қағыстырып, қазандағы асты ысыта бастады. Ысқақ келіншегінен көз алмайды. Қабағында кірбің. Қой, адамнан адам шығу оңай ма? Айы-күні жақындаған сайын бұлардың уайымы да үстемелей түсетін шығар. Осы түнде бұл ренжи қоятындай басқа не болды дейсің.

Ет жеп, сорпа ішіп алғаннан кейін Ысқақ көңілденіп, барымташылардан жылқыны қалай айырып алып қалғанын айтты. Жоқ, ол өзін-өзі өсіру мақсатында өтірікке жол берген жоқ. Болған оқиғаны

жарына қаз қалпында жайып салды және мынадай қыста мал көздеп шыққан екі адамның жалғыз қуғыншыны көре салып қашып отырғанына таң қалатынын да жасырмады.

— Оу, мал алуды көздеп келген екенсің, сол үшін сойылдасып өл! Ал олар менің даусымның шығуы мүң екен, зытып отырды,— деп комданып, қолын келіншегінің иығына салды. — Әй, келе жатқанымда ойыма неше түрлі түсті-ей! Олжеке төреме алғыс айтумен болдым. Ол болмаса ғой маған сен де жоксың, ертең дүниеге келетін балам да жок. Сол балаға төремнің атын қоямыз ғой деймін.

— Мұндай аңқау, ашық ауыз болармысыз! — деді кенет Бөтен. Үнінде зіл бар. Бірақ оны сезбеген Ысқақ:

— Әй, — деп қойды, — сенің ашық ауыз байың барымташылардан мал арашалап алып қайтты ғой.

— Мал! Мал! — деген Бөтен үнсіз қалып, сәлден соң тағы сөйлей бастады. — Сіздің алдыңызда ғана осы үйден Олжеке төре аттанып кетті.

— Қашан келді?

— Өзің кеше түнде шығысымен.

— Қап! — Ысқақ санын соқты. — Өзімнің үйде болмағанымды қарашы. Мына екі ұрысы құрғырдың ызасы-ай! Өзің... былай... қонақасы бере алдың ба?

— Көздеп келген мақсатын түгелдей іске асырып кетті,— деген Бөтен шәлісінің ұшын бетіне басып жылап жіберді. Ол жылай отырып, былтырдан бері басынан кешкен оқиғаны түгел айтты.

— ...Енді осыған да тәубе. Өткенді есіме алмайыншы. Өкінбейінші. Осыған адал жар болайыншы деп жатсам да, тұрсам да құдайдан сіздің есендігіңізді тілеп келіп едім. Бірақ мына төре бізге өмір сүргізетін емес. Былтыр қансонарда ол үйде өтірік ауырып қалған. Сіздің жуастығыңыз бен жалғыздығыңызды пайдаланып маған ылғи ат басын салып жүрмек мақсат тұтыпты ол Мұның бәрін мен сізден қашанғы жасыра бермекпін. Адалдығымның белгісі — бәрін айттым. Жылқы қуып кеткен ана екеуі соның адамдары. Мақсаттары — сізді түні бойы үйден әрі ұстау. Сіз төремен жағаласа алмайсыз. Оған қарсы қояр қайратымыз жоқ. Екеуіміз лажсыз жағдайдың адамымыз. Сіз малданбаңыз, мына бала Олжекенікі.

Бөтен ботадай боздап отырып сөйлеп, теріс қарап жатып алды да қайтып үн қатпады. Ысқақтың көз алдына былтырғы төре ауылына барғаны елестеді. Сонда Олжеке аттан түсісімен Бөтеннің үйіне кіріп, таңертең осы үйден шығып еді-ау... Қайтып бұл шаңырақ астынан адам үні шықпады. Жерге қараған қалпы Ысқақ үнсіз. Теріс қарап жатқан әйелі де үнсіз. Ысқақ төмен қараған беті ұзақ отырды. Не ойларын білмей отырды. Бастарына түскен жағдайдан шығар тесік таба алмай отырды. Ал Бөтен болса, қайтып орнынан тұрған

жок. Оның жылап жатқанын Ысқақ қалт-қалт еткен жауырынынан ғана аңғарады.

Кеш бата байдың баласы есіктен тағы көрінді.

— Әкей түнде жылқының басында болсын дейді. — Бай баласы бұдан артық ештеңе айтпай жок боп кетті.

Ысқақ көңіліне түскен зілдің салмағын көтере алмағандай орнынан өрең тұрып, баяу кимылымен киініп, тысқа шықты... Сол зіл оның бойынан түні бойы кетпеп еді. Ол көп нәрсе жөнінде ойлады. Бірақ не ойлағанын өзі де білмеді. Осылай ол біресе жылқының ана жағына, біресе мына жағына шығып, далада бостан-босқа жүрді де қойды. Дегенмен таң ата оның ойы бір жүйеге түскендей болды. Ол — келіншегін қызыл көз пәледен алып қашу ойы. Бұл әлемде төренің қолы жетпейтін түкпір жок. Сонда ол қайда барып құтылады одан? Бұл сұрағына ол таң ата жауап тапты. Шоңның ауылына көшеді ол. Әділ биден пана сұрайды. Оған да жылқы бағатын адам керек шығар. Ал төре атаулы Шоңның ығынан жүре алмайды дейтін. Иә, ол соған жетеді. Бәрін айтады. Әке-көке деп жалынады. Жұрт айтатын Шоңның нағыз өзі болса, ол бұған қорған болады. Сонсоң Бәтөннің өткенін еске алмай, құдайдан, болашақтан бақыт сұрап өмір сүреді ол. Иә, Ысқақ сөйтеді! Осы ойын айтса, Бәтен де көңілденер. Бұлардың шаңырағына бақыт қайтып оралар.

Ысқақ үйіне осы оймен келді. Бәтен кешегі жатқан жерінен әлі тұрған жок екен. Қазан астындағы от та сөніп қалыпты.

— Әй, тұрсайшы, — деді Ысқақ шешініп жатып. — Отын сөніп қалыпты ғой.

Бәтен қозғалмады. Ысқақ жанына келіп, тізерлеп отырып келіншегін иығынан қозғады.

— Менің не ойлап келгенімді білесің бе? Бұдан былай біз бақытты өмір сүретін боламыз. Әй, өзің бері қарашы.

Ысқақ Бәтенді өзіне қарай бұрғанда, анау шалқасынан сылқ ете қалды. Нұры кеткен қарақат көз жартылай ашық, аузынан қоймалжың бірдеңе ағып жатты. Бір қолынан жарты күшала көріп, соны ала беремін дегенде Ысқақ келіншегі денесінің суып кеткенін сезді де, құлындаған дауысы құраққа шыға атып тұрды. Сол айқайымен ол ауылды басына көтеріп қотанды айналып жүгіре берді...

* * *

Былтыр жынды төре мен Бижан Тұрарды байлаудан босатып жіберісімен, Сүйіндіктің бір ауылына әкеліп, өздері де екі-үш күн болып қайтқан еді. Тұрар сол ауылда біраз жатып оңалғаннан кейін қозған арасына барып, күзеуде туыстарының ішінде болып, қыс-

тауға көшіп келгеннен кейін Өкен үйін тапқан. Ол Николайға өшігіп жүретін. Былқылдақтағы жатақтың шетіне тұрғызылған бір бөлмелі шағын үй шым құжыралар ішінен көзге ерекше көрінетін. Тұрар мұның кімдікі екенін сұрағанда, Өкен “орыстың үйі” деген. Ал Баян-пула төңірегінде Николайдан басқа орыстың жоғы өзіне аян Тұрар бір кеште сол үйге кіріп барсын... Ол өзін осы орыстың ұстап бергенін келген күні Өкеннің қонақасын жеп отырып айтқан. Бұл оқиғаны естіген баласы әкесіне жүгіріп барып Тұрардың қолына балта алып, орыстың үйіне кеткенін айтып еді. Өкен асыға киініп жүгіріп барса, босағада Тұрар тұр. Қолында — шырағдан отына шағылысқан балта. Төрдегі жалғыз терезе алдында — Николай. Оның да қолында балта. Өкен жетіп үлгермегенде, бұл үйде не боларын оймен шамалап қана түсінуге болар еді. Өкен екеуін әрең арашалап, Тұрарды алып кеткен. Содан кейін жатақ тұрғындары орысты екі күндей көрмеді. Бір үйден мысық шыкса көзге түсетін алақандай жатақтың Николайды көрмеуі ой салып, жиналып келсе, үй иесіз. Азынап тұр. Яғни Николай ұшты-күйді жоғалған. Содан ол әлі жоқ. Осыдан кейін Тұрар Өкеннің тар үйінде қысылмайын деп, Николайдың үйіне шыққан. Ермек жоқ. Жатақта бостан-босқа жатады да қояды. Жалғыз адам қандай ойшыл. Ал Тұрардың жатса да, тұрса да есінен кетпейтіні Толқын. Кейде осы, қазір ғашығын іздеп кетіп... мына үйде ерлі-зайыпты өмір сүргісі келеді-ақ. Әттең, не керек, жақынды алыстатып, дүниені бір уыс қылған қыс, одан қала берді қыстан да қаһарлы заман аяқ-қолын буып-ақ болды. Қазіргі оның азын-аулақ ермегі — таудан қу бұтақ жинап әкеліп, от жағу. Тамақты Өкен үйінен ішіп, оның ұсақ-түйек жұмысына қолқабыс тигізу. Толқынды, соған байланысты өзінің болашағын ойлау. Оған таусылмайтындай болып көрінетін, еңсесін басқан қыс күндерінің бірінде Өкен Николай үйіне тағы да бір жігітті ертіп келді.

— Мына Қызылтау жақтағы Сатылған жігіті екен. Біріңе-бірің серік боп тұра беріңдер, — деді.

Бұл Ысқақ болатын. Сол түні-ақ екеуі танысып, біріне-бірі сыр шертісіп, ұйқысыз таң атырды. Ысқақ Тұрармен болған оқиғаны естігенің, оны сырттай білетінін айтты.

— Қай қазақ баласы болсын, сенің төре қызын алып қашқаныңа риза, — деді Ысқақ.

— Иә, сонымен келіншегіңнің денесі үйінде қалды ма? — деді Тұрар.

— Жоқ. Қалған жоқ. Үйімнің астынан мәйіт қазып қойдым мен Бөтенімді. Сонан соң ол ауылға сыймайтынымды біліп осылай қарай бет алдым.

— Жасауы қайда?

— Үйі — басында, жасауы — қасында. Иесіне опа бермеген боқты мен не қыламын, — деді де Ысқақ терең күрсінді. — Сойтіп, менің қызығым мен бақытым тым келте болды.

— Қайын жұртыңа хабар бердің бе?

— Қалай бересің. Далбалақтаған көңілшек қайнағам бар еді, сорлы ендігі келгенде тақыр жерді сипап қалатын болды.

— Енді не істемек ойың бар?

— Менің ауылдан шыққандағы бетім Шоң еді. Өзің естіген оқиғаны түгел сол кісіге жеткізсем қалыңдығымды тірілтіп беретіндей болды да тұрды. Мен бұл ауылға келейін деп келгем жоқ. Шоң атама барар жолда тап болдым. Өзің Шоңды көрдің бе?

— Жок.

— Оу баста, Толқыныңды сол кісінің ауылына апарып түсіруің керек еді ғой.

— Өзің неге өйтпедің?

— Менің шаруам бір басқа. Төрелің мені ұрындырғанын келіншегімнің өлер алдында бір-ақ білдім ғой. Ал сен ғашығыңды, оу баста, төрелер арасынан суырып алып шыққансың. Ендеше олардан қорғануды әуелден-ақ ойластыруың керек еді.

— Оның рас. Мен жанымда Толқынның болғанына мәз болып, дала кезіп, қуғыншыдан құтылып жүре беріпшім. Әй, әйел дегенің адамға тау қопарардай күш-қуат береді екен ғой. Мен өмірімде басқа елге барымтамен барып жылқы алмаған адаммын. Төлеңгіт болып жүрсем де сайысқа түсудің сәті келмеген. Ал үш-төртеулеп келген қуғынның біріне де алдырмадым. Мына төрт бұрышты қамауда соның бәрі есіме түсіп, өзіме-өзім таңғаламын. Осы үйдің иесі мені қапылыста ұстап бермегенде, Толқын екеуіміз ешкімге де алдырмайды екенбіз.

— Орыстың өзі қайда?

— Кім білсін. Мүмкін қыстай бір жерде жасырынып жатып, жаз көрінер.

Тағдыр ұқсастығы жақындатқан екі жас, екі жетім бірінші күні-ақ біріне-бірі өзімсіне ойлеп, ақыл айтып, кеңес беруден тартынбады.

— Сен оныңды қой, — деді Ысқақ, — хан тұқымымен жағаласып жүріп орыспен ілінісуді қайтесің. Қазақтың сырын ол қайдан білсін. Орыс адал халық дейтін. Сенің қашып жүргеніңді көріп көззап екен деп, өдетіне басқан шығар.

— Бір басқа екі жау тілеме дейсің ғой?

— Әрине. Ал өзің бұдан былай не істемексің?

— Айттым ғой, Шоң атама барып, бәрін айтамын деп. Ол кісінің ауылы ауланың солтүстік бөктерінде деймі ғой?

— Сен ғой менен Шоң биге неге бармадың деп сұрадың. Енді айтайын. Жаңа ғана өзің маған бір басқа екі жау тілеме дедің. Ақыл

Ал Шоң атама осы әлемдегі төре біткен түгел жау. Соны біле отырып мен ол кісіге қалай барамын. Ол қара қазаққа онсыз да қамқор. Соның ішінде мен де бармын, сен де барсың. Сонан соң “қалыңдығымнан айырылып қалдым” деп жылап баруды жігіт басыма намыс көрдім.

— Өзінді байлаудан босатып жіберген адам жөнінде айтшы?

— Жынды төре мен Бижан деген жігіт. Бижан оның атқосшысы ғана болды. Ал ұрланып келіп менің аяқ-қолымды шешкен жынды төре.

— Мынауың дені саудың ісі ғой.

— Өзім де солай ойлаймын. Меніңше соның істеп жүргені төрелерге ұнамаған соң “жынды” деп атаған-ау деймін.

— Содан барып ақыл-кеңес сұрасақ кайтеді. Өзінің қыстауы қайда екен?

— Накты білмеймін. Ал, жалпы, Қарқаралы төңірегінде дегенді естимін.

— Бижанның ше?

— Оның қыстауы Қу тауының төңірегінде болу керек.

Сол түні шерлі жігіттер Бижан арқылы жынды төренің қыстауын тауып алып, соған жетуге жә десті. Бұған Тұрар екі себеппен көне қалған еді. Біріншіден — Толқыннан хабар алу. Өзі ұсталып, керегеге керіп қойғаннан бері бұл қыз тағдырынан хабарсыз. Екіншісі — есен-сау болса, жаз күндері қалыңдығын алып іш жаққа өтіп кетпек ойы бар. “Жақсылық істесең түгел істе” дегендей, бұл жөнінде де жынды төреден көмек сұрамақ.

Көптен бері көз аштырмаған боранның бір толасында жатақта арамтамақ боп жата бергілері келмеген екі жігіт Ысқақтың атын кезек мініп жолға шықты... Жатақ тұрғандары орыс үйінің тағы бос қалғанына куә болды...

Бөкей “жынды” атанған немересіне қатты ашулы еді. Оның адам сүйегінің ақ-қаралығы жөніндегі пікірі мен төре атаулының әрекетіне кереғар істері ата ішінде шикандай ісіп, сыздап келе жатқан. Тұрарды босатып жібергенін естігенде сол шикан жарылған еді. Әлде қыстауларының көршілігін ескерді ме, Жөңгір мен Олжекені шақырып алып:

— Ана оңбағанның козін құртыңдар! — деп бұйырды. — Бір шіріген жұмыртқа.

Жынды төренің ісіне оның қай туысы болсын ызалы болатын. “Бұған бір зауал бола ма, жоқ па?!” деп мына екеуінің де оған зығырданы қайнап жүретін. Оның былтыр Бижан ауылына барып айтқан сөздері олардың құлақтарына жеткенде білектерін сыбанып, қолдарына түкіріп-ақ алған еді. Енді, міне, Оразмұхаммед ұрпағының ең үлкенінің өзі рұқсатын беріп отыр.

— “Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ” дегендей, қырық төре бір жақ та, жынды төре бір жақ. Төреміз деп қараның басында

отырғаннан не жамандық көрдік? — деп онсыз да қара торы Бөкей түтігіп, балаларына айбатты көзімен қарады. — Оның істеп жүргендерінің бәрі біздің ісімізге кереғар. Ертең мына каракесектен айырылсақ күніміз не болады. Онсыз да оларға ой салатын жауымыз іргеде. Сондықтан шатуын өзі қоймайды екен, онда оның аузын өзіміз жауып тастауымыз керек. Осыны екеуің қолдарыңа алыңдар!

— Үйіне жолаушылап барған болып сәбізін бітіру керек! — деді Олжеке.

— Жоқ! — деп қарсыласты Жәңгір. — Әуелі, оны бір қараның қолымен құртайық та, артынан төрені өлтірген деп ананың өзін де... — Бөкейге Жәңгір ұсынысы ұнамады. Оның көкейінен губернаторға жолдаған хаты кетпеуші еді. Ел арасынан шығып қалатын кейбір оқиғалар отініші алдынан қара мысық болып өте ме деп, өз ұрпағын өзірге тәк-тәкпен ұстайтын. Шыдамы таусылып болған мына іске лажсыздан барайын деп отырғанда “оны да жан білмесе екен” деп ойлайды.

— Білектеріңді сыбанған екенсіңдер, басканы араластырмай, өздерің тындырыңдар!

— Сонда қалай нетеміз? — деді Жәңгір.

Олжеке:

— Аңдып жүріп, ешкім жоқта үйінде...— дей бергенде бұл ойды ормен қарай Бөкейдің өзі жалғап әкетті.

— Буындырып өлтіріңдер де айдалаға апарып тастаңдар. Жынды деген аты бар. Жұрт өзі қаңғырып жүріп өлді дейді.

Балалары әке ақылына тоқтаған еді. Сол екі ортада қыстауға қошу, жайғасу, соғым мәселесін шешу сияқты шаруашылықпен қыстың жартысы өтті. Ал қалған жартысы тіршілік атаулыны қуысқа қуып тыққандай боранмен үлі келіп, уақыт өте берді де бір толаста екі төре бас қосты.

— Ананы наурызға жеткізбеу керек, — деді Жәңгір.

— Енді жолға шығуға болар. Боранның қаһары қайта бастағандай, — деді шаруаларының атын атамаса да өзара түсінісе сөйлеген Олжеке.

Осылай бұлар атқа мінді. Әдетте соңдарынан қалмайтын төлеңгіттерінен бір адам ертпеді. Екеуден екеуі. Олар көздеп келе жатқан нысаналы жерге қас қарая жетуді есептеп шыққан жолға. Жолшыбайғы елдің көзіне түспеу үшін төбе, адыр, жоталарды тасаланып, жынды төре қыстауына түнде жетті. Екі бөлмелі қараша үйдің ауызғы жағында ет пісіп жатты. Жоғарғы жағында күбір-күбір өңгіме. Олжеке мен Жәңгір төменгі бөлмеге аялдамастан жоғары жаққа бірден бет алып төрге барып отырғаннан кейін шырағдан-

ның болмашы жарығында үй ішіндегілерді байкастай бастады. Өз туысы пешке арқасын сүйеп отыр. Ал ана екі жігіт, әлде, мына төрелерге орын берді ме, болмаса, төрелер мәжілісінде қаралардың артық болатынын біліп, шығып кетуге ыңғайланды ма, әйтеуір түрегеп кеткен екен. Олжеке бұл екі жігіттен Тұрар мен Ысқақты таныды. Үй иесі оларға:

— Отырындар! — деп тұрған жерлерін иегімен нұсқады.

— Е, олар неге отырады! — деді кенет Олжеке. — Кетсін әрі!

— Кімнің отырып, кімнің кететінін үй иесі айтатын шығар, — деді жынды төре.

— Біз де бұл үйге бөтен емеспіз! — Сөзге Жәңгір де араласты.

— Бұл екі жігіт те маған бөтен емес! Елге істегендерінді менің үйімде істей алмайсыңдар!

— Бізге кет дегенің бе? — Олжеке туысканына шекесінен қарады.

— Қай қазақ үйіне келгенді куған. Бәрің де отырындар. Тамақ жетеді.

— Сонда, немене, ана екеуі де бізбен бір табаққа қол сала ма? Үй иесі Жәңгірге жалт қарады.

— Қараның үйінде қатар отырмаушы ма ең? — Осы кезде Олжеке ана жігіттерге:

— Әй, төрелердің кикілжіңін тыңдайын деп пе едіңдер? — деді.

Екі жігіт не істерін білмей қипактап қалды — сыртта боран, іште боранға бергісіз ұйтқыған мына сөз. Уақыт — түн. Бұлар далаға шыққанда қайда бармақ? Бұл кезде Олжеке өз мақсатының төңірегінде ойлап отырған. Ол мына екеуінің көзінше ойын іске асыра алар ма? Бұларды осында қалдырып үш төре өздері ғана шығып кетсе, ертең жындының денесі табыла қалған күнде мына екеуі “Олжеке мен Жәңгір оңаша алып кеткен” демей ме? Бұларды қайткенде де куә қылмауға тырысу керек.

— Әй, кетсендерші енді! — деді соңғы ойы түрткендей түрегеп кеткен Олжеке. Өзінің қабағы түйіліп, кияк мұрты жыбырлап, иегі дірілдеп табан астында түтігіп кетті де Ысқаққа төніп келді. Ал Ысқақ бұл кіріп келгеннен-ақ тісін қайрап, іштей буырқанып тұрған. Оның да буын-буынын діріл билеп, Бәтен өлгеннен бері ашылуды қойған қабағы түксіе түсіп, төніп келген Олжекеге тайсалмай қарады.

— Өзің кетесің бе, болмаса мен сені сүйреп шығарайын ба, өлген итше? — деп Олжеке қамшысын көтерді.

Үнсіз Ысқақ еріндерін жұма түсті. Өңі құлағын жымқырған жыртқышқа ұқсап көзі сығырайып кеткен. Осы тұста Олжеке оны басынан тартып жіберді.

— Бар!

Ысқақ енді өзін-өзі ұстай алмады. Бел ідегі пышағын қынынан демде жалт еткізіп суырып алып, Олжекенің жүрек тұсынан періп жіберді. Анау, әуелі, шалқалақтап қалып, аз-кем теңселіп тұрды да еденге гүрс құлады. Ал Ысқақ болса бұл кезде “тағы қайсың келесің?” дегендей пышағын қыса түсіп, қалш-қалш етіп тұрған. Күтпеген оқиғадан Тұрар демде не істерін біле қоймай, серігіне алақтап қарай берді. Түреген кеткен үй иесі мен Жәңгір тас боп қатып қалғандай қимылсыз. Жоғарыраққа қойылған шырағданнан олардың дамылсыз жүгірген көздері көрінбейді. Жан тапсырып үлгірген Олжеке денесі сұлық. Ауыз үйдегі қазандық төңірегінде жүрген келіншек бір сұмдықты сезгендей жүгіріп келіп, Олжеке үстіне дауыстай құлады...

Олжеке Ысқаққа қаһар төге төніп барғаннан-ақ Жәңгір Тұрардан көз алмай тұрғанда ойында Бижан болып еді. Жәңгірше ойлағанда мына төленгітінің қашып кетуі, тіпті оның төре қызын ала қашуы, Бижан келіншегін ай бойы қызықтауы қараның төре үйінің уығын сындырып кетуінің жанында ауызға алуға тұрмайтын жайлар. Жәңгірдің басынан шықпай қойған қараның төре уығын сындыруына байланысты көңіл олқылығы ештеңемен де толатын сияқты емес еді. Бір төленгіт кетсе, екіншісі табылады. Құдай тағала қараны төренің қызметіне жаратпағанда неге жаратты? Ал қараның қыз-келіншегі онсыз да төренің қызығы үшін дүниеге келген құдай сыйы. Сол бір ісімен Жәңгір Бижанның өзі мен келіншегіне жақсылық көрсетпесе, жамандық істеген жоқ. Ал “қара төренің, оның ішінде Жәңгірдің уығын сындырып кетіпті” деп шулап жүрген халықтың қайсысының аузын жабарсын! Жәңгірге күндіз күлкі, түнде ұйқы бермейтін осы бір ойынан Бижанды өз қолымен қылқындырып өлтірсе ғана құтыла алатындай боп көрінетін. Сол себепті, қазір “Шіркін-ай, Тұрардың орнында Бижан тұрса ғой, сөз айтпай тамағын қиып жіберіп... Не болмаса мына жынды төрені өлтірген осы деп Бижанды өз қолымен дарға асса, Жәңгір қандай рақаттанып қалған болар еді...” Осы жерде оның ойын Жынды төре әйелінің ойбайы бөліп жіберді де, мысық жүріспен есікке беттеп бара жатқанда, үй иесі оны көк желкесінен алып тоқтатты.

— Мен сендерді сыбағаға шақырғам жоқ. Неге келгендеріңді және білмеймін. Мынауыңды алып кет! — деді де әйелін иығынан тартты. — Сенің зарың енді оны тірілте алмайды!

Үй иесі Тұрар мен Ысқаққа Олжеке денесін сыртқа шығартып, атына оңгертіп, Жәңгірге жетектетіп қоя берді. Үшеуі үйге қайта кіргенде отырмай, түреген тұрып сөйлесті.

— Сендер де кетіндер! — Сонсоң ол Тұрарға бұрылды, — Толқын жөнінде күн жылына хабарласамыз. Ал Ысқақ, сен осында келгендегі шаруанды өзің де тындырдың. Енді бұл елге көрінуші болмаңдар! Жоғалыңдар!

Сол түні Жынды төре үйінен екі жігіт те аттанып кетті.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Генерал Глазенап жазы-қысы бірдей балық аулауды ұнатушы еді. Міне, адъютанты мен екеуі жаяу борасын күні Тобыл өзеніне келді. Кеше ол Броневскийге “ертең балыққа барайық” деген соң, бұл сөздің төркініне түсінген адъютанты өзенге казактар жіберіп екі ұңғы ойдырып қойған. Уақыт март айының басы. Бұдан былай күн жылынып, қызыл су жүреді. Генерал мен адъютанты “мұнымыз осы қыста соңғы рет келуіміз болар” дегенді іштей ұғынысып, бірінен-бірі кол созым жерге ұңғы жанындағы жәшіктерге отырды да, казактарды “түс кезінде келіндер” деп қайтарып жіберді.

Қармақтарына жем іліп, ұңғыға сүңгітіп жібергеннен кейін азкем үнсіздіктен соң, генерал тұлыбының жағасын түсіріп адъютантына бұрылды.

— Өткен жолғы тапсырма не болды?

— Иә, губернатор канцеляриясындағы қағаздарды қарап шықтым.

Генерал үндеген жоқ. Оның үнсіздігінен “құлағым сенде” сынайын аңғарған адъютант сөйлеп берді.

— Қырғыздар үш жүзге бөлінеді — Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз. Ұлы жүз — оңтүстіктегі Жетісу, Шу, Талас өзендері; Орта жүз — шығысында Ертіс, батысында Торғай өзендері, солтүстігінде “Сортаң көлдер” шебі, оңтүстігінде Балқаш, Зайсан көлдері; Кіші жүз — шығысында Торғай, батысында Волга, солтүстігінде Мұғал-жар таулары, оңтүстігінде Хиуа хандығы аралығын алып жатады.

— Мекиен даланың бұлай бөлінуіне не себеп болды екен?

— Бұл жөнінде әр түрлі аңыз-өңгіме бар. Нақтылы ғылыми болжамдар да жоқ емес. Қайсысын тыңдағыңыз келеді?

— Ғылыми болжам қашпас. Әуелі, аңызды тыңдап көрейікші.

— Ерте заманда ханға карсы котері. Үен халык Доң, Кубань, Кіші Азия жакка ауыпты дейді. Сонда бір кос жылкы Есіл бойында калып койған екен. Соны іздеп, айдап келуге үш адам қалдырады. Олар жылкыны тапқанша кош ұзап кетіп, мүлде адасып калған соң, Есіл бойын мәңгілік мекен-жайға айналдырып алады. Сібір халыктарынан кыз ұрлап, ұрпақ өрбітеді. Сол үшеуінен кыргыздың үш жүзі тараған дейді.

— Өзің осы аңызға сенесің бе?

— Кыргыздың кыпшак руының бір замандарда осы даладан бастап Қара теңіздің солтүстік жағалауы мен ту-ту Батыс Европаға дейінгі жерді мекен еткенін еске алсак, өзіңіз жаңа ғана тыңдаған аңызда негіз бар ма деп қаларлықтай.

— Сіздің осы халык жөнінде айтқан бұрын-соңды пікіріңізге карағанда, ертең ол Россияға қосыла калған күнде тек ұлан-ғайыр даласын ғана емес, сонымен бірге біздің империяға саркылмас күшін, аскак ақыл-ойын ала келетін түрі бар ма, калай?

— Онерін де деңіз, Григорий Иванович.

— Бұл жағынан менің хабарым жоқ.

— Бұл өзі әрі әнші, әрі сауықшыл халык. Өлең шығарып, ән айтпайтыны жоқ.

— Тілін біле қоймайсыз. Айтқан сөзіңізге мені калай сендірер едіңіз?

— Петропавл камалы төңірегіндегі кыргыздардың тойында болғаным бар. Екі-екіден отыра қалып түні бойы айтысып шықты. Отырар отырмаста-ақ әндете жөнелгеннен айтысқан адамдары не созде, не мотивте сүрінбей кете береді ғой. Дауыстары кандай ашық десеніңші. Кыргыз өлең айтса, талай жерден естіледі. Өлендерінің ырғағы орыс құлағына жаттық қыла қоймас деп ойлаймын.

— Енді сіз осы халықты орыспен ағайындастырып қоймаса игі едіңіз.

— Бұл сөзіме келтіретін дәлелім де жоқ емес.

Генерал жас офицерге бажайлап тұрып карап қалды.

Өйткені, орыска да, кыргызға да ортак бір жағдай бар. Ол — дала. Далада іздеген адамыңыз алыстан көрінеді де, дауысыңызды соған жеткізуге тырысасыз. Осылай адам денесіндегі вокальдық құрылыс дамиды.

— Сіз бұл халықтың ән онерін маған нақтылы жеткізе алмадыңыз.

Броневский “сөзімді тағы немен дәлелдесем екен” дегендей біраз үнсіз отырды да, әлден соң ойына соны бірдеңе түскендей бастығы жакка жалт қарады.

— Кыргыздар кашықтықты да өлеңмен өлшейді екен. — Генерал ұңғысына үңілген беті кеңк етіп күліп алды да:

— Қашықтықты саженьмен өлшегенге түсінемін, шақырыммен өлшегенге түсінемін. Ал өлеңмен дегеніңе... Жок. Бұлай өлшеу менің түсінігіме жат.

— Айталық қырғыздар біздің “Степь да Степь” өлеңімізді біледі делік. Егер бір қырғыз бір қырғыздан: “пәлен ауылға дейін қанша жер?” деп сұраса, ана қырғыздың: “Степь да Степь” өлеңін бес рет қайталағанша жетіп қаласың” деуі мүмкін.

Генерал судан шығып қалған балықша аузын ашты.

— А-а... Міне, міне, маған да түсінік жете бастады.

Ойын бастығына көп сөзсіз әрі жеңіл, әрі сәтті түсіндіргеніне қанаттанып қалған офицер дауысы енді бұрынғысынан гөрі ашық шықты.

— Сауыққа қандай деңіз. Міне бір қырғыздың сөйгүлікпен ағып келе жатып, садақпен селкебайды атып түсіргенін көрдім.

Генерал естігеніне таңғалғанын байқатып, басын шайқап қалды.

Келесі сөзін айтпас бұрын Броневскийдің өзі ішек-сілесі қатып күліп алды. Оның дауысының бүкіл алқапты басына көтере қатты шыққандығы сонша генерал адъютанты жүзіне бажайлап қарап қалыпты.

— Былтыр керей арасында бір ойынға тап болдым. Үлкен ағаш тегененің түбіне, әуелі май жағып, сонан соң оған іркіт толтырды да, ішіне бір теңгелік сөлкебей тастады. Оны ауыздарымен ғана алып шығу үшін үш адам бастарын тегенеге сұғып-сұғып жіберсін...

Енді алқапты күлкісімен басына көтеру кезегі генералға тиді.

— Ана теңге алып шыққандікі ғой? — деді ол өзін-өзі күлкіден тыя алмай сөйлеп.

— Ойынның шартының өзі солай.

— Өте қызық екен. Ана үшеуінің тегене түбіне жабысқан теңгеге таласып сүзіскендері қоз алдыма елестейді.

— Иә, — деді бастығының күлкісіне қосылған Броневский, — теңге іздеген бастар іркітті шалпылдатып, біріне-бірі соғылысып, сарт-сұрт етеді. Тұншығып бара жатқаны басын тегенеден бір сәтке алып, ауа жұтады да қайта сүңгиді...

Әлгіден бетер қарқылға басқан генерал қармағын тастай беріп, өз санын өзі сабалай берді...

— Көптен бері мұндай күлген жоқ едім. Ракмет сізге, — деді генерал уфилеп демін алғаннан кейін, — енді оның үш жүзге бөлінуі жөнінде ғылыми болжам не айтады?

— Халықтың өміріне байланысты экономикалық тәсілдің ықпалынан деуге болатындай.

Осы тұста генерал адъютанты жағына арнайы бұрылып қараған еді. Одан жас офицер бастығының түсіндіре түсуін сұрап отырғанын аңғарып, соңғы пікірінің төңірегінде сөйлеп кетті.

— Ұлы жүз халықтары оңтүстіктегі таулар бөктерінде қыстайды да өзендер жағасын жайлайды. Қай жүздің болсын жері көшпенді өмірге осылай пайдаланылып, қырғыз даласы өмірдің үш бетіне бөлінген сияқты. Әр жүздің рулары басқа жүздің жеріне көшіп бармайды. Мұндайға жазатайым қадам басқандары болса, өзара соғыстан қашып құтылу жоқ.

— Яғни, соғыс бір жағынан, белгілі бір аймаққа ықпал жасаймыз, екінші жағынан, сырттан келгендерге кіріптар болмаймыз деуден шығады екен ғой?

— Сіз Европа халықтарының тәсілін айтып отырсыз, генерал мырза. Ал қырғыз халқының руларында бірін-бірі билеп-төстейікші деген мақсат болмайды. Олардың қайда барып, қайда қонуы малына жайылым іздеу мақсатынан аспайды.

Қырғыз даласының үш жүзге бөлінуі жөнінде аңызда айтылған себептен гөрі, ғылыми болжамда айтылатын себеп дәлелділеу болар.

— Бұл халықтың біздің империяға тәнті болуы қашаннан басталған?

— Оны пәлен ай, пәлен күннен деп нақтылы айту мүмкін емес. Өйткені орыс та, қырғыз да дүниенің Евразия сияқты ұлы құрлығынан орын тепкен халықтар ғой. Бірімен-бірінің араласуына бөгет болатындай араларында не теңіз, не мұхит, айта берсек, тіпті кей тұсында өзен де жоқ. Ал Россия қарамағына кіреміз деп тұңғыш ант берулері Кіші жүздің ханы Әбілқайырдан 1731 жылы басталған. Келесі жылы осы ізбен “боданың болуға бармын” деп Орынборға Орта жүз ханы Сәмеке келеді. Тоғыз жылдан кейін Абылай хан да ант береді... Алайда, мұның бәрі сырттай ғана оқиғалар еді. Ал шындыққа келгенде қырғыздың хан-сұлтандары елдерін өздері билеп-төстей берді. Дегенмен бұл оқиғалар Россияға қырғыз ісіне араласуға есік ашты.

— Бір елді билеп-төстеушінің екінші елге өз еркімен кіріптар болуы менін басыма сыя бермейді. Ал қырғыз хандары бұл қадамға қалай барып жүр?

— Олардың бұл қадамдарына елдің ішкі, сыртқы жағдайлары бірден әсер еткендей, — деді де Броневский кенеттен жүйелі әңгімесін бұзып генералға дауыс берді, — қармағыңызды тартыңыз!

Ұңғыдан көз алмай отырса да, ойы басқада болған генерал қалтқысының суға сүңгіп-шығып, сүңгіп-шығып шошандап жатқанына назар аудармапты. Адъютантының дауысынан кейін қармағын тартып алғанда, ұзындығы бір қарыс балық бұлқынып шыға келді. Жас баладай қуанған генерал қармақтан босатып алған балығын көтеріп, жас офицерге қарап мәз болып күлді.

— Сіз су ағысының бағытына қарағанда менен жоғары отырсыз. Мына балық, әуелі, сіздің қармағыңызды жағалатып, аузыңыз

өңгімеден босамағаннан кейін, маған келген болу керек, — деп өзілдеді ол — Айта беріңіз, мүмкін балық тағы да менің қармағымды қабар. Иә, ол қандай ішкі-сыртқы әсерлер?

— Қырғыздардың Жоңғарлармен соғысқаны жөнінде мағлұматыңыз бар ғой? — Генерал басын изей салды. — Ол соғыста қырғыздар жеңген де осынау далаға тағы тарап кеткен. Ал Жоңғария ол кезде күші әлі қайта қоймаған мемлекет болатын. Біріншіден, қырғыз хандары осы күштен орыс мемлекетінің қанатына кіріп, сақтағысы келді. Бұл — сыртқы әсер.

— Ал енді ішкісіне көш.

— Қырғыз арасында мал үшін, жайылым үшін өзара төбелестің жиі тобе көрсетіп тұратынын білесіз. Бір ру бір рудан кек алғысы келсе, міндетті түрде, қолайлы жағдайды аңдып тұрып, жылқысын айдап әкетеді. Ал жылқы қырғыз үшін әрі көлік, әрі азық.

— Сонда бұлар жылқы етін жейтін халық па?

— Етін де жейді, сүтін де ішеді.

— Өзіңіз дәмін татып көрдіңіз бе?

— Болды, генерал мырза. Шынын айтайын, қайсысы болсын жаман емес. Әсіресе қымыз деп атайтын сүті даланың қаңсыған жазында бірден-бір шөл қандыраар сусын. Мен қымыздан мас болған қырғызды көрдім.

— Біз негізгі мәселеден ауытқып бара жатырмыз.

— Иә. Қырғыз арасында барымтаны токтатуға хандар мен сұлтандардың әлі келмегеннен кейін, ол мүлде етек алып, сырт жаусыз-ақ елдің берекесін алып, әлсіреткен. Міне, хандар Россия қарамағына кіргенде осыған да шарапаты тие ме деп дәмеленген.

— Енді әңгімеміздің басына көшейік... — деген генерал дауысы кенеттен өзгерді, — Семен Богданович, ай қарап отырсыз ба, қалтқыңыз батып кетті ғой!

Манадан бері бес-алты балық ұстап үлгерген Броневский тағы да кішігірім біреуін былай шығарып тастады.

— Бұл халыққа Россия үкіметінің ханды неге сайлап беруге тиістігіне көшіңізші.

— Мұның да сырын білдім, генерал мырза. Россияға қосылуға ант берген хандар бұдан былай қырғыздардың ханын сайлауды, ал сайланып қойған болса, оны бекітуді біздің патша ағзамның еркіне берген екен. Содан бері Россия бекітпеген хан бұл елде билеуші ретінде танылмайды. Мысалы, Россия үкіметінің тұңғыш бекіткен ханы — Әбілқайырдың баласы Нұралы. Қағаздарға қарағанда бұл оқиға 1748 жылы әкесі өлісімен болған екен. Сонан кейін Абылайды...

— Осы адам жөнінде айта түсіңізші?

— Керей қарттарының айтуына қарағанда, бұл жоңғарларға қарсы күресте он бес жасында ерлік жасап көзге түскен. Содан та-

нылып, ел билеуді колына алған. Елу жыл Ұйы корші мемлекеттер, оның ішінде Россия да бар, қырғыз еліне байланысты саяси қарым-қатынасты, негізінен, осы адам арқылы жүргізген. Оның соңғы он жылында Орта жүзге хан сайланған. Кезінде Екатерина анамыз бұл хандықты бекітеді. Ал керей қарттары Абылай үш жүзге түгел хан болып танылған дегенді айтады. Алайда, мұны растайтын документке мен кездеспедім.

— Уәли қашаннан хан?

— Абылайдың отыз ұл, қырық қызы болған екен...

— Оһо! — деп бөлді генерал адъютант сөзін. — Бір әйелден емес шығар?

— Оның неке киып қосылған он екі әйелі болған. Содан кейін қырғыздарда ханға әр рудан қалыңдық тағайындау әдеті бар екен. Яғни, Орта жүз қырғыздарында қанша ру болса, Абылайда сонша әйел болған деп шамалауға болар.

— Осы әдет күштіге жағымсу сияқты тағылықпен ұштасып жатқан жоқ па?

— Меніңше, мұнда дипломатиялық қадам бардай. Хан сол әйел арқылы барлық руға ортақ ағайын болады ғой.

— Мынауыңыз қызық екен. Иә, иә, дипломатия!

— Уәли — Абылай ұлдарының ең үлкені. Әкесі өлгеннен кейін хан сайланып, Россия оны бекіткен. Бұл оқиға 1782 жылы болған.

— Уәлидің көзі тірі. Бөкейдің хан болғысы келеді. Сонда бір Орта жүзге екі хан сыяр ма екен?

— Ол өзінің хан болғысы келетін себебін хатында айтқан ғой, жоғары мәртебелі генерал.

— Иә, иә, — деді де генерал адъютантына бүкіл денесімен бұрылды. — Сіз ана жолы Бөкейге хат жазып, оны хан сайлау жөнінде ру басшыларының ішкірін жеткізсін деген едіңіз ғой...

— Сіз кідіре тұр деген соң, мен бұл қадамға өзірге бара қойғам жоқ.

— Соны осы жолы іске асырғаныңыз жон болар. Дереу қолға алыңыз.

— Күп!

— Уәли ханның ұстанып отырған саясаты мен Россияға қозқарасын зерттей түсуіңіз де жон болар еді. Бөкейді хан етіп сайлау-мыз-сайламаспыз. Ал тақта отырған ханды біз егжей-тегжейлі білуге тиіспіз.

— Түсінікті, генерал мырза!

— Мен тоңа бастадым. Сіз ше! — деді генерал.

— Менің киімім жылы.

— Мен де жылы киінгенмін. Ал сіздің тоңбай отырғаныңыз жастығыңыздан болар.

— Онда осы олжамызбен қайта берейік. Қармақ пен жәшіктерді казактар алып кетер.

— Иә, екі үйде екі уха пісірерлік балық аулаппыз.

Екеуі олжаларын алып, жаяу кетті. Броневский бастығын үйіне дейін шығарып салған еді. Анау есігі тұтқасын ұстап тұрып адъютантына бұрылды.

— Ертең қызметке ертерек келіңізші. Екеуіміздің оңаша келісіп алатын істеріміз бар.

— Құп!

Броневский генералдың соңғы сөзінен “ерте кел” дегенін ғана жадында сақтады. Ал “келісіп алатын іс” оған үйреншікті болатын. Генералдың бейне бір іске кадам жасамас бұрын адъютантымен ақылдасып алатын әдеті.

Келесі күні Броневский кеңсеге келгенде генерал әдетінше барлық парад киімімен кабинетінде отыр екен.

— Қайырлы таң, генерал мырза! — адъютанты босағадан өкшелерін тық еткізді.

— Ә, келдің бе? Уха қалай болды?

— Жақсы, генерал мырза!

— Жас уха жақсы түс көруіңе себепкер болған жоқ па?

— Ондай бола қойған жоқ, генерал мырза.

— Көруге тиіс едің, — генерал төмен қарап, аз-кем бөгеліп, басын котерді. — Сен он жыл бойы маған адъютант болып адал қызмет істедің. Бастығым деп менің ығымда жүре бермей, өз бетіңмен ойланып, кейбір істер жөнінде өз бетіңмен әрекетке де барып жүрдің. Мен бетіңнен қақкам жоқ. Өйткені, сенің қолға алған істеріңнің бәрі маған ұнайтын. Солтүстік Кавказ халықтары жөнінде еңбек жаздың. Мұншама мәлімет жинап алғаныңа қарағанда сен қырғыз халқы жөнінде де бірдеңе тудыру дайындығыңда-сың¹. Сен енді озың адъютант ұстауға тұратын адамсың.

Әскери қызметін өзгертейін деп тұрғанын сезген Броневский еңсесін көтере түсіп сойледі.

— Не қылса да қол астыңыздан шығара көрмеңіз деп жалынсам, оным жалған болар еді, генерал мырза. Ал Россия мүддесі үшін Тула дворянының ұрпағы қай түкпірдегі қандай қызметке болсын дайын!

— Сібірдің әскери казактарына арналған 1808 жылғы ережені жаздыңыз. Оны полк, редуттарға бөлу мен біркелкі киім үлгісі де сізден шықты...

Осы тұста Броневский бастығының сөзін болді.

¹ С.М. Броневскийдің “О киргиз-кайсаках Средней орды” деген еңбегі 1830 жылы “Отечественные записки” деген журналда жарияланған.

— Өзіңізбен бірігіп, генерал мырза.

Глазенап басын шайқады.

— Кұдай тек өз еңбегіммен ұзақ өмір сүруге жазсын. Менің қызметім жалпы басшылық, патша сарайы мен губернатор аралығындағы байланыс және жоғарыдан түскен бұйрық-нұсқауларды орындауға байланысты әрекеттерден асқан жоқ. Мен атаған еңбектер өзіндікі екенін мойындаңыз. Біздің Сібір казактары өміріне сол ережені, өзгерістерді енгізіп, оның жауынгерлік қабілетін көтеретін және қырғыздармен тығыз қарым-қатынас жасайтын болсақ, ол да осы әскери казактар арқылы жүруге тиіс. Сондықтан да бұл халықты жақсы білетін сізден артық адамды мен төңірегімнен таба алмадым.

Генералдың ұзақ сөзінің түйінін Броневский кірпік қақтап, үнсіз күтті.

— Мен сізді Сібір әскери казактарының атаманы етіп тағайындауды жөн көрдім.

— Сеніміңізге рақмет, жоғары мәртебелім. Алайда, Сібір казактары арасында оздерінің полковник, әскери атаман, есаулдары¹ бар ғой.

Глазенап Броневскийдің “менің әскери атағым кіші ғой” деп тұрғанын түсінді.

— Сіз бүгіннен бастап штабс-капитан² емессіз, гвардия капитанысыз.

— Оның үстіне мен орыстың казак саласына да жатпаймын.

— Мәселе онда емес, капитан мырза, мәселе Сібір казактарын Россия империясының шығыстағы шекарасын қорғайтын, егер өмір соны талап етсе, басқа да жерлерді қосып ала алатындай мықты күшке айналдыруда болып тұр!

— Түсіндім, генерал мырза!

* * *

Шоң отыз шақты үйлі үлкен ауылымен көшіп жүретін. Жылқы костары, ірі қара табындыры, ұсақ тұяқ малдары қысы-жазы ауылдан жырақта бағылатын. Әр түліктен қоз алмай, күтіп, жайып жүретін адамдарының өзі оңаша, бір-бір ауыл. Аяз, боран қаһары мен мал қамы үй төңірегінен асырмайтын қазақ елі қысты күні тым-тырыс өмір сүретін. Баянауланың теріскей жағындағы Найзатас қуысындағы ауқаттының үйі тастан, басқанікі шымнан қаланған қыстауда

¹ Казак-орыс әскери атақтарын жалпы әскери атақтармен салыстырғанда әскери атаман — подполковникке, есаул — майорға тең.

² Штабс-капитан — қазіргі аға лейтенант атағымен тең.

отырған Шоң ауылынан сырттан қараған адамға ақ түтіннен басқа ештеңе көрінбес еді. Иә, Шоң өз ойымен өзі болып, жер-жердегі малдарынан хабар алып, оларға алдағы жазда көшетін жайлауы жөнінде нұсқау беруден басқа қауырт ісі болмай отырған. Қыстаулар орын алған қойнауларды бірінен-бірі бөліп тастайтын қыста да хабардың тез жетер тәсілі бар. Сол тәсіл күні кеше Шоң құлағына Сатылғанның бір баласының Олжеке төрені өлтіріп кеткенін жеткізіп еді. Қарт би оқиғаның егжей-тегжейін, ана жігіттің мұндай оқиғаға баруының себеп-салдарын әзірге білген жоқ, сонда да осы оқиғадан туып калады-ау деген басқа да оқиғаның алдын алу мақсатымен өзінің үлкен баласы Итемгенді шақырған еді. Сырықтай ұзын бойлы сары жігіт ағасы үйге кірді де, табалдырық тұста тізе бүкті.

— Естіген шығарсың, балам?

— Иә, аға.

— Шорманға жет. Мына оқиғаға байланысты не істерін білмей, осылай қарай алақтап отырған шығар. Үкібаймен хабарласып қырық-елу жігітті атта ұстасын.

— Бөкей ұрпағы біздің жігіт жинағанмызды баскаша түсінбеспекен?

— Қалай түсінемін десе де бас өздерінікі. Шауып кеткеннен кейін қол жиғанша, шаптырмау үшін жиған лазым.

— Құп болады, аға.

— Бүгін жүріп кет.

Итемген шығып кетісімен нөкер жігіт көрінді.

— Үкібай би, — деп хабарлады ол.

— Әлгі Итемген қайда?

— Сыртта бимен сөйлесіп тұр.

— Екеуі де келсін. Үкібайдың атқосшыларын басқа үйде күтіндер.

— Құп, би аға.

Нөкер жігіт шегіншектеп кетісімен Үкібай мен Итемген кірді. Сатылған биі Шоңның алдына бір тізерлеп кеп сәлем берді де, араға бір кісі сыярдай жер қалдырып отырды. Шоң, әуелі, одан елінің қыстан қалай шығып келе жатқанын сұрады. Қазақ мұндайда мал аман болса, жан да аман болады қағидасымен, әуелі, төрт аяқтының жай-күйін сұрайды. Осыны ұққан Үкібай елінде мал шығынының жоғын жеткізіп қуантты қарт биді. Содан кейін өзін осынау боранда атқа қондырған себепті айта бастап еді, Шоң:

— Білемін, — деген соң Үкібай сөзін тауыспай тоқтады.

Желтау мен Баянаула арасы оншама қашық емес. Алайда қыс жолының өз ауырлығы бар. Соған байланысты, Шоң Үкібай мен Итемгенге ертең жүрерсіндер деп Сатылған биін бүгін өз үйінде

қонақ қылды. Үкібай Олжеке өлімінің егжей-тегжейін жетік біледі екен. Қарт бидің дастарқаны басында тәптіштеп тұрып айтып берді.

— Бөкей күн кесіпті дегенді естідік, — деді Үкібай.

Шоң оған иегін көтере қарады. Өлікке күн кесу биге таңсық емес, оның Үкібайға бажайлап қарағаны күн мөлшерін білгісі келгені еді.

— Үш жүз жылқы, — деді қарт бидің көзінен сұрағын ұққан қонағы.

— Мына қыста ана екі жігіт жынды төренікіне неге барған екен?

— Ақылдаспақ ойлары болса керек. Ол өткен жазда Тұрарға жақсылық көрсеткен ғой.

Иә, иә, Шоң оның жақсылығын естіген. Мұның кіреге қосып жіберген адамдарының алдында Тұрарды Бөкей ауылынан алып кеткен төре ғой.

— Сол төрені жынды дегенге сенесің бе, өзін?

— Оған “жынды” деген айдар тағып жүрген Бөкей ұрпағының оздері. Өйткені оның іс-әрекеті, қарамен қарым-қатынасы басқа төрелер қарым-қатысынан өзгеше.

— Ал Жәңгір мен Олжеке оның үйіне қайдан тап болып жүр екен?

— Кім білсін. Ағайынды адамдар араласып жүре береді-дағы.

Үкібай Шоңға Ысқақты да ерте келген. Шоң соны көргісі келіп, шақыртып алды. Міне, оның алдында шашы өскен, тебіндеп келе жатқан мұрты бар, шықшытты жігіт отыр. Көзі төңірегін тінтіп жүгіре береді. Шоңға әлі тура қараған жоқ. Осыдан қарт би: “Негізі жуас жігіт-ау. Төрені өлтіруге еріксіз барған болды бұл” деп түйді ішінен. Ол жігітті әңгімеге шақырған жоқ — мән-жай өзіне аян.

— Сен осы ауылда бол. Мал жайлауға көмектесерсің, — деді Шоң.

— Сіздің есігіңізде өмірім өтсе, арманым жоқ, би аға, — деді Ысқақ. — Тек төрелер қолына байлап бере көрмеңіз.

Шоң алақанын екі сокканда есіктен нөкер де көрінді.

— Отыншының үйінде болсын, — деп, Шоң Ысқақты көрсетті.

Ысқақ жөніндегі әңгіме осымен бігіп, Шоң манағы Итемгенге айтқандарын Үкібайға да қайталап, екеуі ертеңінде жүріп кеткен еді. Үш-төрт күн өткеннен кейін нөкер жігіт Шоңға Бөкей төлеңгітінің келіп тұрғанын хабарлады.

— Өзің сөйлес те аттандырып жібер, — деді Шоң.

“Құп!” — деп шығып кеткен нөкер Шоң үстіне кешке бір-ақ кірген еді.

— Бөкей төренің кескен құнын жеткіз, — келген екен.

Шоң төлеңгіт сапарының сырын онсыз да біліп отырған.

Не өзі келмей, не жеті әйелден туған балаларының бірін жібермей... кішірейтуін қарашы! Хан тұқымы енді қандай шараға құлаш сермер екен?

Төлеңгіт қайтып кеткеннен кейін тағы да төрт күннен соң сырттан шу жетті ішке. Шоң бейберекет айқай арасынан біреудің “сүйіншілеп” жүргенін анық естіді де, алақанын алақанына екі рет соғып нөкерін шақырды.

— Сырттағы не шу?

— Шыңғыс төре келе жатыр дейді.

— Е, сүйіншісі не?

— Төре сапарына байланысты...

Шоң мырс етті де нөкерден:

— Қай жерге жетіпті? — деп сұрады.

— Мына Жасыбай көлінен шыға беріс ауызда болса керек. — Бұл уақытта төлеңгіт ауыл арасында шапқылап, Шыңғыс төренің келе жатқанын жарғақ құлағы жастыққа тимей хабарлап, “сүйіншілеп” жүрген.

— Мына әңгіудікті ұстап алып, байлап тастандар. Содан кейін ауылдағы малшы, жалшы, оттықшыларды, күң-күлді түгел шақыр маған.

Жасыбай аузы Найзатас қуысынан алыс болмайтын. Шыңғыс биенің екі сауымындай уақытта келіп қалуы мүмкін. Төлеңгіттің де үні өшті. Шоң шақырған адамдар бидің табалдырығын жасқана аттады да босаға тұста иіріліп қалды.

— Жоғарылатындар! — деді Шоң. — Араларыңа кісі сыяр жер қалдырмай жағалай отырыңдар!

Кіргендер Шоңның бұйрығын орындап жайғаса бастады. Біріне-бірінің қараған көздерінен “бидің мұнысын қалай түсінеміз” дегендей іштей әбігерлік байқалады. Алайда, оны бірінен-бірі дауыс шығарып сұрамады. Би айтты — бітті. Орындау керек! “Бәрі отырып болды-ау” деген кезде Шоң көзімен жағалай аралап өтті.

— Сығылыса түсіндер... Босағада бір-ақ орын бос қалсын!

Жұлығы шыққан сірі етік, қаудырлаған тон, жыртық тымақтар бірін-бірі итермелей қозғалысып, қағысып, сығылыса түсті. Олар тынышталып “енді не істейік?” дегендей үй иесіне қарағанда, бірінің тізесі біріне асыла қонған адамнан іргеде ине шаншар жер болмайтын. Шоңның екі жағындағы екі малшы да үстіне емін-еркін кіруге бата алмайтын айбынды биге бөкселерін тірей-ақ отырыпты. Бұл отырыстың сыры не болды екен?

— Мен айтпай орындарыңнан қозғалушы болмандар! — деп шегеледі Шоң.

— Күп, би аға.

— Айтқаныңыздай болады, би аға, — дескендер қозғалысып, отырған орындарына әлі де болсын нығырлана түсті.

Аз-кем үнсіз өткен уақыттан кейін нөкер кіріп, тізерлеп отыра қалды.

— Би аға, төре... қонақ...

Шыңғыстың басындағы түлкі тымақ алшысынан. Қасқыр ішіктің екі өңірі екі жакта. Ішінен оқаланған көк барқыт камзол көрінеді. Аяғында саптама етік. Қолында — қамшы. Қонақ кірген бетінде табалдырықтан екі аттап тоқтады да, жағалай көз салды. Бұл не? Мына сығылыса қонған көнетоз киімділер кім? Неге үндемейді өздері? Шоң бұған неге төрін ұсынбайды? Бидің өзі де бас көтерер емес қой? Не болған бұларға сыпыра?

Дегенмен аздан соң Шоңның үні шықты.

— Отыр. Бұйымтайыңды айт.

“Қай жерге отырайын?” дегендей тағы да айнала көз салған Шыңғыс табалдырық тұстан бір бос орынды ғана көрді. Үйдегілердің бірде-бірі төре келді-ау деп не ұшып тұрып орнын берсейші, не қағыс-сайшы. Әлденені түсінгендей болған Шыңғыстың қалың беті жыбыр ете қалды. Қою қабағы түйіліп, түсі бұзылып, отты көзін Шоңға бір аударды да шұғыл бұрылып, есікке қарай адымдай жөнелді. Олауызғы бөлмеден қораға шығар есікті аша бергенде Шоң үйдегілерге:

— Күліңдер! — деді.

Қатар отырғандар кенеттен қарқылдап, қыран-топыр болды да қалды.

Тағы да нөкер жігіт көрінді.

— Ана байлаулы төлеңгітті кайтеміз?

— Шыңғыс қайда?

— Атқа қонды.

— Төлеңгітке Шыңғыстың көзінше дүре соғындар да босатындар. Ендігәрі ол әңгүдік Шоң ауылында ат ойнатпайтындай болсын.

Осылай Шыңғыс төре кете барды.

Арада он шақты күн өткеннен кейін нөкер Шоңға есік алдында Сәлім қожаның аттан түсіп жатқанын хабарлады. Шоң Айторыға төрге көрпе салып, жастық тастауын айтты. Бәйбіше күйеуінің сөзін сол сәтінде орындап, оның оң жағына келіп жайғасты. Осы арада есік мол ашылып, аз-кем уақыт жабылмай тұрды — үйге ырғала басып қонақ кірді. Соңында екі адамы бар. Бірінің қарында қоржын. Шоң түрегеп, қол алысып, төрді нұсқады. Сәлім көрсетілген жерге отырмас бұрын ішігін шешіп еді, оны нөкер жігіт адалбақанға апарып ілді. Сонан соң Сәлім төрге жайғасып, саптамалы етігін шешіп, оны да лыпылдап тұрған нөкердің алдына тастай берді. Осы кезде Сәлімнің атқосшысы көтере келген қоржынның аша берген. Оған Сәлімнің өзі қол сұғып, сәлдесін алып, басына киіп, дұға оқып кетті. Бет сипасқаннан кейін барып ол:

— Би, ел-жұртың аман ба? — деді.

Шоң үнсіз ғана бас изей салды. Осымен сөз таусылғандай Сәлім де, Шоң да үнсіз калып еді, әлден соң қонақ үй иесіне атқосшыларын нұсқап:

— Мына екеуіне қонакасы беретін шаңырақ... — деді де тоқтап қалды.

— Шоңның тамағы үш адамға жетпейді дегенді естіген бе, едіңіз? — деді Шон.

— Сонау Қарқаралы өңірінен бос келгем жоқ. Бұларға айтылатын сөз болса, қысты күні жолға шығып нем бар!

Онаша күбірлесу қыз бен жігітке ғана лайықты. Шоңның соңғы сөзінен кейін Сәлім өзінің атқосшыларына ала көзімен ата қарады “өздерің тұрып кете бермейсіндер ме” дегені еді. Жігіттер түсініп қозғала бергенде, мына жақтан Шоңның да дауысы естілді.

— Қайда барасындар?

— Ауыл үлкен көрінеді, би аға, — деді қоржын көтере кірген жігіт.

— Бұл ауылда кімнің үйін көздеп келіп едіңдер?

— Осы үйді, би аға.

— Ендеше астарыңнан су шықты ма? — деді Шоң аналарға көзін сығырайта қарап.

Екі жігіт екі шонжардың қайсысының тілін аларын білмей әбігерленіп қалды. Мұны аңғарған Шон:

— Қазақ баласынан жасырар Шоңның сыры жоқ, — деді, — отырыңдар!

Одан әрі Сәлім де ештеңе дей қойған жоқ. Жігіттер де қозғалмады. Үнсіз отырып, шай ішілді. Шай соңынан оқылған екі мезгіл намаздан кейін де ағытылған тіл болған жоқ. Сәлім “Шоң үнсіздікпен мысыңды құртады” дегенді естіген. Осыдан екі жыл бұрын осы ауылға алғаш мейман болғанда мұны сезінбеп еді. Ол кезде Шоң ауылы Ерейменнен әрі Жокей көлінің жағасында жайлауда отырған. Әлде есігінен көрінген қамысты айдын, төңіректе кілемдей жайылған көк майса шалғың тынымсыз ескен жазғы самад еңселі сегіз қанат ақ орда себеп болды ма, әлде сол күні Шоң үйінде қонақ болған Жаңабатыр баласы Жанақ ақынның аспандағы аққуға үн қосқан асқақ әндері себеп болды ма, әйтеуір онда Шоң әжептәуір көңілді сияқты боп көрініп еді. Қазіргіден гөрі сөзуарлау да болды. Алайда Сәлімнің сол отырыстан есінде қалғаны — Шоңның өзіне арнап бір сұрақ қоймағаны, адам бар-ау деп мұны өңімеге тартпағаны. Тек ана екі өншімен сойлесуді ғана білген. Сәлім сол сапарында Сүйіндік арасына дін адамдарын енгізіп, қыс — қоныс, жаз — жайлауға жер беріп, малын бағып, өзін күтетін адамдар тағайындауын сұрамақ еді. Осыны сезгендей, Шоң оған сыр-

тын берді де отырды. Тіпті Сәлімнің аузынан мақсатын шығарғысы келмегендей ана екі әншіні үйінен ешқайда жібермеп еді. Қадалған жерінен қан алу Сәлімде де бар мінез. Шоң сөйтті екен деп ол да кете бармаған. Шаруасын биге өзінің жақын адамдары арқылы өткізбек боп Итемгенмен сөйлесіп еді, ол “әкей бізді тыңдамайды” деп жік-жапар болды. Содан кейін Торайғырдың жайлауына барып, кіші биді айналдырып еді, ол “а” дегенде лып ете қалсын. Алайда, іске дереу кірісуге жоктығын, Сәлімнің жүре беруін, ағасымен сөйлесіп, хабарын адам арқылы жеткізетінін айтты. Сол калпы Торайғырдан да сыбыс жок. Оны қуып келген хабар да болған жок. Омар хан екеуінің онаша келісімі бойынша дін адамы, құдай жолындағы адам атымен әр бидің жанына бір-бір жансыз отырғызып қою көзделінген еді. Әлде Шоңның бұған салқын қарағанынан ба, Сарыарқаға көздей келген негізгі мақсаттың өзі орындалмай қалу қаупі туғандай боп көрінді Сәлімге. Дегенмен Торайғырдың ағасына жолыққанын, ал Шоңның оған: “Сен халқыңа жақсылық пен тыныштықты аспаннан емес, өзің күнде басып жүрген қара жерден тауып бер” жауабы Сәлімге де жеткен. Сәлімнің Шоң ауышына содан кейін ат басын салып отырғаны осы.

Шырағдан жағылып, үнсіздік үстіне еңсені баса түскен қараңғылық болмашы ғана сейілген кезде Сәлімнің тілі шықты — Шоңды әңгімеге шақыру мақсатымен сұрақтар қоя бастады.

— Еркектің бақыты неде, би?

Шоң жантайып жатқан еді. Әуелі, түзеліп алды.

— Әйелде.

— Сори неде?

— Әйелде.

— Еркектің мақсаты деп нені айтамыз?

— Сертінде тұру.

— Еркектің өзі деп қандайын айтамыз?

— Серті жоғын.

— Армансыз деп кімді айтамыз?

— Сертін орындағанды.

Осымен Сәлімнің сұрағы мен Шоңның жауабы таусылғандай үй ішін тағы да тыныштық басты. Дегенмен бұл тыныштықты әлден соң Шоң бұзған еді.

— Әйелдің бақыты неде?

— Алқа-танасында...

Шоңның сұрағы осы-ақ болды ма, бұдан әрмен ол тағы үнсіз қалды.

— Ойсыз адамда сұрақ та болмайды деуші еді. Әйелдің ғана қамын ойлайтын биді терең деп түсінуге бола ма?

— Ойы құлқынның төңірегінен аспайтын қозаға қор болмасын дегенім ғой.

Сәлім тосылып қалды. Бұл түнде қайтып сөз қозғалмады. Екі шонжар үнсіз қалғаннан кейін былайғылар да ештеңе дей қоймады. Қонақасы да үнсіз желінді.

Келесі күні сәске түсте Сәлім Шоңға тағы сұрақ қойды.

— Би, не ойлап отырсыз?

— Елімді.

— Елді жеткізетін хақ тағаланы ше?

— Ел ел болса ғана хақ тағала ауызға алынар.

— Кешеден бері маңдайыңыз шаждаға бір тимеді ғой?

— Намаз ел жөніндегі ойды бөледі.

— Намаз бойға рух береді.

— Адамның рухы сертінде. Рухы байдың мақсаты да бай.

— Адамды адам қылып тұрған не?

— Ет пен сүйек.

— Жаны ше?

— Сүйек пен етсіз адам неге ұқсар еді. Ал жан дегеніміз, ол — бір тамшы қан ғана.

— Шаһит болған адамның жаны аспанға ұшады. Қан жерге тамады.

— Адам жер перзенті.

— Алтын қойсаң ғана Шоңның қолы астына барады деуші еді...— деп мүдірді Сәлім.

— Мақсатсыз қол да қозғалмау керек.— Қонағының сөзі Шоңның шамына тиді. Бірақ үйінде отырғаннан кейін өзін-өзі баса берді.

— Мақсат тілеуде болса керек?

— Әрекетсіз тілеу — мақұрымға анапар жол.

Әлде Шоңды сұрақпен ала алмасын мойындады ма, Сәлім азкем үнсіздіктен кейін үй иесіне тағы бұрылды.

— Мен сізді намазға шақырсам ше?

— Қонағымсың құзырымсын.

Үйде екеуінен басқа жан болмаған. Сәлімнің атқосшылары сыртқа шығып кеткен. Айторы манадан балаларының үйінде. Шоң алақанын соғып, нөкерге леген мен шәйнек жеткізуді бұйырды.

Дәрет алған соң Сәлім мен би бір жайнамазға қатар тұрып, намаз оқуға кірісті. Олар намаз әуенімен маңдайларын жерге тигізді, жүрелерінен отырды. Түреген тұрып тағы оқыды. Беттерін сипасты...

— Сіздің намазыңыз қаза болды,— деді Сәлім қайта қатар түзеп отырғаннан кейін.

— Е-е, — Шоң оған иегін көтере қарады.

— Түреген тұрғанда қолыңыз ауыңыздан табылды.

Шоң өзінен-өзі мырс етті де, сәл үнсіздіктен кейін Сәлімге бет бұрды.

— Намаз кезінде адамда бөгде ой болмау керек қой?

— Әлбетте.

— Ой ұясы көңіл ғой?

— Әлбетте.

— Ендеше, көз қайда болса, көңіл сонда. Ал сіздің көзіңіз менің ауымда болыпты.

Келесі күні Сәлім жігіттеріне ат дайындауды тапсырды, яғни қайтудың қамына кірісті. Жолға жиналды. Бірақ келушіде де, калушыда да үн жоқ. Ал Сәлімнің жай келмегені Шоңға аян. Ол да аузын аша қоймай отыр. Соңғы шыны-аяқ шайды төңкергеннен кейін Сәлім бұрылды.

— Қазақта келушінің бұйымтайын сұрау әдеті бар емес пе, би?

— Бұйымтайды сұрау: Шаруанды айт та тез қайт деген сөз. Оны жолаушы кетер кезінде өзі бастар болар.

— Бөкей төренің бір аманаты... — деді де Сәлім тоқтап қалды.

— Кешеден бері баскамен сабақтала бермейтін әңгіме өткізіп, өзің көз алдымда өсіп едің. Сөйтсем, сен де анау күні мен үйге кіргізбей қайтарған төлеңгітің ізімен жүр екенсің ғой.

— Шоң жақсылықты білмейді деген рас екен ғой, — деді Сәлім. Үй иесі оған “не өткізіп қойып едің?” дегендей бүкіл денесімен бұрылып қарады. — Сіздің бала Уәлиге барып сөзін өткізе алмай жатқанда ханға мен де мейман болғанмын. Ал баланың хан дидарын көру сәті мен аттанып кеткен күні түскен. Бала биге хан көңілін кімнің жығып бергенін ойлауыңыз керек еді.

Шоң алақанын сарт еткізгенде нөкер жігіт көріне кетті.

— Итемгенге айтшы. Сәлім қожаға бір ат мінгізіп жіберсін.

— Мен сізден мал сұрап келгем жоқ, — деді Сәлім.

— Ақы сұрамайтын адам атқарған қызметін айтпас болар.

— Егер ақыға жомарт болсаңыз, менің қызметімнің құны — келген ісімнің жүзеге асуы.

— Балаға жаның қайдан аши қойды?

— Өйткені оған сенің жаның ашымапты.

— Құн қуған қожа — арзан қожа. Ал адамның арзан-қымбаты аузынан шыққан сөзімен өлшенетін болса керек...

— “Қожаның қарғысы тиген қожырайды” деген бар.

— Адал қожаның ғана қарғысы қожырата алар...

Араларында қайтып сөз жүрген жоқ. Үнсіз киініп, үй иесімен үнсіз коштасқан Сәлім сыртқа шығып атына мінді...

Арада бір айдай уақыт өтті. Бұл күндері Шоң басынан бір-ақ ой шықпап еді. Олжеке үшін құн төлетуге Бөкей, әуелі, төлеңгітін жіберді. Кемітуін! Шоңмен сойлесуге сол да жетеді дегені ғой. Содан кейін баласын... Оның артынан қожаны... Міне, содан бері ай өтті — жым-жырт. Бөкей құннан бас тартады деп ойламайды. Ал

бас тартпайды екен, ендеше, темірді неге қызғанда соға бермей, суытып жатыр? Егер сұраудан бас тарта қалса, оған себеп нәрсе құннан да, яғни аксүйектің басынан да қымбат бірдеңе болуға тиіс қой. Сонда оның не болғаны? Әлде күтпеген жерден тарпа бас салу үшін белгісіз бір әрекет ойластырып жатыр ма екен? Егер осылай болса, оған қарсы әрекетті біздің де дайындауымыз керек қой. Сонда ол қандай әрекетке барардай? Қызылтау, Желтау, Далба жақтағы елдерге тиісе алмайды. Шорман мен Үкібай “жігіттеріміз сакадай сай” деген. Және олар бұл хабарды қаракесек жағына да жеткізген. Сонда Бөкей бізді нендей тәсілмен үндемей келіп қаппақ? Шоң көп ойланды.

Алайда, бір де бір ойына жауап таба алмай-ақ қойды. Осылай, арада бір айдай уақыт өткен, көктем төбесі көрініп қалған шақта сырттан Өскенбай би келді деген хабар жетті. Өскенбай, Шоңнан кіші. Бірақ аталы рудың басы. Шоң оны есік алдына шығып қарсы алып, амандасып, үйге кіргізді.

Екі ел билерінің арасында үшінші адам болған жоқ. Өздері оңаша сөйлесті.

Өскенбай:

— Уәли ханның тырнағы бәрімізге батты. Озбырлығы етімізден өтіп, сүйегімізге тиді... — деп келе жатқанда Шоң қонағының сөзін ұнатпай бөліп жіберді.

— Оның озбырлығы тобықтыға тиіпті дегенді естімен едім.

— Атығай, қарауыл, алтай, керей, уаққа бүгін салған оның құрығы ертең айдабөл қаржас, тобықты мойнына ілінбесіне кім кепіл?

— Жас шағында тобықтыға қол созбаған Уәли, төрінен көрі жақын кезде қауіп төндіреді деу... — Шоң сөзінің аяғын бас шайкасымен бітірді.

— Ереймен, Баянаула, Қызылтау, Желтау, Қарқаралы, Қызыларай, Шыңғыстау сілемдері мен Нұра, Өлеңті, Шідерті, Ертіс, Түндік бойын жайлайтын қалың казакқа бір бас керек, — деді де Өскенбай Шоңға шекесінен қарады.

— Уәлиден іргемізді аулақ салайық дейсің ғой?

— Иә, биеке.

— Сонда аттарын өзің атаған жерлерді мекендейтін қалың казактың ханы кім болады?

— Ораз тұқымының ең үлкені Бөкей төре арамызда, — деп Өскенбай сәл кідірістен соң қайта сөйледі. — Құдай тағала Бөкейге осылай қарай барар жолды Нұралы арқылы корсеткен болар. Осыған жә десек оның қадамы да жаратқанның ісі.

— Бұл әңгіме қайдан, кімнен шығып жүр?

— Орыска Бөкейдің өзі талап қылған екен. Ал жандарал “сені ру басшылары қолдайтыны жөнінде хат жазсын” депті. — Хан тұқы-

мының құнынан асқан себепті Шоң жаңа апты. Таққа отыру үшін Шыңғыс хан ұрпағы өлігінің құнын сұрауды қою былай тұрсын, өз қолдарымен тірісін құрбан етуге бар. Бөкейдің құн мәселесінде үнсіз қалу себебі осы екен ғой Жөн! Жөн!

Шоң Өскенбайға иегін көтеріп қарады.

— Ондай хатты өзің жазуға жок болсаң, Шоң үйінде отырмаған болар едің!

— Мен Бөкейдің әрекетін жөн көремін.

— Алыс ханның батпаған тырнағы батты деп байбалам салғанда сен оны жақыннан іздеп жүр екенсің ғой?

— Елдің елдігі ханының бар-жоғында болса керек.

— Қазақтың іргелі атасының биі төленгіт боп томпаңдап жүрмін де? Бөкей Сарыарқаға келместен бұрын да тобықты хансыз өмір сүріп еді ғой деген ой келмеді ме, Ырғызбайдың баласы? Қай хан саған Шыңғыстауды қоныс қыл деп берген еді? Оны жасаған өз бабаларың. Төренің жұмсауымен балаша жүтіргенше соларды пір тұтып, еліңнің еңсесін көтеріп отыра берсең не етті! Жуантаяқтың тобықтысы жіңішкеріп-ақ қалған екенсің!

Өскенбай қайтып ләм-мим дей алмады. Ол келесі күні ертерек қайтар жолына түсті.

* * *

...Бөкей сатылған руынан шыққан бір жігіттің Олжекені өлтіргенін естігенде қатты қапаланды. Олай аунап, былай аунап, аһылап-үһілеп, Сәлімді шақырып, оған оқиғаны хабарлап, осы жөнінде ақыл-кеңес сұрады.

— Бір төре үшін он қараның басы көптік етпейді, — деді Сәлім.

— Ықпалымыз жүріп тұрған ел болса, онын санап алып, бастарын қағып түсіру қиынға соқпас еді-ау! — деп күрсінді Бөкей. — Шоң бір қара үшін он төренің басын қағып алуға бар адам.

— Ендеше қаракесектен отыз шақты атпал жігітті атқа отырғызып, аттандыр Сатылған қонысы жаққа. Төбелеріне әңгір таяқ ойнатып, олай бір, былай бір өтсе, төренің құны алынды болып шығады.

— Олар да ел ғой. Қарап отырмас.

Бөкейдің бұл сөзді айтқандағы “Қаракесектен де шығын болуы мүмкін ғой” деген ойын Сәлім түсіне қойды.

— Оған қиналма, төрем, қай жақтан өлсе де қарадан өледі.

Бөкей бүк түсіп отырып қалды. Көкейінен орыс жаққа жолдаған хаты шықпайтын. “Егер мені хан сайласаңыз... — деп басталатын хатында, — ел арасының тыныштығын сақтар едім. Оны бұзғандармен аяусыз күрес жүргізер едім” деген жолдары болатын. Хат Тобылда. Егер орыс ұлықтары мұны... талап-тілегін қабылдау ниетінде болса, Сәлім ұсынып отырған әрекеттің хандық жолына

ор боп қазылуы мүмкін. Орыс жағына ісі түспеген кезде, мұндай оқиға бас көтере қалғанда, қандай әрекетке барам десе де мұның қолын кім тартқандай еді. Әттең, әзірге беті ашылмай тұрған хат мәселесі... Егер губернатор “Орта жүзде бір хан бар, екіншісінің қаншама керектігіне көзіміз жетпейді” деген жауап берсе, Бөкей Сәлімнің ақылын алып, қаракесек жігіттерін шімірікпестен атқа отырғызар еді... Жок ол қазір мұндай шараға бара алмайды, бара алмайды.

— Ойланып қалдыңыз ғой, төрем? — деді Сәлім. Бөкей өзінен-өзі отырып басын шайқады.

— Ата-бабамның күн кесу салтына барамын. Төренің құны — үш жүз жылқы.

— Ана қыздың ішінде кеткен де төре ғой, — деп қалды Сәлім.

— Шоннан үш жүз жылқы санап алсақ та аздық етпес. — Осы тұста Сәлім бірдеңе дейін деп келе жатыр еді, Бөкей оны қолын көтеріп тоқтатты. — Ендігі ақылыңыз артық. Үш жүз жылқы!

Келесі күні бір пысық төленгітін “ел жақсыларының келіскені” деп Шоңға аттандырды. Араға үш күн салып ол хабарды жеткізу былай тұрсын, Шонның бет-жүзін көрмегенін айтып келді. Бұдан кейін Шыңғысты жолға шығарып еді, ол Шоңның өзін қалай қарсы алғанын тәптіштеп жатпай-ақ әкесіне:

— Өмірімде қараның алдында мұндай қара жер болмаспын, — деді.

Бөкей “осы бір істі сіз тындырып қайтыңыз” дегенде Сәлім бас тарта да алмады, ләббай дей де алмады. Дегенмен, жүрегі Шоңмен кездесуден қаншама шайылып тұрса да ол атқа қонған еді... Ал сапардан қайтқанда Бөкейге сөкпай, өз үйіне тура келіп түсті де, жанға көрінбей жатып алды. Бөкей Сәлім сапарының да сәтсіз аяқталғанын сезіп, енді нендей шараға жол берерін білмей, Шоңды ала алмағанына іші күйіп, сары уайымға салынып жатқан күндердің бірінде Семьярдан екі орыс келе қалсын. Хатты: “Сіздің хан болуыңызды қалайтын билер, мұнысын өз аттарынан хат хазып хабарласын” депті. Сонау іш жақтан арнайы адамдар келгенмен олардың хабары Бөкейді қуантпады. Ол сары уайымға қайта салынды. Қаракесек, тобықты, найман, керей билерінен қолдау табу қиынға түспес. Ал Шоңнан ше? Шоң Бөкей хандығына бағынбаймын десе, ықпалындағы қаржас, бәсентин билерінің де теріс қарап кетуі мүмкін. Ал айдабол руы қанжығалымен аралықта жатыр. Сүйіндік ұрпағының басынан аттап олар да қолдаймыз, бағынамыз дей қояр ма? Керей, алтай, қарпық, тоқа, атығайға кісі жіберейін десе, Уәлидің көзі тірі. Онымен қақтыққысы келмейді. Жә, хан болу ойы басына келгенде-ақ Бөкей соңғы аталған руларды іштей есебінен шығарып тастаған болатын. Сөйтіп, ол қазақ руларының Ертіске

жақын жатқандарын иемденген еді. Ал Цон көнбесе, сырттай иемденіп жүрген қазақ руларының тағы да жартысы колынан шығып кетейін деп тұр. Осы тұста “Бөкейдің қандай қадамға жөн бергені дұрыс болар еді?” деп ойлаған Бөкей кенет іштей орыстарға тиісті. “Не болса да өзіммен тікелей байланысып, тындыра салатын іс еді ғой. Қараның биінде не шаруасы бар екен? Құдай санатқа қоспаған қараның биімен орыс санасам дей ме? Осынау далаға әскерімен келмес пе, би атаулыны жинап алмас па, содан кейін оларға “Бөкей хан болады. Сендер оған бағынасыңдар!” демес пе! Қысқа мәселені ұзын сөзге айналдырып... Енді мына жағдайға байланысты күн қууды тоқтатуға тура келер. Бір есептен мына мәселенің алдына күн дауын салғаным да дұрыс болды ма, қалай? Егер тағы біреуді жіберсем, Шон: “Күн дауламағанына шүкіршілік” деп қолдау хатын жаза қоймас па екен? Осылай бір қадам жасап корейінші. Күн мәселесінде менен де қателік кетсе керек. Оу баста, төлеңгітті бекер жібердім. Намысына тидім ғой. Әңгімені Шыңғыстың өзін жіберуден бастамаппын. Немесе Шыңғыс пен Сәлімді бірге аттандырғанымда іс аяғы басқа арнаға түсетін бе еді, қайтетін еді? Сөйтіп, енді алда күннан да қымбат іс тұр. Күн мәселесін өзiрге артқа сақтай тұру керек те, хан болып алғаннан кейін құстыру керек! Шонға қолдау хат жаздырғанша күн мәселесі ауызға алынбайды. Ал енді оған кімді жұмсаған жөн? Не болса да айдабол биіне сөзі өтетін біреуді жіберу керек!” Орыстар Семейға аттанып кеткеннен кейін Бөкейге күндіз күлкі, түнде ұйқы бермеген ой осы болды. Ол балалары мен немерелерін жинап алып кеңес те құрды. Сен тұр — мен атайын өңшен! Бұлардың арасында жыңды төре ғана болған жоқ. Балаларымен олай ақылдасып, былай ақылдасып, Батырдың ақылына тоқтады. Ол Шонға Өскенбайды салу керек дегенді айтқан. Жөні бар сияқты. Өскенбай — Шон: “Әкем Едігемен үзеңгілес өмір сүрген” деп құрметтейтін Ырғызбайдың баласы. Өскенбай сөзін, Шонның қазақ арасында қатты сақталатын аруақ сөзі деп қабылдауы мүмкін. Осы жерде Шыңғыс “әуелі, әкейдің хан болуы жөнінде Өскенбайдың өз пікірі қалай екен, ол әкейдің қадамын қолдай ма, жоқ па, соны біліп алу керек” деген пікір айтты. Егер өзі қолдау хат жазатын болса ғана оны Шонға салу керек. Әйтпесе... Сөйтіп ата тегі де, нағашы тегі де хан тұқымынан Батырды Шыңғыстауға аттандырды. Батыр бұл сапарынан он күннің қаралдысында оралған еді. Ол Өскенбайдың өзін ала келіпті. Мұны көргенде Бөкейдің іші жылып кетті. Иә, Өскенбай тіл-хат жазуға бейіл екен. Содан кейін “әкейдің сізде бір бұйымтайы бар” деп алып келіпті. Өскенбай Шонға барып сөйлесуден де бас тартқан жоқ.

Алайда, ол қайтар жолында Бөкей қыстауына соқпай Шыңғыстауға турасынан тартып отырыпты. Осыдан Бөкей оның сапары-

ның сәтсіз аяқталғанын аңғарды. Осы тұста Сәлім Бөкейге бір ақыл айтты. “Іргеде отырған Шорманмен сөйлесіңіз” деді. Жөн-ау! Тіс қақпаған баланы өз жағына иіп алса, Шоң қайда кетеді. Шорманның пікірі — Сүйіндік балаларының жартысының пікірі. Одан хат түсіріп алса, Шоң өзінің айдабөлімімен айдалада қала берсін. Содан кейін бәсентин биі Қазанқаппен де табысуға болар.

— Енді істі артқа сала бермеу керек, — деді Сәлім.

Иә, Бөкейдің алдында тұрған бүгінгі істің ісі — билерге өзін қолдайтын хат жазғызу.

Қаржасқа би сайлағаннан бері ешкім салауат салып, “билік айтыңыз” деп келе қоймаған, Шорман, Шыңғыс төре келіп, “әкей өзіңмен бір іс жөнінде ақылдаспақ еді” дегеннен кейін шешесіне қарады.

— Бар, қарағым, бар. Бөкей әкенді көрген адам. Үлкеннің меселін қайтару қазақта жоқ әдет, — деген соң жанына нөкерлерін ертіп атқа қонған.

Бөкей Шорманды жабағы сойып, дәс көтеріп қарсы алды. Ере келген қаржас жігіттерін бөлек үйге түсіріп, Шорманды Бөкей, Сәлім, Батыр, Шыңғыс ортаға алып онаша отырды.

— Құнсыз ер сұраусыз мақұрым болғанмен бірдей, — деп бастады Бөкей сөзін. — Қазақтың “сұраусыз қал!” деген қарғысы да бар. Менің, оу баста, Олжеке құны жөнінде қатты кеткенім содан еді. Сонда да Ысқақ өз туысың болса да саған салмақ салғам жоқ. Өзін Сүйіндік балаларының тірісінің үлкенімін деп санайтын Шоңға шүйілдім. Ал Шоңның құнды қаржастан ғана төлетпек ойы бар екен. Содан кейін мен тоқтадым.

— Соңғы жылдары жүдеушілік көрген қаржасты Шоң аямаған соң, төренің аяйын дегені бұл, — деп бөлді Сәлім Бөкей сөзін. — Сен Уәли хан ауылында жатқанда менің де жеткенім есінде шығар?

Шорман сөз иесіне бала көзін кең ашып қарады.

— Хан сені босағасынан сығалатпай жатқанын естіп, мені осы Бөкей төре жіберді. Мен кетісімен саған ханның есігі түгіл, көңілі де ашылды.

— Оны Үкібай ағам екеуімізге неге айтып кетпедіңдер?

— Ағайынға қол ұшын бергенім үшін ақы сұрауым керек пе еді?

— Шоң ғой бала не болса, сол болсын деп үйінде қасарысып жатып алды, — деді Шыңғыс.

Шорманның ендігі қараған көзінде Сәлімге арналған алғысы бар еді.

— Түнеу күні Өскенбай айтты, — деп сөзге Батыр араласты. — Шоңнан Шорманның қандай ерекшелігі бар деп сұрағанымда оның ерекшелігі балалығында деді. Сонда Өскенбай “неге би сайлады-

ңыз?” дейді. Шоң оған “бала басқарған ел қолдағы ойыншық” деп жауап беріпті.

— Шоң бала санаса, санатқа өзім алайын деп, үлкен басыммен қонакасы беруді жөн көрдім, — деді Бөкей, — тай-құлындай тебісіп өскен кешегі замандасым Күшіктің көзі.

— Алла жарылғасын, тораға, — деді Шорман.

— Қаржас та іргелі ел. Айдаболға қарап отырған күні жоқ. Жас болса да басы бар. Құдайға шүкіршілік. Айдабол танымаса, мына жағында қалың қаракесек. Ол да өзіңе бөтен емес, — деді Сәлім.

— Ошағы бөлектің — ойы да бөлек! — деп қойды Бөкей.

Шоңның былтырдан бері бір де бір мәселе жөнінде өзімен сөйлеспей, бір рудың басы-ау деп ақылдаспай келгені Шорманның есіне енді түсті. Сол себепті Бөкей сөзі оның көкейіне қонған еді. Қарап отырса, Шоң мұны расында да елемейтіндей. Елемейтін емес-ау, мүлде елеусіз қалдырғандай. Не айдабол, не қаракесек, осы екі іргелі атаның біріне сүйенбесе, қаржас жалғыз өмір сүре ала ма? Өмірдің мәні — ағайынмен қарым-қатынаста. Тіпті сол ағайынмен кикілжіңге келіп жүрудің өзі — өмір мәні. Оның үстіне төре Олжеке құнын кешіріп отыр. Ал кешірмесе, Шоң құнды сүйіндіктен тараған рулардан жаппай жинап берудің орнына жалғыз қаржасты қыспақ екен. Мұны жанашырлық деуге бола ма?

Шорман осылай ойлады. Бұл ой оған өзін қоршағандар не айтса да бас идіре берді. Орта жүздің шығыс жағындағы халықтың өз ханы болуын да қолдады ол. Осылай, жалпы саны 1720 түгін болып саналатын анай, алтынторы, сатылған, әлімбет, ақ-бура, тұлпар бас қосқан қаржас атынан Бөкейдің хан болуын қолдаған хат жазылып, ру таңбасы салынып, Шорманның бармағы басылды.

— Міне, енді сенің есіміңді жандаралдың өзі білетін болады, — деді Сәлім, хатты желге бұлғап кептіріп отырып.

Шорманнан балалық мінездің кете қоймағаны оның жайраңдап күліп, бармағының ізіне қарай беріп отырғанынан да аңғарылып еді.

* * *

Өскенбай сапары көп сырдың бетін ашты. Ол жүріп кеткеннен кейін, Шоң терең ойға шомды: “Бөкей губернаторға Орта жүз қазақтарының Ертіске бейім жатқандарына “мені хан сайла” деп өтініш айтып, оған орыс жағы: “рулар басы сенің хан болуыңды қолдайтындарын білдіріп хат жазсын” деген ғой, тегі. Сонымен Бөкей адамдары осынау далада шарқ ұрып жүрген болды. Қазақтың хан атаулыдан мезі болғанын орыстар білмейтін де шығар-ау. Араласып өмір сүрмеген екі халық бірінің сырын бірі қайдан

білсін! Ендеше, оны білгізуге, сойтіп, Бөкейді хан сайлатқызбауға тырысу керек! Бұған, әрине, жалғыз Шоңның өзінен барған хат жеткіліксіз.

Шоң бұл қадамын қанжығалыдан бастап, бөсентін жағын орап, сүйіндіктен тараған рулар билерімен кездесумен аяқтамақ болды. Сапарын ойша былай сызып алудың екі себебі болып еді.

Бірінші, қанжығалы, бөсентінді қатқақта шолып алу. Екіншіден, ол жақтарға Бөкейден бұрынырақ ықпал жасауға тырысу керек. Ал сүйіндік рулары өз туысы. Шоңсыз адым аттап, өз беттерімен ешқандай да әрекетке жөн бермейді.

Сол күндері Шоң Қазанқапқа кісі аттандырып “маған Керекуден жаза білетін біреу тауып жіберсін” деп сөлем айтты. Көп кешікпей Шоңның адамына еріп, бір татар жігіт келе қалды. Ныспым Ильдар деді. Шоң оны қандай ру билерінің хатын жазуға пайдаланайын деп отырғанын айтқанда Ильдар:

— Неше күн ұстайтын боласыз? — деді.

— Аққол — Жайылма мен Қызылтау — Желтау аралығында қаншама би бар, солардың хатын түгел жиып болғанша.

— Мен Керекуде бір айда қырық сом табамын. Ал сізбен жүрген күндерімде... — Ильдар аз-кем күмілжіп бөгелді де, — бала-шағам бар адаммың, — деді.

— Екі айына бес жылқы аласың, — деді Шоң.

Ильдар іштей “бір жылқы 25 сом, бес жылқы 125 сом” деп есеп шығарды:

— Келісуге болады, — деді.

Сойтіп, Шоң, әлде қыстың соңғы күні ме, әлде көктемнің алғашқы күні ме, әйтеуір боран-шашыны тыйылмаса да аяз қаһары сынған күндердің бірінде жолға жиналды. Сапар серіктігіне “кімдерді алсам екен?” деп ойлағанда есіне алдымен Ысқақ түскен еді. “Олжекеге пімірікпей пышақ салған мынау... Кекті осылай ала біліңдер!” деп корсете жүрмек ойы бар еді. Аңада оны “жылқыда боларсың” деп бағыт сілтеген өзі. Қос басын шақырып, “Ысқақты маған жібер” дегенде анау:

— Сол жігіттің арамыздан ғайып болғанына бір айдай болып қалды, — деді.

Сапар алдында арбасын жасап болып па екен деп, Былқылдаққа кісі жіберіп еді. Шоң жасы ұлғайған сайын салт жүруді күннен-күнге қиынсынып бара жатқан. Шана жүретін күндер артта қалған. Алайда, адамы “Николай ұшты-күйді жоғалыпты” деген хабар алып келді. Бұл мәселеде амалы таусылған Шоң нөкерлерімен Ереймен жаққа қарай қаракерге мініп, салт жолға шықты.

Адамның өткен өміріне шолу жасататын, тәубесіне келтіретін, сәті мен сәтсіздігін, істерінің жөнді, жөнсіздігін көңіл таразысына салдырып, есін жинататын оқиғалар болады. Бөкейдің орыстарға өзін Орта жүзге хан сайлауын сұрап жазған хаты Уәли үшін сондай оқиға болды. Ал орыстардың Бөкейге: “ру билері сенің хан болуыңды қолдап, бізге қағаз түсірсе, онда өтінішіңіз қабыл болады” деп кісі жіберіпті дегенді естігенде, тағынан түсіп ордасын кезіп кетті. “Мына Ораз тұқымының көкуін-ай! Оған билеп-тостейтін халық аспаннан түспейді. Орта жүзге жармаспақ! Дүние не болып бара жатыр?” Уәли ойы а дегенде ашық күнгі сайрап жатқан жолдай айқын жөнге түсе қоймады. Әрі қараңғы, әрі тұманды түнде бір орынды айнала бергенге ұқсады. Не болмаса ол қалай қарай бұрылмасын бетке ұра беретін Арқаның боранындай үйірілді. Үшінші атасының аты Абылай еді. Одан туған бала Уәли атанды. Өз әкесі Сабалақ та Абылай есімін қабылдады. Ол да баласына әкесінің есімін беріп еді. Алғашқы Абылай төңірегіне соғыс салып тыныштық бермегеннен кейін қанішер атанды. Оның баласы Уәли әкесінің даңқы мен жасап берген дәулеті былай тұрсын, өз басына да ие бола алмады. Көрші хандардың бірі Түркістан қаласын алып, Уәлидің өзін бас қылып, бір түнде бала-шағасын қырып кетті. Сабалақ бір құлдың көмегімен ғана аман қалды... Уәли хан өткен замандарға көңіл көзін салып қараса, аталары басынан көшкен оқиғалар өзі өмір сүрген заманда екінші рет қайталанып бара жатқандай. Өз әкесі Абылайдың беделі қандай болып еді? Көрші елдердің бәрі де одан ақыл-кеңес сұрап, ордада елшілер сапырылысып жүрмеп пе еді? Қалмақ ханы Қалдан әйелдікке қызын, орыстың қатын патшасы грамотасы мен шен-шекпенін, Богдохан анбаны деген атағын беріп, қылыш сыйлады. Оны қазақтың үш жүзі бірдей хан таныды. Ал одан туған Уәли ше? Оған әкесінің тағынан басқа не қалды? Мұның үлесіне қазақ даласынан Сыр, Есіл, Ертіс, Шу бойларын жайлаған халық түгел тиіп еді. Әкесінің өсиетін орындап, қараға қайырымсыз болды. Мұның аяғы неге әкеп сайды? Шоң бастаған сүйіндік, алдымен, бұдан теріс қарап кетті. Қаракесек Бөкей тұқымының ықпалына шырмалды. Қаңлы мен қоңырат Қоқан қолында, керейдің жартысы орыс жағына өтіп кетті... Сонда мұның да әкесі қанішер Абылайдың атақ-даңқына ие бола алмай қаракшы қолынан өлген өзі аттас атасына ұқсап қалғаны ма? Егер Абылай есімділер шетінен мықты болып, Уәли есімділер үлесіне ездiк тие берсе, онда бұл да әкесінің есімін қабылдар еді ғой. Жок, мұның таққа отырған кездегі алғы мақсаттарының бірі өзі аттас атасының есімін де биікке көтеру еді. Енді қарап отырса, өзі сол атасының ізімен құлдырап

бара жатканға ұқсайды. “Жок! — деп түйді кенет Уәли ойын.— Орыстың қатын патшасынан алған грамота қағаз мұнда да бар. Оның бетінде орыс патшалары анасының қолы тұр, мөрі бар. Ендеше олар Уәли хандығын бөлшектей алмайды. Уәли оны бөлшектеуге бермейді”.

Уәли осыдан екі жыл бұрын Сәлім жанына отырғызып кеткен қожасын шақырып алып, губернаторға хат жазуға қағаз, қаламын сайлауды бұйырды да, өзі бөгеле берді.

Ана жысы “керуен жолдарын қағазға сызып алуды көздеп келген офицерді жасауылымен бұл Петропавл камалына қайтадан қуып тықты. Одан кейін “ескіден қалған кен орындарын көрейік деген едік” деп келген орысты да бұл ордасынан асырмай қайтарып жіберді. Атығай, қарауыл рулары жайлаған жерлермен өтетін керуендердің қауіпсіздігіне “жауап бермеймін-ді” тағы да ашықтан-ашық мәлімдеді. Содан кейінгі бір істерді оның ойланбай істегені хак. Өткен күндерге қайырылып қараса, соның бәрі орыс қадамына қарсы, қасақана жасалған әрекеті сияқты болып шыққан екен-ау! Ол әр түрлі мәселемен Богдоханға үш-төрт рет кісі жіберген болатын. Енді уақыттарын сәйкестіріп қараса, орыстардың ұсыныстарын қабылдамай қайтарып жіберген жолдары артынша, Богдаханға адам аттандырып отырыпты. Мұны губернатор білмей отыр деп ойламайды... Сонда Уәлиге не істеу керек? Нендей шараға құлаш сермегені жөн болар еді оның? Дәрменсіз, қарап отыруға болмайды ғой!

Бүгін қожа қағазына қалам тартпай кетіп отыруға мәжбүр болды. Ал Уәли басы әрі-сәрі ойдан арылмады. Осы күндердің бірінде қанжығалы торесі, өзінің немере інісі Нұрмағамбет келе қалсын.

— Шоң қанжығалы билерінен Бөкейді хан сайлауға қарсымыз деген қағаз алып жүр, — деді ол.

Уәли басын көтеріп алды.

— Сен маған “не істейін?” деген сауалмен келіп отырсың ғой, сірә?

— Иә, хан ием. Шоңның жүрісінен мен жақсылық күтпейтін адаммын.

— Сен оның қадамына бөгет болма, — деді Уәли. — Жинасын хатын.

— Қанжығалыға ықпалы өтіп кетпес пе екен дегенім ғой.

— Бұл жолы ол біздің ісімізбен жүр және бізге нені қалай атқару керектігі жөнінде үлгі көрсетіп жүр.

Уәли туысқаны көзінен өзінің соңғы сөзіне түсінбей қалғанын байқады да, ойын ұғындыра бастады.

— Сондай қарсылық хатты керей, алтай, қарпық, уак, қыпшақ, қырғыздар арасынан біздің де жинауымыз керек.

Қожаға үлкен жұмыс табылды. Бір айдың ішінде аталмыш рулардың әрқайсысынан орта есеппен бес бұтағы, әр бұтақта тоғыз жүз түгін, әр түгінде төрт-бес жан бар деп есептегенде жүз мыңнан астам адам атынан жазылған хат дайын болып, оған Уәли: “Орта жүзге ана патшаларыңның өзі мені хан сайлап қойған. Сіздердің елді бөлшектеуге хақыларыңыз жоқ!” деген хатын қосып, Петропавл камалына аттандырады.

Қазақ рулары билерінен хат жинау арқылы Бөкейді хан сайлауға қарсылық білдіру ойынан кейін Уәли кенеттен өзінің байсалды, хан тағының орнықты екенін сезгендей күйге көшті.

Бұған екі нәрсе себеп болып еді. Біріншісі, губернатор енді орыстың қатын патшасының өзін хан ретінде танығаны жөнінде берген грамотасымен таныс болып отырады. Сапырылысып, ауысып жататын орыс әкімдерінің бұл жайтты ұмытып, естеріне алмай жүрулері мүмкін ғой. Уәли хатымен танысканнан кейін тәубелеріне қайтып, қалайша, жаздық-жаңылдық демес екен! Екіншісі — Сәлім сәлемін жеткізіп кеткен Қокан жағы. Былтыр Омар қолы Түркістанды басып алды. Уәли бұған аса қынжыла қойған жоқ Қокан жағына бара калсам, тағымды қоятын жерім бар деп түйген. “Хан болса, халық та, жер де табылар-ау” деп ойлайтын Уәли. Омар Ғұбайдолла таққа отырғанда, алдымен қолдайтынын айтып отыр. Ендеше Уәли тұқымы еш жерде ескерусіз қалмайды.

* * *

Қанжығалы арасына Абылай тұқымы тараған. Ал оның Сыздық деген баласынан туған Нұрмағанбет деген немересі Бөгенбай батыр ұрпағын ашса — алақанында, жұмса — жудырығында ұстайтын және қанжығалы арасында шаруасы барлар бұл өңірге келгенде ісін Нұрмағанбет төреге сәлем беруден бастаушы еді. Шоң өйткен жоқ. Бұған оның төре атаулының табалдырығын аттамау жөнінде берген серті бірінші себеп болса, екіншіден Нұрмағанбет жас жағынан өзінен кіші. Егер қазақтың әдет-ғұрпын құрметтеп сақтайтын төре болса, ол өзіне келіп сәлем беруге тиіс. Төрелер әдетін жақсы білетін Шоң, әрине, мұны күткен жоқ. Ол Ерейменнің теріскей бетіне жеткенде Сасық бидің үйіне түсті де, онда бір түнеп, шаруасын тындырды да үй иесінен өзіне керекті бидің қыстауын сұрап келесі күні тағы да жолға шықты...

Шоң осы сапарға аттанар алдында Абылайдан тараған төрелер жағынан “елді бүлдіріп жүр” деген айқай-шу, наразылық туып қалып, жолын ауырлата ма деп ойлап еді. Алайда, ол мұндай оқиға кездестіргеннен кейін “шаруамның сәтінің басы осыдан басталғай” деп ырым тұтып, Ертіс бойына аса бір көңілділікпен түскен еді.

Қазанқап Шоңды арнайы тігілген үйге, нөкерлерін балалары мен малшы-жалшыларының үйіне түсірді.

Шоң Қазанқапқа үш мақсат көздеп келген еді, Бәсентин бұтақтары бура бәсентин, апай, бәйімбет, жаманай, әтей, күшік, ақтілес, сырт бәсентин билерімен сұқбаттасып, олардың аттарынан да хат жазғызу. Бұл бұтақтардың әрқайсысы бес-алты тармаққа бөлініп кететін. Алайда, Шоңның тым ұсақтап кеткісі келмеді. Бәсентин атынан Қазанқаптың өзі бастаған он шақты бидің хаты аздық жасай қоймас деп ойлады. Осыншама хат сүйіндік балалары мен қанжығалы атынан барса, губернаторды ойландырмай қоймас деп түйді Шоң.

Қазанқап өзінен төменгі он шақты бидің аттарын атап шақыруға кісі жіберді де, олардың басы қосылғанша қонағымен екеуі өңгіме-дүкен құрып жата берді.

— Би аға,— деді Қазанқап, әдемі қара мұртын сипап отырып, — осы мәселе жөнінде бізге пікір керек.

Шоң үй иесіне иегін көтере қарады. Бәсентин биінің ұсынысы Шоңның үш ұйықтаса да түсіне кірмеген жай. Шоңның көз қарасымен қойған сұрағына түсінген Қазанқап ойын жалғай берді.

— Тың жолға халық қашанда үрке қарайды. Біздің хан атаулыға қарсылық білдіруіміз көкейлерінен шығып отырған күннің өзінде халық өз ойымен, санасымен мойындап болғанша, соңымызға ере қоймасы хақ...

— Сондықтан да? — деді Қазанқап ойын аша түсуге шақырған Шоң.

— Сондықтан қазақ даласында бізден бұрындар өткен, есімі ойгілі, бізбен мақсаттас болған біреуді пір тұтып, біздің тұтынып отырғанымыз көктен түсіп отырған, не болмаса еріккеннен ойлап табылған жай емес. Атам қазақтың бұрындар небір жайсаңдары өмір мақсаттарын ханмен, хан тұқымымен күреске арнап өткен деп атын атап отырып сөйлегеніміз ұтымды болар ма еді, қайтер еді.

— Ойыңа түсіндім. Сонда қазақта ондай кім бар?

— Кешегі өткен Бұқар ағамыз.

Шоң басын шайқады.

— Бұқар жыраудың Абылайды көп мәселеде тежеп, сөзімен аяғына шідер салып отырғаны сөзсіз. Бірақ ол хан атаулыға қарсы болған жоқ.

— Кіші жүз Байбақты Сырым батырдың есімі де елімізге Бұқар жыраудан кем тарамаған ғой.

Қазанқап айтып отырған Кіші жүзде Шыңғыс хан тұқымының таққа таласып, бірінің етін бірі жеп, Орынбор губернаторына бірінің үстінен бірі домалақ қағаз қуып келе жатқан екі саласы бар. Бірі Өсектен, екіншісі Жәдігеден алады. Кіші жүз хандары бұрыннан

Жәдіге тұқымынан сайланып келген. Ал Өскен шыққан ең тұңғыш хан Әбілқайыр болып еді. Оны Барақ сұлтан өлтіргеннен кейін, Нұралы хан болды. Одан кейін Кіші жүз тағы Нұралының кіші баласы Айшуаққа тиді. Ал тақты қайта тартып алуды арман еткен Жәдіге ұрпағының қолдары өмір бойы Өсек ұрпағының жағасында кетіп барады. Сырым соғысының бүрк еткеніне отыз жылдан асты. Ол Жәдіге ұрпағымен күрескенде көмекті Өсек тұқымынан, Өсек балаларымен күрескенде көмекті Жәдіге ұрпағынан тауып жүрді... Шоң осыны айтқанда Қазанқап:

— Нұралыдан кейін Ералы, Ералыдан кейін оның інісі Есім хан болған. Осы Есім ажалын Сырым қолынан тапты ғой, — деді.

— Онымен Сырым Кіші жүзге хан сайлатпай қойған жоқ. Есім өлгеннен кейін таққа оның інісі Айшуақ келді. Мұны — бір де. Екіншіден, сен Сырым Дат баласын аузыңа бекерден бекерге алып отырған жоқсың. Біздің де төңірегімізде бірімен-бірі бітіспес жау Ораз бен Абылай ұрпағы бар, осылармен күрескенде Сырым тәсілін алайық дейсің ғой. Жоқ! Өлгенде менің екі қолым екі ханның жағасында жататын болады.

— Сондағы түпкі көздеген мақсатымыз не болмақ?

— Қазақты біріне-бірін жегізіп қойған Шыңғыс хан ұрпағы. Қазақ руларын біртіндеп өз жағымызға шығарып алсақ, Шыңғыс ұрпағы айдалада қалады.

— Бұған қолыңызды қалай жеткізбек ойыңыз бар?

— Билер арқылы. Әне, осыдан он бес жыл бұрын жиырма мың түтін керей қақаған қыста Ертістің ар жағына өтіп кетті ғой. Уәли оларға ештеңе де істей алмады. Яғни, ханға жалтақтамаған билер халқын қалаған жағына бұрып әкете алады екен. Тіпті, алысқа бармайын. Өзіміз де төре атаулыға қолымызды сілтеп тастап отырған жоқпыз ба? Сондықтан да біз не Уәлиге, не Бөкейге жалтақтамай отегін боламыз. Ал халықтың соңымызға ергені — ол — бізге сенгені. Ертең не Бөкей, не Уәлидің біріне жалтақтайықшы халықтан сол сәтінде айырылмасақ әкел қолыңды. Осының бәрі халықтың да хан атаулыдан мезі болғанына дәлел. Ендеше сенімен біз, сол халықтың басындағы адамдар ретінде дұрыс жолдамыз.

— Сонда халыққа кімді пір тұт дейміз?

— Өзінің сенімін! Хансыз өмір сүруге болады деген сенімін! Адамның пірі — өзінің сенімі!

— Айталық халық хан атаулыдан теріс қарап кетті. Не болмаса, арасынан хан атаулы аластатылды. Әрқайсысы өз руының ішінде ханнан бетер емес өңшең би жиналды. Бас қосып мәжілістескенде дауласса кетті. Осы жерде түйінді сөзді кім айтады?

“Иопр-ой! — Шоң хандармен күресті. Өмірлік мақсатына айналдырып алса да мәселенің осы бір жағына ой жүгіртпейтін-ау.

— Иә, расында да әр ру билерінің кеудесіне нан піскендей ғой. Оларға түйінді сөзді кім айтып, ортақ пікірге кім келтіре алады?” Шоң көп ойланды. Ол кіші биге жауап бере алмай үнсіз қалды.

Шоң Бөкейдің ісі түсу сәтін өз пайдасына айналдыру мақсатында төре қаһар төгіп, күш көрсетпек бола қалған жайда және өзін осы жолға шығарған әрекетінен ештеңе өнбей орыстар оны хан сайлай қалған жайда не істеу керектігі жөнінде көптеген айла-тәсілдер ойластырып қойған. Осы сапарында соны Қазанқапқа ғана тіс жарып, айтып кетпек. Өйткені, ойына алғандарын іске асыру Ертісті жиектей қонған рудың биіне тікелей байланысты деп білген. Сол себепті бәсентин тармақтарының билері хаттарына таңбаларын салып, бармақтарын басып бергеннен кейін, Шоң мен Қазанқап үстеріне артық адам кіргізбей өздері ғана әңгімелесуге тағы отырысты...

Шоң нөкерлерімен бір биден шығып, екіншісіне қонып, одан үшіншісіне қарай беттеп, қыстауына ел жайлауға көшер қарсаңында бір-ақ оралды. Үйіне келіп, ас-суын ішіп, тынығып алғаннан кейін Ильдарға:

— Қане...— деді. Мұнысы “енді менің көзімше қағаздарыңды реттеші” дегені еді. Бидің өтінішін түсінген Ильдар қоржынның бір басынан қатырған қағазын алып, ораудан шешіп, әр тарақ қағазды кімнің хаты екенін ауызша айта отырып, Шоңның алдына сала бастады. Шоң жоспарлаған рулар билерінің бәрінен де таңбалары салынып, бармақтары басылған хаттар алынған екен. Алайда ол бір нәрсеге қатты қапа — өзі сыртта жүргенде Шорман жалпы қаржас атынан Бөкейдің хан болуын қалайтыны жөнінде хат жазып беріпті. Мұны Шоң Белағашта отырған Күшік қыстауына келгенде бір-ақ естіп, санын соққан. Алыстағылардың аузын аламын деп жүргенде іргедегі бауырының тіл хатынан айырылыпты.

— Балам-ау, сүйіндік ұрпағы бір ауызды болуымыз керек қой. Атасы алыс бәсентин, қанжығалы, қозған билері бізді қолдағанда сенікі не? — деді нали сөйлеген Шоң.

— Би аға, мен қазақта хан болу керек деп қана ойлайтынмын. Сіз бұл жөніндегі пікіріңізді маған ертерек құлаққағыс етіп қоймадыңыз.

“Бір есептен бала биді жазғыру да артық, — деп ойлады Шоң. — Өз туысым. Менімен тілдеспей мұндайға бара қояды деуден алыс едім. Қап! Қап!” Дегенмен келесі сәтте ол басына орала берген тың ойдың жетегінде кетті.

— Саған хатты қайта жазу керек болар.

— Енді не деп?

— Әуелі, Бөкейдің өзінді алдап соққанын, содан кейін, шындығында оның хан болуын қолдамайтыныңды айтасың. Мұндай хат та барсын!

Үлкен бидің алдында айыбы барын іштей мойындаған Шорман бұған да келісті. Жалпы қаржас атынан хат жазып, астына ру таңбасын салып, бармағын басты. Осыдан кейін қаржас тармақтарының билері Шорман қыстауына шақырылып, әрқайсысының атынан бір-бір тарак толтырылды.

Сүйіндік арасында Шоңға қарсы келе беретін жалғыз адам Торайғыр. Екеуі өмірінде бір мәселе жөнінде ортақ пікірге келіп көрген жандар емес. Онымен жолығуға Шоңның да жүрегі дауаламайды-ақ. Бір жерге барып, бейне бір іс жөнінде билік айтуға жұмса-са да, Шоң оған сәлемді біреу арқылы айтып жатқаны. Тіпті Шоңның оған салауат салғысы да келмейді және оны мынадай істерден тыс қалдырғысы да келмейді. Әлі жанқозы руының атынан хат жазылған жоқ. Осыны Торайғырға ұсынып, өзі жалпы сүйіндік атынан жолдағысы келеді хатты.

Бір есептен жанқозы атынан Тұрсынбайға да бармағын бастыруға болар еді, алайда тағы да Торайғырдан именеді. Қазір оның ел-жұрттан маған хат жиналып жатқанын, соған байланысты “мені қашан шақырар екен” деп сызданып жатқанында сөз жоқ. Егер оны осы бетімен елемей, хатты Тұрсынбай атымен жөнелтсе, ертең-ақ: “Едіге балалары барда оның інісі Еламан балаларына билік қайда!” деп босағаны сындыра келуі айдан-аянық. Шоң інісін қаншама көргісі келмесе де Торайғырға кісі жіберді. Хатқа бармағын басқысы келмесе, онысын өзі айтар.

Торайғыр үйге рең бермей кірді. Ағасының әрекеті жөнінде хабардар және оны қолдамайтын адамның түрі. Торайғыр төрге барып қонды да, әуелі, екі жағына кезек қарап алып, сонан соң сөйлей бастады.

— Қартайғанда ас аңдыған адамға ұқсап ел қыдырып, алжығаннан сауымысың?!

— Торыжан, Істің мәніне ой бойлатып барып жазғырсаңшы, — деді басын көтермей сөйлеген Шоң.

Торайғыр:

— Қазақ қашан хансыз болған, — деді де ағасына “осыдан кейін де мені істің мәнісін білмейді деп жазғырамысың?” дегендей қарады. — Құдай тағала адам мен малға басты неге берді? Өйткені бас — дененің ханы. Бассыз дене болмайды екен, ендеше хансыз ел болмайды. Өнбейтін істің соңынан өспейтін қалмайды. Ертең орыстар Бөкейді хан сайлайды. Сонда сен не істедім дейсің? Қаласың жерге қарап!

— Шоңды жерге қарату үшін күш керек! — деді дауысын көтере сөйлеген аға.

— Шоң қартайғанда бала-шағаның босағасын сығалап жүр деп жұрт онсыз да гу-гу. Бұл жерге қараған емей немене?

Торайғыр ханға тіл тигізді деп Шорманды жек коретін. Сол себепті оны қаржасқа би сайлаған салтанатқа келмеген. Міне, қазірде соны ағасы бетіне салық етіп отыр.

— Сақалдының намысы қайда? — деді Торайғыр.

Келесі сөзді айтпас бұрын Шоң белін жазып, иығына көтеріп, тұғырдағы қырандай комданып, әуелі, жан-жағына қарап алды.

— Ұлы мақсат алдында жаман намыс құрбан!

— Ұлы мақсатың хан сайлатпау ма? — Торайғыр ағасына сұрақ қойды да оған өзі жауап берді, — “Аяз, әліңді біл” деген.

— Мен тоқтадым! — деді Шоң. Дауысы төске ұрған балғадай нық шықты. Мұнысы — енді не айтсаң да менен тіл тарта алмайсың дегені. Торайғыр да ағасы сөзін осылай түсініп, орнынан тұрып кетті. Ол ауыз үйге шыққанда Айторы қайнысының орт сөндіргендей түрі мен ашушаң адымын көрсе де:

— Би қайным, тамаққа қарасайшы, — деп еді. Торайғыр жеңгесіне тіл қатпастан сыртын беріп жүре берді.

Әлде інісімен әңгіменің осылай аяқталарын алдын ала білгендіктен бе, бұл жолы Шоң аса күйзеле қойған жоқ. Торайғыр шығып кеткен соң Тұрсынбайды шақырып, жанкозы руының атынан жазылған хатқа соның бармағын бастырды.

Енді Шоң хатты өз атынан жазу керек. Оның хаты мына түтінінің саны аз рулардың билері атынан жазылған хаттардан қомақты. Көтерген мәселесі де ірі болуға тиіс. Ол көп ойланды.

...Шыңғыс хан ұрпағының араласуына байланысты қазақ арасы ақ сүйек, қара сүйек болып екіге бөлінеді. Ақ сүйек — төрелер, қара сүйек — жай қазақтар. Ақ сүйектің қара сүйекті адам ретінде менсінбеуіне байланысты қара сүйек ақ сүйекті жақтырмайды. Осыдан екі жүз жыл бұрын Бұрындық хан болған кезде, қазақ халқы оған бағынбай кеткен. Одан кейін Тағыр ханды да далаға жалғыз үй тастап кеткен. Әбілқайыр осыдан бір жүз жыл бұрын қалмаққа қарсы көтерілісті басқарғанымен соңынан халық оған да теріс қарады. Мұндай мысалдар қазақ өмірінде көп. Осының бәрі қазақтың ақ сүйекті жек коретінінің белгісі. Ақ сүйектер қазақтың ешбір руына жатпайды. Сондықтан да халық қамын жемейді. Егер соғыстарда ақ сүйектер қазақ жасақтарын басқарып жүрген болса, ол халық біреуге кіріптар болып қалмасыншы деген ойдан тумаған. Сол халық төңірегіне жиналған өз тағын қорғап қалудан туған. Бүгінде Шыңғыс хан ұрпағының балалап кеткендігі сонша, олардың жалпы санына ешкім жетіп көрген емес және бәрі де қазақ арасында тұрады. Әр сұлтанның арманы — хан тағы. Сондықтан да қазақтың ұсақ руларына дейін өзара бөліп алып, билеп-төстеуде. Түбі туысқан ол рулардың басы қосылып кетпесін деп араларын ұшықтырып, майдандастырып жатқаны. Хан ұрпағы үшін қазақтар адам

емес, жұмсауында жүрген мал іспетті. Қайсысы болсын қол астындағы қазақ руы мүшелерінің аузына апара жатқан жылы-жұмсағын қағып әкетсе, қойнындағы жарын суырып әкетсе, оларға қой дейтін қожә жоқ. Яғни, бүгінгі таңда біздің сорлы халқымыз тістегеннің аузында, ұстағанның уысында кетіп бара жатыр. Орыс жағы қазақ мәселесі жөнінде тек сұлтандар арқылы ғана сөйлеседі. Ал олардың құлқыны өздерінің жұтқыншағынан асып көрген емес. Ғасырлардан ғасырларға созылған хан тұқымының билігі халқымыздың көз алдында өздерін мүлде құбыжық қылып көрсетіп болды. Сондықтан да бізге ешбір ханның керегі жоқ. Біз нағыз қырғыз халқын неге “Қара қырғыз” деп атаймыз? Өйткені, оның руларын, өздерін өздері “ақсүйекпіз” деп дес көтеретіндер басқармайды. Өздерінен шыққан билер басқарады. Яғни, қара сүйек басқарадыдан шығарып, біз оларды “Қара қырғыз” деп атаймыз. Егер орыс халқы ғасырлар бойы өзімен жұрттаныс қазақ халқына қамқорлық жасаймын десе, алдымен хан сайлауды тоқтату керек және қазақ мәселесі жөнінде тек билермен ғана ақылдасқаны жөн. Осынау ұлан-ғайыр даланың иесін сіздер әлі көрмей келе жатырсыздар. Көрші хақында осы біздің қабығамызға батады...

Шоң олай толғанып, былай толғанып отырды да Ильдарға қарады.

— Қағазың мен қаламыңды алып, бері отыршы...

Келесі сәтте Шоңның ойы мен тебіренісі сол қалпында қағазға түсе бастады.

Шоң хатына бармағын басып болғаннан кейін ақсарыбас союға бұйрық берді де Ильдарға:

— Хаттарыңды санашы, — деді.

Ильдардың қанжығалы, бәсентин, сүйіндік руларынан алған хаттары жеке-жеке топтаулы болатын. Әр топты Шоң алдына тағы да қоя бастады.

— Мынау бәсентин билерінен — қырық екі, қанжығалыдан — отыз сегіз, өз туыстарыңыздан, яғни сүйіндік билерінен — жиырма төрт. Сонда, Шоң би, алдыңызда бір жүз төрт хат жатыр.

— Хатқа бармақтарын басқан билерге қарайтын түтін саны толық көрсетілген бе?

— Бек солай, Шоң мырза. Бәрі де көрсетілген.

Осы кезде нокер жігіт табалдырықтан аттай беріп тізерлей құлады.

— Жақтай сәлем берем деп... би аға.

Далба жағында тұратын Малкозы руында Ақтай, Жақтай деген ағайынды екі адамның барын Шоң естіген. Бұл ауылға жұрт екі себеппен келетін: не арызбен, не болмаса, жолшыбай өтіп бара жатқан адам — сәлем береміз деп. Әсіресе “сәлем” деген салауатты

күрмет тұтатын карт би мұндай жүргіншілерді қандай іспен отырса да қабылдай беретін. Әсіресе осы жолы үлкен мақсат ойлап, қолына комақты іс алып отырғанда жолаушының меселі қайтпасыншы деп, кіруіне рұқсат беріп, сәлемін алғаннан кейін елінің амандығын сұрады. Жақтай, әуелі, өзінің осынау таудан мал іздеп жүргенін айтып, ел амандығын содан кейін барып хабарлады. Сұрақ пен жауап ретінде қағысқан екі-үш ауыз сөзден кейін Шоң нокерін шақырып, Жақтайға басқа үйлердің бірінде тамақ берілсін дегенді тапсырды да, өзі Ильдарға қайта бұрылып, қонақ келуіне байланысты үзілген ойын жалғап кетті.

— Сонда жүз төрт хат қанша түтіннің атынан жазылған болады?

Есепке кірісіп кеткен Ильдар Тұрсынбай бастаған төрт-бес ағайыны келіп, алдарына табак қойылған кезде жауабын бір-ақ берді.

— Сексен жеті мың алты жүз тоқсан үйден.

— Ал сол үйлердің әрқайсысында төрт адамнан тұрады дегенде ше?

Ильдар есепке қайта кірісті.

— Үш жүз елу мың жеті жүз алпыс адамның атынан. — Шоң еңсесін көтере түсіп, үйдің алыс бұрышына қарап сөйледі.

— Осыншама адамның пікірімен санаспай қоймас!

Шоң содан кейінгі үш-төрт күнде хат салынған қоржынның аузын тіккізіп, Ертіске жеткізіп салу үшін төрт серік қосып, келісілген бес жылқыны беріп, Ильдарды жолға шығарып салды да өзі жайлауға көшуге жиналды...

Жөкей көлінің төңірегіне ауылын жайғастыра берген Шоңды Ертіс жақтан суық хабар қуып жетті. Бір адамдар жолшыбай Ильдарларға лап қойып, өздерін ұрып жығып, қоржынды алып кетіпті. Бұлардың Бөкей адамдары екенін білген Шоң бүк түсіп отырды да қалды. Өзінің ел аралап, хан сайлауына қарсы хат жаздырып алып жүргенін Бөкей естімеді деп ойламады... Сол хаттарды орыстарға қарай аттандырғанын жеткізген кім десейші! Ол қыруар биден хат алды. Бәріде ауыздарына берік жандар деп айта алмайды. Қайсысы екен солардың? Түсер ме еді, Шоңның қолына! Жасы жеткен адамның көктем шылқылдағында жол жүруі оңайға түсіп пе! Жә, күнде біреудің төсегіне қонып шығу Шоң атына да аса лайықты емес еді. Соған қарамай бұл лайсанда аз жол жүрмеп еді... Не керек, бәрі зая кетті. Шоңның ісі зая кетті! Мұның ісіне қарсы болып жүрген Торайғыр. Алайда, ол мұндай екіжүзділік, опасыздыққа бара қоярма екен? Өйткені оның қарсылығы — ашық қарсылық қой. Опасыздыққа баратын адамның бетегеден биік, жусаннан аласа болып жүретінінде сөз жоқ. Сонда кім болды екен ол? Дегенмен сол адамның өзінің туған інің болып қалса ше?.. Лажсыз. Шоң күйзеліске ұшырады. Шоң өз бармағын өзі тістеп, ішқұста боп

отырған шакта “сәлем берем” деп Өтеп руының биі Бекайдар келді. Мұндай сәлемнің төркіні белгілі. Қазақтың талас-тартысы мен дау-жанжалы көбінесе жаз күндері, ел жайлауға көшіп келгеннен кейін, етек-жеңдерін кеңітіп алып, барынша қосілгеннен кейін болып жатады. Билердің қай жерде не болып қалды деп, сырттан келген әр адамның аузына үрке қарап іштей елегізіп отыратын шағы осы. Шоң қателеспеді. Бекайдар сәлем соңынан Өтеп жылқысының әлімбет руының жылқысына қосылып кетіп, екі жақтың бөлісе алмай, сойыл соғып жатқанына төрт күн болғанын айтты.

— Қайдан ғана көрші қона қалып едік, — деп налыды сөзінің соңында Бекайдар, — Әлімбетпен!

Шоң:

— Елді басындар. Хабар өзімнен болады, — дегеннен кейін, келуші атына қонды.

Шоң ойға шомды. Өтеп орманшы руының, әлімбет қаржас руының тармақтары. Ендеше бұлардың дауын басып, малын әділ бөліп, екі жақты да риза қылатын биді басқа рудан тағайындау керек. Ол әрі ойлап, бері ойлап қақсал биі Бекболатқа тоқтады. Ана жылы Сарықыз қозғанның малына өз малы қосылып кеткенде, Торайғырдың қалай бөліп бергенін көрген. Үлгісі бар. Шоң алақанын екі соғып нөкер жігітті шақырып алды да, біреуді Бекболатты шақырып келуге аттандыруын тапсырды.

Шоң енді әлімбет биі Бопактың Сарқанын күтті. Көп кешікпей екі иығынан дем алып ол да жетті-ау.

— Орманшының Өтебімен қайдан ғана көрші қона қалып едік! — деді ішінде сыймаған ызадан мүлде басқа жакқа қарап сөйлеп.

— Оқиға қалай болды? — деді Шоң.

— Оқиға түнде болыпты. Жылқышылардың айтуына қарағанда, әуелі, дүркіреп келе жатқан мол жылқының дүбірі естіледі. “Е-е, біреулер бір жерден барымта алған-ау” деп, өз малдарына енді сәк боламыз дегенше әлдеқайдан келіп қалған әлдекім зырылдауығын зырылдатып, біздің жылқыны қуа жөнеліпті. Сөйтіп, әп-сәтте екі елдің малы араласты да кетті. Міне, содан бері төрт күн. Елде не ұйқы жоқ, не күлкі жоқ. Береке кеткен. Өтеп пен Әлімбет балалары жолыға кетсе, боқтасу керек, сойылдасу керек. Жоқ дегенде бірін-бірі жағадан алу керек!

— Айыптыны іздедіңдер ме?

— Іздеген болдық. Екі жақтан да жазықты жан байқалмайды.

Шоң жерден көзін алмады. Иә, рулардың өз ішінен жазықты жанның шықпауы мүмкін. Әр ру өз малын жеке, басқаның малынан оқшау жаюға тырысады. Мынау сырттан түскен біреу болды...

— Бекболат би барады. Еліңді тыныштыққа шақыр. Әңгідіктерді бас!

— Не қылса да тезірек, би аға,— деді орнынан тұра берген Сарқан.— Сіз солай деп айтты деп барамын ғой елге.

Шоң ендігі келетін адам деп Бекболатты күтіп еді, алдына Итемген келіп, сәлем берді.

Шоңның балаларының жайлауға көшкеннен кейін әкесіне сәлем беріп, ауылдарының қай жерде отырғанын айтып кетіп жүретін әдеті болатын. Сол әдет бойынша, міне, Итемген келіп отыр. Басқалары да көріне бастайды енді. Итемген өз ауылының жайлауын айтып болғаннан кейін, әкесіне бір хабар жеткізді. Қозғанның былтырғы Тұрар деген жігіті төренің Толқын деген қызын тағы да алып қашып кетіпті. Итемген Бөкейдің әкесіне опық жегізіп кеткенін білетін. Мына хабарда сізді Бөкей мұқатса, оны бір кара мұқатып жүрді айтып, әке көңілін сергіту үшін жеткізіп отыр. Адамның жасында да, көрісінде де бала мінез бола береді екен. Алпыстан асқан Шоңға мына хабар әжептәуір сүйініш те, сүйеніш те болды. Баласына ол қуаныш белгісін байқата қойған жоқ. Алайда хабарға жүрегі әжептәуір жылып қалды.

— Қалай алып қашқан екен? — деді Бөкей жағы Толқыннан көз жазбайды екен дегенді естіген Шоң.

— Жынды төре шығарып беріпті деген қауесет бар. — Шон өзінен-өзі отырып мырс етті.

— Сол төре жынды дегенге сенер ме едің?

— Соның істейтінінің бәрі төрелер ісіне кереғар. Былтырғы Тұрарды босатып жібергенің, Олжеке төре кіріп келгенде үйінде Тұрар мен Ысқақтың отырғанын есіңізге алыңызшы... Не қылса да өзі қызық адам...

Бекболат әлгінде ғана шығып кеткен Итемгеннің орнына кеп отырды. Ол бұл үйде көп бөгелген жоқ. Аға биден іс алысымен бір тостаған қымызды ішті де қайта барып атына қонды...

Шоң басынан бір сұрау кетпей қойды: Бөкейге не істесе рауа? Әлде ол хатты қолына түсіріп алғанына мардымсып, томаға-тұйық отыра берер ме екен? Болмаса бұған тағы да кісі салар ма екен? Бөкей хандық құрамын деп мөлшерлеген жердің жартысына жуығын Сүйіндік балалары алып жатыр. Арасынан қоныс тепкен бегендік қозғанды да, шегендік қақсалды да, ұлы ата баласы бәсентінді де ықпалынан шығармай, бауырларына тарта береді. Сонда Бөкей осынау қалың елді елемей, орыстарға “мен хан болуға дайынмын” деп комдана бере ме, болмаса, тағы да бұған “қолда” деп келе ме? Орыстардың да “мына даланы алып жатқан халықтан хат қайда?” деуі мүмкін-ау! Жандарал елеусіз қалдырмас. Ендеше Бөкей адамдары да жетуге тиіс. Ал Шоң оған бұл жолы не демек? Шоң осы сұраққа жауап іздеп көп отырды. Сәлем береміз деп келгендердің ешқайсысына үстіне кіруге рұқсат бермей толғанды.

Айла артылмайтын Шоң бұл жолы қартайғанын мойындағандай да болды. Тәсіл атаулы тұңғыққа батқандай, басына бірдеңе келсейші. Жоқ! Ол ештеңе ойлап таба алмады да, ойлы қалпы көтеріліп сыртыққа шықты. Кештің қашан батқанын, түннің жерді қашан басқанын аңғармапты. Түнгі аспанда самсаған жұлдыз. Оның сәулесі айналасына ауыл тығыз қонған Жөкей көлінің түбінен де көрінеді. Бір жақтан жылқының пырылы, бір жақтан жастардың ән-күйі, тағы да бір жақтан нәрестенің жылаған ашық дауысы жетеді Шоң құлағына. Көлді айнала жанған жерошақ оттары су түбінде сәулеленіп жатқан жұлдыздар санын көбейте түскендей. Осы уақытта сонау шеттегі жерошақ басынан сәмпылдап сөйлеп жатқан Сейсенбайдың да дауысы естілді. Егер Шоң жақындап бара қалса, ананың жер ошақ отына арқасын қыздырып отырғанын көрер еді. Бірақ өйтпеді. Сөзге алыстан құлақ салып тұра берді.

— Шоңның аты — Шоң! — деді ол төңірегінде күйбендеп жүрген кемпіріне. — Ертең жандарал Бөкейден: “Шоңның хаты қайда?” деп бәрібір сұрайды. Ол Шоңжанның қағаздарын тартып алдым деп мақтанбасын. Төре онымен таққа әлі жақындаған жоқ. “Менің хан болуымды қолдай көр!” деп күні ертең-ақ кісі салмасына әкел қолыңды! Осы тұста Шоң Бөкейді мықтап бір отырғызуды ойлау керек. Әйтпесе қазір жұрт “төре биді омақа қаптырып кетті” деп, желдей есіп жүр. Ал сұлтандар бар ғой, хан болу үшін жандаралдың қойнына қатындарын салып беруге бар. Өзің ойлашы, хан біткен біріне-бірі ағайын. Ал тақ үшін аға інісің, іні ағасын өлтіріп жатқаны. Сонда қатыны қымбат болып па! Шоң беделге қайта ие болу үшін төрелердің осы жағын пайдалану керек. Сонда не істейді деймісің? Мен Шоң болсам, Бөкейге ер-тоқымымды жіберер едім “мынаның үстіне үй тік” деп. Одан не өнеді деймісің? Әй, кемпір, сені де басы бар жан дейді-ау! Ертең-ақ халық: “ойбай, Бөкей Шоңның ер-тоқымына үй тігіпті” деп шыға келеді де, біздің бидің аты аспанға шырқайды...

Сейсенбай сөйлеп жатты. Бірақ Шоң құлағына оның басқа сөзі жетпеді. Өйткені, би өзін далаға жетектеп шығарған сұрағына жауап тапқан еді. Иә, “сөйту керек, сөйту керек” деп күбірлей берді, үйіне қарай беттеген Шоң. “Сөйту керек!” Сондықтанда Бөкей тағы да біреуді бұған жібере қалса, оны жылы қабылдау керек. Сөйтсе ғана Шоңның ойы орындалады. Сөйтсе ғана Бөкей, Шоңның айтқанына барып, дегенін істейді. Бір ойдың өзегіне түскен Шоң нөкерін шақырып алып, Үкібайға кісі жібертті.

— Құлағы түрулі отырсын. Маған Бөкей адамы келді дегенді естісе, өзі де жетуге асықсын! — дегенді тапсырды.

Екі-үш күннен кейін Нұра жақтан кісі де жетті.

— Батыр төре келе жатыр, — деп хабарлады ол.

Шоң бас нөкерді шақырып алып төреге арнайы үй тігулерін тапсырды. Осы арада істі тындырғанын айтуға Бекболат та келіп еді, би оны да бөгеді. Хабаршы жіберіп, өзі жырақта күтіп қалған Батыр да жетті. Ауыл адамдары оны қошеметтеп, аттан түсіріп алып, өзіне арнайы тігілген үйге түсірді де төлеңгіттерін басқа үйлерге жайғастырды.

Шоң Батыр түсірілген үйге кешке жақын бас сұқты. Соңында — Үкібай мен Бекболат. Төре құстөсек пен мамық жастықтар арасында мызғып жатыр екен. Шоң келді деп ұшып тұрған ол болған жоқ. Жас жағынан биден мүшелі кіші болса да өзінің төрелік құзырын ұмытпай бас изеп қана сәлем алды. Ел амандығын біліскен екі-үш ауыз сөзден кейін екі жақ та үнсіз қалды. Олар негізгі әңгімеге қонақасыдан кейін көшкен еді.

— Әкей сенің адамдарыңның бірінің де шекесіне шерткізбеді. Тек хат салынған қоржынды ғана алдыртты, — деді Батыр.

— Менің хат жөнелткенімді кім жеткізген екен?

— Бұл әкейдің құпиясы. Ал Сүйіндік балалары атынан жазылатын хат әлі сенің мойнында дегенді айтты.

Кенет Шоңға бір ой сап етті: “Менің сырымды жеткізген адамды атамайынша, хат жазылмайды” деп қасарысып қалсам ба екен? Айталық, ол адамды мен білдім. Жазасын бердім, бұдан мұқатылатын Бөкей бар ма? Жоқ, менің алғашқы ойлап қойған шартым салмақтылау. Соны ғана алға салғаным жөн болар” деп түйді Шоң ойын.

Шоңның ұзақ уақыт үнсіз қалғанына шыдамады ма екен, әлден соң Батыр өзінен-өзі сөйлеп жөнелді.

— Адасып жүрсің, Шоң. Төресіз халық тыныш болады деуің адасуың. “Төре ел тіреуі, бақан үй тіреуі” демей ме. Елің сол тіреуден айырылғаннан бері жаз болса жайлауыңда сойыл соғылып, әңкі-тәңкі болады да жатады ғой осы. Алысқа бармай-ақ, жуырда ғана болып откен өтеп пен әлімбет арасындағы төбелесті ал. Қай төре ушықтырып еді оларды. Ол аз балса, былтырғы ше...мұрнағы жылғы ше? Жоқ, ру араздығы қазақтың қанына сіңген әдет. Қайта төресі бар ел ондайдан ада. Адасуың осында сенің. Райдан қайт та жандаралға әкейдің хан болуын қолдаймын деп хат жаз.

— Хат беріледі, — деді кенет Шоң. Батыр қомданып қалды. — Бірақ бұл жерде қалам тарта алатын адам жоқ.

— Мен барысымен Сәлім қожаны жіберейін, — деп Батыр лып ете қалды.

— Осы қожа мен төрелерді жүгіртуім жетерліктей болды. Өзім барамын. Қожа мені сол жерде күтсін, — деп Шоң бір тыныстаған шақта, Батыр: — “Шоң қисықтан хатты мен алайын деп отырмын. Көрдіндер ме?” дегендей тағы да иығын көтеріп қомданып қойды. Төреге қозғалып, жан-жағына қарап алуға мұрсат бергендей үндемей

қалған Шоң тағы сөйледі: — Ертең мына Үкібай, Бекболат және бірер жігіттерімен қайтыңдар. Нокерлс, менің ер-тоқымды котере кетеді. Әкеңе сәлем айт. Үкібай ер-тоқымды қойған жерге алты қанат үй тіксің. Соңғы уығын өз қолымен қадасын. Мен Сәлім қожа жазған хатқа сол ер-тоқым үстіне отырып, бармағымды басып беретін боламын.

Батыр көп айтпай келісе кетті де, ертеңінде төре мен екі би бастаған салтанатты салт аттылар бір атты жетектеп жолға шықты. Оның үстіне Шонның ер-тоқымы ғана бар болатын.

Шоң басынан біріне-бірі қарсы екі ой шықпады. Бірі — Бөкей қасарысып үй тікпей отырып алады десе, екіншісі, тіккен күннің өзінде Бөкей оған араласпайды. Төленгіттеріне тапсырып отыра береді дейді. Егер, әсіресе соңғы ойдың айтуындай болып шықса, онда Шоң жоспары іске аспайды. Бос әурешілік болады да қалады. Үкібай мен Бекболат қайтып келгенше қарт би осы әрі-сәрі ойларымен әуре болды.

— Тігілді,— деді Үкібай.

— Өздерің тіккеннен сауымысыңдар?

— Жоқ, би аға. Сол бір үй тігуде сіздің көздеген бір максатыңыз бар шығар деп, төреге сәлеміңізді айтқаннан кейін ауылдың жел жағына, биіктеу жерге ер-тоқымды апарып қойдым. Төленгіттер үйді тігіп болғаннан кейін, соңғы уықты қолыма ұстап тұрдым. Бөкей келді де менің қолымнан уықты алып, өзі апарып қадады.

Үкібай мен Бекболаттың қарт бидің балаша мәз болып күлгенін коргендері осы еді.

— Енді өзіңіздің келуіңізді күтіп отыр!

— Мә! — деп Шоң соңғы сөзді айтқан Бекболатқа қолын шығарды. Мұның Бөкейге арналған “сый” екеніне түсінген Бекболат қол өзіне қарап шығарылғанымен көңіліне алмады.

Ешкімнің арнайы хабарламаған Шоңның қол шығаруы, Бөкейге даланың сол кездегі ең ұшқыр көлігі жылқы шабысынан да тез жылдамдықпен жетіпті де ол: “Енді сүйіндікті шапқаннан басқа шара қалған жоқ?” деп қаракесек жігіттерінен жасақ жинай бастапты. Бұл хабар да арнайы ешкім келіп айтпай-ақ жетті Шонның құлағына. Қарт би сырттан келген жанды үстіне кіргізбей екі күн толғанумен болды. Үшінші күн дегенде кешке сыртқа шығып, есік алдында отырып дамылдады. Ол тоңірекке құлақ тігіп Сейсенбай қарттың дауысын іздеп еді, тапты да. О, жарықтық, одетінен айнымапты-ау. Оның сампылы естіле кетті. Жанында — күйбең қаққан кемпірі. “Төренің қолынан қаһарын қағып түсіру оп-оңай, — дейді ол жанындағы жалғыз серігі кемпіріне. Шоң құлағын түре түсті. — Ана жылы орыстар Қалқаман көлінен тәз алайық дегенде, Шоң

олардың бетін бекер қайтарды. Ал орыс елінде түз өте тапшы дейді. Енді осы жөнінде орыстармен Шоңның өзі сөз жүргізуге тиіс. Не үшін деймісің? Маған елімді қорғайтын әскер бер, мен саған түз беремін десеңші, құдай біледі, бар ғой, сұрағанын алады...”

Шоң елең ете қалды. Екі күн бойы үйінде омалып отырып іздеген тәсілі табылды. Иә, енді Шоң сөйтеді. Ол үйіне кіріп, ауылдан керек деген адамдарын шақырып алды да:

— Шоң орыстан әскер алатын болыпты деген сыбысты ел-елге таратыңдар! — деп сол түні жан-жаққа аттандырып жіберді.

Өткен түні кірпігі айқаспаған ол бүгін етінен ет кесіп жатса да сезбестей ұйықтады.

* * *

Тұрар енді қайтуға асықты. Бүгінгі сапары мұндай сәтті аяқтарлар ма. Тобылғыдан иіп алған садағын асынып күркесінен шыққаны мана еді, қодық кездесе кетті. Жалғыз жебемен алып ұрып, жүгіріп барып бауыздап жіберді де, қаны ағып біткенше таста отырып, содан кейін олжасын иығына артып алып күркесіне, Толқынына жетуге асықты. Жолшыбайғы кездесетін тастар қожырының ең биігіне шыққанда күркесі де көрінетін. Нұра бойынан қашып келген бетінде тұрғызған күркесі. Аңнан қайтып келе жатқанда осы тастың басына шығып, сонау қойнаууда, бұтағы қалың қарағай түбіне тіккен күркеге көз салып, дамылдауды әдет қылған. Бүгін де сөйтті. Осынау кең дүниеде Тұрар “менің панам” дейтін күрке сол ғана. Он сегіз мың ғаламда Тұрар ойлап, оны асыға күтіп отыратын жан сол күркеде. Тұрар күркесін көрген сайын жан дүниесі белгісіз бір қуанышқа бөлініп, оның ішіндегі жанды есіне алғанда жүрегі атша тулап, қалған жолда ол жүгіріп емес, жүріп емес, көңіліне біткен қанаттың әсерімен ұшып кететіндей күркеге қалай жеткенін өзі де аңғармаушы еді. Сол уақытта біреудің келгенін сезіп, сыртқа басын шығарып, Тұрарға күлімдеген қара көзімен өзі қуана қарап қарсы алып тұратын. Ол адам Тұрар жанында болса, мына күрке іргесі бүтін, төрт қабырғасы түгел, шаңырағы биік сияқты болып көрінетін Толқын еді. Иә, Тұрар барда Толқынның төрт түлігі түгел. Жаны жайлауда. Тұрардың күркеден алшақтап кететін бір-ақ себебі бар, ол — аң аулау. Одан басқа уақытта екеуі бірге. Міне, Тұрар кезекті аң аулау сапарынан сәтті оралып келеді. Екі көзі күркеде. Көңілін кернеген қуаныш көтере жөнелгендей табанымен басқан жерді де сезбейді. Әне, күрке алдында Толқын. Ол мұны көрді ме, әлде көзін қолымен көлегейлеп іздей ме? Әй, тегі, көрді-ау деймін. Қозғалмайды ғой. Тұрар “мен келе жатырмын” дегендей садағын көтерді. Қалыңдығы да мұны көрген екен, ол да

қолын бұлғап тұр ғой. Кенет Тұрар көзіне ағарандаған бір нәрсе түбіне күрке тігілген қарағай басынан құлап түскендей боп көрінді. Сол сәтінде құлағына жарының “ай!” деген айқайы да жеткендей болды. Әлгі ағарандаған әлде күшімен бе, болмаса, салмағымен бе Толқынды жерге жыға құлады. Тұрар кодығы мен садағын тастай ұмтылып, екі өкпесін қолына ала жүгірді. Жарына көмекке асыққаны сонша, өкшесі жерге анда-санда бір тиеді. “Не пәле тағы да, басымызға келген, не пәле?!” Басында бұдан басқа ой жоқ. Әне Толқын бірдеңемен алысып жатыр. “Құдай-а, сақтай көр менін бұл дүниедегі жалғыз қызығымды, сақтай көр!” Ол аяғы аяғына жұқпай келе жатып, қынынан пышағын суырып алды... Тұрар күркеге есік пен төрдей жер қалғанда Толқын түрегелген еді. Тұрар ұшқан күйі барып жарын құшақтай алды да, екеуі бір сәт қимылсыз тұрып қалды. Жігіті әудем жерден қайтып оралса, екеуінің осылай құшақ айкастырып кездесетін әдеттері. Басқа күндерде өстетін екеуіне бүгін, бірін-бірі жоғалтып табылған олжадай боп көрінген күні не зорлық. Әлгі пәле екеуінің құшақтары жазылғаннан кейін барып естеріне түскен еді. Толқын алысып жүріп бүйіріне пышақ сұғып алған сілеусін анадай жерде көк шөп үстінде сеспей жатты. Тұрар жарының үсті-басына сілеусінді аударыстырып көргеннен кейін барып көз салды. Қамзолы мен көйлегі дал-дал. Бетінде де үш-төрт канды өзек пайда болыпты — мына хайуанның тырнағының ізі.

— Өзіңді көріп бейкам түр едім... Әуелі, қуғыншылар екен деп қалдым...

Екеуінің бірінің бетіне бірі қарап тоймайтын тұрысын Толқынның сөзі бөлгендей болып, Тұрар жар жүзінен қолын алды.

— Бұл тауда анның неше түрлісі бар ғой, — деген Тұрар сілеусін секірген бұтақтарға қарады.

Толқын жерде жатқан пышағын алып, шөпке сүртіп, қамзолының ішкі жағындағы қынына салып алды.

— Мынаны қайтеміз? — деді ол өліп жатқан сілеусінді көрсетіп.

— Дүниенің құндысы осы болып па, ана жаққа апарып тастаймын. Бір түнде-ақ ит-күс бұдан ештеңе қалдырмайды.

— Өзіңнің олжаң?..

— Қазір әкелемін.

Тұрар сілеусінді бір сирағынан ұстап сүйрей жөнелді де, кодығы мен садағын ала келді.

— Ибай-ай, әлі жас екен, — деді жүресінен отыра қалып кодықты сипаған Толқын.

— Мұнда жазық жоқ, бізде азық жоқ — деді Тұрар.

Тұрарлар күркені бұл жерге есепсіз тікпеген. Суы тас төбеңнен өтетін бұлақ анау және таудың қуысы. Шығыс жағы ғана ашық.

Қуғынның жаяу жүрмейтіні белгілі. Ал атты адам көзге алыстан шалынады да олар күркеге жеткенше бұлар бой тасаланып үлгіреді.

Толқынның әжесі қараның қызы. Төренің әйелі болды дегенмен күндермен бір мезгілде тұрып, бір мезгілде жатып, шаруадан қол үзбейтін. Әжесінің жетегінде өскен Толқын жас кезінде әйелге тиісті шаруаны көзімен көріп, есейе өзі де білек сыбанып кірісіп кететін. Шаруашылыққа тас-түйін. Тұрар кодықты сойып жатқанда Толқын төңіректен бұтақ жинап, жер ошаққа от жағып, Күржікөлде отырған ауылдан ұстай тұруға алған қазанды қойып, су құйды. Бұл уақытта Тұрар кодықты мүшелеп тастаған. Толқын оларды бұлаққа жуып, қазанға салды да, ішек-қарнын аршуға отырды. Мұның бәрі қан-жынынан тазарып, дайын болған кезде, Тұрар қарынға салып, аузын буып, бұлаққа батырып, жіптің ұшын ағашқа байлады. Бұл — алдағы күндердің азығы.

Күркелері шырыштан жасалып, бұтақ, жапырақ, шоппен бүркелген. Жерде — Толқынның шешесі берген екі көрпе, бір жастық және киім-кешек пен қоржындары. Екеуі кодықтың жас етін жеп, ауылдан кешегі әкелгеннен қалған қымыздың торсықта қалғанын ішкен соң Тұрар жантайып еді, демде қор ете қалды. Әлде тұруы мен жатуы біреудің еркінде болған төлеңгіттік өмірдің әсерінен бе, болмаса, былтырдан бері басына түскен қашқындық әдеттен бе, әйтеуір Тұрар қаншама қорылға басып жатпасын сәл дыбыстан көзін ашып ала қоятын. Мұны білетін Толқын ыдыс-аяқты бұлақ суына жуып, еппен келіп күркеге бас сұғып еді, тіпті дыбыс былай тұрсын, сыбыс та шығарғысы келмеген, Тұрар сонда да көзін ашып алып, жарына орын ұсынғандай іргеге шегіне берді.

— Мына тау үстімізге осы қалпында құлап түссе де, сені құшақтаған қалпымда о дүниелік боп кетсем де арманым болмас еді, — деді Тұрар Толқынды кеудесіне қысып.

— Осы сөзді кеше де айтып едің ғой, — деді Толқын. — Қазақта менен басқа қыз жоқтай көресің-ау осы!

— Мен үшін қазақта басқа қыздың жоғы рас. Егер сен құшағымда жатқанда күн сөніп қалса, оны да іздемес едім. Былтыр сенің атаң мені керегеге керіп, күнге қақтап қойғанда мен не ойлады деңі? — Тұрар Толқынға сұрақ қойды да оған өзі дереу жауап берді. — Сонда да “арманым жоқ!” деп тұрдым. Өйткені, мен байлаулы тұрған ауылдың бір үйінде сен болдың. Осыны сезінудің өзі маған қаншама қуат берді десейші. Әнеу күні өзіңді алып кетуге бара жатқанымда басыма “осы мені тағы ұстап алулары мүмкін-ау” деген ой мүлде келген жоқ. Тіпті сапарым сәтсіз күннің өзінде, сен тұрған ауылдың шетінде байлаулы тұруға іштей риза болатынымды айтып барғанмын. Ұзақ қысты Былқылдақтағы ауылда өткіздім ғой. Қайда барайың, не істейің, ерік өзімде. Сонда да мен азапты өмір сүрдім.

Өйткені сенен алыста болдым. Таусылмайтын ұзақ қыстың күндізгі уақытын қойшы, әйтеуір оны-мұныны ермек етесің, бір үйден шығып, бір үйге кіресің. Ал нағыз азап деп түнін айтсайшы, түнін! Ұйқы қашқан. Сыртта ұлыған боран. Орыстан қалған үйдің ана бұрышында Ысқақ жатады дөңбекшіп, бұл дүниеге қайтып келмейтін жарын ойлап, мына бұрышында мен жатамын дөңбекшіп, сені ойлап. Сонда Ысқақ екеуіміз қазір ойлап карасам, күндіз екеу, түнде төртеу болып өмір сүрген екенбіз. Сол қыстың түндерінде мен сенің ауылыңда байлаулы тұрмағаныма өкіндім. Сойтіп жатып мен Ысқаққа қарап құдайға шүкіршілік айтамын. Ол бұл дүниеде жоқ жарын ойлайды. Яғни, онікі үмітсіз арман. Ал оның үмітсіз арманының жанында менікі қол созым ғана жерде тұрғандай боп көрінеді маған. Осыдан кейін келемін де, құдайға шүкіршілік айтамын.

Тұрар құшағын қысыңқырап қойып, жарына сұрақ қойды:

— Сен мені қалай күткенің жөнінде әлі ештеңе айтқан жоқсың.

— Ол күндер енді келмеске кетсін десеңізші.

— Дегенмен, мендей озеуреген жоқсың ғой деймін.

— Неге олай ойлайсыз?

— Үндемейсін!

— Кіші ағам сізден сөз алып келгенде-ақ лып ете қалғам жоқ па? Мен сізге барып, бейне бір жұмаққа кіріп кетем деп ойлағам жоқ. Жалғыз атты сояу екенің аян. Сонда да бірінші сәлеміңе шықтым. Мұның бәрі сіз ұйқысыз өткізген түндер маған да рақат әкелмеді деген сөз. Сенің бірінші сәлеміңе менің лып ете калуым сол түндерде Тұрар енді келсе, артына міңгесіп жүре берер едім деген ой түйініне талай келуімнің нәтижесі емес деп айта аласың ба?

— Түсіндім! Түсіндім! Менікі тек тоқ адамның назы ғой. Кешір. Осынау дүниеден жүрегі мен деп соққан, көңілін білдірген жалғыз жанға мен қалай сенбеуге тиіспін! — деген Тұрар жарын кеудесіне бұрынғыдан бетер қыса түсті.

— Қашан жүреміз? — деді Толқын.

Мына күркені тұрғызып, бірінші түні дәл қазіргідей құшақта-сып жатқанда Толқын “Бұл жерге ұзақ бөгелеміз бе?” деген еді. “Жоқ, — деген сонда жігіт. — Қуғыншы аяғы саябырлады-ау деген кезде Ертіске қарай жылжи береміз де, мұз қата орыс жағына өтеміз”. Бұлардың биылғы сапары өткен жылғы сапарларына қарағанда әлдеқайда тыныш. Былтыр сондарынан қуғыншы қалды ма? Ал биыл, екеуінің қашып кеткеніне қаншама апта өтсе де, төңіректен “қуғыншы көрінді” деген сыбыс мүлде жоқ.

— Дегенмен мен маңдағы ауылдарды шолып келейін. Егер тыныштық болса, онда екеуіміз атқа қонамыз.

Бұл күнді екеуі күркелерінен шықпай бірін-бірі қызықтаумен өткізді.

— Ар жаққа өткеннен кейін не істейміз? — деді Толқын.
— Сен осы сұрақты маған күнде қоясың, — деді Тұрар.
— Мүмкін менің алданышым осы сұрақта шығар. Жауабыңды аяймысың!

— Ендеше мен де күндегі жауабымды беремін.

— Мейлі.

— Орыста мал жоқ деймісің? Жалданамын. Сонан соң үй саламыз. Орысша сөйлеуді үйренеміз. Ол жаққа сенің туыстарыңның қолы жетпейді.

Толқын “мынауың дұрыс екен” деп ештеңе деген жоқ. Оның күшәк жазбаған қалпы үнсіз қалғанынан жігіт жоспарына қалыңдығы жағынан қарсылықтың жоқтығын сезіп, ол да үнсіздікке қошті.

Бұл екеуінің мініп келген аттары Күржікөл қыстауындағы үйлердің малында болатын. Келесі күні сәске түсте екеуі қол ұстаып сол қыстауға бет алды. Үш шақырымдай жердегі көлденен көсілген тас жотаның үстіне шыққанда алдарынан таңғажайып көрініс жарқ етті. Оның ішінде құралайдың көзіндей дөп-дөңгелек, айналасы атшаптырым Күржікөл жатты аспан әлемін түбіне төңкеріп ап. Батыс жағы қамыс, оңтүстік жағы тас жағамен көмкерулі. Солтүстігі жалаңаш адырға иек артып, шығыс жағы сонау Айыртауға дейін созылған көк майсамен ұласқан шабындық.

Ауыл адамдары жастарды жайдары қарсы алды. Толқынды келін деп бәйек боп төрге шығарды. Тұрар төңірегіне жиналғандарға Толқынды осында қалдыра тұрып, өзі бірер күнде төңіректі шөлып келетін ойы барын айтты.

— Әзірге жаманат жоқ. Келін жөнінде қам жеке, — десті ауыл адамдары.

— Ауылдан да жаныңа адам ал, — деді үй иесі. Бұған Тұрар қарсылық білдірді.

— Қуғыншы кездесіп, ол қолға түсіп қалса, Толқынның қайда екенін біліп қоюлары мүмкін. Ал өзім екі-үш адамға алдырмаймын.

Ағайындары “өзің біл” дегендей одан әрі сөз қоспаған соң Тұрар атқа қонды... Арада өткен екі күнде қыстауда оқыс оқиғаның болмағаны былай тұрсын, бұл жаққа көлденен жүрген көк атты да көрінбеп еді. Бұл уақытта ел түгелімен жайлауда болатын. Тұрар суыт жүріп ту-ту Шідертіге жетіп, сол жақтан төртінші күні оралды. Неліктен екені белгісіз, қабағы қатыңқы. Өзі бір түрлі сұстанып кетіпті. Оның суық өңінен “бір жайсыз хабар бар-ау, осы” деп топшылаған ағайындары Толқын қалған үйге жиналды. Сыртта Тұрардың аман-есен оралуына арналған мал сойылып жатты.

— Қалыңдығың шүкіршілікте. Өзіміз аманбыз. Ал өзің не көріп, не білдің? — деп үй иесі сөз бастады.

— Бөкей біздің елге қаһар төгіп жатқан көрінеді...

— Е-е? — десті отырғандар.

— Шабам деп қол жинап жатыр дейді.

— Е, мұнысы тағы не пәлесі?

— Жазығымыз не?

— Тұнығымызды лайлайтындай елдің жазығы не екен?

Тұрардың алдына бірнеше сұрақ бір-ақ төгілді.

— Жайлаудағы елде үрей жоқ. Не істерлерін білмей әбігерде.

Шоң атам орыстан әскер алатын болыпты.

— Елден аулақ! — деп күрсіністі отырғандар.

Тұрар бұдан артық ештеңе айта алмады. Ана сұрақтар түгелімен жауапсыз қалды. Ас үнсіз, көңілсіз ішіп-желінді. Созден гөрі уфлеу көбейді. Әлде ағайындарының көңілсіз кейіптерін көріп отыра бергісі келмеді ме, болмаса, өзінде жанға ашпауға тиісті сыр болды ма, Тұрар қыстаудан аттарын алып кететінін айтты.

Манадан бері іштей камығып отырған Толқынның үні Тұрар күркедегі төсек-орын мен киім-кешектерді жинай бастағанда шықты.

— Ендігі бетіміз қалай?

— Нұра!

Толқын демде сұп-сұр бола қалды. Нұра дейді? Әлде өзі жаңсақ естіді ме, болмаса Тұрар Ертіс деудің орнына Нұра деп қалды ма? Күдігіне көз жеткізу үшін Толқын әлгі сұрағын қайта қойды.

— Нұра! Нұра! Бөкейдің ауылы — деді өзінен-өзі бұлқан талқан бола қалған Тұрар.

— Өзіміз сол жақтан қауіп күтіп жүрген жоқпыз ба?

— Енді қауіп қақпанына өзім барып түсемін! Қозғанның шаңырағын ортасына түсіріп, бала-шағасын жылатып, көрі-құртаңын қан қақсатып қойып қолым жеткен бақыты бар болсын! Сенің атаң мен үшін қозғанға қаһар төгіп отырған көрінеді.

— Қызымды алып кеткен жігіттері үшін соғыс ашамын деп пе?

— Онысын ашып айтпапты. Ал мен төре елге тиісетіндей басқа себеп көрмеймін. Қызын қолына тапсырамын да, “өзім келдім, елге тиме” деймін. Содан кейін мейлі мені пісіріп жесін. Елді тыныштықта қалдырса болғаны!

Тұрардың қимыл-қозғалысы оқыс. Әлдекімге ызалы, әлдекімге қаһар төккен жанның қимылы. Қолына бұрау іліксе, лақтырып тастау керек, көрпе-жастық түссе, сығымдап орау керек, жіп түссе, шірене тартып байлау керек!..

Азын-аулақ жүктерін екі атқа бөліп артқаннан кейін, Тұрар анадай тас үстінде бетін басып тұрған Толқынға:

— Кел! — деді.

Толқын ілби басып ат жанына келгенде Тұрар оны тік көтеріп ер-тоқымға қондырды да тізгінін қолына ұстатты. Сонан соң ол

Тұрар шабдарының соңынан атының басын бұрып, аяндай берді. Толқын жігітінің ойына ықпал жасайтындай, оны жолдан қалдыратындай ештеңе тауып айта алмады. Басында бір-ақ ой — жалған дүниенің баянсыз қызығы үшін елді шаптырып, жазықсыз жандардың қанын судай ағызып қоюға бола ма? Тұрардың осы беті бір есептен дұрыс та шығар! Ал торелер мұның өзіне тимес. Сөт қашанда алдан шыға берсін, бұл жолғыдан Тұрардың аман қалуы екіталай болар-ау. Сонда... Жігітін бетінен қайтара алмаса, туыстары мұның көз жасын көрмесе, сөзіне құлақ салмаса, өзі бұл дүниеде жаны қалаған адамынсыз қалай өмір сүрмек?

Жаманаула мен Нұра бойындағы Жон деген жердің арасы жақын емес. Арада үш коньш, міне, Ботақарадан да асты. Бірінде сөз жоқ. Осы бір қашты-пысты уақытта Тұрардың айтқанынан қайтпайтын бірбеткей мінезін біліп-түсінген Толқын да оған ләм-мим деп тіл қатқан емес. Тұрар оған “тоқта” десе, атының басын тартады. “Түс” десе, жерден табылады... “Мін!” десе, қайта ат үстінде... Екеуінде де оң жоқ. Не ойларын да білмейді. Екеуі де томаға-тұйық. Кенет ту сырттарынан айқай естіліп, екеуі аттарының тізгінін бірдей тартты. Төрт салт атты бұларға қарай дүбірлетіп шауып келе жатыр екен. Тұрар орнынан қозғалмағаннан кейін, Толқын да салт етпестен тұра берді. Ана төртеуі әп-сәтте жетіп келіп, бұларды қоршап тұра қалысты.

— Әй, бәлемдер, ақыры қолға түстіңдер ме? — деді шауқар қара.

— Пысықтығыңмен түсіріп алған шығарсыңдар-ау! — Тұрар оған кекете үн қатты.

— Мен мына шабдарды танып, солар дедім ғой, — деп қалды тағы біреуі.

— Байландар! — деді көзі шатынаған шауқар жігіттеріне Тұрар мен Толқынды нұсқап.

— Ей, өздерің кімсіңдер? — деді Тұрар.

— Төре сендерді таппай келмендер деп жіберген бізді.

— Ал сендер көргенде біздің бетіміз қалай еді?

— Е, оны кім білмейді? Төренің ауылы.

— Ендеше әңгідiктенбей жөнiңмен жүр. Сенсiз-ақ бара жатырмыз төреге!

— Әй, мынаның сөзін қара-ей!

Шауқар атын тебініп жақындай бергенде, Тұрар оған қарсы ұмтылып барып, ананың үйірген қамшысын аспанда қағып алып, бар пәрменімен тартып қалғанда, бүлдіргені білегіне ілінген шауқар жерге тоңқалаңдай құлап түсті. Сонан кейін Тұрар оның серіктеріне ала көзімен ата қарады.

— Шығындар жекпе-жекке, қатын болмасаңдар!

Осы сөзімен бірге Тұрар жақын тұрғанына қарай атын тебіне беріп еді, анау айдалаға зыта жөнелді.

— Қуғын болғандарыңа сендердің!

Тұрар қуғыншыларға қайтып бұрылмаған қалпы өз ойы өзінде болып, алғашқы бағытымен келе жатыр. “Біз де мындамыз” дегендей Тұрардың оң жақ үзеңгі тұсынан Толқын атының басы да көрініп қалып келеді. Артта шашырай жылжыған қуғыншыларда да үн жоқ. Олардың да қалмай келе жатқанын алдыңғыларға аттарының пырылы ғана хабарлап қояды.

Нұра алқабының торіне тігілген көптеген ақ үйлі ауылдың төбесі көрінген жерде Толқын атының басын тартты.

— Түсейікші.

Нысанаға жақындап қалғанда атынан түсіп алу жолаушының әдеті. Толқын тізгінін Тұрарға ұстатып, ана бір төбеге қарай үнсіз жүре берді. Осы тұста тағы да шауқардың өктем дауысы естілді.

— Әй, анау қайда бара жатыр-ей?

— Е, тосайын деп пе ең? — деді Тұрар оған. Қуғыншы жігіттер даланы басына көтеріп, қарқылдап күліп жіберді.

— Болды — деді оларға қабақ түйе қараған шауқар. Аналардың күлкісі сіркіреген жаңбырдай аяқталып тоқтады.

Бұл уақытта Толқын төбені тасаланып кеткен. Мыналар оның қайтуын үнсіз күтті. Біреуі тас лақтырды, біреуі айылын тартты, енді біреуі атының сауырын сипады. Толқынның қайтар шағы болып еді, алайда, ол жасырынған жағында бөгеле берді. Әлден соң шауқар бір жігітіне төбеге шығып келуін тапсырып, анау жүгіре басып кетті де, кенеттен:

— Ойбай, бері келіндер! — деп кол бұлғады.

Кенеттен жүрегі атыша тулап аузына келген Тұрар да жүгіре жөнелді. Ана жігіт бұларға қарсы жүгіріп кеп:

— Мен төбеге шыққанда ол отыр еді. Әй, деуім мұң екен, кенеттен шалкасынан түсті, — деген сөзін енді ол Тұрармен қатар жүгіріп айтып келеді.

Тұрар Толқынның жанына жете құлады. Түнеу күні сілеусіннің бүйіріне сұғып алған пышағы енді өзінің жүрек тұсында қадаулы тұрды.

— Толқын! — Тұрар өкіріп жіберді. Жетім дауысты аласа биік адырлар, тау тасы мен сай-саласы мол қазақ даласына “тағы да бір бейкүнә жан дүниеден кетті” деп таратқандай жаңғырып, көтеріп өкетті. — Толқын!

— Тұрар, алшы! — деді үні әрең шыққан Толқын пышақты нұсқап.

Тұрар пышақты демде суырып алғанда оның ұшынан жігітіне ақырына дейін берілген жұдырықтай жүректің қызыл-қошкыл қаны тамшылап шықты.

— Мұның не, Толқын? — деді көз жасын жұта сөйлеген Тұрар. Ышқына дем алған Толқын көзін самарқау ашты да:

— Дүние-ай! Кішкентай-ақ едім ғой. Саған қалай сыймадым! — деді. Осы сөзді айтысымен Тұрарға қадалған қарақаттай кара жанар кіреукелесіп, сөне берді.

Тұрар Толқынның басын кеудесіне басты.

— Дүние-ай! Сенен сұрағаным көп емес еді ғой. Осыны да қимадың ба? Жазығым не еді?

Ол жарының салқын тартқан бетіне бетін басып әрлі-берлі отырды да, басын көтеріп, өзі жаңа ғана өкпе білдірген дүниені жанары жасқа толған көзімен айнала шолып өтті. Содан кейін Толқынның шағын денесін көтере түрегеліп, тобесі көрінген ауылға қарай бет алды... Бөкейдің ордасына жеткенше бүкіл ауыл соңында болып еді. Біреу есік ашты. Бөкей мен Сәлім әңгіме-дүкен құрып отыр екен. Тұрар алдарына Толқынның денесін сұлатып жатқызығанда, күтпеген оқиғадан ана екеуі түрегеп кетті.

Тұрар Толқынның жанында жүресінен отырған қалпы, басын көтерместен:

— Қызыңызды әкелдім. Елдің жазығы жоқ. Әскеріңізді таратыңыз! — деді.

— Ақыры түбіне жеттім де! — Бөкей үні әлден соң барып шықты.

— Мұның түбіне сіз жеттіңіз! — деді “шауып тастасаңыз да мінекейіңіз” дегендей басы салбырап кеткен Тұрар.

Осы кезде даладан ойбай шықты. Бұл — шашын жайып, бетін тырнап келе жатқан Толқынның шешесі еді...

* * *

Сәлім Бөкей басына тігіп берген алты қанат үймен, төре ауылынан қалмай көшіп жүретін де күн суыта Түркістан жаққа кетіп, жаз шыға қайтып келетін. Бөкей оған бір қазақ қызын алып берген. Алпысты алқымдап қалған күйеуінің Түркістан жақта да әйел мен баласының барын сезеді. Бір күні осыны Сәлімнің өзіне айтып қалғанда күйеуі “сонау алыстан мен осында келген екем, сенімен бірге тұруға жазған екен, мұның бәрі құдайдың сілтеуімен. Ендеше оның ісі қарсылық кездестіруге тиіс емес” деген. Осыдан кейін келіншек “иә, қос қатынның үйін қатар тігіп отырғандар аз емес. Оларға қарағанда менің басыма салған іске шүкіршілік” деп, қайтып ләм-мим демей, қыс болса Сәлімнің тас үйін күзетіп қалатын. Екеуінің ерлі-зайыпты өмірлерінің ішінде сөзге келгендері жоғарыдағы әңгіме ғана болды. Бөкей бұл қыздан ризашылығын сұрамаған. Жетектеп әкеліп қожаның қойнына сала салған. Содан бері бұл Сәлімнің үсті-

басын жуады, киім-кешегін дайындап, тосек-орнын қағып-сілкіп салып береді.

Биесін сауып, сусынын, уактылы тамағын алдына қояды. Күлімен шығады, суымен кіреді.

Сәлім құдайдың құтты күні сәскеден кешке дейін Бөкейдің үйінде болып, өз үйіне жатарда бір-ақ оралатын. Алғаш келген жылдарында ол Уәли хан ауылына да ат басын салып жүрді. Бұл өрине, Бөкейдің көңіліне келмей қойған жоқ. Бір күні батылы барып, хан ордасына неге бара беретінін де сұрап еді, Сәлім “құдай ісі” дей салды. Содан кейін бұл жөнінде ешқайсысы да қайтып ауыздарын ашпады. Ал ана жылы Үкібайлармен қосқабаттасып барып-қайтқан жолынан кейін бұл Уәли ханға қарай бет алу былай тұрсын, соңынан оның есімін де атауды қойды. Бөкей “әлденеден ханнан беті қайтты ма екен” деп ойлады. Сәлім мен Уәли ханның Омар хан мақсаты төңірегінде ортақ тіл табыскандарын төре білген де жоқ, сезген де жоқ. Бұл жөнінде қожа тамағын ішіп, жақсылығын көріп жүрсе де Бөкейге жұмған аузын ашқан да жоқ. “Уәли ханмен аразмызда ортақ ештеңе болмасыншы” деп тілейтін төре қожаның да өзіне басыбайлы тигеніне риза болып жүре берді.

Сәлім алдындағы адамының ішкі ой-пікірін көзі мен отырысынан аңғара коюда алдына жан салмайтын. Олардың ішінде Бөкейдің жан дүниесіндегі жайма шуақ шағы мен дүбірленді кезеңін айнытпай тануға мүлде шеберленіп алған. Аанада бір келгенінде Бөкейдің бүк түсіп отырғанын көріп, калифа, сахабалардың өз балаларын қалай өлтіргендіктері жөнінде сөз бастап, ұзақ сойледі. Іштей “астофиралла” деген Бөкей Сәлімге көзін кең ашып қарады — дәл осы кезде ол шынында да өзі “жынды төре” деп атап кеткен немересі жөнінде ойлап отыр еді. Қарап отырса, ол өзі де торелік құрмайды, басқа туыстарына да құрғызғысы келмейді екен. Ол өзінің ақ сүйек пен қара сүйек жөніндегі Бөкейге белгілі көз қарасын еркін жүріп елге жая берсе не болады? Онда мұның қол астынан қалың халық былай тұрсын, төленгіттерінің де кетіп қалуы мүмкін ғой! Оның үстіне бұл хан болам деген талапта. Егер жындының сөзіне сенгендер: “Е, е шындығы осы екен ғой” деп бет-бетімен кетсе, бұл кімге хан болады? Осыны ойлап отырған шағында Сәлімнің сахабалардың өз балаларын қалай өлтіргенін айтуын қарашы! Расында да мұның көріпкелі бар, киелі адам” деп таңданып қараған еді Бөкей ананың бетіне. Сәлім жынды төренің Тұрарды босатып жібергенін жақсы білетін. Осы оқиғадан кейін түсіп кеткен Бөкей еңсесі әлі көтеріле қоймаған. Содан Сәлім Бөкей баласына не істерін білмей дал деп ойлайтын. Өйткені Бөкейге уайым берердей басқа оқиға көрмейді. Сондықтан да төре жынды үрп-аданың қылығын ұмыта алмай отыр деп ойлап, сахабаларды аузына алған еді. Ал өзіне Бөкей одырая қараған кезде ол:

— Әке мақсатына қарсы шыққан ұл да жау. Сахабалар кезінде солай ойлаған да, жауларын құртып жүрген, — деді.

Иә, бұл сөзді Сәлім де айласыз, астарсыз айтпаған. Егер Бөкей қазір “сен маған баламды өлтір деп отырмысың” деп қаһар төксе, бұл “ол не дегеніңіз, мен сахабалар жайын ғана айтып отырмын” деп шыға келмек. Ал шынында оның бұл сөздерді Бөкейге ой салу үшін айтқаны рас еді. Оны өзі ғана біліп отыр.

Бөкей қабағын тарс түйіп төмен қарады... Осыдан кейін ол Жәңгір мен Олжекеге жындының көзін құртуды тапсырған еді. Ал оқиға мүлде басқа арнаға түсіп кетті... Аяқ астынан Олжеке ажал тапты. Бұл оқиға Бөкейді онан сайын ойға қалдырды. Не істеу керек?

Сәлім Шоңнан қайтып келгеннен кейін “ауырдымды” сылтау етіп үйінен үш күн шықпай жатып алды. Бұдан Бөкей оның да сапарының сәтсіз аяқталғанын сезіп еді. Алайда, мұны қожа бетіне салық қылмай, қайта, оның үйіне өзі бас сұғып, енді не істеу керек екені жөнінде ақыл сұрады.

— Қаракесек, тобықты, бөсентин билерінің басын қосып, үкім шығарту керек те соны өздеріне хабарлату керек. Қаншама Шоң болғанымен, ол іргелі ел билерінің үкіміне қарсы шыға алмайды.

Мұны да орынды деп тапқан Бөкей іске енді кірісем деп білек сыбана бергенде Ертістің аржағынан екі казак губернатордың хатын алып келді. Онымен танысып алғаннан кейін Бөкейдің көз алдынан Шоң тағы кетпеді. “Менің хан болуымды қолдап, хат жаз” деп отырып, “енді одан құнды қалай сұрарсың?!”

— Сіз енді құнды ұмыта тұрыңыз. Хан тағына отырып алғаннан кейін күн мәселесін қайта көтересіз, — деді Сәлім.

Батыр төре мен Өскенбай бидің бұл жөніндегі сапарының сәтсіз аяқталғаны өз алдына, сонымен бірге Бөкей құлағына Шоңның қанжығалы, бөсентин жақтарын аралап, билерден мұның хан болуына қарсы хат жаздырып алып жүргені жөнінде хабар жетті. Қатты қамыққан Бөкейдің төбесіне уайым бұлтты үйірілді.

— Төрем, қол қусырған хан бола алмайды, — деді Сәлім. — Сіз өзіңізді қолдайтын хатты қаракесек пен тобықты, одан әрі жатқан керей, найманның кіші билерінен де алыңыз. Бұл — бір. Екіншісі, айдабол арасындағы адамдарыңызға Шоңның басқан ізін аңдытып қойыңыз да, оның хатын Керекуге жеткізбей қолыңызға түсіріп алу жағын ойластырыңыз.

— Ол хаттарын бөсентин жактан жіберіп қойса ше?

— Менің бағдарлауым бойынша, Шоң, әуелі, алыс рулардың билерінен хат жинап жүр. Өзінің айдаболы мен қаржас жағына енді келеді. Бұл — Шоң хаттарын өзінің қыстауында жинастырып, бұғызып-түйгізіп, жібереді деген сөз. Сіз осы сәтті күтіңіз.

Сәлімнің бұл жолғы ақылы іске асты. “Шоңның қартайған шағында ел қыдырып жүріп “қазаққа ханның керегі жоқ” деп жиған бір қоржын хатын Бөкей қолына түсіріп алыпты” деген хабар Сарыарқаға демде жайылды. Бөкей бір түрлі көңілденіп, өсіп қалды. Енді Шоң қайда барып, не істер екен?.. Осы арада Толқын баяғы төлеңгітпен тағы қашып кетсін атасына жер соқтырып. Бұл жолы да екеуіне жынды неме көмектесіпті. Сор ма, бақ па? Ескерусіз қалдырайын десе, төлеңгіт төрені жеңген болады-ау! Не істесе жөн?

— Бүлінер қыз бүлінген. Оған аптықпаңыз, — деді Сәлім.

— Әуелі Шоңға кісі жіберіп хатын алыңыз. Сүйіндік түгелдей қол астына кіргеннен кейін, ана екеуі де алысқа кетпейді...

...Мынаны қараңыз. “Шоң ер-тоқымыма үй тігіп, соңғы уығын Бөкейдің өзі қадасын. Содан кейін сол ер-тоқым үстінде отырып хатқа таңбамды салып, бармағымды басамын” депті. Сәлім Шоңның бұл сәлемінің тасасында жасырынған бір пәленің барын бірден аңғарды. Қарашы, өзіне емес, еріне үй тіксіз депті. Оның соңғы уығын Бөкейдің өзі қадау керек! Әй, тегін болмағай. Сәлімге “орындаңыз” деп ақыл беру де, “орындамаңыз” деп бетін қайтару да қиынға соқты. “Орындаңыз” деп үй тіктіргеннен кейін Шоң айналып кетсе, бұдан асқан масқаралық болар ма? Ертең-ақ “Бөкей Шоңның еріне үй тігіп, соңғы уығын өзі шанышқан екен. Бірақ Шоң келмей қойыпты” деген сөз алты алашты аралап кетеді ғой. Ал “орындамаңыз” дейін десе... Бөкей мұның ақылының кесірінен Шоңның бұрылып тұрған көңілінен айрылып қала ма, қайтеді? Осы себепті Сәлім бұл жолы мүлде үнсіз қалған еді. Ал көз алдынан хан тағы кетпей жүрген Бөкей Сәлімдей терең ойламай, Шоңның айтқандарын түгел орындап омақа құлаған еді. Осыдан кейін ол қаһарына мініп, сүйіндік ұрпағын шауып аламын деп қол жинай бастады. Бұл оған қиынға түспейтін. Қаракесек он жеті бұтаққа бөлінеді. Бәрінің де басында өзінің балалары. Әр бұтақтан елу жігіттен, ал ең көбі шаншардан жүз елу... Тобықтыны қамтиды... Сонда көп кешікпей Бөкей қолында қыруар әскер болады! Екінші жағынан бұл орыстарға “Бөкей қолынан бірдеңе келедіні” көрсетеді. Осымен орыстарға анау-мынау хан болмайтынымды дәлелдеймін... Бөкей ойын іске асыруды ұзын сонарға салмады. Балалары мен немерелерін жинап алды да, бұйрықты беріп, таратып жіберді. Осы күндері мұның құлағына солтүстіктен ескен желмен бірге “Шоң орыстан әскер сұрапты” деген де хабар жетті. Жансыздарын жіберіп көріп еді, бәрі де “Шоң Ертіс бойына кетіпті” дегенді айтып келді... Осы арада тағы да бір күтпеген оқиға болды — Тұрар Толқынның денесін алдына көлденең салып: “Өзім келдім. Әс... інді тарат!” деді. Ой-өрісі алысты шолып ғадаттанбаған сорлы: “Бөкей қызы мен жігітті ұстап бермесе қозғанды шабамын деп қаһар токті” дегенді естіп

келген ғой. Толқынның қалай өлгенін естігеннен кейін Бөкей үндемей ұзақ уақыт отырып қалған. Тек жалғыз айтқан сөзі Тұрарды иегімен нұсқап:

— Байлаңдар! — деген.

Осы кезде ордаға көкпен түскендей жынды келе қалсын. Қолында білей ұстаған қамшысы. Өлденеден өзі алабұртып тұр. Ол Тұрарға ұмтылғандарды қамшысымен сабалап, таратып жіберді де, атасына бұрылды.

— Толқын, сен үшін шіріген жұмыртқа. Әйтпесе, былтыр — ішіндегі баласын сығып шығарыңдар деп бұйырармысың! Сол жолы өліп кетсе, ажалы кімнен дер едік? Сен ана бұйрықты бергенде не қылса да ол тірі қалсын деп бермеген болатынсың. Ендеше оның өлімі сенің қабырғаңа батпайды! Толқынның бұл дүниеде жоктығы қабырғасына бататын жалғыз адам осы Тұрар. Қайғысы аздай енді оны азапқа салмақысың? Құдайдан күнәдан қорқу қайда? Сенсіз де бұл аз жаза тартып тұрған жоқ. Босат! Кетсін өз жолымен!

Бөкей баласына шекесінен қарап, богеліп, есік жаққа қолын бір-ақ сілтеді. Тұрар ғашық жарының маңдайынан сүйді де, ордадан шығып жүре берді...

Ертеңінде Толқынды жерге беріп еді. Жылқы күзетінде жүргендер Толқынның басында түні бойы бір жігіттің отырып кететінін айтып жүрді.

Толқынның өлімі Бөкейдің жанына қандай батпаса, Тұрардың “әскерінді тарат!” деген өтінішін құлағына сондай ілмеді. Ол қайта, тоқа руы жағына кісі жіберіп, адам сұрай бастады. Осы күндердің бірінде ордаға кенеттен екі-үш баласы жарыса кіріп келді.

— Шоң орыстан әскер алыпты! — деді бірі.

— Манағы бір әзірде осы ауылдың төңірегінен бір тобын көрдім, — деді екіншісі. — Сап-сары ала! Аттары ауыздықтарымен алысады. Сұлыға жемделгені көрініп тұр.

Мұндайда өз көзіне ғана сенетін Бөкей сыртқа шығып, биіктеу жерден ол жақ, бұл жақ пен алыс-жақынға көз жіберіп, әрлі-берлі отырды. Бір уақытта Бөкейге “біз мұндамыз” дегендей сонау жонға көп атты шыға келіп, қатарларын түзеп тұра қалсын. Алыс тұрса да Бөкей киімдерінің бір келкілігін аңғарды. Иә, өзіне әр түрлі себептермен келіп-кетіп жүретін казак-орыстардың өзі. Сонда да ол орыстар Шоңға әскер береді дегенге сенбеді. Мыналар мүмкін, өз бетімен жүрген жасауыл шығар. Шоң орыстан әскер алатын болыпты деген қауесетпен қатар көріне қалған соң ғана үрейшіл көздерге бұлар “Шоңдікі” боп көрініп жүрген болар. Дегенмен бұлардың кім екеніне көз жеткізу керек. Ол екі-үш төлеңгітін атқа мінгізіп еді, олар түстен кейін қайтып келіп, жақындап барып, сөйлесе алмағандарын айтты.

— Қырық-елудей болады. Айдабол жігіттерінің қоршауында. Солар бізді орыстардың өздерімен тілдестірмеді, — деп келді олар.

— Елу адам сенің қыруар қолыңа қарсы тұра ала ма! — деді Сәлім төлеңгіттер шығып кеткеннен кейін. — Бас сал!

Орыстардың Шонға әскер бергеніне көзі әбден жеткен Бөкей ойда. Ол хан болудан іштей күдер үзді. Орыстардың мұны хан сайлау ойы болса, Шонға әскер берер ме? Сүркия би бұл жерде де бір қыпысын тапқан ғой. Ал Сәлімнің ақылын алып бас салса, арманын онан сайын алыстатып алуы мүмкін ғой. Бөкей соғыс өнерінен хабарсыз адам емес. Әдетте, мол әскердің шағын бөлігі ғана шолғыншылыққа шығады. Ал бұлардың шолғыншыларының өзі қырық-елу, сонда Баянаула сілемінде жасырынып жатқаны қанша? Не істеу керек? Не істесе, жөн?! Бөкей бұл сұрақтарына жауап іздеген екі-үш күнде орыс әскерлері де мұның аулын төңіректеп кетпеп еді.

Бөкей өзінің хан болуын қолдаған билер хаттарын Семьярға жөнелткені қашан. Міне, бүгін ол Сәлімге тағы бір хат жазғызып жіберді. Онда ол губернатордан “Мен қол жинаудан бас тарттым. Сіз де Шонға берген әскеріңізді қайтып алыңыз” — деп өтінген еді. Өйткені, орыстан әскер алған Шон мұның қол жасақтап жатқанын айтпады деп ойламайды.

* * *

Бөкей сүйіндікті шабамын деп қол жинап жатыр дегенді естігінде Шонның да қарап отырғысы келмеді. Атқа қонды. Беті — Ертіс.

Хаттан айырылып қалғаннан кейін Шон басынан “менің сырымды жеткізіп жүрген кім екен?” деген де сұрақ кетпей жүруші еді. Осыған жауап ретінде есіне Торайғыр жиі түсе беретін. Былай қарағанда ағайынды екі бидің алауыздығы сөлекетсіз-ақ сияқты. Біреу болмаса, біреудің “Әй, Шон, сен халық тыныштығын көксеймін дейсің. Әуелі, Едігенің екі баласы өздерің тату болып алсаңдаршы” деуі мүмкін ғой. Мұндайды естіген жерде Шонның тірі қалуы екіталай. Жарайды, Шон істерінің інісі жағынан қарсылық кездестіре беретініне қонсін-ақ! Мүмкін оның мұнысы өзінің беті, тұтынған мақсатының барлығынан болар. Жетегімде жүрмеді деп айыптауға болмас. Мұны кешірер де. Ал іштегі сырды сыртқа шығару... мұны Шон басқа түгілі туған інісіне де кешірмейді. Осы жөнінде ол Торайғырмен сойлеспек. Оның биылғы жайлауы Ертіске барар жолда. Соған соға кетпек ойы бар. Шон жолға шыққан күні түстен кейін қарсы келе жатқан үлкен тор кездестірді. Торайғырдың өзі болмағай? Ол әнші, күйші, балуаны болса, үлкен топпен жүруді ұнатұшы еді ғой. Шон қателеспепті. Өзі ойлағанындай-ақ Торайғыр

екен. Ауылын жайлауға көшіріп, орнықтырғаннан кейін, ағасына барып сәлем беруге атқа қонғаны осы екен. Інісінің жалғыз сәлеммен ғана жүрмейтіні Шоңға және аян. Ағайынды екеуі аттан түсіп, ел амандығын біліскеннен кейін, былай барып көкке отырысты. Торайғыр әлденеден ренсіз. Шоң інісінің бетіне қарады. Торайғырда үн жоқ. Сөзді үлкен бастасын деп отырғанын түсінген Шоң:

— Соңғы кезде қабақ беруді қойдың ғой, Торыжан? — деді.

— Осынау даланың аузында Шоң. Кездескеннің көзінен “Бөкей ағанды алып ұрды-ау” деген күлкі, өжуа көрем. Ол маған батпайды деймісің? Еріңе үй тіккізгенің қай баланың ойыны? Арыстан айға атылып мерт болыпты дейді. Сенің мерт болған жерің осы білемін!

— Сен төңірегіңе құлақ салудан қалғансың, Торыжан. Мен еріме үй тіккізгенде Бөкеймен тұзақ ойнайыншы деген ойдан аулақ болатынмын. Менің қоржыным қолды болған жолы жұрттың “Бөкей Шоңды тақырға отырғызып кетті” дегені рас. Ол оқиға менің халық арасындағы атақ-даңқыма ақау тигізбей қойған жоқ. Содан кейін әр қазақтың көңіл таразысының Бөкей жағы басты. Мұны сен естігенсің, білгенсің де. Ал сол таразының Шоң басы басу үшін мен не істеуім керек еді? Сүйіндік жігіттерін атқа қондырып, Бөкей аулын шауып алсам да жұрттың көңіл таразысының мен жағы басар ма? Қазақтың көңілін тау аударып ала алмайсың! Ал селт еткізер сәл нәрсеге құлап түсуге бар. Сол нәрсе, ерге үй тіккізу болды. Енді халық “Бөкей Шоңның ертоқымына үй тігіп, соңғы уығын өзі қадады” — деп жүр. Саған бұл жетпепті. Жұрттың көңіл таразысының Шоң жағы басты. Менің көздеген мақсатым да осы болатын.

Қамшысының басымен жер шұқылап отырған Торайғыр ағасы тоқтағанда барып басын көтерді.

— Таразының өзің жақ басы басқан екен. Мақсатыңнан қайта-тын түрің жоқ. Жасақ жинап жатқан Бөкей анау. Ендігі бетіңе жол болсын!

— Керекуге барып, орыстан әскер сұраймын.

— Сонда халық камын хан ойлайтын бола ма, кара ойлайтын бола ма?

— Кара! Хан үшін халықтың құны — күреш.

— Күбірнатрдың жарты көңілі Бөкейді хан сайлауда. Сөйте тұра оған қарсы әскер береді деп ойлаймысың?

— Амалы бар.

— Сонда соғысты қайсың бастайсың?

— Қайсымыздың ақылымыз таусылады, сонымыз.

— Әйтеуір тұла бойың толған жұмбақ адамсың.

Шоң сол қолын мықынына таянып, оң қолының шынтағын тізесіне тіреп, інісіне қарады. Ағасының бұл қимылынан басқа жай жөнінде сөз қозғайтынын аңғарған Торайғыр үнсіз күтті.

— Сөз сарынымды қайта коржынға қарай бұрғым келеді, Торыжан. Сен менің күбірнатрға хат жазып жібергенімді білгенсің...

— Бөкейге соны мен жеткізді демегейсің?

— Ол ойдан да ада емеспін.

— Інісінен екі жүзді жан көрген ағаға рақмет! — деген Торайғыр бетін басқа жаққа бұрды да, қайта Шоңға қарады. — Сенің жұрттан хат жиып жүргенің ешкімге де құпия болмайтын. Мүмкін бір қолымен саған “Бөкейдің хан болуына қарсымын” деп хат берген билеріңнің бірі, екіншісі қолымен Бөкейге сырынды да жеткізген шығар.

— Сүйіндік, қанжығалы, бөсентін билерінің ішінде менің ұстанған бетіме сен ғана қарсылық білдіретінсің.

— Есінде болсын, ашық қарсылық күдіктен аулақ. Мен Бөкейдің хан болуын қолдармын. Алайда оған жансыздың қызметін атқарғаннан да, жарлы боп, қазан түбін қырып, күн көргенім артық.

Ағайынды екі би тағы да ортақ тіл таба алмай ажырасты. Шоң қалған жолға Торайғыр жөніндегі ойынан арылып аттанды. Ал қыруар хаттан айырылып қалғанын енді кімнен қореді? Сол үшін кімге барып қаһар төгеді?.. Оны Сүйіріксорға осы ойы жеткізгендей болып еді.

Қазанқап Шоңды құрақ ұшып қарсы алды. Өз үйінен сусын бергенше арнайы үй де тігіліп, қонағын соған апарып, атқосшыларды ағайындары үйіне бөліп түсірді. Қонакасыдан кейін екі би ай далада ұзақ жүріп, түннің бір мезгілінде оралды. Сол түні Шоң татар жігітіне баяғы хатын қайта жазғызып, Қазанқап ар жаққа баратын адамдар дайындады. Оларға Шоң хатын орыс ұлығына тапсыру және басқа да бір жұмыстарды атқарып қайту жүктелген еді. Келесі түнде Қазанқап ауылынан Ертіске қарай аттанған екі жігітті ешкім байқамап еді. Ал ол екеуі араға төрт күн салып, бесінші күні түнде ауылға қайтып келгенде де оларды білген жан болған жоқ. Олардың Керекуден ала келген төрт теңін Шоң жатқан үйге Қазанқаптың өзі кіргізді. Келесі күні Шоңдар жолға жиналғанда екі-екіден қосақталған төрт тең жолаушылар аттарына артылды. Шоң бұл жолғы сапарына Тұрсынбайды ерте шыққан. Шоң оған ағынан жарылмаса да қарт бидің осыншама алысқа жасалған салт сапары мына теңдермен тікелей байланысты екенін, тіпті сонау Жөкейден осы теңдерді көздеп шыққанын сезіп-ақ келеді. Көкейінде: “Бұлар не қылған теңдер екен? Ішіне не буылған екен?” — деген сұрақ ұялап, тең артқан екі жігіт жаққа жалтақ-жалтақ қарай береді.

Шоң мен Тұрсынбай бастаған топ араға екі қонып, үшінші қонағаға Шідертіні мезгеп келе жатқанда бір тобенің мұртынан екі салт атты сопаң етті. Жақындағанда қараса, Ақтай мен Жактай. Екеуі Шоң мен Тұрсынбайға жерге түсіп, көң қусырып, сәлем берді де басқаларымен бас изеп амандасты.

— Жолымыз болады екен, би аға, — деді Ақтай. — Ауылдан кеше шығып едік. Алтынторы мен Ораз арасындағы соғысты көріп бөгіліп қалдық. Жан-жаққа ат шаптырып, сізді іздеп жүргендеріне үш күн болыпты.

— Е, оларға не жетіспті? — деді Шоң.

— Жылқылары араласып кеткен бе, немене?

— Ораздың биі Киіктің Молласы сіздің тоғай жағына кеткеніңізді естіген екен. Бізге кездестірсендер сәлем айтындарды арнайы түрде тапсырды, — деп сөзге Жақтай да араласты.

— Өздеріңнің беттерің қалай? — деді Тұрсынбай.

— Мына Жақтайдың келіншегі бәсентин қызы ғой. Құдаларымызда шаруамыз болып... — деп мүдірді Ақтай.

— Балдызымды сүндетке отырғызған екен, — деді Жақтайдың өзі.

— Қай жерге жиналыпты, Алтынторы мен Ораз? — деді Шоң.

— Осыдан биенің үш-төрт сауымындай жерде.

— Ана белден аса бере шуларын да естисіз, — деді Ақтай.

Шоң атына қамшы салды. Шоң асықты. Майдан боп жатқан жерге тез жетті. Екі рудың араласқан жылқысы былайғы сайда. Ана жазықта жүз қаралы адам сойыл, шоқпар сілтесіп айдалада шаң көтерісіп жүр. Тегі, соққыдан жығылғандарінікі болар, ер-тоқымды үш-төрт ат шетке шығып кетіпті. Аспан асты, айтты-айтнады, ай-қай-шу. Бірін-бірі балағаттау!

Тегі, Шоңды таныған болу керек, сойыл соғушыларды айнала шапқылап жүрген екі адам аттарының басын бір мезгілде осылай қарай бұрды. Бұлар Алтынторының биі Боктының Шодыры мен Ораз биі Киіктің Молласы екен.

— Не майдан? — деп қарсы алды оларды Шоң.

— Дүйсенбі күні таң сәріде жылқымыз қосылып кетіп...

Одан арғы сұраққа шамасы келмеген Шоң соғысып жатқан жігіттерді нұсқап:

— Токтатындар! — деді.

— Үш күннен бері осыларды тоқтатамыз деп өзіміздің де сары сорпамыз шықты, — деді Шодыр.

Шоң қайтіп сөз айтпай, қаракерін тұрған жерінен атылтып, қамшысын оңды-солды сілтеп майдан арасына сүңгіп кетті.

— Токтат! Токтат! Токтат!

Соғысып жатқандардың орта тұсына жеткенде қамшысын басынан асыра, қаракерін бір орнында шыр кобелек айналдырып, бар даусымен айқай салды:

— Токтат!

Жігіттер сойылдарын көтерген қалшы тынышталып қалды. Олардың көзінен “ойбай, мынау Шоң ғой!” — деп тұрғандарын аңғаруға болатын еді.

— Алтынторы — былай, Ораз — был: шығындар! — деп Шоң екі жағын кезек нұсқады.

Майдан қақ айрылды. Қатарлары өңкей басы жарылып, көзі шығып, мұрын-беттерінен қан кеткендер, Шоң жанына келген Молла мен Шодырға бұрылды:

— Қайсыңның жылқың көп еді?

Екеуі де “біздің” деген сөздерімен бірге аттарын тебініп Шоңға жақындай түсті. Осы жерде әлгі бөлінген майдангерлер топтары біріне-бірі алыстан қокан-лоқылап:

— Оразға көп жылқы қайдан бітіпті?

— Е, сонда ол Алтынторыға бітіп пе екен! — десіп, шуласып кетіп еді, Шоң тағы да қамшы көтеріп, айбат көрсетті.

— Тоқтат шуды! — Сонан соң ол Моллаға бұрылды. — Жігіттеріңді жылқының ар жағына әкет! Сен, Шодыр осы жағына иір. Мен қазір бөліп беремін.

Шодыр мен Молла жігіттерімен сілтеген жаққа беттеп кеткен соң Шоң өз адамдарының біразына:

— Ана жылқыны дөңгелете иіріңдер! — деп бұйырды да, Тұрсынбай мен қалған адамдарын алып, арғы белдің үстіне шығып үнсіз тұрды. Жылқы дөңгеленіп болды-ау деген кезде қалтасынан көлемі тоқымдай орамалын алып Тұрсынбайға ұсынды.

— Көзімді байла! Мен қазір мына жылқыны жарып өтемін. Сен жігіттермен бөлінген жылқының арасын аша түсіп, екі жаққа айдап таста.

Қаракер зымырап кеп, жылқыға кіріп кетті. Оңды-солды қамшы сілтей ұмтылған Шоңның кикуы да естілді. Тұрсынбай бастаған жігіттер би жарған жылқының арасын аша түсіп, айқайларымен аспанды бастарына көтеріп, екі жаққа айдап тастап жатыр. Сырттан қараған адамға алдындағы Шоңмен соңындағы жігіттері тың денеге қағылған сына іспетті көрінер еді.

Екіге бөлінген жылқылардың араларына біраз жер салынғаннан кейін дауласқан екі жақ өздеріне тиісті жартысына қарай ұмтылысты. Шоң жылқы дүбірі мен жігіттер айқайы сап болған кезде қаракерінің басын тартып, көзіндегі орамалын алып, бетін сүртіп, бұрылып тұрды. Қасына Молла мен Шодыр да жетті. Барған сайын аралары алыстай түскен жылқыларға қарап тұрған Шоң бұларды аңғармаған еді. Өз жігіттері төңірегіне жиналғаннан кейін ол жан-жағына қарады. Молла өзінен-өзі түнеріп Алтынторының алдындағы жылқы мен өз үлесіне кезек қарап тұр екен. Күнбатыс жаққа қарай жылжып бара жатқан жылқыға көз салады да сонан соң одан бөлінген мына жартысына қарайды. Осы кезде екі бөлікті бірімен-бірін салыстырғандай жалтақтап Шоды, ің да өңі қашып тұрған.

— Молла, — деді Шоң.

— Ләббай, би аға.

Шоң оған бетін бұрып:

— Ал, жылқына ие бол, — деді де көзін қысып қойды. Сонсоң ол екінші жағында тұрған Шодырға да сөйтті. Содан кейін Шоң қарсы алдындағы жонға қарап тұрып, ана екеуіне ортақ сұрақ қойды.

— Ризасындар ма?

Ана екі бидін:

— Ризамыз, би аға, ризамыз! — деген дауыстары жарыса шықты.

— Риза болмасаңдар, онда жылқыларыңды қайта қосып берейін.

— Ризамыз, — деді тағы да Молла, — Енді атыңыздың басын біздің ауылға бұрыңыз.

— Бұл жерден біздің ауыл жақын, — деді Шодыр.

Шоң қамшысын көтерді де алға қарай жылжи берді. Аздан соң қаракер бауырын жазып, белден асып, лезде көзден ғайып болған еді. “Ешқайсысымыздың да сөзімізді елемеді-ау” дегендей мына екі би біріне-бірі қарады. Болып өткен оқиғаға байланысты екі елдің арасындағы қақтығыс билерінің арасына да салқын леп болып өтіп, бірінің-біріне деген көңілдерін де суытып кеткен еді, сол себепті олар да өзара ләм-мим деп үн қатыспай әрқайсысы аттарының басын әр жаққа бұрып, өз-бағыттарымен бұлар да кете барды.

Былай шыққаннан кейін Шоңның қаракері аяңға көшті. Құрық бойы алда кетіп бара жатқан би иегін кеудесіне тіреп, қалын ойға шомған... Тұрсынбай манағы биліктен өз көңіліне жұмбақ боп ұялаған ой тұтқан. Сосын осы жолда сұрап қалмаса, басқа жерде Шоң қолына тимейтіндей боп көрініп, атын тебініп, қаракерді қуып жетті.

— Әлгінде мен бір қызық жай аңғардым, — Шоң қарсы алдына қараған беті иегін көтере түсті. — Сіз ана екі биге де көз қыстыңыз...

— Олардың мен көз қысқанға дейінгі өндерімен көз қысқаннан кейінгі өндерінде өзгеріс болды ма? — деп Шоң қарсы сұрақ қойды.

— Болды, — деді Тұрсынбай, — әуелде екеуі де түнеріп тұрған. Сіз көз қысқаннан кейін екеуі де жадырай жөнелді.

Шоң бетін Тұрсынбайға осы жолы ғана бұрып, ер-тоқымға біржамбастай жайғасты.

— Мен әлгі жылқыны кара қылды қақ жарғандай бөлді деп ойлаймысың?

— Ойламаймын.

— Дұрыс. Мен де солай ойлаймын. Ана екеуі де солай ойлады. Адам жасы мен дәрежесіне қарамай бала көңілді келеді. Әуелі, екеуінің де көзіне өздеріне тиісті үлестен көрі ана жаққа бөлінген үлес көп боп көрінді. Ал мен олардың біріне көз қысқанымды

екіншісіне көрсеткем жоқ. Содан екеуі де “Шоңның ықыласы біз жакка көбірек ауған екен” деп ойлап, көңілдеріндегі кемдік толды.

Осы тұста Тұрсынбайдың есіне былтырғы сары қаксал мен қозған руларының жылқысының осылай қосылып кеткені түсті. Торайғыр қалай бөлсе де ортада бір мал қала беріп би атаулының ызасын келтіріп еді-ау. Содан бері Бекболат пен Айтқары бірін-бірі қормей кеткен деген сөз бар ел ішінде. Ал Шоңның мына тәсілі сонда қолданылса, әрі мәселе тез шешіліп, әрі екі жақ та риза болады екен-ау. Бір атым насыбайдан қалатын қайран адамның көңілі десеіші. Тұрсынбай осы ойымен шегініп қала берді де, Шоң інісі болған ойына қайта көшті.

Шоң рулар араздығын сырттан келген әлдекімдер қоздырмаса, ағайын бірыңғай отырған жерде тыныштық үстем болады деп ойлаушы еді. Ал мынау ше? Біреу қараңғы түнде екі елдің жылқысын қосып жіберіп, ағайындарды өзара сойыл соғысуға шақырған. Осыған қарағанда адам баласының бітімімен болмысына тыныштық деген жат шығар? Егер шынымен осылай болса, онда құдай берген мінезге Шоң тежеу сала ала ма? Ал бұған Шоңның әлі келмей сертінен бас тартатын болса, төре біткеннің мазағына ұшырайын деп отырғаны анау. Осы елдікі не? Әлде мен өзіме-өзім бекерге серт беріп жүрмін бе? Осы төрелер де ақылды адамдар. Солар: “Әй, Шоң мұныңды қой. Елің бізсіз ел болмайды” дегенде шынымен-ақ бірдеңені біліп жүрген шығар? Сонда өз сертімнен өзім бас тартуым керек пе? Бөкейге барып, “мен жаздым, жаңылдым. Елді өз қол астыңа ал” деп жалынуым керек пе?..

Шоң әр түрлі себептерден шығарып, қилы-қилы себептерді басшы етіп, өзінің ұстанған мақсаты төңірегінде жиі ойланушы еді. Алайда, ойының шетіне шыға алмай күйініп қоятын. Қойғанда ол алған бетімен қайттым демейтін. Қайта осындай оқиғалармен әрқилы себеп-салдар оны мақсаты жолында қайрай түскендей болушы еді.

Кеше Шоң Тұрсынбайды ауылына жібермей “біздің үйде бола тұр” деген. Содан ол ана теңдердің бірінен дәмеленіп, Шоңның әлдеқайдан түсірген олжасынан “бұйырса маған тиер” деген үмітпен түн өткізді. Келесі күні Шоң Тұрсынбайды ертеңгілік шайға шақырды. Оның би табалдырығын аттаған жерде көз салғаны — босағада жатқан теңдер. Үй иесімен ол содан кейін барып амандасты. Итемген де осында екен. Тұрсынбай одан жоғары барып жайғасты дастарқан басына. Амандықтан кейін ләм-мим деген жан болған жоқ. Шай үнсіз ішілді. Бір кезде Шоң дастарқанның өзі жақ басын қайырып тастап еді. Одан кейін кесесін ұсынған ешкім болған жоқ.

— Жинаңдар! — деп Шоң шолақ қайырды да Тұрсынбай мен Итемгенді ғана алып қалып, басқасына бара түруды ұсынды.

Тұрсынбай не болса да ана теңдерінің бірі өзіне, бірі Итемгенге деп ойша бөле бергенде, Шоң баласына иек қакты, олжаны ортаға әкеп шешуді бұйырды. Дастарқанның орнында енді сойған малдай жайрап, жіп-баулары шешілген теңдер жатты. Бәрінен де орыстың әскери киімін көргенде Тұрсынбай іштей шошып, бір сәтке шегініп кетті.

— Әке, мынауыңыз? — деген Итемген Шоңның бетіне таңдана қарады.

— Киім.

— Көріп тұрмыз. Қалпағына дейін...

— Итемген, мұнда қырық кісінің киімі бар. Сен маған екі күннің ішінде алпыс шақты жігіт жинайсың! — Сонан соң Тұрсынбайға бұрылды. — Сен талдан қырық қылыш жонғызып әкел.

— Түпкі мақсатты түсінбей отырмын? — деді Тұрсынбай.

— Бөкей бізге қарсы қол жинап жатыр. Мен “орыс маған әскер беретін болдыны” текке шығарғам жоқ. Мына қырық киімді қырық жігітке кигізіп Бөкей жайлауын тоңіректетіп қоямын. Сонда оның орыстың маған “әскер бергеніне” көзі жететін болады.

— Қырық рудан қол жинап жатқан адам қырық орыстан имене қояр ма екен? — деді Тұрсынбай.

— Әскерде шолғыншы деген болады. Бөкей бұларды көреді де “шолғыншысы қырық адам, сонда мұның негізгі әскері бұдан он есе көп болмағай” деп ойлайтын болады. Өзі орыстан хан тағын сұрап отырып, оның әскеріне қарсы шыға алмайды. Әлі-ақ “Шоң орыс әскерін қайтарсын мен жасақ жинауымды қойдым” деп кісі жібермесе, әкел қолыңды!

— Әке, киім қырық, ал сіз алпыс адам жина дейсіз...

— Мына киімді киген жігіттер Бөкей ауылының тоңірегін көрінгенде оны көріп келуге Бөкей кісі жібермей ме екен? Жібереді. Оның жақындап барған жігіттері орыс киімін киген қазақ жігіттері екенін көріп қояуы мүмкін. Ал біздің орыстарымызға ешкім де көш жер жақындамау керек. Осы міндетті ана жиырма адам атқарады. — Шоң баласының бас изеп тұрғанын көрді де. — Барыңдар! — деді.

Тұрсынбай мен Итемген Шоң бұйрығын орындауға кірісіп кетті.

Генерал “хан болмайсың” деп бетін бірден қайтарып тастамағанмен билерден қолдау хат алуды ұсынғаннан-ақ орыстар бүйрегінің Бөкейге бұрылып тұрғанын Шоң сезген. Осыдан кейін Бөкеймен соғысу үшін олар Шоңға әскер берер ме? Ал қазір хан болғысы келіп жүрген төренің қаһарына орыс атымен ғана су құюға болады. Осы тұстағы Шоңның ойлап тапқаны теңдегі киімдер еді. Қазанқаптың Керекудегі орыстармен сыбайластығын пайдаланып, әр төрт киімге бір жылқыдан беретін болып алдырды...

Нөкер: “қозған жігіті Тұрар сұранып тұр” дегенде Шоң еңсесін тез көтеріп алды.

— Кірсін!

Шоң Тұрарды түреген тұрып қарсы алып, құшақ айқастырып, төрге отырғызды.

— Келініміз қайда?

Шоң төрелер ішінде “жынды” мен төлеңгітке көңілін қиған Толқынды іштей ұнатып жүруші еді. Алдына келсе, алақанына салып алуға бар болатын. Алайда, Тұрар сөзінен кейін төмен қарап, аз-кем үнсіз отырды да, қолын соғып, нөкерге:

— Мал сойылсын! — деді.

Екі күннің ішінде Итемген алыпс жігітті, Тұрсынбай қырық ағаш қылышты алып келді. Шоң жігіттерге орыс киімін кигізді де алдарына бойшаң, иықты жігітті шығарды.

— Бір төлеңгіт төре қызын алып қашыпты дегенді естіп пе едіңдер?

Жігіттер естігендерін жарыса айтты.

— Сол жігіт осы. Аты — Тұрар. Руы — қозған. Нәсіліне бой тартпай қараға көңіл білдіргендігі үшін Шоң Толқын қыздың аруағы алдына құдай алдында имейтін басын иеді. — Осы кезде “аруағы” деген сөзді елемей қалған жігіттер Толқын жағалай тігілген үйлердің қайсысынан көрінер екен деп, құйын өткендей қозғалысып, жан-жақтарына қарасты. Мұны түсінген Шоң қайта сөйлеп кетті.

— Сендер Толқын қызды ұшырата алмайсыңдар. Біздің келініміз бұл дүниеде жоқ, — деп Тұрардан естіген Толқын тағдырын жайып салды. — Ол жазықсыздықтың құрбаны болыпты. Ал Тұрар төңірегінде болып жатқан оқиғаның тереңіне түсінбей жазмыш қадам басқан. Бұл жігіт осы ісінің өзімен тұла бойындағы ең қымбаттысын, бір емес, екі рет басын өлімге тігіп алып қашқан ғашық жарын елінің тыныштығы мен сау-саламаттығы үшін құрбан етіп отыр. Яғни, мұның санасы құлқын қамынан өскен. Осы тұрғандарымыздың әрқайсымыз осылай етсек қана еліміздің, халқымыздың ұлы саналамыз. Бүгін мен сендерді үлкен іске аттандырмақпын. Оның егжей-тегжейін Итемген ағаларың түсіндірер. Шынға шыққан биік емес, шындай биік арман-тілегі бар биік! Осы тұрыста маған тақ үшін қыруар елді қыруға Бөкейден гөрі, сол елдің тыныштығы үшін махаббатын құрбандыққа шалған Тұрар биік боп көрінеді. Осы тұрғандарыңның қайсың болсын, сондай биіктен табылыңдар! Жолдарың болсын! Тұрар араларында болады...

Шоңның ойы іске асты. Бір жұмадан кейін Нұра жағынан адам келіп Бөкейдің сәлемін жолдады. “Мен қаһарымнан қайттым. Шоң орыс әскерін қайтарсын” депті. Сәлем әкесінен адам кеткеннен кейін Шоң төмен қарап отырып мырс етті.

Глазенаптың іс жоспарында казак әскері мен дала мәселесі бойынша өткізілетін мәжілісі орыстың қызыл жұмыртқа мерекесінің қарсаңына тағайындалған болатын. Мұны білетін Броневский Тобыл қаласына екі-үш күн бұрын келіп, қағаздарын реттеп, дайындап қойған.

— Семен Богданович! — Генералмен есендескеннен кейін отыра берген Броневский креслосынан қайта тұрды. — Әңгіmemізді қырғыз жайынан бастаймыз ба, әлде казак жайынан бастаймыз ба?

— Өзіңізге қай қолайлысынан, жоғары мәртебелі мырза, — бұл сыптай боп тұрған жас капитанның “әңгімені қай мәселе жөнінде бастасаңыз да мен дайынмен” дегені еді.

— Онда өзімізге жақын өмірден бастайық.

Броневский қолындағы қағаздарын тарақтап, біреуін көз алдына ұстай сөйледі.

— Ертеңдер шептердің ар жағындағы даланы Россия империясына қосып алсақ, ол жаққа орыс атынан алғаш барып, қырғыздармен араласатын, әлдері келгенше ықпал жүргізетін орыстың казак саласы тек әскери тәртібі және тәсілі жағынан ғана емес, білімі мен мәдениеті жағымен де жергілікті халықтан бір бас артық тұруға тиіс қой деп ойлаймын. Әйтпесе, біз халық ретінде жетекшілік міндетімізді атқара алмауымыз мүмкін.

— Әрине, — деді мұқият тыңдаған генерал және оның мына офицердің әңгімені ойға келмеген тың мәселеден бастауын ұнатқанының белгісі ретінде қою қабақтары көтеріліп, онсыз да аласа маңдайының терісі бірнеше әжіммен жиырылып кетті.

— Егер осындай қағиданы ұстанатын болсақ, генерал мырза, біз айтылған далаға аяқ басуға әлі дайын емеспіз.

Глазенап Броневский аузынан шыққан сөздерді түгел ести алмай қалар ма екем дегендей кеудесімен үстел тіреп, алға қарай ұмсына түсті.

— Шептердегі казак балалары түгелдей сауатсыз. Надан. Уақыттарын босқа өткізеді. Керенаулық басым. Осының салдарынан төбелес, кісі өлтіру сияқты оқиғалар көп кездеседі. Олардың өмірлері осы калпында кете берсе, біріншіден, Россияға пайда келтіретін азаматтан гөрі, маскүнемдер саны көбейеді. Онда біз бүгінгі казактардың орнын басатын ұрпақтан айрыламыз. Егер олардың өміріне елеусіз қарап, маскүнемдікке жол берсек, онда қырғыз халқы рухы мен адамгершілігі жағынан біздің казактардан анағұрлым жоғары тұратын болады да, Россия далаға ықпал жасай алмай қалады. Яғни, қырғыздардың ой-өрісі мен санасы қашанда сау.

— Оларда от ауызды мылтық пен зеңбіректің жоқтығын да ескеріңіз,— деп бөлді генерал Броневский сөзін. — Кімде қару бар, сол күшті. Ендеше күшті жақ әлсізге қашанда ықпалын жүргізе алады.

— Төңірегіндегі аз халықтарды қанатының астына ақылымен, қайырымдылықпен, ағайындықпен қамтып алу — Россияның тарихи міндеті. Зеңбірек күшімен жүргізілетін бауырмалдық баянды болмайды, генерал мырза. Алыс мысалдарды былай қойғанның өзінде дүниені тітіреткен күні кешегі Наполеон Бонапарт басқа халықтарды сіз айтқан тәсілмен жаулап алып, билемек болып еді, не шықты?

Генерал “иә, ештеңе де шыққан жоқ”, деп айта алмады. Ол бұрынғы адъютантының сөзіне келісетінін білдіріп басын изей берді.

— Сондықтан да командование казак әскерлері мен қазақтың тәрбиесін жөнге келтірудің бірер шараларын іске асыра бастады. Атап айтқанда, себепсіз іше беруге тыйым салынды. Казак әскерінде ең ауыр жаза, әрі-беріден соң, Россияға қарсы шығушыға емес, ішімдікке салынушыларға қолданылатын болды. Өйткені, Россия мүддесіне қарсы шығудың өзі ішімдіктен басталады екен...

Генерал Броневскийге ойлы көзін қадай отырып, басын изеп қойды.

— Екіншіден, әр полкта қырық балаға арналған төрт жылдық мектеп ашуды ұйғардық...

Осы арада Глазенап кеудесін үстелден алып, иығын көтеріп, аркасын креслоға тигізе шалқалай берді.

— Токта, токта! Пресногорковта, Петропавлда, Омбыда, Железинкада, Семейде, Өскеменде, Бұқтырмада, Биде және Кузнецкіде бір-бірден деп санағанда он полк казак әскері бар екен. Әр полкте бір мектептен ашқанда, төрт жүз шөкірт оқытады екенсің. Оған қаржы қайда?..

— Полктар өз мектебін өзі қамтамасыз ететін болады.

— Полктар шаруашылығынан әскери училищеге алады екенбіз... Қазір училищедің екі жүз бала бар. Яғни полктар түсімінен училищеге алатынымыз сіз бен біздің былтырғы келіскенімізден он есе көбейді.

— Бұл жөнінде менде мынадай ұсыныс бар, генерал мырза. Баяндауымның соңында соғамын ғой деп едім, әңгіме басталып кеткеннен кейін соған тоқтай кетуге рұқсат етіңіз,— деп кідірген Броневский генералдың бас изегенін көріп, ойын жалғай берді. — Шөкірттерге қаржы жұмсау мәселесіне сіздің училищені алғаш ашуға арналған ережелізге қайта қошу керек. Яғни, екі жүз шөкірттің жартысы қазына қамқорлығына көшіп, жартысы үйлерінен қатынап және оларды киім-кешек, тамақпен ата-аналары қамтамасыз ету керек.

— Полк мектебінің балаларын әке-шешесінің қаржысы арқылы оқыту есебінен училищені түгелдей қазына қарамағында ұстасақ ше?

— Егер полктарда мектеп ашатын болсақ, сіздің соңғы айтқаныңыз үлкен наразылық туғызар еді.

Генерал “қандай наразылықтың тууы мүмкін?” дегендей Броневскийге көзін қадай түсті.

Біріншіден, казактардың “шөп шауып, егін егіп, түз шығарып, мал өсіріп тапқан пайдамыз училищеге кетеді де, өз балаларымыз көмек ала алмайды” деулері мүмкін. Екіншіден, училищеге офицерлердің балалары оқиды. Яғни, ауқатты адамдардың... Бұл — әр офицер өз баласын өзі киім-кешек, тамақ, оқу құралдарымен жабдықтай алады деген сөз.

— Полк мектептерінің қандай болатынын қағазға түсірген боларсыз?

— Түсірілді, генерал мырза, — деді де Броневский басқа қағазды қолына алды. — Жоғарыда айтқанымдай төрт жылдық болады. Қамал, редут, форпостарда қызмет істеп жүрген казактардың жетіге толған балалары алынады да жазу, оқу, діни қағидалар, тарих және есеп-кисап сабақтары жүретін болады.

— Оларға кімдер ұстаздық жасайтын болады деп ойлайсыз?

— Жергілікті офицерлер, сауатты урядниктер. Сол себепті полктардың бөлетін қаржысынан оларға жалақы толенетін болады. — Броневский енді көзін қағаздан алып, генералға қарады. — Егер біз қырғыз даласына енді төрт жылдан кейін қадам жасай бастасақ — төрт жүз, сегіз жылдан кейін — сегіз жүз сауатты казактарымыз баратын болады, жоғарғы мәртебелі генерал.

Глазенап естігендерін ой сарабына салғандай қарындашын тықылдатып, аз-кем үнсіз отырды да Броневскийге көз салды.

— Қабылдауға болар, капитан мырза.

— Рақмет, жоғарғы мәртебелім!

— Ал енді дала мәселесіне көшелік?

— Бөкейдің хан болуға сұрануына байланысты сіз маған Уәли ханның елді басқаруы жөнінде мәлімет қарастыр дегенсіз, — Броневский қолына басқа қағаз алды.

Генерал қол қимылымен Броневскийді тоқтатып қойды да үстел тартпасынан өзі де бір парақ қағаз алып шықты.

— Уәли ханнан орта қаптай хат келіп түсті. — Глазенап қағаз бетімен көзін жүгіртіп оқи бастады. — Керей, уақ, алтай, қарпық рулары билерінің Бөкейді хан сайлауға қарсылық білдірген хаттары. Меніңше Бөкей өтінішінде көрсеткен рулар ішінде бұлар жоқ болса керек?

— Оныңыз рас, жоғары мәртебелі, бұл руларды, оу баста Уәли хан хандығында қалдыру көзделген.

— Ендеше, бұлар Бөкей мәселесінде ескерілуге тиіс емес қой деймін?

— Бұл руларға Бөкейдің де таласы жоқ.

— Онда Уәли негізгі мақсатқа түсінбеген болды.— Глазенап қағазын тартпаға қайта салып қойды.— Отырып айта беріңіз капитан мырза, сіз шаршадыңыз ғой.

— Рақмет! — Броневский үстел шетіне, генералға қырын жайғасты. — Мына бір хаттар губернатор кеңсесінің ескі қағаздары арасынан табылды...

— Оқыңыз...

— Орта жүз ру басыларының Екатерина екіншіге 1794 жылы Уәли ханның үстінен жазған шағымы. Уәлидің қай жылы қалай хан болғаны мен жұртқа адал да әділ болатыны жөнінде құран ұстап берген антынан бастайды да “Алайда, — дейді, — көп ұзамай антын бұзды. Далада әділдік жоғалды. Жаз жайлауымызды, қыс қыстауымызды бас жоқ, көз жоқ тартып алып, не өзі, не тұқымы иемдене берді. Даламызда ру таласы мен барымтаға тыйым салудың орнына бұдан да құлқынының пайдасын көріп, ел-елдің арасын өшіктіріп, қырқыстырып қойды. Ханның бұл істерінің салдарынан біз көп ұзамай мал-мүлкімізден мүлде айырылып, аш-жалаңаш тентіреп кететін шығармыз. Халық арасында ханның өзінде де бедел қалған жоқ. Енді ол ел арасында тыныштықты орнатуды қолына алайын десе де халық оның соңына ермейді, айтқанын істемейді. Бұл — яғни, даламыздан тыныштық мүлде кетті деген сөз...”

— Неше адам қол қойыпты?

— Атығай, қыпшақ, қанжығалы, керей рулары атынан жиырма үш адам. Тағы да екі хат Черлак форпосты мен Чернояр редуты командирлерінен 1795 жылы түскен екен. Олар февраль айында Ертістің сол жағына 15 мың үй керейліктердің келіп, “Уәли ханнан жәбір көрдік. Хан қысымына шыдамаған соң, қақаған қыста қозғалуымызға тура келді. Арғы жаққа өткіміз келеді” деп өтініш жасапты.

— Соңғы хаттағы оқиға, алғашқы шағымның жалғасы іспетті болмасын?

— Мүмкін, генерал мырза, расында да хан қысымы өте қатты болған сияқты. Әйтпесе, қыстыгүні халық бала-шағасын шулатып жолға шығар ма?

— Біздің жақ соңғы өтінішті қалай қабылдаған екен?

— Алтай округынан бір миллион десятина жер беріп, соған қоныстануға рұқсат етілді. Бұл көштегі халықтың көптігінен февральдың аяғынан бастап, Ертіс мұзы жүріп кеткенше 15 мың үйдің жартысы ғана шығыс жаққа өтіп үлгіріпті де жартысы батыс жағада қалып қойыпты¹.

¹Осы қазақтардың қоныстануы үшін кесіп берген жердің әр бұтасы түбінен, көктемде бір құлыннан табылып, ол жерді халық “Құлынды” деп атап кетеді. (Автор).

— Сонда ол көште қанша жанның болғаны?

— Әр үйде орта есеппен алты адамнан деп санаңыз...

Генерал басын шайқап қойды.

— Үш жыл өткеннен кейін Айқожа Кошин деген де руымен Ертістің оң жағына өтуді сұраған екен. 1798 жылдың 28 июлінде император Павел бірінші оған да рұқсат беріпті.

— Ол да ханмен сыйыса алмаған адам-ау, тегі?

— Солай деп шамалауға болады, генерал мырза. Тағы да мынадай оқиғаларға кез болдым. Оу баста Уәли хандығына кірген Орта жүзден қоңырат, қаңлы деген екі руы біздің ғасырымыздың басында бөлініп кетіп, Қоқан хандығына кірген екен. Оның соңынша Уәлидің өзі де бүкіл Орта жүзбен Әлімхан қарамағына кіруге бейіл болыпты.

— Бұл айтып отырғаныңыз Уәли ханның опасыздығы ма, болмаса, Бөкейге бүйрегіңіздің бұрылып тұрғандығы ма?

— Уәли ханның опасыздығы, жоғары мәртебелі. Оның үстіне Уәли “түбі күні орта жүз ханы деп үлкен балам Ғұбайдолланы танындар, соны қолдандар!” деп Қоқан және Қытай хандарымен сөз жүргізіп жүрсе керек.

— О-о, — деп даусын созды генерал

Броневский тағы бір парақ қағаз алып шықты.

— Шоң деген бидің хаты. Күздігүні Коряков приставы берді, — деді де бидің Қазанқап ауылына соңғы келген жолы жаздырып жіберген хатын оқып шықты. Бұл хаттың алғашқы қағазға түсуі Бөкей жаққа қолды боп кеткен.

— Мынауыңыз хан атаулыға қарсы ғой.

— Хандықтан өзінің де дәмесі бар қара ма деп қалдым, — деді бір мұртынан күле сөйлеген Броневский.

— Дегенмен, мен осы хаттан екі ой түйіп отырмын. Бірінші, сұлтандардың шығу тарихы. Екіншісі, Орта жүздің тағы бір мүйісінің ханға қарсылығы. Ал, осының тілін алып, хан сайламасақ ше?

— Бұл халықтың мемлекеттік ой-өрісі әлі жетілмеген. Яғни, өзін-өзі басқара алмайды. Сондықтан да ылғи сұлтандар жетекке алып келген. Шоңның хатын оқығандағы күлгенім осы еді.

— Ол басымыздың қосылып кетуінен қорқып, төбелес — соғыс, айтыс-тартысты ылғи сұлтандар туғызып келді дегенді айтады ғой?

— Күзде өткен мәжілісімізде мен сізге Бөкейдің бір хатымен таныстырғаным есіңізде ме?

— Ру таласы, содан туатын соғыс бұл халықтың қанына біткен деп жазатыны ғой?

— Солай, генерал мырза, — Броневский үстел үстінен тағы бір қағаз көтеріп алды. — Сонда Бөкей: “Әзірге ықпалымыз жүрмей

тұрған сүйіндік руының ішінде осы жазда. “Ары қаксал мен қозған, отеп пен өлімбет рулары жылқыға таласып, араларында үлкен майдан болды” деп жазған ғой. Өткен айда Семей қамалының коменданты маған тағы бір хат берді. Онда Бөкей алтынторы мен ораз руларының арасындағы соғыс болғанын, оны Шоң бидің өзінің араласып, әрең басқанын жазады.

— Ал Бөкейдің өзі ру алауыздығына тыйым салар едім дегенді айта ма?

— Бізге жазған хатын ылғи сондай сөзбен бітіреді.

— Ана хаттардағы фактілерге қарағанда ру таласы бұл халықтың қанына сіңген дегенге сенуге болатын сияқты.— Келесі сөзін генерал ойлана отырып айтты — Хандығын алғаш танып, грамота берген орыс мемлекетіне Уәли хан опасыздық жасапты. Төңірегіндегі рулар одан безіп жатады екен. Ал даланың шеті бұл күндері дүниеде Уәли деген ханның барын білмейді екен. Қаралар ел басқару жұмыстарына өсіп жетілмеген екен,— деді де капитанға бет бұрды. — Осының бәрі Бөкейді хан сайласа деп тұрған жоқ па? Оның үстіне мұның хан болуын жақтаған хаттардың молдығы бар. Егер хан сайлау алдында екі сатымыз бар десек, соның бірінен өттік.

— Екіншісі не болмақ?

— Хан сайлау.

— Қашанға белгіленген?

— Уақытын сіз тағайындаңыз. Өйткені, оны такқа отырғызып қайтатын өзіңіз боласыз.

Броневский өзінен-өзі отырып күлді.

— Бала кезімде шығыс хандары жөніндегі кітаптарды көп оқып едім. Сонда Тула дворянінің баласы бір күндері шығыстың бір ханын өзім сайлаймын деп ойлапшы ба?

— Бұл біздің империямыз саясатының озықтығы,— деді де Глазенап әлдене есіне түскен адамға ұқсап, қағаздарын ақтарып, бір парағын окшау алып шықты.— Бөкейден тура Тобылға жеткізілген. “Мен қол жинауды қойдым. Шоңға берген әскеріңізді сіз де қайтып алыңыз” депті. Мен түкке түсінгем жоқ. Шоңға кімнің әскер бергенін де білмеймін. Осы жөнінде сіз бірдеңе айтарсыз?

Броневский “е-е, мына жай екен ғой” дегендей құлашын жайып қарқылдап күліп жіберді. Әзір ештеңеге түсінбесе де генерал жүзінен де күлкі байқалды.

— Коряков форпосындағы бір офицерден естігенмін,— деді Броневский.— Сол оқиға мына хатпен байланысты болуы әбден мүмкін. Гәп мынада, Шоң Бөкейге бағынбайды екен. Ал Бөкей “сені бағындырмай қоймаймын” деп жасақ жинапты. Сол уақытта Шоң далаға “орыстар маған әскер беретін болды” деген қауесет таратты. Әрине, Бөкей оған сенбейді. Алайда, болашақ ханның ауылы

тоңірегінен біздің әскери казактар көрінсін. Бокей білуге жіберген кісілері “орыстардың Шоңға берген әскері екен” деп барыпты...

Генерал жүзі кенеттен суып, сұрланып бара жатты.

— Біздің адамдар рұқсатсыз шекарадан өтіп кеткен болмасын?

— Олай емес, генерал мырза, біздің әскери казактардың киімін киген Шоңның өз адамдары екен.

Генерал аз-кем күліп алды да:

— Тұра тұр! — деді, — орыс пен қырғызды түрінен-ақ айырып алуға болады ғой?

— Жалған орыс отрядын өздерінің қарапайым киімімен жүрген жігіттеріне қоршатып қойыпты. Солар арқылы біздің киімді киген жігіттеріне ешкімді де жолатпапты.

— Бокей не істепті?

— Жаздым-жаңылдым. Мен жасағымды таратайын, сен орыс әскерін қайтар деп кісі жіберіпті.

— Мынау қызық екен! — деген генерал кеңкілдеп күліп алды. — Біздің киім қару-жарағымызды ол қайдан алып жүр?

— Коряковтан он жылқыға қырық комплект әскери казак киімін сатып алыпты. Ал қылышты ағаштан жасапты.

— Айла! — деген генерал аз-кем үнсіз отырды.

— Бір қарағанда қырғыз кашанда моп-момақан болып көрінеді. Ал үңіле түссеніз ол ет пен сүйектен емес, тек қана айла-тәсілден тұратынына көзіңіз жетеді.

— Сонда осы Шоңның көздеген мақсаты не?

— Кім неге қарсы шықса, өзінің де сол болғысы келеді-дағы.

— Адам алдына мақсат қойса, тегіне қарамайды екен-ау!

— Он қырғыз дәс көтергенге көңілі өскен біреу болар, генерал мырза.

— Осы отырысымызда екі мәселе қаралды: полктарда мектеп ашу, Бокейді хан сайлау. Екеуі де қабылданды. Енді екеуін де іске асыру өзіңізге жүктеледі.

— Рақмет! — деп қағаздарын жинай бастаған капитан қимылынан оның тағы да бірдеңе айтқысы келетінін аңғарған генерал үнсіз күтті.

— Жоғарғы мәртебелі, өзіңізге тағы бір мәселені құлаққағыс етіп қоюға рұқсат етіңіз. — Генерал бас изеді. — Патша ағзамның рұқсатымен біздің жаққа өтеміз деген қырғыздар өтті. Ал қазір біз солардың бей-берекет келуіне тыйым салып тұрмыз...

— Иә, солай! — деп бөлді капитан сөзін генерал. — Олардың жерін тастап, өздерінің келе бергенінен не пайда. Біздің империяда ауыз саны оларсыз-ақ жетерлік.

— Оныңыз рас. Сол себепті менде тағы бір ұсыныс бар. Казактарды шекара күзетінен алып, шаруашылықпен және жат жерлерді

басып алатын жасақ ретінде әскери ойын тәрмен айналасуға ғана қойсақ?

— Шептерді кім күзетеді?

— Қырғыздарда ру намысы мықты. Саналары тұтас халықтық намысқа әлі жетпеген...

— Батый шапқыншылығы кезіндегі Россия сияқты деңізші?

— Солай деуге де болар. Тегі, бір кезеңде сананың ру төңірегінен аспауы қай халықтың болсын басынан кешпегі болар. Сол кезең қырғыз басынан қазір өтіп жатқандай. Осыдан маған мынадай ой туады: Егер біз шептер күзетіне өзіміз жақтағы қырғыздарды қойсақ, олардың даладағы ұлтас ағайындарын біз жаққа өткізбей тастай боп тұратынына көміл сенемін.

Генерал қолымен үстел тіреп тұрып сөл-пөл ойланды да, басын көтерді.

— Айтып тұрғаныңыз талғыға салуға пісіп-жетілген мәселе деп ойлайсыз ба?

— Олай ойламаймын, генерал мырза.

— Ендеше, бүгінгі отырысымызды осымен аяқтайық. Жолыңыз болсын!

Жас офицер басын иді де шұғыл бұрылып, есікке қарай бет алды.

* * *

Тыныш өтіп бара жатқан қыс 1816 жылға ауған шақта бір оқиғамен даланы елең еткізді. — бір жылқышы жынды төренің денесін қар астынан тауып алған екен. Неге екені белгісіз, жұрт қақаған қыста ауылдан ауылға арнайы кісі жіберіп, естіртіп, оны жақын білгендер төре үйіне мал-жабдықтарын ала-мала ағылыпты. Туыстарынан алдымен “ой бақырымдап” Жөңгір келіпті. Тағы да осы Жөңгір “өлтірген адамды мен білемін” деп Бижанды көрсетіпті дейді. Қараның аяғы жеткені көңіл айтуға жынды төренің әйелі мен шешесіне, билер мен ауқатты қзақтар Бөкейге қарай бет алып, Қарқаралы өңірі кенеттен сапырыласа қалыпты.

Бөкей келген жұртты бас көтермей отырып қабылдап, сол қалпында шығарып салыпты. Жұтату сөздерді көзіне бастыра киген бөркін қозғап қойып, естігенін аңартумен болады. Сәлім Түркістанға қыстап кеткен болатын. Сол себепті Бөкей жанында ана жылы орыс кіресін күзете барғанда Әзірет сұлтанға тәуіп қыла қайтқан Есім ғана отыр таспиқ тартып аят қайырып. Көңіл айтушыларға еңсесі түскен қаралы адам бопкөрінген Бөкей мінезі марттың басын ала күрт өзгерді. Мұны жұт: “Немересінің қырықын бергеннен кейін төре басын көтерді” деп аңады. Алайда, хан ұрпағының бы-

лай өзгерісіне мүлде басқа нәрсе себеп болған еді — Ертіс мұзы жүрмей бер жакқа өткен қазақша білетін бір қазақ-орыс екі серігімен Бөкейге келіп, алдағы жазда Нұра бойында өзінің хан сайланатынын, ол сайлауға болашақ хандыққа кіретін рулар өкілінің түгел жиналуы керек екенін хабарлап кеткен болатын. Содан кейін ол ұрпағын түгел жинап алып, осы хабарды жеткізуге ел-елге аттандырды. Бөкейдің он бес шақты балалары мен ат жалын тартып мінуге жарап қалған немерелері төлеңгіттерімен түгел атқа қонып, Қарқаралы өңірі ақ қар көк мұзда жылан түскен илеудей қозғалысқа кірген еді. Апрельдің бас кезінде “Сәлім аттан түсіп жатыр” дегенде Бөкей “е-е, жайлауға қона келемін деп еді ғой? Мұнысы жақсылық болғай” деп ойлап қалды да қожасын орнынан тұрып, құшақ айкастырып қарсы алды.

— Биыл жолға ерте шығышсыз ғой? — деді ол жолаушы төрге жайланып отырып алғаннан кейін.

— Құдай тағала түсімде аян берді, — деп созды Сәлім дауысын, Бөкей оның бетіне әлденеден үміттене қарады. — Түсімде пайғамбарғалайссалам өзіне акбоз ат сыйлап жүр екен. Әй, осы бір жақсылықтың төркіні алыс емес-ау деп жолға шықтым. — Сәлім сөзі соңынан алақанын жайып, сакалы шошандап, күбірлеп отырды да бетін сипады.

— Алло-акпар! Не жақсылыққа болсын әулие-әмбиелер бастай берсін!

Оның қимылын Сәлім келіпті дегенді естіп жиналған төрелер түгел қайталады.

Осы бір қадамыма “Алла да жар болайын деген екен” деп ойлаған Бөкейдің жан дүниесінде өзінің хан болуы жөнінде ешқандай да күмән қалмады.

Ал шынында Сәлімге аян берген Алла болмаған. Март айының бір күні Омар хан шақырып алып: “Алдағы жазда орыстар Бөкейді хан сайлайтын болыпты. Тез жет. Бұл мәселеге неғұрлым молырақ араласып, көзге түссең, ертенгі күні ханға ықпалың да соғұрлым күшті болады” деп атқосшылар беріп, алыс Сары арқаға аттандырып салған. Сәлім хабардың қайдан келгенін сұрамаған. Өйткені, ол орыс жақтан сыр тартып отыратын адамдарының барын сезетін. Басқа мемлекет жөніндегі мәліметтің қандай жолмен түсіп жататынын Омардың айтпайтынын білген Сәлім артық сөз сырап қылып сұрамайтын.

Бөкей Сәлімді күтіліп отырған оқиғаға байланысты ел дайындығымен жата-жастана таныстырды. Қаракесек, тобықты найман бұтақтары болашақ ханға сый-сияпаттарын дайындап, аталатын қалыңдықтарын белгілеп, тойға арналған үлестерін бөліп, сөйгүліктерін жаратып, қолдарына түкірісіп отыр екен. Осыдан

кейін екеуінің көз қарастары кездесіп қалды. Әрқайсысы алдында отырғанның көзінен “Шоң” деген сөз оқып, тоқтаған еді.

— Оған да хабар жіберілді, — деді Бөкей.

— Дұрыс болған екен, — деді Сәлім. — Сүйіндіктің қаралары да той көріп, көңілдері көтеріліп қалсын.

— Бірақ, менің хабаршым Шоңды қыстауынан таба алмай келді. Жарты айдай жатып күткен екен. Сапарынан оралмапты.

— Тегін болмағай?

— Әйтпесе мына қыста астынан су шығып па?

— Ол да әрекеттен қажымайтын-ақ жан екен...

Жетпістен асқан жылдардың қалай өтіп кеткенін білмеген Бөкейге орыстар мезгеген күнге дейін қалған екі-үш ай оңай жылжи қоймады. Дегенмен май айының аяғын ала жайлауға кошу, июньның аяғын ала екі жүздей солдаттың екі зеңбірегін сүйреп Нұра бойына сау етуі сағызша созылған уақытты біршама жылдамдатқандай болып, міне, енді тікелей салтанат қамына кірісе бастады. Бөкей ұрпағы аттан түскен жоқ. Алайда, олар алыс жакка шат айырмайтын. Төлеңгіттерін жұмсау үшін ғана қонушы еді аттарына. Сонан соң үйінен ұзамай қамшының басымен “сен анда бар, сен мында бар-ды” нұсқап тұратын. Ал қыруар төренің қыруар төлеңгіті себеппен де, себепсіз де шапқылап, өздері де шаршап, аттарын да болдыртып, сүлделері шығып болған.

Хан сайлауға байланысты жөн-жосығы негізінен үш адамнан шығады — Бөкейдің өзі, Сәлім кожа және Шыңғыс төре. Міне, онсыз да жұптары жазылып, ауыздарынан ас кетпей отырған олар тағы мәжіліс құрды.

— Орыстар хан сайлауға қай күнді белгіледіңдер деп жатыр? — деді әлгінде ғана сыртқа шығып келген Шыңғыс.

Бөкей “қай күнді тағайындасақ екен?” дегендей Сәлімге қарады.

— Алла тағаланың сөті — сәрсенбі, — деді Сәлім.

Бәрі осыған жә десті. Белгіленген сәрсенбіге дейін әлі он шақты күн бар еді.

— Мұны да Шоңға хабарлау керек шығар, — деді Шыңғыс. Бөкей бөгеліп барып сойледі.

— Орыстардың көзінше бірдеңе шығарып жүрмесе...

— Оған хабар беру керек, — деді Сәлім. — Бірақ белгіленген күнді атамау керек. Жексенбі орыс құдайының тірілген күні болып саналады. Орыстар хан сайлауын сол күнге белгілеп отыр деп, оған жексенбі деп жеткізу керек. Той тарқағасын келіп, істің онсыз да тыңғанын көріп санын соқсын. Содан кейін қыруар халық ақ киізге көтеріп, акбоз атқа мінгізіп, орыстар жағы қолдаған ханды қалай танымас екен ол оспар! Бәрі де осыған келіскенімен, Шыңғыс қимылымен әлде болсын бірдеңеден күдігі

бар адамның сынайын аңғартты. Баскалары да оған бет бұрып, құлақтарын түрісті.

— Егер хан сайланатын сәрсенбіні жұртшылыққа хабарлап қойсақ, ол Шоңның да құлағына жетпейді деп ойламаймын. Кімнің аузына бастырық қоясын.

— Билерге ғана хабарлау керек, — деді Бөкей.

— Билеріңіздің өзі қыруар, — деді тағы да Шыңғыс. Осы жерде Сәлім:

— Былай істеу керек, — деді, — Шыңғыс сөзінде жан бар. Сондықтан да жандаралға ағынан жарылып, осылай да осылай. Шоңның өз басы ғана Бөкейдің хан болуына қарсы, ал халқы сайлап берсек алақанына салып алуға дайын. Мұншама көп халық жиналған жерде тыныштық сақтау үшін біз осындай айлаға баруға мәжбүр болдық деуіміз керек.

Бөкейлердің жандарал деп отырғаны Сібір казак әскерінің командашасы, капитан Броневский. Сонау шетте жіп бойына тізілгендей жиырма шакты ақ шатыр қаз-қатар тұр. Одан жоғарырақта тағы үш шатыр ағараңдайды. Шатырлар қатарының екі жағында екі зеңбірек. Броневский сол үш шатырдың ортасындағысында. Ол Омбыдан Арсланбек деген татар тілмашын ерте келген. Сәлім мен Шыңғыс рұқсат сұрап ішке кіргенде, Броневский, Арсланбек және екі офицер карта ойнап отырды.

— Кіріспе сөзді қойып, шаруаларын айтсын! — деді Броневский Арсланбекке.

Арсланбек мұны қазақшалап жеткізгеннен кейін Шыңғыс өлгінде ғана келісілген шаруаларын хабарлады. Мұны Арсланбек аузынан орысша естіген Броневский:

— Немене. Шоң соншама қауіпті адам ба? — деді.

— Қауіпті. Өте қауіпті және іші тар адам. Бөкейден хан тағын қызғанады.

— Иә, оның ондай пиғылдағы адам екені хатынан да байқалған, — деген сөзді Броневский ешкімге қарамай айтты да Арсланбекке бұрылды. — Сонда ол хан тағында кімді көргісі келеді екен?

— Өзің тақсыр!

— Оho! Губа не дура! — деп қойды капитан жанындағы офицерлерге қарап.

— Дворцовая интрига! — деп қалды бір офицер.

— Дворца — нет, а интрига — есть! — деді екіншісі. Содан кейін Броневский үшеуі шатырды бастарына көтере қаркылдап күлді.

— Мыналар неге күліп жатыр? — деп Сәлім Арсланбекке қарады. Арсланбек жауап бермес бұрын сұқ саусағын шошайтып еді, сұрақ иесі бас изеді...

Орыстар келгеннен бері “жандараға” өтініш айтушылар көбейіп кеткен соң Арсланбек оларға:

— Менің міндетім капитан мырзаға Бөкейді хан сайлауға байланысты сөздерді ғана жеткізу. Ал оған қатысы жоқ сөздер үшін мен ауымды тегін ауыртпаймын,— деген. Сол жерде көлденең мәселелердің құны, бір ауыз болса да, он ауыз болса да — бір қой деп келісілген. Содан кейін ол Броневскийге жолыққысы келген байбилердің молдығын көріп, осы Шыңғыстан бір төлеңгіт сұрап алып, бүгінге дейін жиналып қалған алпыс шақты қойын бақтырып қойған. Сәлімнің соңғы сұрағы хан сайлау мәселесіне тікелей байланысты болмағаннан кейін Арсланбек бір саусағын шошайтқан. Ол — бір қой берсең ғана жауап аласың дегені еді. Сәлім келісті. Енді ол осы үйден шығысымен Арсланбек отарына бір қой апарып қосуға тиіс.

— Қарадан хан болғысы келеді деп, әлгі Шоң дегендеріне күліп отыр,— деді.

— Е, ол сондай бетсіз адам,— деп Сәлім мен Шыңғыс жарыса бас изесті.

Осы уақытта офицерлер өзара ақылдасып үлгірген еді.

— Бұл салтанаттың тыныштықпен өткені бізге де жақсы,— деді бір офицер.

— Мен де солай ойлаймын. Сондықтан да, сыр сақтау үшін осылардың айналасын қолдаған жөн болар,— деді екіншісі офицер.

Броневский келушілерге осыдан кейін барып бұрылды. Шыңғыстың екі көзі “жандаралда” болғанымен құлағы Арсланбекте.

— Тыныштық болуын біз де тілейміз. Өзара келіскендерің бойынша іске кірісе беріңдер!..

Түстен кейін Сәлім мызғып алуға өз үйіне кеткен шақта Бөкей Шыңғысты оңаша шақырып алып:

— Төңіректе кім бар? — деді.

— Босағада екі төлеңгіт тұр...

— Сенің кереңің қайда?

— Осында.

— Соны ғана босағада отырғыз. Өңгесін әрі қу. Ана кереңіңе айт, үй төңірегіне бір жанды да жуытпасын. Сонсоң өзің маған кел.

Өкесінің осыншама қадағалап, қаға сөйлеуінен екеуінің ғана арасында сөз болатын аса құпия бір істің барын сезген Шыңғыс, сыртқа бет алды...

Қазақтың қарасы да, төресі де, жарлысы да, байы мен биі де орыстың офицерлері мен қатардағы казактарына бірдей бас ие беретін. Бұл құрметтен Арсланбек те қағыс емес. Қолдарын кеуделеріне айқастырып, иіліп, алдарынан өткізіп тұрғандары. Осы көрініс Арсланбектің құзырын, жиналып жатқан қой көңілін көтеріп, қазақ арасында еркін шалқақтайды. Осы еркіндікпен ол Бөкей үйіне

рұқсатсыз кірді. Шыңғыс шығып кеткеннен кейін жалғыз отырған Бөкей тілмашқа сабырлы жүзін аударды.

— Сізге өзімнің отінішім бар, Бөкей абзи,— деді Арсланбек, төленгіт құйып берген қымыздан бір ұрттап.— Орыстар сізді хан сайлайды. Одан кейін осынау даланы басқаруға байланысты мәселелер жөнінде сіз ылғи губернатормен тілдесіп тұруға тиіссіз. Яғни, араларыңызда үнемі қағаз жүретін болады. Сізге өз ойыңызды қағазға түсіріп, Тобыл, Омбы қалаларынан келетін хаттарды оқып беретін тілмаш керек. Егер осы мәселені орыс алдына қоятын болсаңыз, мен сіздің жаныңызда қалуға бармын.

Бұл Бөкейдің есіне келмеген іс еді. Айтқандарының бәрі орынды. Бөкей Арсланбек ұсынысын қуана қабылдады.

— Бұл жөнінде осындағы үлкен офицермен сөйлесуіңіз керек, Бөкей абзи.

— Е, өзің де қала бермеймісің.

— Біз Россия боданымыз. Ал сіздің хандығыңыз шет ел боп саналады. Шет елде тұру үшін бізге ерекше рұқсат керек.

— Салтанат өткеннен кейін мұны жандарал алдына ерекше мәселе ретінде қояйын..

* * *

Қазанқап, Шорман, Үкібай үшеуі ойда жоқта Шоң ауылына сау етісті. Бөкей ұрпағы әкелерін қашан хан сайлайтынын ел-елге жария етіп, соған қатысуға шақырып кеткен екен. Оны Шоңның өзі де біліп жатқан. Ана билер де осы мәселеде ақылдаспақ болып келіпті.

Шоң екі мәселемен ел аралаған. Біріншісі — Бөкейді қайткенде хан сайлатпау. Орыстардың осы мәселеде білек сыбанып отырғанын естігеннен кейін Шоң баяғы хатын жандаралдар ескерусіз қалдырды деп түсініп, енді бұл мәселе жөнінде тікелей әрекетке кіріспек. Барған жерлерінің бәрінде, сөйлескен адамның бәріне “хан сайлауына мол болып барайық та Бөкейді ақ киізге отырғызар-отырғызбаста сөгіле жөнелейік. Біздің бұл ісіміз орыстарға ой салмауға тиіс емес. Егер орыстар оны сонда да хан сайлайтын болса, онда...— деп Шоң екінші тәсілін де хабарлай кеткен. Ол уақытта Бөкейді хан сайлау күні әлі белгіленбеген. Соның жария болғаны осы. Шоң жан-жаққа шабармандар аттандырып өз ықпалынан шықпайтын үлкенді-кішілі билерді ауылына түгел шақыртты.

— Хан сайлауын ана жексенбіде өткізбек болыпты,— деді Шорман.

— Не сәрсенбі, не жұма емес, неге жексенбіге тағайындаған екен?

- Құдайдың барлық күні сәт деген пайғамбар.
- Жексенбі Иса пайғамбардың тірілген күні дейді.
- Көпір пайғамбарының тірілген күнін неге алған екен?
- Орыстар “сөйтіндер” десе керек.
- Ендеше бейсенбіге жету керек.

Көкке алқа-котан отырысқан билер арасы гүлдесіп кетті. Әрқайсысы бір сөз айтады да Шоңға қарайды. Ал Шоң болса, әңгімеге қатысы жоқ адамдай тізесіне тіреліп, екі көзін кілемнен алмай отыр еді, содан басын билер жорамалы саябырлаған соң барып көтерді.

- Қазанқап, не айтасың?
- Бейсенбіге жету керек.
- Шорман?
- Қазанқап биге қосыламын.
- Үкібай?
- Мен де...
- Дулат?
- Әрине, бір күн ерте жетуге тырысуымыз керек.
- Айтқары?..
- Бекайдар?..
- Байтемір?...

Билер түгелдей Қазанқап ұсынысының жағында екенін аңғартты. Шоң аз-кемге созылған үнсіздіктен кейін Қазанқапқа бет бұрды.

— Өмір бойы мұсылман жолын ұстап келген халық он орыстың ұсынысына ләббай дей қойды деп ойлаймысың?

— Енді... Егер орыстар сөйтіндер десе...

— Орыстар сырын білмейтін халықтың арасына келе салып, ықпал жасауға тырысады деп ойлаймысың? — Шоң Үкібайға қарады.

— Орыстар сіз айтқандай он емес әлдеқайда көп көрінеді. Бәрінің де асынғаны қылыш, иықтарында от ауызды, найза тұмсықты мылтық. Зеңбіректері де...

— Егер күш көрсете келсе, онда орыс казакпен ешқашанда жақындаса алмайды, — Шоң басын да шайқап қойды. — Мағұрыптан мәшіріпке дейінгі жерді алып жатқан орыс мемлекетінің басшылары ақылсыз болмаса керек!

— Өзіңіз қай күн деп ойлайсыз? — деді Малкозының биі Дулат.

— Сәрсенбі! Сейсенбіде біз Нұра бойынан табылуымыз керек. Ботақара түбінде бас қосайық. Қайсың болсын қараны көбейтіп келіндер!

Билер Шоң ауылынан қонакасы жеп, түн қата жайлауларына қарай шу десті.

* * *

Батырға хан сайлауына келген елді жайғастыру жүктелген. Әлде осы бір қызметімен орыс офицерінің көзіне түсіп қалайын деді ме,

сайлаудың қарсаңындағы түні, ел орынға отыра қоймаған шақта Броневскийдің шатырына бас сұқты.

— Орыс төренің халықтың қалай жайғасқанын көргісі келмей ме екен? — деді Арсланбекке.

Тілмаш Батырдың сөзін Броневскийге жеткізбес бұрын төремен өзі сөз қағысып қалды.

— Сіздің бұл айтып тұрғаныңыз сайлау ережесінде жоқ жай. Алдымен менімен келісіп алыңыз.

— Не жөнінде?

— Ережеде көрсетілмеген жайлар жөніндегі сөзді капитан мырзаға жеткізгенім үшін маған төлеуіңіз керек.

— Сөзіңіздің наркын айтыңыз?

— Кіргеннен бері бір кой болды.

— Е, жарайды. Тек жеткізіңізші.

Арсланбек Батыр сөзін аударып бергенде Броневский лып ете қалды.

— Офицер мырзалар, түнгі даланың көрінісі қызық болуға тиіс. Жүріңдер!

Міне, олар Ботақара басында. Түнгі даланың адыр-сайы жоғалып, теп-тегіс жазық болып көрінеді екен. Ал, Нұра, оның саласы. Ащысу және Ботақара көлінің төңірегіне қонған елдің отының жыпыры сонша, бір офицер “здорово!” деп қалды. Аспандағы Құс жолының көрінісі жердегі Нұра алқабында қайталанып жатқандай еді. Жыпырлаған оттан Батыр қай рудың, қай жерге жайғасқанын айырып ала біледі екен. Ол Нұраның төменгі ағысынан бастап, қараңғыда қолын сермей бастады.

— Анау жатқан қара әйтімбет руы...

— Бұл ережеде көрсетілмеген жай, — деді Арсланбек.

— Төрт руға бір қойдан! — деді ыза буған Батыр.

— Үшеуге біреуден.

— Жеткіз, бол!

Арсланбек Батырға:

— Қышқырманыз! — деді де. — Әлгі сөзді Броневскийге орысшалап берді.

— Жеті жүз үй. Одан бері — қарауыл — екі жүз үй... Мынау әлтобет — жарты мың түтін... Алтын сарым мың үйден асады... Көшім — төрт жүз елу үй... Тарақты сегіз жүз үйге тартады, қояншы тағай — бес жүз... Дүйсенбай шақшан — сегіз жүз, Шұбартау керейі мың түтіннен асады. Жалықбас — бұл да. Байбұрын — екі мыңға тартып қалады, қамбар — бес жүз, қырғыз — жеті жүз елу, тобықты — үш мыңдай... Буранайман — мыңнан асады, әліш — сегіз жүзге жуық... Осынау алқапта біздің өкейдің хан болуын қалаған жетпіс мыңдай халықтың өкілі жатыр.

Осы уақытта даланың талай тұсы. Ол ән көтеріліп, оған шегірткенің шырылы, әуілдек пен шақ еткен шағала, бірін-бірі шақырып жүрген жеке адамдар даусы, нәрестенің жылауы, балалайкамен айтылған казактар өлеңі қосылып, естіген құлақты ықтиярсыз түргізіп қоятындай үнге бөленген. Броневский даланың осы бір түнінде құлағына жеткен дауыс пен әндер шоғырының тұтқынында тұр еді. Батырдың айтқандарынан тек Арсланбек қана пайда тапты.

Броневский түнгі даланы қызықтап тұрып, Батырдың айтқандарынан есіне ештеңе сақтамапты. Дегенмен сол адыр басынан шатырына бір-ақ сөз ала келіп еді. Әлде Батырға ма, болмаса, басқа біреуге ме, әйтеуір төменнен өкпесі өшіп шыққан, аптыға сөйлеп, сол жердегі қазақ біткеннің назарын бұрып әкетті. Оның сөзіне Броневский түсінген жоқ. Дегенмен “Шоң” деген жалғыз сөз жадына ұялап қалыпты. Бұл сөз сыбыршы ауызынан бірінші шықты. Сол-ақ екен, анау да, мынау да, арғы да, бергі де “Шоң”, “Шоң” деді де кетті... Бұлардың жанына тобеден түскеннен кейін келгендер осы сөзді бір айтып қалуға тиісті сияқты болды. Топтан бөлінгендер аузында да осы кетті. Бұл сөздің әп-сәтте көп ауыздан аталғаны сонша, Броневский де шатырына “Шоң” деп кірді. Келесі сәтте оған “Шоң” мен өзі бала кезінен айтып өскен “Кашей” бір бейнеге ұқсап көрінді. Сақтықта қорлық жоқ дегендей ол урядникті шақырып алып:

— Әсіресе, күзеттегі казактарға айт, төңіректе Шоң жүрген көрінеді. Сақ болсын! Жалпы казактар шешінбей жатсын!

— Құп болады! — деп урядник шұғыл бұрылып шығып кетті. Ол офицер аузына алған есімнің сырын сұраған да жоқ. Келесі сәтте Броневский шатыр сыртынан урядниктің даусын естіді:

— Қалғып кетуші болмаңдар. Төңірекке Шоң жүрген көрінеді.

— Ол кім — деді бір казак.

— Тегі, даланың “Соловей разбойнигі”² болса керек.

— О, құдайым, оның да жүрмейтін жері жоқ екен ғой, — десті казактар.

Хан сайлау салтанаты өтетін көтеріңкілеу жерге күнкағар жасалынып, астына кілем төселген. Кілем шетіндегі ұзын орындықты казактар кеше ғана жасап үлгірген. Сәрсенбі күні таңсәріден бірен-сарандап ағылған халық сәскеде мүлде қаптап кеткен еді. Броневский тікелей жаулықты ешкайдан көріп тұрмаса да офицерлерге казактар мен зеңбіректерді әскери дайындыққа келтіруге бұйрық берді. Өйткені, оған қара құрттай қаптаған мына халықтың сыры беймәлім болатын.

¹ Орыс халық ертегісінің кейіпкері — Өлмейтін Кашей.

² Орыс халық ертегісінің кейіпкері.

Парад киімдерінің оқасы жарқыраған Броневскийлер күнкағар тұсына келгенде осы жерден сонау Нұра талына дейін тіреліп, жаң-жағын салт аттылар көмкерген қара-құра абыр-сабыр қозғалып, түрекелісіп, бел бүгіп, бас иді. Мұны күнкағарға жапсарлай жайылған кілемдерге жайғасқан төрелер де қайталады. Тұлғасын тік ұстап тұрған Броневский әр жаққа бет бұрып екі-үш рет басын изеді. Содан кейін жұрттың отыруына рұқсат берді де жанындағы Арсланбекке:

— Бастасын! — деді. Жүгіріп кеткен төрелер сегіз канат ақ ордадан Бөкейді қолтықтап алып шығып, күнкағар астындағы кілемге отырғызғаннан кейін бір нәрсеге таң қалды — Бөкей үстіндегі шапан, камзол және көйлектері түгел көнетоз. Мұның сырын Арсланбектен сұрап еді ол да таң-тамаша боп тұрғанын айтты.

Сәлім алға шығып, қолын көтеріп, жұртты тыныштыққа шақырып алды да:

— Уа, мұсылман қауымы, — деді жұрт тыныштала қалды. — Мұхаммед пайғамбардың үмметі, Барақ хан, Оннан және Оразмұхаммед хандар ұрпағы Бөкей төрені хан сайлау салтанаты басталды. Әуелі, ісімізге сәт тілеп, құбылаға бет бұрып, басымызды шаждаға тигізіп алайық.

Орыстар таң-тамаша болып қарады да отырды. Содан кейін сондарына төлеңгіттерін ертіп Шыңғыс пен Батыр төрелер келіп әке үстіндегі киімді шешіп, айырып-айырып төлеңгіттерінің қолына ұстатып еді, олар кетті “ханның иісі сіңген киімнен, ханның иісі сіңген киімнен” деп жар салып, халық арасына сүңгіп, етек-жеңдерінен тартқан қолдарға ұсынып. Арсланбек Броневскийге бәрін түсіндіріп отыр. Бөкейдің неге көнетоз киім киіп шыққанына оның көзі енді жеткендей болды. Бөкей Жәңгір төлеңгіттері алып келген ине-жіптен жана шыққан киімдерін жұрттың көзінше киіп болғанша, қалқан астына ақ киіз де жеткізілді. Енді оған Бөкейді отырғызып, тік көтерген жігіттер халық арасын аралатып, сонау ақбоз атқа апарып мінізуге керек. Осыған кірісе бергенде, яғни, төлеңгіт жігіттер ақ киізде отырған Бөкейді енді көтере бергенде, кенеттен қара-құра жұрттың жартысына жуығы тік көтеріліп, әуелі, сайға қарай дүркірей жөнелді. Бұл оқиғаның әсерлі болғаны сонша, мына жақта отырған Броневский орнынан ұшып тұрып, дауыс көтеруге мәжбүр болды:

— Остановите! — Сонан соң Арсланбекке бұрылды. — Мынау не? Осы кезде Есім Арсланбекке екінші жағынан келіп:

— Шоң бұзықтың ісі, Шоң бұзықтың ісі! — деп сыбырлап жатты.

— Остановите торжество! — деді сасып қалған Броневский. Арсланбек одан бетер айқай салды:

— Хан сайлауды тоқтатыңдар!

— Халық алдында беделді адам ғана хан болуға тиіс. Мынау не? — деді Броневский орысшалап.

Арсланбек орыс төресінің бұл сөзін де қазақшалап жеткізді Бөкей тұқымына.

Демде не істерін білмей әбігерге түскен Броневский Шыңғыстың ордаға барып, садақ алып, басына майлы шүберек орап қойған жебені жер ошақтан тұтатып алысымен аспанға атып жібергенін көрмеп еді. Сол сәтінде Ботакара басынан түгін де бүрк ете қалған. Жә, мұны көргендер де жалынды жебе мен Ботакарадан бүрк еткен оттың байланысы бар деп ойламаған. Осы кезде Нұра жарына құлаған әлгі жаяу нөпір бір-бір атқа мініп қайта бері анталады.

— Зеңбіректі дайында! — деп бұйырды Броневский жанындағы офицерге. Ол жүгіріп кеткенше әлгі атты нөпір анталап келіп, анадайда иіріліп, алдындағысы қолын көтерді.

— Қазаққа Бөкей хан ретінде де, бір жапырақ қара ет ретінде де керек емес. Ал орысқа керек болса, мейлі хан қалпында болсын, мейлі қара ет қалпында болсын, Ертістің ар жағына алып кетсін!

Айтарымыз осы ғана дегендей аттылар сондарынан шаң котере, Нұра откеліне қарай жалпағынан жылжып кетті.

— Зеңбірек! Зеңбірекпен атсын! Бұл Шоң оңбаған! Атсың, мырза! — деп түр Есім Арсланбекті жөнінен тартқылап.

Арсланбек Броневскийге әлгі қаракер аттың үстінен сөйлеген адамның айтқандарын орысшалап жеткізгенде, Батыр төренің өтінішін де қосты.

— Отставить! — деді Броневский зеңбірек мәселесінде. — Хан сайлау болмайды! Тарасын мына жұрт!

Шатырына қарай ашулы адыммен беттей берген Броневскийдің жолын тізерлеп отыра қалған Батыр төре бөгеп, сырт жақты нұсқады. Броневский анау көрсеткен жаққа бұрылып қараса, алқаптың сонау төрінде шиқандай шошайған жалғыз адырдың екі жақ салпысынан бері қарай жылжып келе жатқан қалың қош көрді.

— Бұл не?

— Әкейді хан сайлауға келе жатқан қаракесектің шаншар бұтағы. Ойпырм-ай, көбін-ай! Халық емес, қара құрт па, мынау немене?!

Алдындағы халық абыр-сабыр болып, “жандаралдар” бұрылып кетіп қалса да, Бөкей ақ киіз үстінде мыңқ етпей отырған. Сол отырысында ол осы қошті күтіп еді. Түнеу күні ордасының алдына керең төленгітті күзетке отырғызып, қалғанын аулақ қуғанда Бөкей Шыңғысқа “Шешенқараның ар жағына шаншарды жайғастыр. Шоң бұзық бірдене шығара қалғандай болса, ар жылжып келетін болсын. Бұлар, біріншіден, бізге қосылған тың күш болар, екіншіден,

орыстарға “казакка хан керек” деген ұғымды нығарлай түсер” деген. Шыңғыс мұны Шаншар биі Тіленшіге тапсырып, Сұлтанғазы төрені жанына қосып берген. “Сәрсенбіде ертемен жолға дайындалып, Ботақара үстінен түтін көрісімен жылжындар!” деп шегелеп қойған болатын Шыңғыс.

Батырдың Броневскийге нұсқаған адыры Шешенқара еді де, одан бері жалпағынан жылжып келе жатқан қалың көш шаншарлар болатын.

Броневский аз-кем ойланып қалды. “Әлгінде ол қалайша ұшқа-лақ ойдың жетегінде кетті? Бөкейдің халық арасында салмағы болмаса, мұншама халық салтанатты еселей түсер ме? Ал мен болсам, далада бір бұзық шаң көтерді деп, мемлекеттік маңызы зор істі тоқтата жаздапшын”, деп Арсланбекті шақырып алды.

— Сұлтандарға айт, ана халық жетісімен салтанатты жалғай берсін!

Арсланбек күнкағарға қарай аяғын ентелей басты...

* * *

Сүйіндік адамдары Қотырқызылтау боктеріне жеткенде аттарының басын тартты. Жоғарырақтау барып отырған Шоң бір басын жерге тіреген қамшысына маңдайын сүйеп ұзақ бөгелді. Салтанаттан бөлініп шыққан бес мыңдай адамда үн жоқ. Тым-тырыс дүние тыныштығын тек шоқақтаған торғай шиқылы мен аттардың пырылы бұзады. Жұрт Шоңнан сөз күтті. Сол себепті ғана олар үнсіз еді. Әйтпесе дәл қазіргі Шоңның жан дүниесіндегі күйзелістей күйзеліс оларда бола қоймайтын. Әлде, Шоң осыны күтті ме, болмаса, ой азабымен үнсіз қалды ма, Нұра жактан жалғыз атты жетіп, шаншардың келіп қосылып, Бөкейдің хан сайланғанын хабарлағаннан кейін барып, ол басын көтерген еді. Иә, бұл — хан сайлаудың барысын көзімен көріп, бүк, яки шік болғанын айтып келу үшін, Шоңның мана қалдырып кеткен адамы еді. Хан сайланыпты.

Шоң соңғы рет бәсентін арасына үш себеппен барған. Біріншісі — орыс әскерінің киімін сатып алу, екіншісі — губернаторға өз атынан хат жазғызу, содан кейін Қазанқапшен бір құпия іс жөнінде өңгіме-дүкен құру. Бұл — “Бөкей хан бола қалса не істейміз?” деген сұрақтан туған.

— Онда бізге жалғыз-ақ жол қалады. — Бөкей билігін мойындамау! — деген Шоң.

Қазанқап:

— Оны қандай тәсілмен іске асырамыз? — дегенде қарт би ұсақ рулардың басын үлкен атаға біріктіріп, тұтас халық болып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып өмір сүреміз, — деген

жоспарын айтқан — Хан мәселесінде кірпі, й жиырылып, тас түйін болып алсақ, Бөкей қаһары тасқа тиген оқтай таяр. Сүйіндікпен бір ынтымақта болуға өзін бармысың?

— Бәсентин — Мейрамның ағасы, Сүйіндік — Мейрамның баласы. Туысымыздан жырақтап қайда барамыз. Не Сүйіндікпен төбеге бірге шығамыз, ал елу керек болса, бір шұңқырдан табыламыз! — деген Қазанқап.

Екі би бұл пікірді құпия сақтауға келіскен еді. Соның жария болу кезегі, міне, келіп тұр.

— Ақтабан шұбырындыдан кейін ата-мекеніміз Сарыарқаға қарай жылжырда Сәти атамыз “алда — ауыр жол, аяусыз дұшпан. Білек біріктіріп, күш қосып жылжиық” деп құлболды, жанболды, орманшы, қаржас ұрпағының басын қосып “Төртұлы” деген атпен жылжыған екен, — деді даусы күңірене шыққан Шоң, — Қаратауда оларды Олжабай атамыз басқарған айдабол руы күтіп алынды. Олар халқын Баянаула, Ереймен, Қызылтау, Желтау өңіріне аман-есен әкелген екен жолшыбай жауын жапыра отырып. Ата ісі — ұрпаққа үлгі! Егер ол үлгі қолдан түссе ата аруағына тұрмайтын ұрпақ болғанымыз! Менің осы үлгіні қайта жаңғыртып, ту қылып котергім келеді. “Төртұлы” туының астына енді, өзінен тараған алты ата мен айдабол да кіретін болады. Бәсентин сен де бөтен емессің — төскейде малың, төсекте басың қосылған ажыратып алғысыз ағайынсың! Шығысында — Ертіс, батысында — Аюнияз — Ереймен, солтүстігінде Аккөл — Жайылма, оңтүстігінде Желтау, Қызылтау аралығын жайлаған аталар, келесі сәрсенбіде Сәти талға тағы да бас қосайық. Ұсақтамай, халық болып, “Төртұлы” атанып тұтас өмір сүріп, егер басқа түскен күн соны керек етсе “Төртұлылап” ұрандап атқа отыратынымыз жөнінде, арттарына үлгі қалдырған ұлы аталар аруағына, әрқайсымыз өз арымыздың алдында “ұсақталмаймыз!” деп ант берейік! Сонда ғана бізге Бөкей үстемдігі жүрмейтін болады. Сонда ғана біз еменнің шорындай мықты боламыз! — Шоң сөз үнсіз қалды да әлден соң басын қайта котерді. Даусы әлгіден гөрі жұмсақ та баяу шықты. — Бір кезде қанжығалы, алтай, қарпық, тоқа, қаракесек, тобықты, найман, керейлерден де “Төртұлының” — ісі бізге де үлгі деп атқа отырар азамат тумас деймісің. Сөйтіп, әркім бергі атасын атап кеуде ұрудан халқымыздың “Қазак” деген атын ту қылып котеріп, мактан етіп өсер күніміз де туар! Бетімізді солай ұстайық! Ендігі мақсатымыз, өмірде алға қойған сертіміз осы болсын!

Басқа рулардың билері соңына ерткен адамдарымен өз жайлауларына бет алып, Шоң шағын топпен келе жатыр еді, кенеттен алдынан жалғыз қара сопаң етіп көрінді де, жолындаған соң атынан секіріп түсе қалды.

— Би аға, алдыңғы күні түнде биыл жайлауға көрші қонған Тайкелтір мен күліктің Сексенінің жылқысы қосылып, дала қан болып жатыр.

Шоңның тілі шықпай қалғандай, не болмаса, хабарды мүлде елемегендей атын тебініп жүре берді. Алайда, оның мұнысы сырттан қараған адамға солай көрінер жай еді. Ал шынында ол сол сәтінде ой тереңіне батып кеткен. Бұл не?..

Шоң өмірде екі мақсат көздеп еді — сүйіндік арасынан хан тұқымын аластау, сонан кейін тыныштықты үстем қылу. Біріншісіне қолы жетті, ал екінші мақсатқа ше? Төрелер айтпақшы бұл шынымен-ақ халқымыздың қанына сіңіп кеткен әдет пе? Соңғы пікірде шындық бар болса, онда Шоң әрекеттерінің зая кеткені ғой. Тесік қауғаны сен толтырамын деп әлексің, ол толмаймын деп әлек. Шонның әрекеті осыған ұқсады ма? Көздеген мақсатыңды іске асыруға арналған әрекеттер зая кетті дегенше, өміріңнің өзі зая кетті дей бер! Әлде, жаңағы айтқан мақсатқа қол жеткен соң, елге де тыныштық орнар ма екен. Иә, мұқым елді бір уысқа жинап алып, мәселені билер қауымының алдына салып, олар құптаған жарлық үкім арқылы елге үстемдік етсе, тыныштық сақтау да осыдан тумас па екен?

Шоңды жайлауына аты емес, ойы жеткізгендей болды. Жерсоқты боп қайтқан Шоң басы жастыққа тиісімен қор ете қалған еді, көзін ашып алғанда алдымен көргені шырағдан, оның жарығында бірдене тігіп отырған Айторы. Сыртта да қараңғы. Айнала жамырай жанған от. Әлдеқайдан жастардың әні мен шегіртке шырылы естіледі. Шоң бетін салқын сумен шайған жерінен қозғалмады. Оған сонау отта қыздырынып отырған Сейсенбайдың даусы естілген еді.

— Осы Шоң бір нәрсенің байыбына бара алмай жүр, — дейді ол жанында от қағыстырып жүрген үндемес кемпіріне: — “Ненің байыбына деймісің?” Осы ел жайлауға шыкса болғаны көрші рулардың жылқысы қосылып кетеді де, адамдары сойыл көтере бастайды. Былтыр қанша оқиға болды. Биыл және... Қайсысы болсын біріне-бірі ұқсас, бір адамның қолынан келген оқиғалар сияқты оңшең. “Кім істейді деймісің?” Бөкей дағы! Қазақтарды тобелестірудің ең оңай әдісі малын қосып жіберу. “Ол Бөкейге неге керек деймісің?” Шоң ел арасына тыныштық орнатам деп хан тұқымын қуды. Ал Бөкейдің “ақ сүйек билемеген елде бәрібір тыныштық болмайды” деген сөзіне дәлел керек пе? Керек! Сол дәлел үшін ұйымдастырып жүр соларды, дәуде болса... Жо-жоқ, ол мұны біреудің қолымен істейді. Сұлтандар өмірінде өз қолдарымен қылмыс жасамайды. “Сонда кімнің қолымен деймісің?” Шалағұмар Бөкейдің біздің елдегі жалғыз жалдабы шығар-ау...

Шоң Сейсенбайдың жанына баруға бір ұмсынды да, бұл ойынан дереу қайтты. Құлмен от басында отырып ақылдасудан арланды.

Дегенмен өлгі отырған қалпын өзгертпей, Сейсенбай сөзіне құлағын түре түсті.

— Осы, бар ғой, қатын, мен ана Малқозының Ақтай, Жақтай деген жылтықайларынан секем алам. Қай елдің жылқысы қосылып, адамдары қырқысып жатсын оқиға төңірегінен сол екеуі табылады. Анау да Ақтай мен Жақтайды көрдік, мынау да Ақтай мен Жақтайды көрдік деп жүргені. Сонда біреуінің басына: “Әй, осы екі жылтықай қайдан келе қалады, неге осы төңіректе жүреді?” деген ой келсейші, түге! Былтыр Жақтай Шоңға сәлем берем деп келеді, артынан бидің қыруар хаты қоржынымен тоналады. Аанада тоғай бойынан қайтып келе жатқан Шоңға, сол екеуі жолығады — ал келесі төбенің астында екі ру қырқысып жатады. Осы, кешегі оқиға да тегін емес. Бөкей жанына көшіп кеп отырған орыстарға: “Өне, төресіз еліңіз қырқысып жатыр” дегенді корсету, оллаһи! Онда да Ақтай мен Жақтайды көргендер болыпты... Осыны Шоң басына салып неге ойламайды деймін-ау! Мен Шоң болсам, екеуін дереу алдырып, сандарына қылбұрауды салып, әкелеріне танытып тұрып бұрар едім...

Шоң жасына лайықсыз жылдамдықпен орнынан атып тұрды. “Қалай осының бәрі менің есіме келмеді? Ракмет құлым!” Үйіне кірісімен ортаншы баласы Ақынды шақыртып алды да, жанына кісі ертіп Малақозының Ақтайы мен Жақтайын осы түнде тауып әкелуді бұйырды.

Әлде ұйқысы қанды ма, болмаса, алда болар оқиға одан ұйқы атаулыны қуды ма, әйтеуір Шоң түнімен дөңбекшіп шықты. Ол көрер танды көзімен атырды. Ақындар аталмыш екі жігітті келесі күні түстен кейін, байлап-матап алып келді. Соңына Малқозының да біраз адамдары ере келген екен. Ақтай мен Жақтай аттан түсірілісімен Шоң алдына құласа кетті.

— Кешіре көр, би аға!

— Алдың кең еді ғой, би аға!

— Шоңның алды кең екен деп білгендеріңді істей беруші ме едіңдер, батшағарлар! — деп төнді оларға Шоң. — Былтырдан бері жұрттың малын кім қосып жүрді?

— Бөкейдің сөзіне еріп... — деп жыламсырап тоқтады Ақтай.

— Менің хат жібергенімді Бөкейге кім жеткізді?

— Айыбымыз мойнымызда?

— Ел тыныштығын қандай құнға саттыңдар?

— Екеуің де алғыр жігітсіндер. Ақылдарың мол. Мұндайларды Шоңның ғана көрмеуі мүмкін. Хан болғаннан кейін екеуіңнің бірінді қаржастан, бірінді айдаболдан алым-салық жинауға қоямын деген соң...

— Кешіре көр, би аға!

— Керегеге керіп тастандар! — деп бұйырды Шоң.

Жігіттер ана екеуін алып кеткеннен кейін олардың туыстары Шоңның аяғына жығылды, кешірім сұрап.

— Бұл екі қаракшының түнделетіп ауылда болмайтынын бәрін білгенсіңдер. Бірақ “әй, бұларың қалай?” деп ешқайсың жолдан қалдырмағансыңдар. Ана екеуіне кешірімнің болмайтыны былай тұрсын, сендердің ауылдарыңның өзін жермен-жексен етіп тастау керек! Көзіме көрінбеңдер!

Ақтай мен Жақтай айыптарын бірден мойындап қыл бұраудан құтылды. Алайда, олар Шоң қаһарынан құтыла алмап еді. Сәти талға жиналған күні істің басын мұқым халық көзінше екі қаракшыны жазалаудан бастады. Екеуінің мойнына ортақ дұзақ салынып, аяқтарынан ат құйрығына байлап, екі жаққа тартқан уақытта, Ақтай мен Жақтайдың сатқын жандары денелерінен бір уақытта шыққан еді. Төніректе тырс еткен жан болған жоқ. Бұдан Шоң “жұрт менің ісімді мақұлдап тұр-ау” деп ойлады.

Содан кейін Шоң екі өлікті бір атқа артып, “Бөкей ауылына жақындағанда қоя беріңдер де, өздерің кейін қайтыңдар” деп екі жігітке жетектетіп жіберді. Өлікті әкеткен топ көзден ғайып болған соң ғана Шоң түрегеліп:

— Халайық! — деді қара-құраға бұрылып. — Бүгін біз ата есімімен аталатын мекенге ұлы мақсатпен жиналдык. Сол мақсаттың алдына кім кесе-қолденең тұрмақ болса, Шоңнан алар жазалары әлгі. Ақ, қане, жұртым, мәжіліс төбеге шығайық.

Шоң, оның соңынан қыруар билер, билер соңынан қара-құра халық анадай жерде көрінген окшау адырдың басын көздеп, жалпағынан жылжи жөнелді...

* * *

Мен сізді құттықтауға тиіспін, капитан! — деп қарсы алды Глазенап, аяз сорған бетінен қаны әлі кетпеген Броневскийді. — Біздің қолға алған ісіміз сәтімен аяқталды. — Губернатор Бөкейді орта жүзге хан сайлау жөніндегі біздің қағаздарымызға қол қойды.

Капитан көтеріліп грамотаның аяқ жағына көз жүгіртіп “1816 жыл, 16 декабрь” деген жолдар мен губернатордың қауырсын қаламмен салған, өзіне таныс ирегін көрді. Бұл уақытта Глазенап екінші қағазды ұстап тұр еді. Броневский бетіне қараған шақта сол жөнінде сөйледі.

— Мынау Шоң бидің хаты...

— Иә, өзін көрмесем де оның есімі маған таныс. “Хан сайлауының қалай өткенін жазған рапортымда мен бұл бидің салтанатты бұза жаздаған лаңына да ерекше тоқтап өткен болатынмын.

— Ал Шоң не жазады деңіз: “Біз алты рудың басын қосып, “Төртұлы” деп қана аталатын халық құрдық. Алты рудың әрқайсысының он-он бестен бұтағы бар. Әр бұтақ алпыс — жетпіс ауылдан, әр ауыл он шақты үйден тұрады. Сөйтіп қол-астымызға әйелеркегі бар екі жүз елу мыңдай адамды бір мақсатпен — ұсақтамай өмір сүру арқылы ешбір ханға билік бермеу мақсатымен уысымызға алып отырмыз. Құрылтай мәжілісі “Төртұлының” төбе биі етіп мені сайлады. Өмір алдымызға салған мәселені негізгі алты рудың төбе билерімен бас қосып, шешуге келістік. Бізге байланысты істерді Бөкей арқылы жүргіземіз деп ойламаңыздар. Өзімізбен тікелей қарым-қатынас жасауға тырысыңыздар” деп жазады би.

— Иә,— деді Броневский.— Бұл бидің арманы да хан болу. Қолы жете алмаған соң жасағаны болар бұл.

— Сіз Шоң жөнінде Бөкейден ғана мәлімет алғансыз. Ал екеуі біріне-бірі қас адамдар. Меніңше, сіз осы би жөнінде қателесіп жүрсіз. Ол жазды күнгі хатында “Қазаққа ханның керегі жоқ” деп жазған. Яғни, Шоңның өзі де хан болудан аулақ екен ғой. Меніңше, бұл елді басқарудың хансыз жаңа түрін іздеп жүрген адам.— Глазенап Сібір казактары әскерінің командашысына тік қарады.— Біз, осы, Бөкейді қандай мақсат көздеп хан сайладық?

— Ол біздің вассалымыз. Далаға байланысты ісімізді сол арқылы жүзеге асырып тұрамыз.

— Меніңше, сіздің айтып тұрғаныңыз айқын мақсат емес. Жалпы бірдеңе. Сонау сары далада өріп жүрген халық қыруар руға бөлінеді. Кейде бірінен-бірін шығарып, тармақтай бергенде адамның басы айналып кетеді. Яғни, біздің түсінігімізге мүлде жат дүние. Осыдан біздің алғы мақсатымыз туады. Ол — әуелі, сол халықты ірілендіру. Былай болмаған күнде біз далаға ықпал жасай алмаймыз. Мұны Шоң өз қарамағындағы халық арасында іске асырып қойыпты. Ал Бөкейдің қолынан келе ме бұл, жоқ па?

Броневский осы мәселеде өзінің айыбы бар адамға ұқсап, төмен қарады.

“Шоң үлкен адам болған. Оның елді ақылмен, әділ және іскер басқарғаны сонша, оның өкіметіне хандар да қызыға қараған. Ол заманда халықты сұлтандар қатты қанаған екен. Шоң оларды өзі билеген аймақтан аластатып, халқының шексіз сүйіспеншілігіне бөленген”.

(Адольф Янушкевич. Поляк жазушысы. “Дневники и письма”. Алма-Ата. 1966 год. Записки от 13 августа 1846 года. Стр. 179—180, 217)

БІРІНШІ БӨЛІМ

Сәлім өткен күзде, мұндағы қыстауына отын-киін түсіріп бергеннен кейін, Сібірдегі сауда-саттығын аяқтап, Бұқарға қайтып бара жатқан кіреге қосылып, Сырға қарай бет алған. Сарысу өзенінің бойында қарсы келе жатқан тағы бір кіреге жолығып, Омар ханның Түркістан қаласына келіп қоныстанып, оны негізгі тұрағы деп жариялап, Сыр бойына Әулиеата, Жаңақорған, Күмісқорған камалдарын салуға кірісейін деп жатқанын естіді. Бұл, яғни ханның қазақ даласына қол артып, иемдене бастағаны. Бөкейдің Орта жүзге хан сайлануынан өзіне тапсырылған істі жартылай ғана орындадым деп, түсінген Сәлім енді Қарқаралыдан шықпай отыру керек. Сөйтіп Қоқан өкілі қарсы кездескен кіреге қосылып, қайтып келген. Сапарының бұлай құбылу себебін ол Бөкейге “жолшыбай ауырып, арғы жолға жете алмайтын болдым” дей салған. Ал басқаның қожаға артық сұрақ қоюға хақылары да жоқ, батылдары да бармайтын. Өйтіп-бүйткенше қыс та қаһарына мініп алды. Сәлім үшін жылдың бұл уақытының өз қызығы бар. Ел соғым союмен қатарластыра балаларын сүндетке отырғызады. Өңірде шарифаттың бұл ғұрпын атқаратын жалғыз адам Сәлім және бұл кәсіп оның табысын қаншама молайта түседі деңіз. Өз шаңырағынан су-суаны бұйырмай жүрген осындай шақта ойынан Баянауланың Былқылдағында отырған жатақ та кетпеп еді. Былтыр жаз ол Былқылдаққа бірінші рет тап болған. Шым мен тастан салынған жатаған үйлер көк майсалы алқапты қоршай қонған екен. Жас шабылған шөп иісі мұрынға алыс-

тан жететін — мұнда да ел бар деп шақырып тұрғандай. Сырт алқаптар мен төңіректегі тастар арасында жайылып жүрген мал, бетке байланған азын-аулақ сауынды биелер. Осының бәрінен жатақтың Былқылдақты аялап ұстайтыны белгілі болған. Сәлім ол жолы екі үйде ғана болып үнсіз кеткен. Құбатобел ауылдың отырақшылықтан туған өмір өзгерісі — қазақ арасына кіре қоймаған шөп шабу, шеберлер қолынан шыққан бұйым-заттар, ол заттарды малына айырбастап алып кетіп жатқан жұрт Сәлімнің есінде қалды ма, жоқ па, оны өзі ғана білетіндей, ал оның осы көріністен ойын мазалаған бір көрініс жалпы дала қазақтарының, оның ішінде Былқылдақ жатағындағылардың мұсылман жолын ұстамауы еді. Ол жолы Сәлім Былқылдақ басынан шаждаға бас тигізген бір адам да көрмей кеткен болатын. Болашақта Сібірге дейін көсіліп жататын ұлы Қокан дәулетінің бас шейхы мұндай көріністі қалай елеусіз қалдырсын.

Түркістан сапарынан қайтып келе жатқанда оның басында — Былқылдақта көргенінен түйген ойы болған.

Бұл жақтағы халықтың дін ғұрыптарын ұстанбау себебін Сәлім өзінше тапшылап, түсініп жүр — көшпелі өмір діннен гөрі мал қамын көбірек ойлайтын сияқты. Ал дінді нығайту үшін мешіт пен бес намазға шақырып тұратын азаны керек. Тағы да сол көшпелі өмір мешіт тұрғызуға қауқар бермейді. Әр қойнауға екі-үш үйден ғана отыратын қыстаулардың қайсысына апарып мешіт қалқайтарсың? Жә, ондайды салғаныңмен жазды күндері қаңырап бос қалады. Иесіз мешітте қандай қасиеттің болуы мүмкін. Қожа өзіне-өзі “не істеу керек?” дегенде, есіне Былқылдақ түскен. Халқы көшпейді және төңіректегі елдер бұған үнемі ат басын салып тұрады. Егер осы жерде мешіт тұрғызса, ол ертенгі ұлы Қокан дәулетінің діни кіндігі, бас шейхтың ордасына айналмауына кім кепіл? Содан кейін ол шеберлердің басы мен жанына дейін иелік етіп, оларға іс тапсыруға келгендерді, әуелі өз алдынан өткізіп, істерін шеберлерге өз қолымен бөліп беріп, одан түскен төлем есебінен Баянаула қойнауларын мыңғырған малға толтырып, бүкіл сілемнің жеке-дара иесі болып отыратын еді де, ел-елден қолы іс біледі-ау деген шеберлерді жинап, шаһар салып, өзі өлгеннен кейін денесін осы жерге қоюды өсиет етіп, оған тәуіп қылуға шалғайлардан жұрт келіп, Былқылдақ дала Мекесіне айналар ма еді, қайтер еді... Осы ойы қақаған қыста, екі жігіт серік ертіп, Былқылдаққа алып келген.

Әлде сырттан жан қатынамай еріккен елге көңіл көтерудің бір себебі болды ма, әлде қожаның келісіне шын қуанды ма, Былқылдақ тұрғындарының тайлы-таяғы қалмай алдынан шығып, аттан түсіріп алып, бәйек болды да қалды. Өткен жолы ол Қырықбайдікіне түскен. Осы жолы да ат басын сол үйге тигізіп еді. Өйткені, жатақтағы басқа қыстаулардан гөрі Қырықбай үйі көзіне көлемірек

көрінетін. Қырықбайдың онсыз да аурушаң әйелі төсек тартып жатқан болатын, сол себепті жатақ оны Өкендікіне қарай тартып еді.

— Шақырып келтіре алмайтын құдайы қонақ атының басын менің үйіме тіреген екен, ендеше мен оны ешқайда жібермеймін! — деп Қырықбай қожаны түсіріп алды. — Сізді күтетін шамам бар!

Қырықбай қожаның бұл сапарынан әйеліне ем қонып, осыдан кейін оның дерттен құлан-таза айығып кетеріне шөк келтірмеген еді.

Бойы сырықтай Сәлімнің тобесі тиетін Қырықбай қыстауы әйелінің төсек тартып жатып қалғанынан ба, сиқынан мүлде айырылғандай. Ә дегенде қара коленке құшағына тап болған Сәлімнің әлденеден жаны түршіксе де, өзін-өзі уақытында қолға алып, сыр білдірмей төрге шыға берді.

Ер-тоқымы мен қоржыны ішке кіріп, өзі шешініп болғаннан кейін өлі-тіріге бір құран оқып, бетін сипады. Оны отырғандар да қайталады.

Қуырдақпен ішілген шайдан кейін Сәлім Қырықбайдың іштей тілеп отырған ем-дом жолына кірісті — кесе алдырып, оның түбіне су шайқап, төгіп, сия қарындашпен ішіне құраннан аят жазып, қайта су құйды да, саусағымен араластырып:

— Бісімілла деп сырқатқа жұтқыз. Ол да бісімілла деп ішсін. — Кесені Қырықбайға ұсынды.

Қырықбай бісімілланы іргеде жатқан әйеліне бұрыла беріп, әуелі өзі айтты. Қожаның сөзін естіп жатқан әйел, басын көтере беріп, қалтыраған арық қолымен кесені аузына апара беріп, “бісімілла” деді де жұтуға кірісті. Бос кесені күйеуіне қайтарған әйел жастыққа басын тигізген соң:

— Қожеке, тілеуіңіз алдыңыздан шықсын! — деп кезерген ернін жалап алды.

— Алла шипасын берсін! — деп қожа бетін сипағанда отырғандар мұны тағы да қайталады.

Әлде қыс қаһарына қарсы қояр қауқарсыздықтан ба, жатақтың әр үйінен жоқ дегенде бір сырқаттан табылып, Сәлім бәріне де ішірткі ұсынып, мұнда төрт-бес күн айналып қалды да, ертең жолға шығамыз деген күні Қырықбайдікіне қайта оралды. Май шам жағылған қара коленке үйде түннің бір мезгіліне дейін әңгіме-дүкен құрылды. Мұның басы Өкеннің кесе түбіне таңбасы түскен жазудың сырын сұрағанынан басталып еді. Өйткені, Өкенше ойлағанда, сия қарындаш табу қиын емес — Керекуге бара жатқанға тапсырса болды. Кесе мен су бар. Осы емді бұдан былай қожасыз-ақ жүргізе беру үшін енді жазу сырын ұғып қалмақ. Сұрақ сырынан мұны сезген Сәлім:

— Әліпті таяқ деп білетінің бар ма? — деді отырғандарға дүрдек қабағының астымен қарап.

— “Таяқ” дегеніңіз түсінікті ғой, — деді Өкен.

— Әліп ше?

— Оныңыз таяқтың түзуі мен қисығы ма, білмедік.

— Ол құран сөзінің бірінші әрпі. Ал құран сөзі, ол — құдай сөзі. Ендеше, әліп те құдайдікі. Құдай ол “таяғын” шын дін-мұсылманға ғана ұстатады.

— Сіз де бізге ұстатып кетіңіз? — деді, әлі алғашқы максатынан арыла алмай отырған Өкен.

— Оны мен ұстатпаймын. Оны құлына құдайдың өзі ұсынады.

— Құдайдан сұрау үшін әуелі онымен жолығу керек шығар...

— Құдай адам көзіне көрінбейді, жә, сұраған екінің біріне ықыласы да түсе бермейді.

— Ол ықыластың бетін қалай бұрып алуға болады, қожеке? — деді Қырықбай.

— Ол үшін күніне бес мезгіл намаз оқу керек, ораза ұстау керек. Өздерің намаз оқисыңдар ма?

— Үйді іргелей отырғандар “бұл мәселеде ұяттымыз” дегендей төмен қарап, жер шұқыласты.

— Құдайдан бірдене сұрап жалбарынасыңдар ма?

Осы сұрағынан кейін Сәлім жатақ адамдарын көзімен тағы да аралап отіп еді, олар жақтан үн әлден соң шықты.

— Былай, сұраймыз. Ал жалбарыну жолын білмейміз, — деді бөрі үшін сөйлеген Өкен.

— “Былай сұраймыз” дегенді қалай түсінуге болады?

— “Ал жауап бер” дегендей жатақ тұрғындарының бірі Өкенге шекесінен, бірі бар денесімен бұрылып қарады.

— “Уа, құдай тағала, бере көр” дейміз, — деді Өкен. — Ал ол берді ме, бермеді ме оны қайдан білейік.

— Құдай тағала құлын ырызықсыз қалдырмайды. Ол сендерге берді! — деп түйді Сәлім.

Отырғандар бастарын жамыраса көтеріп қожаға, содан кейін “сол бізге нені қашан беріп қарық қылды?” дегендей біріне-бірі қарасты.

— Егер мал-жандарың аман болса, құдайдың бергені сол, — деді олардың өзара көз қарастарынан ойларын да ұққан Сәлім.

Осы тұста Қырықбай көмейіне бір сұрақ келіп қалып еді, алайда, “Сырқат адамым бар. Кесірі соған тиіп қалар ма екен деген қауіппен үндемей “сен айтшы” дегендей Өкенге көз тастады. Көршісінің көзбен айтқан сырына ол түсіп ме, жоқ па, әлде өзінің жатақ арасында сөз өре алатын жалғыз екенін мойындады ма, әйтеуір бөгеліссіз сөйлеп кетті.

— Егер, өзі біліп беріп тұрса, оған жалбарынып неміз бар?

Міне, міне, Қырықбай көмейіне келіп қалған сөз де осы болатын. Жарапсың, Өкен! Доп бастың.

— Құдайдың беру-бермеуі сенің ықыласыңа байланысты. Егер ықыласың ала болса, құдай тағала бар бергенінен бір сәтте-ак жүрдай қылуы мүмкін.

— Біздің ықыласымыздың ала-құлалығын ол қайдан біледі?

— Алла тағалаға баршасы мағлұм.

Соңғы сұрақты жатақ тұрғындарының бірі қойған еді, енді оның ойын тағы да Өкен жалғады.

— Ықыластың ала-құлалығы дегенді түсіне алмадық, Қожеке?

— Дін-мұсылманға шын берілген құлы көпірлермен араласпақ былай тұрсын, оған қол да бермеу керек, онымен сөзге де келмеу керек. Өйткені, көпірге әр ұсынылған қол мен оған айтылған әр сөзде мұсылманның ықыласы шаһит болып жатады.

Қожаға осынау өңір халқының орыстармен араласы ұнамаушы еді. Әрине, бір зекуден оған тыйым сала алмайсың. Мұны саналарына осылай там-тұмдап сіңіру لازم. Егер бұл өңірдің жамағатын көпірден теріс қаратса, сонау Қоқаннан арқалай келген мақсатының іске асуы да қиынға түсе қоймайтындай көрінетін оған. Осы ойын шегелей түсу үшін ол мұсылман өмірінен мынадай да мысалды айта кетуді артық көрмеді.

— Бірде Мұбарак халиф жолаушылап келе жатып шөлде отырған екі адамға жолығады. Орталарында — бір тостаған су. Соны ешқайсысы да аузына апармай біріне-бірі ұсынады. Күн аптабынан өздері қап-қара болып күйіп кеткен. Халиф бұрылып, біріне екіншісін көрсетіп сұрақ қояды:

— Мынау сенің кімің болады?

— Біз бірімізді-біріміз танымаймыз.

— Қайдан келе жатырсыңдар?

— Мен — мағүріптен, мынау — мәшіріптен.

— Су қайсыңдікі?

— Менікі.

— Өзің каталап отырып, бір жұтым суыңды анаған неге ұсынасың?

— Мұсылман ғой...

— Сен неге ішпей отырсың? — дейді халиф екіншісіне.

— Мұсылман, сен аман бол, деп өзіне қайтарып отырмын.

— Екеуіңнің біріңнің-біріңе ықылас аударуларыңның сыры неде?

— Екеуіміз де мұсылманбыз ғой...

Риза болған халиф екеуін де Меккеге алып келіп, бастарына сарай тұрғызып, алдарына дәулет салып беріп, қызметіне алады...

— Сөйтсе,— деп тұжырымдады ойын Сәлім,— екі жолаушыға ықыласы түскен құдай тағала бастарына байлықты халиф қолымен үйін-төккен екен. Ал, сол отырған екеудің бірі көпір болсыншы құдай тағала сонша иір ме еді?

Сұрағы соңынан Сәлім айнала көз салды. Не оған қарсы бірдеңе деген, не оның сөзін құптаған жан байқалмады. Содан кейін Сәлім қайта сөйлеп кетті:

— Мұсылман мұсылманға ғана ықылас білдірер болар. Мұсылман мұсылманнан ғана қайыр сұрар болар.

— Аузымызда сөз жоқ болғанымен, қолымыздың жыбыры бар. Бала-шағамызды асырап отырған сол жыбыр. Ал жыбырға құрал-сайман керек. Оны біз мына тұрған Керекудегі орыстардан табамыз... — деп тоқтады, ақырында сөзсіз отыра алмаған Қырықбай.

— Иә, біз қайда, Мекке-Мәдине қайда...— деп қойды тағы біреу.

Қырықбайдың бұл сөзі қожа көпір деп отырған орыстан сайман-құрал аламыз. Ісіміз де жөнсіз емес. Табысымыз бар. Енді оларға теріс қарап кетсек, күніміз не болады деген үрейден туған еді.

— Бүгінге дейін солай болып келсе, ол құдай тағала ықыласының сендерден әлі аумағаны. Алайда оның шыдамы да шексіз емес.

— Енді бізге ақылыңызды да айта кетіңіз,— деп отінді Өкен жалпы атынан.

— Бес мезгіл намаз бен оразаны ұмытпандар! — деді Сәлім.

— Оның сөзін білмейміз ғой, Қожеке?

— “Хұлхуалланы” қайталай берсендер, құдай рақымының беті қайтпас. Ал құрал-сайманды арада қатынап тұратын кіре арқылы Тәшкент, Қоқан, Бұқарадан да алдырып тұруға болады. Бұған мен де мұрындық болайын. Не керектеріңді маған келіп айтып тұрындар.

Қыстауына арада үш қонып жетер жолын ойша шамалап қойған Сәлім Былқылдақтан ертеңіне сәске-түске таман аттанды. Былқылдақ жатағымен әңгімесінен “бұл елдің бетін оңтүстікке қарай бұру жұмысын бастадым” деген ойдан лепірген көңілі қыстауына жеткен соң су сепкендей басыла қалды. Бұл Баянауланы бетке ұстап кеткеннен төрт күннен соң, Ертістің ар жағынан салт-атты казактармен келген үш шана Бөкейді бала-шаға, төлеңгіттерімен Семейға алып кеткен екен. Осы оқиғаға байланысты қыстаулар арасында шабыс кобейіп, елде дүрлігіс пайда болған. Білетіндер Сәлімге Бөкейден ант алып, хан шапанын кигізіп жіберуге шақырыпты дегенді айтты. Бұл хабарға Сәлім бір қуанды, бір күйінді. Қуанғаны — енді, халық оны өкімі бар нағыз хан деп қабылдайды. Яғни, енді ол Сәлім көзіне отар алдында алшаңдай басып бара жатқан мүйізі қарағайдай көсем теке іспетті елестейді. Ол соңына ерген тобырды оңтүстікке қарай бастап бара жатыр екен дейді...

Күйінгені — Былқылдаққа жүріп кетпегенде ғой орыс шаналарының біріне бұл да ілігер ме еді, қайтер еді. Ебеітгі себеп кылып орыс қамалына бас сұғып шығу бұған да артық емес. Сырларына бойлай алмаса да, көзін қанықтырып алудың өзі іздегенге табылған ғой. Сонан соң Бөкейге хан болу ойын алғаш салған адам ретінде орыстардың рәсімі кезінде де, ықпалын жүргізуге тырысып бағар ма еді, қалай... Сәлім “Былқылдақ қашып кетпейтін еді ғой” деп өз бармағын өзі тістеді.

* * *

Быттыр Нұра бойында өзін ақ киізге салып хан көтергеннен кейін орыс жағынан хабар бола қоймаса да, Бөкей күнде ертеңнен жақсылық күтуде болатын. Ел енді “торе” дегенді қойып, “хан” деп атауға айналған. Алайда, патша мөрі басылған қағазды алмайынша бұл атаудың заңсыз екенін білген. Ол қағаз қолына тисе, бұл күш алар еді. Ал “күш атасын танымайды” деген бар. Хан ретінде елді қалай басқару керектігі жөнінде өзінің де жобасы бар. Сотқар Шоң анау, анада лаң салып кете жаздаған. Оқиғаның алдын алып, бүкіл шаншарды Шешенқараның ық жағына ертерек тығып қойғаны мұндай көрім болар ма? Ақырында осы айла-шарғының таразысы басып абұйыр болды ғой, әйтеуір. Әйтпегенде қара халық арасында “Шоң Бөкейді хан сайлатпай қойыпты” деген сөз тарап кетсе, қандай масқара болатын еді. Қышыған жеріне қолы тигендей миығынан күліп, мына жакта Уәли рақаттанып жатар еді... Уа, құдай, бергеніңе шүкіршілік! Мәртебемді екеуінен асырдың. Енді қолға мөр басылған қағаз тисе болды, Бөкей құрығын оңға да салады, солға да салады. Тақ үшін күрес, ол да — соғыс. Ал соғыс атаулы өлім-жітімсіз болмайды. Ретін тауып Уәли мен Шоңның көзін жойса, керей, найман, арғын руларының басынан Абылай ұрпақтарын алып тастап, өз балалары мен немерелерін қойса, сонда ғана Бөкей бүкіл Орта жүзді жеке-дара билеп-төстеуші! Торғай мен Қытайға дейінгі аралықтағы халық сонда ғана Бөкей ханның ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында. Өздері қағаздарын тезірек қолға тигізсе екен...

Ақпан айының екінші жартысында он шақты салт атты казак қоршаған үш шана қоңыраулата келіп, Бөкей қыстауына маңдай тіреді. Әр шанаға ауыздықтарымен алысқан үш-үш аттан жегіліпті. Сонау Семейрдан ара қонып жетсе де екпіндері басылмағандай жер тарпып, танауларын кере оскырынған сөйгүліктер өңшен.

Бәрін бастап келген сырықтай ұзын бойлы офицер Бөкей отырған болменің табалдырығын аттай беріп, қолын шекесіне апарып:

— Хорунжий Карбышев! — деп өзі таныстырды да, келген мақсатын айтты. — Сібір казак әскерінің қолбасшысы, мәртебелі есаул Бронеvский Ұлы ағзамның бекіткен грамотасын тапсыру үшін аса мәртебелі сізді Семьярға жеткізуді тапсырды маған!

Карбышев бұл сөзді орысша айтқан еді. Ештеңеге де түсінбеген Бөкей төленгіттерінің бірін Арсланбекке жіберді. Анау да бағзы заманнан бері осы шақыруды күтіп отырғандай-ақ жетіп келді ләббайлап.

— Мына әпесер не деп тұр? Неге келіпті, сұрашы?

Офицермен бір-екі ауыз сөз қағысқаннан кейін Арсланбек Бөкейге оның сапар сырын қазақшалап айтып берді. Бүк түсіп отырған Бөкей кенеттен иығын көтеріп, белін жазып, жемін көрген қырандай қомданып, тамағын кенеп алды.

— Жолдан жаурап келді ғой. Сырттағылар үйге кірсін.

Арсланбек Бөкей сөзін орысшалап жеткізгенде Карбышев басын шайқап, бірдеңе деді. Оның әлденеге карсылық білдіріп тұрғанын Бөкей аңғарды.

— Сыртта қалғандар хан үстіне кіруге тұрмайтын жәй казак-орыстар деп тұр офицер мырза. Олардың басқа жайға түскені дұрыс дейді, — деді Арсланбек.

— Онда сен мына әпесерді Есіммен жолықтыр. Казак-орыстарды үй-үйге болсін. Төленгіттерге айт: аттарын доғарсын. Ал әпесер мырза осында болады.

Карбышев, Есім және Арсланбек үшеуі қонақтарды үй-үйге болгенше қыстың қысқа күнінің кеші де болып қалып, үшеуі бірдей Бөкей үйіне келді. Осы кеште қаракесектің әр бұтағынан бір адамды салтанатқа қатыстыру келісілді. Ол рулардың басында отырғандар оңкей Бөкей балалары. Яғни, төрелер түгел бармақ болды. Қарадан билер ертуге келгенде ауыздарына Өскенбай мен Тіленші түсті. Ал Өскенбай қыстауы алыс. Мына офицер оны күтіп жатар ма? Сондықтан да Тіленшіні ерту келісілді және қыстауы жолда. Сол күні Бөкейдің ертең Ертіске жүретін сапары Қарқаралы өңірін түгел аралап кетті. Таң атқанша қыстаулар арасында шапқылаған еркектер мен үйлер арасында жүгіріскен әйелдерде тыным болған жоқ.

Ертеңгі сәскеде Бөкей қыстауының төңірегін қара-құрым халыққа толып кетті. Көбі атты. Алдыңғы күймелі шанаға Бөкей, Арсланбек және Карбышев мінді. Жолшыбай ала кететін Тіленшіге деп бір орын осы шанадан қалдырылды.

Бөкейдің төре тұқымынан әйелдері Қанима мен Бұлбұл күтушілерімен ерте келіп, бір-бір ашық шананы иемденіп, қымтанып отырып алған. Қарадан шыққан әйелдерінен жолға таласқандары болмады. Жә, оларға “жүр” деп айқанда жан да болған жоқ. Кейбіреулері көрініп, кейбіреулері көрінбей қала берген.

Әр шанаға бір делбеші, екі салт аттыдан келген екен. Олар өз орындарын алғаннан кейін жалпы шерудің алдында да, артында да екі-екіден төрт казак жүріп отыруға тиісті болды. Енді бұларға қыруар төрелер мен олардың төлеңгіттері қосылған қарасы мол қарақұра қоныраулатып, жолға шыға берді...

Шеру араға екі қонып, үшінші қонағаға Ертіске жетіп тірелгенде, үнемі алда отырған Карбышев атының басын тартты да, алдыңғы шанаға келіп орысшалап сойлеп еді, оны Арсланбек Бөкей мен Тіленшіге аударып берді.

— Семейр камалының қақпалары жабылып қалған екен. Бүгін осы жағадағы ауылдарға түсеміз дейді.

— Солай болсын, — деді Бөкей.

Тіленші де басын изеп қойды.

Қыстаулар құрметті қонақтарын үй-үйге бөліп әкетіп жатқанда, Карбышев ертең сәскеде келетіндерін хабарлауға ар жакка бір казакты аттандырып жіберді. Келесі күні шеру жағадағы ауылдар адамының қоршауында Ертіске келіп және тоқтады. Карбышев ат үстінен казактарына бірдене айтып жатты да, Арсланбектен осының бәрін казак жағына жеткізуін сұрады.

— Офицер мырза айтады, — деп бастады Арсланбек сөзін — Ертіс үстімен жалпағынан жылжуға болмайды. Көш басында өзі. Одан кейін шаналар, содан кейін салт аттылар араларын ашып, мұздан тізбектеліп, аяңмен оту керек.

Шерудің мұздан оту ретін түсінген салт аттылардың бірі ат басын олай бұрып, бірі былай бұрып, бірін-бірі кимелеп, жөнге келе бастағанда, Карбышев қаракері мұз үстінде ауыздығымен алысып, ойнақшып тұрды.

Ертістің ар жағына шыққан соң, көш тағы да тоқтап, бастарын қосып алды да, Карбышевтің бастауымен қайта алға жылжыды. Олар камалға Коряков жак қақпадан кірді. Қақпаның қак басына екі басты самұрык бейнесі салынып, екі ту ілінген екен. Олар жаяу борасын үйірген желден жұлқынып тұрды. Қақпаның ар жағында біркелкі киінген казактар екі қатар болып, қаруларын ерекше сеспен ұстап тұр екен. Бөкей шанасы екі қатар болып тұрған адам арасына сұғына бергенде, кенеттен, бірнеше зеңбірек жарыса жөткіріп жіберді. Тіленші адамнан гөрі тас бейнеге ұқсас әскери казактарға қарап:

— Па, салтанатын-ай! — деп масайрап қалды.

Шерудің шаналысы да, салт аттысы да ұзын бөрене үйге қатарласа жетіп тоқтағанда, екі әскери казак жүгіріп келіп Бөкей отырған күйменің есігін ашты.

Бұл — бұрынғы әскери жиһазы алынып, казакша жасалып қойылған казарма еді. Осы жерде өңшең сұлу мұртты, белдері қиылған казактар қонақтарды шешіндіріп, келесі бөлмеге қарай жол

нұсақды. Әрине, ол жакка алдымен бас сұ. Қан Бөкей мен Тіленші ұзын-тұрықты болменің ортасына жетіп тоқтады. Екі жакқа төсеніш төселіп, жастықтар тасталыныпты. Төрде — қанаха, ортасында — так. Одан жоғары ілінген суреттен қайқы мүртты, әсем де айбатты адам келушілерге кірпік қақпастан қарайды. Бөкей оны патша ағзамның өзі болар-ау деп шамалады. Патшаның оқалы киім мен орден-медальдарын қызықтаған Тіленші де басын үнсіз изей берді. Суреттің екі жағына тағы да екі ту ұсталыпты.

Қонақтардың соңы алдыңғыларды итере-митере кіріп жатты бұл бөлмеге...

Қанаха бүйірінен ашылған есіктен Карбышев пен Арсланбек көрінді. Карбышев орысшалап қонақтардың төсенішке жайғаса берулерін сұрағанда, оны Арсланбек қазақшалап бергеннен кейін, реттерін өздері білетін төрелер мен Бөкей әйелдері төсеніш үстінен орындарын ала бастады.

Қонақтар барынша әсем безендірілген казармаға қарап, тамашалап, таңдай қағысып, әлдене жөнінде өзара пікір алысып, күбірлесіп отырған шақтарында, бүйірдегі есіктен қанахаға тағы екі казак шықты. Бірі алдына дауылпаз оңгеріп алған, екіншісінің қолында — керней. Олар қатарларын түзесімен-ақ ана казак кернейді аузына такап, қыр қазағы естімеген ащы дауыс шығарды. Оған дауылпаз тырылы да қосылды. Мұндай шақта не істеу керектігін білмеген қонақтар алақтасып біріне-бірі қарасты. Бөкей әйелдері құлақтарын жауып алды. Керней мен дауылпаз дыбысы кенеттен басталғандай, тына қалды. Осы кезде қанахаға бүйірдегі есіктен тағы да үш әскери адам келіп еді, оның алдыңғысынан Броневскийді таныған Бөкей жасына лайықсыз кимылымен атып тұрып, барып сәлем бермек еді, алайда ана офицердің өзі мұның алдына келіп қолын ұсынды. Содан кейін ол екі жакқа жарыла отырған қыр казактарымен түгел қол алысып, амандасып шықты да, Бөкейге қайта барып, оны қолтықтап апарып, таққа отырғызып, өзі оның жанында тұрып сөйледі.

— Мырзалар, ханымдар, құрметті қыр адамдары. Өткен жылдың соңғы күні ұлы Россияны жеке-дара билеп-төстеуші патша ағзам Бөкей Барақханов төрені қырғыз-қайсақтың Орта жүзіне хан сайлау жөніндегі грамотасын бекітті.

Бұл сөздерді Арсланбек қазақшалап жеткізді.

Осы тұста дауылпаздың тырылы араласқан кернейдің ащы үні казарма ішін тағы да кернеп кетті.

Керней мен дауылпаз үні тыңғаннан кейін бір казактың қолынан екі парақ қағаз алған Броневский Бөкей хан өкіметінің казактың қай

¹Альтар

руларына жүретінін оқып берді. Мұны да жиналғандар Арсланбек арқылы түсінді.

— Сонымен бірге, — деді Броневский, Арсланбек “сөзіңізді жеткізіп болдым” дегендей оған бетін бұрғанда. — Ұлы Россия императоры Бөкей хан Барақхановқа шексіз өкімет белгісі мөр мен қылыш және құндыз жағалы ішік, алтын жіппен әлеміштеліп тігілген айыр қалпақ және ұлы ағзам мұбарак қолын қойған грамота ұсынады.

Арсланбек мұны да қазақшалап жатқан кезде, бүйірдегі есіктен кірген үш-төрт казак аталған заттарды әкеліп үстелге қойып кетті. Броневский Бөкейге, әуелі, ішік пен қалпақты кигізіп, саусағына мөрін салып, қолына қылышын ұстатты. Осы кезде былай отырған Бөкей балалары қолдарын көтере-түсіріп, көтере-түсіріп “бәрекелдіге” басып жатты. Бұл қошеметке Тіленші де қосылған еді. Содан кейін хан шапанының етегін сүю рәсімі болды. Бөкей алдынан Тіленші де өтті, төрелер де өтті, өзінің әйелдері де өтті. Ал кенеттен қаһарланып, ұзын казарманың алыс бұрышынан көз алмай отырған хан бұл кезде басқа ешкімді де көрмегендей еді.

Жұрт тынышталған соң қолына екінші қағазды алған Броневский Арсланбекті ыммен шақырып алып, сыбырлап еді, басын шұлғылаған тілмаш әуелі Бөкейге жакындады.

— Қазір патша ағзамға ант бересіз. Сол кезде сіздің түрегеп тұрғаныңыз жөн. — Сонан соң ол осы сөзді отырғандарға да айтты. — Антты есаул мырза орысша оқиды. Мен сіздерге қазақшалап беремін, — деп қосты.

Бұрынғыдан да салтанатты кейіпке қоше қалған Броневский ант жазылған қағазды көз алдына тосты.

— “Я, нижеименованный, обещаюся и клянуся всемогущим богом, что хочу и должен его императорскому величию всепросветлейшей державнейшей великому государю императору и самодержцу всероссийской Александру Павловичу...”

Арсланбектің сөйлеу кезегі Броневскийдің көз тастасына байланысты болатын. Есаул сол белгіні берісімен тілмашқа тіл бітті:

— “Төменде атым аталынатын мен, жарқын жүзді һәм шексіз өкіметті ұлы өмірші императорға, бүкіл Россияны жеке-дара билеп-төстеуші Александр Павловичка және оның тағының мұрагеріне жан-тәнімен берілген, айтқанын екі қылмайтын, қызметін асқан ыждағаттықпен атқаратын, Россияға дұшпандық пиғылда болмайтын, оның адамдарына зәбір келтірмейтін, тату-тәтті өмір сүретін, дұшпандық пиғылы байқалып қалатын қырғыз-қайсақтарды уақытында ауыздықтап, егер мұндайға өз жағымнан қауқар таусылып қалса, оны Россия шекара бастықтарына хабарлап тұратын сенімді һәм адал боданы боламын деп ант беремін!

Осы антыма берік болатынымды ау? ма Алланың атын ала тұра, құранды төбеме қойып сендіремін және атым жазылған мөрімді басамын!”

Бөкей соңғы рәсімдерді орындап жатқанда керней мен дауылаз тағы да “сөйлеп” қоя берді.

Салтанат аяқталғаннан кейін Карбышев бәрін киіндіріп, камалды аралатып, оның бұрыш-бұрышында тұрған зеңбіректер жанында аялдатып, полк мектебіне бас сұққызып, алаңда әскери ойындар көрсетіп, манағы казармаға қайтып алып келгенде, екі қатар ұзын дастарқан жайылып, үсті буы бұрқыраған табак-табак етке, болке нанға, квас құйылған ыдыс-аяқтарға толып тұр екен.

Алдымен төрдегі Броневский көтерілді.

— За здоровье великого хана! — деп көтерді ол бокалын.

— Арсланбек кайда? — деп Бөкей жан-жағына қарады. — Бері отыр. Әпесер не деді?

— Сіздің өмір-жасыңыздың ұзақ болуына шарап көтеріп тұр.

Қарындары ашып қалған төрелер “бәрекелділерін” бас көтермей айтып, тамаққа түсіп жатыр. Бәрі де таңсық көріп ақ бөлкелерді жұмалауда. Ал Броневский мен Карбышев ыдыстарын әуелі соғыстырып алып, ішті.

Қонақжайлық сүт қатқан шаймен аяқталды.

Қонақтар киінуге беттегенде Броневский Бөкей мен Арсланбекті бүйірдегі бөлмеге оңаша алып кетті.

— Разрешите Вас, великий хан, от своей имени лично поздравить! — Броневский қолын ұсынды. Бөкей оның қолын, Арсланбек сөзін қазақшалап бергеннен кейін барып алды.

— Алла өзінді де осылай жарылғасын, жылы жүзді һәм қайырымды әпесер. — Бөкей көміліп отырған креслодан тұрмай алғыс айтты.

— Благодарю! — деді Броневский Арсланбек Бөкей сөзін орысшалағаннан кейін.

— Енді былай болады, — деді Броневский. — Қырғыздар арасындағы алауыздықты тоқтатып, барымта-қарымта дегендерге тыйым салу керек. Руларды ұсақтатпай басын тұтас халыққа қосуға тырысыңыз. Антыңызда айтылғандай Россия мен орыс адамына жамандық ойлағандарды уақытында жазалап отырыңыз, не болмаса олар жөнінде бізге кезінде хабар түсіріңіз.

Арсланбек Броневскийдің сөзін аударып бергеннен кейін, Бөкей бас изеді.

— Алдағы жазда Ертістің сол жағына, Коряков тұсында базар ашамыз. Сіздер оған мольнан қатысуға тиіссіздер. Мал, тері-терсек, жүн-жұрқа, киіз, алаша, кілем әкеліңіздер. Орыс бұйымдарына айырбастап аласыздар.

Бөкей тағы да бас изеді.

— Ұлы патша ағзам сіз басқарған Орта жүзден бес жылға дейін салық алмауға нұсқау беріп отыр. Мұнысы патша-ағзамның хандығыңыз бекіп, өзіне-өзі келіп алсын деген игі ойынан туған қайырымы деп біліңіз.

Бөкей басын изеді.

— Россияда түз қат. Зерттеу жұмыстарын жүргізген офицерлердің ақпарына қарағанда, Қалқаман деген көлде өте жақсы қаратікен түз бар екен. Алдағы жаздан бастап сол көлден түз шығаруға казактар жібереміз. Олардың қауіпсіздігін қорғау керек.

— Ол — далада бос жатқан түз. Сескенбей ала беріңіздер.

— Рақмет! Россия қамы бұдан былай бәрімізге де ортақ екенін түсінгенсіз, рақмет! Ал өзіңізді орыс жағымен байланыстырып тұратын өкіліңіз болу керек. Оған кімді тағайындайсыз?

— Есімді. Ол орысқа бұрын да қызмет көрсеткен балам.

— Есіңізде жүретін тағы бір іс, хан ием, Россия, Қоқан, Бұқар елдерінің сауда-саттық керуендері сіздің хандығыңыздағы дала арқылы жүріп-тұратын болады. Осылардың қауіпсіздігін сақтау керек.

— Сакталады, әпесер мырза.

Шеру сол күні ат басын кері бұрды. Ертістің ар жағына түс қия шығып еді, Карбышев көшті түзеу үшін тоқтатқанда, оған Есім келді. Жанында — Арсланбек.

— Енді, біздің рәсіміміз жөн алу керек, әпесер мырза.

— Айтыңыз?

— Алда екі төлеңгіт көш бойы ұзап, жолшыбайғы елдерден сүйініш сұрап отыру керек.

Есімінің сөзін орысшалап жеткізген Арсланбек Карбышевке сүйіншінің де сырын ұғындырды.

— Қарсы емеспін, — деді хорунжий.

Арсланбек күймеге келгенде Тіленші оған:

— Хан иемнің үстіне бөстеки адам кірмес болар. Сен басқа шанаға бар! — деп кеудесінен итерді.

Шегіне берген Арсланбекті Бөкейдің өзі тоқтатты.

— Маған бұдан былай қарай сенің құның артады. Жанымда бол.

Арсланбек күйменің алдыңғы орындығына отыра бергенде-ақ, сырттан Карбышевтің даусы естілді.

— Марш!

Сол сәтте алдыңғы жактан да айқай естілді:

— Сүйінші, хан келе жатыр, сүйінші...

Шоңға Қарқаралы жактан екі хабар бірінің өкшесін бірі баса жетті. Алғашқы хабар Бөкейдің Семьярға барып-қайтқан сапары жөнінде болса, екіншісі қоныстары Ертіске икемдес жатқан рулар билерін шақырып жатқаны еді. Шоңды ойға қалдырған да осы сонғы хабар. Бөкейдің мұны қасақана шақырып отырғанында күмән жоқ. “Санаттан қалдырмаған болайын. Келсе — көнгені менің билігіме, келмесе — баяғы кекжигені кекжиген. Өзі не істер екен” дегені ғой. Баруға да болмайтын сияқты, бармауға да болмайтын сияқты. Жауынның сырын білген де жаман емес — оз әрекетіңе жол табасың. Әлде барып, билер алдында Бөкейге қыпысын тауып жер сабатып кеткен дұрыс болар ма еді? Сонда белді деген билерді Бөкейден қалай теріс қаратып әкетуге болар еді? Билердің ханға теріс қарауы, ол — халықтың теріс қарауы. Мынау сәті түсейін деп тұрған сапар бола ма, қалай? Бара қалсам, ойымды іске асыратын ұтымды әрекет қажет-ақ. Сонда ол қандай әрекет болуға тиіс?

Баянауланың басына үйіріле беретін бұлттай ойлар Шоң басынан да кетпеді. Алайда ана бұлттардың кейісінің жаумай өтетіні сияқты мұның ойы да нәтиже бермей отыр. Осы кезде есіне Сейсенбай түскен еді. Қарт былтырдан бері бүк түсіп жатып қалған. Оның қыс күндері көрінбеуі былай тұрсын, жаздың өзінде де үйреншікті орны жер ошақ басынан ұшырауды қойған. Үні мүлде ошкендей. Алайда, қыстаудың шетіндегі шым үйде қарт жүректің соғып жатқанын сұйық түтін айтып тұратын. Қабырғалары төрт қырлап шығарылған үйден гөрі қалмақ обасына ұксатып үйемеле салынған шым құжыраға Шоң бара алмайды. Оған кісі жіберу керек.

Шоң алақанын екі ұрғанда сықырлауық есік ашылып, жетіп келген жігіт жоғарғы бөлме табалдырығын аттаған жерінде бір тізерлеп отыра қалды.

— Сейсенбайға қымыз жеткізілді ме?

— Жеткізілді, би аға.

— Маған Итемгенді шақыршы!

Уәли хан “менен кейін сен хан боласың деп, үлкен баласы Ғұбайдолланы жанында ұстайды екен” дегенді естіген Шоң “мен барда елді қолға ұстауды үйрене берсін” деген ешкімге жария етпеген ішкі ойымен, Итемген ауылын өзімен бірге қондырып жүретін. Сол қиық көз, еңселі сары Итемген сүт пісірім уақытта табалдырықтан екі аттап барып отырды.

— Бөкейдің орыс жағында болып қайтқанын естідің ғой, балам?

— Естідім, аға.

— Енді билерді қыстауына шақырып жатқан көрінеді.

— Сізге осы хабарды әкелгенін шабарман біздің үйге қонып кетті ғой.

— Қазір Сейсенбайға кіріп шық. Менің Қарқаралы сапарына бейіл отырғанымды айт. Не дер екен? Сонан соң біздің билер де келіп қала ма, қайтеді. Қымызды рәсуа қыла бермесін.

— Жалғыз биенің сүті кімге жетеді, аға?

— Көк биенің сүті жетеді. Бар.

Сейсенбайдың тапал да тар үйінде ұзақ бөгеле алмаған Итемген өкесіне тез оралды. Сейсенбай тыңдап алған соң, басын көтеріп: “Шоңжанның сертінен айнамағаны жоң — депті қарт. — Бара қалғандағы мақсатын да сезіп жатырмын. Алайда, оны соңына ерген халқы түсіне ме, жоқ па? Сондықтан да тырып етпесін!”

— О, дана қартым, мәселенің бұл жағы есіме келмепті-ау! — деген сөзін Шоң өзіне-өзі айтқандай еді.

Содан кейін баласымен екеуі Төртұлының қай биінің кімнің қарсы алатыны мен қай үйге апарып түсіретінін сөз қылысып тарасты. Билердің келген күні аттанып кетпейтіні белгілі. Бас-аяғы жиналып болғаннан кейін ғана кеңеске отыратындары өдет.

Сол күннің бесінінен бастап, келесі күннің кешіне дейін Шоң қыстауы сабылумен болды. Ауыл жігіттері жырақтағы мама ағаш басында екі күн ұдайы бүрсендеді мына суықта.

Билер мәжілісі Шоң мен Итемгеннің соңғы кездесуінен кейін араға бір күн салып басталды. Сырт киімдері мен саптама етіктерін ауызғы үйге шешіп, төсенішті мәсілі аяқтарымен жұмсақ басып, кезекпен келіп, Шоңның қолын алып, ірге жағалай жайғаса бастады.

Билер отырысып болды-ау деген кезде екі жігіт бір кіргенде үлкен тегенелі қымызды қолдаса өкеліп қойды да, екінші ретінде тостаған жеткізді.

— Осы көк биенің қымызы ма? — деді Үкібай өзіне ұсынылған тостағанды ала еріп.

— Аспаннан қымыз жауды дегенді естіп пе едің?

Өйткені Шоң аузынан он бес жыл бойы қысы-жазы қымыз айырмайтын көк бие даңқы алты алашқа әйгілі болған. Оны естіген халық “киелі мал” дейтін. Торайғырдың Үкібайға берген жауабындағы ызғар осыдан туған. “Жұрт білгенді сен қалай білмей қалдың?!” дегені ғой.

— Көк бие екі адамның сусынын айырып тұр, — деді қымызды сапырып отырған жігіт.

Отырғандар “біреуі сен боларсың, тегі” дегендей Итемгенге қарап еді, анау әуелі тостағанын жерге қойып алып:

— Екіншісі — Сейсенбай атам, — деді.

Осы жерде билер дүниеде Сейсенбай деген де адам барын естеріне алғандай оның денсаулығын сұраумен аз-кем уақыт алды.

Әлден соң кымыз күйылған аяғын қос қолға ұстап отырған Шоң қысық көзімен қонақтарын жағалай аралап өтті. Әңгімесінің енді бас-талатынын сезген билер бөстеки сөзді қойып, үй иесіне қарасты.

— Естідіндер ме, билер?

— Естімек түгілі алдағы жұмаға шақырып та кетті.

— Кімді шақырыпты?

— Қаракесектің барлық бұтақтарының басында Бөкейдің өз балалары отыр ғой. Жиында олар түгел табылады деңіз,— деді Қазанқап.

— Қарадан кімдерді?

Қазанқап “бәсентиннен — мен, қаржастан — Шорман, айдаболдан — өзіңіз бен Торайғыр, қозғаннан — Тойбура...” демек болып келе жатыр еді, кенеттен есіне Шоңның “Төртұлы” атымен ғана сөйлейік дегені түсіп:

— Қарадан Төртұлы билері ғана,— деп тоқтады.

— Осы қаракесектің шаншары мен байбұрынынан көп халық жоқ. Соның да қарасынан ешкімді шақырмай ма екен? — Үкібай бұл сөзін айтуын айтқанмен, “алдыңызға түсіп кеткеніме кешірерсіз” дегендей шегір көзінің қиығымен Шоңға қарап қойды.

— Шаншардың қарасынан Тіленші мен Мөшеке бар дегенді айтты ғой шабарман,— деді Шорман.

— Тобықтыдан ше?

— Бірәлі төре мен Өскенбай биді шақырыпты.

— Керейден?

Шоңның ауызға алғаны Шұбартауды мекендейтін керей екенін білген Үкібай:

— Ол жақтың қарасынан қайсысының шақырылғанын білмедік,— деп еді, оған Торайғыр кенеттен дүрсе қоя берді.

— Ей, өзің шақырылдың ба?

— Қаржастан Шорман ғана.

— Ендеше, неге жұртқа сөз бермей, “айт!” демей-ақ үріп отырсың?

— Баскадан гөрі Бөкей қыстауына мен жақын тұрамын ғой. Ол елдің итінің үрісіне алдымен жауап беретін біздің иттеріміз.

Кенеттен атып тұрған Торайғыр Үкібайды теуіп жіберді.

— Кіші аға! — Орнынан атып тұрған Итемген екі бидің арасына келіп тұра қалды.— Мұныңыз не?

— Оңбаған, сатылған! — Торайғыр Үкібайға ала көзімен ата қарады.

— Торыжан! — деді баяу да зілді үнмен Шоң.

— Мені “кеш үрген итсің” деп отырғанын естімедіңіз бе?

— Басында ойы жоқ бидің ақылы аяғында,— деді отырған қалпын өзгертпеген Үкібай.

Егер “Төртұлы” одағы жасалмас бұрынғы рулар атымен ата-сақ қаржаста Шорманнан кейінгі жұрттың санасатын адамы Үкібай, айдаболда Шоңнан кейінгі Торайғыр. Яғни, шекісіп қалған екі бидің құзыры қатар. Жас шақтары да шамалас. Оның үстіне Шоң Үкібайды санатынан қалдырып көрген емес. Соған байланысты Үкібай да Шоң алдында еркін. Шоңның бұған деген ілтипатының сырын мына отырғандар біледі. Біріншіден — Шоң серікті өз руынан ғана жинаудан аулақ, екіншіден — Үкібай елгезек. Кімді болсын жалғыз ауыз сөзбен жығатын тапқыр. Ал Торайғырға иек арта бермейтіні — ол ұр да жықтың адамы. Кейде тапсырылған істі тындырып келудің орнына бүлдіріп келетіні бар. Осы тұрғыдан Торайғыр Үкібаймен қырғи қабақ.

Екі бидің аяқ астынан бас көтерген шекпесі сап болғаннан кейін Шоң бастапқы әңгімені жалғай берді.

— Қанжығалы жағына кісі жіберіп пе екен?

— Жіберіпті, — деді Қазанқап. — Бірақ Сыздық төренің баласы Нұрмағанбет қанжығалы билеріне “бармайсыңдар!” десе керек.

— Абылай ұрпағы Бөкей хандығын ризалықпен қабылдай қоярма екен.

Үкібай бұл сөзді Торайғырға қырсыға қыстырып отыр. Әлгі тепкіден кейін үндемей қалса, онысы Торайғырдан жасқанғаны болар еді. Мынасы, “ананың қылығын бит шаққандай көрмеймін” дегені.

Шоң қолындағы аяғын шайқап алып қымыздан бір ұрттады да жерге қойды.

— Өздерің бұл мәселеге қалай қарайсыңдар?

— Бару керек. Көру керек! — деді Шорман.

— Қазанқап?

— “Шақыруға бармасаң, шақыруға зар боласың” демей ме атам казак.

Шоң билер қатарын тағы аралап өтті. Оның көзі кімге тірелсе, сол ортаға қойылып отырған мәселе жөніндегі пікірін айтуға тиіс.

— Барған жөн...

— Шорман бидің сөзі дұрыс. Көру керек...

— Естіп қайтқаннан есең қайтпайды...

— Мен барамын! — деді Торайғыр ағасының көзі өзіне келіп тірелгенде.

— Ал, Үкібай, сен не айтасың? — Шоңның Үкібайға сөз салуын жақтырмаған Торайғыр бетін теріс бұрып әкетті.

Шоңның өзінен рұқсат алғаннан кейін Үкібай тосылсын ба, бір қозғалып алып сөйлей жөнелді.

— Шорманның лып ете қалуы — жастығынан, Қазанқаптікі — хан атаулыға қастығынан, басқанікі — қызық көргіштік мастығы-

нан. Қыс бойы үйлерінен шықпай отырды ғой. Ал Торайғырдікі — Тортұлыға арналған тастығынан.

Мына сөз жанына батып кеткен Торайғырдың бетінен қаны қашып, қозғалақтап қалып еді. Шоң оның ашуын ызбарлы көз қарасымен басып тастады.

— Ей, би! — деді Қазанқап Үкібайға. — Бөріміздің тағдырымызды бір-ақ ауыз сөзбен шештің ғой.

— Өзіңіз ше, би аға? — деді Шорман.

— Сертімізді ұмытпайық, ағайын, сертімізді! — деді Шоң. — Серт — сөз анасы, азамат ары. Анаға опасыздық жасап арымыздан айырылмайық.

— Мен “Тортұлы” боламын деп жанға серт бергенім жоқ! — деген Торайғыр сөзімен бірге өзі де көтеріле түсті.

— Осыдан жүз жыл бұрын қазақтың үш жүзін үш би — Ұлы жүзді — Төле, Орта жүзді — Қазыбек, Кіші жүзді — Әйтеке басқарды да, бөрі қосылып Тәуке ханға бас ұрды. Тәуке хан ел жайын солар арқылы шешіп отырды. Егер ханның шақыруына сол билер бармай қалған болса, ел жағдайы не болар еді?

— Торайғыр би, — деді Қазанқап. — Ол заман бір басқа да бұл заман бір басқа.

— Онда да осы күн атып, осы күн батқан. Онда да қазақ мал баққан. Қыс — қыстау, жаз — жайлау деп, онда да ана қымыздай сапырылысқан.

Енді Үкібай көтерілді.

— Ол заманда мұқым қазақта жалғыз хан болды. Одан кейін әр жүзге бір ханнан иелік етті. Енді, міне, Орта жүздің өзіне екі хан пайда болыпты. Былтыр би ағам айтқан: “Бастағы екі мүйіздің мақсаты бір, ал бір елдің басына қойылған екі ханда ортақ мақсат болмайды” деп. Сонан соң осынау даламызда сен айтқан жүз жылдың ішінде төре атаулы өріп кетті. Әрқайсысына бір тақ бер. Халықсыз тақ болмайды. Осыдан “бөліп ал да, билей бер”, туған. Осының салдарынан Тәуке заманында үшке бөлінген қазақ бүгінде қырық құрау. Құрақтың бояуы қалай қосылмаса, торелер бөліп алған рулар да солай қосылмақ емес. Міне, заманның басқалығы! — Үкібай дауылда толқып, жағаны ұрған теңіздей екілене-екілене сөйлеп берді де, кенеттен мамыра жай шайқалған судай тоқтады.

Енді сөзге Шорман араласты.

— Тәуке заманын білмеймін. Ал кешегі Ақтабан-шұбырынды да халықтың басын қосып, ата жауына қарсы қойған билер болатын.

— Әбілқайыр ханды, Абылай ханды қайда қоясың?

— Жинап берген қол басына оларды қойған да билер. Ғұмырбақи халық қамын жеп келген, оның тұтастығы үшін түнде ұйқы, күндіз күлкі көрмегендер де билер. Мұның мысалы байбақты руы-

ның биі Сырым Дат баласы. Хандар мен оның тұқымдарымен күресіп, өмірін ат үстінде өткізді. Тор-аға, осы үйде отырғандар бір ауызды болғанда, сіздің қармақ жұтқан жайындай езулей беруіңіз орынсыз-ақ! — деді Шорман.

— Ханға қарсысың. Сонда елді кім арқылы билейсің?

— “Төртұлының” билері арқылы! — деді Қазанқап Торайғырға.

— “Төртұлыңды” кім танып жатыр?

— Сынға түспей шынықпайды, таласқа түспей танылмайды. Оның астына төсі енді қойылып, балғасы енді көтерілді. — Шонның бұл сөзі Торайғырды “алда айқас тұрғанда алауызды болмайық” деп шақырғаны еді.

— Торайғыр әуелден жарты жүрек! — деді Үкібай.

— Бұл не дегенің? — Торайғыр кенеттен атып тұрды.

— Сенің жүрегіңнің жартысы төрелерге, қалғаны қожа-молдаларға бұрылып тұрады. Өз ошағыңда — құр сүлдерің!

— Аға, мына Үкібайға зауал бар ма, жоқ па?

— Үкібай қыңырға қырықтың пікірін білдірді, — деді Шон.

Торайғыр ызбарлы жүзін Үкібайға қайта бұрды.

— Үкі екенсің, ұшып кетпеймісің далаға!

— Онда Жанқозы байталдары сенің арқаңда ғана буаз болды дейміз бе? — деді Үкібай.

Билер күліп жіберді. Үйден атып шыққан Торайғыр сыртқы есікті бір-ақ серіпті.

— Дегенмен, біреу барып, Бөкейдің не айтатынын естіп келуі керек, — деді алғашқы тақырыпқа ауысқан Қазанқап.

— Мұның жөн, — деді Шон. — Үкібай мен Итемген барады.

— Би аға-ау, — деді Шорман. — Ірі билердің бірі барса, елеулі болады ғой.

— Бізге ол ортада елеулі болу артық. Кіші билерді бағыттасаң, ол — Бөкейді елемегеніміз — ұстанған бетімізге сай. Бұл мәселені осымен тұжырымдайық. Келесі мәселе, — Шон Қазанқап пен Шорманға кезек қарады. — Қаракесекпен іргелес елдеріңе сак болыңдар.

— Бөкей жағынан күш-қауіп күтесіз бе, би аға? — деді Шорман.

— “Бір төре таққа отырса, жүз төре атқа отырады” деген нақылды шығарған мен емеспін..

Үкібай мен Итемген он күн әлетінде оралды. “Қарқаралы өңірі сабылып тұрған шақ екен” деп келді олар. “Бөкей шақыруына Шон үйінде шамалаған адамдар жиналыпты. Көбі ханның өз балалары. Билерден Өскенбай мен Тіленшіден басқа көздеріне түскені болмапты. Есім сөз бастап, әкесін орыстардың қалай хан көтергенін айтып, сый-сияпат пен мөр басылған қағазды жұрт алдына жайған екен.

Баласынан кейін Бөкейдің өзі сөйлеп, алдымен халықты бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруға шақырыпты да, содан кейін әр кіші рулардан алым-салық жинайтын адам тағайындауды, сол рулардың басында отырған балаларына тапсырыпты.

— Алым-салық көлемін атады ма? — деді Шоң.

— Атады. Әр түтіннің бес ұсак тұяғынан бірі, жегі ірі қарасынан бірі, он жылқы, он бес түйесінен бірі хандікі болсын деп жарияланды.

— Жинау уақытын ше?

— Тағайындады. Жыл сайын ел күздікке көшерде алдымен хан үлесін өздерінің төрелеріне айдап тапсыру керектігі айтылды. Бұл алым-салықтан “Төртұлы” да тыс қалуға тиісті емес көрінеді.

— Торайғыр көрінді ме?

— Кіші ағам, — деп сөзге Итемген араласты, — Сәлім қожаның үйіне түсірілген екен. Сол екеуі бірге тұрып, бірге жүрді ғой.

— Солай де-е, — Шоң даусын созды.

— Айтпақшы Бөкейдің балаларына тағы бір тапсырған ісі, — әрқайсысы өздері билеп отырған рудан отыз жігіттен ат үстінде сақадай сай ұстау болды, — деді Үкібай.

— Әскер де! Кімге қарсы қылыш сілтемек екен?

— Онысын білмедік, би аға.

Шоң іш пікірі ішінде болып, үнсіз қалды.

* * *

Жасы жетпістен асқан Уәли ханның жылдан-жылға күштен айырылып, шау тартып бара жатқаны былайғы жұртқа да аян. Соңғы кездері үйінен мүлде шықпайтын болып алған. Айғаным үнемі жанында. Туыстары мен билер келіп-кетіп, көңілін сұрап жататын. Бұрынғы келушілер көңілін сұраушылар болса, інісі Қасым мен немере інісі Нұрмағамбеттің бүгінгі келісінің себебі басқа. Сонау сөреге байланған төрт-бес атты алыстан көрген Ғұбайдолла “әкейге біреулер келген-ау” деп ойлап, өзі де ордаға қарай беттеді. Сөйтіп, ханның оң жағын ала үш адам отырды. “Ауа тарылады” деп Айғаным күйеуі үстіне одан көп адамның кіруіне рұқсат етпейтін. Мына үшеуінің де рені сынық. Жан дүниелерін көңілсіздік зілі басқаны қас-қабақтарынан көрініп тұр. Әсіресе қалмақ оңдес Қасымның қиық көзінің оңды-солды жүгірісі оқыс.

Уәли төсек үстінде киімшен жатқан. Басын көтере бергенде Айғаным ірге жағына тағы да екі жастықты тастай берді. Хан соларға аркасын сүйеп, туыстарына бетін бұра отырды.

— Ел-жұрттарың аман ба?

— Аман болмағанда қасқыр жеп кетер деймісің? — деді Қасым.

Айтар сөзін айтысымен бетін теріс бұрып әкету Қасымның өдегі. Әсіресе, сөз болып отырған оқиға оған ұнамағанда сөйтеді. Алайда, оның бүгінгі теріс қарасынан Уәли басқа сыр ұққандай. Елінің есендігін сұрағанға ыза болып отырмағанын, оның ішін жегідей жеп бара жатқан басқа себептің барлығын сезеді. Жә, өзін де соңғы аптада дөнбекшітіп қойған сол оқиға — орыс жағының Бөкей хандығын бекітіп, патша мөрі басылған қағазын беруі.

— Бұл заманда қасқыр қауіпті болмай тұр ғой! — деп Нұрмағанбет даусын созып, аяғын жинап алды.

— Хан ием, Барақ тұқымын үстіңнен аттатып, мұның не? — Қасым енді тура шабуылға шықты.

— Жас кезімде мұндай оқиға кездеспеді. Енді мен лажсызбын, отырған түрім мынау.

— Былтырғы Нұра оқиғасын “қазақ еріксе, хан сайлайды” деп слей қоймадық. Оның арты патша жағынан қолдау табады деп кім ойлаған.

— Ондай қағаз жатыр ғой, әне, — Уәли әбдіре үстіндегі өлемешті сандықты нұсқады иегімен. — Орыс патшасы анасының мөрін де сыйламайтын болған ғой.

— Былтыр Бөкейдің хан болуына қарсылығымызды білдіріп, Тобылға қанша хат жөнелттік. Әлде ондағыларды Бөкей сатып алды ма, әлде Бөкейді хан сайлауда арғы ойлары болды ма...

— Әрине, солай! — деп бөлді Қасым Уәли сөзін. — Әкеміз Абылай орысқа ант бергенмен, еркін бермеді¹. Өзің де осы жолдасың. Содан далаға кірудің осал жерін іздеп, осы Бөкейді тапқан. Бұрын Есіл мен Тобылдың төменгі жағына дейін жайлаушы едік, енді ол жоқ... Қысып келеді, қысып келеді әйтеуір!

Бұрын Сарыарқаның солтүстік жағындағы орыс шекарасы, яғни шебі Есілдің Ертіске құяр тұсымен өтеді екен. Осыдан жетпіс жыл бұрын оны, Ертіс пен Орынбор шептерімен жалғау үшін оңтүстікке қарай екі жүз шақырымдай жылжыта түскен. Ағалы-інілі Уәли мен Қасым сөзіне араласпай отырған Ғұбайдолла Қасымның осыны айтып отырғанына түсінді.

— Шекара деп қамалдарын тізіп тастап, әрман қарай өткізбей қойды, — деген Қасым өзінің сөзін де, Ғұбайдолланың ойын да жалғады. — Небір шүйгін шабындығымыз бен мал саялайтын орман-тоғайымыз сонда қалды.

— Әкей марқұм айтушы еді-ау, — Уәли даусын созды. — Орыстың екі аяқты мылтық асынғанынан емес, үш аяқты дүрбі асынғанынан сақтан деп.

— Енді сол дүрбішілерді Бөкей жетектеп әкеліп жүрмесін.

¹Абылай хан Россия мемлекетіне қарайтыны жөнінде 1756 жылы ант берген.

— Мен білетін Бөкей Ертістің ар жағынан шыққан үнге бас изейді де отырады,— деді Ғұбайдолла.— Былтыр Бөкейдің баласы Батыр төремен жолыққанымда, ат үстінде отырып “орда салдыратын ойымыз бар” деп шіренген.

— Қала — жердің жауы. Солтүстігіміздегі шұрайлы жерді алғанын айттым, оңтүстігіміздегі Бетбақ аптабы бет күйдіреді. Осы аралықтағы Сарыарқаға қала қаптатсақ, жер не болады? Мал не болады? Міне, менің шырылдауымның төркіні осында. Егер ертең үш аяқты дүрбі асынғандар көрінсінші, мен үрім-бұтағыммен атқа қонып, екі аяқты мылтықпен қаруланамын! — Қызына сөйлеген Қасым шақшасын қабырғаға ұрып, өз сөзі өзіне әсер еткендей шалқақтай беріп насыбайын аузына бір-ақ қакты да, “сөз кезегін саған бердім” дегендей Нұрмағанбетке бұрылды. Оған Уәли де қарай берді. Қанжығалы руының басына қойылған төре. Оның да келісі тегін болмас.

Нұрмағанбет сөйлемес бұрын самай шаштары екі жағынан қысып тұрған тар маңдайынан бастап, көзге алыстан көрінетін, сұйық болса да кемірдей кара қастарын, желбезектері етекте не біткен мұрнын, қияқ мұртын сипап алып, қозғалып қалды.

— Бөкей орыстан мөр басқан қағазын алып қайтқаннан кейін жан-жакқа ат шаптырып Сасық, Сатыбалды, Тырнақ, Топай, Әтей билерді шақыртқан екен. Олар да қопандап... Мен бәрін тырп еткізбей отырғызып қойдым.

— Шабарманын ұстап, байлап тастамадың ба, түге! — деп қалды Ғұбайдолла.

— Ағатай-ау, жұмсауда жүрген адамда не жазық бар.

— Аналарға шақыру жетпей-ақ қойсын дегенім ғой.

— Бөкейге қанжығалы да беріліп пе? — Уәли көзімен туыстарын түгел аралап шықты.

— Патша Орта жүздің негізгі жиырма екі руының он үшінө Бөкей ие болсын деп мөр басыпты. Ішінде қанжығалы да бар көрінеді.

— Айдабол мен қаржас ше?

— Қанжығалыны Бөкейге бергенде, қаракесекпен іргелес жатқан айдабол мен қаржасты ерек қойсын ба? Ал бәсентин биі Қазанқап Сатыбалды баласының “Жеңсек айдабол-қаржаспен бір тобедең, олсек — бір шұңқырдан табыламыз” деп берген анты бар дейтін,— деді Нұрмағанбет.

— Билеріңе ие болғаның дұрыс екен! — деді Уәли.— Осы қараның төрелер арасында жүгіре бергісі келіп тұратын жаман әдеті-ай! — Уәли сөзі соңында тыжырынып қойды.

Қасым кенеттен басын көтеріп үй ішіндегілерге түгел қарап өтті.

— Айдабол демекші, Шоңның беті қалай екен?

— Оның әуелден Бөкейге жұлдызы қарсы,— деді Нұрмағанбет.

— Өткен жылғы Нұра бойындағы хан сайлау оқиғасын естідік қой,— деді Ғұбайдолла.— Содан кейін ол айдабол қаржас, бәсентин, қозған, орманшы және араларына кірген Кіші жүз руларының басын “Төртұлы” деп аталатын халыққа қосыпты. Мақсаттары — Бөкейге билік бермей, оның жарлық-нұсқауларын орындамау екен. Орыс жағына “Төртұлыға байланысты мәселелерді Бөкейсіз, өзіміз арқылы ғана шешетін болыңыздар” деп хабарлапты.

— Мына жағдайға байланысты Шоңның беті қалай екен дегенім ғой?

— Ғұбайдолла сәл-пәл мүдіріп еді, оның орнына Қасым сөйледі.

— Алған бетінен қайтатын адам Шоң емес. Егер біз Бөкей мәселесінде біреумен иық түйістіретін болсақ, ол тек Шоң ғана болу керек.

— Абылай тұқымының күшімен Барақ тұқымын тізеге басып алу Шоңның байырғы беті. Содан кейін ол өзіне ауыз салса ше? Өйткені қай рудың биі болсын іштей Шоң бетін жақтайды.

— Қарамен жағаласып үйренгенбіз. Ал араңнан шыққан ханмен күрес — алғы мақсат осы болу керек. Бұл мақсатқа қолымызды жеткізу үшін, егер Шоң көмек сұраса, әрі кет деген жөн. — Қасым сөзі соңында тағы да шалқалай беріп, қалтасынан шақшасын алды. Інісінің насыбай атып алуына мұрсат бергендей үнсіз қалған Уәли әлден соң еңсесін көтере берді.

— Еженханға кісі жіберу керек.

Үйде отырғандар ханға одырая қарасты — тосын ұсыныс.

— Отыз алты жыл тақта отырмын,— деді басыңқы дауыспен сөйлеген Уәли.— Аллаға да, адамға да ризамын. Енді Ғұбайдоллаға тізгін берер шағым жетті.

Ғұбайдолла бұл сөзге іштей қуанып қалса да, тізерлеп көтеріле беріп, әкесіне қарай ұмсына түсті.

— Әке-ау, таусылмай сөйлесеңізші. Көзіңіз тіріде...

— Бойдан күш кетіп бара жатқан соң көздің тірісі не, тәйірі. Ханбалыққа¹ баратын адам дайындау керек.

— Неге Ғұбайдолла болуға тиіс? — деді кенеттен қызарақтап қалған Қасым.— Енді хандық кезегін бізге берсеңдерші.

— Хан хан тұқымынан шығу керек.

— Өзімнің тақтан дәмем жоқ. Ал менде де өсіп келе жатқан Абылай ұрпағы бар ғой. Әне, Саржаным, Есенкелдім, Ағатай мен Бопым, Кенесары мен Наурызбайым... Соңғы екеуін қойшы, әлі жас. Әсіресе Саржаным тақ бүгін тисе, ертеңнен бастап-ақ дәулет ісін үйіріп әкетейін деп тұр!

¹Пескин қаласының бұрынғы аты.

— Сенің балаларыңның қайсысынан болсын жас жағынан да Ғұбайдолла үлкен. Әкеміз қоз жұмғаннан кейін менің хан сайлануым — балаларының үлкені болғандығым. Менен кейін Ғұбайдолла.

Қасым кенеттен жасына лайықсыз шапшаңдықпен атып тұрды. Енді ол “хан ием, сіз-біз” дегенді қойып, Уәлиге жоғарыдан қалмақ көзін де, сұқ саусағын да түйрей сойледі.

— Егер тақта сенің орнында мен отырғанымда, халықты жұдырығымда ұстай білген болар едім де, Бөкей сияқтыларды өз алдарына лағытпас едім... Әттең кезінде соның сағатының түспегені. Кәрі қойдың жасындай жасың қалды. Бүгін өлсең, ертең мен астыңдағы тағынды балаларымның біріне тартып әперемін және өз балаларыма осиет қылып қалдырамын! — деген ол адымдай басып шығып кетті.

Абылай тұқымының екі үлкені өзара сөзге келіп қалғаннан кейін екі кішісі үнсіз отырып еді, аз-кемнен соң Нұрмағанбет те көтеріліп, бір тізесімен ғана жер тіреп Уәлиге:

— Аға, — деді, — сіздің көңіліңізді сұрайын деп...

Уәли басын изеп алғыс білдіргеннен кейін, Нұрмағанбет пен Ғұбайдолла да сыртқа ұмтылды.

Қазақ әйелдерінің әдетімен еркектер сөзіне араласпай үнсіз құлақ салып отырған Айғаным Қасым дірілдеп-қалшылдап үйден ата жөнелгенде еріндерін сылп еткізіп, бетін сызып өтті. Айғаным төрелер сырына қанық. Бұлар өзара қаншама ауыз жаласып, біріне бірі “күнім, жаным, бауыр етім” деп отырса да, тақ мәселесі сөз болғанда қабақтары түйіліп, бет-жүздерінен қаны қашып, көздері өткірленіп, бауыры бауырының жағасына қол салып жатқандары. Қасым келгеннен бері Айғаным іштей “ал әдеттеріне қашан басар екенсіздер” деп отырған. Ағайын арасындағы жайма-шуақ әңгіме Айғаным үрке күткендей-ақ аяқталды. “Ертең менің балаларым да бірін-бірі өстіп жағадан алып жүрегін бола ма, тәңірі?!” Айғаным осы ойынан корқатын.

Кенет үйге төленгіттердің бірі кіріп келді де, босағада тізерлеп отыра қалды.

— Хан ием, Атығай биі Желқара келіп тұр еді...

— Мәселесі не екен?

— Көңіліңізді сұрамақ болар...

— Көңіл сұрауға ғана келсе, “хан риза” деп айт та, балалардың үйіне түстендіріп қоя бер. — Уәли сөзімен бірге есік жаққа қолын да сілтей салды.

Шығып кеткен төленгіт сәлден соң қайта оралды.

— Ләббай, хан ием...

Уәли төленгітке одырая қарады.

— Шоң би Желқараға Үкібай биді жіберген екен. Осыған байланысты айтар сөзім бар дейді.

— Кірсін.

Желқара босағадан иіле, орта жолдан бастан тізерлей жүріп кеп, ханға қос қолын ұсына сәлем берді...

* * *

Бижанның әкесі Сақтаған үш ағайынды. Үлкені қайтыс болғалы қашан. Сондықтан да оның баласы Зоркенмен Сақтаған мен Шымбай да санасып жүретін. Әлдебір себептермен Зоркен даусын көтерсе де, ана екеуі оны аға үніне балап “кіші емессің бе?” деп бетінен қақпайтын. Ауыл ағайынды үшеуінің көзі тірі үлкені Шымбайдың атымен аталады. Азын-аулақ малмен ғана күн көріп отырған құбатобел ауыл жеті түтіннен тұрады. Қыс болса, соншама тас құжыра, жаз болса, соншама қараша үй. Бұл ауылда төрт қанаттан кең тігілетін үй жоқ. Әр үйден екі-үштен бала шығып ойнайды тақырға — ауыл болашағы, ата атаусыз қалмайды. Ауыл үлкендері намазды сол балалардың саулығы үшін оқып, ораны да сол балалардың есендігі үшін ғана ұстайтындай еді. Бөкейдің хан сайлануы, әсіресе, оның Ертістің ар жағына барып, мор басқан дей ме-ау, әйтеуір күдіретті бір қағаз алып келуі Шымбай ауылының шымбайына батып-ақ барады. “Шымбайына батып барады” дегенмен, әзірге бұл ауылға тікелей тәлім, төбелерінде шартылдап тұрып алған қаһар нажағайы жоқ. Алайда, ауыл ақсақалдары, жалпы ересектер жан-жақтан ұзынқұлақ әкелген хабарлардан жақсылық күтпейді. Сол хабар қорғансыз ауылға үрей әкеледі. Үрей сақтыққа шақырған ауылдың білікті деген еркектері мал соңында, әйелдері үй төңірегінде, қарт аналар немере-шөберелеріне ие болып, өмір сүріп келеді. Ал ұзынқұлақ жеткізетін хабарларды бас қосып талқылайтын, Шымбай, Сақтаған және Зоркен үшеуі. Талқылағанда олар, “осы хабарға байланысты оқиға өз басымызға келсе, бетін қалай қайтарамыз?” деген сұрақ қоймайды алдарына. Өйткені ондай шараға қауқарлары жоғын біледі. Сондықтан да естігендерін біріне-бірі хабарлайды да қабақтары түйіліп, өңдері қашып, дәрменсіз кейіпте жер шұқылап, іштерінен жалын ата күрсініп отыра береді.

“Орыс патшасы Бөкейге: “Міне, менің жарлығым. Енді сен нағыз хансың. Халқыңның қанын қалай ағызсаң да еркінде” депті.

Шымбай ауылы төмен қарап, жер шұқылады.

“Бөкей хан ру бастарын жинап жатыр дейді”...

Бұдан да жақсылық қормейтін Шымбай ауылы төмен қарап, жер шұқылады.

“Бөкей хан әр түтіннің бес ұсақ тұяғынан, жеті ірі қарасынан, он жылқы, он бес түйесінен бір-бір бастан хандікі” деп жариялапты. Бұл салық жыл сайын өтеліп отыру керек екен”.

Шымбай ауылы төмен қарап, жер шұқылады.

“Бөкей бас қосысынан кейін төре бәйкең құтырынып, өздері басқарып отырған рулар басына әңгіртаяқ ойнатып, бұрыннан көздері түсіп жүрген біреудің асыл затын, біреудің жүйрігін, біреудің қыранын, біреудің қырмызысын “әкел маған” деп жатқан корінеді.

Шымбай ауылы төмен қарап, жер шұқылады.

“Тобықты Өскенбайдың он үш жасар Құнанбай деген баласында екі қаршыға болады екен. Салтанатына құрмалдық, екеуін кіре берісіндегі екі жақ босағасында ұстайды екен. Бірәлі мен Қылыш төрелер барып, “екеумізге екеуін бер” дегенде, Құнанбай оларды таяқ астына алып, исі тобықтыдан қуып жіберіпті” дейді.

Шымбай ауылының ақсақалдары осы жолы ғана бас көтеріп, біріне-бірі қараған еді. Жер шұқыласпады. Көздерінде — үміт. Алайда, ол үміт шоғы ұзақ жанбай, қайта төмен қарап жер шұқыласты — бұлар жұдырықтай түйіліп, мықты отырған тобықты емес, мыналардың ешқайсысы да Құнанбай емес.

Быттыр Жынды төре денесі қар астынан табылғанда Жәңгірдің ел-елге “Менің туысымды көшім руының Бижан деген жігіті өлтірді. Қанға — қан!” деп шыға келгені кезінде мына адамдардың зоресін ұшырған. Әлде төреден де қаһарлы, қақап келген қыс қысты ма әйтеуір хабар бәсеңсігендей болып еді, сол төре әкесіне “Бижанның көзін жойып, Шымбай ауылынан күн алмасам, Жәңгір атым күрсын!” депті. “Ал хан баласын басудың орнына бас изепті” дейді. Осы хабар жеткенде ауыл үлкендері мүлде бүк түсіп қалған еді. Төренің күны үш жүз жылқы. Осынау қараша ауылдан соншама бітеу тұяқ табылар ма? “Жетпеген жылқы орнына” деп басқа түлікті түгел сыпыра кетсе, оның үстіне азаматқа зақым келтірсе, ауыл күйі не болады? О, құдай тағала, барсың ба, жоқсың ба? Әлде сен алдында дәулеті, қолында құзыры бардың ғана құдайысың ба? Егер мұсылман атаулыға ортақ қамқор болсаң, көз жасымызды көрсейші!

Еңселерін өмір зілі басқан осындай шақтарында олар бір адамның атын іштей қайталап, қарғыс айтып отырады. Ол қаракесектің Нұралы биі. Ол баяғыда Түркістанға барып “Елімде төре жоқ. Сол себепті де бізбен ешкім санаспайды” деп осы Бөкейді он жеті жасында осы Қарқаралы өңіріне алып келген болатын.. Осыны естеріне алған Шымбай ауылының ақсақалдары “Нұралы сөйтпегенде, сырттағы айдабол — қаржас сияқты төресіз-ақ ел болып отыра беретін едік қой” деп Нұралыны естеріне алады...

“Жынды төрені Бижан өлтіріпті” деген хабар алғаш дүңк еткенде, осы ақсақалдар алдына Бижанды шақырып алып “шыныңды айт!” деген қабақтарынан қар жауып отырып. Сонда Бижан:

— Жәңгірдің екі уығын сындырамын деген жүрегіме өмірлік жара салғандай пәлеге қалып отырмын. Мен ол төрені, оның ішінде қараға

қайырымды торені неге өлтіруге тиіспін? Оны өлтірген мен емеспін! — деп жік-жапар болған.

— “Жел болмаса, шөптің басы қимылдамайды” дегендей, мына сөз қайдан шығып жүр?

— Құдай біледі, соны Жәңгірдің өзі өлтірді. “Қардың басын қар алады, ханның басын хан алады” деген сөз торелер әдетіне қарап айтылған ғой. Жынды төре бұларға өзінің қаралайымдылығы, қараға қайырымдылығымен жақпады, “Әдетінді қой” дегенге, қоймады. Ал өлтірген екен, ендеше, мұны біреуге жауып, күн алу керек. Төре өлімінің сұраусыз кетуі халық алдында масқара. Сол адам мен болыппын. Ал менің жазығым, алабұрттып жүріп... оның құны отелді! — деген Бижан сонда.

Алайда, бұл жан құлақ аспас дәлел еді. Оны кімге мойындата аларсың? Құнанбайдай қияңқысы жоқ ел.

Дегенмен, Шымбай ауылы осы отырысында әлденеден үмітсіз де емес. Ол үміт әрқайсысының көкейінде суға кетіп бара жатқан жанға кездескен талдай көрініп, анда-санда бүлк етеді. Ол — Олжеке өлгеннен бері көшім руына “міне, сендерді басқаруға мен келдім” деген торенің жоқтығы. Яғни, ру, онымен бірге Шымбай ауылы төре билігінен тыс. Мүмкін, құдай сақтап, көшімдер хан назарынан тыс қалар. Екінші үміт, айта берсе, бұл ауылдың өз төресі бар. Ол — ана жылғы Бижан келіншегі Қатираның құрсағында келген Жәңгір баласы!

Оқиға атаулыны жақсылыққа балайтын, күресуге дәрменсіз осы ақсақалдар дүниеге келген сол нәрестеге Төреберген деп ат қойған. Сонда келінді өкеп тастаған Жәңгір төленгіттері “енді өздерінде де төре болады” деген. Жә, сонда осы ақсақалдар да “енді өзімізде де төре болады” деп қуанысқан. Қазір Төреберген үшке тырмысып қалды. Әне, аяғын апұл-тұпыл басып жүр. Осы да қармауға жарайтын тал сияқты...

* * *

Бөкей қыстауы кең төрт бөлмелі үй. Ас-су, ыдыс-аяқ, қазандық бөлмесінің іргесі аулақ салынған. Хан қыстауының едені мен қабырғасы парсы кілемдерінен көз тұндыратын жоғарғы бөлмесінің төсеніші қалың төрінде, мамық жастықтар ортасында отырған Бөкейдің орыс патшасынан алған құндыз жағалы ішігі иығында, қылышы тұсында. Бұрыштағы әлеміштелген сандықта жатқан морлі қағаз көңілге тоқ. Бұрындары есік алдына шығып төленгіттері мен малайларына, не болмаса колына түсіп қалған өз балалары мен қыруар немере-шөберелеріне шаруашылық бабымен нұсқау беріп жүретін Бөкей Семейрдан қайтқаннан кейін бұл әдетін қойған. Әлде

“хан болдым” деген өз көңілінің әмірімен, а, болмаса жұрттың оны хан танып, ертелі-кеш кіріп-шығып жүргенінен бе, әйтеуір үйінен тапжылмайды. Ертеден кешке дейін отырысы осы.

Есім кіріп, анадай жерге малдас құрып отырды. Әке мұның тегін келмегенін сезіп баласына құлақ сала берді.

— Төңірегіңізде не болып жатқаны құлағыңызға жете ме, әке?

Бокей “е, не болып жатыр екен?” дегендей баласының дөңгелек қара торы жүзіне көзін тоқтатты.

— Ұрпағыңыз алдыңыздан аттанысымен елді жаудай шауып жатыр. Қазір Қарқаралы өңіріндегі төре біткен ауылдан ауылға шапқылап, жұрттың сұлуының қойнына барып, қыранын ұстап, жүйрігін мініп кетіп жатыр.

— Балам-ау, “Қыранға — нәсіп жердең, төреге — елден” деген емес пе? Төбелеріне құдай берген торелерінің бетін қакса, қара қара болып неге жаратылды. Су көзден шығады. Оған жан-жануар түгел ауыз салады. Сол сияқты төре атаулының ауыз салар көзі қара халық қой. Құдай тағала қара халықты төре ырызығы үшін жаратып қойса, ханның не лажы бар?

— Өскенбайдың қаршадай баласы Бірәлі мен Қылышты үйінен дүрелеп қуып шығыпты. Яғни, ол қараның төреге қол көтеруіне болатынының үлгісін көрсеткен. Ертең мұны екінші бір қара қайта-ласа... Шоң анау, мұқым жұртты қол астына жинап алып, сізге иелік бермеймін деп отырған.

Төре сұрамсақтығына ыза болған Өскенбай тобықтының бетін әрі қаратып әкетсе, мына керей ол кетсе бізден, бір күні Тіленші іргесін аулақ салса, халықсыз тақ не болады? Сонда сіздің хандығыңызда кім қалады? Осы жағын ойласаңызшы, әке!

— Осы сөздерің жөнінде өзің не айтар едің?

— Орыс жағы сізге рулардың басын қос деген. Бұл мақсатқа жету үшін алдымен, сол рулардың, халықтың көңілін алу керек. Бұл жөнінде ханнан қайыр, торелерден ой жоқ.

— Халық төлейтін алым-салық көлемін көрсеттік. Төбелерінде хан отырғанын осы да естеріне салып тұруға тиіс. Яғни, ханға деген ниет халық басын қосады.

— Ана отырыста да айттым, тағы да айтамын, әке, алым-салық көлемі көп!

Семьярдан қайтқан бетінде Бокей балаларын жинап алып, ел басқару тәсілі мен мал алымының мөлшерін сөз еткенде, осы Батыр “мұның үстіне торелер өздерінің алым мөлшерін салса, бұл халыққа ауыр тиеді. Халықты ханнан қашырады” деп қарсы шыққан.

— Сонда өзіңнің айтпағың не? — деп шүйілген бұған Шыңғыс.

— Іргемізде жауымыз отыр. Шоң. Әу. Шоң өз халқына салықты қай мөлшерде салған екен, соны біліп алайық, — деген Батыр.

— Айталық, Шоң, жыл сайын әр түтіннің елу жылқысынан біреуден алып тұрады екен...

— Ендеше біз әр алпыстың біреуін алып тұруымыз керек,— деген Батыр.

— Ей, сонда немене, біздің әкеміздің хандығы Шоңның билігінен осал болып па, аз алатын? — деп Сұлтанғазы езеуреп шыға келді.

— Сіз бұл мәселеге түсінбей отырсыз,— деді Батыр. — Әр хан халықты өз жағына неғұрлым мол тарта түсу керек. Егер Сүйіндіктер “хан әр алпыс жылқыдан біреуін ғана алады екен” дегенді естісе, бүйрегі бізге қарай бұрылып тұрар еді. Халықты осылай алудың да жолы бар,— деген Батыр сонда.

— Оныңды қой! — деп Сұлтанғазы қолын сілттеді.— Сүйіндікті онсыз да қаратып алу оңай.

— Қане, талайдан сәті түспей келе жатқан істің шешуін сіз айтыңызшы,— деп Батыр ағасына шүйілді.

— Атбал жігіттерді соңыма ертіп берші, бәрін қуып әкеліп әкем тағының астына жықпасам, әкел қолыңды! — Сөзге енді Батыр да араласты.

— Сен Шоңды білмейді екенсің. Біз оны аламыз деп көкіректен отырғанымызда, ол бізді келіп алып қоймасын. Ондай-ондай Шоңнан шығады!

Сол жолы Батыр жыл сайын әр түтіннің он ұсақ тұяғынан, әр он бес ірі қарасынан, жылқысының әр отызынан, түйенің қырқынан бір-бір бастан алуды ұсынған. Сонда Жөңгір мен Шыңғыс:

— Мына бетіңмен сен хан болсаң, халқыңнан қарап отырып айырыласың! — деген.

— Қара халық хан қаһарын, алдымен алым-салықтың көптігінен таниды! Ханға берерінің көлемі ұлғайған сайын ләббайлап бас ие беретін болады,— десіп өре түрегеліскен.

— Ханның екі айтқаны — қара жерге батқаны,— деді Бөкей.— Ал, алым-салықтың алғашқы көлемі жария алды. Енді одан қайту жөн емес.

— Онда рулар басына қойылған торелердің сұрамсақтығын тыйыңыз. Халықтың тақтан теріс қарап кетуіне бір себеп осы!

Бөкей келесі сөзін Батырға тік қарап айтты:

— Баяғы жындының алаң-бұлаң есі құдай тағаланың басқа балаларымды тіл-сұқтан сақтау үшін берген қалқаны шығар деп ойлаушы едім... Сөйтсем, ол менің тұқымымда жалғыз емес екен ғой.

— Әке, маған кейімеңіз. Алдымен төңірегіңізге халық жинаудың әрекетін ойлаған жөн. Бүгінгі бетпен ол тақтан үріккеннен басқаны білмейді. Жарайды, алым-салықтың алғашқы көлемі жария

болып қойған екен. Үй-үйге кіріп, сіздің атыңызбен ұнағанын алып жүрген сұрамсақтыққа тыйым салыңыз. Мен жынды шығармын, бірақ сізге жау емеспін.

Бөкей аз-кем үнсіздіктен кейін, басын қайта котерді де, балаларын келесі сәрсенбіге шақыруды Есімнің өзіне тапсырды.

Есім шығып кеткеннен кейін хан үстіне Сәлім мен басында тақиясы бар, қап-қара болып тығыз өскен сақал-мұртты, бет-жүзі тотыққан үлкен қара көзді адам кірді. Бұл адамды Бөкей таныды. Өткен күзде Сібір жақтан қайтып бара жатқан кіре осы ауылға тоқтаған. Мынау соның басшысы, есімі, ұмытпаса, Мұхамедрақым. Ертістің бер жағындағы бір ауылға қонған түні бұл кемер белбеуінен айырылып, Бөкейге сый-сияпат ұсына отырып, жоғын тауып беруді сұраған. Өзі төрт адамнан көреді екен. Бөкей сол жерде ана төртеуін түгел алдырып, олай сұрады, бұлай сұрады. Бір де бірі мойындарына алмағаннан кейін сандарына қыл бұрау салып шыңғыртты. Сонда да: “Мен алып едім, жаздым-жаңылдым!” дегені болған жоқ. “Ұзын бойына күмістен гүл бейнесін тізілтіп, әр бейненің ортасына қызыл жақұттан көз қойылған, 20—30 жылқының құнына тең белбеу еді” деген сайын Бөкей төлеңгіттеріне қыл бұрауды бұрата түсті... Алайда, жақындап қалған қыс асықтырып, кіре жолға шығып, бұл мәселе осымен қалған. “Тегі, кірекеш сол белбеуін тағы да жоқтап келіп отыр-ау, осы” деп ойлады Бөкей. Алайда, сөзді Сәлім бастады.

— Ұлы Қоқан дәулетінің билеп-төстеушісі Омар хан сіздің құзырыңызға құлдық ете отырып, қазақ даласының ең ықпалды ханы деп танитынын білдіріпті! — деген Сәлім алақандарын соғып-соғып қалды. Сол сәтінде есіктен көрінген екі кісі екі қоржынды күшене котеріп кіріп келе жатты.

— Хан ием, аса жоғарғы мәртебелі Омар ханның өзіңізге деген ықыласын қабыл алыңыз, — Сөзімен бірге Мұхамедрақым тізерлей көтеріле беріп, бір қоржынның көктеуін сөгіп, ішіндегісін сыртқа шығарды. Бұл қоржыннан шыққан мүліктің алды бояуы кемпір қосақ түстес жібек шапан еді.

— Арнайы түрде алтын жіппен тоқылған мата. Жібінің бірі оңқай, бірі солақай иірілген. — Мұхамедрақым шапанды Бөкей иығына жауып жатып сойлеп жүр. — Әр күміс бейне ортасына ақ, көк, қызыл ақық тастан көз орнатқан, қаптырмаларының айлы бастарына Бағдад сарайының бейнесі шығарылған кемер белбеуді хан алдына колденең салды. Мұхамедрақымның келесі кимылымен белбеу жанына қыны әсем безендірілген қайқы қылыш та барып жатты. Келесі сәтте Бөкей басына жасыл сәлде барып қонды. Сәлденің нақ мандайында — түла бойынан өт шашқан көлемі бармақ басындай қып-қызыл лағыл. Оның үстін ала бойына әлемнің бар бояуын жинаған тоты қауырсыны қадалыпты. Қауырсын алыс-

тан көзге түсіп қана қоймайды екен, сонымен бірге киіп отырған адамды аса қаһарлы кейіпте көрсетеді екен.

Қонышы жалт-жұлт еткен қызыл сафиан мәсіні Бөкей қолына алып көріп еді, сәтендей жұп-жұмсақ екен. Бөкейдің әйелдеріне арналған жеті жібек кілемше, соншама жібек қойлек, торғын сәлі де осыдан шықты. Қоржында қалғандары — Бөкей ықыласы түскен адамына өзі қалауымен ұсынсын делінген мұкамалдар. Ал тастай ауыр екінші қоржында жеміс-жидек, өрік-мейіз болатын.

Алыстан жеткізілген сый-сияпатты ұсынып болғаннан кейін Мұхамедрақым аса бір салтанатты түрге көшіп:

— Ұлы Қоқан дәулетінің ханы Омар сізге, Ұлы Бөкей хан, ұзақ жыл өмір, қалтқысыз билік тіледі! — деп кеудесін басып, басын иді.

Бұл кимылды алғысын білдіре сөйлеп Бөкей де жасады. Содан кейін Сәлім мұсылман жұртынан шыққан екі ханның сыбайластық өмірінің мәңгілік болуы үшін дұға оқып, бәрі де беттерін сипасты. Бөкей хандық құзырына әлі тұтас бойлап енген жоқ. Сондықтан да өзін осынау өмірге алып келген мақсатқа қошу әлі ерте деп есептеп, Сәлім басқа сөзге жөн бермей тоқтады. Дегенмен дастарқан басында әлі ел аузынан түспей келе жатқан хандықты нығайту, дәулет бойына күш жинау мәселесі сөз болды. Мұны Сәлім бастайын деп бастаған жоқ, Бөкей Омар ханның ел билеу тәсілін сұрағаннан соң бастап еді.

— Мәртебелі Омар хан — мұсылман қауымының қорғаны жер қайысқан әскер ұстайды. Оған қамтылған үметтеріне қызмет құнын төлеп тұрады, — деді Мұхамедрақым. Қоқан әскері дүние жүзіндегі ең күшті де қуатты, қару-жарағы мол әскер.

— Соншама әскер мен қару-жараққа қазынаны қайдан алады?

— Үметтерінен алым-салық жинау арқылы дәулет қазынасы толады. Сыртпен сауда-саттық та аз түсім бермейді.

— Бүкіл дәулеттен алым-салықты жинау да қыруар адам мен қыруар уақытты сұрайды-ау.

— Ұлы Қоқан дәулеті көптеген уәлайаттарға бөлінген. Әр уәлайат басына сенімді серіктері қойылған. Уәлайат басындағылар ханның белгіленген уақытында алым-салықты өздері жинап, әкеліп тапсырады қазынаға.

Осы тұста сөзге Сәлім де араласты.

— Сіз елге салған алым-салық көлемі маған да жетті. Құдайтағала кара халықты хан қызығы үшін жаратқан. “Пәлентүліктің пәленінен пәлен бас” деудің өзі тобыр алдында ханды әлсіретіп көрсетеді.

Бөкей Сәлімге бұрылып “ханды әлді етіп көрсету үшін не істеу керек?” дегендей көзін оған тоқтата қарады.

— Қол астыңыздағы дәулеттің “малы мен жаны түгелдей хан құзырында” деп жариялаған лазым. Қара халық, оның ішінде қазақ

қорыққанды сыйлайды, қысқанды сипайды. Халықты ауыздықтап ұстау деген осы. Сонда ғана ол алдыңызда ләббайлап жүреді.

— Жон-жон! — деді әлгінде ғана арнайы шақырылған Шыңғыс. Бөкейдің өзі де бас изесімен “жон-жон” деп отыр.

— Сіз үшін, хан ием, кара мал мен кара халықтың құны бірдей болу керек. Бұл халықтың өзі құдай тағаланың хан мен қожалар үшін жаратқан бесінші түлігі ғой! — Ойын нығарлай түскен Сәлім баяғы Уәли ханға айтқан халық жөніндегі ойын бұл жерде де қыстырып қойды. — Әйтпесе, қойша өрген халыққа не болу оңай емес.

— Қожекен дұрыс айтады! — деді Шыңғыс.

Аз-кемге созылған үнсіздіктен кейін Мұхамедрақым:

— Хан ием, — деді. — Былтырғы керме белбеу мәселесіне тағы да оралғым келеді. Елеусіз қалдыратындай құнсыз дүние емес. Сауда керуені қайда бармайды, қаншама дәулет жерімен өтпейді. Қокан дәулетінің әміршісі Омар хан мемлекет жерінен өтетін кірелердің қауіпсіздігін мойнына алған. Соның арқасында шет жұрттармен сауда-қатынасы аса дамып отыр. Сіздің хандығыңызда да кіре қауіпсіздігі үстем болар деп санаймын.

Бөкей Мұхамедрақымның былтырғы белбеуді тауып беруін сұрап отырғанына түсінді.

Мұхамедрақым Омар ханның Бөкейге арналған сый-сияпатын алып қалып, “қуып жетемін” деп кіресін Түндік бойымен Ертіске қарай қоя берген. Дастарқан басында Бөкей Мұхамедрақымға Шыңғысты қосып, олар былтырғы төрт жігітті ордаға алып келетін болып тарасты.

Бөкей хан сайланғаннан бері өзі үнемі осында болғандықтан кіші әйелінің қыстауын жұрт “орда” деп кеткен. Балалары жиналысымен Бөкей Батырға “түнеугі әңгіменді айтшы” дегендей иек қақты. Батыр бір тізерлей көтеріліп отырып сөйлеп, анада әкесінің алдына жайған мәселелерін осы жерде қайталап шықты.

— Әне, Өскенбайдың қияңқысы Бірәлі мен Қылышты үйінен дүрелеп шығарған. Мұны естіген кара халық не ойламай отыр. Бір жағымызда тоңторыс Шоң анау. Әкей хандығы нығаймай жатып, оған халықты қарсы қойып алуға болмайды. Халық қолындағы қызарған қызылға қызығуды қою керек. Ол бізден қашып кетпейтін қызыл! — деп тоқтады Батыр.

— Сол қараның қамы үшін күндіз-түні белімізді шешпейміз. Маңдай теріміздің ақысын қайдан аламыз? — деді Жәңгір.

— Аман болсам, баласына ұрғызғаны үшін Өскенбайды алдыма бір жорғалатамын. Бүкіл тобықтының көзінше әкесі Ырғызбайға танығтамын! — деп кіжінді Қылыш.

Балаларының әрқайсысы осындай наразылықтарын айтып өре түрегеліп еді, Бөкей қолын көтеріп басты оларды.

— Халықтың әр түлігінен белгіленген алым-салықты жария етуді қойыңдар! — Балалары “е, тағы не болып қалды?” дегендей біріне-бірі қарасты. Ал Бөкей сәлден кейін ойын қайта жалғай берді. — Халық мал-мүлкімен түгел ханға тиесі деп жариялаған дұрыс. Сонда ғана халық уыстан шықпайды.

Бұл шешім ұнап кеткен Есім қайта қотеріле берді.

— Сонда халық атаулының баққаны хан малы болып шығады ғой? Ақыл!

— Ал бізге не қалады? — деді Жәңгір.

— Саған төлеңгіттеріңнің малы қалады.

— Сегіз төлеңгіттің малы маған не болады?

Мына жақтан Сұлтанғазы қозғалақтай қалды.

— Былай еткен дұрыс болмас па еді, хан салығы деп алғашқы белгіленген мал көлемі бізге тиесілі болсын да, содан қалғаны хандікі деп жариялансын.

— Онда ол мөлшерге өзгеріс енгізген жоң, — деді Бөкей. Яғни, мұнысымен әке Сұлтанғазы ұсынысына қосылған сияқты еді.

— Әр жеті ұсак тұяқтан, әр он ірі қарадан, әр он бес жылқыдан, әр жиырма түйеден жылына бір-бірден төрелердікі делінсін!

— Халық асылы мен ерек бұйымдарын ханға оздері әкеліп тапсыратын болсын! — деді Есім.

— Халықтың соғымы ше? — Бұл сұрақты қойған Бірәлі.

— Бұдан былай халық соғымды төренің рұқсатымен ғана сою керек! — деді Жәңгір.

— Дұрыс, дұрыс! — десті Бөкей балалары.

Төрелер осыған келісіп, біріне-бірі қонақ болып тарасқанша Шыңғыс пен Мұхамедрақым да келіп қалды. Былтырғы төрт қазақты алдарына салып.

Кірекеш белбеуін осы төртеуінің бірінің алғанын Бөкей де мойындап қойған. Кіреге сонау Ертістен Қарқаралыға дейін жол көрсетіп келген осы төртеуі. Мұхамедрақым түскен үйге осылар ғана кіріп-шығып жүрген. Керуен басы өз кірекештерін үстіне кіргізбейтін. Жә, олардың алмайтынына сенеді де.

Өткен жылғы тергеу кезінде Бөкей орыстар қағазын бергенше мен әлі төремін деп ойлаған. Ал мыналар төреге еті үйреніп қалған қаралар. Бөкей енді хан. Жан-жақтағы мемлекеттер таныған хан! Мыналар сол ханның қаһарынан именуге тиіс.

— Ал, жарандар, қайсың алдыңдар? Мойындасандар жазасыз кетесіңдер.

— О, хан ием, өз басым адалмын!

— Мен адалдығым үшін ғана қаһарыңызға душар болып отырмын!

Бөкей белбеуді қайсысынан сұраса да және неше рет сұраса да

бөрінен де алар жауабы осы болды. Содан кейін олардың сандарына тағы да қылбұрау салу басталды. Жалаңаштап керегеге керіп, аязға да тасталды. Әрқайсысын оңаша алып келіп те сұрады. Алайда, олардың ішінен “мен алып едім” дегені болмады.

Әлде азап пен аштық көрген ана төртеуін аяды ма, болмаса, кірекештің жоғын табуға үлес қосқысы келді ме, төлеңгіттердің бірі Мұхамедрақымға оңаша жолығып: “Мына адамдарды Шоң биге апарыңыз” деді және “бұл ақылдың менен шыққанын жанға жария ете көрмеңіз!” деп жалынды.

* * *

Төрелерді жинауға жан-жаққа шапқылап кеткендердің бірі “Жәңгір сонда болса керек” деген көшім руының бір ауылына келсе олар “өлгінде ғана, Шымбай ауылына қарай жүріп кетті. Өздері бес адам” дегенге атқа қайта мінген де айдалада, ақ қарда отырған бес адам арасынан Жәңгірді танып, әкесінің шақырып жатқанын айтқан. Ал Жәңгірлер төңірегінде кілем, самаурын, ұзын мойын жез құман, көрлен кеселер мен шолшы-сырғалар жатты.

— Түгел ме?

— Түгел, төрем, — деді төлеңгіт.

— Қазақ бергенін қайтып ұрлап алудан да тайынбайды. Түгел болса, осының бөріне ие бол! — деген Жәңгір тағы бір төлеңгітіне бұрылды. — Ертең мыналарды үйге жеткізіп тастаңдар. Біз осы жерден ордаға бұрылайық.

Сойтіп, екі жолаушы өлгі мүлік-заттарды жинастырып қалды да, төртеуі аналардан бөліне берді.

— Әй, — Жәңгір жолшыбай бір төлеңгітін жанына шақырып алды. — Түндегі қонған үйіміз Шымбай ауылында қандай ерек заттар бар деп еді? Ұмытқан жоқсың ба?

— Ұмытқаным жоқ, төрем, — деген төлеңгіт бармақтарын басып санай бастады. — Сақтағанда сабын киік сирағынан жасаған, алтын бунақты, сегіз өрімді қамшы, Шымбайдікінде қара сұр қасқыр тері, Зоркенде ұлтаны арасына қайың қабығы салынған сықырлауық саптама етік, сонан соң... Иә, иә, біреуінің қызының басынан қасаба тақия көрген. Ал қайсысының қызы екенін ұмытып қалыпшың...

Әлденеден көңілі тасыған Жәңгір үзеңгіде шіреніп алды да содан кейін атын борбайдан салып жіберді...

Әкесі ұлағатын тыңдаған күннің кешінде ордадан бір төбе асар жерде отырған бір туысының қыстауына қонып шыққан ол төлеңгіттерімен Шымбай ауылына, ордаға тағы екі күн салып келгенде әйел жағы сиырларын сауып, қарттары малды өріске шы-

ғарын салып, сәскеге дейін көз шырымын алу үшін қисая кетіскен екен, сергектері ат тұяғының дүбірін естіп, “біреулер келді білем” деп көздерін ашып алғанша болған жоқ сырттан дауыс шықты:

— Ей, бұл не қылған ұйқы? Төре келді, аттан түсіріп алыңдар!

Үстіне күпісін іліп, аяғына саптама етігін жүре киген Шымбай сыртқа шыкса Жәңгір есік алдында атын ойнақшытып тұр екен. Әлгі дауыс соңына ерген төлеңгіттің бірінікі болды. Жәңгір атының басын ұстай берген Шымбай да айқай салды.

— Зоркен, төре келді, аттан түсіріп ал.

Жүгіріп келген Зоркен ананы қағып алатындай қос қолын көтере бергенде ғана әлгіден бері мыңқ етпестен отырған Жәңгір оң аяғын үзеңгіден шығара берген...

Шымбайдың үйіне түсірілген Жәңгір қасқыр ішігін шешіп, төрге жайғасып болды-ау деген кезде, үй иесі алға үмсына түсіп сөз бастады.

— Төрем, мал қоңынан айырылған уақыт кой. Соғымнан дәм татасыз ба, қалай?

Жәңгір бұл сөздің астарына түсінді: “Арнап мал сояр едік, бірақ одан не қайыр — арық” дегені ғой. Азға созылған үнсіздікті пайдаланып, Сақтаған да сөзін қыстырып қойды:

— Төренің өз сыбағасы ғой.

— Сыбағаны әкеп берер болар еді, — деп қалды шірене берген Жәңгір.

— Олжеке төре о дүниелік болып кеткеннен бері біз бассыз қалдық қой.

Жәңгір бұл сөздің де төркініне түсініп отыр. “Көшім руына кімнің төре болатынын білмеп едік”, дегендері ғой.

— Әкей ақ патшаның мөрі басылған қағазын алып қайтқаннан кейін бәрімізді жинап сұхбат өткізді. Патша “халқыңның басын қос” деген екен. Соған байланысты жалықбас пен көшім менің үлесіме тиді.

— Туу, мынау ақыл болған екен.

— Бірлікке не жетсін!

— Өзіңіздің қолыңызға тиген біз де құдай тағаланың рақымынан тыс емес екенбіз! — десті Шымбайдан төмен отырған ауыл адамдары.

Бұл уақытқа қазанға соғым еті салынып, төлеңгіттер де үсті-бастары мен аяқтарын қағып, үйге кіргенде, отырғандарды көзбен шолып өткен Жәңгір:

— Бижан қайда? — деді.

Ауыл адамдарының іштері бүлк етісіп, көздерінің астымен біріне-бірі қарасты. Сақтаған мүлде жер шұқып қалды. Дегенмен төре атын атаған екен, ол да алдында отыру керек.

— Шақырсандаршы! — Шымбай өзінен әрі отырған Зоркенге иек қақты.

Зоркен шығып кеткеннен кейін аздан соң күшіге оранған келіншек кірді. Қолында жылы киіндірген баласы бар. Бұл — Бижанның келіншегі Қатира еді. Бала — Төреберген болатын. Қатира Төребергеннің сырт киімін шешіп, байпақты аяғымен жер бастырып, қолтығынан сүйеп тұрды.

Бала екі көзі жәудіреп, ала коленцкелеу болмеде отырғандарға жалтақтай қарап, өзінен-өзі тыпырлап қалды.

— Ей, Төреберген, төреге сәлем бер, — деді Сақтаған.

Осы сөзден кейін Қатира тізерлей жылжып, Төребергенді Жәңгірге қарай ұсындыра берді. Баласын таныған Жәңгір ұмтыла түсіп, қос қолдап көтеріп алып, иіскей бергенде Төреберген шыр ете қалды. Өйткені, шағын терезеге аркасын беріп отырған Жәңгірдің бет-жүзі айрықша көрінбей, тұтасымен қап-қара бірденеге ұқсаған еді. Бала осыдан шошынған.

— Әп, балам, төреден де қаймықпайтын төре болады екен ғой! — Шымбай “міне, біздің ауылда да өзіннің жұрағатың бар. Қалайша жібімейсің?” дегендей Жәңгірді іш тарта сойлеген еді.

— Бижан қайда? — деді тағы да Жәңгір баланы Қатираға қайтып беріп жатып.

— Мал қарауға кеткен бе немене, қазір келеді ғой, — деді Шымбай.

Шынында Бижан Жәңгір көзіне түсуден қорқып, үйінде тығылып жатқан. Шымбай ауылының манадан бергі Жәңгірдің асты-үстіне түсіп, бәйек болуы, Төребергенді алып келіп көрсетуі, айналып келгенде, қонаққа Бижан атын ұмыттыру еді. Әлде ауылдың осы сырын түсінді ме екен Жәңгір “Бижан” атын тағы атап:

— Шақырыңдаршы, — деді.

Бижан келді аяғын қорғаландай басып. Келді де, Жәңгірден бастап төленгіттерге түгел қол ұсынып, сәлем беріп, Төребергенді алып кеткен Қатираның орнына бір аяғын астына бүктей басып отырды.

— Халің қалай, Бижан? — деді Жәңгір.

— Шүкіршілікте, — Бижан үні әрең шықты.

— Мәселе былай, Бижан, мына іргенде отырған Сатылғанның бір жетімегінің төренді өлтіріп кеткенін білесің.

Бижан:

— Естігенбіз, — деп күңк етті.

— Төре өлімі сұраусыз кетсе, жетесіз ел атанармыз. Осы жөнінде өзіңнің не ойлағаның бар?

Бижан не дерін білмей үнсіз қалды. Ал ауылдың басқа адамдары Бижан көрінгеннен төмен қарауда еді, бастарын содан әлі көтерген жоқ.

— Егер мұның амалын өзін таппасаң, мен айтайын. Қазір осы ауылдың жігіттерін жинап, сойыл-шоқпармен қаруланып, жолға шық. Араларыңда менің бір төлеңгітім болады. Ысқақ Бөтеннің басындағы үйін шыммен кептеп кетті деген. Соның күл-талқанын шығарасыңдар. Уық сындыруға сенен әккі жан жоқ. Содан кейін Сақабайдың жылқысын қуып келесіңдер! Онымен де отелетін төре құны жоқ. Сақабай жылқысы елудің ол жақ-бұл жағында ғана. Дегенмен, бір сапарда осыған қанағаттана тұралық. Менің бұл ауылдан ертең аттанбақ ойым бар. Сол себепті түнгі ұйқымызды бұзбай, ертең ораларсыңдар! — деді Жәңгір.

Міне, төре, біріншіден, Бижанды қияс шаруаға жұмсап отыр. Өте қауіпті іс. Мола бұзу екінің бірінің қолынан келе бермейтін аса ауыр іс. Және ол ел моласын бұздырып, малын айдатып карап отыра берсе бір жөн. Берік киіп, қару алып, атқа мінер ұл онда да бар. Одан Бижан аман қайта ма, жоқ па? Екіншіден, “Уық сындыруға сенен әккі адам жоқ” деп Бижанның айыбын есіне салып, “осыдан менің айтқандарымды орындамай көр!” деп сес байқатып отыр. Осының бөріне түсінген ауыл адамдары әлгіден бетер бүкірейе түсті. Бірінде үн жоқ. Сатылған Сақабайдың бұл ауылға алты алас, бес бересі жоқ-тын. Бәрін еске ала берсе, бұл екі ауыл өмірінде біріне-бірі ат басын салып көрген емес. Мынау Бижанды жазығы жоқ бейқам елге бүлік салуға жұмсап отыр. Оның үстіне Жәңгірдің мұнысы Қатира төсегінің жартысын бір түнге босатып алудың амалы...

— Неге үндемей қалдыңдар-ей? — Жәңгір кенеттен гүл етті.

— Бар, Бижан, бар! Төре жұмсап отыр ғой, бар! — деді Сақтаған сынық үнмен. Осы сөзімен Сақтаған тағы бір пөлеге қалған еді. Жәңгір:

— “Төре жұмсап отыр ғой” деп неменеге міндетсініп отырсыңдар? — деп даусын көтере түсті. — Олжеке сендердің төрелерің болған. Оның кегін алуға баяғыда-ақ, өз беттеріңмен кірісіп кетулерің керек еді, өңшең жетесіздер! Естеріне келмеген өз істеріңе мені араластырып отырсыңдар. Төресін сұраусыз жөнелтіп отырғанды сендерден көрдім. Мен келгенде “біз сөйтіп-бүйтіп, төреміздің кегін алдық” деп отыратын халық емес пе едіңдер. Енді “жұмсады ғой!” деп міндетсінесіңдер! — Төменгі үйдегі шаруаға бет бұрып, жоғарғы үйдегі әңгімеге құлақ салып, босағадан бір көрініп, бір жоғалып жүрген Зоркенге Жәңгір қаһарлана қарады. — Сен бұл үйдің кімі боласың?

— Мына екі ақсақалдың, — деп ол әуелі Шымбай мен Сақтағанды көрсетті. — Үлкен ағасының баласымын. Атым — Зоркен.

— Ендеше, сен осы ауылдың жігіттерін жинап, аттандырып кел! — Жәңгір төлеңгіттерінің біріне иек қақты. — Бижанның жанында сен боласың. Барыңдар!

Жасып қалған ауылдан бұл жолы мүлде үн шықпады.

Зоркен келіп, жігіттердің аттанып кеткенін хабарлағаннан кейін Жәңгір Шымбай мен Сақтағанға бұрылды.

— Неге үндемей қалдыңдар? Мана ханның шақырғанын айттым. “Сонда нендей мәселе қозғалды?” деп неге сұрамайсыңдар?

— Өзіңіз айтарсыз деп күтіп отырмыз, төрем, — деген Шымбай басын көтеріп Жәңгірге қарап қойды.

— Айтсам, былай: әр түтіннің бес ұсақ тұяғынан, жеті ірі қарасынан, он жылқы, он бес түйесінен бір-бір бастан жыл сайын хандікі болып саналады.

— Төрежан-ау, соншама малды қайдан табамыз? — деді Шымбай.

— Мал бақпай, қарға бағып жүр ме едіңдер? Хан өздеріңдікі. Күні кеше ғана алақайлап сайлап алғансыңдар. Ендеше, айтқаны болады. Алайда, әлгі малдың ішінде төреңнің үлесі әлі жоқ. Оны да ұмытпаңдар. Сонан соң хан малын ә дегенде күзеуге көшкенде әкеп қосуды айтып еді, артынан бұдан бас тартты. Малды хан қосына апарып қоспай әркімнің өзінің бағып жүре беруіне рұқсат етті. Бірақ хан малы ерекше есепте болу керек. Хан “әкелсін” дегенде ғана айдап апарасыңдар. Мұны ханның шаруаны ретке келтіруге арналған жақсылығы деп ұғыңдар.

— Ал төре малы қандай мөлшерде болмақ?

— Е, мұрындарыңмен жер сүзе бергенше төренің де қамын ойласандаршы осылай, — деген Жәңгір көсіліп алды. — Әр түтіннің жеті ұсақ тұяғынан, он жылқы, жиырма түйеден бір-бір бастан.

Ауыл адамдары жерге тұқырына түсті. Мал бағып, бала өсіріп, болашақтан әлденені үміт артып күтіп жүргендері бекер зая арман болған екен ғой!

— Ей, тағы да үнсіз қалдыңдар ғой. Осы сендердің қамыңмен түнде ұйқы, күндіз күлкі көрмей шапқылаймыз да жүреміз ғой. Төрелік міндет болмаса, мен де сендерге ұқсап жылы пештің түбінде жататын адам емеспін бе? Төре сөзіне қашан ләббайлап тұратын боласыңдар, оңшең мұңдарлар! Әне, басқа ел төрелеріне “ханның сүйіншісі, байғазысы” деп сәйгүлігі мен қыранын ұстатып жатыр. Парсы кілем, күміс ер-тоқым өз алдына... Әй, Сақтаған, сен сабын киік сирағынан шығарған сегіз өрімді, алтын бунақты қамшы ұстап жүр едің ғой? Соның қайда? Әкеп, төреңнің алдына тастамаймысың? Шымбай-ей, сен былтыр арлан қасқыр соғып алды дейді, терісі қайда?

— Оны Зоркен соғып алған.

— Маған сен соғып алдың ба, Зоркен соғып алды ма, бәрі-бір. Әкеп, төреңнің алдына салмаймысың. Сол Зоркен былтыр ғана саптама етік тіккізді деп жүруші еді...

— Киіп жүр ғой,— деді Шымбай сұлық үнмен.

— Аяғындағы ол емес. Мен айтып отырған етіктің ұлтаны арасына қайың қабығы салынған. Жүргенде сықыры әудем жерден естілетін... Мынау төремізге лайықты деп әкеп қоймаймысың ана жерге?! Қасаба тақияны қайсыңның қызың киіп жүруші еді? Атасының хан болғанына көрімдік деп, менің қызыма сыйламайсыңдар ма?!

...Қас қарайып, май шам жағылды. Сонымен бірге төренің алдына буы бүрқыраған бір табақ ет те келді. Ағаш табақты көмкерлей жатқан төрт елі қызыл-күрең қазы, көрінгеннен-ақ отырғандар аузынан сілекейлерін ағызған қарта, төңкерілген телшік, тағы басқа мүше үстінде жылқы басының шекесі...

— Сыбағаңыз, төрем,— деді етті бір шетінен турауға кірісе берген Шымбай.

Шекенің былбырап піскен құйқасынан көлемділеу етіп тіліп алып, аузына салып жіберген Жәңгір, басын изеп, ризашылығын білдірді.

Тамақ үстінде Жәңгір орыстардың әкесіне қандай құрмет көрсеткенін көтеріңкі көңілде айтып отырды... Шай алдында жастықта жантайып Шымбай мен Сақтағанға қарады:

— Ей, ауыл ақсақалдары, манағы мен айтқан бұйымдарды алдырып, ана қоржын шынтақтап жатқан төлеңгітіме өткізбейсіңдер ме?

Шымбай Сақтағанға қарады, Сақтаған Шымбайға қарады. Сонан кейін екеуі Зоркенге бұрылып, иек қақты. Жәңгір шай құйып отырған Қатираның әдемі оңінен көз алмай кесесін аузына апарып, рақаттана сораптап жатқан кезде Зоркен төре атаған заттарды алып келіп, оларды төлеңгіт қоржынға сүңгітуге енді ыңғайлана бергенде, Жәңгір басын көтеріп алып, қолын созды.

— Қане, маған бір-бірлеп әперші.

Май шам жарығы пәстеу болатын... — Мынау сабы киік сирағынан жасалған, сегіз өрімді, алтын бунақты қамшы. Онымен ауаны бір осып қайтарды төлеңгітіне. Мынау тұмсығынан құйыршығына дейінгі ұзындығы есік пен төрдей болатын арлан қасқырдың терісі...

— Осы қасқырды қыстыгүні соғып алған дұрыс болады ғой, деймін, — деді теріні сипап отырған Жәңгір.

— Е, қыстыгүні қасқырдың да жүні қалыңдайды. Содан кейін омбы қарға малтығып, алысқа кете алмайды, — деді Шымбай.

— Арық болатын шығар? — деп қалды манадан бері үнсіз отырған төлеңгіттердің бірі.

— Оның рас, — деді Шымбай. — Бірақ адамға оның еті керек пе?

Оң жак, сол жағына қарайлап, ұлтаны шертіліп, ішіне қол сұғылғаннан кейін саптама етік те қасқыр терісінен кейін төлеңгітке қарай

жылжи жонелді. Қасаба тақияны қолына иігізіп, моншақтарын жарыққа ойнатып, үкісін үріп, мұны да ұсынды төлеңгітке. Бұл заттарды қоржынға көзімен шығарып салып жатқан Жәңгір тағы да бір кесе шайды рақаттана, Қатираға аш көздене қарап отырып ішіп, ыдысын жерге қойды да, Шымбайға бұрылды.

— Көшімнің келесі ауылы алыс па?

— Мына қарда биенің екі сауымындай уақытта жетіп қаласыздар,— деді Шымбай.

— Неше үй өздері?

— Осы, біздің ауылға шақ қой.

— Былай, елден ерек көрінетін қайсысында не бар? Қыз-қырқынның аса елеулі жасалған алқа, тана, шолпы сияқтыларын айтамын?

— Олармен араласымыз жоқ, төрем, — деген Шымбай Жәңгірдің осы ауылдан әкетіп бара жатқан зат-бұйымдарын, тегі жолшыбай қонған қыстаудан білген-ау деп топшылады іштей.

Жәңгір жантайып жатқан жерінде көсіліп, керілді.

— Тұла бойымның ауырлап бара жатқанын қарашы!

— Ат адамды арқасына алғанымен, нысанасына шаршатып жеткізеді.

— Манадан бері үйдесіз. Тысқа шығып тыныстамадыңыз...— десті ауыл адамдары.

Жәңгір жұрттың тілін алған болып, сыртқа шықты да бұл үйге қайтып оралмады. Ет пен шай арасында Қатира үйіне барып төренің төсегін салып келген. Әлгі шыққан бетінде бір төлеңгіті Жәңгірді сол үйге алып кеткен. Ауыл адамдары да үй-үйлеріне тарапты. Зоркеннің келіншегі мен Қатира төргі үйді жинап, шыныаяқтарды жуып жатқан кезде әлгі төлеңгіт келді дікің салып:

— Ей, Қатира деген келіншек сен бе едің? Тастасайшы! Төрем күтіп жатыр.

Қатира үндемей шаруасымен бола берді.

— Ыдыстарыңды жуып болғанша төрем ұйықтап қалып, байгүс-ау өзің өкінесің ғой!

— Өзім оятып аламын,— деді Қатира желке тұсында төніп тұрған төлеңгітке.

— Оятқанда, шошытып алмай, былай... негіп...

— Бар! Бар! — деп қуды оны Қатира.— Еркекті қалай оятуды білеміз.

— Ұят мәселе болды-ау,— деді Зоркен келіншегі төлеңгіт кеткеннен кейін Қатираға.

— Ештеңе де болмайды, жеңеше.

— Е, иә?

— Шайына күшала сеуіп отырдым.

— Масқара! Онсыз да басымыздан дау арылмай жүргенде өліп қалса қайтесін?

— Көп сеппеген сияктымын! — Қатира әлденеге білек сыбанған адамдай нық сөйледі. — Өлсе, бетінен жарылғасын. Артынан көріп аламыз. Өзіңіз айтпақшы, онсыз да басымыз даулы. Өлмесе, ертең түске дейін етінен ет кесіп алсаң сезбестей ұйықтап жатады.

— Әйтеуір, ауылдан аман кетсе болар еді.

Абысыны Қатира ісін күйеуіне айтып, олар түнді ұйқысыз өткізді. Зоркен қайта-қайта барып, төренің демі барын біліп-қайтып жүрді.

Жәңгір келесі күні сәске-түсте тұрды. Ол тұрайын деп тұрған жоқ еді, Бижандар келіп, солардың абыр-сабырымен оянып кеткен. Төре бұйрығы толық орындалыпты. Бейқам жатқан Сақабай малынан айырылғанға жер сабап, ойбайлап қалса керек. Осының бәріне куә төренің өз төлеңгіті.

Жәңгір тұрып, бетін шайып, шай үстінде алдағы жолын кесіп отыр. Келесі ауылға ол бүгін түс ауа жетеді. Одан арғы күні оның ар жағындағы ауылға барып қонады. Одан арғы күні ол ауылдан тағы да осы уақытта аттанады...

Шай жиналып, абысындар төменгі үйде, қазандық басында күйбеңдеп жүрген шақта ана жақтан Жәңгірдің төлеңгітімен сөйлескен даусы естілді.

— Басым неге сынып барады-ей?

— Кейде қатты ұйықтағанда да сондай болады.

— Қоржынындағы кешегі заттарды тағы бір рет көріп алшы.

Жоғарғы бөлмеден үн шықпай қалған уақытта абысыны Қатираға сыбырлады.

— Басым ауырдыны сылтауратып, мына бөлекет тағы да қалып қоймасын!

— Қалмайды, — деді Қатира. — Алдағы ауылдан алатындары барда бұлар басы жолда қалса да аттарына мінеді.

Кенет, ана жақтан төлеңгіттің “түгел екен” деген даусы естілді.

Ырсылдап жүріп киінген Жәңгір сыртқы табалдырықты қоштаспастан аттай бергенде Зоркен келіншегінің ащы үні естілді.

— Еркек басымен оянбағаны несі екен, ой-буй, масқара-ай!

Естіген құлақта жазық жоқ. Сөз өркөкірек жанның жүрегіне инеше қадалды. Жәңгір бұл ауылдан меселім толды деп аттанған жоқ. Қоңілінің бір түкпірі бос кетті. Шымбай ауылынан оның кегі өсе түсіп аттанды. Төрені қуанып қарсы алып, кимай шығарып салудың орнына, әлгі кекесін не? Елге жайылса, масқара ғой! Тоқта бөлемдер! Ісім сендермен болсын!

Бижан дастарқан басына қоңілсіз келген. Кеше кештетіп сапарға аттанғанда-ақ Жәңгірдің “түнгі ұйқымызды бұзбай, ертең

ораларсыңдар” деген сөзі кокейінде кеткен еді. Содан ол сөз жадына бір де бір сәт шықпаған. Осының әсерінен ол жолшыбай жанмен ләм-мимге келмеді, іске де үнсіз ызамен кірісті. Міне, сол күйікпен қайтып отыр.

— Бәтен қыздың моласын бұздыңдар ма? — деді Қатира Бижан алдына кешегіден қалған етті сорпасымен қоя беріп.

— Енді!

— Обал-ай! — деп қалды Қатира.

— Мен ол моланы бұзбағанда, ол менің үйімді бұзатын еді.

— Өзіңіз көңілісізсіз ғой?

— Ерте келіп сендердің ұйқыларыңды бұздым ба деп үрейленіп отырмын.

Бижан сөзінен кекесін сезген Қатира миығынан күлді де, түнде болған оқиғаны айтып берді. Осыдан кейін Бижан кенеттен көңілденіп, алдына қойған тамақты сыныра-сиыра жеп, шаршап, ұйқысы келгенін содан кейін білді.

Басы жастыққа тиген шақта-ақ ол қор ете қалған еді.

* * *

Шоңның екі әйелден сегіз баласы бар. Әсіресе үлкен әйелінен туған балаларының әрқайсысы өз алдарына бір ауыл. Өзіне ең жақын отыратын Итемгенді алдыңғы күні шақырып алып:

— Баяғы Бөкейдің немересін алып қашатын Тұрар деген жігіт қайда екен? — деп сұраған.

— Саяқ жігіт жүр-дағы осынау далада ұшарын жел, қонарын сай біліп, — деген Итемген “басқа қамы аздай, енді оны неге іздей қойды екен” деп ойлады әкесі жөнінде.

— Сол маған керек. Баянаула төңірегінде шығар. Солай қарай кісі жібер және балалар бүрсігүні маған келсінші, — деді.

Белгіленген күні балалары әке алдында отырды.

— Биыл қай жерлерді жайламақ ойларың бар?

Шоң балалары біріне-бірі қарасты. Бұл жылда қыс аяғында көтерілетін мәселе. Әке әдетте балаларының ешқайсысына да мұндай сұрақ қоймай, әуелі, өзінің қай жерді жайламақ ойы барын айтатын. Бұдан балалары “ендеше, біз де көш басын солай қарай бұрады екенбіз ғой” деп, түйіп қана қоятын. Ал бүгінгісіне жол болсын. Қашан біз оре-жайылып, бет-бетімізбен лағыппыз?” Балаларының бұл ойының түбінде шөгіп жатқан тағы да сыр болатын. Олар соңғы айларда әке ой-арманының “бәрі де Бөкейдің орыстар жағынан мөрлі қағаз алып қайтуына тікелей байланысты” деп, үнсіз бас ізей беретін. Әкесінің Бөкейдің хан болуына қарсы күресімен байланысты туған сертін балалары жақсы білетін де ашық майдан-

ға шақырмаса да оған іштей дайындалып, алақандарына түкіріп жүретін. Сол себепті бұл жолы әкеге “әдет бұзылды ғой” деп ешқайсысы да айтпады.

Шоң балаларына сырын дастарқан басында ашты. Соның өзінде де жартылай ғана ашты.

— Биыл жайлауға ерте көшеміз және бір-ақ күнде көтерілуіміз мүмкін. Сондықтан да ұсталмайтын, күнделікті күйбең өмірде ізделінбейтін мүлік-заттарыңды буып-түйіп, малды аса алысқа қуып тастамай, ауылға жақын ұстауға тырысыңдар, — деді ол.

Содан кейін балаларын билерге жұмсады.

— Әрқайсысы жиырма-отыз жігіттерін атта ұстасын. Олардың маған жетуін де кезінде сендер барып хабарлайтын боласыңдар!

Шоң балалары сол жерде атқа мініп, әрқайсысы өзіне тапсырылған билер қыстауына қарай бет алды.

Келесі күні Шоң қыстауына күтпеген адам келді — Ташкенттік кіре басы Мұхамедрақым.

— Кірсін, — деді Шоң.

Мұхамедрақым шешініп, төрге шығып, малдас құрып отырды да, өзбек тілінде амандық сұрасты. Қалған сөзін ол есікте жүрген жігіт алып келіп, ортаға қойған қымызды іше отырып айтқан еді.

— Сауда ел мен елді, адам мен адамды таныстырады, жақындастырады. Сауда әркімнің кем-кетігін толтырып, жетіспейтінін жеткізіп, іздегенін тауып береді. Сондықтан да сауда адамы тыныштықты тілейді. Сондықтан да ол әр елдің басшыларынан қолдау, қорғау күтеді, — дей келіп өзінің өткен күздегі қайтар жолында кемер белбеуін жоғалтып алғанын, соның әлі табылмай, төрт адамды биге алып кеп тұрғанын айтып тоқтады да, Шоң алдына бүйірлі көгілдір құты қойды. — Әтір, би-мырза. Сақал-мұртыңды басып, шашыңды алдырған кезіңізде мынаны жағып өтсеңіз теріңіз мүлде жетісіп қалады.

Далада болған оқиғалардың құлаққа жетуінің еш жан иешіп болмас өз жөні бар. Бір кіреден жоқ жоғалғанын, оны Бөкейдің айыпты деген адамдардың мойнына салып бере алмағанын Шоң өткен күзде-ақ есіткен. Тіпті күні кеше хан Бөкейдің сол адамдарды тағы алдырып, азапқа салып жатқаны да жеткен бұған. Ал, мына кіре басы жайдың бұл жағына соқпай отыр. Ертеңін ойлай сойлейтін сауда адамының әдеті ғой. Лайымда тағы ісі түсе қалса Бөкейдің “Шоңға барып, мені жамандапсың” деп айыптауы мүмкін-ау. Мейлі, солай-ақ болсын! “Бөкейдің дәрменсіздігін неге айтпайсың?” дегеннен Шоң не шығарады. Ол оқиғаға соқпай-ақ қойды. Ал, мына әтір — шығыстың қолға түспес іс суы — Шоң көңілін ашатын сый. Осы жерде Шоң не істеп, нендей шараға жөн беруі керек? Егер Бөкей айыпты деген адамдарға қылбұрау салса, керегеге керіп, аязға қойса,

ол хан тұқымының қараны аямайтынынан. Олар үшін, тіпті жазықсыз болса да жанды өлтіре салу, қойды алып-ұрып бауыздай салумен тең. Ал Шоңның өзі сол қарадан шыға тұрып сөйте ала ма? Рас, бұл да кісі өлтірген. Алайда, ол құрбанының айыбын мойнына салып беріп, содан кейін өлімге бұйыратын. Бұл дүниеде қолын қағар жан жоқ Шоң ешкімді де көзін бақырайтып қойып жазықсыз азапқа салған емес. Бұл жолы Шоң не істеуге тиіс? Мына кірекеш отыр “осы төртеуінің бірі алды. Алайда, қайсарлық көрсетіп аузын ашпайды” деп. Не істеу керек?

Шоң қатты ойланды. Ой тұманы көңіл асқарынан асып түсе алмай ұзақ отырды. Тұманды асқардан жел асырады. Ал мына мәселені шешу үшін де желге ұқсас бір себеп керек-ақ. Алайда, оқиға жөнінде Шоң көңілі сәулесіз, зіл басқан дүниедей тымырсық. Ол осылай тағы біраз уақытты үнсіз өткізді де алақанын екі ұрып, есіктегі кісіні шақырды.

— Қонақ ала келген адамдарды кіргізші! — Иә, кейде айыпты деген адамның отырыс-тұрысы, сөз саптасы мен көзқарасы да пәле сырын ашып қалатыны болатын.

Үйге жеті адам сау етті. Үшеуі айыптыларды алдарына салып алып келген Мұхамедрақым адамдары екен. Олар айыпты делінген төрт адамды жоғарғы бөлмеге өткізіп, өздері төменгі бөлмеде іркіліп қалды.

— Отырындар! — деген Шоң қымыз сапырып отырған жігітке кіргендерді иегімен нұсқап: — Аналарға да құй! — деді.

Төмен қарап отырған Шоң кірген бетте олардың бой шамаларын аңғара алмапты. Дегенмен, ана сирақты ұзын бойлы болса керек. Мұртты төртбақтың көзі неге жүгіріп тұр? Ана мұрны қисықтау біткен қымызды алдына қойған беті басын әлі көтерген емес, жә, онсыз да шағын құйылған қымыздан ұрттамады да. Төртіншінің селдір сақалы бар. Мұрты аузын басып кетіпті.

— Мына кісінің сендерді маған неге алып кеп тұрғанын білесіңдер ме? — Шоң Мұхамедрақымды иегімен нұсқап қойды да жалпысына сұрақ тастады.

— Былтыр ол кісінің кіресін Ертістен Қарқаралыға дейін жеткізіп саламыз деп пәлеге қалдық, би аға, — деді қисық мұрын.

— Үйде — бала-шаға, түзде — азап. Бүйткен өмірі құрсын! — Бұл — ұзынтұраның сөзі.

— Әкем сол жолға шықпа деп еді, өзімнен болды! — деп күңк етті төртбақ.

Төртінші — мұрты аузын басып кеткен басын күйзеле шайқап қойды, бірақ үн қатпады.

— Қане, бастарынды көтеріп, маған тура қарандаршы!

Сегіз көз Шоңға жамырай қарасты. Ұзынтұраның көзі жыпылық қағады, қисық мұрын шекесінен қарайды, мұрты аузын басқан

қыли ма, немене жанары Шоңның тура өзіне емес, ана бұрышқа қарай тайып тұрған сияқты. Төртбақтың көзінде зіл бардай — жанарының жоғарғы жартысы етіне еніп кетіпті.

Ал сөйлетті! Ал көздеріне үңіліп көрді! Айыпты қайсысы? Бұлар бұрын жүздесіп, сөйлесіп жүрген адамдар болғанда Шоң осы жолы айыптыны табар ма еді, қайтер еді. Мыналарды көріп отырғаны осы. Ұзынтұраның көзі туа жыпылық шығар. Төртбақтың зілдене қарауы көз етінің қалыңдығынан болар, қыли көз иесі жан дүниесінің сырын ашпайды, сол сияқты шекесінен қарауды әдет қылып кеткендер аз ба?

Дегенмен, осы төртбақ қалай? Неге ол қымыздан алмай отыр? Осынысымен шермендеге түскен адамның сырт бейнесін көрсетіп отырған жоқ па? Көздегі зіл — көңіл қайсарлығы десек, мұның айыбын мойнына қалай салып бере аламыз? Қыл бұраудың көкесінен өтсе де ештеңені мойындамапты. Енді оны Шоң Бөкейден қатты бұрар ма?

Не істеу керек?

Қандай амал бар?

Әлден соң Шоң қолын соғып манағы жігітті тағы да шақырып алды да, отырғандарды иегімен нұсқап:

— Сушының үйіне түсір де өзің қайтып кел! — деді.

Шоң тағы ойға көшті. Айыптылармен сөзге келіп, көздеріне үңілсе манағы ой тұманы көтерілер ме еді деген үмітте болған. Енді байқаса, ол асқар бауырындағы алқаптарға қарай ойысып, мүлде жер бауырлап алғанға ұқсайды. Тіпті бидің көңіл даласын жалпағынан басып алғандай көтерілер тұман жоқ.

Үй иесі үндемегеннен кейін қонақ та отыр үн шығармай. Ол мына би өзір іске тікелей кірісе қоймағанымен, соның төңірегінде ой үйіруде екенін сезіп отыр.

Қымыз құйып отырған жігіт тостағандарын жинап, тегенесін көтеріп кеткеннен кейін, есікте жүрген жігіт кіріп, бір тізерлеп отыра қалып, Шоңға сұраулы жүзімен қарады.

— Сейсекең қалай?

— Жатыр ғой ақсақал.

Шоң енді қонақ жаққа иек қақты.

— Мына кісінің бұйымтайынан хабарың бар ма?

— Бар, би аға. Сыртта өздері айтқан.

— Сейсекеңе баршы, осы жөнінде не дер екен.

— Жарықтық тілден айырылу қарсаңында екен. Мені тыңдап алды да “көк бие, көк бие” деді де қалды.

— Одан басқа ештеңе айтқан жоқ па?

— Сандырақтап жатқан болу керек. Көк биені аузына алғаннан басқа ештеңе де айта алмады.

Шоң іштей мырс етті де, тағы да бүк түсіп отырып қалды. “Көк бие, көк бие!” Жарықтық, мұнымен не айтқысы келді екен? Тегін емес-ау, осы, тегін емес-ау?” Осы сұраққа жауап табу үшін жан дүниесін сапырылыстыра бастағанында, кенет, ой тұманының көңіл аскарына қарай өрмелеп бара жатқанын сезген Шоң қолын тағы соқты — жігіт кіріп келді.

— Көк биені алып кел!

— Күп!

Шоңның киіне бастағанын көрген Мұхамедрақым да орнынан көтерілді. Олар мұздай киініп сыртқа шыққанша әлгі жігіт көк биені әкеліп үлгірген екен.

— Солай, көлденең ұстап тұр! — деді оған Шоң. Сонан соң ол айыптыларды алдырып қатар тұрғызды да:

— Мына малды танысындар ма? — деді.

— Сіздің көк биеніз.

— Иә, көк бие.

— Мұның қасиеті неде? — Шоң бәріне ортақ сұрақ қойды.

— Суалмайды дейтін.

— Иә, сөйдейтін.

— Бұл киелі мал, — деді Шоң. — Суалмайтыны да содан. Айыпты адам мына биенің астынан өтсе, сол сәтінде оның үйіндегі балашағасы құдайға барып, сәлем беріп жатады. Ал, қане, қайсысың өтесің?

Әлде ұрлыққа төртеуінің де қатысы бар ма екен, болмаса, пенде болғаннан кейін өмірде кім-кімнің ала жібін аттамайды. Әлде содан именіп тұр ма екен, төртеуінің бір де бірі орындарынан қозғалмады.

— Қане, айыбым жоқ дегендерің өтіндер! Ал айыпты болсаң мойында!

Төрт адам коздерінің астымен біріне-бірі қарады. Алайда, алға шыққаны болған жоқ. Содан кейін Шоң мана өз түйсігімен “осының сұғанақ қолынан келген ұрлық болмасын” деп күдіктенген төртбаққа келді.

— Сен от!

Төртбақ бір сәтке селт етті де, ауыр көзін төмен салып, Шоң алдына тізерлеп отыра кетті.

— Би аға, кешіргейсіз! Қызығып кетіп едім...

Манадан бері көрініске үнсіз қарап тұрған Мұхамедрақым мына тапқырлыққа қайран қалды. Осыдан кейін ол Шоңның екі әйелінің басына екі жібек сәлі салады. Шоңның үйіне бір түнеп, барған жерінде қазақтың Шоң биінің тапқырлығын аузы құрғамай айтып жүреді...

Екі күннен соң Тұрар келді. Шоң оның сәлемін алып, төрге отырғызып, бажайлап қарады да “мұрт қойып, иықтанып, сүйектері өсіп, есейе түскен-ау” деп топшылады.

— Ермегің не, Тұрар?

— Ермек... Жаз алтыбақан, қыс шілдехана аулап, ел арасында жүремін. Анда-санда ұрланып Толқынның басына барып қайтамын.

— Осы, баяғы төрені өлтірген Ысқақ қайда?

— Содан өзім де көз жазып қалдым, би аға. Әйтеуір Баянаула төңірегінде Ысқақтың не өзін, не өлігін көрдік деген адам кездестірсем не дейсіз.

— Әйтеуір сол жігіттің жоғалуында сыр мол.

Тұрар Шоңның соңғы сөзіне келісетінін аңғартып басын изеді.

— Мен сені неге іздедім деп ойлайсың, Тұрар?

— Себебін ойлағаным жоқ. Мені де керек ететін адам бар екен-ау, ол адам Шоңның өзі екен-ау, деп алдыңыздан табылуға асықтым.

— Менің жұмсаған ісіме баруға қалайсың?

— Қайда жұмсаңыз да дайынмын. Тіпті ісіңіздің сырын да сұрамаймын. Шоңның ісі болса, болды.

— Ол істі соңыра білесің. Қазір сен Төкейдікіне бар. Керегінде сол үйден табатын болайын!

— Күп, би аға!

* * *

Есіктен көрінген есаул Броневскийді Глазенап зор денесін жеңіл қозғап, түрегеліп кабинетінің ортасында тұрып қарсы алды.

— О-о, сізді көрмегеніме бірер ай болған да шығар.— Ол сөзімен бірге күлімдеп келушіге қолын ұсынды.

Броневский табалдырықтан екі аттаған жерінде өкшелерін тық еткізіп, аяғын қосып, сыптай боп тұра қалды.

— Денсаулық тілеймін, мәртебелі мырза! — Ол генерал қолын содан кейін барып алды.

— Сіз есаул атағын алған жерде алды-артыңызға қарамай шепке тартып отырыпсыз-ау?

Броневскийге есаул атағы өткен қаңтарда берілген. Соның артынша ол Бөкейге патша грамотасы мен сый-сияпатын тапсырып, ханнан ант алуға Семейға жүріп кеткен.

— Алғашқы ойым Семейдан қайту еді, бірақ шептегі казактар арасындағы кейбір көріністер ұстап қалды.— Бұл сөзін Броневский генерал кең креслосына барып отырғаннан кейін айтқан. Есаул сөзінің жалғасы барын аңғарған генерал үнсіз құлақ сала берді.

— Бөкейге байланысты шаруамыз ойдағыдай өтті. Қыр қырғыз-қайсақтарын аттандырып салғаннан кейін, Семейдағы жетінші полк тұрмысымен таныса бастап едім, оның мектебіндегі сабақ мұғалімдер ерінсе отпей, ерінбесе өтіп, үнемі жұмыс істемейді екен.

Оқуға келмей қалған балаларды іздемей, көрінеді. Бұл — бір. Екіншіден — мектепке офицерлер мен ауқатты казак балаларын ғана алыпты...

— Ал, — деп оның сөзін бөлді генерал, — полк мектептерін ашқандағы сіз бен біздің келісіміміз қандай еді?

— Жарлы казактардың балаларын алу. Офицерлер мен ауқатты казактар балаларын Омбы, Тобыл училищелерінде де оқыта алады. Тіпті Петербург пен Москваға дейін жеткізуге шамалары келеді. Енді солар жергілікті мектептерді басып алыпты. Ал жарлы казактар мен қатардағы казактардың балалары ыңғи назардан тыс қалып, өкімет ықпалын көрмей, қалай болса, солай өссе болашақта бейберекет жүріске салынушылар мен маскүнемдер де осылардан шығады.

— Да! — деді генерал өзінен-өзі. — Мұндайға жол бермеу үшін және ұлы империяның сенімді тірегі етіп өсіру үшін жарлы казактар балаларын оқытқан жөн.

— Осы іспен айналысуға тура келді, мәртебелім.

— Қолынан не келерін өзім жақсы білетін менің бұрынғы адъютантым бұл істі де көңілдегідей тындырған болар деп ойлаймын?

— Әрине, генерал мырза. Аса ауқатты казак балаларына “Омбы училищесінде оқысын” деген қағаз беріп, олардың орнына жарлы казак балаларын отырғыздым.

— Сол жарлы казак балалары ертең офицер болып шыққаннан кейін кімге борышты екенін білсе ғой, — деп әзілдеді генерал.

— Ертең ешкімді де естеріне алмай-ақ, ұлы империяға жан-тәнімен қызмет ететін болса, мен оларға риза болар едім. Өйткені, біздің ісіміздің негізгі мақсатының өзі, айналып келгенде, сонда жатыр ғой, генерал мырза!

— Да! Да! — деп келісті Глазенап.

— Келесі күні бір қызық көрініске тап болдым. Күн ызғарлы — аяз еді. Үскірік жел оңменнен өтеді. Полктың жаттығу ойындары қалай өтер екен деп, плацты көз алдыма ұстап, елеусіз жерде тұрдым. Қарасам, бір қырғыз-қайсақ ротаны казармадан шығарып алып, плацты сартылдатып, ойнатып жүр. Өзімнен-өзім танданып, жанына келсем, өзіміздің казак офицері...

— Сіз оны қалайша қырғыз деп жүрсіз?

— Басында тымақ, үстінде айқара қусырынып алған күпі, аяғында — саптама етік. Мен оны киіміне карап қырғыз екен деп қалғанмын ғой алғашқыда. Содан кейін сырымды ашпай түстен кейін офицерлерді түгелдей плацқа шақырттым. Міне, бәрі түр сапта. Жартысына жуығының үстінде қырғыз киімі. Бұлардан бу бүркырайды. Ал біздің әскери киімді кигендер жақ жүндері үрпиісіп, дірдек қағады. “Бұларың не?” деді. “Қырғыз киімі қыста жылы” дейді.

— Ол рас, — деді генерал да. — Омбы көшесінен менің салт атпен кетіп бара жатқан қырғызды көргенім бар. Етігінің қонышы сан ортасына жеткен. Яғни, тізе тоңбайды.

— Жолшыбай Песчаныйдағы алтыншы, Омбыдағы бесінші полктарға да соғып едім, ондағы мектептер жағдайы мен офицерлер киімі де Семейдағы жетінші полк жағдайынан аумайды екен.

— Яғни, — деді генерал. — Пресногорьковтағы бірінші, Пресновтағы екінші, Петропавлдағы үшінші, Николаевтағы төртінші, Семейдың ар жағындағы Семей, Өскемен, мына жактағы Бий қамалдарындағы мектептер мен казактар киімінің жағдайы да сіз айтып тұрғандай болар.

— Сөз жоқ, генерал мырза!

— Ал бұдан нендей ой шығардык? — деді Сібір казак әскерлері командашысының көріп-білгендерінен ылғи игі нәтиже шығарып жүретініне сенетін генерал.

— Қатардағы казактар киіміне карасаңыз, тіпті обал-ақ. Офицерлер мен ауқатты казактар қырғыз киімдерін ішкі қалалар базарларынан, не болмаса, тамыр қырғыздарынан сатып алады екен. Жарлы казактар мен әскери казактарда ондай мүмкіндік жоқ.

Әр қыс — оларға дозак. Осыдан кейін келіп маған әскери казактарға жылы киім дайындау ойы түсті. Яғни, шинель астарларын жүнмен сырып тіккен жөн бе, қалай? Біз әскерімізге біркелкі киім үлгісін енгізіңіз, ал өлкеміздің табиғи жағдайын назардан тыс қалдырыңыз.

— Келісемін! — деді генерал. — Әскери киімді қысқы, жазғы деп маусымға бөлмеңіз. Оның рас. Енді солай жасау керек. Тіпті қырғыз-қайсақтардың үш құлақты бас киімін де, офицерлерге тон да енгізуімізге болар.

— Офицерлер қайда барса да қатардағы казактарсыз жүрмейді. Сондықтан да тонды әскерге түгел енгізген жөн болар.

— Онда қатардағы казактардың да қысты күндері киетін киімдерінің астарын сырып беру керек. Ал тонды алыс сапарларға шығарда ғана беру керек болар.

— Мұныңыз ақыл, генерал мырза, — деген Броневский тағы да ұмсына түсті. — Сіз саптама етік пен тымақты да енгіземіз дедіңіз. Сырт қарағанда казактарымыз қырғызға ұқсап кетпей ме?

— Ол киімдердің үлгісін өзгертуді сізге тапсырамын.

— Құп, генерал мырза! Содан кейін, әскерді келесі қысқа дейін жылы киіммен қамтамасыз етіп үлгеру керек болар?

— Мен штабқа дереу смета жасатамын да, оны канцелярияға тапсыртамын. Келесі қыста барлық Сібір әскерлерінің буы бұрқырап жүретін болады. Сіз шептерден көп нәрсе аңғарғансыз. Ракмет! — Осыдан кейін генерал бұл әңгімені тәмамдадық деген қимыл

жасап, стол тартпасынан бір парак қағат алып шықты. — Мен былтыр Сібір корпусы әскерлеріне офицерлердің жетіспейтінін айтып, Петербургқа қатынас қағаз жолдағанмын. Империяның шығыс шекарасының берік болуы үнемі есінен шықпайтын ұлы қамқоршымыз, патша ағзам, бізге офицер санын тағы да он тоғыз адамға көбейтуге рұқсат беріпті.

— Бұрын Сібірдегі шептерде отыз бір ғана офицер болушы еді ғой?

— Енді толық елу.

— Патша ағзамнан келіп түскен қағаздарда, әзірше, қырғыз-қайсақ даласының жол бойларын ғана қағазға түсіру үшін топографтар, кен орындары мен тұзды көлдерді зерттейтін отрядтар аттандыру жөнінде де нұсқау болатын. Мен өтініш қағаздарымда осылардың бәріне офицерлердің жетпейтінін айтқанмын. Енді патша ағзамның нұсқауларын толық орындауға болады. — Генерал қолына басқа паракты алды. — Матвей Никулин деген дьяктан хат. Ол хатын әдеттегі діни тілмен “Әкесі, ұлы және әулие рухы” деп бастапты. Ал одан әрі қарай өзінің және бала-шағасының түгел қырғызша жақсы білетінін, Ертістің ар жағындағы басурмандарды шоқындыруға кірісетіндігін айта келіп, генерал одан әрі қағазға қарап оқыды: “Осы жазда Баянаула деген тауға семьяммен көшіп барып, христиан дінінің туын тігіп, сол жерді қырғыз-қайсақтарды шоқындырудың кіндігіне айналдырсам ба, деген ойым бар. Менің ойым Тобыл, Омбы шіркеулерінің басшыларынан ықылас тапты. Осы жөнінде әскери басшылықты да хабардар етіп қою мақсатымен жазылып отыр бұл хат”. — Генерал басын көтерді. — Қырғыз-қайсақтардың нанымы жөнінде білетініңізді айтыңызшы?

— Бұлардың тұрмыстық әрекетінің бәрі мұсылман дінінің шариғат деген заңы бойынша жүреді. Бұл заңның уағыздарын қатан ұстауды қожа, молдалар бақылап отырады. Қожа, әдетте, арабтан шығады да, далаға оңтүстіктен келеді. Түркістан қаласы қожалардың кіндігі болып саналады. Өйткені, онда бір кезде өмір сүрген Әзірет сұлтан деген бас қожаның мавзолейі бар. Ал молдалар, әдетте татарлар мен башқұрттардан шығады. Уфада ма, Орынборда ма, соларды дайындап шығаратын арнайы оқу орны болу керек.

— Мына хат жөнінде не айтар едіңіз?

— Басқа наным адамдарын православие дініне тарту жөнінде миссионерлік қоғамның өз жөні, басшы мекемелері бар. Сіз бен бізге тек нәтижесін күту ғана қалады.

— Дегенмен, осы миссионерлер батыр да батыл жандар.

— Өздері ұстанған діннің нанымдарын әбден мойындап, оған біржола берілген жандар ғой. Әйтпесе, уәзі мол жат ортаға бала-шағасын апарар ма?

— Меніңше,— Генерал соңғы ұстап тұрған қағазын көтеріп қойды.—Мына Матвей Никулин христиан діні уағыздарын ақылды жолмен жеткізе білсе, қадамының сәтті болуына сенуге болады. Ал Иисустың кереметтерін айтып, таңдандырамын десе, онда сол жақтан қарақан басын аман алып шыққанына куанар.

— Мына сөзіңізге карағанда Иисус кереметтеріне сенбейтін түріңіз бар ма, қалай? — Бұл сұрағын Броневский езу тарта тұрып қойды.

Есаулдың бетіне қарап Глазенап та жымыды.

— Иисус Мариядан туады. Мария — адам. Яғни, оның баласы да адам. Сол адам теңіз бетімен қара жерді басқандай-ақ жүріп кеткен...

— Ол дүниеге құдай болу үшін келген ғой, мәртебелім.

— Иә, Иисусты құдай дейді. Ал адамдар оны креске керіп өлтіреді. Қандай логика бар?

— Мүмкін қырғыз-қайсақтар Иисустың кереметіне сенер. Бәрібір онымен бетпе-бет кездеспейді ғой.

— Жарайды! — деп генерал қағазын үстел үстіне қойды.— Матвей дьяктың жолы болсын? Ал өзіңнің жуық арадағы жоспарың қандай?

— Әуелі, Сортаң көлдер шебіндегі полктарды шолып шығу. Ертіс шебіндегі әскер өміріндегі кемшіліктердің онда да қайталанып жатуы мүмкін ғой?

— Әбден! — деп келісті генерал.

— Оның алдында бір айдай осында болып тындыратын істерім бар. Сізбен сол жөнінде ақылдассам ба деп едім, мәртебелім.

— Құлағым сізде.

— Цин империясы мен Қокан хандығы қырғыз-қайсақ даласын билеп-төстеушілерге ықпал жүргізбеуге тырыспайды деп ойламаймын. Сондықтан да Уәли, Бөкей хандар мен Шоң бидің жанына сырларын тартып тұру үшін бір-бір жансыздан қойсам ба деп едім.

— Жансыздарыңыз ар жаққа жансыз өтуге тиіс болар деймін?

— Сөз жоқ. Сондықтан да мен Бөкейдің жанында Арсланбек деген тілмаштың болуын ұйымдастырдым. Шоңға қырғыз-қайсақ тілін жақсы білетін есаулды әскерден қашқан қатардағы казак ретінде жіберсем бе, деймін. Ал Уәлиге кімді қалай бағыттауым керектігі Сортаң көлдер шебіне барған сапарымда есіме түсер. Сыбайлас сыбайлас болғандарымен жан дүниелеріне үңіліп отырсақ, олардың ойлары мен қадамдарына қарай біз де әрекетке құлаш сермер едік.

— Әбден орынды.

— Биыл Коряков тұсында казактарды қырға шығарып, базар ашу ойым бар.

— Сіз сыбайлас ханмен Семьяр арқылы байланысып тұрмаушы ма едіңіз? — Генералдың бұл сұрағында “базарды да сол тұстан неге ашпайсыз?” деген астар бар еді. Мұны түсінген Броневский:

— Ол тұста карбас¹ жоқ, мәртебелім.

— Түсіндім, — деді генерал.

— Сонан соң, даланың Коряков тұсында Қалқаман деген тұзды көл бар. Қаратікен тұз. Сол көлден тұз алуға кіріссек?

— Қайсысына қашан кірісуді белгілеп отырсыз?

— Тұз алу үшін казактарды Ертістің ар жағына май айының екінші жартысында шығара беруге болар. Ал базарды сентябрьдің бірінші жартысында ашпақпын. Бұл кезде қырғыз-қайсақтар малы әбден тойынып болады және оздері қыстауларына қарай жылжып, күздік отқа келеді.

— Базарға казактар не шығарады?

— Далада жоқтың бәрін. Шеге, балта, күрек, шалғы, ине-жіпке дейін. Ал қырғыздар мал, жүн-жұрқа, тері-терсек... дегендей. Бұл қадам екі жақтың да жоғын табуға көмектесер еді.

Генерал ойланған пішінде самайын сипап, үнсіз қалды. Не әңгіме-дүкен құрып отырған адамның пікірін ұнатпағанда, не өзіне тосын ой туғанда өстіп қалатын әдеті. Броневский бастығынан осы екі құбылыстың бірін күтті. Генерал әуелі түрегеліп, кабинетінде екі-үш қадам жасап алды да, есаулға шұғыл бұрылды.

— Сен алыста, шептер бойында жүрдің. Ал мен өз бетіммен бір іске баруға тиісті болдым. Патша ағзамға Россияның шығысындағы құралды күштер жөнінде ақпар беріп, сол қағазда шептерді алға қарай, әлде болсын, екі жүз-екі жүз елу километр жылжыта түсуді ұсындым.

— Бұл асығыстық неден туды, мәртебелім?

— Қокан хандығының әскері де солтүстікке қарай сонша километр жылжып, Шу өзенінің бойына жетіпті.

— Әдетте, мемлекеттердің сыртқы саясатында басып алу болады да және қосып алу саясаты болады. Қырғыз-қайсақ халқы Россияға қосылуды өзі ниет еткен. Бойымызға бес қаруды түгел асынып, жетіп барсақ, ол — басып алу болар еді. Қокан Шуға осы тәсілмен келген.

— Егер қырғыз-қайсақ халқы Россияға өз еркімен қосылған болса, онда біз Ертістің оң жағында жүз жылға жуық неге отырмыз?

— Далаға баруға біздің өзіміз дайын емеспіз ғой, мәртебелім. Осы жөнінде сізбен бұдан бұрын да әңгіме-дүкен құрсақ керек. Шептердегі әскерді жаңа жетілдіріп жатырмыз. Казактар жаңа ғана сауаттанып келеді. Егер өз қатарымыздың тәртібін нығайтып, оқи,

¹Бірнеше қайықтың басын қосу арқылы жасалған паром.

жаза білетін болып барсақ далаға, оның тұрғындары бәрін біліп тұрған казактарды үлгі тұтып, бізге қарай өздері-ақ ұмтылар еді.

— Қокан хандығының Шуға жеткен әскері шетінен сауатты деп ойлаймысыз?

— Далаға бару жөніндегі олардың мақсаты басқа да, біздің мақсатымыз басқа.

— Сауат ашып алу ұзақ процесс. Далаға барудың одан тезірек жолы деп нені ұсынар едіңіз?

— Базарды! Сауданы! Бетпе-бет келіп, көзбе-көз саудаласып, алым-берімді қолма-қол жүргізген екі халық, әуелі, жүзбе-жүз танысады, тамырласады. Ертең далаға бара қалғанымызда “Мыналар кімдер? Қайдан келе қалды?” деп емес, өзінің байырғы танысындай қарсы алады. Осының алғы табалдырығы базар болмақ.

— Егер сентябрьге дейін патшадан хабар келмесе, базарыңызды аша беріңіз.

— Күп, мәртебелім!

Броневскийді кабинет есігіне дейін генералдың өзі шығарып салды да, бір қолын тұтқаға салып тұрып екінші қолының саусағымен есаулды кеудеден түртті.

— Биыл күз, нақты уақытын жақындағанда айтамын. Бий шебіне инспекторлық сапармен шығу ойым бар.

— Түсіндім, мәртебелім, — деді Броневский. — Мен де сол шамаға уақытымды бос ұстауға тырысайын.

— Ал, сау боласыз! — Есікті генерал ашты.

* * *

Тау-тас, адыр-төбе біткеннің күнгей жақтары көгеріп, коленке жақтарындағы қар еріп, бусана бастаған шақ. Жайлау деп аталатын қазақ даласының жаппай қозғалысқа келетін уақыты жақындап қалған. Бөкей осы жайды ақылдасу үшін балаларына кісі жіберіп отырған күндерінің бірінде, кенеттен, төбесіне жай түскендей хабар алды. Шоң ерте көшіп барып, Нұра алқабын басып алыпты. Бөкей жылда барып, ақшағала үйлерін тіктіріп қоятын Жонның шығыс жағында Шоңның өзі отыр дейді. Бұл неткен сорақылық десеңізші! Бөкейдің төре кезінде мұндай қылықты көрсетпей келген Шоңның енді істеп жүргені ханды басынуы ғой! Жок, бұған Бөкей жайдан-жай қарап отырмайтын шығар! Сүйіндік ұрпағын жайлауынан қуып шығуға қалың қаракесек жетеді, иншалла! Енді Шоң бұзақыға күш көрсетпесе болмас!

Балаларының басы қосылғаннан кейін Бөкей жайлау мәселесін сөз қылуды былай қойып, сол жайлауды қайтып алу жағын қарастыра сөйлеп еді, балалары ереуілдеп шыға келді.

— Куу керек оны Нұра бойыңан!
— Шонды әкесі Едігеге таныту керек!
— Ол сорақыны хан алдына байлап-матап әкелу керек!
— О заман да, бұ заман би хан жайлауын тартып алыпты деген не сұмдық!

— Дерсу атқа кону керек!

Есім қолын көтеріп, бір тізерлеп түрегелді.

— Тоқтай тұрыңдар, шуламай, түге! Қазір барып күш-қаһарымызды Шоңға түгел төгетін болсақ, орыс жағы не дейді? Бөкей хан болмай жатып, қан токті демей ме? Бұл сорақылықты Ертістің ар жағына жеткізбей, мәселені айқай-шусыз тындыруға тырысайық. Әуелі Шоңға кісі жіберіп, “ақылға кел” дейік. Өзінің ежелгі жайлауы Итемген, Мамай көлдері жағына, әзір ешкім ат басын салмай тұрғанда көшіп ал дейік.

— Мен барайын, — деп Шыңғыс лып етті.

— Болмайды! — деді Бөкей. — Тореден ешкім бармайды!

— Өзінің төре атаулыға қаны қас-ей! — Жәңгір де кіжініп қалды.

— Иә, төре қай әкесінің көрін қазыпты...

— Оны сендер жаңа біліп отыр ма едіңдер?

— Тұра тұрыңдар! — деді Есім. — Тіленшіге кісі салу керек.

— Е, оны қойыңдар!

— Ендеше, Өскенбайға...

Былтыр әкейдің хан болуын қолдап хат жазсын деп Шоңға жібергенде, Өскенбай түк бітірмей қайтқан.

“Шонды көндіру үшін Өскенбай сияқты белді рудың биі жүз сапар жасау керек. Ал бір сапарға анау көнбейді екен, ендеше ешкімді де жібермеген жөн”. Осылай ойлаған Бөкей қолын көтеріп, балаларының шуын тоқтатып алды да:

— Елдеріңе барып отыз жігіттен атта ұстандар! — деп бұйырды. Балалары тарағаннан кейін Бөкейдің үстіне Сәлім кірді.

— Хан ием, мына жағдайда сізді жалғызсыратпайын деп...

Бөкей “қоңіліңе рақмет!” дегендей басын изеп қойды. Отыра, таспиғын үнсіз тарта бастаған Сәлім әлден соң, қозғалып қалды.

— Бұл ханға да, халыққа да қырсық болды ғой.

Оның Шоң жөнінде айтып отырғанын білген Бөкей басын изеді.

— Енді не лаж бар? — Сәлім оқиғаны Бөкеймен бөліскен адамға ұқсап, басын шайқап қойды.

— Сіз барып, сөйлесіп қайтсаңыз қайтеді? — деді Бөкей кенеттен.

Сәлім бір сапармен Шоңның алдында болып еді-ау. Сол жолғы бидің ызбарлы жүзі әлі көз алдында. Іштей Шоңмен жолығудан жүрексініп отырса да, бұл мәселедегі өзін дәрменсіздігін Бөкейге сездіргісі келмей, бетіне тік қарады:

— Сіз Омар ханға кісі жіберіп, әскер алдырыңыз.

Бөкей Шоң бұзықтығын тыю үшін айла-шарғының неше түрлісін ойлап отыр еді, ал Омар ханды көмекке шақыру басына мүлде кіріп-шықпаған. Әлде осыдан ба, Бөкей Сәлімге одырая қарап тоқтады да аз-кемнен соң барып сөйледі.

— Сонау Қоканға кісі жеткенше...

— Омар хан қазір Түркістанда. Әскері ұшқыр.

— Менің адамым жетіп, Омар әскері келгенше бір айдан астам уақыт өтері кәміл. Оған дейін Шоңның қыруар малы жайлауды тықырлап бітіреді ғой.

— Сіз хан ием, бір жылмен ғана өмір сүріп отырсыз ба? Содан кейін сіздің хандығыңызға қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заманды Қокан күші орнатып береді.

Бөкей басын шайқады.

Сәлім Омар тапсырмасын көтеру әлі ерте деп санайтын. Елде хан бетіне қарсы шығушылар табылмай қоймайды. Бұл әуелі сондайлармен мәмлеге келіп, Ертіске дейінгі даланы уысына әбден қысып алсын. Іске содан кейін кірісуге болар деп ойлайтын. Сол себепті Қокан әскеріне байланысты ойын екінші рет қайталамай тоқтады. Дегенмен, ертең бұл мәселені алдына көлденең тастай бергенде ханға тосын болмау үшін мәселенің төбесін көрсетіп қойған да артық емес деп, Қокан әскерін шақырту жөніндегі ұсынасына өкінбей тоқтаған.

* * *

Шоң түнеукүннен бері балаларының үйінде бөгеп жүрген Тұрарды бүгін шақыртып алды. Төбе бидің төрінде Үкібай ғана отыр екен. Тұрар екеуіне де сәлем беріп, киіз үйдің оң жағына, Шоңға қарсы қарап отырды.

— Тұрар, шырақ, сені осыншама бөгеуімнің сыры бүгін ашылды, — деді Шоң иығын көтере түсіп. — Бөкей бізбен соғысуға қол жинап, келейін деп жатыр. Бұл жолғы айып бізден. Алайда, біздің айыбымыз Бөкей айыбынан туған. Ал мақсатымыз — ханды мойындамау. Бөкей қанша қолмен келеді деп ойлар едің өзін?

Тұрар бірден жауап бере қойған жоқ. Әуелі саусақтарын басып, қаракесек руының тармақтарын санай бастады да:

— Он екі рудың әрқайсысынан жиырма-отыз жігіттен жинап қалар, — деді.

— Үкібай екеуіміз де солай шамалап отыр едік. Ал біз оншама адам жинай алмаймыз. Сол аз адамымыздың басында сен тұруың керек.

— Төртұлы да біраз адам шығара алар еді, — деп тоқтады Тұрар.

Жігіттің мұнысында, алдымен, би ұсынысына мойынсұнғандық болса, екіншіден, қолына тиетін әскерінің амын ойлай бастау бардай.

— Шорман елу шақты жігіт жеткізуге тиіс. Бәсентін қатыспайды,— деді Үкібай.

— Жігіттер Ботақараның тасасында. Бар! Таныс. Әлігінде ғана Бөкейден адам келіп кетті. “Жайлауымды босат! Босатпасаң, кездесер жер Нұраның Ащысу сағасы. Уақыты — ертенгі сәске” депті. Сол сәскеде сен аталған жерге алдымен жетіп, хан қолын күтіп ал. Ұраның — “Төртұлы!”

— Қолым аз деп ойлама, Тұраржан,— деді Үкібай. — Біздің жігіттер қараның қамы үшін сойылдасса, қаракесек жігіттері хан үшін. Ал хан үшін басын қиғысы келетін қараны мен білмеймін. Қаракесек жігіттерінің селсоқ соғысатыны көміл. Сондықтан да бірден шымыр кіріс және мынаны ұмытпағаның жөн: Бөкей қаракесек жігіттерін өлімге айдап отырса, Шоң Төртұлы жігіттерінің есендікте болуын алдын ала ойластырып қойған.

Шоң Үкібай сөзін бас изесімен құптады да, сол бас изесімен Тұрарға сөт сапар тілеп қалды.

Тұрар кеткеннен кейін есіктегі жігіт кіріп, Жанақ ақынның келгенін хабарлады. Шоң “кірсін” деген белгі берді.

Жанақ — Жаңабатыр баласы, ақын. Жасы елудің ол жак, бұл жағындағы, шокша сақалды, бүйрек бет, төртбақ адам. Шоң онымен талай жолыққан, талай тыңдаған. Кеше Шоң оны есіне алып, ауылына кісі жіберген. Сол Шоңға бір тізерлеп келіп, қос қолдап сәлем беріп, Үкібайдан төмен отырды.

— Сіз шақырды деген соң, би аға...

— Осы сенің ақындығыңмен бірге сынықшы, емшілігің де бар емес пе?

— Е, құдай берген өнерді жоқ дей алмаймын, би аға.

— Өнеріңнің бәрі керек болып тұр, Жанақ. Осынау өңірде не болайын деп жатқанынан хабарың бар ма?

— Жігіттер алдыңғы күннен бері атқа қонып, ауылдан ауылға шапқылап жүргендерін де естігенмін.

— Қыран қартайса да, қыран болып қалады екен,— деп қойды Үкібай.

— Қаракесек жігіттеріне Сәлім кожа бата беріпті деп жүр біздің жақта.

— Қыран жем алса, өлімтігіне құзғын үймелер.— Үкібай бұл сөзді айтты да үй иесіне қарады. Шоң “тауып айттың” дегендей бас изеді. Бұдан қанаттанып қалған Үкібай ойын жалғай берді.— Қазақ балалары бірін-бірі өлтіреді, мерт қылады. Ол қожаның шымбайына батар ма? Жазатайым қаракесек жігіттері жеңе қалса, ертең ол:

“Менің батамның арқасы. Құдай тағала қуат берді!” деп Бөкей көзіне бір түседі ғой.

Шоң бұл жолы да бас изей салып, артық сөзге жоғын аңғартты. Мұны түсінген Жанак көтеріле берді.

— Сойыл соғуға бұлшық етім тарқалды, атқа отыруға аяғымның серіппесі әлсіреді. Сонда да халкым таныған ақын атыма кір келтірмеуге тырысамын!

— Жігіттерге соғысқа дейін жырынмен, соғыстан кейін емінмен дем бер.

— Құп, би аға!

Жанак сыртқа шыққан беті сөреге дейін домалаңдап жүтіріп жетіп, атына мініп, Ботақараны бетке ұстап шаба жөнелді. Мына екі жүз қаралы жігіт Нұра бойынан тал қиып, жонып, оны шиге ұксатып тоқып, сапырылысып жүр екен. Әр жерде он-он бестен матаулы ат. Одан арғы киіз үйлер алдына жерошақ қазылып, қазан көтеріліпті. Мал сойылған, әйел жүтірген, ит үймелеген. Тұрар жүр жігіттердің әр тобының ортасына бір кіріп, бір шығып.

Төртгүлі жігіттері Жанакты бірден танып, қоршап алды. Қайсысы болсын, ақын қолын ұстауға тиісті болғандай, амандасу біраз уақыт алды. Жігіттердің жабырласа келіп, сөлем беруінен көңілі тасыған ақын жанында тұрған жігітке:

— Домбырамды әкелші! — деді.

Жанак домбырасын жанынан тастап корген жан емес. Қоржынынан сағасы шығып тұратын аспапты мыналардың талайы корген. Сөйткен ақын мына оқиғаның басына құр қол келсін бе? Әлгі жігіт жүтіріп барып, алып келіп, қолына ұстатқанда Жанак тік тұрған қалпы домбырасының күйін келтіріп, қағып-қағып жіберді де, тамағын кенеп алды.

Қазаққа хан атаулы қырсық болған,
Жұрттан жырып, алдымен, қарны толған.
“Аузыма тәттіңді, астыма сұлуыңды” деп,
Төре атаулы желкеңе әбден қонған.
Ындыздары түбі жоқ күбі деймін,
Меселі қайтпайтұғын сірі деймін,
Ішіңе кіріп кеткен ұзын құрттай,
Қан-сөліңді сығымдап, жеді деймін.
Күн бар ма осы азаптан, ей, құтылар?
Басқанда еңсемізді түншықтырар.
“Құдай берген төбеңе төремін” деп,
Арқамызға жайдақтап мінді қулар.
Бір істі, әділ екен, Шоң басталды,
Ер соңына, мен білмеймін, еш басқаны.
Төрелердің айтатыны рас болса,

Жой өзін де құдайымен бірге бісе!
Нұра жақтан көз алмас қара көздер,
Өркімнің көкейінде дара көздер.
“Жендік” деп арсалаңдап енді баршы,
Қалайша көнбес екен дана көздер!

Жігіттер гу ете қалды. Аруағы екі иығына қосымен қонғандай қанаттанып, пірленіп алған ақын тұрған жерінде малдас құрыш отыра кетті де, домбырасын безілдетіп-безілдетіп алды. Осы кезде төңірегіне тоне кеп жайғасқан жігіттер арасынан біреу дауыс берді.

— Жанақ аға, өмірде көргеніңіз көп. Қандай қыздан қашу керек, қандай қызды құшу керек, айтыңызшы, — деді.

Жанақ сұрақ иесіне көзін қулана қысып қойды да шалқақтап алып, ашық даусын әуелете көтерді-ай кеп:

Жігіттің жақсы жары қанаты ғой,
Өмірлік кесе тозбас жанаты ғой,
Сіз-біз деп үш бұралып, үйден шықса,
Жігіт те күнде алғандай болады ғой.
Жігітті жаяулатар ат жаманы.
Емес пе, жақсы жігіт ел қорғаны.
Шабан ат, жаман қатын қажытады,
Жігіттер, еске алыңдар осы араны.
Жігіттер, есте болсын осы сөзім:
Қарап ал, ең алдымен, екі көзін,
Екі көз тас төбеге біткен болса,
Сатып ал ондай қыздан өзінді-өзің.
Кей байтал тістеуік те, тебеген де.
Алды-артына жолатпас мезеген де,
Ақ бетінде дөңгелек қызыл тұрса,
Көрінбе оған, жатып ал кебеженде.
Жылқыда жүйрік те бар, шабан да бар,
Қыздарда жақсы да бар, жаман да бар,
Түрік ерін ешкімге опа бермес,
Жігіттер, осы сөзді тағандап ал.
Жарың сенің оймақ ауыз сұлу болсын,
Аздаған аңқаулығы жөне болсын.
Ақыл иесі, парасат кез болса егер,
Сол түзетер, ей, жігіттер, ердің қосын!

Нұра алқабы қыран-топан күлкіге толды. Орнынан қозғалайын деген бір жігіт жоқ. Бәрі де ауыздарынан сілекейі ағып, ақыннан көз алмай қалыпты. Осы кезде ауыл жақтан шауып келген салт атты түгелдей түскі тамаққа шақырды. Алдымен түрегелген Жанақ:

Жігіттер, ас адамға — арқау деген,
Өлең, шіркін, жаныңа байлау деген,
Ас қашып, өлең қалса, ол да шатақ
Мұныңыз қарынды жай алдау деген! —

деді де алға түсіп берді. Соңында — жалпағынан жылжыған дүйім жігіт.

Түстен түннің бір мезгіліне дейін Жанақ бұл жерден кеткен жоқ. Ақын төңірегіне жанадан келіп қосылғаны болмаса, бұрынғы жігіттердің бір де бірі шетке шықпады. Артқылары алдыңғылардың желкесіне мініп, Жанақты өзеурей тыңдайды. Ал ақын жігіттер өсіне ертеңгі шайкасты салып, бұрын өткен ел қорғау, жер қорғаудағы бабалар тарихын, күресін, жеңісін мадақтап, оны мына жігіттердің кіндік қаны тамған жерлермен байланыстырып, ойын бір қайырғаннан кейін, келесі күннің оқиғасын мызғымастан қарсы алуға қайрай түскен еді.

Жасыбай батыр екен ту көтерген,
Басшы қып талай жігіт соңына ерген.
Тау жолымен аңғал батыр келе жатса,
Садақпен жасырын қалмақ тартып берген.
Жол салған, тасты бұзып, Жасыбай ер,
Әркімнің ертеден-ақ аузындағы ер.
“Шойындының”¹ жағасында батыр өлген..
Атапты содан былай “Жасыбай” көл.
Осы көл тамам тастың арасында,
Мұнарлы бұлт ілінген тау басында.
Айнала сәлем берген секілденіп,
Іліл әр түрлі ағаш түр қасында.

— Жасыбай көлі бұрын неліктен “Шойынды” атанған?

Шын сөз қиыстырса, келеді ебі,
Болған іс бір айтылмай қалмас, тегі,
Аң қуып, таудан құлап, суға кеткен,
Қалмақтың Шойын батыр деген бегі.
Ол күнде Баян тауын қалмақ алған,
Қорым қып, әр жерлерге белгі салған.
Тұлпардың екпінімен суға құлап,
Атанып “Шойынды көл” содан қалған.

¹Жанақ өлеңдеріндегі жер аттары тырнақшаға алынған.

— Осы, Баянауланың басынан бұлдырап көрінетін тауға “Қалмақ қырған” аты тегін қойылмаса керек?

Жанақ осы жолы домбырасын шертпес бұрын сұрақ иесіне қарап алды.

— Ол таудың аты “Қалмақ қырған” емес, “Қалмақ қырылған”. Оның мәнісі былай:

Бұрындар талай қазақты қалмақ алған,
Әр жерде соғыс қылып, қырғын салған.
“Құба қалмақ барында мал жинама”
деген сөз мақал болып содан қалған.
Ол таудың негізгі аты “Серектас”-ты
“Серектас” қонысқа де керек тас-ты,
Күш алған екпін, шіркін, жан қойсын ба?
Баяннан соң жау оны паналапты.
Жетіпті “Серектасқа” қалмақ қолы,
Бекінген екен дейді тау-тас толы.
Есітіп бұл хабарды келген дейді,
Бөгенбай, Олжабай мен Малайсары.
Бет қоя, өз жеріне қашқан қалмақ,
Батырдың тізесіне кім шыдамақ?
“Серектас” деген есім былай қалып,
“Қалмақ қырылған” аты содан болмақ!

— Мына сырттағы алқапқа “Шүршіт қырылған” деген ат қайдан қойылып жүр? Шүршіт қайда, біз қайда?

Қосуға “Шүршіт қырылған” жері жырақ.
Естуім көп, айтуым шағынырақ.
Баянға кім қызықпаған — өсем тауға,
Шүршіт те келсе керек бұрынырақ.
“Алақай, оңай олжа” деп қуанып,
Әр жерге ие бопты шүршіт, қалмақ.
Қазақтың батырлары айқасып қап,
Аталуына осы оқиға себеп болмақ.

Жанақ түннің бір мезгілінде белін жазып, аяғын көсіліп, домбырасын тағы безілдетіп алды да иегін көтерді.

Жігіттер, енді алыңдар тыныштық-дем.
Ертең ше? Айқас болар алатын жем.
Түс көріп, рақаттанып ұйықтасаңыз,
Білекке күш жиналар өлшеусіз-кем.

Көрсетер ерлік ісін кезек келді,
Аянбай сойыл, шокпар сілте енді.
Қазақта тағы туар бір Жанағың,
Ұрпаққа жыр қып айтар сендей ерді!..

Ұрпақтан ұрпаққа қалған аңыз-өңгімеге қарағанда, ертенінде күн қып-қызыл қанданып, үлкендігі тай табақтай болып атыпты дейді және ол соғыс бізге “Шоң соғысы” деген атпен жетіпті.

Сөске түсте Ащысу жазығына батыс жактан Төртұлы қолы, шығыс жактан Бөкей қолы жетіп, араларын аша келіп тоқтапты. Екі жағы да сұсты. Түгел дерлік сойыл, шокпармен қаруланған. Сырттан қараған адамға Бөкей қолының, Шоң қолынан екі есеге жуық коптігі аңғарылар еді. Оның үстіне дала желі “қаракесектер жағына тағы келіп қосылатындар бар” дегендей ызындайды. Ал Төртұлы жағының көлемін бір көбейтіп, күшке күш қосып тастайды-ау деген Шорман бастаған қаржас қолы бөгелуде. Мына жігіттер осы жазыққа келер алдында Үкібай кеше Шоң үйінде айтқан ең соңғы сөзін бұларға да жеткізген. Тас-түйін болып тұрған Төртұлы жігіттеріне саны жағынан аз болса да сол медет.

Төртұлы шебінен, кенеттен, күрең атты адам шыға келді де домбыра ұстаған қолын көтеріп, шептің ана басына дейін шауып барып, қайта бұрылып кеп, қаракесек жігіттеріне қарсы қарап тұрып, домбырасын қакты. Бұл Жанак еді.

Уа, қауым, Сәлім қайда, қожа қайда?
Бар болса, бері шықсын алғы жайға.
Бір қазақты бір қазаққа айдап салған
Арабты жіберейін Меке-жайға!
Байқаймын, Сәлім қожа жоқ араңда,
Келмесін біліп еді өз санам да,
Қожаның әдеті ғой түрткі салып,
Өзінің бұға қалатын бұта-сайға.
Жарандар, ерік берме қожаларға,
Қожалар айналыпты тажалдарға,
Қазақты қожа-төре күнде алдайды,
Залым қып жаратқан соң, амал бар ма?
Талапкер жігіттерім, іс біліңдер.
Дем салып, қожекенді үшкіріңдер!
Сүннатын пайғамбардың күнде айтады
Бас салып, ұстап алып, піштіріңдер!

Бетпе-бет кездесіп, қабақтарынан ызғар жауған екі шеп қосыла күлді. Осы тұста қаракесек жағынан бір ерек дауыс та саңқ еткен еді:

— Ку, мына заржақты! — Бұл Жәңгір болатын. Алайда, оған елең еткен жан болған жоқ. Енді Жанақ атын тебініп, шептің Жәңгір тұрған тұсына жетті:

Тас бауыр, тым қатыгез төре екенсің,
Кезікпей зор адамға жүр екенсің.
Аспан ашық, желсізде соғыс салсаң,
Ку бас боп, жұртта қалар неме екенсің.
Ұзамай бұл дүниеден қараң батсын!
Үш жүздің аруағы сені атсын!
Шыға алмай осы соғыстан аман-есен,
Мерт болып, семіз етің арам қатсын!

Бұдан кейін Жанақ төре жағының айбатына назар аудармай, ат үстінде түрегеп тұрып, екі қолын екі жағына жайып, тақпақтата жөнелді:

Қазақ-ау, есінді жи, бермен қара,
Соғыс деген бұл неткен шара!
Қожа мен төрелер ғой айдап келген,
Алты алас, бес берес жоқ арамызда.
Өрі кетсін, қатал соғыс түсі суық!
Соғысуды басыннан түсір қуып.
Жер жастанарсың оны да еш ұмытпа,
Оған тек төре-қожа болған құнық.

Үш төре атойлап Жанаққа ұмтылғанда, мына жақта Шыңғыс өз жігіттеріне айқай салып жатты:

— Соғысты бастаған біз емес, Шоң! Шоң Нұраны жайлап алмаса, біздің онда не шаруамыз бар?!

Екінші жақтан тағы бір дауыс естілді:

— Сендерді төрелер неге жинап әкеп тұр? — Бұл ортаға алтын жалды күреңін көсілте шыққан Үкібай еді. — Шоң — қазақ! Өлке түгел қазақтікі! Бокей — кірме. Ал кірмеге құдай тағала жер нәсіп қылмаған. Жер қазақтікі екен, ендеше, ол Шоңдікі! Шоң өз жеріне келді деп кім айыптай алады? Тек жерсіздің ғана күндеуі мүмкін. Сонда сендер кім үшін, не үшін соғысайын деп тұрсыңдар? Кірме үшін өлімге бас тігіп тұрсың. Ойлан, ағайын! Туыс ретінде сені мен біздің мүддеміз өзге. Қара қараны қансыратар. Одан ұтатын кірме! Үйінде бала-шағаң отыр жылап, әке-шешен отыр зарлап! Қайт! Қуант соларды!

Жанақты қамшының астына алып қуып тастаған төрелер арасынан Жәңгір шықты алға, атын тебініп:

— Ей, Үкібай, не шатып тұрсың? — деген дауысымен бірге ол қамшысын да көтеріп қойды.

— Е, сен қайдан шықтың, қабаған итше үріп? — деген Үкібай да қамшысын басынан асыра үйіріп, Жәңгірге қарай ұмтыла беріп еді, жаңа ғана Жанакты қорғап қалған Тұрар ананың алдына шығып, бөгеді де, қаракесек жігіттеріне бұрылып, сойылын көтеріп, айқай салды:

— Жәңгір төрені жекпе-жекке шақырамын!

— Е, кел, кел! — деген Жәңгір қолына сойыл алды.

Екеуі бетпе-бет келіп сұстанып, қабақ түйіп тұрған шептердің екі жағына шығып, аттарын шұғыл бұрып, етек-жеңдерін түріп, сойылдарын көтерді. Бұл — “ал бастадымның” белгісі. Екеуі де кетті біріне-бірі қарсы. Жәңгір сойылын әлгі көтерген қалпынан түсірмей, шайқап келеді. Атының шабыс екпінімен Тұрарды шекеден ұрып өтіп, жал құштырмақ. Бөркін баса түскен Тұрар сойылын жасырғандай төмен ұстап шапты. Ойы — жақындай бергенде қолының тың күшімен сермеп, Жәңгір сойылын қағып түсіріп, қайыра сілтеспен оны қаракұсынан соғып оту. Тұрар тәсілінің іске асарына кәміл сенімді еді, бұрынғы төресімен есік пен төрдей ғана жер қалғанда қаракесек шебі жағынан бүйірлей келіп қалған біреу қамшысымен Тұрарды бетінен осып жібергені. Екі көзі дұшпанында болған Тұрар үшін әлгі қамшы иесі жерден шыға келгендей көрінді. Сойыл қолынан түсіп кеткенімен бүлдіргені білегінде салақтап, алақанымен бетін басып, еңкейіп қалған шақта үстінен Жәңгір сойылы да зулап өте шықты. Қамшы иесі — Бөкей қолын бастап келген Шыңғыс — жан күтпеген әлгі қимылымен інісіне көмектеспек еді, алайда оны өзі де аңғармай Тұрарды Жәңгір сойылынан сақтап қалды. Тың білектің күшімен сілтенген қамшысы Тұрар бетіне оқыс тиген екен. Тізгіні тартылмаған аты оны шептің ана басына алып шыққанда ғана Тұрар есін жиып, алдымен көзінің аман қалғанына қуанып, кері бұрылды да, айқай салды:

— Жекпе-жек! Жекпе-жек!

Тұрардың сұранысын Жәңгір бұл жолы да қабылдады. Әлгі әзірде біріне-бірі ұмтыла берген шеп қайта серпілді. Жекпе-жекшілер бірін-бірі анадайдан көздеп, сойылдарын оңтайлай бергенде, Үкібай мен Жанак та қарсы жақтан әлгіндей біреу шыға келмесін деп сақ тұрды.

Кетті екі атты біріне-бірі ұмтылып. Айқайға басып тұр шептегілер. Тұрардың қолданбағы манағы тәсілі. Ол сойылын ат сауырына қарай қайыра ұстап, көсілтіп келеді. Әп дегенше, жекпе-жекшілер аты біріне-бірі жақындап қалған сәтте, Тұрар сойылын төменнен сілтеп, Жәңгірдің басынан асыра бұлғап келе жатқан сойылын қағып түсіріп, шалқалай бере кері сілтегенде жанынан

зымырап откен Жөңгірге жетпей, атының жаясына сарт етті. Біріне-бірі айыздары канғандай сокқы бере алмаған жекпе-жекшілер аттарының әуенімен әудем жерге барып, кері бұрылғанда, екі шеп араласып кеткен еді. Хан жағы руларының атын атап ұрандап, мына жақ “Төртұлылап” кірісті сойылдасуға. Қыруар адамның ұрандасқан айқайы, сойылдардың сарт-сұрты, жылқының кісінесі даланы даңғазалап, аспан көгін көтеріп кеткендей еді. Атын тебініп ұмтылған Тұрар да сойылын көтеріп, “Төртұлы! Төртұлы!” деп айқай салып, ауыздықтасып жатқан шептер арасына қойып кетті.

Үкібай да жүр шайқастың бел ортасында сойылын сілтеп. Аздан соң-ақ ол хан жағының күш алып, Төртұлы жігіттерін еңсеріп бара жатқанын аңғарды да, ойша: “Шорман қайда?”, “Шоңның көмегі неге кешігіп жатыр?” дей берді.

Иесі жерге домалап түскен талай ат сыртқа оскырына атып-атып шығып, “мына адамдар не істеп жатыр?” дегендей үйме-жүйме шайқасқа алыстан одырая қарасады...

Тұрар әрі сойыл сілтеп, әрі жан-жағына қарайлап жүр. Төртұлы шебінің кай жағы серпіліп бара жатса, солай қарай сойылымен жол салып, араларына сыналап кіріп, “Төртұлы, ұмтыл алға!” деп айқай салады да, өзі қарсы келіп қалғанның сойылын қағып түсіріп, алға қарай омыраулай жөнеледі. Оны көрген жігіттер де тебіне түседі аттарын... Енді, былай қараса, шептің ана тұсы серпіліп бара жатқандай. Мына жақтағы жігіттерге: “Бастарыңды сол қолдарыңмен қалқалауды ұмытпаңдар!” деп айқайлады да, өзі енді атын бұрып, ана жаққа қарай ұмтылды... Бөкей қолына төтеп бере алмаған Төртұлы жағының жаппай шегіне бастаған кезі еді, кенет, сырттан құлақ жарған айқай естілді.

— Шаншар, Шаншар! Бәсентин малыңа тиді!

— Шаншар, Бәсентин жайлауыңды шапты!

Қазақ үшін мал алдында хан садақа. Әлгі айқайды сойыл сілтеп жатқандар да іліп алып, қаракесектер арасынан шыққан елеулі бір топ майданнан тысқары жерде бастарын қоса бергенде, араларына Шыңғыс шауып келді.

— Бұларың не, бұралқылар?!

Шаншар жігіттерінен төреге ләм-мим деп жауап бергендері болған жоқ. Малына жау шапқан жағдай артық сөзді көтерер ме, олар жайлауларына қарай шаба жөнелісті. Шыңғыс қалды далада жалғыз кіжініп, қамшы сілтеп.

Шаншар жігіттерінің кеткенін пайдаланып, Төртұлы жағы алға ұмтылып көріп еді, Бөкей күші әлі де басым екен — кеудеден тіреп жылжытпады.

“Шоң ағам көмекке келе бастады” деген Үкібай сойылын ширақ сілтеп, ұмтылды алға. Ал құлағы — сыртта. Шорман қайда,

Шорман? Осы оқиғаға байланысты өзі Шоң қол астынан шыға алмай, ешкімді ертпін келмеген. Алайда, Үкібай есебіндегі жігіттерді, Шорман жинап әкелуге тиіс еді... Қайда Шорман? Неге кешігіп жатыр? Осы тұста оның құлағына бір ерек айқай тағы жетті:

— Байбұрын, Атығай-Қарпық малыңа тиді! Атығай-Қарпық малыңа тиді!

Келесі сәтте хабар майдан аспанын алып кеткен еді. Мұны Байбұрын жігіттерінің бірі айқайлап айтты, бірі шыңғырып айтты.

Байбұрын жігіттері әуелі былай шығып, бас қосып алған жоқ. Майданнан шыққаны шыққан бетінде жайлау жақты бетке ұстап, шаба жөнелісті. Сойыл сілтесті сыртынан бақылап тұрған төрелер олардың бір де бірін ұстай алмады. Токтатпақ оймен әр жігіттің соңына бір түсіп, бос шабыспен дымдары құрып болып еді.

— Бөкей қолынан екі рудың жігіттері кетті. Төртұлы, алға! — деп атын тепкілей ұмтылған Үкібай аса қуанышты еді. Іштей “Ракмет, Шоң аға!” деп қояды.

Дегенмен, қарсы жак әлде болсын басым болатын. Көп көптігін жасап, оның үстіне сырт жақтарындағы жүрген төрелер “итеріп”, серпіліс бермейді.

Шыңғыс інілерін дереу жинап алды. Әлгі жігіттерді майданнан алып кеткен сырттан келген жалғыз-жарымдардың “аттаны”. Шыңғыс енді сондайлар көрінетін болса, майданға жуытпай, алыстан қарсы алып, жер жастандыру керек деп ақыл беріп қоя бергені сол еді, кенет, көз ұшынан шапқылап келе жатқан жалғыз атты көрінді. Жаңа ғана ағасынан дәріс алған Жәңгір оған қарсы ұмтылды.

— Не болды? — деді аты да, өзі де малмандай болып терлеген жалғыздың алдын кесіп.

— Жалықбастың малына жау тиді, — деді анау бөркінің астарымен бетін сүртіп. — Жігіттері қайда?

Жәңгір оған ештеңе де айтып, байызданып жатпады. Атын тебініп барды да хабаршыны қамшының астына алып, біраз жерге қуып тастап, соңынан айқай салды:

— Енді қараңды көрсетпе!

Үкібайдың — қолы сілтеулі, құлағы — түрулі. Ол енді сырттан жалықбастың, әлтеке-сарымның, көрсен-керейдің жігіттеріне “жайлауыңа жау шапты” деген дауыс естіп бе деген еді, кенеттен өзінің құтын қашырған айқай шықты ту сыртынан:

— Жаңғозы, былай шық! Жаңғозы, былай шық!

Бұл не? Төртұлы қатарын сетінете бастаған кім? Үкібай сойылымен жол ашып, майданнан шықса, Торайғыр отыз шақты жігітті бастап кетіп бара жатыр екен. Бұл уақытта Төртұлы жігіттері онсыз да жаппай шегіністе болатын. Шептің осал деген тұсында Тұрар, мына жағында Жанақ жүрмегенде, Төртұлы шебі ендігі

тым-тырақай каша жонелетін бе еді, қайтетін еді?! Ана екеуінің қайратын көрген жігіттер де тіресіп бағуда.

Үкібай майданды тастап бара жатқан топтың соңына түсті.

Әлгінде ғана Шоңның үйінде мынадай әңгіме болған. Бүк түсіп отырған ағасын баса жаздап, Торайғыр келген.

— Мынауың не, мынауың? — деді ол қамшысымен сыртты нұсқап.

— Мен Нұра жайлауына мұқтаж адам емеспін.

— Мына соғысың не деймін?

— Бұл соғыс мені үлкейтеді.

— Сол үшін қыруар халықты қанға бояп...

— Менің үлкейгенім, ол — қараның үлкейгені. Қара үлкейсе, хан кішірейді. Хан кішірейсе, орыс жағы қарамен санасады.

Шоңның Нұра жайлауын ерте келіп басып алуының түп тамыры осында жататын. Алайда, Торайғыр аға сөзінің терең мағынасына үңіліп жатпады.

— Ханға жайлауын өзім алып беремін! — деді де ол шығып кетті үйден. Шыққан бетінде майданға келіп, істегені мынау...

Үкібай Торайғыр бастап бара жатқан топтың алдын орай тоқтады.

— Жанкозы!..

— Кет, былай, жолымнан! — деп тәңді оған Торайғыр.

— Төртұлы дұшпанын енді еңсере бастағанда мұның не, би? — ол Торайғырға зілдене қарады.

— Сенен сұрамапшын!

Үкібай үзеңгіде түрегеп, жігіттерге қарады.

— Ана майданда туыстарың... — Осы кезде оның көзі жарқ етті. Манадан бері өзіне сойыл жуытпай соғысқан биді Торайғыр қамшысымен осып жіберген еді. Бетін басып, теңселіп қалған Үкібай жанынан дүсірлетіп өтіп жатқан ат тұяғын естіді. Көзін ашқанда ол жапан далада жалғыз еді. Есін жиысымен, атын бұрып ол майданға қарай қайта шапты. Ол жақындай бере Төртұлы жігіттерінің жаппай шегініп келе жатқанын байқап, “Шорман қайда? Шорман!” деген оймен майданға қайта қойып кетті.

Бөкей балалары басы жарылып, көзі шығып, тізесі сынып шыққан жігіттерін майданға қайта қуып тығып жүрген. Кенет, Шыңғыс әлдекімнің “Әне! Әне!” деген айқайына қараса, жалғыз атты адам бір төбені бауырлай шапқылап келе жатыр екен.

— Батыр, шық алдынан! Қу ананы!

Батыр ағасының бұйрығын тез орындап қайтты.

— Көрсен-керейдің жылқысына жау шапты деп даурығып келеді.

— Е, дұрыс істедің. Әне, сүйіндік жағы шегініп барады. Қазір осы бетімізбен барып Шоңның ауылын өзімен бірге таптап өтеміз. Жігіттерге сак бол! Шептен бірін шығарма!

— Күп! — деп атын тебіне бастаған Батыр кенеттен тізгінін тартты да, аузы ашылып, көзі шарасынан шыға, солтүстік жаққа қараған қалпы қатты да қалды. Ол жаққа Шыңғыс та бұрылды. Сонау белден жалпағынан жылжыған салт аттылар анталап келе жатты. Алдында оқ бойы ұшып келе жатқан, оттай қызыл киінген адам ерекше көрінеді.

— Мынау Шорман ғой!

Шорман сойылын басынан асыра сілтеген беті айқай сала келіп, майданға араласып кетті. Тың күш келіп қосылған Төртұлы жағы қайта ұмтылды алға! Қаржас жігіттері келе Төртұлы шебінің алдына түсіп алып, ширақ қимылдады. Таңертеңнен бері қол сілтестен екі жақтың да қары талған кез. Алайда, Шорманның килігуінен Төртұлы жағы бел алып, Бөкей жігіттерінің еңсесі түсіп, шегіне берді. Төрелердің айқайы мен қамшысы шаршап, жүні жығылғандарға күш қоса алмады. Келесі сәтте шегініп бара жатқандардың аяғы астында қалмау үшін төрелер де ат басын күншығысқа қарай салуға мәжбүр болған. Бөкей қолы әуелі тұтас шегініп, бара-бара тарыша шашылып, бығырай қашты...

Шоңға үш адам кірді — Шорман, Үкібай, бет-аузында қан мен жарадан саутамтығы қалмаған Тұрар.

— Жеңіс, би аға! — деді Үкібай отыра беріп.

Шоң оған аз-кем тоқтала қарап, басын изеді де зілді жанарын Шорманға аударды.

— Кешіктің білем, би?

— Біз ерте келгенбіз. Дұшпанның бел алар шағын сонау адырдың тасасында тұрып әдейі күттік. Әсіресе, Торайғыр би жігіттерін алып кеткеннен кейін сәтімен тиістік.

Шоң оған бас изесімен ризалығын білдіріп, Үкібайға қарады.

— Аянбаған көрінесің, Үкібай.

— Дұшпан сойылынан гөрі Торайғырдың қамшысы батып кетті, — деп Үкібай өзі атаған бимен арасында болған оқиғаны айтты. Осы жерде Шорман бір тізерлеп көтеріліп кеткен еді.

— Жас жағынан Торекеңнен кішімін. Би ретінде өзіңізден ғана төмен тұрмын. Үкібай ағам үшін Торайғырмен есеп ажырасар кезін құдай тағаланың өзі келтіріп тұрған сияқты! — Шорманның бұл сөзінен кезі келген жерде Торайғырдың үлкендігіне қарамаймын деп отырғанына Шоң түсінді. Алайда, сөзге Үкібай араласпағанда Шоң Шорманға Торайғырдан ош алуға рұқсат берер ме еді, қайтер еді?!

— Шорман, суың, — деді Үкібай. — Өмір алда. Дала кең. Өктем өмір осынау далада бізді әлі-ақ кездестіреді.

Үкібайдың Шорман аптығын басуы Шоңға ұнап кетті.

Қазақ соғысында бас жарылып, көз шығып, буын сынуы мүмкін, ал адам өлімі бола бермейді. Десек те, бұл майдан да шығынсыз болған жоқ. Екі жақтан, опыр-топырда ат басып кеткен, омақа құлап мойны үзілген бес-алты жігіт шаһит болыпты.

* * *

Адырлы да сортаң далада екі салт атты келе жатты. Алдыңғысы — Сәлім, соңғысы — Бижан. Жәңгір назарынан бір сәт те тыс қалмаса да Бижан Нұра соғысына қатысқан жоқ.

Жәңгір, Шымбай ауылына қыстыгүні қонғанда Бижанға байланысты ойының түпкі төрін көрсетпей кеткен. Оны алдымен Бәтен қыздың моласын бұзып, Сақабай жылқысын айдатып алуға пайдаланғысы және бұл ауылдың көзге түсер құнды деген зат, киім-кешегін сыпырып алғысы келіп еді. Содан кейін ол, Шымбай ауылына құдайдың қара бұлты мен төре қамшысын үйіре келген.

— Бижан, менің туысымның өлімі сұраусыз кетеді деп пе едің? Шық бері! Қазір сені ат құйрығына байлап өлтіремін!

Шынында да, Жынды төренің кімнің қолынан өлгенін бұл дүниеде білетін адам біреу-ақ болса, ол осы Жәңгірдің өзі. Ал оның Бижанға шүйіліп жүргені — баяғы сынған уықтарының зардабы. Қара төренің уығын сындырып кетті деген маскара ғой! О заманда, бұ заман, үш ұйықтасаң түсіңе кірмейтін оқиға! Ол қараның төрені басынғаны!.. Әсіресе, осы оқиға Жәңгірге ұйқы бермейтін. Әрине, уық үшін адам өлімінің көп болатынын ол да мойындайды. Сондықтан да “Жынды төрені Бижан өлтірді” деген лақапты таратып қойған. Енді, ойға алғанын іске асырмаса, жұртты құлақтандырып қойған хабары шындыққа айналмайды және төре өлімі құнсыз кетті деп саналады. Бұл — төре атаулының сүйегіне дақ! Сонан соң “Жәңгір айтады да қояды. Бижан, өне, есен-аман жүр ғой” деген сөз тарайды. Қауесетіңнен нәтиже шығармасаң, сені қолыңдағы халқың түгілі қойнындағы қатының да бағаламайды. Айтқан екенсің — орында! Жәңгір Бижанды көңіл көмейінде көлденең тұрып алған сүйектей сезініп, мазадан айырылды.

— Бижан қайда? Шықсын бері!

Дәл осы уақытта Бижан шаруасымен көрші ауылға кеткен болатын. Бұған сенбеген Жәңгір Шымбай ауылының шаңын қағатінтіп шықты. Баласын көрсетіп қаһарын басамын ба деген Қатира әрекеті де іске аспады. Жәңгір Төребергенді жолынан қағып жіберді.

— Менің қараға сыйлаған балам жалғыз бұл емес! Бижанды тап!

Жәңгір ол жолы Бижанды таба алмай құр қол кеткен. Одан кейінгі сапарында Бижан тағы да ауылында болмай шыққан. Содан

кейін Бөкей, Шоңмен соғыспақ болып, жігіт жинағанда Жәңгірдің алдымен есіне алғаны Бижан еді. Төре оны шоқпар астына салмақ еді, амалы құрығанда Бижан ауылында тағы да болмай шықты. Сол жолы ол көшім руынан он бес жігітті алып кеткен. Алайда, көңілі толмай кеткен — Бижан қолына түспеді.

Шымбай қарт ауылдан елеулі деген мүлік-заттарды алып кеткен жолы:

— Мен хан тұқымын білетін болсам, осы Жәңгір тағы да бір соғады Бижанды іздеп, — деп жігітке “жоғал” деген.

— Басқа ауылдарға барма! — деген Сақтаған баласына. — Олардың да шаңын қағып, әуре қылады. Не болса да Қарқаралыға тарт. Үңгір-қуысы көп. Солардың бірін панала. Содан кейін, құдай сақтаса, тағы бір жөні табылар.

Сөйтіп, ауыл Бижан қоржынын азыққа толтырып, жылап-сықтап шығарып салған.

Бижан әкесі айтқандай Қарқаралы сілемінің бір қуысын панаға айналдырған. Елеусіз жерге атын отқа тұсап жатты. Күн артынан күн де өтіп жатты. Солай жатып Бижан Бөкей балаларының Шоңмен соғысуға жігіт жинап жүргенін де, соғыстың болғанын да білді. Бұл уақытта оның азығы таусылып, келесі күнді үреймен күткендей халге жеткен. Енді қайда бармақ? Аң аулап, күн көрейін десе, қаруы жоқ және мұндайға мүлде машықтанбаған да жігіт. Ал панасынан шығайын десе, мұны әр ауылда бір Жәңгір іздеп жүргендей көрінеді. Енді қайда барса, қарақан басына сауға табылар еді? Осы тұста оның есіне Сәлім қожа түскен. Қалайша оған жүгірінді жігіт керек емес? Әлде, төреге өзі ұстап беріп жүре ме? Қой, құдай ісімен жүрген адам мұсылман қанын мойнына ала қоймас. Тәуекел. “Нендей ісіңізге болса да бармын. Төбеме төніп тұрған ажалға арашашы бола көріңіз” деп жалынайын..

Бөкейдің Шоңмен соғыспақ болған ойын алдымен құптаған осы Сәлім.

— Қараны басындырмаңыз, хан ием, — деген ол. — Мың шақты атанжіліктей қарулы жігіттерді жинап алыңыз да Шоң ауылын таптап өтіңіз!

Сол жігіттер Нұраға беттеуге дайын тұрған кезде оларға алдымен сөт сапар тілеген де Сәлім.

— Қаракесек, сен бақытты халықсың. Құдай тағала саған Бөкейді берген және оны жай Бөкей емес, хан қылып берген. Осынау төңіректегі рулардың қайсысында хан бар? Ал сенде ол бар! Сондықтан да сені олар көре алмай отыр. Көре алмағанының белгісі емес пе, әне, Шоң ханның жайлауын басып алыпты! О заман да бұ заман қара ханның жерін басып алды деген не сұмдық! Бұл — елдің азғаны! Ал қашанда, алдымен ханы жоқ ел азады. Өйткені, оның

басы жоқ. Хандарың жайлаудан айырылғанға сендер немкұрайды карауға тиіс емессіңдер! Намысың бар елсің. Ол намыс — хан! Барыңдар Нұраға! Шоң бұзықты байлап-матап әкеліп, хан алдына қолденең салыңдар! — Сонсоң ол қолтығына қыса келген құранын басынан асыра көтерді. — Сендер жиһат соғысына бара жатырсыңдар. Шаһит болғандарыңның алдыңнан қор қыздары шығып, жұмақтың төріне апарып отырғызады. Сапарларың оң болсын! Жеңіске жетіп, сәтімен оралыңдар!

Осы жерде ол бір рәсім ойлап тапты:

— Бері жүріп, құранға маңдайларыңды тигізіп өтіндер! — деді ол жігіттерге.

Жігіттер аттарын жетекке алып, бір-бірлеп келіп, Сәлім кез келген жерін айқара ашып тұрған құранға маңдайларын тигізіп өтіп жатты.

Бұл рәсім кешке дейінге созылған еді.

— Құранда алла сөзі жазылған. Ол сендерді желеп-жебейді!

Жігіттер сол түні-ақ аттанып кетті Нұраға қарай. Сәлім бұл соғыстан үлкен үміт күтті. Бөкей жігіттері жеңеді де, Шоң табан астына түседі. Не болмаса, ол төлеңгіттердің біріне ұксап хан жұмсауында “ләббайлап” жүгіріп жүретін болады, не болмаса, бұзықтықтан басқаны ойламайтын сары басынан айырылады. Жо-жок, оның жүгірісі кімге керек? Бөкей ондай екі аяқтыға зәру емес. Қолға түскен бетінде оның көзін бірден жойып жіберу керек. Бұл жөнінде Сәлім кезінде Бөкейге келелі кеңес те беретін болады. Сонан кейін Шоң “Төртұлы” деп атаған қыруар халыққа Сәлім ие болады. Бұл мәселенің Сәлім ақылымен іске асқанын Бөкей ұмытпас! Шығысы мен батысында Ертіс пен Ереймен, солтүстігі мен оңтүстігінде Аққол мен Желтау аралығында бықынаған қазаққа Сәлім ие болды дегенше, бұл өлке Қокан хандығына енді де, де қой! Содан кейін ол салмақты Бөкейдің өзіне салады да бұрады оны Омарға қарай! Содан кейін оңірдегі қазақтардан мың сан қол жинап, Уәлиге “көшіңнің басын оңтүстікке қарай бұр!” дейді. Осылай қазақ елін Қокан ханы тағының алдына салады. Мұны істейтін Сәлім! Сәлім аты мұсылман қауымының туына айналады. Бүкіл қазақ даласының бетін бұрды! Оңай ма! Ал ол уақытта Сәлімнің өзі Баянаула тауының қак ортасынан бой көрсеткен мешітінде, алтын сарайында отырады.

Сәлімнің көңіліне қанат бітіп, күпсініп отырған шағында үстіне Бижан кірді. Ол Жөңгірден жапа шегіп жүргенін айтып, жылап, Сәлімнен қанатының астына алып, қамқор болуын сұрады. Өмір бойы есігінде жүруге бар екенін айтып, жалбарынды. Сәлім Бижанды қабылдады.

Келесі күндер Нұра бойынан қуанышты хабар келмеді. Егер Қарқаралы жігіттері жеңді дегенде бұл Бөкей төңірегінен шықпас

па еді, қайтер еді. Ал жеңіс Шоңға бұйырыпты дегенді естісімен ол Бөкей көзіне түскісі келмей, тіпті, хан ызасы қайтқанша жоғала тұруды құп көріп, Бижанды ертіп шыққан еді бетке Баянауланы ұстап.

Былқылдақ жатағы Сәлімді бәйек болып қарсы алды. Бәрі дерлік көтеріңкілеу жерге киіз үй тігіп отыр екен. Күркеде отырғандары да жоқ емес. Былқылдақ алқабы, онда жайылып жүрген малдары мен шым қыстаулары көз алдарында.

Сәлімді Қырықбай үйіне түсіріп алды. Әйелі әлі ауру екен. Сәлім оған ішірткі ішкізгенше жатақ тұрғындары да жиналып қалды. Сабындықол жағасында біреу мал сойып жатты. Денесіне шикан шыққан, қотыры іріндеген, көзі ауырған, буыны тайғандар да жоқ емес екен жатақта. Сәлім оларды да үшкіріп-үшкіріп, қоя беріп жатты. Қожа сілекейі тиген жердің жазылмай қоймайтынына қалтқысыз сенгендер кетіп жатты көңілденіп.

— Шаруаларың қалай? — деді Сәлім буы бұрқыраған бір табак ет алдына келгеннен кейін, басты ұстай беріп.

— Қыс қайыстырып-ақ жіберді, қожеке, — деді ет турай бастаған Қырықбай.

— Көпір суық жақта, мұсылман жылы жақта тұрады, — деді аузына езу құйқаны салып жіберген Сәлім тілін үйіріп.

— Ендеше, құдай-тағала “Сарыарқада мұсылмандарым тұрады” деп күн райын неге жылытпайды? — Бұл — Өкен сұрағы.

— Мүмкін құдай тағала сені мұсылман деп танымайтын шығар?

— Соншама, жарықтыққа не жаздық? — деп қалды ауыл адамының бірі.

— Құранның бес рәсімін ұстайсың ба? — деді оған тік қараған Сәлім.

— Бес намазды білеміз. Ал бес рәсім дегенді естіп отырғанымыз осы.

— Ол, — деді Сәлім. — “Алладан айбатты ештеңе жоқ. Алладан асқан құдай, — оның шәкірті Мұхамедтен асқан пайғамбар жоқ. Құдайдың құлымын, Алланың үметімін” деген қадис бастарыңнан бір сәт те шықпауға тиіс. Мұны — бір дендер және үнемі қайталап отырыңдар.

Отырғандар күбірлеп қайталап шықты да саусақтарын басты.

— Намаздың қаза болмауы. Бұл — екі.

— Дін жолындағы адамға күмән туғызбау...

— Меккеге барып тәуіп қылу...

— Ораза ұстау. Міне, бес.

— Ораза ұстау, — деп қайталады жатақ тұрғындары.

— Намаздың уақыттарын білмейміз, қожеке, — деді Өкен.

— Ол уақытты күннің өзі айтып тұрады. Күн әлі шыққан жоқ,

бірақ аспан әлеміне шуағын шашып, түн ісегін серпіп келеді. Осы уақытта таңғы намаз оқылуға тиіс. Күн шекенді қыздырды — екінші намаз, тас төбенде — түскі намаз, көленкенді ұзартты — төртінші намаз, күн мұсылман қауымын қимай қызара батты — бесін намазы.

— Өзі күннен көз алмау керек екен-ау, — деп қалды Қырықбай.

— Сонда жердегі жұмысымыз қайда қалады?

— Міне, сендерді оңдырмай жүрген де осы сөз, — деп зекіді Сәлім.

— Бұлтты, боранды күндері күннің қайда екенін қалай шамалаймыз?

Намазды күн ашық күні қаза қылмасаңдар, бұлтты күні де шамалауға ғадеттенесіңдер. Ол үшін адам мұсылман жолына барықыласымен, жүрегімен берілу керек.

— Біз ораза айын да білмейміз ғой.

— Сендерге жалпы осы бес рәсімді ұстатып тұратын молда шақыру керек. Ол күнделікті өмірлерінде шариғат жолын да нұсқап отырады. — Табақтағы ет таусыла бергенде Сәлім қолын кеңге сермей бастады. — Осынау ғаламды, оның төңірегіне күні мен айын шығарған, түн мен жарық күнді жасаған, айтып-айтпай немене, осы отырған өздеріңді, тіпті сендердің шаруаларыңды да жаратқан жалғыз жаһанпар ием. Оның “ұста!” деп ұсынғанын ұстанбасаң, ертең жаның о дүниенің мизанына түседі.

— Жұмақ, дозақ дегенді естіп едік. Мизан дегенді естуіміз осы.

— Ол о дүниенің қадағы. Сен бұл дүниеде қандай күнә кештің, ол күнәмен жұмаққа жіберуге бола ма, жоқ па? Соны салмақтайды.

— Өзіңіз құдайды көрдіңіз бе?

— Тек! — деп тастады Сәлім сұрақ иесін. — Құдай тағаланы көру мүмкін емес. Онда бас дейтін бас жоқ, көз дейтін көз жоқ, құлақ дейтін құлақ жоқ. Сонда да ол бәрін көреді, бәрін естиді, бәрін ойлайды.

— Сонда өзі не боп кетті жарықтық?

— Күпір болма! — деді Сәлім соңғы сөзді айтқан адамға, — Құдайды құдай деп қана қабылда! Түй жүрегіңе! Сонда ғана ол сенің сұрағаныңа құлақ тосып, рақым жасайды.

— Өзінің тұрағы қайда? — деді Өкен.

— Ол кокте де, ол жерде де, ол сенің ішінде де! Құдайдың тұрағын іздеу — күнә. Құдай бар — мұсылман осымен тоқ.

— Ал, — деді Қырықбай. — Бізді Меккеге кім апарады?

— Біреу біреуді Меккеге апару деген жоқ. Онда біреуге біреу жәбір көрсетіп жеткізген болар еді. Меккеге баруды адам өзі ниет қылып, жолға шығу керек.

— Мына Керекуден алыс па?

Сәлім аңқау сұраққа мырс етті.

— Мекке жолы — михнат жолы, Мекке жолы — ғаділет жолы, Мекке жолы — сана жолы, Мекке жолы — нұр жол! Оған жеткенше адам көлік атаулының бәріне мінеді. Аспен — қырық күн, кемемен қырық күн, түйемен қырық күн, жаяу қырық күн. Самалды Сарыарқадан кейін безерген Бетпак, одан әрмен гүл-бақшалы Қокан дәулеті, одан әрі асқарлары аспанмен таласқан заңғар таулар, одан әрі Кербаланың шөлі. Меккеге сапар шеккендер алдынан Сарыарканың сары қымызы, Қокан, Ташкент, Жизақ, Ферғана өлкелерінің жеміс-жидегі, заңғар таулардың аң-күсы күтіп тұрады. Мехнатты Кербаланың шөлі ұсынады. Алайда, одан жарты малтаны жолдасымен бөліскен ғана, алдымда Мекке, оның әулие Қағбасы күтіп тұр-ау деген ой басынан бір сәт те шықпаған ғана өте алады.

— Жарықтықтың жайы да алыс екен ғой!

— Не қылса да біз жете алмайтын жай болды, — десті жатақ адамдары.

— Олай түнілмендер. Меккеге жетудің екі тәсілі бар, — деді Сәлім. Отырғандар сөзден тыйылып, қонаққа қарай қалды.

— Аякпен жету және жанмен жету.

Ауыл адамдары Сәлімнің, әсіресе, “жанмен жету” деген сөзінің сырын түсінбей абдырады. Мұны сезген Сәлім:

— Егер сендер осынау тауға мешіт салып, молда ұстап, бес намаздан қағыс жібермесеңдер — Меккеге жанмен жету деп осыны айтады.

— Ойбай-ау, мынау аякпен жетуден жеңіл болды ғой.

— Мешіт тұрғызу мәселе ме екен.

— Мешітіміз болады, шаруашылығымыз көз алдымызда...

— Ендеше, сендер осыған кірісулерің керек, — деген Сәлім өзін осында алып келген мақсатын алға тартты. — Қолдарыңнан іс келеді. Ағаш, тасың жаныңда. Су мен орман арасындағы биікке тұрғызыңдар. Мен өзім келіп тұрам.

Жатақ тұрғындарының өзінің мақсатына қарай бет бұрғанын байқаған Сәлім, темірді қызғанда соға түскісі келіп, тағы сұрақ қойды.

— Сендер Меккенің қай жақта екенін білесіңдер ме?

Жатақ әуелі біріне-бірі, содан кейін “осы жақта болар-ау” дегендей жан-жақтарына алақтады.

— Осы, намаз оқығанда бет қарататын жақта емес пе?

— Беттеріңді қай жаққа қаратушы едіңдер?

— Күн батар жаққа. Аңада оны өзіңіз “құбыла” деп атадыңыз ғой.

— Осынау дала мұсылмандары беттерін Меккеге қаратып оқу керек намазды. Ал Мекке оңтүстікте.

— Ол жақты қалай бағдарлаймыз?

— Михраб арқылы бағдарлайсыңдар.

Бұл сөзге түсіне алмаған жатақ адамдары тағы қарасты біріне-бірі. Мұны түсінген Сәлім қайта сөйлеп кетті.

— Михраб — Мешіт қабырғасынан жасалатын қуыс. Ол сендерге Меккенің қай жақта екенін үнемі нұсқап тұратын болады. Яғни, мешіт салсаңдар михрабтарың болады да, беттерің Қағбадан адаспайды. — Сәлім мақсаты төңірегінен тағы шықты.

Келесі сәтте Былқылдақ тұрғындары Меккеге барудың ең оңай жолы — мешіт тұрғызуды егжей-тегжейлі сөз етіп кетті.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Былайғы жұрт Сілеті алқабына тігілген қырық шақты ақ үйді “Шорманның ауылы” дегенге сенбестей еді. Өйткені бала би ауылы жеті-сегіз үйден асып көрген емес. Ал бүгінгі көріністің ерекшелігінде елеулі себеп бар. Бұрнағы жылы Ерейменнің Сәти-тал деген жерінде Жұмабайды қаржасқа төбе би етіп сайлап, оған Шорман аты қойылған жылы Мамық бәйбіше жайлауы көрші қонған Қуандық руының ауқатты адамының Топай деген қызын айттырып, былтыр осы ауылға келін болып түскен. Шорман екеуі түйедей құрдас. Биыл екеуі де он сегізде. Сол Топай жайлауда аяқ-қолын бауырына алып, дүниеге қыз-нәресте келген. Ауыл осы оқиғаға байланысты шілдеханаға дайындалып жатқан. Осынау қаптаған ақ үйлер шақырылған қонақтар үшін тігілген. Ауылдың екі жағына төрт көлденең ағаш қағылған. Жақындары билерді, әрірегі басқа халықты аттан түсіріп алатын орын. Көлденең ағаш басындағы жігіттер лыпылдап тұр. Ат тізгінін осы жерде ұстатқан қонақтар ауылға жаяу баруға тиіс. Бұл әдет тек Шоң мен Қазанқапқа ғана жүрмейтін болған. Олардың өздеріне арнап тігілген үйлеріне салт атпен тақап келуіне болады. Төртұлы билер кеңесі мүшелеріне көрсетілген құрмет. Мұндай тәртіпті орнатқан жалпы шілдехананы басқарып жүрген Үкібайдың өзінің аты да сонау көлденең ағашта байлаулы.

Қазанқап өзіне арнап тігілген үйге түскенімен “Шоң келді” дегенді ести сала сыртқа шығып, төбе биге жұрт қатарлы сәлем беріп, сегіз қанат үйге кіргеннен кейін қайтып сыртқа шықпаған. Ана алты қанат үйде Қазанқаппен келген жігіттер жата берді.

Шоңмен еріп келген топ ішінде Тұрар да бар еді. Жәңгірді бір емес, екі рет жекпе-жекке шақырған, Нұра соғысының басынан аяғына дейін сойыл сілтеуден қары талмаған жігіт. Мұны Шорман Шоң ауылында кездестіріп, арнайы шақырған.

Шорманның рұқсатымен Үкібай Желқара биді де шақыртқан екен. Ол Толайдың төркінімен хабарласып, бірге келіпті.

Мамық бәйбіше Торайғырға да кісі жіберген екен, бірақ ол, неге екені белгісіз, көріне қоймады.

Жанакқа да арнап үй тігілген. Ол да Шоңға сәлем беремін деп келіп осында қалып қойған.

Сілеті бойының құлшырып тұрған кезі. Оты белуардан келетін алқапты қақ жара ағып жатқан сылдыр сулы молдір өзеннің жағасын ұзына бойында тал көмкерген. Үп деген желден талдың басы тақияға қадалған үкідей қозғалып, жағаны ырғақты қимылға, не болмаса, ұйыса өскен тал қозғалысымен судағы құс, алқаптағы мал, жағасындағы адам үнін үйлесімді күйге келтіріп тұрғандай еді. Шөкімдей шөккен бұлты жоқ көгілдір аспан мұнтаздай таза. Оның биігіндегі күн көзінен де қуаныш әсері байқалатындай.

Жұртқа толған. Шоң үйі манадан бері екі-үш шайдың басын қайырған. Сол шайдың алғашқысын бастай берген Мамық бәйбіше сөз арасында баласының келіншегі қыз тапқанға риза болмай жүргенін құлаққағыс етіп үлгірген. Сол жерде кесесін дастарқан шетіне қоя салып домбырасына ұмтылған Жанак Шоңға қарады.

— Би аға, өзіңізден рұқсат болса...

Шоң басын изегені сол еді, жан дүниесінің тереңінен келіп қалған өлең шумақтары көз тауып сыртқа тасқындай атылып, ағыла жөнелді:

Құдайым, хан пейіліне кеңіс берген,
Ал біздің Жұмабайға жеңіс берген,
Сол “құдай ұл бермеді” деп теріс қарап,
Шорман би тәубе ұмытып, кейіс берген.
Інім-ау, тәңірі ісіне болма қапа!
Сенің мұның қып-қызыл болды шатақ.
“Қыз шыққан жерден ұл да шығар”,
Деген сөзді ұмытып болма мазак.
Қазақта қыз болмап па паң-кемеңгер,
Көздеме, көп қыздай бұл да келер-кестер,
Анасындай Шоң-Торайғыр кош бастаған
Айдары алтын ұлды бұл да берер!

Отырғандар көңілді кейіпте қозғалып, бірі жымыңдап, бірі күлімдеп, бірін-бірі түргіш, белдерін жазысып, көз қиықтарымен Шоңға қарасып қалды. Шоңның зор денесі бір бүлк етті де қойды.

“Осыдан көп жыл бұрын ел жайлауға көшкен уақытта Шідерті тасып, өткел бермей жұрт оң жағада иіріліп қалады. Сонда басқаның батылы бармай тұрған ағын суға малға мінген бір әйел қойып кеткен екен дейді. Жағадағы халық арасынан “Па, түйеге артқан теңдей бөкесің-ай!” деп күлген адамдар даусы естіледі. Сонда ана әйел “Бұл Шоң мен Торайғырды дүниеге келтірген бөксе. Жылжыңдар бері!” деп жалпыны соңынан ерте берілті. Сөйтсе, ол осы отырған, Шоңның анасы Майтолқын бәйбіше екен”. Жанақ та осыны айтып, басқалар да бұл оқиғаны естеріне алып, көңілдене қозғалысып қалған.

Содан кейінгі әңгіме жұрттың аузынан әлі түспей келе жатқан Нұра шайқасы жөнінде болды.

Нұра жайлауын ерте барып басып алуды Шоң Қазанқап, Шорман, Үкібаймен ғана ақылдасқан. Араларында Бөкейдің қалың қолмен жайлауды тартып алуға тырысатыны да сөз болған. Сонда Шоң Бөкей қанша адаммен келсе де Төртұлы жағында екі жүзден аспайтын адам болатынын, соның төрттен бірін Шорман жиып әкелуге тиіс екенін айтқан.

— Төртұлы сегіз жүз сойыл шығара алады, — деді, Шорман.

— Сен сегіз жүз, Бөкей сегіз жүз... Әр адамның астында аты бар. Әр ат төрт тұяқты. Соншама тұяқ таптап өтетін жайлау үшін шайқаспаса да болғандай. Сонан соң адамың неғұрлым аз болса, шығының да соғұрлым аз болады және майдан даласында еркін бұрылып-қозғала аласың. Сондықтан да біз екі жүзге тоқтадық, — деген Шоң.

— Бөкей қолы біздің қолдан екі-үш есе көп болып, жайлауды қорғай алмасақ, онда Нұраға ерте барғаннан не пайда, би аға?

— Қазанқап — деген сонда, Шоң, — Сенің адамдарың майданға қатыспайды... Бөкейдің хан болуын Уәли ризашылықпен қабылдап отыр деп ойламаймын. Тобылға шағым айта алмайды, өйткені, Бөкей таразысының басына жандаралдың өзі тас салып отыр. Еженхан мен Омар хан алыста. Уәли қазір не істерін білмей қылышымен жер шапқылап отыр. Міне, оның осы жағдайын пайдаланып ханды ханға айдап салғым келеді. Үкібай, сен Уәлиге барасың да мынаны айтасың: “Шоң халық алдында Бөкейді кішірейту мақсатымен Нұра бойын ерте барып басып алады. Бөкей оны жайлаудан қуып шығу үшін қыруар қолмен келеді де сойылдасу басталады. Сол күні Қуандық адамдары қаракесектің байбұрын, жалықбас, әлтеке-сарым, көрсен-керей жайлауындағы жылқыны қуып кетуі керек және бұл жөнінде майданға хабар беру керек. Қазанқапқа да осы міндет жүктеледі — шаншар жылқысына тиісесің! Малына жау шапқанда ханға қарап жатқан қазақ көргенім жоқ. Біз Бөкей қолын осылай ыдыратамыз.

Үкібай сол міндетпен Уәлиге бара жапп жолшыбай ойға қалған. Уәли тағы да керіліп-созылып, панданып қабылдамай күн өткізіп алуы мүмкін. Ал Шоң тапсырмасын Уәлидің өзіне тіке жеткізу керек. Бұл мәселеде үшінші құлақ артық. Оны Ғұбайдоллаға да айтуға болмайды. Сапырылысып жатқан хан тұқымының бірінің құлағына шалынса, сәтті ойластырылған мәселе тігісінің сөгіліп кетуі мүмкін. Онда Шоң жігіттерінің жеңіс төбесіне шығуы екіталай. Сонда оны Уәлиге, уақыт өткізіп алмай, қалай жеткізген жөн? Осы жерде оның есіне Атығай биі Желқара Байтақ баласы түсіп, атының басын солай қарай бұрған болатын.

Уәли Шоңның өтінішін орындайтын болды және жылқысы алынуға тиісті қаракесек руларын қуандық руларына бөліп, майданның болар күнін қадағалап отыруды осы Желқараға тапсырған. Үкібайдың шайкаста сойыл сілтеп жүріп ойлаған “Шоң көмегі” осы еді. Алайда, Шыңғыс Шоң ойының төркінін білмесе де, кезінде “малыңа жау шаптымен” келушілерді майданға жуытпай қуып тастап отырды. Дегенмен, соғыс Төртұлы пайдасына шешілді. Оған бірінші себепкер, тың күшпен дер кезінде келіп кіріскен Шорман болды.

Үкібай Желқараға Уәлимен келісілгендей қуандық жігіттерінің қаракесек рулары малына неге шаппағанын сұрады. Мұны Үкібай Желқарадан кеше білген. Ал әңгімені осы жерде қайта көтеріп отырғаны Шоң да тыңдасын дегені еді. Желқара да солай түсініп, жауап бере бастады.

— Уәли хан ризалығын бергеннен кейін мына отырған Үкібай екеуіміз мынандай есеп қылдық, — деп бастады сөзін Желқара. — Үкібай шаншар малына бәсентін тиіседі. Жайлаулары жақын дегеннен кейін біз жігіттерді Бөкейге адамды мол ұсына алады деген қаракесек руларына бөлдік те, майдан болып жатқан кезде іске кірісуге жә достік. Толып жатқан сөздің тобықтай түйіні, майданнан байбұрын жігіттерін ғана алып шыға алдық. Ал басқа рулардың малына жау шапқанын хабарлауға жіберген адамымызды Бөкей балалары майданға жеткізбей қуып жіберіпті. Яғни, біздің бұл мақсатымыз орындалмай қалды.

— Біз мойнымызға алған ісімізді мезгілінде тындырдық, — деп қойды Қазанқап.

— Айналасы айтылып отырған екі рудан қанша жігіт майданды тастап кеткен екен? — деп сұрады Шоң.

— Алпыс-жетпіс шамалы болады, би аға! — деді Үкібай.

— Майданда қалғандары сонда да Төртұлы жігіттерінен көп екен-ау.

— Оның үстіне біздің шептен де Төрекең біраз жігіттерді алып кетті ғой. Шорман қолы кезінде келіп қилыкпегенде бізге жеңісті көру кәдік еді, — деген Үкібай Тұрарға бұрылды. — Майданда менің

бір байқағаным, біздің жігіттер жау сойылының жолына ылығы сол қолдарын тоса қояды. “Сынды-ау, білегі” деймін. Бір-ақ әлгі жігіт өз сойылын ыш-мыш жоқ сілтеп жүреді. Не гәп бар осында?

Онсыз да көп сөзге жоқ Тұрар:

— Олардың білегіне зақым келмейді, — деді де, “қалғанын сіз айтыңызшы” дегендей Жанакқа қарады.

Жанак та орнында қозғалып қалып, сөзге жөн берді:

— Би ағам жұмсағаннан кейін Ботақара бауырына келісем, жігіттер ұзындығы бір қарыстан тал кесіп алып, шидай тоқып отыр. “Е, бұлары не ермек?” деп ойладым да оның жауабын ертеңінде таптым: Осы Тұрар жігіттерді ертемен оятып, тоқылған талды білегіне орай салды. Оны басқа жігіттер де жасады. Бұл шараның мұқтаждығына майдан даласында көзім жетті. Біздің жігіттердің тал орап алған білектері қарсы жактың сойылының алдында қалқан болады екен. Солай ма, Тұрар?

Тұрар басын изеп қойды. Шоң оған ризашылықпен қарады. Осымен майдан оқиғасын еске алу тәмамдалып, араға киліккен тыныштықты Тұрсынбай бұзады.

— Орыстар Қалқаман көлінен тұз ала бастады деген не хабар? — деді Қазанқапқа қарап.

— Ол рас, — деді Қазанқап. — Әпесерімен сөйлесіп едім: “Бөкейдің рұқсатымен” дегенді айтты.

— Ау, — деп алды Үкібай. — Ол Төртұлының тұзы ғой. Бөкейдің не шаруасы бар?

— Бөкейді тағына отырғызу жөніндегі патша жарлығында “Саған Төртұлыны да бердім” деп көрсетсе керек. Содан хан “Бәрі де менің иелігімде. Тұзды ала беріңдер” депті.

— Сонда жеріміздегі тұзымызды алдырып қойып отырамыз ба, қол қусырып, — деді Шорман.

— Иә, — деп қойды Үкібай да. — Бүгін тұзыңды алады, ертен малыңды алады. Сонда біздің хан ықпалынан шыққанымыз, қане?

Отырғандар “осы мәселенің түйінін шешу сіздің қолыңызда” дегендей Шоңға қарап, үнсіз қалды. Шоң жауап беру былай тұрсын, төмен қараған басын көтермеген соң, үнсіздікті Қазанқап бұзды.

— Алдағы қыркүйек айында орыстар Ертістің бер жағына ауыс-түйіс базарын ашқалы жатыр. Бір казак-орыс осылай қарай шығай-ын деп отырғанымда арнайы келіп айтты.

— Мынау бір жақсылық екен, — деді Үкібай. — Орыстан керек-жарағыңды алайын деп барсаң, малыңды Ертістен әрі өткізу бір азап.

— Жаз айларында, малыңызды қоя тұрып, әуелі ар жакқа өзіңіз өтіп алсаңыз қалай, — деді Шорман.

— Ал қыста, — деді Үкібай, — Мал онсыз да арық болады да, тіпті сутегін кетеді.

— Орыс жағының да қыркүйекті малдың семіретін уақыты деп шамалап отырғандарына дау жоқ. Бұдан қазақ та ұтылмаса керек. Сонан соң биылдан бастап, Кереку мен бергі жаға аралығында бір қора қой, не болмаса, бір үйір жылқы сыйып кететін үлкен сал жүретін болыпты. Тұзға келген қазақ-орыстарды бер жаққа сонымен шығарыпты. — Қазанқап отырғандарды көзімен шолып өтіп тоқтады.

— Орыс демекші, — деді былай отырған Бекболат би. — Іс тапсырайын деп Былқылдаққа барып едім, сондағы жатақ адамдары тауда бір кашкын орыстың жүргенін айтты.

— Баяғы Микалай болар, — деді Шорман.

— Өзі қазақшаға судай дейді.

— Онда сол болды, — деді Үкібай. — Жоғалып кетіп еді, қайда жүрді екен?

— Жатақтағылардың айтуына қарағанда Микалай болмаса керек, — деді Бекболат. — Бір орыс ұшты-күйді жоғалып еді, екіншісі пайда болды деп отырды ғой.

— Былқылдаққа Сәлім кожа да келгіштеп жүр дейді, — деді Үкібай.

— Шебердің қолы ортақ деген, — деді Қазанқап. — Кім бармайды дейсіз...

Кенеттен кіріп келіп, Шоң аяғына жығыла кеткен екі жігіт “Сауға, би аға, сауға!” деген сөзді жарыса айтып, отырғандардың сөзін бөлді.

Шоң оларға басын көтеріп, зілдене қарады. Көзінде “не үшін сауға?” дегендей сұрақ бар еді, бас көтермей жатқан екі жігіттің орнына Шорман жауап берді.

Сілетінің төменгі жағында отырған бір ауылдың қазағы келін түсіру қамымен жүреді де, екінші ауылдың қазағы тойда бөйгеге қосамын деп Ақтобық деген сәйгүлігін жаратып жүреді. Өзі де иненің көзінен өткендей мал екен. Соған қызыққан Нұрмағанбет мына екі жігітке ұрлатып алдырады. Сәйгүлік иесі жылап, Шорманға келген екен. Бала бидің Нұрмағанбет жайлауына барып Ақтобықты алып қайтқанына бір аптаның ғана әлеті болыпты. Сол жолы ұстатпай кеткен ұрылар, міне, өздері келіп отыр сауға сұрап.

— Қай елдің қазағысындар? — деді Шоң бастарын көтеріп, жүрелерінен отырғандарымен көздерін аяқ астындағы кілем өрнегінен алмаған ана екеуіне.

— Төртұлы боламыз, би аға, қылша мойнымыз талша! — Жауап берген жігіт қайта жығыла берген еді, оған екіншісі де қосылды.

Жігіттердің жауабы Шоңға ұнап кетті. Олар бергі аталарын атап ұсақтамады. Шоң көтерген тудың атын айтып отыр. Іші жылып кеткен Шоң Жанаққа иек қакты.

— Үкімді сен айтшы!

Жанак домбырасының тиегін бұрап, күйін келтіріп жатқан шақта үй ішіндегілер түгел бұрылып, бері қарады. Шоңның үкім айтуды Жанакқа бергені: “Сен не айтсаң, сол болады!” дегені ғой. Не дер екен ақын? Әлде, мына жігіттерді, Шон алдында құрбандыққа шалып бере ме, болмаса, әлдекімнің тіліне ерген екі пақырға сауға алып бере ме?

Жанак ыңғайлана отырып алып, домбырасын қағып-қағып алды.

Төренің бұрынғыдай күлісі жоқ,
Қожаның түзу жүрген жүрісі жоқ.
Қай ауылға барса да шатағы көп,
Сұлтанның дұрыс қылған бір ісі жоқ.
Жігіттерді жіберіп мал ұрлаған,
Хан тұқымын жақсы көрер еш кісі жоқ.
Уа, Шоке, не боп барад мына заман?
Ерлердің ұсағы көп, ірісі жоқ.
Күнәсін жігіттердің кешіргей, би,
Кешіргенде есіне түсіргей, би:
Аздың малын көппін деп жеген қуға,
Заһарды, тас жұтқызып, ішіргей, би!

Жанак домбырасын қағып қалды да, Шоң жаққа бас иіп, тоқтады. Жағалай отырғандар “бәрекелде-е” десіп гу етті. Жанак үкімінің көпшілік көңілінен шыққанын аңғарған тобе би жігіттерге иек қақты.

— Ендігәрі жұрттың мазасын алмай тыныш жүріңдер. Барыңдар!

Жігіттер қолдарын кеудесіне қойып, қайта-қайта иіліп, алғыстарын жаудырып, шегіншектеп шығып кетті.

Жұрт сыртқа төгіле шыққан кезде мүлде басқа дүниеге тап болғандай сезінді. Бұлар үйге күн еңкейе кірген. Міне, енді түн. Аспан әлеміндегі жұлдыз атаулы төмендей түскендей көлемдері үлкейіп, ерекше жарқырайды. Сілеті алкабы осы түнде де құлшыра түскендей — жаға қуа қазылған сансыз жер ошақта от лаулап, аспандағы аймен қосыла ағын суда сәуле беріп ойнап жатты. Күндіз бір сәт те тынбайтын Сарыарқаның самал желі күннің батуымен бірге тынған. “Әй” деген дауыс алысқа жетеді. Осынау өзенді жағалай қонған ауылдардың бірінен шыққан қыз баланың дара өні “маған құлақ салыңдар” дегендей ерек естіледі.

Жаз болса жарқыраған колді¹ дегі,
Көгеріп толқындайды, япырай, алыс шеті.
Дірілдеп толқын басқан мөлдір суың,
Шайқайды жас баладай, япырай, желдің лебі.

Бір жер ошақ басында қазанның түбін қырған дауыс алқапты шарылымен алып, дененді мұздатады. Былайырақтағы алтыбақанға жиналған жастардың күлкісі мен әндері түн әуеніне ерекше әр бергендей...

Қонақтар үйге қайта шақырылды. Дастарқан жаңарып, оны айнала отырғандар аяқтарын жиған кезде, ортаға иісі сілекей шұбыртқан жылқы еті бірнеше табакпен келіп, оны бірнеше жігіт турауға кіріскенде Мамық бәйбіше Шоңға бұрылды:

— Би қайным, осынау ел дүниеге келген нәрестеге сіз ат қойсын деп қолқа салып отыр.

Шоң басын бір көтеріп, қайта төмен қарап, ойланып қалды. Үйде үн жоқ. Есім — адамның өмір бойы аталынып жүретін серігі. Оның ұқсап аталынуы лазым. Естігенде күлкі шақыратын есім болады. Осы, Шоңның өз балаларына қойған есімдері қызық — Итемген, Сүтемген, Іркітемген, Қүтемген — күлкі шақыратын есімдер. Балаларының бұлай атану себебін, Шоң ешкімге айтқан да емес, жә оны, Шоңнан батылдары барып сұрағандар да болған емес. Есейе келе “емгендер” аттарын түгел өзгертіп алды — Итемген — Ермағанбет атанды. Нәресте еркек бала болып туса, оған қандай есім қойсаң да жараса беретіндей. Ал қыз баланың жөні басқа. Оның мінезінің биязылығын, өзінің сұлулығын есімі де айтып тұру керек. Шоң белін жазып, еңсесін көтеріп қойды.

— Сәти атамыздың үйіндегі шешеміз ақылға бай, өнерлі, қолы ашық, пейілі кең, елге жөн сілтеп отыратын кемеңгер жан еді. Ол кісінің Күшік бастаған балаларының бәрі де сөзде алдарына жан салмайтын шешен, келбеттері ел есінде қалған саңылақтар болды. Мына нәрестеден де болашақта сондай үміт күтіп, ұлы әжесінің есімімен “Зейнеп” атайық, — деді Шоң.

Отырғандар “бәрекелде” десіп, “Зейнеп” деген атау бұл үйден шығып, ауыл аралап, әлі тосектегі Топпайға да жетіп, ол жөргекте ораулы бөбегін қолына алып, құлағына: “Зейнеп, Зейнеп, Зейнеп” деп үш рет сыбырлады¹.

Мұндайда ойды ақынға түйіндету әдеті бар. Отырғандар Жанакқа жамырай қарасты. Бұл жердегі өз міндетін түсінген ақын қолын сулыққа асыға сүртіп, домбырасын алды.

¹Бұл Зейнептен он сегіз жылдан кейін Шокан Уәлиханов туады.

— Кемеңгер Шоң ағам “Зейнеп” қойды.
Нәрестеге жасатқан осы тойды.
Сәти атам Сырда жұртты жинаған шақ,
Зейнеп ана ақылғой серігі екен,
“Арқаға тарт көшті” деп берген ойды.
Ол көштің бас-аяғы бір күндік жер.
Екен дейді шерулеп қозғалыпты ел.
Ол кезде Қалмақ әлі жолды кескен,
Еркек атаулы көрінбепті аттан түскен.
Сонда Зейнеп айтыпты Сәти биге,
“Алаңдама, алға тарт! Мұрат сонда,
Әйел де ет-сүйектен жаралған ғой,
Ол да батыр қаруы барда қолда”.
Бала-шаға, малымыз бәрі кеште,
Уа, тағала, әйел алған бетті оңда!.

Сөйтіп, Зейнеп әйелден жинапты қол,
Әскер саны сол себепті болыпты мол.
Сәти алда, соңында көштің Зейнеп,
Ақылмен ашылыпты қайырлы жол.
Сол Зейнеп қайта туды бүгін, міне,
Өзі де ұқсап баксын әжесіне.
Қазағым талай ғасыр жасайды әлі,
Үзілмесін “Зейнеп” деген есімі де.

— Бәрекелде-е!

— Көп жаса!

— Бар тарихты бір өлеңге сыйғызған ақыным аман бол! —
дескен жұрт тағы да бір рет көңілді қозғалысқа кірісті.

Той табағын қайтаруды отырғандар тағы да Шоңнан күтті. Осы
дастарқан басындағылардың ең үлкені және шеке ұстаған адам.
Алайда ол:

— Ақын бар жерде би сөзі өлексе, — деп бұл жолды да Жа-
накқа берді.

Жанақ домбырасын қағып-қағып қалды. Былайғы жұртқа ол
тағы да ұзақ өлеңге жол бергендей еді, алайда, күтпеген жерде
өзімен шалақ қайырды:

— Осы үйге бере берсін,
Осы үйге келе берсін,
Келгендер бергенін ішіп-жеп.
Тойдан кейін кете берсін!

Жұрт ду-у күлді де бет сипасты.

Келесі күндері бәйге, балуандар күресі, жігіттердің ат үстінен өнер көрсетуі, ақындар айтысы болып, Зейнеп шілдеханасы бір жұмаға созылды.

* * *

Алабота, селеу, кодесі кезек кездескен сары далада үстеріне тең артқан екі түйені жетектеген салт атты адам келе жатыр. Әсіресе, соңғы түйенің үстіндегі сары шашты қыздарды көрген адам шағын кіре адамының қазақ еместігін айнытпай танитындай еді. Бұл “Баянаула тауына табан тіреп, Ертістің ар жағындағы қырғыздарды шоқындырамын” деп Сібір губернаторына хат жазған дьяк Матвей Никуллиннің өзі мен бала-шағасы болатын. Хатының соңына өзін монахтарша “Матфей” деп қол қойған. Матвейдің өзі ат үстінде. Алдағы түйеде әйелі — Оксана... Матвей дүние христиан дінінің арқасында тұр деп түсінетін адам. Сондықтан да тұңғыш қызына Вера, одан кейінгі қызына Надежда деп ат қойып, енді үшінші қызымды “Любовь” деп атаймын дегенде оның орнына еркек бала туып, оны әулие Петрдың есімімен атауды жөн көрген. Сонау Ертістен бергі жолды жаяу алып келе жатқан Петр биыл көміл он сегізде. Соңғы түйенің үстінде отырған екі қыздың үлкені Вера жиырмада, Надежда — он тоғызда¹.

Осы жолда Матвейге серік өзінің тәтті ойы, ғажайып қиялы. Ол хатқа осы мақсатқа кірісердегі түпкі арманын жазбаған. Осынау ұзын жолда оның есіне Тобылға жіберген хаты емес, сапарға жетектеп келе жатқан арманы есіне жиі орала береді.

Былқылдақтағы жатаққа қоныстанады да қазақтарды шоқындыруды осы жерден бастайды. Өздері шеттерінен шебер. Бәрін православье дініне енгізіп алғаннан кейін сырттан іс тапсыруға келгендер, әуелі Матвейге өткізіп, ақы-пұлын да соған ұсынып жүреді. Ал істі шеберлердің мамандығына қарай бөліп беріп отыратын да осы Матвей. Сонан соң Баянаула тауының нақ ортасына шіркеу тұрғызып, оған Радимор әулиенің атын қояды. Іс тапсырушылардың есебінен Матвей байиды. Таудың қойнау-қойнауында өріп жүрген қыруар жылқы, қой, ешкі Матвейдікі. Содан кейін ол бүкіл Баянаула сілемін “Христиан тауы”, кім де кім тауға адым аттап кірсе, тасына отырса, суынан ішсе, соның бәрі христиан деп жарияланады. Тауды айналдыра қоршап алып, қойнау-қойнауына заимка, кордондар салып, орманшы ұстайды. Тал сұрап келгенге “әуелі православье дінін қабылда” деп шарт қояды. Ал

¹Христиандар түсінігінде Вера — Наным, Надежда — үміт, Любовь — Ықылас (дінге арналған ықылас) ұғымын білдіреді.

казактардың қалкалы тау, сылдыр бұлақ, майысқақ талсыз күндері болмайды екен, ендеше бәрі де дінге кірді де. Содан кейін қырда көшіп жүрген казактарды әскери казактар арқылы қуып әкеліп, жаппай шоқындыру басталады. Осылай, осынау сары дала — христиан даласы атанады! Осылай далада христиан діні үстем болады. Содан кейін Матвей аты Сібір конкстодорына¹ белгілі болып, қыруар малы есебінен Ірбіт базарын жаулап алған эпископ, көпес Матвейге айналады. Ал Баянаула бүкіл дала христиандарының кіндігіне айналып, қоңырау үні алыска жететін ғимарат тұрғызылады...

Матвейдің қиялы тәтті, арманы ауқымды. Алайда оны бір адам жиі бұза береді. Ол — желке тұсындағы түйеде отырған Оксана. Ойға шақырып, қиялға канат серметпей қоймайтын осынау сары далада Оксана әйелше ойлап келе жатқан болатын.

— Құдай-ау, қайда апара жатыр бізді, қайда? — деп қояды ол сөзін Матвейге естірте дауыстап. — Қыздарын болса, бой жетті. Соларды іш жақтағы казактарға қосып, батанды беріп, жолға шықсаң да ұмтылып келе жатқан тауың қашып кетпейтін еді ғой. Енді, немене, оларды басурманға беремісің? Әлде, көртайғанша қолыңнан шығармай отырасың ба?..

Коряков тұсынан Ертістен бері шыққаннан кейінгі екінші қонағаға олар үлкен тұзды көлге жетті. Әуелі, бұлардың құлағына орыс өлеңі мен балалайка даусы естіліп еді. Оксана мен қыздары “мына жақта да орыстар бар екен ғой” деп қуанып қалған. Ал Матвей “Бұл не? Әлде далаға менен бұрын бір миссионер жетіп үлгірген бе?” деп шошып кеткен. Сөйтсе, көлден тұз шығарып жатқан казактар екен. Қырда ұлттастарымен кездесіп, көңілденіп қалған еді бұлар. Далаға қонғанда Оксана екі қызын екі жағына алып жататын. Түнде бір оянып қараса, оң жағындағы Вера жоқ. Ұйқысы шайдай ашылып, жан-жағына құлақ салды. Әуелі “келіп қалар” деп ойына оғаш ештеңе алмай күтіп еді. Түн ортасы ауа қобалжи бастады. Мұқтажымен кетсе, келетін уақыты болып еді ғой? Қалайша қызы осы бетімен зым-зия жоғалады? Оксана сол түні кірпік айкастыруды білмеді. Ана не ойламады десеңізші! Дегенмен Вера таң қаранғысында көрінді-ау. “Шешем ұйықтап жатыр” деген оймен көрпестіне үнсіз келіп кірді. Июль айында да дала түнінің суық болатынын біледі. Койлекшең кеткен қыз қалтырап, тоңып келуге тиіс еді, мынаның тұла бойы жып-жылы. Әлденеден Оксананың көңілі босап, көзіне жас алды. Қызының біреумен кездескенінде сөз жоқ. Ал ертең одан айырылады. Оксананы жылатқан осы ой еді.

Шешесі білетін іске тиянақты, шаруақор, кісіге жұғымды, мою дегенді білмейтін көңілді қызының мінезі сол тұзды көлдің жағасы-

¹ Жоғарғы діни атақ.

на қонған түннен бастап күрт өзгерді. Оғансыз жүгірісті, бейсауат сөзді, себепсіз күлкіні қойып алды. Бір дастарқан жайылған жерде ана қызының көзіне үңіліп, одан мұң аңғарғандай болды. Кенет оның есіне өзінің осыдан жиырма бір жыл бұрынғы бір түні түсті. Табиғи құбылыс. Бірақ сол табиғат сыйынан айырылу ұрғашы атаулыны мұңайтпай қоймайды. Сөйтіп ана қызының беті ашылғанын сезген еді. Бұл ой ананы тереңіне онан сайын тарта түсті. Көлденең біреу!.. Қызына енді біреумен қосақтасу жазған болса, өмір бойы кейіс, еркектің ызыңы. Бұл он бала тауып берсе де, ол риза болар ма? Бақытсыз өмір деген осыдан басталады. Бір тоқтаған жерде Оксана қызын онаша шығарып алып, “Ол кім? Сені іздеп келетін адам ба, жоқ па?” деп сұрағанда Вера төмен қарап, жұмған аузын ашпады. Содан бері түйе жүрісінің ырғағымен мұның ызыңы да басталған. Даланың сары желіне үндес ызың.

Алдағы түйенің жетегі ұзын еді. Әйелі ызындай бастағанда Матвей жетекті тарқатып ұзап кетеді. Осы кезде Оксана артқы түйеге қарайды. Ертістің бер жағына шыққан бетте қыздары көңілді болатын. Жерге түссе, жарыса жүгіріп, он жақ, сол жақтардан гүл теріп, түйені қайта қуып жетіп ойнай ма-ау! Жолға шығарларында тосырқай қараған түйеге жүріс үстінде мініп-түсуді де үйренген. Түйе жүрісімен ізендей отырып, қосылып ән сала ма-ау! Әйтеуір екеуі көңілді еді. Ал құрып қалғыр, ана бір тұзды көл жағасына қонып-шыққаннан кейін Верадан бұл мінездің бәрі қалды. Аяқтарын теңдерге артып, екеуі екі жаққа қарап, біріне-бірі арқаларын сүйеп, үнсіз отырғандары. Осы үнсіздік ана өзегін ортеп өтеді.

Ол тұзды көлдің аты Қалқаман болатын. Одан шыға дала нажағайы жарқылдаған жауыннан көз ашпады. Бұл да уайымға уайым қосады екен. Шағын көштегі жандар бірімен-бірі тілдесуді қойды. Ал үндері шыққан жерде олар тек ұрсысып кетеді. Содан кейін біріне-бірі ләм-мим деуден қалған: Төртінші күні аспан бұлттан арылып, күн шайдай ашылып шыға келді. Әлде табиғаттың осы құбылысы ма, болмаса төсін күнге мейлінше ашып тастаған даладан көтерілген бу ма, болмаса, “мен мұңдалап” алдарынан сораң еткен тау көрінісі ме, әйтеуір шағын көш көңіліне қуаныш ұялады.

— Әке, біз келе жатқан тау осы ма? — деді Петр әкесімен қатарласа беріп.

— Осы, балам, осы. Баянаула тауы осы!

Иә, Баянаула тауының ең биігі Ақбет бұлардың алдынан алып көгілдір жотаға ұқсап, көлденең жатқан еді.

— Тау ормандары қарақат, таңқурай, бүлдіргенге, сулары ба-лыққа, тастары аң атаулыға бай!

Вера мен Надежда отыра-отыра жолға шығып, жерге түскілері келгенде, әуелі түйенің мойнына сырғып, содан кейін жерге секіреді.

Қайтып мінерде де осы жол. Біріне-бірі қол созып, өркешке қарай тартып алып, сықылықтаса күліп жатқандары. Олар түйенің бақыруына да үйреніп алған. Әлде, айкайынан түк шықпайтынына көзі жетті ме, соңғы күндері қыздардың түсіп-міну ойындарына үн шығаруды қойған.

Тау көрінгенмен, оған жеткенше бұлар далаға тағы бір түн қонған еді. Сәскеде қайта жолға шықты. Екі қыздың көзі тауда. Жакындаған сайын мұнар кіреукесі ашылып, тау айқындала түсіп, әр ағаш, әр тасы өз бейнесінде көріне бастаған. Әсіресе Надежда тас атаулыны бірдеңеге ұқсатып, дамылсыз сойлеумен болды. Тау, әзірге, соның ғана дауысына жаңғырып, жауап береді.

Тау жыныстарынан бас алатын бір бұлаққа жакындап қалғанда кірекештер соңдарынан қуып келе жатқан екі салт аттыны көріп тоқтады. Қазақтар екен. Әуелі, олар кіредегілердің орыс екенін танып, біріне-бірі танырқай қарасты. Вера мен Надежда әлгі бір әзірден бері жаяу келе жатқан. Енді олар түйеге жакындай түсіп, жолаушыларға көз салды. Бірі — сақал-мұртты кексе, екіншісі — әдемі кара мұртты жігіт. Тінгі басындағы боркінің қызғылтым пұшпағы тотыққан бетіне қандай жарасып тұр десейші!

Кексе жолаушы атының айылбасы мен түйеге артылған теңдердің арқанын тартып жүрген басында күләпарасы бар ұзын киімді орыс пен алдыңғы түйеде отырған сәлісі де, өзі де ақ өңді әйелге, сасқандарынан ба түйеге жабысып, бірақ міне алмай тұрған екі қызға кезек қарай береді. Ал Петр бұл уақытта әкесінің атын ұстап тұрған. Өзі жалаң аяқ...

Көшті қуып жеткен салт аттылар Жанақ пен Тұрар болатын. Бұл екеуі Сілеті шілдеханасының аяғына дейін болып, ел тарай бастағанда атқа қонған. Жанақ “осыдан Былқылдақтағы жатаққа барып Өкен шеберге домбыра жасатып алмасам, мынауымның шанағы жарылып тұр” дегенде оған не бала-шағасы, не баккан малы жоқ саяқ жігіт Тұрар да қосыла кеткен. Үшінші қонағада Жаманауладағы Күржікөл жағасында отырған ауылға жетіп, содан бүгін шыққан.

Жанақ ақынды білмейтін ел жоқ, ол келіпті дегенді естігенде жиналмайтын халық жоқ. Осы жолда Тұрар да ақынды әбден танып, білді. Еңсеріліп қалған жасына қарамастан ширақ бұл кісіні Тұрар “балуан” деп те естіген. Сілеті шілдеханасында жұрт мұны күреске шақырғанда, Жанақ “жас озды, күш қайтты” деп бас шайқап қойған. Сонысына қарағанда, Жанақтың жас кезінде күреске түсіп жүрген күш иесі екенін ел де білетін болса керек. Мойны кесек денемен бірге құйылғандай тұтасқан, олең шырқағанда тамырлары білеуленіп, онан сайын жуандана түсетін мойыны мен сыртқа тепкен бұлшық еттері, жең сыртынан-ақ аңғарылатын жуан жілігін көріп,

Тұрар да “балуан болсаң, боларсың” деп түйген ойын. Жанақтың жүрген жерінің думанды, көңілді өтетініне Тұрар осы жолда куә болып келеді. Бұл кісі халықтан қалған мұраны, не болмаса, “бөленшенің өлеңі” дегенді айтпайды. Өз жанынан суырып салады. Шілдехана басталғаннан бері аптаға айналды. Жұрт орнынан Жанақ дауысымен оянып, Жанақ дауысымен ұйқыға кетіп жүрді және небір ойын, кешегі өлеңінің небір жолын бүгін қайталасайшы! Жок! Өлеңнің таусылмайтын кені, саркылмайтын арнасы дерсің!

Құртты жайлауындағы елге қонып шыққан екеуі түс әлетінде үлкен белге шыға келгенде, алыстан мұнартқан Баянаула көзге шалынып, Жанақ атының басын тартып еді. Тұрар да қатарласа келіп тоқтаған. Астындағы аты ойнақшыған ақын көзі көкжиекте тізілген тау көрінісіне шүйіле қалған екен. Осы кезде ақынның жан дүниесін де астындағы атындай тыпыршып мазасын алып тұрған таскынның барын білген Тұрар үндемеді. Ол сол таскынның көмей кіреукесін жарып шығар сәтін күтті. Жігіттің ойы алдамапты. Келесі сәтте Жанақ қоржынындағы басы шығып тұрған домбырасын алып, күйін келтіре бастады.

Көрінер үш күндіктен Баян басы,
Қызылтау әулиелі қатарласы.
Қазағым әуелден-ақ мекен еткен,
Күндік жер жортқан атқа екі арасы.
Бұл жерді Асан атам көрген екен,
Аралап желмаямен жүрген екен.
Ат қойып, әрбір таудың бастарына
Аулаға ол кісі де келген екен.
Баянтау бұлдыраған мұнары бар,
Көруге естігеннің құмары бар.
Әр ағашты бір ұстап, сүйіп тұрып,
Дейді екен “несі бар, иесі бар”.
Қанаттанып, әр түрлі айтып сөзін,
Артына жалтақ-жалтақ салып көзін,
“Жер екен Баян тауы қасиетті”
Депті ғой көре сала қара тұзын.
Басына осы кеннің үш күн жатқан
Аралап жер жүзінің дәмін татқан.
Бұл таудың басқа жерден құрметі артық,
Біз емес, осы сөзді Асан айтқан!

Жанақ домбырасын қоржынына қайта салып жатқанда өзі де, аты да тасып-тасып қайтқан судай тыныштыққа бөленгенге ұқсады.

Әлде, ақын жаратылысынан солай ма, болмаса, мына сілем көңіліне қанат бітірді ме, Тұрардың тауға байланысты сұрақтарына ол өлеңмен ғана жауап беріп келеді.

Екі жолаушы Күржікөлден шыққаннан бері Баянауланың солтүстік жағын жағалап келе жатқан. Оң қол жақтарында біріне-бірі неқ артқан, жалғаса, тістесе жатқан тау тізбегі, сол жақтарында — шашау шыққан не талы, не тасы жоқ жалаңаш адырлы сары дала. Осы тұста Тұрар ат үстіне жантая отырып, Жанаққа бұрылды.

— Аға, осы тауды неге Баянаула деп атайды?

Жинақ қоржынынан алып шыққан домбырасын қайта орнына салған емес осы жолда.

Жауласқан ертеден-ақ қазақ, қалмақ,
Біресе қазақ, біресе қалмақ алмақ.
Қонтайшы Сыйқым, Қалден, Ұспан
Бәрі де осынау тауды мекен қылмақ!
Бәрінің қызықканы Бейне тауы¹.
Бекініс айпаласы жаудың жері,
Болайын қайбірінің атын айтып,
Қалмақтың не секілді болыпты ері.
Сүйіндік Баян батыр болып басшы,
Ұлы жүзден Қара батыр болып қосшы,
Қол жиып, тізе қосып, атой салып
Бір үлкен қалмақтармен соғыс сапты.

“Соғысты” деп үлкендердің айтқан сөзі,
Көріпті мұның бәрін кімнің көзі.
Ақтабан-сұламадан бұрынырақ,
Қазақтың бармаған әлі Сырға кезі.
Баян көзге түсіпті жақсы тектен,
Ақылды ғой аталарымыз ерте өткен.
Аулаға қошеметпен ат қойылып,
Бұл тау, содан “Баян” болып кеткен.

— “Аула” деген сөздің мәнісі қалай?

Жастар-ау, мұны білмей қайда жүрсін?
Қып-қызыл шатақ болды-ау, мынау ісің.
Түп-тамырлап сімірмесең ел мен жерді,
Тұла бойға қайдан келед албырт күшің?
Бұл тауда көп болыпты әр түрлі аң,
Жолбарыс, аю, қабан және арыстан.
Қолы боста батырлар соны аулап,
Аталып “Аула” деген содан қалған².

¹Баянауланың бұрынғы аты.

²Шокан Уәлиханов Баянаула тауының аты монғолдың “Байн олоо” деген сөзінен шыққан дейді. Жанақтың айтқандары — халық аузындағы өңгіме.

— Таудан таудың айырмасы жоқ қой, аға, сонда Баянаула тауы “жаксы”, “жаман” деп неге екіге бөлінген?

“Ауланы” түсіндірген болсам керек,
Бұл тау сондықтан да елден ерек.
Адамға ұнаған соң жан-жағынан,
Жаксының аты жаксы боп қала бермек.
Жеті жұрт бізден бұрын келіп қонған,
Жаман деген Уақ батыры да мекен етіп,
Аталып “Жаманаула” содан қалған.

Жанактың ұйқастырмай сөз айта алмайтынына қайран қалып, езу жимай келе жатқан Тұрар алдынан Жамбас қолдің¹ қалай жарқ еткенін білмей қалды. Күржікөлден бері арттарында жиырма шақырымдай жер қалды. Жыбырсыз тыныш суға Ақбеттің күнбатыс шеті айна қатесіз аунап түскен екен. Табиғат сұлулығына елти жөнелген Тұрар төңірегіндегі басқа дүниелерді түгел ұмытқандай еді. Тұрар Баянауланың бұл өңіріне бірінші рет келіп тұрған жоқ және корген сайын тамашалаудан жалыққан емес. Алайда бұл жолы жолдасы оның есін тез жинатқан еді. Ол да әбден қанаттанып алғанға ұқсайды. Осы жолы Жанак Тұрардан сұрақ күтпей-ақ өз бетімен ағытылды:

Баянның ең биігі мұнарлы Ақбет,
Басына шықсаң егер көрінер шет.
Тау-тасы, ағаш-шөбі былай тұрсын,
Араласаң ішінде мол қасиет.
Айдынды жарқыраған алтын булы.
Сәскеде көтереді кекшіл туды.
Тастардың арасынан ағызады,
Ырғытып, оқ жыландай әнші суды.
Мысалы, жиған жүктей, көрсең тасы.
Алланың жарата салған тамашасы!
Ақбеттің дәл басында бір көлі бар,
Мың қойдың қорасындай айналасы.

Ақбеттің күншығыс жағын айналып, беттерін оңтүстікке қарай бұра бергенде, анадайда кетіп бара жатқан қос түйелі қошті көргенде ақын жыр басын тартып, домбырасын енді ғана қоржынына салды. Бұлар қуып жеткенде алғаш Мойылды бұлағына

¹Бүгінде — Торайғыр көлі.

тақап қалған. Кош иесінің орыс екенін білгеннен кейін мына екеуі біріне-бірі қарап, таң қалысты.

— Міне, тауыңа тағы бір жұрт келе жатыр,— деді әлі олен өуенінен шыға алмай тұрған Жанак.

Бұл — дьяк Матвейдің коші. Кош иесі жолаушылар амандығына қазақша жауап берді. Бірақ өзі күләпарасын көтеріп алған. Ол бұлақтан өтер алдында атының айылы мен түйенің тең-бауларын байқақтап, қарап жүрді.

Кешелі-бері өткен жаңбырдан Мойылды бұлақтың суы молайып, арнасынан шыға лықылдай ағып жатыр екен. Оң жақтағы таудан етектеген келіп біткен адыр салпысы мен донкиген тастар, одан он шақты адымдай жерді ашық қалдырып, томенгі бойымен жарыса өскен қарағаштың таусылар тұсына көз жетпейді — сонау еңіске дейін бұлақтың өзіндей ирелендеп кеткен. Осы ашық тұсы ғана өткел. Кіре басы орысша дауыстап еді, екі қыз түйенің мойнына қарай ұмтыла берді. Әуелі Вераның көмегімен Надежда өрмелеп шығып алды да, апасына түйе үстінен қолын созды. Осы кезде соңғы түйенің жанына келген Тұрар өзі атының сауырына қарай жылжып, үлкен қызға бос ер-тоқымды ымдап көрсетті, “кел, бикеш, отыр!” дегені. Қыз да көп ойланып тұрған жоқ. Жүгіріп келіп, үзенгіге аяғын іле бергенде-ақ, Тұрар оның қолтығынан алып, ер-тоқымға қондыра қойды.

— Верка! — Өңінен де, сөзінен де үрей байқалған Надежда айқай салды. Бұл уақытта Тұрар алдыңғы түйеден озып бара жатқан. Оның үстінде отырған әйел де дауыстады орысшалап:

— Әне, басурман әкетті қызыңды!

Матвей әйеліне қайырылып қарағанша, Тұрар оның да алдына шығып, келесі сәтте атын тепкілеп, өткелге еңістей берді. Мына жігіттің Вераны алдына мінгізіп алғанын ертерек көргенде Матвей қызын қайта түсіріп алар ма еді, қайтер еді. Енді оны судан кері бұра алмайтынын білгеннен кейін, құбылыс ақырын сабырмен үнсіз күтіп, өзі де атын тебініп, жетегіндегі түйелерін соңынан еліктіре суға қарай беттей берді. Ал не дауыстап, даурықпаған, не тау-тасты жаңғыртпаған Петр балағын түрместен суға қойып кетіп, бұлақтың ар жағына өтіп, апасын алдына отырғызып алған атты жігіт осы тұстан шығар-ау деген жерге барып тұрды. Өзінің сары шашы көзіне түсіп кеткен. Тұрарға әлденеден риза болмай өкпелеген балаша қабақ астынан қарайды. Ат үстіне қырынан қонған Вера жал мен ердің қасынан мықтап ұстап алған, көзін судан алмай тістеліп отыр. Матвейдің әйелі мен қыздарының шәркесі түске дейінгі жаяу жүрісте су болып, тең үстіне лақтырып жіберген. Содан Вера жалаң аяқ. Әлде шалшық шайып, дымқыл шөп сүртіп өткенінен бе екен, не болмаса, табиғатынан солай ма, Вераның аяғы аппақ болатын. Өзі

де судан қоз алмай тізгінін оңды-солды деп елестеп келе жатқан Тұрар көзі кенеттен сол аяққа түсіп, неліктен екені белгісіз, кеудесінде көптен бері тыныш жатқан әлдене, кенеттен, аунап түскендей болды. Осы “әлдененің” оқыс қимылын ол алғаш рет Толқынды құшағына алғанда сезініп еді. Қыздың буын тұстары білінбейтін, тобығы мен болар-болмас томпиған ақ қайындай тоқ аяғынан қоз ала алмай қалған Тұрардың аты кенет сүрініп қалды. Тұрар тізгінді тарта беріп, қызды аш белінен қыса түсті. Осы кезде қыз сарғыш шашымен Тұрардың бетін сипай мойнын бұрып, кең ашылған көк көзін жігітке қарай бір аударып тастаған еді. Қыздың бұл қарасын су мен аяқтан қоз алмай отырған Тұрар аңғармады да. Ат сүрінгенімен құламай, арғы жағаға аман-есен шыққанда Петр тізгінге шап берді. Түсуге ыңғайланған қызды қолтығынан сүйеген болып Тұрар оның тастай тосін қысып қалған еді. Қыз табаны жерге тиісімен Тұрарға көгілдір көзінің қиығын тағы тастады да:

— Көптен-көп рақмет сізге! — деді.

— Өй, қазақша біледі екен ғой, — деп қалды да Тұрар Петрға бұрылды. — Сен де білесің бе?

— Білемін, — деді Петр.

— Ендеше менің тізгінімді босат.

Далада кездескен қазақтың алғашқы сұрауын орындаған Петр анадай жерге барып тұрды. Вера бұл уақытта бергі жағаға тақап қалған әкесі атының басына қолын соза берген... Соңғы түйе судан шыққаннан кейін Оксана Вераға тағы айқай салды.

— Отыр орыңа!

Қыз әуелі түйенің мойнына асылды. Содан кейін оған табанын тіреп, Надежданың көмегімен теңнің үстіне шықты. Қыздан қоз алмай келе жатқан Тұрар: “Шіркін-ай, жарқыраған қыз табаны желкесінен басқан ана түйе не деген бақытты мал еді” деп ойлады ішінен. Тең үстінен орын алғаннан кейін қыз Тұрар жаққа тағы бір рет мойнын бұрып қойды. Тұрар жіңішке қара мұртының етектерін көтеріп, жымиып жауап берді.

Былықылдақ Мойылды бұлақтан алыс болмайтын, үш сүт пісірімдей уақытта жеткен кіре ат басын боренеден қиып салған шеткі үйге тіреп, тоқтады. Үйлерінен жүгіре-жүгіре шыққан жатақ адамдары:

— Микалай келіпті!

— Микалай бала-шағасын алып келіпті.

— Өзі сақалы қауғадай болып мүлде өзгеріп кетіпті, — десіп жатты.

Мұны құлағы шалған Тұрар, ат арқасынан алып жатқан ер-тоқымын қос қолдап көтерген қалпы әлде, Николайды іздеді ме, әлде сол есімді атаған адамды іздеді ме, көзін кең ашып жан-жағына алақтап қарай берді...

Бөкейдің енесі түсіп отыр. Хан болғанының алғашқы көктемінде-ақ Шоңнан жеңіліп қалған соң, амалсыздан Тоқырау бойына көшкен. Амалсыздан болатыны Тоқырау Нұрадай сан салалы, шүйгіні жалпағынан көсілген арналы өзен емес. Сонда да келді. Жарайды, мұның да бір қайыры болар! Жаз болғаннан кейін мал ашыға қоймас. Оны мазалап отырған ой бұл емес. Нұра бойында болған оқиға орыстар құлағына жетсе, мұның не болғаны! Олардың көз алдында Бөкей хан, Шоң биден төмен тұрады ғой! Осы маскара! Дегенмен Бөкей көңілі бұл мәселеде медетсіз де емес. Жайлауға көшер алдында Семейрдан келген тағы бір казак “орыстар Қалқаман көлінен тұз шығара бастайды” дегенді айтқанда Бөкей Арсланбек пен балаларын ертіп, осынау сары даланың жеке-дара билеп-төстеушісі ретінде көрінген. Алайда мұны көрген бейтаныс офицерлер еді. Сонда да бұл офицерлердің губернатор мен Броневскийге “ханның өзі келді” дегенді айтып баратынына бұл шүбәланбаған. Бөкейдін:

— Күзетке кісі қалдыруыма болады, — деген сөзін Арсланбек офицерге орысшалап, ал офицердің “казактар өздерін өздері қорғай алады” деген сөзін Бөкейге қазақшалап жеткізген. Содан кейін Бөкей тұзды қалаға қалай, немен апаратындарын сұраған еді, офицер ол мәселенің Қазанқап бимен шарт жасау арқылы шешілгенін айтты. Бөкейге бұл жауап ұнамады. Орыс жағы хан ұсынған күзеттен бас тартты. Ал қалаға тұзды өз көлігімен тасып беру сияқты ұсынысының алдын біреу орап кетілті. Енді бұл жандарал көзіне қандай қызметімен түсу керек? Бөкей орыстар қолға алған іске араласудан тыс қалдым деп налып отырғанда, Ертістің ар жағынан келген тағы бір орыс Бөкейге сентябрьдің бас кезінде Коряков тұсында, Ертістің бер жағында ауыс-түйіс базарының ашылатынын хабарлады. Қырғыз-қайсақтар малы мен жүн-жұрқасын, тері-терсегін, кілем, киіз, алаша, шилерін молынан жеткізіп, базарға жан бітіруге қатыссын дегенді тапсырыпты орыс жағының басшылары. Бөкейдің бір мәселеге іштей қарсылығы болды. Кереку Қарқаралыдан қиыс тұрған қала. Қысты күні жандаралдың “базарды Семейр тұсынан ашамыз” дегені қайда?

— Семейрға қарбас жете алмапты, — деді казактың сөзін қазақшалап берген Арсланбек.

Бөкей қарбас дегенді білетін. Осыдан он шақты жыл бұрын Омбыға жолы түскені бар. Сонда Ертістің сол жағын жағалап отырып, Омбы тұсында жұрттың ат-арбасы түгел сыйып кеткен, астынан бірнеше қайық көтерген салды көрген. Өзі де ар жакка сондаймен өткен.

Осыдан кейін ол балаларын шақырып: «Бүге төлеңгіттерін жан-жаққа жұмсаған еді. Ендігі ойы — қазақтарды қаптатып, малды молынан айдатып, базарды қыздырып, губернатор көзіне бір түсу.

Есіктегі төлеңгіт кіріп, Шорман бидің келіп тұрғанын айтты. Бөкей бір сәт «Е, мұның келісінде не сыр бар?» деп ойлады да, бас изесімен кіруге рұқсат берді. Шегіне берген төлеңгітті табалдырықта қаға-маға сып етіп, Шорманның өзі көрінді де ханға кол беріп амандасқаннан кейін, былай барып отырды.

— Сойле, Шорман, — деді Бөкей.

Шорман тебіндеп келе жатқан мұртын сипап алып:

— Таққа отырап-отырмаста төңірегіне қаһар төккен ханға таңбыз! — деді.

— Ханға құрмет көрсетпеген биге таңданбайсың ба?

— Әркімнің ұстанған мақсаты бар. Би ісі де содан шыққан! — деді Бөкейдің Шоң ісін алға салып отырғанын сезген Шорман.

— Сонда хан қаһары мақсаттан тумады деп кім айтады? — Бөкей, Шорман сапарының сырын білмесе де сөз жөнімен осылай деді. — Шоңның өзі қайда?

— Хан ием, елу жылқы үшін төбе бидің жүруі жеңіл болар.

— Ол не қылған жылқы?

— Жәңгір төре кісі жіберіп Сакабайдың жылқысын қуып кеткен екен. Бұл қорғансызға зорлық, — деген Шорман Олжеке, Бәтен, Ысқақ араларында болған оқиғаны және оның немен тынғанын хабарлап, өткен оқиғаны Бөкейдің есіне қайта салды. — Солай, Бәтен қыз өлді. Ысқақ ұшты-күйді жоғалды. Азын-аулақ малымен күн кешіп отырған Сакабайда не жазық?

— Сонда төре өлімі күнсыз кетпек пе? — деді баяғы Олжеке оқиғасы есіне енді түскен Бөкей. — Әлде үш жүз жылқыны өзін санап бересің бе?

— Менен сұрап, Сакабайдан барымталап, ұсақтамаңыз, хан ием, оны мықты болсаңыз Шоңнан алыңыз. Дүниенің төрт бұрышына танылып, өміршең боламын деген тақ, ірі істермен ғана айналысар болар...

— Өзің ханмен соғысасың, өзің ханнан рақым күте келесің? — деген Бөкей Шорман алдына Нұра оқиғасын көлденең тастаған еді.

Шорман Бөкейдің соңғы сөзіне жауап беріп жатпай, анау бөлген ойын жалғай берді.

— Сакабай малын барымталауыңыз, арыстанның тышқан аулауымен тең. Сіз ондай оқиғадан жоғары тұруға тиіссіз.

Бөкей екі себеппен мүдіріп қалған еді. Біріншісі — анада Есімнің «төңірегіңізге халық жинауға әрекет етіңіз» деген сөзі. Төңірегіме халық жинаймын деген жан сұхбатты әуелі жақындағы көршісінен бастамақ. Егер Төртұлыны түгелдей қарамағыма ала-

мын десем, алдымен әңгімені Шорман басқарған елден бастауым керек. Көрші ел. Мұны мүдірткен екінші себеп. Шорман жастайынан би деп танылғанда ел-елдің аузында “бұл киелі бала” деген сөз кеткен. Бөкей екінші жағынан осы сөзден де сескеніп отыр. Киелі жанның бетін әрі қаратсаң киесі атуы мүмкін! Сондықтан да Бөкей басына “Сақабайдың жылқысын қайтару сияқты ұсақ-түйек өтініштерін орындай берсем, осылардың көңілін алу болмас па екен?” деген ой оралып отыр. Киесінен де құтыласын.

— Малың қайтады, Шорман, — деді Бөкей. — Ар жағында хан, бер жағында хан. Екі ортада канша уақыт отыра бермек ойларың бар?

— Мұныңыз Төртұлы билерінің кеңесінде шешілетін жай. Мен сізге бұл жөнінде ерекше ештеңе айта алмаймын.

— Сен өз руыңның төңірегінде сөйле.

— Сары суды сапыра бергеннен май, бір сөзді қайталай бергеннен мән шықпас, хан.

Бөкей түсінді. Шоң бөлекет “Төртұлы” деген бірденені тауып, жұртты төңірегіне байлап-матап алған екен! Жарайды, Шоңға да салар бір құрық табылар...

Шорман коштасып шығып кеткеннен кейін, келіп қалған балаларының басын қосқан Бөкей мәселемен таныстырып өткеннен кейін Есім:

— Орыстар жағы базарға не шығарады екен? — деп сұрады. Бұл сұрақты анада Арсланбек арқылы Бөкей де қойған казакка. Содан алған жауабын қайталады.

— Мата, жіп, ине, айна, тарақ, күрек, балта, шеге... сияқты далада тапшы саймандар болса керек.

— Әке-ау, — деді тізерлей көтеріле берген Шыңғыс, қамшысымен жер тіреп тұрып. — Қаракесектің бар малы хандікі деп жарияладық. Ал ол мал күрек пен балтаға айырбасталып кетсе, не болғаны?

— Иә, сонда күндердің күнінде малдың орнына балта жинап отырамыз ба? — деп Батыр ағасын қолдады.

— Жүзден санағанда он жеті рудан қанша мал баратынына есеп қылшы, — деді Есім.

— Оның үстіне осынау даладағы қазақтар түгел апарғанда, соншама мал Ертіс жағасына сыя ма? — деп қойды Сұлтанғазы да.

— Оны бір деп қой. Екіншіден, соншама малды орыстар ар жаққа қалай шығарып әкетеді?

— Орыстар үшін басың ауырмай-ақ қойсын!

— Базардың нарқы қандай екен?

— Нарқын базардың өзі айтады. — Бөкей балалары кенеттен жақ-жақ бола қалды.

— Тұра тұрыңдаршы, түге, шуламай! — Есім туыстарын тыныштыққа шақырды. — Бұл алғашқы ашылайын деп тұрған базар. Бетінің қалай боларын орыстардың өзі де біле қоймас. Сондықтан да біз руларға “базарға апаратын мал басын елуден асырмандар” десек. Мұндай базар енді жыл сайын ашылатын болады. Келесі базарларға нені қанша апару керектігін осы базар айтады әлі.

— Сонда түлік бойынша алғанда қандай-қандай болу керек? — деді Жәңгір.

— Әр ру отыз қой, он жылқы, бес сиыр және бес түйеден деп есеп қылу керек.

— Өй, орыстар түйені не қылады?

— Түйені алғаш көрген бір орыс: “Мынауың бүкір ғой” депті — деді Шыңғыс. — Оның орнына жылқыны көбейту керек.

Бөкей қолын көтерді. Балалары тоқтап, әкеге қарасты.

— Сөздерінде жан бар. Түйені базарға шығару артық болар. Әр ру отыз бес қой, он жылқы, бес сиырдан жеткізетін болсын Ертіс жағасына және жолға ерте шықсын. Әсіресе уақ мал жайыла жүріп жеткенінше сол болады. Хан бұйрығы осылай! — Бөкей балаларына жағалай қарап алды. — Қайтыңдар!

Бөкей мәжілісті тыста, көгал үстінде өткізген. Бәрі түрегеліп ауылға қарай жалпағынан жылжи бергенде, Бөкей жанына Жәңгірді ғана алып қалған еді. Оның үстіне баласына бірдеңе айтпас бұрын төлеңгіттерінің біріне төңіректе жүргендерді одан да әрі қуғызып тастады. Әке мен бала арасында, не қылса да, аса құпия әңгіме болатынын былайғы жұрт аңғарды...

Ертіс жағасында базар ашылатыны жөніндегі хабар Қазанқап арқылы Шоңға да жетті. Шоң да Төртұлы билерімен төрт көзі түгел отырып ақылдаспақ болып, жайлауларға кісі аттандырды. Олардың екі-үш күнсіз жиналмайтыны белгілі еді Шоң бұл күндерді оймен өткізді.

Биыл өткінші жаңбыр ауық-ауық құйып өтіп, жерге жасыл өң кіріп, көз бен көңілді қызықтырардай кейіпке кірген. Сонау Жонның ар жағында біреулер шуда-шуда қылып буып, түйдектете жіберіп жатқандай шығысқа қарай жылжыған ала бұлттан аспан жаз бойы арылған емес. Нұра алқабы иіп тұр — шабындық белден. Ірі қара болмаса, ұсақ малдың үстінен түскенше көрінбейді. Осындай самалды күннің бірінде Шоң есіктегі жігітті шақырып алып әуелі Сейсенбайдың денсаулығын сұрады.

— Сусыннан қалмапты, әйтеуір, — деді жігіт.

— Сыртқа шыға ала ма екен?

— Өз бетімен буынын басып жүре алмайды. Самалдамақ болса, іргені түргізіп қоятын көрінеді.

— Сендер оны қазір көкке шығарыңдар.

— Жарайды, би аға! — деп шегініп кеткен жігіт биенің бір сауымындай уақытта, бұйрықтың орындалғанын айтып келді. Шон түрегеліп, шапанын желбегей жамылып, мәсімен көк шоңгі жұмсақ басып, сыртқа шықты да төңірекке қарап Сейсенбайды іздеді. Жігіттер қартты ауылдың жел жағына шығарып дұрыс істеген екен. Шон солай қарай бет алды. Жақындай берген Шонды таныған Сейсенбай көтерілмек болып көріп еді, онысынан ештеңе де шықпай, биді қызылжиектенген көзі жаудырап қарсы алды. Әлде өмірден көрген тауқыметін шағып, көзіне жас алды ма, болмаса, көріліктің салдарынан ба, әйтеуір Шон қарт көзінің сулану себебін біле алмады. Шон Сейсенбай жанына барып отырды да:

— Бойың қалай, үлкен кісім? — деді.

Сейсенбайдың аппақ болып өсіп, аузына түскен мұрты қозғалды, алайда, аузынан үн шықпады.

— Дүниеде болып жатқан оқиғалардан хабарың бар ма, қартым?

Сейсенбай басын шайқады да Шонды етегінен тартты. Шон оның аузына құлағын тоса берді.

— Биыл — сиыр. Алдағы қыс дұрыс...

— Иә, иә, биыл сиыр жылы. Қыс қаһарлы болмайды дейсің бе? Сейсенбай басын изеді де естілер-естілмес үнмен:

— Қоян жылы — жүт, — деді. — Малдың бауыр жүндері қалың.

“Е, ел қамын жеген қартым. Сен алдағы қыстан арғыны ойлап жатыр екенсің ғой.

— Одан құтылар не амал бар?

Сейсенбай жатқан қалпы басын шайқады — жүтқа лаж жоқ!

— Орыстар Ертістің бер жағына базар ашайын деп жатқан көрінеді. Қатысындар деп ел-елді түгел шақырыпты. Халқымыз қайтсе, ұтатын болады? — деді де Шон Сейсенбай аузына тағы да құлағын тосты.

— Ол — жақсы! Халық жоғын табады.

— Малдың қай түлігін апарған дұрыс?

— Ешкі, ешкі... Орыс қой саумайды, ешкі сауады. Түбітіне қызығады.

Шон басын изеді.

— Орыстардың Қалқаман көлінен тұз алып жатқанын естідің бе?

Сейсенбай көзін кең ашты.

— Орысқа тұз қат. Оны өзің... Өзің...

— Бұл не дегенің, қартым?

Бұдан кейін Сейсенбай үні мүлде шықпай қойды. Тек, “иә, сөйт” дегендей басын изей берді...

Осы уақытта сонау сореде аттан түсіп жатқан адамдар көрінді.

“Жайлаулары жақын билер келе баста...-ау” деп ойлаған Шон орнынан тұрып, өзінен қоз алмай жатқан Сейсенбаймен бас изесіп қоштасып, үйіне қарай жылжи берді.

Төртұлы билерінің мәжілісі келесі күні сәскеде қоғалды беткейде ашылды. Билердің алдымен білгісі келгені орыс жағының базарға не шығаратыны болды. Бұл жөніндегі хабарды Қазанқап берді. Содан кейін олар “біз не алып барамызға” көшті.

— Ертістің ар жағы мен Тобыл бойында да орыстың жылқылы байлары бар дейді. Жылқы апару керек, — деді Айтқары.

— Дұрыс! — деп қостады оны Үкібай.

— Орысқа сиыр да өтеді.

— Қойдан да қашпайды.

— Сонау Ертіске жеткенше қойдан не қалады?

— Үй жиһаздарын да жеткізу керек, — деді Шорман. Қазанқап қамшысын көтеріп еді, бәрінің назары соған ауды.

— Меніңше, осы базарға ірі қара айдап керегі жоқ.

— Жылқыны жеткізу оңай ғой, — деп бөлді оның сөзін Үкібай.

— Үкібай, тоқта! — деді Қазанқап. — Әуелі, базардың нарқын тыңдаңдар. Орыстар бір қойға төрт күрек, немесе, соншама балта берді...

— Әне, әне, — деп қалды Үкібай. — Бес қой дегеніңіз бір жылқы. Сонда жиырма балта бір-ақ келеді.

— Сен бір-ақ мал жетектеп бармайсың, — деді Қазанқап Үкібайға. — Үйірлеп апарасың. Сонда неше балта алып қайтатыныңды санашы?

Билер ду-у күлді.

— Үкең балтадан қандай үй салар екен.

— Үкібай табындап түйе апарса, одан да көп балта алып қайтады. Әр түйенің нарқы он қойдан ғой, — деген Айтқары күлкіге май құя түсті.

— Шорман бидің айтқаны да дұрыс, — деді Қазанқап. — Үй жиһазын да жеткізу керек. Мысалы, тоқыған шиді, не құрбауды орыс затына баспа-бас алуға болады. Айырбасқа қолайлы.

Шоң билерді біраз уақыт айтыстырып алды да қолын көтерді. Бәрі тынышталып, торде төбедей боп отырған төбе биге қарады. Шоң сөл тыныстан соң ойын жалғай берді.

— Ешкі апару керек.

— Ешкісі не, қойы не, — деп қалды Үкібай. Шоң Үкібайға жақтырмай, шекесінен қарады.

— Үкібай, сен сөз артын тоспайтын болыпсың-ау!

Үкібай қарадай жер болып, бүкірейе түсті.

— Үлкеннің сөзін өзің тосып үйренбеген, жастарға не тағылым бересің? — Осыдан кейін Шоң алғашқы ойына көшті. — Орыс қойды

саумайды. Жүнін қазақтан алар, бірақ өзі қырықпайды. Яғни, орыс қойға үйір емес. Қазанқаптың сөзіне тоқтайық. Ешкі жүріске жеңіл. Орысқа қойдан гөрі ешкі құнды. Сауып, сүтін ішеді. Түбітін кәдеге жаратады. Орыс бұйымына баспа-бас айырбасқа да оңай. Оның үстіне қазақ ешкіні бағалай қоймайды — сорпасы қатып қалады, майынан шарпысы басым. Сондықтан да біз базарға ешкі апарайық.

— Би ағамның сөзі — сөз, — деп қалды да Үкібай отырғандарды көзінің астымен шолып өтті. Ол бұл жолы да біреулер күле ме деп жасқанып еді, алайда, Шоң ақылына басқалар да бас иіп отырған болу керек, Үкібайдың соңғы сөзін ешкім де іліп-қақпады және Шоң да оған “сөз бөлдің!” деп зекімеді.

— Орыстардың бұл ісі ұнайды. Дегенмен, алғашқы базар екен, оған жеңіл барып көрелік.

— Базары қашан ашылады екен? — деді Бекболат.

— Қыркүйектің басынан ортасына дейін жүреді, — деп жауап берді Қазанқап.

— Орыс, демекші, — Шорман қозғалып қалды. — Баянаулаға бір орыс келіпті дейді ғой.

— Ол ана жылғы Микалай көрінеді, — деген сөзін Үкібай Шоңға қарап айтты.

— Айтпақшы, — деді Айтқары да, — Сол Микалай Микалай емес, орыс молдасы екен. Анада Былқылдаққа шаруаммен бара қалсам, Жатақты төңірегіне үйіріп алыпты. Көпір болыңдар дейтін көрінеді.

— Құдая, сақтай көр! — Үкібай кеудесін басты. — Осыны мен де естіп едім.

— Ал менің айтып отырған орысым одан басқа — әскери орыс.

— Кім қайда жүрмейді! — Шоңның ұсақ хабарлармен уақыт ысырап қылғысы келмегені белгілі болды. — Кімнің кім болғысы келетіні әркімнің өз қолында! Сендерді шақырғанымдағы келесі мәселе мынау: Орыстар Қалқаман көлінен түз ала бастапты. Осы жөнінде қандай ақыл қосасыңдар?

— Бокей “ала беріндер” десе керек, — деді Қазанқап.

— Ол Төртұлы жеріндегі түз ғой, — деп қалды Шорман. Бұл мәселе жөнінде басқа пікір қосқандар болмады. Тек Қазанқап ғана:

— Көлді айнала шатыр тігіп тастаған. Тұзды күректеп жағаға шығарып жатыр. Керекудегі ұлық шақырып, тұзды Ертіске жеткізіп беруге мен келісім бердім, — деді.

Бұл хабар жөнінде әрмен қарай сөз сабақтап әкеткендер болған жоқ. Билер “сіз не десеңіз сол болады-дағы” дегендей Шоңға қарасты. Шоң төмен қарап отырған қалпында Қазанқапқа сұрақ қойды:

— Қашанға дейін аламыз дейді екен?

— Күн суығға тоқтатпақ сияқты. Иә, Қазанқапқа енді ғана тура қарап:

— Алсын, — деді. — Оларға он шақты жігіт қосып сен де кіріс түз жұмысына.

Бұл сөзге таңданған билер бастарын бір мезгілде көтеріп, Шоңға жамыраса қарасты. Шоң билер жүзінен сұрақ түсініп отырса да, түз жөнінде қайтып әңгіме сабақтамады.

— Жақсы, би аға, — деді Қазанқап.

* * *

Бұрынғы Николай — қазіргі дьяк Матвей жатақ тұрғындарын жинап алып, кресті көтеріп: “Кордіңдер ме? Көрсендер, кезекпен келіп сүйіндер... Енді сендер христиан болдыңдар!” деп бірден жариялағысы келді әуелде. Бірақ “алдын ала дайындықсыз, жұртты шошытып аламын ба” деп те тартына берді. “Содан кейін олар бұдан қашып, далаға көшіп кетсе, бұл жалғыз үй тау ішінде қалай өмір сүрмек? Жо-жоқ, әуелі құдай жөнінде, оның осынау әлемді қалай жаратқаны жөнінде әңгіме айту арқылы жатақ тұрғындарының көңілін біртіндеп алу керек”, деп ойлаған Матвей асықпай жұмыс істеуге бел байлады. Әуелі, баяғы жалғыз бөлмесіне жайғасып алды да, оның сыртына қоңырау іліп, жатаққа:

— Мен мынаны қаққанда сендер жиналатын болыңдар! — деді.

Содан кейін Матвей қоңырау тілін қақса болды, әлде жез үнін қызық көрді ме, болмаса, христиан камытына мойынсұнуға өздері де әзір ме, әйтеуір жатақ тұрғындары келе қалады. Шақырған сайын: “е, келгендерің көрім болды” деп қашанғы күрдаң-күр босатып қоя берсін, бір күні ол әңгімесін бастады.

Міне, жатақ тұрғындары алдарындағы ұзын шапан, қауға сакал, өздерінше айтқанда, Микалайға қарап алқақотан отыр.

— Осынау дүниені кім жаратты деп ойлайсыңдар? — деді Матвей сұқ саусағымен аспаиды нұсқап.

— Құдай жаратқан, — деді отырғандардың бірі.

— Иә, құдай, — десті қалғандары да.

— Дұрыс, — деді Матвей. — Ал ол қалай жаратқан?

Үндей қойғандар болмады. Жә, Матвейдің өзінде де соңғы сұрағына тиянақты жауап ала қоямын деген үміт болмаған. Сол себепті өзі сойлей берді:

— Құдай дүниені алты күнде жаратқан!

— Оны кім санапты?

— Құдайдың өзі інжіл деген кітабына жазыпты. Сол кітап христиандардың қолына тиген. Ол міне, — Матвей қойнынан матамен тысталған кітапты суырып алды. — Осында бәрі жазылған. — Ол

бірінші күні — күнді, екінші күні — айды, үшінші күні — жұлдызды, төртінші күні — жерді, бесінші күні — суды, алтыншы күні — аспанды жаратқан да жетінші күні дем алған.

— Енді, — деп қалды Өкен. — Әлемді жарату оңай ма!

— Сегізінші, тоғызыншы күндері ше? — деді Қырықбай.

— Христиандардың жұмасы жеті күннен тұрады. Ол құдайдың дүниені жаратқан алты күні мен өзінің дем алған жетінші күні. Үнемі айналып келіп отыратын жұманың соңғы күні христиандар түгел дем алады. Осынау жарық дүниені жаратқаны үшін құдайға алғыс айтуға бола ма?

— Болғанда қандай!

— Әбден болады!

— Міне, сол жетінші күні христиандардың барлық бітіретін ісі — құдайға құлшылық ету, алғыс айту. Яғни “күніңді сөндірме, айыңды батырма, жеріңді жоғалтпа” деп жалыныш білдіру. Осы жеті күн төрт рет айналып келгенде бір ай болады. Он екі ай бір жылды құрайды. Жылма-жыл қыс, көктем, жаз және күз болады.

— Күнді жаратқанға дейін дүниеде не болған?

— Қара түнек. Түпсіз тұңғық.

— Құдайдың өзі қайда өмір сүрген?

— Түпсіз тұңғық суында жүрген де бір күні “жарық сәуле болсыншы!” деген. Осылай күн пайда болған...

— Адамды қалай жаратқан?

— Топырақтан өзіне ұқсатып жасап, жан салған.

— Сонда құдайдың өзі адамға ұқсай ма?

— Жоқ, адам құдайға ұқсайды. — Содан кейін Матвей иығын көтеріп, бейне бір салтанатты кейіпке көшті. — Әуелі құдай еркекті жаратқан Содан кейін еркектің осынау әлемде жалғыз серігіп жүргенін көріп, оның бір қабырғасын сөгіп алады да одан әйел жасайды.

— Е-е, — деді Қырықбай Матвейге, — Сенің айтып тұрғаның Адам ата мен Хауа ана болды ғой?

— Інжілде еркектің Адам, әйелдің Ева деп аталғаны жазылған. Міне, сол екеуінен бүкіл адам баласы тараған.

— Осындай бірдеңені анада Сәлім қожа да айтып еді ғой, — деді жатақтың бірі.

— Сонда дүниенің жаралғанына қанша болған? Матвей саусақтарымен бірдеңені санап, ерсілі-қарсылы жүрді де отырғандарға бұрылды.

— Биыл біздің жыл санауымызша 1817 жыл десек, дүниенің жаралғанына жеті мың үш жүз жиырма жеті жыл болған екен.

— Ойбо-ой, өзі де атам заманда жаралған екен ғой! Содан кейін Матвей Иисустың кереметтерін айту арқылы жатақ тұрғындарының көңілін құдайға қарай мүлде бұрып алғысы келді.

— Біздің құдайымыздың атын Иисус дейді. Әлгінде “құдай адамды өзіне ұқсатып жаратқан” деп айттым ғар. Сол сияқты адамда бола беретін есім құдайдың өзінде де бар. Иисус бір тойға тап болады. Әбден есіріп алған жұрт, ішейін десе шарап таусылып қалған екен. Өкінішті, әрине. Сонда шеткеріде отырған Иисус той иесіне бөшкені көрсетіп, “мынау су ма?” дейді. Үй иесі басын изейді. “Ішіп көрші” дейді Иисус, Анау: “Жігітім, мені есінен адасты деп пе едің!” дейді де ішіп көреді — су! Содан кейін әлгі жігіт үй иесін тұрған жерінде бір айналдырып: “Енді ішіп көрші”, дейді. “Немене, қас қағымда су шарапқа айнала қойды деп тұрмысың?” деген үй иесі әлгі бақырын бөшкеге қайта салады, “Егер су шарапқа айналған болса, онда осы тұрған екеуіміздің біріміз құдаймыз” деп, жұтып жіберсе — шарап! Былайғы шелектердегі су да шарапқа айналышты...

Құдайды таныған жұрт жабырласып келіп, оның аяғына жығылады... Бір күні Иисус көшеде келе жатып, өңі бұзылып кеткен бір адамды тоқтатып, неге қамығып келе жатқанын сұрайды. “Жалғыз балам, — деп анау жылап жібереді, — айықпас сырқат еді. Соңғы демі шығысымен дәтім шыдамай үйден безіп кеттім”. “Байқаймың, — дейді Иисус, — бұл дүниеде күнәсіз адал өмір сүргенге ұқсайсың. Сенің осы пәктігіңе сыйлығым: “Балаңның жан тапсырғаны рас. Алайда, ол қазір өмірге қайтып оралды. Үйің мәре-сәре. Бар, қосыл сол қуанышқа!” Ана адам оған сенбей, қолын сілтеп тастап жүре береді. Өйткені баласы сырқатқа шалдыққаннан бері неше түрлі жұбатулар айтып, оның көңілін аулаушылар көп болған. Алайда, одан бері қараған баласы болмаған. Ал мынау: “Өлген балаң тірілді” деп бөрінен де асып кетіп тұр” деп ойлаған адам үнжұрғасы түсіп, көшеде жүріп-жүріп түннің бір мезгілінде үйіне қайтып келсе, төрде баласы отыр жайрандап. Кереметке жиналған жұрт жыртылып-айырылады. Сонда әлгі адам “Мен құдайды көрдім!” — дейді, — Баламды тірілткен сол. Ал баламның тірілуі өзімнің дүниеде күнәсіз сүрген өмірім үшін құдайдың сыйы”. Сол жерде судың шарапқа айналғанын естеріне алған жұрт, не қылса да, құдай біздің қаламызда жүр деп даурығысады.

Жатақ адамдары ауыздарынан сілекейлері аға тыңдап отыр.

— Сонда қалай өзі, — деген Қырықбай орнында отырып қозғалды — Орыстың құдайы адамдардың арасында жүре ме, немене?

Матвей бір жағынан Қырықбайға жауап беріп, сонымен бірге жатақ тұрғындарын таң қалдырғысы да келді.

— Құдайдың өзі Мария деген қыздан туған...

— Не дейді, жасаған! — деп қалды Өкен.

— Сонда қалай? — деп тағы біреу орнынан дауыс берді. — Мана құдай адамды жаратты дедің, енді құдай адамнан туды дейсің. Сонда өзі не болып кетті?

— Оның мәнісі былай, — деді бұл жолы да іркілмеген Матвей.
— Құдай жалғыз, бірақ ол үш жақты: Құдай — әке, құдай — ұл және құдай — әулие рухы.

— Қалай, қалай болып кетті өзі? — деді Қырықбай.

Бұл сөздің басқаларға да жете қоймағаны жыпылықтаған көздерінен-ақ байқалып еді.

Матвей сұқ саусағын Қырықбайға бағыттап сөйледі.

— Сен ғой, Қырықбай ретінде жалғызсың. Кейде бірдеңені істегің келіп ұмтылып тұрсаң да, жан дүниенің оған қарсы болып, бәрін тастап жата қалғың келеді. Сондай кездерің болмай ма?

— Ондай, ондай болады, — деді Қырықбай.

— Міне, осы кезде сен екі жақты адамсың.

— Бұл түсінікті, — деді Қырықбай.

— Құдай жалғыз, сонымен бірге ол үш жақты дегенім де осы сияқты. — Матвей сәтті теңеу тапқанына іштей қанаттанып, сөзін жалғай берді. — Сөйтіп, құдай үш жағымен ақылдасады. Өйткені, жерде адам көбейіп, соған байланысты күнә атаулы етек алып кеткен екен. Бұған қарсы не шара қолдануға болады? Сонда құдай — ұл тұрып айтады:

— Мен адам атаулының күнәсын мойныма алайын. Сол үшін адам сияқты өзім де біреудің құрсағынан шығайын, — дейді.

Бұл ұсыныс ұнап кеткен құдай-әке Гавриил деген періштесін жердегі Назарет деген қаланың тұрғыны Иоахимнің Мария атты қызына жібереді. Адамға айналған Гавриил Марияның үйінде жалғыз қалған кезін аңдып жүріп, келеді де, “Анау терезеден көгершін кіріп, саған ұрық салады. Сен қарсыласпа” дейді. “Мен әлі еркек атаулының несімен еркек екенін білмеймін. Болашақ күйеуіме осы қалпымда тиюім керек қой” дейді. Сонда Гавриил “ұрық салынып, ол нәрестеге айналып туғаннан кейін де сен өзіңнің қазіргі қалпыңды сақтап қаласың”, деп көндіреді. Сондағы Марияға келген көгершін құдайдың әулие рухы екен. Ай-күні толған соң нәресте дүниеге келіп, оған Иисус деген ат қойылады. Қырықбай орнынан тұрып, қолын сілтеді де, үйіне қарай бет алды.

— Осыған бола сөзге қыруар уақыт ысырап қылып...

Одан кейін жатақтың басқа тұрғындары да көтерілді...

Қырықбай үйіне келе шапашотын қолына алып, ісіне кірісіп, өзінен-өзі сөйлеп жүр.

— Саған ұрық салынады, сен бала табасың, сонда да қыз қалпыңды сақтайсың деген не... О заман да бұ заман іштен бала шыққаннан кейін әйел қыз қалпын сақтай ма екен?

Өкеннің бес баласы бар. Үлкені Қарлығаш биыл он бесте. Қыз болса да әкесіне бейім. Өкен де оны жанынан тастамайтын. Орманға барса да жанында, қонаққа барса да жанында. Үйінде аспап жасаса

да ағашының бір басын Қарлығаштың үстінде отырғаны. Сол Қарлығаш Матвей алдында да әкесінің бір тізесін басып отырған. Жұрт тарағанда осы екеуі-ақ қозғалмай қалған еді. Өйткені, Өкенді көкейіне ұялаған бір сұрақ ұстап қалған.

— Сонда әлгі қыздан құдай туғанын жұрт қайдан білген? “Әй, осы жатақта бірінші христиан сен боларсың-ау” деп ойлаған Матвей оның алдына жүресінен отыра кетті.

— Түн екен. Тауда қой күзетіп отырған қойшылар кенеттен түн түнегінің серпіліп, күннің аспанға шыға келгенін көреді. О, ғажал-ай! Бұл не ғаламат! Сөйткенше болмайды аспаннан періштелер түсіп, сырнай, керней үнімен бүкіл әлемді толтырып, қойшыларға айтады: “Қалаға, Иоахимның үйіне барыңдар. Оның мал қорасында адам баласын күнәдан құтқарушы келіп жатыр” дейді. Қойшылар жүгіріп келсе, рас! Мария аман-есен аяқ-қолын баурына алыпты. Қорадағы өгіз бен есек шөп үстінде шырылдап жатқан баладан құдайды танып, бастарын иіп тұр екен.

— Байғұс қыз, — деді Өкен — ...айы-күні жеткенде қораға барып тығылған ғой, тегі...

Кенеттен шырылдаған дауыс шықпағанда Өкен мен Матвей әңгімесінің тағы да қаншаға созылары белгісіз еді. Ол Надежданың даусы екен. Көл жақтан етегін түріп алып жүгіріп келе жатты.

— Вераны алып кетті, Вераны!

— Кім? — Матвей қызына қарсы ұмтылды.

— Тұрар алып кетті, Тұрар!

Үйінен Оксана да атып шықты. Ол сорақы оқиғаны естігеннен кейін шашын жайып отыра қалды да, еңіреп жылап жіберді.

— Айттым ғой саған... Өне, қызынды әкетті бір басурман. Оның Вераға қараған көзі маған ұнамайтын. Енді не болдық? Не болдық?

Матвей аз-кем теңселіп тұрды да Қырықбайға келіп, мән-жайды асығыс түсіндіріп:

— Көмектес, бауырым! — деп жалынды. — Қуғынға шығар жұртты. Қызымды табуға көмектес!

— Ей, Микалай, — деді ісін былай қойған Қырықбай. — Төңірегіңнен не көресің?

Әлденеден үміттенген Матвей айналасын көзімен шолып өтті.

— Тау, тас...

— Міне, міне! — деді Қырықбай. — Тау-таста не көп, қуыс көп. Тұрар мен сенің қызың солардың қайсысына жасырына қалғанын қайдан білесің?

Матвей Қырықбайға көзін кең ашып қарады.

— Қашқының жолы біреу, қуғын бірнешеу деген, — деп қосып қойды Қырықбай.

Салы суға кеткендей Матвей солбырайып, үйіне қарай беттей берді...

Матвейді тыңдаушылардың бірі Бижан болған. Сәлім Былқылдакка орыс попының келгенін естіп, үйіне сыймай жүрген. Алайда, лажы болмаған. Оны Баянауладан қуып жіберудің ретін де таппады. "Осынау даладан басқа мекен таппағандай, қоныс тепкен жерін қарашы!" Тіпті Сәлім ойының үстінен түскендей Былқылдақты жайлап... Сол күндері ол Бөкейге барды. Хан әлде, жандаралға хат жазып, попын шақыртып ала ма?..

— Сіздің хандығыңыз мұсылман жұртының дәулеті болуы лажым. Қайткенде де бұл көпірден құтылу керек!

Бөкей аз-кем үнсіз отырды да басын шайқады.

— Ол — жандаралдың өзінің жіберген адамы болса ше?

— Көрне көзге жұртымызды көшір қауымына кетіріп, біздікі не? Бүкіл оңтүстікті алып жатқан мұсылман қауымына, басқа дәулеттердің шейх-имамдарына не айтамыз?

Сәлім не айтпасаң, Бөкей поп жөнінде ерекше шешімге барғысы келмейтінін аңғартты. Осыдан кейін Сәлім хан мен орыстар арасына сына қағу жолын ойлады. Әлде сол ойынан туды ма екен, Сәлім Бижанды Былқылдакка барып, ондағы жатақ жайын көріп, біліп келуге жұмсаған. Қолға алатын ендігі ісі Бижан әкелетін хабардан туар деп сенді. Міне, Бижан осы сапардан қайтып келе жатқан. Ол аса көңілді. Көңілденбей қайтсін, Сәлім оны соңына түсіп алған ажалдан құтқарды. Содан кейін жігіт көңілінен әке-шешесі мен балашағасының шықпай жүргенін көріп, бәрін де жанына көшіртіп алды. Оу баста Сәлім қанатының астынан пана табу ойы мұның басына қайдан келе қалды десейші! Құдай тағала жақсылыққа бастайын десе, осы ғой — оң жолға салады!

Сәлімнің де құралып қалған қыруар малы болатын. Сағындық соған ие, отын-су әзірлейді. Шешесі мен Қатира қазан-ошақ төңірегінде дегендей... Ал Бижанның өзі барып кел, біліп келге лыпылдап тұрған жігіт. Жә, ойға-қырға бағыт аларда Сәлімнің өзіне де сенімді серік керек. Әйтпесе, бұрын бейне бір сапарларға аттанарда төрелерден төленгіттерін сұрап жүргені.

Бижан аса қуанышта болатын. Сәлім аман тұрғанда, енді бұған осынау өңірде ала көзімен қарайтын жан жоқ. Ал қожаға ісі түскендер алдымен Бижанға келіп, ақылдасып, ел алдында мұның өзінің де құзыры көтеріліп қалды.

Қуанышты Бижан сайын далада жалғыз келе жатса да атын ауық-ауық көсілтіп-көсілтіп алады. Кейде жай желіске көшіп, атын сипай қамшылап, ой, бір ғажап өңге басады деймісің! Бижан өмірінде мұндай шаттықта болып көрген емес... Ән салуға жарайтын әжептәуір даусы барын да ол осы жолы аңғарып келеді, аңғарған сайын даусын көтере түседі...

Бижан араға екі қонып үшінші қонақ да түс қия ауылға жетіп аттан түсті. Ананы қарашы, ошақ басындағы Қатираның жүрісі де ширақ. Адамның жүріс-тұрысы жан дүниесінің күйінен көп хабар береді. Яғни, бұларға құдай тағаланың ықыласы ауып тұр деген сөз.

Бижан атын көлденең ағашқа байлап, өзі Сәлім үйіне қарай бет алды. Мұны көріп қалған Қатира:

— Әй, — деп әуелі дауыс берді. — Үйге кіріп сусындап шықсайшы.

— Артынаң! — деген Бижан Сәлім үйіне кіріп кеткен еді. Сәлдесі басынан, таспағы қолынан түспейтін Сәлім жігітін Былқылдаққа жұмсаған жерінде отыр екен. Әлде осыдан ба, Бижанға өткен төрт-бес күнде ол орнынан қозғалмағандай болып көрінді. Бижан табалдырықтан аттаған жерінде жүресінен отыра қалып, кеудесін басып, бас иіп, тағзым етті.

— Не көрдің, Бижан?

Бижан Былқылдақта көрген-білгенін айта келіп, Матвейдің құдай жөніндегі әңгімесіне құлақ салғанын да қосты.

— Суды шарапқа айналдырып, өлгенді тірілтетін керемет екен!

Хабар Сәлімге ұнамады. Оған поптың әңгіме айтты дегені емес, сол әңгімеге мына Бижанның елтіп келгені ұнамаған еді. Осылай-өсылай барды-жоқты көйітіп, поптың мұсылмандарды көңір қауымына бұрып әкетуі ықтимал.

— Орыстың құдайы жерге қалай пайда болды дейді?

— Өзі бір қыздан туыпты ғой!

— Оған ұрықты көгершін салды. Құдай туғаннан кейін де Мария қыз қалпын сақтап қалды деді ме?

— Иә, иә, қожеке, айтыпқышы, онысы да бар. Былай қарасаң, көлденең жүрістен тапқандай, былай қарасаң, құдайдың анасы, деген сөзін Бижан жымиып отырып айтты.

— Иә, олар солай дейді, — Сәлім жанында жатқан жастыққа шынтақтап, аяғын созды. — Жатақ қалай тындады?

— Құдайдың кереметтеріне таң қалды. Ал Жебрейіл деген періште жерге адам болып түсіп, әлге қызды көгершінді қойнына алуға көндіріпті.

Бижан Былқылдақта естіген қызықтарын айтып отырғанда, Сәлім мүлде басқа ойда болатын. Бөкей хан болғаннан бері оған осы бір Арсланбек деген татар жабысып алды. Ол хан жанында өз еркімен қалды ма, болмаса, біреудің емеурінімен қалды ма, әйтеуір Бөкей соңғы уақытта сонымен ғана шүйіркелесуді шығарды. Ертістің ар жағына бет алса да ертетіні сол ауылында да уақытының көбін сонымен өткізіп жүргені. Арсланбек пайда болғаннан бері Бөкей Сәлімді ұмытқандай. Бұл хан ордасына өз бетімен барса, барды, бармаса, оны арнайы түрде хан да шақырмайды. Ал мойнына

алып келген істі тындыру үшін Бөкейге Сәлімнің ықпалы басым болу шарт. Арсланбек ықпалының үстем болуы, ол — ханның орыс жағына қарап кетуі. Ендеше, Арсланбектің көзін мүлде құрту керек! Сәлім басына келген ойын іске асырса ғана Бөкейге ықпал жасаудың бәсекелесінен құтылады...

Сәлім көптен бері басынан шықпай жүрген осы ойының алғашқы қадамын, яғни Арсланбекті өлтіретін адамды таба алмай жүруші еді. “Ол — өзінен жақсылық көрген, яғни бұдан тәуелді, мұнсыз күні қараң деп түсінетін адам болу керек!” деп қанды көзін әркімге бір салып жүргенде, осы Бижанның пана сұрап, төбеден түскендей келе қалғаны. Бұдан Сәлім “ойым құдайға жақты. Оны атқаратын адамды маған Бижан кейіпінде жіберді” деп түсінген. Енді, мұны жұмсаудың уақыты жетті!

— Бижан, мен алдырғаннан бергі әке-шешенің хал-күйі қалай? — деген Сәлім таспиғын тартқан беті басын көтере берді.

— Жаксы, кожеке, тынысымыз кеңейіп қалды деп карттарым куанысып жүр.

— Келін не дейді? Қожаның күлімен шығып, суымен кіріп жүрмін деп кергімей ме?

— О не дегеніңіз, кожеке. От пен су әйел еншісіне әуелден тиген ғой. Ол да күніне риза.

— Мен Жәңгірмен тағы да сөйлестім. Бөлекет, “туысым күнсыз кетіп барады” деп болмайды...

— Жынды төрені мен өлтіргем жоқ, кожеке. Құдай алдында немен қарған десеңіз де айтарым осы. Дегенмен, Жәңгір алдындағы айыбымды да білемін. Ол үшін адам құны артық енді, — деген сөзін Бижан төмен қарап, естілер-естілмес үнмен айтты.

— Иә-ә, — деп сөзді Сәлім даусын. — Төрелер қадалған жерінен қан алады. Алайда, менің жанымда жүрген шағында сен амансың.

— Алла ризалығын берсін сізге. — Бижан аяқ астында жатқан кілемге маңдайы тигенше иілді.

— Ал мен өз өміріме де қауіп төніп тұрған адаммын. Алайда, асарымды асап, жасарымды жасағанмын. Өмір бойы құдай жолы мен пайғамбар ісінде жүрген адаммын. Өз басыма қауіп төніп тұрғанын білген шағымда есіме алдымен сені алдым: “Соңына ажал түсіп жүргенде күрке тауықтай қанатымның астына алып едім. Менен кейін құдайдың бұл құлының халі не болады? Әке-шешесі не күйге түседі? Уыздай жас келіншегі төрелер қақпақылына айналмай ма?” деген ойлар басымнан шыр айналып шықсайшы!

Сәлім сөзінің кезінде Бижан басын көтеріп, аузын ашып, көгіс көзденіп үнсіз отырды да, әлден соң жұтынып алып, сұрақ қойды.

— Сізге қауіп төндіріп жүрген кім, кожеке?

Сәлім жауап бермес бұрын “бері жаққа қаданы” ыммен көрсетіп, сыбырға көшті.

— Менің мұнда жүргенім орыс жағына ұнамайды екен. Сондықтан да анау Арсланбекке “қожаның көзін құрт” деп бұйырыпты.

— Астапыралла! — Бижан кеудесін басты.

— Өзі көпір екен ғой. Түнделетіп ылғи шоқынып отырады дейді. Мен Құдайдың осынау өңірге жіберген өкілімін. Түнде түсімде Алла тағала “Жиһатқа Бижанды жібер!” деп аян берді.

— Жиһат деген не?

— Көпірге соғыс жариялау. Міне, соны сен бастауың керек. Құрт көзін ана көпірдің!

Бижанның иықтары түсіп, басы салбырап, кенеттен бүкірейе қалды. Оның сырт түрінен жан дүниесінің кейпін аңғарған Сәлім:

— Әр мұсылманға бір көпірді өлтіру сауап. Ал сол көпір құдай ісіндегі адамның тобесіне қылыш үйіріп тұр екен ендеше, — сенін оны өлтіруің — екі сауап. Құранда екі сауапқа ие болған адамға үрім-бұтағына дейін жұмақ есігі ақ деп жазылған. Бар! Үйіңе барып, көрініп, туыстарыңды қуантып, су-суаныңды іш!

Бижан Сәлім үйінен көңілсіз шықты. Дастарқан басында да көңілсіз отырды.

— Не болды саған? — деді қымыз құйып отырған Қатира. — Келген бетінде көңілді сияқты едің ғой. Әлде Қожекең ұрысты ма?

— Қойшы енді ызындамай! — деген Бижан тостағанын тастай беріп, отырған жерінде теріс қарап жатып алды...

* * *

Шон күн еңкейіп, көлеңке ұзарған шақта ауыл төңірегіндегі адырларды аралап, ең биігіне шығып, қысық көзін алыс атыраптарға жіберіп, көргенін көңіліне сыйдырып, ой толғауында отыратын. Осындай шағында оның есіне түспейтін оқиғалар қалмайтын. Ауылдан қарағанда сонау адырдың қақ басына қойылған жалғыз қарауылдай болып көрінетін оның көзі де, көңілі де алдында көсілген Нұра алқабы мен сиқыр күшімен сапырылыса толқыған қалпында бірімен-бірі құшақ айқастырып, біріне-бірі иек артып, бірін-бірі тасалап, алыстаған сайын бірінен-бірі аласарып, көгілдірлене түсіп, ең арғылары айқын бояулы аспан әлемінде көзден бұлдырап бір тегіс жазыққа айналып кететін көріністе. Сол көріністің ар жағында дәл қазір көзге шалынбайтын Баянаула сілемі, одан әрман — Ертіс — дария. Шоң басынан бір жұмадан бері сол Ертіс шықпап еді. Оның бер жағындағы шабындығы шөйке қалған жазықта жайылған базарды, ондағы құжынаған адамды, орыс пен қазақтың бірін-

бірі бірде түсініп, бірде түсінбеген, өзара ымдасып, бірі бас шайқаса, бірі бас изеген, не болмаса, екеуі бірдей шұрқырасып, қол алысып және осы кездегі екеуінің де шат-шадыман күлкисін ол осынау жырактан-ақ көріп отырғандай. “Екі халықты өзара жақындата түсу үшін, бірінде жоғын бірінен таптыру үшін базар дегенді ашқан жандарал төңірегі не деген ақылды адамдар!” деп ойлады ол. Адамдар мен халықтарды жақындататын ауыс-түйіс, алым-берім ғой! Шоң бұрын Ірбіт базары дегенді естігенде оның тым алыс екенін ойша шамалап қоятын. Солтүстіктегі қолдерді жайлауға барғанда сол жақтың тұрғындары ішінен шыққан ауқаттылары Ірбітке мал айдап барып өздерінде жоқты содан табатындарын айтатын. Міне, сол базар Ертісті өрлеп, Кереку тұсына да келіпті. Бұл, яғни қазақ мұқтажын табудың көзі де жақындап қалды деген сөз... Осылай отырып Шоң алқаптың сонау төрінен көрінген жалғыз аттының ауылға келіп түскенін аңғарды. Шоң ауылына жұрт жалғыздап та, тобымен де ертелі-кеш келіп жататын, кетіп жататын. Бұған би таңданбайтын, бойы үйренген. Алайда, оның іштей қобалжып, күтетіні алыстан ат сабыттып келгендердің жеткізетін хабарлары. Оны бір таң қалдыратын жай, алыстан асқан жасы мен дүйім халықтың жетекшілігін мойнына алған шағына дейін сырттан үнемі көңілсіз, кейде, тіпті адамды шошытарлықтай хабарлардың келіп тұратыны. Жан семіртерліктей, көңілге қанат бітірерліктей хабар келсейші бұған осы жасында. Сондықтан да ол күніне неше хабар келсе де бойынан бор-кеміктікті қуып, жан дүниесін қайрап, іштей зор дайындықпен қарсы алатын бәрін де. Ауылдан жаяу шыққан әлгі адам Шоң отырған тобеге тақап қалған. Ол келе тізерлей беріп Шоңға қол қусыра сәлем берді де, екі-үш адым әрірек барып тасқа отырды.

— Қай жактан жүрсін? — деді Шоң жолаушыға.

— Ертіс бойынан, би аға.

— Иә, елін аман ба?

— Аман ғой, би аға.

Шоң тосылып қалды. “Аман ғой” деген сөздің ар жағынан ол жақсылық күтпеді де, “жамандығын өзі айтар” дегендей үнсіз қалды.

— Қазанқап би жіберді. Ол кісі орыстар ашқан базардың алғашқы күнінен бастап басы-қасында болатын. Базар үш күн бойы қызу жүрді. Орыстар шатыр, қазақтар үй тігіп, шабындықты алқап түрленіп кеткен. Орыс та, қазақ та қарық болды. Күн де жақсы болып тұрып еді. Сол базарға пәле төртінші күннің сәске түсінде келді. Ауыз-мұрындарын таңып алған отыз шақты айдабол жігіті тоғайдан атойлап шығып, базарды таптап, қирата, орыс, қазағына қарамай сойыл мен шоқпар астына алып, жұрттың қан-жосасын шығарып бір өтті де, қайтар жолдарында орыс шатырларына ойран салып,

тоғайға қайта сүңгіп кетті. Содан орыстар төрселері мен шатырларын асыға жинап Ертіске қарай қашты. Өсіп, базардың шырқы бұзылып тарады...

Көңіліне зіл боп батқан хабардан тілі байланып қалғандай Шоң ұзақ уақыт ләм-мим демей отырып қалды. Хабаршы да қайтіп ештеңе дей қоймады. Осылай аңдысқан үнсіздікті әлден соң Шоң бұзды.

— Торайғырды көзің шалмады ма?

— Мен ол кісіні танымаймын ғой, би аға. Ал базарда халық дегеніңіз қаракұртша құжынап кеткен.

— Базарды шалқандардың айдабол жігіттері екені қайдан белгілі болды?

— Олар “айдаболдап” ұрандап жүрді. Иә, айтпақшы бір орыс бір жігітті аттан аударып алыпты. Сол да айдаболдан екенін айтыпты. Содан кейін Қазанқап би осы хабарды сізге жеткіз деп мені жіберді.

— Орыс жағы оқ атпады ма?

— Олар бергі жағаға қару-жараксыз шыққан екен.

“Бұл не болса да Торайғырдың ісі болды” деп түйді Шоң ішінен. “Едігенің екі ұлын біріне-бірін жау қылып жаратқан жасаған-ай!” Шоң басын қосқан рулар ұраны “Төртұлы” деп жариялаған. Ал Торайғыр бұл одақты мойындамай, өзі биі болып саналатын жанқозы руын оқшау ұстауға тырысатын. Жалпы, ағасының қолға алған қандай ісі болмасын Торайғыр жағынан қарсылық кездестірмей көрген емес. Аңада Бокеймен соғыстан жігіттерін алып кеткені анау, мынадағысы — мынау. Не көздегені бар мұның? Әкесі Едігенің ел билеу таяғын ұстап қалғаннан-ақ мұның алдына қойған мақсаты Ертіс пен Ерейментау арасындағы халық арасынан Шыңғыс хан тұқымын қуу болды. Халық денесіне ғасырлап сүліктей жабысқан зардаптан құтылу оңай ма? Дегенмен Шоң: “Осылай етсем ғана халқыма адал қызмет көрсетемін, осылай етсем ғана халықтан қолдау табамын” деп сұлтандармен ондаған жыл күрес жүргізіп, дегеніне жетті. Жеткені сол емес пе, бетіне қарсы шыққандарды өлім жазасына бұйырғанда да халық бұған: “Әй, Шоң, сен асыра сілтеп барасың, мұның дұрыс емес!” деп қолын қақпады. Осы игі істің кезінде ол бір-ақ адамнан ғана қиястық көріп келеді. Ол — Торайғыр. Бұл басқаның қарсылығын көріп алуға әзір. Ал туған інісінен көрген қиястықты қайтіп кісендерсің? Оған қайтіп нұқта саларсың? Осы оймен Шоң түні бойы әуре болды. Төсегінен талай тұрып, талай жатты. Сыртқа шығып, қаншама жүрді теңселіп... Алайда, көрер танды көзімен атырған ол, інісін ауыздықтау бағытында ешқандай да түйінге келе алмап еді.

Кейде тың оқиғаның амалсыз деп түйінге тірелген ілкі оқиға түйінінің шешуін айтып беретіні де болатын. Мұндайлар Шоң

өмірінде болған. Сондықтан да ол “жаңа ататын күн не әкелер екен?” деп күтті. Ал келесі күн оған інісін ақтай келді. Оның бұлай құбылуы: “Соның бәрін Бокей өзі ұйымдастырып жүрмесін” деген ойдан туған еді...

* * *

Жатақ адамдары Матвейдің сұрауымен Тұрар мен Вераны іздеп бірер күн ойға-қырға шапқылады. Алайда, жақыннан таба алмаған, алысқа бара алмаған. Ал Матвей болса, қыңқылдап Қырықбайдың үйінен шықпады. Соның айтуымен алғаш жоғалған жандарды іздеуге жаппай аттанған жатақ адамдарының саны күн өте азая беріп, аптадай уақыт өткен шақта іздеу былай тұрсын, Тұрар мен Вераны ауыздарына алғаны да болмай, әркім өз шаруасымен айналысып жүре берген.

Матвей тағы келді Қырықбайға.

— Петрден басқа тәңіректі шарқ ұрып жүрген адам қалмады.

— Енді іздемесең де болады! — деді Қырықбай кенеттен.

— Е, неге? — Матвей осы сұрағымен бірге жатақ ағасына әрі үміттенсе, әрі күдіктенсе қарады.

— Қызыңның сәбізі баяғыда бітті.

— Ол христиан емес... Қалайша менің қызыммен... — деген Матвей шұңғыл көк көзінен қаһар төгіп, зіркілдеп келе жатыр еді, Қырықбай ісін былай қойып, бұрылып сойледі.

— Сол екеуі мәселелерін құдайдың қатысуынсыз-ақ шешкен болу керек. Енді сен құдайдан қызыңның барған жеріне батуын сұра. Қайтып келген қызда не қасиет болушы еді.

Әлде, осы сөзге мойынсұнып қалды ма, Матвей сылбыр жүрісімен үйіне қайтып келді.

— Петрден басқа атқа қонған жан қалмады, — деп Оксана оны қатқыл үнмен қарсы алды. — Не дейді жатақ адамдары?

Матвей әйеліне Қырықбайдан естіген сөздерін айтып еді, анау онан сайын кергі жөнелді.

— Коряковта айттым ғой мен саған: “Әй, балаларымыз ер жетті. Құтты жерлеріне қондырайық та қырға содан кейін барайық” деп. Ал сен балаларыңның камын ойлаудан бұрын “құдай, құдай” дедің де жүрдің. Әлде оларды құдай алдында түгелдей құрбандыққа шалайын деп пе ең?

— Шатпа! Құдай ондай құрбандықты бәрібір қабылдасмас еді! — деді сөреден кітап ала берген Матвей.

— Қырықбаймен емес, құдаймен жолығып келгендей-ақ сөйлейсің-ау өзің?

— Моисей баласын құрбандыққа шалмақ болғанда құдай: “Осы да қанағат” деп қой әкеп берген ғой. Яғни, Вераны да құдай тағала

сақтайды, — деген Матвей әлгі кітабын ала бергенде Оксана оны жұлып алып, анадай жерге лақтырып жіберді.

— Талмутты таста! Қызы табылмай жатқанда мұнысы несі!

— Оксана, сен кешірілмес күнәға баттың. Мен мына дінісідермен кезекті мәжіліс өткізейін деп...

— Әуелі менің қызым, содан кейін сенің құдайың! Вераны тауып әкелмесең мен сені үйге кіргізбеймін!

— Осынау тауда Петр екеуіміз сығаламаған қуыс қалмады. — Қалды! — деп жер тепті Оксана. — Сендер жақындағы қуыстарды сығалап жүрсіндер. Ал таудың алыс түкпірлері ше?

Үйінен сылбыр сүреңде шыққан Матвей, есік алдына қағылған сәкіге отырды да, шағын уақытта әлдене есіне түскендей тағы да Қырықбайға келді.

— Шоң бидің ауылы қайда қазір?

— Нұра бойында.

— Бокейдің ше?

— Тоқырауда деп естимін.

— Ол не?

— Өзен. Нұрадан әрі.

Матвей сутаны мен бас киімін тастап, жай адамша киініп, Петрды шақырды.

— Балам, үйге, шешен мен апаңа қара. Тауға жиі шық. Тұрар онбағанның, әсіресе Өкендікіне жасырынып келіп қалуы мүмкін. Көрген жерінде ұста. Вераны сұра. Қай қуысты паналап жүргендерін біліп қал. Айтпаса, мен қайтып келген соң Өкеннен сұраймыз. Ұқтың ба? — деді де атына қонды. — Ана екі түйеге ие бол. Көзіннен таса қып алып жүрме. Бұл өңірде біздің досымыз жоқ. Әзірге бәрі — басурман.

— Қалайша досымыз жоқ, әке? Қырықбай мен Өкен ше? Жалпы жатақ ше? — Бала жігіттің тура қараған көзінде ана сөзі үшін әкесіне танданғандық бар еді.

— Олар дос болғанда Вера ендігі үйде отыратын еді ғой. Бұларға мен сенбеймін. Сен де сенбе!

Әлде осы сапарының себебі болғандықтан да, болмаса, жүрер алдында есімін аузына алғандықтан ба, Тұрар басынан шықпай қойды. Ол Тұрарды көшке кездескен жерінде-ақ таныған. Бірақ, өзін оған танытпау үшін күләпарасын баса киіп жетті, әйтеуір, Былқылдаққа. Ал бұл жерде Тұрар оны білмеді деп айта алмайды. Жатақ тұрғындары мұны көрісімен-ақ “Миколайлап” шыға келді ғой. Ол Тұрардан келер қауіпті осы жолы күтіп еді, алайда, ол сыр бермей жүріп алды. Сонда ол бұдан кек алудың басқа тәсілін ойлап жүр екен ғой, бәлекет! Егер қолыма түсе қалса, оны Сабындыкөлге бір малып алып, мойнына крест салып, христианға айналдырамын да

күл ретінде ұстаймын қолыма. Содан кейін ол менің айтағыммен ғана жүретін болады...

Жолына осы ойы ермек болып, Матвей Шоң ауылына келесі күні түстен кейін жетті.

Шоң оның сөзін аса ыждаһаттықпен тыңдады.

— Бірі — басурман, бірі — христиан. Екеуінің некесін құдай қабылдамайды. Бүгінде ол христиан қызды зорлап, басурман шарияты алдында да күнәға жол беруде. Оған жарық дүниеде орын болмауға тиіс, — деп тоқтады Матвей.

— Микалай, — деді Шоң басын көтеріп. — Алдымен, сен өзің менің алдымда айыпты адамсың. Түпкі мақсатыңды жасырып “қашқынмын” деп келгенсің әу баста. Ал мен алдыма жалған ақпармен келген адамды қатты жазалаймын. Бірақ сен өмір бойы бір мақсатты көздеп, соны іске асыру жолында ештеңеден де тайынбай, қауіп алдында бет бұрып әкетпей, оны қасқайып қарсы алатын адам екенсің. Бұл жағың маған ұнайды және алғашқы айыбыңа кешірім жасатады. Өткенді осымен доғарайық. Білістік. Түсіністік. Енді сен мынаған жауап берші, Тұрар ісінің түбінде өзіңнен кек алу бар ма, әлде қызыңа қызығу бар ма?

— Екеуі екі діннің адамы болғаннан кейін қызығу емес, кек бар.

— Ендеше, ол ерте ме, кеш пе, қызыңды қолыңа әкеліп тапсырады. Мына шапқылаумен сен ештеңе де өндіре алмайсың. Бұл — бір. Екіншіден — Тұрардың саған кектенуі өзіңнен басталған. Егер құдай атаулы әділ болса, олар Тұрар жағында. Яғни жәбір шегуші жағында. Егер сол құдайлар “Осы екі жас қосылсын” деп уәделескен болса, онда амалыңның таусылғаны.

— Олай болуы мүмкін емес, ықпалды би! Әу десерліктей христиан құдайы мен басурмен құдайы ортақ мәмлеге келмек емес!

— Неге олай дейсің? Адам не істесе де құдайдың әмірімен емес пе?

— Әлбетте, ықпалды би.

— Ендеше, мұсылман құдайы Тұрарға сенің қызыңды мегзеп, айдап салған да, сенің құдайың оны оңтайлы жерге шығарып тұрған. Осыдан сәт туған. Яғни, екі құдай келіскен. Ендеше, біздің әрекетіміз бос әурешілік! — деген Шоң енді бар денесімен алға қарай ұмсына түсті. — Сен бір кезде екі жастың обалына қалып, бір күнә жасағаның, енді екінші күнә жасау жолында жүрсің. Алғашқы күнәны мұсылман құдайының алдында жасаған болсаң, ендігі күнәны өз құдайыңның алдында жасамақсың. Өз сөзіңмен айтқандай жағдай осы. Ал “Бұзығыңды тыйып бер!” деген сөзіңе құлақ асып, сенің мойнындағы күнәларыңды жарып-бөлісетін мен емеспін!

Осынау өңірде өмір сүрген екі жылында Матвей Шоң сырына әбден қанық болып алған. Ғасырлар тереңіне тамыр жіберген Баян-

аула тауын орнынан қозғау мен Шонді айтқан сөзінен тайдыру мүмкін емес екенін ол мойындаған. Сондықтан да Матвей мұнда уақытты босқа өткізгісі келмей, бір конды да, ертеңінде Тоқырау қайдасың деп жолға шықты...

Матвей Бөкеймен кездескенде сөзін өзінің бір кезде көрсеткен жақсылығынан бастады.

Бөкей алдыңғы жылы Тұрар мен Толқынды алып келген қуғыншылардың “бір орыс қашқынының көмегімен ұстадық” дегенін есіне алып: “Е-е, ол сен екенсің ғой” дегендей басын изеді. Ол жолы Матвей отына Әуелі үш қуғыншы келіп, бір жігіттің Бөкей немересін алып қашқанын, өздерінің соларды іздеп жүргенін айтқанда, Матвей ондайларды көрмегенін мойындаған. Сол жолдарында қуғыншылар: “ел біткен жайлауда. Қыстаулар бос. Сенің отыңа келіп қонармыз” деп кеткен. Солардың артынша, қас қарая мұның отына бір жігіт пен бір қыз келіп аттарынан түсті. Матвей — бұрынғы Николай “манағылардың іздеп жүргендері, тәрізі, осылар-ау” деп жастарды құрақ ұшып қарсы алған. Бұрынырақ мұны ойлады ма, жоқ па, ол арасы қазіргі Матвейдің өзіне де беймәлім, осынау далаға келгендегі түпкі мақсаты есінен бір сәт те шықпайтын, көзі көрген, не болмаса, кездестірген оқиға-құбылысты түгелдей соның іске асуына пайдалануды ғана көздеген Матвей, сол жолы, “Бүгін осы екі жасты ұстап берсем, оны Бөкей білсе, ертең еліне: Христиан болыңдар!” деп барғанымда, бұл маған қалай болыспас екен” деген арғы ойымен қонақ қылып еді, сол түнде ол екі жасты. Биыл оңірге түпкі мақсатын ту қылып ұстап келгенде де сол оқиға көкейінен бір сәт те шықпаған. Әуелі, жатақ тұрғындарын христианға айналдырып алып, Бөкейге бұдан кейін бармақ еді. Енді, амал не, өзінің алтындай сақтап жүрген амалы арзанға кетейін деп тұр. Мен бір кезде сенің қызыңды тауып беруге себепші болғанмын, енді сен менің қызымды табуға болыс деуден алысқа бара алмай, жақсылықты жақсылыққа баспа-бас айырбастаудан артыққа бара алмайын деп тұр. Мұның Бөкейге жасаған жақсылығын күнсыз кетірейін деп тұрған оңбаған Тұрар. Тоқта бәлем, қолыма бір түсерсің! Бөкей жақсылыққа жақсылықпен жауап беруге бейіл болды да, бір төлеңтігін бас қылып, он жігіт берді.

Матвей Бөкей адамдарын Былқылдаққа алып келісімен, ертеңінде екі-екіден бөліп, Баянауланың сай-сала, үңгірлеріне аттандырып жіберіп: “Енді табылмайтын несі қалды” деп күтті. Ол Тұрар мен Вераның осы аулада екеніне күмәнданбаған. Жайлауға алып кетердей орыс қызы елеусіз емес. Оқиға осылай болғанда Баянауладан ту-ту Тоқырауға дейінгі аралықта отырған қазақ ауылдарынан бір хабар естіліп қалуға тиіс еді. Ондай хабарды құлағы шалмаған екен, ендеше Тұрар Вераны осы алаемнің бір қуысында тығып, ұстап отыр!

Араға төрт-бес күн салып іздеушілер орала бастады. “Жоқ!”, “Жоқ!” “Қазақ орыс қызын алып қашып бара жатыр екен” дегенді ешкім естімеген, ешкім көрмеген, ешкім білмеген!

Бөкей адамдарын Матвей Баянауланың сыртқы сілемдеріне бағыттап жібергеннен кейін, жатақ адамдарымен Иисустың кереметтері жөнінде әңгіме өткізбек еді, бұл күндері ұйқы-күлкіні көрмей жүрген Оксана:

— Егер сен христиан қызды басурман мазағынан құтқарып алсаң, бір тайпа қырғызды шоқындырғаныңмен тең көрер едім! — деп жер тепкілеп, күйеуінің тобесіне әңгіртаяқ ойнатудан бір тынбады.

Неше түрлі айла-тәсілдің адам басына қысылғанда келетіні белгілі. Осының алдында ғана “осынау далаға ықпалы жүріп тұрған шонжарлардан ешкімді қалдырмадым. Енді басымды қай тасқа барып ұрайын!” деп дал болған Матвей, қызының қамынан гөрі әйелі ызыңынан құтылу амалын көбірек іздеген Матвей басына кенеттен бір ой сап ете қалды.

Иә, енді ол сөйтеді! Қалқаман көлінен тұз алып жатқандарға барып, көмек сұрайды. Ол Бөкей адамдарының ыждағаттықтарына сенбеген. Ауылдан шыға бере жайлы жайлау тауып алып, қымыз бен етке тойып, жатып-жатып, “көкте де жоқ, жерде де жоқ!” деп қайтып келді ғой арамзалар. Ал орыс қызының қолды болып кеткенін орыстарға барып айтсам, тауды қалай төңкеріп тастамас екен! Матвей жолға сол күні шықты да араға төрт күн салып оралды және көңілді оралды. Вера әкесінің алдынан шығыпты. Жанында өзіндей жаң-жас орыс жігіті жүрді.

— Мен ана басурманды алдап, осы жаққа алып келдім, өзім атына мініп алып, қолға қарай бір-ақ тарттым! — депті қызы.

— Ал! — деп мықынын таянды Оксана. — Қызыңды неге алып келмедің?

Тұз алу жұмысын басқарып жүрген офицер: “Қызыңыз өмірлік серігін тапты. Ар жаққа өткеннен кейін екеуінің некесін киямыз және өзі біздің шаруашылығымызға іздесе, таптырмайтын адам болып тұр” деген соң, бұл Вераға “жүр” дей алмаған екен.

— Верка ол жігітпен былтырдан таныс, — деді Надежда.

Оксана өздері осылай қарай келе жатқанда, тұзды қолдың басына қонған түні Вераның төсекке таң қараңғысында келіп кіргенін есіне алды.

— Ал, енді, құдайыңмен бола бер, — деді аяқ астынан көңілдене қалған Оксана.

Бұл кешқұрым уақыт еді. Матвей қоңырауы келесі күні сәскеде қағылды. Бұл дауысқа үйреніп қалған жатақ тұрғындары “Микалай қызық әңгіме айтады” деп, жинала қалды. Жә, Матвейдің қызының табылғанына олар да қуаныса келген.

— Бүгін әңгіме Иисустың жын-саңанмен күресі жөнінде болады, — деді Матвей, жұрт алқа-қотан отырып болғаннан кейін. — Бір адам Иисусқа келіп, шешесінің жынданып кеткенін жылап тұрып айтып: “Берекеміз кетті, үйімізде тыныштық жоқ!” дейді. Иисус оның үйіне келеді де, шешесінің көзіне көзін қадап тұрып:

— Аузыңды аш! — дейді. Анау ашпайды. Иисус өзіне “бұған ішін жайлап алған жын “Аузыңды ашпа!” деп тұр” дейді де. “Жын! Мен келіп тұрмын. Дереву шық!” — деп айқайлайды. Сол арада әйел аузын аша қойып, тәуір болады.

— Сонда жын ананың аузынан шығып кеткен бола ма? — деді бір қолын Қарлығаштың иығына салып отырған Өкен.

— Жоқ, — деді Матвей. — Құдайдың қаһарынан қорыққан жын әйелдің мұрнынан шығып кетеді де, алғашқы бұйрық есіне түскен әйел аузын өзі ашады.

— О, ғажап-ай!

Осы кереметті естісімен сол қаладағы ауру-сырқаудың бәрі Иисусты қоршап алып жалына бастайды.

— О, раббым, бізді емдей көр!

— О, құдайым, қатарға қоса көр!

Иисус бас тартпайды. Өйткені, ол халық арасына адам күнәсын мойнына алуға келген ғой. Оның қолы кімнің денесіне тисе, сол дерттен айығып шыға келеді. Ал есі ауысқандар мен нақұрыстардың іштерін жайлап алған жынды бір ақырғаннан қалдырмай қуып шығады.

— Сонда былайғы жұрт жынды көріп тұрып па?

— Жоқ. Ол тек құдайдың өзіне ғана көрінеді екен.

— Осы, жын дегенің қайдан пайда болған?

— Бір әңгімеде құдай, әуелі, сендерше атағанда Адам ата мен Хауа ананы жаратты деп айттым ғой. Содан кейін құдай екеуін жұмақ бағына кіргізеді де, “Жеміс-жидек — өзөзіл. Оларды жеуші болмаңдар!” деп ескертеді. Алайда Хауа ана алмаға қызығып, үзіп алып, бір асап, Адам атаға ұсынады. Сөйтіп екеуі алманы жеп қояды. Міне, адам атаулының күнәсы осы жерден басталады. Ал күнә деген тек жынның араласуымен ғана жасалады.

— Сонда, жынның түрі қандай, сақтанып жүрейік? — деді Өкен.

— Оның түрі әр түрлі: Кейде кіндігінен жоғары ешкі, кейде есек, кейде аю түрінде келеді. Ол “осының ішін мекеніме айналдырайыншы” деген адамын аңдап жүріп, оңтайлы сәтінде кіріп кетеді де, ойына келгенін істейді. Олар әсіресе әйелдерді аңдып жүретін көрінеді. Әйел атаулының ұрыншақ, долы келетіні содан. Өйткені Хауа ана алманы бірінші асаған ғой. Қырықбай қозғалып қалды.

— Құдай жалғыз, адам көп. Сонда мұқым жұртты қалай емдеп, ішінен жынды қуып шығып үлгіреді?

— Оның рас, Қырықбай, — деді Матвей. — Сондықтан да оған жалбарыну керек. Сондықтан да христиан болу керек. Иисус, алдымен өз дініне енгендерге ғана рақымды. Соның ғана жалынысы оның құлағына жетеді.

— О, ғажап-ай! — десті Былқылдақ тұрғындары.

* * *

Бөкей ауылы күзекке көшіп келіп, Қарқаралыға жақындай түскен. Бұл — Нұраға құятын өзеннің бас жағы болатын. Жаз бойы төлеңгіттерін жіберіп, мал жолатпай сақтап отырған. Тоқырау алқабын тықырлап болғаннан кейін осында көшіп келіп, шүйгінге бас қойған мал да, жаңа қонысқа көшіп келген жан да жадырап қалған. Шон басып алған жайлауды “қайтып аламын!” әрекетінен туған соғыс сәтсіздікке ұшырады. Жаздың бірінші жартысында осы оқиға ғана көңіліне ақау салып, “ханды қара басынды!” дегеннен туған ауыр ойлар еңсесін жиі басып жүруші еді Бөкейдің. Құдайға шүкір, “Көш жүре түзеледі” дегендей бұл оқиғаны да уақыт кеміріп, одан кейінгі оқиғалар — “Қалкаман көлінен тұз алу қауіпсіздігін сақтаймын” деген уәдесі мен базардың ашылуы және онда болған оқиға сөтімен іске асты. Бүгінде базарда болған оқиға жөнінде Керекуге жіберген қағазы тиісті қолдарға тиіп, орыс жағының Шонды жөнге келтіру бағытындағы айла-амалдар іздестіріп жатқаны сөзсіз. Күздікке жайғасып алғаннан кейін балалары да келіп, бірі қол астындағы рудың хан салығын төлеп болғанын, бірі жинастырып жатқанын айтып, хан көңілі тасып, өзі мерейленіп отыр еді. Балалары басының қосылуына байланысты Бөкей жабағы сойғызып, қазан-қазан ет пісіріліп, түсіріліп жатқан кезде, жаңа жұртта ханға сәлем беруге, ауылын көрші қондырған Сәлім келді. Оны хан балалаларымен жылы қарсы алып, төрге отырғызды.

Ауызға барған алғашқы жапырақ ет сөз де шығарғандай болып, төрелердің әрқайсысы әр нәрсені түрткілеп, айта бастады.

— Жиналған малды бағып-қағатын адам жетпей жатыр.

— Салықты хан ауылына жинап жатырсыңдар ма? — Сәлім сөз иесіне көз салды.

— Енді қайда апарамыз?

— Бекер. — Бәрі Сәлімге қарасты.

— Ол малды рулар малынан бөліп алуға болар. Бірақ ордаға жинауға болмас. Еттің дәмі жақсы, иісі жақсы емес.

— Амалын да айтыңыз, кожеке?

— Амалы, — Сәлім басын көтеріп, белін жазып алды. — Амалы, сол рулардың өздері баксын. Хан үлесінің әр басы есепте болуы шарт. “Хан малының бір басы жазым болса, өз малыңнан екі бас

косасың!” дегенді шегелеп қою керек. Бұл — әуелі, жауапкершілікті, содан кейін, жауапкершілік салмағы арқылы, ханның құзырын арттырады.

— Осы дұрыс, — деді Бөкей.

— Өлген адамнан тиесі үлесті қайтеміз?

— Салық жан басына емес, шаңырақ басына салынған.

— Шаңырақ астында жан қалмаса ше?

— Хан жарлығы солқылдақ болмау керек, — деді Сәлім. — Иесіз қалған шаңырақ малы хандікі деп жариялау керек!

Сәлім ұсынысын қолдаған бірнеше дауыс жарыса шықты.

Табақтағы етпен бірге малға байланысты әңгіме де тааусылып, сорпа үнсіз ішілді де, шай кезінде Сәлім сәлделі басын шалқайта түсіп Бөкейге алыстан қарады. Басқалары “осы кісінің айтқары бар-ау” дегендей тосыла күтісті.

— Хан ием, енді сізге салтанат жағын да ойластыру керек. — Бөкейдің өзінен бастап, отырғандар түгел антарылып қалды.

— Бұл сөзімен қожаның не айтқысы келді? Көпті көрген адам. Ал құлақ салайық. — Мұны байқаған Сәлім ойын сол жерде мына дастаркандай жайып-сала берген.

— Мен сіздерге Қоқан ханы Омардың салтанатын аайтайын. Алайда, оны түгелдей көшіріп әкеп, орнатуға болмас. Өйткені Қоқан ханы жаз — жайлау, қыс — қыстау деп көшіп-қонып жүірмейді. Оның ордасы тұрақты — Қоқан қаласы! Ал сіздер көшпелі елсіздер және әлі Қоқан дәулетіндей күш жинай қойған жоқсыздар. Сондықтан да мен айтатын салтанаттан өздеріңізге икемдісін ала алсаңыздар артық болмас.

Үйде отырғандар өзеурей түсті. Сәлім сөзінің құлақ күүрышын қандыратын түрі бар.

— Қоқан ханы, — деп бастады Сәлім әңгімесін. — Ұлы мерекелерде ұлан-асыр басқосыс жасайды. Небір асқан салтанат, асқақты керней-сырнай үндерінен кейін дарқан жасалған дастарқан басына жайғасады. Сабашы арнаулы торсықтан хан ыдысына шарапты шүпіндетіп құяды. Хан оны отырғандарға көрсетіп, ұрттайды да жанында отырған кеңесші әміріне ұсынады. Осы уақытта даяшы ханның оң жақ, сол жақтарында отырғандарға шарап құя бастайды. Ыдыстары толғаннан кейін олар жаппай түгірегеліп, ұлы ханға ұзақ денсаулық, жоғары мәртебе тілеп ішеді. Содан кейін шарап төменірек отырған есікаға, күрішаға, қырықшадыра, копшадыра сияқты қызметшілерге құйылып, олар да хан мәртебесінің аспанға шырқай беруі үшін көтереді.

Қоқан хандығында әскери қолбасшыларға құрмет қашан да ерекше. Төменгі дастарқан басындағылар отырғаннан кейін пәруаншы мен Түксебай хан тағының алдына келіп, тізерлеп отырып,

бастарын иеді. Осы жерде, егер хан олардың қол басқару істері мен өз бастарының ерліктеріне риза болса, ханның қолы иықтарына тиеді. Олардан кейін елшілер қос-қосымен келіп, пәруаншылар орнын алады. Алла тағаланың жердегі коленкесі болып саналатын хан қолы олардың да иықтарына тисе, бақыттары жанды де де қой. Ойткені, алдына келгендердің иығына қолын тигізгеннен кейін хан оларға өзінің не оң жағына, не сол жағына отыруын ұсынады. Яғни, сол сәттен бастап олар ханға ең жақын болып саналады. Алайда олар хан рұқсатынсыз сойлеуге тиіс емес. Ал басқосысқа шақырылған бірақ хан риза емес қызметші, дәулет алдындағы айыбы ретінде қонақтар аяқ киімдерін шешкен жерге, яғни босағаға отырғызылады...

Әңгімені есіктен көрінген төлеңгіт болді.

— Хан ием, ар жақтан бір орыс келіп, аттан түсіп жатыр.

Отырғандар түгел қозғалысқа кірісті. Бір-екеуі сып етіп шығып та үлгірді. Ал Бөкейдің өзі тақиясының үстіне айыр қалпағын қондырып, қозғалмастан отыра берді.

Бұл — Бөкейге көз қанық болып қалған киімі мен түрлері біріне-бірі ұқсас атты казактардың бірі екен. Үстінде айыр етек ұзын киім, басында — құлапара. Оның астынан қоқайма қалпағы көрінеді. Сол жақ жамбасында салақтаған қылышына дейін таныс сияқты мына отырғандарға. Міне, әдеті де аумайды — табалдырықты аттаған жерінде, тегі айыр қалпақтан таныса керек, Бөкейге қарап, шекесіне қолын апарып, сыптай болды.

— Хан тақсыр, Сізді Семей қаласында жоғарғы мәртебелі бас губернатор күтіп отыр! — деді ол таза казак тілінде.

Бөкей капелімде бірденесін іздегендей жан-жағын сипалап, әбігер болды да қалды.

— Әзірге ана әпесермен ғана істес болып жүрміз ғой. Жандарал Жаманқалаға ісімен келіп қалғаннан кейін, менімен жолыға кетейін деген-ау, тегі...

— Әке, асықпаңыз, — деді Есім. — Орыстардың өзіне ұқсап, әуелі жол кесейік. Қазір аттансақ, біз Ертіске ертең қас қарая жетеміз. Ал ертең ала кобеннен аттансақ, онда бүрсігүні түс кезінде...

— Осы жөн, — деді басқалары.

— Ол болмайды! — деді босағада әлі тік тұрған казак. Бүрсігүні тансәріде губернатордың өзі Омбыға аттанып кетеді.

— Әне, әне, түн болса да жолығып қалайын деген ғой. Жиналындар! Қожеке, сіз де!

Үй іші қозғалысқа кіріскен кезде тағы бір адам табалдырық аттады. Бұл — осы ауылмен бірге көшіп-қонып жүретін Арсланбек. Ол кіре казакпен қол алысып амандасып, орысша сөз қағысты да, Бөкейге бұрылды.

— Мен де жиналайын ба, тақсыр?

— Жинал! Жинал! Менің сөзімді жандаралға, жандарал сөзін маған кім жеткізеді? Жинал! Айтпақшы, — ол Арсланбекке осы жолы ғана бет бұрып қараған еді. — Мына орысты үлкен төленгіттің үйіне апаршы, біз жиналғанша тамақтанып алсын. Жолдан келді ғой.

— Менің атым да қалжырап тұр, — деді казак.

— Тың ат мінесің! Мінесің!

— Рақмет! Губернатордың тағы бір тапсырғаны — мөрін қалдырмасын деді.

— Е, ол саусағымда ғой. Қайдан қалсын.

Сөйтіп, былайғы жұрттың көз алдында әлгінде ғана тып-тыныш отырған мол ауыл казактың келуіне байланысты илеуіне жылан түскендей қозғалысқа кірісті. Бұл уақытта аспанды торлаған сүреңсіз сұр бұлт төмен түсіп, ұшқындап жауған қарды жел ойнақшытып жатқан еді.

... Түстен кейін жалпағынан жылжыған мол шеру шығыс жақты бетке алып, ауылдан алыстай берді. Шерудің мол болатыны, мұндайдан қалмайтын Бөкей балалары түгел атқа қонған. Ал әрқайсысының төңірегінде түсіп-мінгенде аттарын ұстайтын, шешіндіріп, киіндіретін деген сияқты әр қызметке арналған үш-төрт төленгіті және бар. Бұл шеруде Сәлім ғана бір-ақ адамды ерткен. Ол — Бижан. Оның өзінде де жалғыз қызметшісін онда-мұнда жұмсағанда “әй! ой!” деп дүңкілдеп, дөрекі түртіп қалып, ала көзімен жақтырмай қарап, өзінен-өзі бүлініп келе жатқан. Сәлімнің бұл мінезінің төркініне Бижан түсініп келеді. Сәлім көзіне сүйелдей шыққан ана Арсланбек. Бижанға “оның көзін күрт” дегені қашан. Әлі тірі! Өне шерудің алдында әлгі казак екеуі Бөкейді орталарына алып, ат желісімен секірендеп, жетісіп барады мүлде! Сәлім бір қағаберісте Бижанға жанап келіп: “Осы жол сәт!” — деп сыбырлап өтті. — Қапы қалма!” Тағы бір онтайлы кезең келгенде: “Мына тобырдың бірінен көрер. Сенен көрмейді!” деп қалды.

Шеру түнді Түндік бойында отырған бір ауылда өткізді де, ертеңінде аттарына қайта отырысты. Сәлім ат үстінен Арсланбекті көргенде Бижанға тағы да қабағын түйе қарап, “анау әлі тірі жүр ғой” дегендей иек қағып, өзінің мінуіне көмектескен Бижанды атымен қоса шықпыртып өтті.

Баяғыдан бергі Сәлімнің Бижанға деген көзқарасы осы. Көш сайын өзіне түйреле қараған шегір көзден ол “бүгіннен қалдырма!” дегенді, ал ертеңінде ауыр қабақ астынан атқан зілді көзден “анау әлі тірі жүр ғой!” дегенді ұғады. Бижан өмірінде пышағын малдан өзгеге езеп көрген жан емес. Оның өзінде де аяқтары байланған қойға жүрексініп, “бісімілласы” мен “сенде жазық жоқ, менде азық жоқты” іштей қайталап, іске амалсыздан кірісетін. Сөйткен Бижанға

анау өзіне титтей де залалы жоқ, бетіне “әй!” деп карамаған адамды өлтір дейді. Дегенмен бір рет Бижан пышағын койнына тығып, Арсланбек үйіне мысық жүріспен барды да қайтты. Жүрегі дауаламады. Сол түні ол өз үйіне де қайтпады. Ауылдан жалғыз жырақтап кетіп, өксіп-өксіп жылап алды... “Расында да бүгіннен артық сәт болмас” деп, ол Сәлімнің бұйрығын орындауға өткен түнде де бет алған. Арсланбек түскен үйге еппен келіп, жабықты көтерді, сонан соң үнсіз ашылатын есікті итеріп, табалдырықты аттап койнына қолын апара берді. Тыста ақ қар жапалақтап жауып тұрса да үй іші қап-қараңғы. Екінші байкағаны үйде көп адам жатқандай, жағалай қорық мен пысыл. Ал бұлардың қайсысы Арсланбек? Жоқ, оны ерекше танып алу мүмкін емес. Сілтеген пышағы жазатайым, жанықсызды тапса, не төрелердің біріне тиіп кетсе... Жо-жоқ! Бижан өткен түнде де ол үйден түк тындырмай шыққан еді...

Жалпағынан жылжыған аттылар Ертіске қас қарая иек артып, ат басын тартты. Ар жактан Семьяр оттары көрінеді. Казак жағаға барып қайтты да:

— Қайық тұр екен, — деді. — Екі-ақ адамға мінуге болады.

— Ей, баскамыз ше?

— Баскаларың осы жағада күтесіндер.

Әлде қараңғыда қою бірдеңеге ұқсап, ернеуін кере ағып жатқан түнгі Ертістен сескенді ме, Бөкей:

— Ертең ертемен өтсек қайтер еді, — деді.

— Сіз айтып тұрған уақытта губернатор Омбыға жүреді дедім ғой кеше, — деді казак.

— Иә, сонысы бар екен ғой, — деген Бөкей казакка тағы сұрақ қойды. — Неше адам мінеміз қайығыңа?

— Қайықта бір казак отыр. Мен, сонан соң сіз. Қайық үш адамнан артық көтере алмайды.

— Тілмаш ше, тілмаш?

— Губернатордың тілмашы бар.

— Бәсе, жандарал тілмашсыз жүруге тиіс емес.

Ар жакка отушілер соңынан төрелер мен төлеңгіттер жаяулап жағаға келді. Ағын суға шайқалған қайық жағада қолденен тұр екен. Бөкей жаппар иесіне сансыз рет сиынып, соған жақындай берді.

— Қазір-ақ ханды қолдарыңа әкеліп тапсырамын, — деді казак.

Бөкей казактың көрсетуімен қайықтың тұқыл басына таяу қойылған тақтайға отырды. Ортадағы тақтайға қатар жайғасқан казак пен казак өз тұстарындағы ескекті қос қолдай есіп, қайықты жағадан айыра бастады. Ертістің ортасына жете бергенде күшті тасқын қиғаштаған қайықты төмен қарай жүла жөнелсін! Мұны

көрген жағадағылар біраз уақыт қайықпен жаяу жарысып, аз-кемнен кейін аттарына мініп:

— Мына ағыс алып кетті-ау! — деп борбайлайды-ай кеп. Бұл уақытта қараңғылық қоюланып, қайық көзден мүлде ғайып болған. Оның не арғы жағаға түмсық тірегенін, не анау аралды тасаланып кеткенін білмесе де аттылар даурыға сойлесіп, алқапты бастарына көтере айқайласып, су бетінен көздеріне ештеңе шалынбаса да шауып келеді. Алға ұмтылған сайын қатарлары сиреп, олардың арасынан үздік шыққан төрт-бесеуі түннің бір уақытында әлі оты сөне қоймаған шағын ауылға келді. Бір үйдің алдындағы жер ошақ басында екі адам сойлесіп жүр екен. Қараңғыда жауып тұрған қар арасынан тақап қалған аттыларды соның бірі қарсы алды.

— Бұл қайсың-ей?

— Құдайы қонақпыз.

— Құдайы қонақ болсаң, аттан түс.

Төменнен қарағанда жапалақ қар арасынан кара-құра болып көрінген аттылардың бірі жерге түсіп, қол алысып амандасты.

— Бұл кімнің ауылы?

— Е, кімдікі дерің бар ма? Келген екенсің — қонақсың.

— Былай, төмен қарай өткен қайық көздеріңе шалынды ма?

— Шопшілер тынығып жатыр, — деген жергілікті адам есігінен май шамның әлсіз жарығы көрінген үйді нұсқады. — Өздері жаңа ғана келді. Солар көрмесе. Сұраңдар.

Бөкей адамы сөлем беріп үйге кіріп барғанда айнала жатқандардың екеуі бас көтерді. Амандықтан кейін жолаушы жөнін айтты.

— Ағыс алып кеткен ғой, — деді бас көтергеннің бірі.

— Ендеше, ханың тірі, қорықпа, — деді екіншісі. — Әлгінде бір қайық арғы жағаға қиғаштай барып түмсық тіреген. Ханның қайығы ма, басқа ма, ол арасын білмедім.

— Одан басқа қайық болған жоқ су бетінде, — деді жолаушылардың бірі.

— Ендеше, сол ханның қайығы болды.

— Ар жақта ел бар ма?

— Су бойы ызғындай ел болады.

— Онда Жаманқалаға сол жақтан ат алып жететін болған ғой, — десті өзара Бөкей адамдары. Сөйтті де, екеуі де кері бұрылып, жолдастарына қайықтың арғы жағаға тоқтағанын, ханның сол жақтан ат алып қалаға жететінін айтқан дауыстары жер ошақ басында отырғандарға да естілді.

— Онда кейін қайтып, төрелерге айтып, — деді бірі. Бәрі де осыған “жә” дескен болу керек, кенеттен тыпырлаған көп тұяқтың дүбірі сәлден кейін мүлде ғайып болды.

Бөкей қайыққа “Уа, Жаппар ием, апатыңнан сақта!” деп қонған. Қайық орнынан қозғалысымен ағыс оны төмен қарай жұлақ жөнелген. Ал судың ортасына жеткен кезде қуатты ағыс жанқа құрлы көрмей, ескекшілерге мүлде бой бермеген еді. Бөкей “артта қалды-ау!” дегендей мойынын қала жаққа бұрып қояды. Төбешіктей ғана кейінке көшкен қамал көз ұшында бұлдырайды. Содан кейін қайық тоғайы сыңсыған бір аралды оң жамбастап, келесіні сол жамбастап аға берді. Өлгінде ғана мына екеуі Бөкейге қайықты “арғы жағаға қайтсек те жеткізбей қоймаймыз” дегендей ескекке баса күш салған сияктанып көрініп еді, әлде төңіректі түн түнегі әбден бүркеп болғандықтан ба, хан тағдыры қолында отырған адамдар енді ағыспен алысуды мүлде қойғанға ұқсады. — Оң жағаға қарай бұрыңдар, не болса да, оң жағаға қарай, — деп қойды Бөкей.

— Өзіміз де... — деген ескекші қазақ даусы күшеніп естілді.

Өзінше боқтап қойып отырған орыс та ескекпен алысуда. Қала көзден мүлде ғайып болғаннан кейін губернатормен жолығудан күдер үзді ме, манадан бері оңды-солды мойын бұрып, анау жағадағы қарайғаннан дәнекер іздегендей көз тоқтатып отырған Бөкей, енді дүниеден түгел күдер үзгендей тұмсығын ішік жағасына тығып, үнсіз қалған. Алайда, жан дүниесі дүбірленді. Су сапарының алғашқы кезінде ол “губернатормен жолығудың сәті түспегей” деп қана қауіптенсе, енді іштей “осы санардан елге аман қайтсам, ақсарыбас құрбандық шалар едім” деп есендігін ғана тілеуде. Яғни, мына түн мен мына дүлей ағыс, тіпті, ызғырықты жел ойнатқан ақша қар, оның жадынан губернаторды мүлде қуып, құдайдан өзін аман қалдыруын ғана сұрап жалбарынып отыр. Ал ағыс болса, қайықты тербете жылжытып, алып барады. Кей бұрылыстарда қайық жантая бергенде Бөкейде мүлде ес қалмайды. Ондай тұстарда қайық ернеуінен мықтап ұстаған оның аузынан іштей сансыз рет қайталап келе жатқан Жаппар иесін дауыстан та айтып қалады.

Түннің талай уақыты артта қалды, Ертістің талай суы алға кетті. Кенет, қайықтың тыныш ағысқа түскенін сезген Бөкей терең күрсінді.

— Хан ием, — деді қазақ, — Мына бөсең ағысты пайдаланып, сол жақ жағаға шығайық. Ертең осы жерден ат алып, артта қалған жұрағаттарыңызға қайтып барып қосыласыз.

Бүгін түнде Бөкей мына екі ескекші не айтса да “лөббай” еді. Қай жағаға шыкса да аяғымен аман-есен жер басса болғаны! Қайық жағаға тұмсық тірей бастағанда жерге әуелі қазақ секіріп түсті. Бұл уақытта қазақ-орыс Бөкейді демей берген.

— Құдай тағаланың губернатор мен араңызға Ертісті салып қойғанын көрмейсіз бе? Бізді жазғыра көрменіз, таксыр! — деп жатыр қазақ.

Бөкей бұл екеуіне үрку-корқу сырын білдірмей келе жатқан. Ол ақырына дейін үнсіз болып қалуға бел байлады. Бұл екеуі де ханмен төжікелесуге тұрмайтын қаралар.

Қайықты бір ағашқа байлап үлгірген қазақ алға түсіп, казак артында жүріп, екеуі орталарына алған ханды қар басқан шабындықпен ирелеңдетіп, жағаға шығарды да, біраздан кейін ішінен шырағдан жарығы сәуле берген үйге алып келді. Үйдің шамасы алты қанатты. Жағалай ұсталған кілемнен керегесі көрінбейді. Айнала қалың төсеніш, жастық. Ішінде жан жоқ.

— Бұл не қылған үй? Кімнің үйі? — деді Бөкей.

— Осы ауылдағы бір ауқатты адамның үйі. Иесі де келіп қалар. Дем алыңыз, — деді қазақ.

Үрей шаршатқан Бөкей ішігі мен етігін шешіп, жантаюы мұң екен, мызғып кетіпті. Үйге біреулер кіргендей болып, көзін ашып, басын көтерді. Өзі жатқан қабырғаның қарсы жағында төрт-бес адам отыр. Әлсіз жарықта ешқайсысын да айырып тани алмады.

— Ат-көлік аман-есен жеттіңіз бе, таксыр? — деді отырғандардың бірі.

Бөкей елең ете қалды. Әдетте, келуші күтіп отырған адаммен осылай есендесуші еді. Көктен түскендей менімен қалай амандасады мыналар?

— Мен қайдамын? Өздерің кімсіңдер?

— Сіз Ертіс бойындағы ауылдардың біріндесіз. Мен Қазанқап боламын. Жанымда отырған — Шоң би.

Бөкей селк етті.

— Шоң дейді? Иә, ал..

— Мына үй сізге арнап тігілді.

— Е, менің келетінімді қайдан білдіңдер? — деп бөлді ананың сөзінен әлі шошу әсерінде отырған Бөкей.

— Сені алдыртқан мен, — деді Шоң. — Қалған сөз дастарқан басында айтылар.

Осы сәтте Қазанқап алақанын соғып қалды. Үйге сау еткен жігіттердің бірі ортаға дастарқан жайып, басқалары оның үстіне буы бұрқыраған бір табақ ет әкеліп қойды.

— Шекені хан алдына! — деп әмір етті Қазанқап кішігірім табақпен келген жігітке...

...Шоң — бітім, болмыс, ойымен замандастарынан озық болса да көшіп-қонуын мал билеген қазақ. Сондықтан да Нұра жайлауын тықырлап болғаннан кейін бұл да күздікке көшкен. Осы жерде сүренсіз сүр бұлттар аспанды жиі басып, жауын-шашыны суи бастаған күндердің бірінде сонадан бері ойында жүрген ісіне кіріспек болып білек сыбанған. Оған енді кіріспесе, мына қазанның қара суығының арты қарға айналып, елдің де, жердің де, малдың да, адам-

ның да, ойластырылып қойылған істің де берекесі кетуі мүмкін. Ол аттарын атап тұрып, ауылдағы төрт жігітті шақырып, алдына отырғызды да үшеуіне саусағын безей сөйледі.

— Жерден іздендер, көкпен іздендер маған Баянаула тауына тығылып жүрген орысты тауып әкеліңдер!

— Құп, би аға! — десті жігіттер.

— Күн суытып барады. Ел қыстауларына жақындап-жанасуда. Мына суықта ана орыс жылы жай іздейді. Тауды бөктерлей қонған елден сұрандар.

— Айтқаныңыз орындалады.

Олар шығып кеткеннен кейін Шоң алдында қалған жалғыз жігітке бет бұрды.

— Сен Қазанқалпа жет. Алты қанат үйді жиһазы, қазан-ошағымен және бір қайықты түйеге артып, мені күтсін. Қайықта қайткенде де су жөнін білетін қазақ болсын.

— Түсіндім, би аға.

— Содан кейін оған мынаны айт: Қалқаманнан түз алып жатқан орыстар да енді көп ұзамай Ертістің ар жағына өтетін шығар. Солардың құрал-саймандарын малға сатып алып қалсын. Орысқа түз қат болғанымен темір қат емес. Осыны айт!

— Құп, би аға!

— Жолың болсын, бар!

Бір жұманың өлетінде тауға жіберген жігіттер де қайтты іздеген орысты орталарына алып. Ол бейберекет өскен сары шашы мен сақал-мұртынан көк көзінен басқа бет-аузынан ештеңе көрінбейтін, орта бойлы қазақ-орыс екен. Кірген бетте табалдырықты аттап, босағада тік тұрған қалшы қолын шекесіне апарып, екі ауыз сөзді шолақ қайырды. Ал мұны тауып келген жігіттер сол босағаға жүрелерінен отыра қалған.

— Қазақша білесің бе?

Орыстың орнына жігіттердің бірі жауап берді.

— Біледі екен, би аға.

— Қазақша білмесем осы елге қарай қашар ма едім, ықпалды би-мырза, — деді орыс.

— Неге қаштың?

— Орыс әскерінің тәртібі қатаң және қартайғанша оның сапынан шықпауың керек. Ал менің адамға ұқсап өз еркіммен өмір сүргім келеді.

— Сондағы адамға ұқсаған түрің осы ма, тау сағалап, тағыға айналып?..

— Әуелі “әскерден құтылайыншы”, деп ойладым. “Содан кейінгі жөнді жаратқан иемнің өзі сілтер” деген сеніммен тартып отырдым. — Қазақ кенеттен отыра қалып басын иді. — Мәртебеңізге

күлдік, мырза, мені орыс өкіметінің қолына тапсыра көрмеңіз! Жалынып сұраймын. Керегіңізге жарап калуым мүмкін. Айтқаныңызды қалт етпей орындайтын боламын!

Осы жерде Шоңның есіне осыдан төрт жыл бұрынғы Николайдың келісі түсті. Оның да киімі дәл осындай болатын. Николай айтқан сөзді мынау да қайталап тұр. Ал Николайдың далаға жасырын жасаған сапар сыры аяғының неге айналғанын Шоң жақсы біледі. Әлде, мынау да сондай мақсат көздегеннің бірі ме? Алайда, би бұл ойына шұғыл бұрылыс берді. Бұлардың мақсатында оның не шаруасы бар? Қолына түскен екен, ендеше, өз мақсатына пайдаланса болмай ма? Одан арғысын тағы көре жатар.

— Аты-жөнің кім?

— Федор Ломов.

— Үсті-басың тозып жүдеген екенсің. Үш күннің ішінде киім-кешегіңді жамап-жаскап ал. Сакал-мұртыңды күзе. Өзің тойын. Содан кейін маған келерсің. Жылы киімің бар ма?

— Бар, мырза, қанжығамда.

Шоң босағада отырған жігіттерге бұрылды.

— Итемгеннің үйіне апарыңдар. Үш күннен соң жұтындырып әкелсің...

Келесі күні Қазанқапқа жіберген адамы да оралды. Би бәрін де орындайтын болыпты.

Шоңның кесіп берген күні түстен кейін, Ломов алдында отырды. Қырынып, жуынып, тойынып, адам болып қалыпты. Көрер көзге әжептәуір сымбат алып, ашандана түсіпті.

— Біз бүгін Ертіске қарай жүреміз. Қорықпа, сені ұстап берейін деп отырғаным жоқ. Өзіңді бір іске жаратпақпын. Соны тастай қылып орындап берсең, менің жанымда мәңгі қаласың.

— Мен дайынмын, би-мырза!

Сол күні Шоң, Тұрсынбай, Итемген, Ломов және төрт-бес жігітпен жолға шықты...

Шоң сырын Қазанқапқа ғана ашқан еді. Баяғы “базарды айдабол жігіттері шапты” деген қауесет есінен кетпей жүрген. Мұны губернатор алдына Төртұлының төбе биін маскара қылу үшін Бөкейдің ұйымдастырғанында сөз жоқ. Осылай болса, Шоң бұл шындықты кімге айтқыза алады? Міне, осы сұраққа жауап ретінде Бөкейдің жалғыз өзін ғана алдырту айласы түскен еді Шоң басына. Қазанқап естіп болғаннан кейін мұртын сипап, мырс етіп күлді.

— Тапсырғандарыңыздың бәрі дайын.

— Жаманқала тұсынан қас қарая шыққан қайық түн ортасында жететіндей жерге үй тігіп, ханды сонда түсіну керек. Одан арғы бір ауылға жігіттеріңді және жібер. Хан мінген қайықтың ағыспен ығып кеткенін көрген балалары оны жағамен қуып отыруы ықтимал. Бұл

уақытта қайық көзден ғайып болады. Ана ауылда отырған жігіттер Бөкей балаларын “Қайық арғы жағаға тоқтады” деп, сол жерден кері қайтулары керек.

Сол күні Қазанқап адамдарына алты қанат үйдің қай жерге тігілетінін айтып, алты түйеден тұратын кірені дереу аттандырып жіберді. Оларға қайықтан бастап бір үйге не керектің бәрі артылған болатын. Үй тігілген жерден жоғарырақтағы ауылда болатын жігіттер де белгіленді. Ал қайық Семьяр тұсында Ертістің сол жақ жағасына жеткізіліп, суға бір-ақ түсірілетін болды...

Осының бәрі орындалды-ау деген күні қайық басына Шоң мен Қазанқап та жетіп, ескекші казактың көзінше Ломовка айтты:

— Сен осы жерден Қарқаралыға қарай бет ал да Бөкейді тап.

— Мен Қарқаралының қайда екенін білмеймін ғой, би-мырза. Бөкей дегенді естуім бар. Бірақ, танымаймын.

— Сұрай-сұрай Меккеге де барады деген. Жолшыбайғы ел сілтеп жібереді. Қарқаралыға жеткеннен кейін кез келген қазақ саған Бөкей ханның ауылын көрсетеді.

— Түсінікті, би-мырза.

— Бөкейге “Ертістің ар жағынанмын, сізді Семьярда губернатор күтіп отыр. Жолықпақ екен. Екінші қонағаның кешінде жетсін. Одан арғы күні таңсәріде Омбыға жүрейін деп отыр” дегенді айтып, осы жерге алып кел де, мына қайыққа Бөкейдің жалғыз өзін ғана мінгізіп ал. Содан кейінгі жолды қайықшы қазақ біледі.

— Ханды Ертіске қас қарая жеткізу сенің міндетің... Содан кейін қайық судың, сен қайықшының ығуымын боласыңдар! — деді тапсырманы нығырлай түскен Қазанқап.

— Өзің жазу-сызу білесің ғой? — деп сұрады Шоң.

— Білемін, би-мырза, білемін.

— Мұның да дұрыс болды. Осыны тастай кылып орындасаң сені орыстың патшасы былай тұрсын, аспанның төңірінен де қорғаймын.

— Рақмет, би-мырза.

— Қайықшыны танып ал. Ол сені осы жерде күтеді және ханға бір сөзді ерекше айтуды ұмытпа: “Мөріңізді қалдырмаңыз” де. Қалай, осы айтқандарымды орындау қолыңнан келе ме, жоқ па?

— Біз орыс солдаттары, не қилы тапсырмаларды орындап үйренген адамдармыз...

Бөкей осынау жағаға мына қарлы түні осылай жеткізілген еді...

...— Шекені хан алдына! — деп өмір етті Қазанқап кішігірім табакпен келген жігітке.

— Бұл не қылған баланың ойыны, Шоң? — деді дастарқанға қол салмай сызданып отырған Бөкей.

— Хан, екеуміз осылай бір кездесуге тиісті болғанбыз.

— Ал?

— Орыстың базарын айдабол жігіттері шапқан жоқ! Оны ұйымдастырған өзіңсің. Осыны мойындап жазылған қағазға мөрінді басасың! Ертең жағада қалған балаларыңа жеткізіп саламыз.

— Сонда маған өзің жасаған қылмысты мойныңа ал демекпісің? Жетпегені осы еді!

— Жоқ, өзіңнің қылмысыңды мойныңа аласың!

— Орыс алдында масқара болғаннан кейін қылмысыңды маған жабайын дедің бе?

— Бөкей! — Шоң бұл жолы иықтарын көтере түсіп, даусын өктем шығарды. — Сен хансың, мен бимін. Екеуіміздің де аузымызға қарап отырған халқымыз бар. Жер ошақ басында кездескен ұрысқақ қатындарға ұқсап, нәрсіз сөзді таластыра бергеніміз жараспас. Не сен осы түнде қылмысыңды мойындап мөрінді басасың, не сен осы түнде жарық дүниемен қоштасасың. Өне Ертіс!

Бөкей төмен қарап, үнсіз отырып қалды. Осы уақытта оның жасаған бар қимылы, шынтақтарын тізесіне тіреп, қолдарын уқалай беру ғана болды.

Әкесін іздеп шыққан Бөкей балаларының жолына қаншама тосқауыл қойылды дегенмен, оған “өлде қайтып қалады” деп іштей сенімсіздікте отырған Шоң әңгімені ұзарта бермеуді ойлап, тағы үн қатты.

— Хан! — деді ол теске ұрған балғадай нық дауыспен. — Сен Шоңның екі сөйлемейтінін білесің. Жарайды! Ақтарылғың келмесе, біз мазақ болып-ақ қалайық. Алайда, орыс жағының бізге ала көздеп қарауын сен көре алмай кетесің ғой. Ойлан! Таққа отырғаныңа өлі бір жыл да болған жоқ, ойлан!

— Мөрді жабылып басып аламын десеңдер де әлдерің жетеді. — Бөкей “міне, самсап отырсындар ғой” дегендей айнала көз салып өтті.

— Қағазды олай алуға да болады. Алайда, шындықты өзіне айтқыза алмаған намысымыз жанымызды өмір бойы жеп өтер еді. Шоң ондайға бармайды және Шоң ханнан аларын алады!

— Құдай тағала адамды шошымалды қылайын десе, нақұрыс көрші береді екен. Мен соған душар болған адам екенмін.

— Ауыр сөз. Сонда да көтеріп алдым, — деді Шоң. — Халқыма жапқан жалаңды мойындасаң жақсы. Ал мойындамасаң, онда маған арналған запыраныңды құсып қал. Өйткені мына түн — өміріңдегі соңғы түнің, екеуіміздің кездесуіміз — адам атаулымен ең соңғы рет кездесіп, сөйлесуің. Бұл дүниенің уәжіне ол дүниеде құлақ салар жан жоқ.

Бөкейдің басы әлгіден гөрі иіле түсті. Уақыт үнсіздікпен өтіп жатты. Табақтағы еттен көтерілген будың басылғаны қашан. Енді

Шоң басқа тәсілге көшкісі келді. Қанша дегенмен мұның хан аты бар. Ал атақ адамға намыс береді. Мұның ағынан жарылуына сол намыс тұсау болып отырмағай. Мүмкін сыздақтатып сұраса, сырын сауыртпақтап шығарар.

— Базарды шапқан сенің жігіттерің ғой?

Бөкей аз-кемнен соң басын изеді.

— Оларды басқарған Жәңгір болар. Өткені, ол басында тұрған ру Ертіске жақын ғой?

Бөкей басын изеді.

— Жақсы, — деді Шоң. — Ал шабуыл максатын сұрамай-ақ қойдық. — Сонан соң ол Ломовка бұрылып, естігендерін қағазға түсіруін сұрады.

Бұл іс көп уақыт алған жоқ. Ломов базарды шабуды Бөкейдің ұйымдастырғанын, баласы Жәңгірдің атқарғанын, онда Төртұлы жігіттерінің ешқандай да қатысының болмағанын, ханның сол оқиға арқылы Шоңды орыс өкіметінің алдында масқараға ұшыратқысы келгенін жазып, оны ауызша қазақшалап берді.

Шоң Қазанқапқа бұрылды.

— Ханға мөр бастыр.

Қазанқап қағаз бен май шамды алып Бөкейдің жанына барды. Бұл уақытқа хан жансыз тұлыпқа ұқсап қозғалыссыз отыр еді. Мұны аңғарған Қазанқап ханның қолын көтеріп, бір саусағына сақинаша киізіп алған морді шаммен күйелеп, “бісімілла” деп басып қалғанда қағаз бетіне сопақша із айдай анық боп түсе қалды. Оның ортасындағы “Хан”, жоғарғы жағына араб әрпімен, төменгі жағына орыс әрпімен жазылған “Бөкей” деген атау тайға таңба басқандай айқын көрінетін.

Келесі күні қар үдей түсті. Шоңның алдына жайылған ертеңгілік шайға үсті-басын жүре қағып Қазанқап кірді.

— Бөкей қайда? — деді Шоң.

— Шайға қарамады. Сонан кейін жанына екі жігіт қосып, аттандырып салдым.

Қазанқап шешініп, дастарқан шетіне жайланып отырып болғаннан кейін:

— Қызық болды-ау, өзі, — деп мырс етті. Оның күлкісіне Тұрсынбай мен Итемген де қосылды.

— Өзі де қарадай жер боп бара жатқан шығар, пысық неме! — деп қойды Тұрсынбай.

Шоң бұл кезде Қазанқапқа бет бұрған:

— Орыс тұзшыларының күрек-саймандарын алып қала алдың ба?

— Малға кім не бермейді, тәйірі, — деді Қазанқап. — Лактыра, лактыра салды.

— Қанша мал бергенінді айтарсың. Аның да саған қайырымы бар, — деді Шоң кесесін жерге қойып. — Орыстармен бірге тұзда істеген жігіттерің болды ғой?

— Анада сіз айтысымен араларына он шақты жігіт қосып қойғанмын. Оған біздің жігіттерді білмеймін, орыс жағы “момыш”¹ деп қуанып қалған.

Шоң ойланатын, алайда, оны іске асырғанша ойының төркінін жанға жария етпейтін. Сол себепті “ол жігіттерді тұз алуға неге жұмсаптыңыз, орыстың құрал-сайманы неге керек болды?” деген сұрақты ешкім қоймады. “Тірі болсақ, көрерміз” дегендей шайла-рын үнсіз іше берді.

* * *

Сібірдегі үш шеп болып өтетін шекарада кілең казактар тұратын болғаннан кейін Броневский штабы мен үй-жайын Омбыға көшіріп әкелген. Ал казак әскерлерінің қолбасшысы бас губернатор мен Сібір әскерлерінің штабы ірге тепкен Тобыл қаласына арнайы шақырылмаса, не болмаса, өзінің бастықтарда қауырт ісі болмаса, солай қарай ат басын сала бермейтін. Осы жолы да ол Тобылға барайын деп барған жоқ, генерал-лейтенант Глазенап ауырып жатыр екен деген хабарды естігеніне бір айдай болған. Әрі тікелей бастығы, әрі жанашыр досы, әрі ағасындай бауыр басып кеткен адамының қоңілін сұрап, жаз бойы шептерде болған оқиғалар мен ондағы әскерлердің хал-жайынан хабар берейін деп келген.

Ол штабқа бұрылмастан ат басын генерал үйіне бірден келіп тіреді. Глазенаптың бала-шағасы оны күшәк жайып, қуанып қарсы алды. Генералдың өзі бір бөлмеде оңаша жатыр екен. Есіктен кіріп келе жатқан Броневскийді көргенде ол ақ қалпақ киген басын көтере берді:

— Әке-жаным-ау, Семен Богданович, бармысың? Осыншама уақыт көрінбей қайда жүрдің? — деп ол қос қолын бірдей ұсынды.

Броневский әуелі босаға тұста окшелерін қосып, иегің көтеріп, әскери әдетпен сәлем берді.

— Денсаулық тілеймін, генерал мырза!

— Боқты! Боқты! Өзің жақындап, бері отыршы!

Тегі, генералдың қоңілін сұрауға әркімдер әр уақытта келіп-кетіп жататын болу керек, кереует жанында орындық тұрды. Броневский әуелі генералдың қолын алып, содан кейін барып отырды.

— Өзің, әке-жаным-ау, қайсақ, қайсақ деп жүріп солардың бояуын да жүкқызып алғанбысың, немене, күреңденіп кетіпсің ғой?

¹“Помощь” сөзінің бұзылып айтылуы.

— Жазды шептер бойында өткіздім...

— Иә, иә, мен білетін Броневский жұмысқа тек тәнін ғана емес, жанын да беруге бар.

— Отанымыздың талабы ғой, Григорий Иванович.

— Иә, иә, — деді генерал — Отан мен анаға қалай болса, солай қызмет етуге болмайды. Әр адам бойындағы күш-жігерін сарқа жұмсамаса, Ұлы Россия қуатты қайдан алмақ? Оның дұрыс.

— Мен Гроднен кадет корпусын бітіріп, офицер атағын алысымен сіздің қолыңызға тап болғаным үшін тағдырыма өмір бақи алғыс айтып өтетін боламын.

— Бопты! Бопты! Анадан шыр етіп туғанда бойында өзіне тән қасиеті болмаса, ол құдайдың қол астына тап болса да адам болмайды.

— Бұл пікіріңізге дауым бар.

— Сен енді менімен дауласайын дедің бе? — Осы тұста есаулдың күмілжіп қалғанын байқаған генерал енді әлгі сөзін жуып-шаюға айналды. — Мен әзілдеп айттым. Сенің жасыңда кіммен болса да айтысып, дауласып, пікір таластыруға болады. Қашанғы адъютант Броневский болып жүре бересің. Сен маған шептер жайын айт. Рапорттарың жатқан шығар штабта. Менің қызметке шықпағаныма көп болды.

— Би мен Сортаң көлдер шебінде елеулі оқиға бола қойған жоқ. Полктардың күнделікті өмірі бір қалыпты жүріп жатты. Ал Ертіс шебі оқиғалар жағынан биыл басқалардан гөрі ерекше озық шықты.

— Ол заңды да, — деп болді генерал есаул сөзін. — Ар жактағы далаға хан сайладық. Жаңа өкімет жасалған жерде оны түгелдей құбақұп қабылдай қояды деу қиын. Міне, осыдан барып оқиғалар тұмақ.

— Бөкей хан жылда Нұра бойын жайлайды екен. Биыл сол өзеннің алқабын Шоң би ерте барып басып алыпты.

— Ол әлгі “өзім хан боламын!” деп хат жазатын би ме?

— Иә, мәртебелім. Соған байланысты далада соғыс болған екен. Бұл соғыста Бөкей жағының мақсаты — Шоңды жайлаудан қуып шығу және қара сүйек өкілін басындырмау; Шоң жағының мақсаты — халық алдында ханның беделін түсіру және соған байланысты өз беделін көтеру.

— Ал?..

— Осы оқиғаны жазба түрде хабарлаған Арсланбек шайқасқа Бөкей төрт жүз, Шоң екі жүз адам шығарды. Бірақ хан жеңіліп қалды, дегенді айтады.

— Мына жақтан бір Ганнибал¹ шықты ғой.

¹Біздің жыл санауымыздан III-II ғасыр бұрын өмір сүрген Карфаген қолбасшысы. Ол Канна деген жерде өзінен екі есе көп Рим әскерін қоршап, жойып жіберген.

— Шоң өте әккі адам болса керек. Осының бүйрегі Қоканға қарай бұрылып тұра ма деген қауіп бар.

— Бұл қандай себептерден туған қауіп?

— Ханды таққа біз отырғыздық. Ендеше, ол Россия мүддесін көздейді. Сонда оған қарсы шыққан адамның көздейтін нысанасы не болмақ? — Броневский генералға сұрақпен жауап берді.

— Бұл сіздің жорамалыңыз. Ал іске түштеп үңілгенде ақиқат нені айтады?

— Шоңның ой-пікірі, әзірше, бізге құпия болып тұр.

— Баяғыда сен оның жанына адам қойдым деп едің ғой?..

— Неге екені белгісіз, ол адамымнан хабар ала алмай жүрмін.

— Сонда Шоң Бөкейдің жерін мүлде тартып алып, қозғалмай отыр ма екен?

— Сіз, мәртебелім, бұл мәселенің төңірегінде Европалықтарша ойлайсыз. Көшпелі халықта олай емес. Міне, Шоң Бөкей жерін тартып алды. Бірақ, онда ол мәңгі қалмайды. Шабындығын тықырлап жеп болғаннан кейін, үй-мүлкін түйеге артып, малын алдына салып басқа шабындықты іздеп жүре береді. Ендігі Шоң Нұра жайлауын тастап кеткен де шығар.

— Ендеше, оған келесі жылы Бөкейдің өзі барып отыруына болады екен ғой?

— Әбден.

— Естімеген елде көп, — деді генерал. — Шоңға жіберген жансызым бар дегеннен шығады, “Ертістің ар жағындағы қайсақтарды түгел шоқындырамын” деген дыяктан не хабар бар.

— Ол өзінің қолы жеткен табыстарын шіркеу орындарына хабарлап жатпаса, одан казак әскерлері штабына келіп түскен ақпар жоқ. Оның үстіне, адам санасынан бұрыннан орын алған бір дін уағзын қуып шығып, басқа нанымды енгіземін деу ұзақ уақытты, тіпті ондаған жылдарды керек ететін құбылыс қой, генерал мырза.

— Иә, оның рас. Уәли ханнан не хабарың бар?

— Естуім, ханның өзі қартайып, дүниені түгел мансұқ етіп жатса керек. Әрі-беріден соң Бөкейді біз Уәли қол астындағы жерлер мен руларды жырып алу арқылы хан сайладық қой. Ал бұрынғы ханның оған ешқандай да қарсылық әрекеті болмады. Осыған қарағанда оны хандықтан гөрі көрілік жеңіп жатыр ма деймін. Ал Абылайдың басқа балалары Уәлиден қалатын таққа үнсіз талас жүргізіп жатса керек.

— Үнсіз деуіңізге қалай түсіндік?

— Әзірге ешқайсысы да даурықпай, дабырламай, “Мен хан боламын!” деп ашықтан-ашық кеуде үрмей, бұл бағыттағы істерін астыртын түрде жүргізіп жатыр ма дейміз...

— Биыл Коряков тұсында ашамын деген базарың не болды?

— Аштық...

— Базар болғаннан кейін қыр жаққа қыруар адам, бұйым, зат шығуға тиіс. Оларды Ертістен қалай өткіздің?

— Сондағы кайық біткенді жинап, қарбас жасадық... Алайда, еңбегіміз ақталмады, жүргізіп Халық, мал, мүлік, зат екі жақтан да көп жиналып, базар қызып жатқан кезде Шоң адамдары ойран-топыр қылып, жайратып кетіпті.

— Қойшы! — Генерал басын көтеріп алды. — Аtpадыңдар ма?

— Базар дегеніңіз екі халықты біріне-бірін жақындата түсудің бейбіт тәсілі ғой. Осыған байланысты казактар Ертістің ар жағына қарусыз шығарылған.

— Ақылға қонады. Содан кейін?

— Содан кейін базар тарады. Қарбас та жүзбей қалды. Казактар қалаға қайықпен қашты.

— Затқа ауыстырып алған малдары ше?

— Оны Ертіс қатқанша ар жағында бағып жүруге адам қалдырдық.

— Жауынгер казак енді бақташы қазаққа айналды де?

— Не лаж бар, генерал мырза...

— Менің шептерді алға қарай жылжыта түсу жөніндегі ұсынысыма келесі жылы да хабар келмесе, базарды тағы да ашуға болады.

— Келесі жылы базар бола қоймас, мәртебелім.

— Неге?

— Судан өту киындап қалды. Қарбасты біз арқан арқылы жылжытып едік. Арғы жаққа бес-алты күндей қатынағаннан кейін жағаларға қағылған қадалар босап қалды. Арқанды шіреніп тұрып тартатын он казактың күші қойсын ба? Жә, қарбастың өзі де істен шықты. Сондықтан да келесі базарды қашан ашарымыз белгісіз.

— Осы Шоңға бір бұғау салу керек сияқты. Осы дала шонжары тым кергіп бара жатқандай. Ана, сыртқы көлден тұз алу жағдайы не болды? Аты қалай еді өзінің?

— Қалқаман көлі дейді жергілікті халық. Бұл шаруа сәтімен тынды.

— Қанша тұз алынды?

— Мол. Тау болып үйіліп жатыр.

— Енді сендер ол тұзды Омбыға, не болмаса Тобылдың өзіне жеткізіндер.

— Жеткіземіз, генерал мырза. Осы тұзға байланысты сізге айтар бір өтінішім бар еді.

— Қалқаман көлі мен Ертіс арасы қырық шақырым. Қазанқап Сатыбалдин арнайы кіре бөліп, жаз бойы осы арада үздіксіз қатынап тұрды. Соның арқасында көлден шығарылған тұздан далада бір түйірі де қалған жоқ. Жалпы, дала жағында шаруамыз болса,

алдымен сол биді іздейміз. Ол да бізден қолынан келген көмегін аяп көрген жан емес. Соған алғыс білдіруіміз керек-ау деп ойлаймын.

— Түз тасуға түйелерін тегін ұсынып жүр ме?

— Оның жалақысы жөнінде алдын ала келіскенбіз. Әр түйенің жаздай жүрісі үшін төленетін жартылай ақша, жартылай зат-бұйым көлемі белгіленген. Ал мен Қазанқаптың өз басының қалтқысыз қызметіне алғыс білдіруді айтып тұрмын.

— Ұсынысыңыз болса, іркілменіз.

— Офицер атағын берсек пе деген ойым бар.— Глазенаптың кең ашыла түскен кезінен ұсынысқа таңдану елесін байқаған Броневский ой тәркінін аша түсті.— Оның көмегінің бізге бұдан былай да керек болып тұруы мүмкін. Сонда онымен іс жүзінде сөйлесу үшін баратындар ылғи біздің офицерлер. Атақ адамдарды тенестіреді. Бұл — бір, екіншіден, бұл шара бидің өзін біздің әдет-салтымызға тарту болар еді, үшіншіден, атақ оны бізге қызмет істеуге ынталандыра түсер еді.

— Сонда оған қандай атақты лайықты көрер едің?

— Капитан. Кейде оған фельдфебель, не болмаса, қатардағы казактар да барып әкірендей беретін көрінеді. Мұндайдың аяғы жақсылыққа апармаса керек. Айталық, егер ол бізден теріс қарап кетсе, даламен байланысымыздың шорт үзілуі мүмкін. Біздің адамдар алдында да, өз адамдары алдына да Сатыбалдин беделін көтеру керек болып тұр.

— Атақ берумен бірге казак әскері қатарына тіркеліп, киім мен жалақы да жүретін болар?

— Атақпен бірге ақша жүретінін ол біле де қоймайтын шығар. Сондықтан да иығына погон тағып, беліне қылыш байлап берсек жетер.

— Сіздің бұл ұсынысыңызға да келісуге болады. Есіктен генералдың әйелі көрінді.

— Гриша, тамағыңды жаныңа жеткізіп берейін бе?

— Ол не дегенің, менің қонағым бар ғой.

— Семен Богданович қашан біздің қонағымыз болып саналып еді? Өз адамымыз емес пе?

— Жо-жоқ, үлкен бөлмеге шығайын,— деп генерал жастықтан басын ала бергенде, “қымсынбай киінсін” дегендей теріс қарап кеткен Броневский есікке қарай беттей берді.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Соңғы кезде Сәлімнің мүлде тынышы кетті. Бұрын оның бір-ақ арман-мақсаты болушы еді. Ол — Бөкейге Қоқан хандығын мойындатып, орыс өкіметінен теріс қарату, Сарыарқада қала жоғын сылтау қылып, Түркістанды ордаға айналдыр деп, Сырға қарай көшуге көндіру, сөйтіп, дәл іргесіне тағын қойған Бөкейге Омардың айтқанын орындатып, сол арқылы даланы билеу. Әлде хан мен халық арасы алшақтаса Бөкей биліктен айырылып қала ма деген қауіп туды ма, ана жылы Түркістанға қыстап қайтуға барған Сәлімге Омар: “Бөкейді бері шақырудың жөні жоқ. Ол Қоқан хандығына қарайтынын өзін хан сайлап қошемет көрсеткен жерінде отырып мәлімдесін. Содан кейін мен орыстың Сортаң көлдер, Ертіс шептері бойына әскерімді тізіп қойып, орыс қамалдарының қарсысына қазақтардың тайлы-таяғын қалдырмай қамтып өз қамалдарымды салып қойсам, Қоқан дәулетіне жанның тұмсығы батпайтын болады” деген. Соңғы кезде Сәлімді іштей толғатып қойған — осыны орындау жолдарын табу әрекеті. Әуелде “хан сайлансын” деп күтті, содан кейін “өкіметін танытатын белгілерін алсын” деп күтті, содан кейін “халыққа танылып болсын” деп күтті. Енді қарап отырса, Бөкей бұл кезеңдердің бәрінен өтіпті. Осынау далада ханды орыс жағына қарай бұра түсетін адам Арсланбек пе деп күдіктенуші еді. Сәлім одан құтылу жолын тапқандай. Тапжылмайтын тажал ажалын Қарқаралы өңірінен табады. Әттен, Бижанның ынжықтығы. Басқа біреу болғанда ананың қабіріне баяғыда көде өсіріп қоятын еді ғой. Арсланбек көзі жойылғаннан кейін Бөкейдің осынау даладағы жалғыз кеңесшісі өзі ғана болып қалады. Бұл —

Сәлімнің Бөкей тізгінін қос қолдап ұстауы деген сөз. Содан кейін ол тізгінді қалай бұрарын өзі біледі!

Сәлім Бөкейдің дәл бүгінгі жан дүниесінің толқуын тамырын басқандай біліп отыр. Ол Шоңның ханды қарадай жер қылған әрекетінен әлі арыла алған жоқ. Бір есептен бидің сол ісі дұрыс та болды ма, қалай? Ханмен оңашада Сәлім ол оқиғаны сәтімен пайдалануға тырысады. Бұл жолы хан Сәлім қолына қайтсе де түсуге тиіс. Иә, түседі де. Оқиға да қамыр сияқты — уақыт өткен сайын катаяып, аяғы шерге айналады. Шер кектіні шерменде қылады. Шерменде болған адам ештеңеден де тайынбайды!

Сәлім көп ойланды. Май шамның қара көлеңке жарығы, терезені сыртынан сабалаған боранның ұлысы Сәлімді ой шыңырауына тарта түскендей. Бір уақытта төңірегінде өз жөнімен жүрген өмір барын білдіргендей есік ашылып, оның ойы бөлінді. Үйге кіріп келген Бижан табалдырықтан аттар-аттамаста жүресінен отыра қалып:

— Мұсылман екен! — деді.

Сәлімнің Бижанды Арсланбекті өлтіруге айдап салуы, әуелі дауыстап айтылған әмірден басталған еді. Бертін келе ол істі “жайын таптың ба?” деген сұрақ ұялаған Сәлімнің шегір көзінен ұғып жүрді. Ол сұсты қозқарастарға Бижан ылғи төмен қарап, күмілжіп жауап беретін. Өзін өлімнен құтқарған адамның бұған ризалықпен күле қарасы, көктем күнінің жылуындай әсер етер еді-ау, әттең іс сәтінің түспей келе жатқаны. Егер қожә “айтқанымды орындамадың” деп мұны кері тепсе, қайтып барар жері тағы Жәңгір. Қыр соңына түсіп алған ажалдан құтылудың жалғыз жолы Сәлімнен айырылмау. Ал Сәлімнен айырылмаудың жалғыз жолы ана көшірдің көзін жою! Жер бетінен бір көпір жойылса, мұсылманға сауап. Сәлім қозқарасынан аңғарылатын сол сауапқа Бижан мұсылман қайтсе де ие болуға тиіс.

Ой қамауында отырған Бижан кенет киініп, тон ішіне пышақ тығып үйінен шықты. Мына кеш пен мына боранда кімнің қашан келіп өлтіріп кеткенін кім білгендей. Ертең оны қар астына тыға салады да, жер жіби шұңқыр қазып, көмеді. Содан кейін Сәлімнің күле қараған көзі арқылы Бижан көктемі туады. Жер үстінде бір көпір кемиді. Бижанның өзі өлімнен, әке-шеше, бала-шағасы жетімдіктен құтылады. Бижан Қатираға “малды қарап келейін” деген сылтаумен шыққан еді, төңіректе түк те көрінбейді. Басқан ізінді сол сәтінде-ақ бүркеп үлгірген, ұйтқып сокқан боранның өзі-ақ Бижанды Арсланбек қыстауына қарай итере түсетіндей. Ол қалың қарды омбылай басып солай қарай бет алды. Адым аттаған сайын жан-жағына үрлана қарайды. Жан жоқ! Арсланбектің тас қыстағы қорасымен бірге қаланған жалғыз бөлме. Есікті итеріп көріп еді — ашық. Қараңғыда қабырға сипалап келе жатып тағы ойға қалды.

Анау қазір көпір құдайына сиынып жатады. Сол кезде Бижан баранды да пышақты ту сыртынан бойлатып салады... Ол ішкі есікті таппастан пышағын қолына алып, сабынан қысып ұстады. Оның осы уақыттағы бүкіл жан дүниесінің канды оқиғаға сайлана қалғаны сонша, ол кенеттен пысынап, терлегендей болып, “қайтар жолымда ііе кетермін” деп тонын шешіп тастады, жә, азу тістерін де берік басып алған. Осылай ол ішкі есікті үнсіз ашып, табалдырықты аттағанда болменің орта тұсында, жайнамаз үстінде, бетін жалғыз терезеге қаратып, май шам жарығымен бесін намазын оқып отырған Арсланбекті көрді де табалдырықта кідіріп қалды. Басында бір-ақ ой: “Мынау мұсылман ғой!” Осы сөз оны желкесінен кері сүйрегендей шегініп кетті де, есікті үнсіз итере салып, қайтадан қабырға сипалап, шығар қақпаға қарай ұмтылды. Қаранғыда аяғына орала кеткен тонын жүре көтеріп алып, Сәлім үйіне жеткені осы еді.

— Мұсылман екен, кожеке!

Сәлім өзін қаумалап алған ойдан бір сәтке де шыға алмай, Бижан хабарының сырына санасы бірден жете қоймай, одырая қараған қалпы, тірі адамнан гөрі, тас бейнеге ұқсап, кимылсыз қалған еді. Осы кезде, әлгіден бері кешкі тамақ камымен кіріп-шығып жүрген тоқалы көрінбегенде ол Бижанға тағы канша уақыт қарап отыра беретіні белгісіз еді. Ал Бижан хабарының сырына түсінгеннен кейін де, әйелі көзінше ештеңе айта алмай, атқосшысына қарай қолын бір-ақ сілтеді.

Бижан ашқан жаңалығын айтып, Сәлімнен: “Солай ма екен? Мына хабарың көрім болды-ау! Байғұстың обалына қалып, өзіміз күнәға бата жаздаған екенбіз-ау!” деген ақ жарқын сөз естимін бе деп келген еді. Ал оның орнына қақ мандайына тиген қорғасын басты шокпардай сезінген мына қол сілтес Бижанды демде жасытып тастады да, ол шегіне берді... Май шам жарығында бұған Сәлімнің тас түйіліп, қаһар төккен қабағы көрінбеді. Алайда, әлгі қол сілтестен кейін ол кожа қабағының қаһарын көрмедім деп айта алмады.

Ертеңінде Сәлім Бөкейге келді. Адым аттаған жерге қоржын арқалаған Бижанды ертіп жүру әдетінен ол бүгін де айнымаған. Өйткені, қоржында бикасап шапаны, жасыл сәлдесі, кебісі және құраны бар. Босағада ішігі, саптамалы етігі және түлкі тымағын тастап, сәлдесін киіп, шапанын иығына жамылып алған соң төрге қарай адымдай берді. Мұндайда міндетін білетін Бижан кебісті қатар қойып, қоржынды қолтықтап, шегіне бас иіп кете барды. Шоңның соңғы қылығынан кейін шерменде болып отырған Бөкей қою қара қабағын қозғап қана сәлемдесті де балаларына көзімен “кете беріңдер” белгісін көрсетті. Келесі сәтте тас қыстаудың кең бөлмесінде екеуінен басқа жан қалмаған еді.

— Мына боранда тыншыңызды алған не, кожеке? — деді Бөкей.

— Мұсылман ісі, ханым, мұсылман ісі, — деген Сәлім таспигын санап, өзінен-өзі күбірлеп кетті. Әлде сыртта тынбай ұлыған боран әсерінен бе, болмаса, ұйқы бермеген ой әсерінен бе, Сәлім түні бойы дөңбекшіп ханға кеше айтпақ болған көп сөзінен бүгін ол бас тартқан. Соңғы уақытта қожаның жан дүниесін тағы бірдене мазалап жүрді. Ол хан алдына сол “бірденені” көлденең тартпақ болды. Бұл — бір жағынан хан пікірін барлау, екінші жағынан, сол арқылы ханның бетін білу. Егер Бөкей бұл айтатын мәселе төңірегінде мәмлеге келсе, онда ханның анадан да зор мәселеден бас тартпайтынына Сәлімнің көзі жетер еді де оңгімені сол бағытта сыздақтай шертер еді. Ал оның мазасын алған Баянауланың Былқылдағына келіп қоныс теуіп алған көпір дінінің адамы еді.

— Қол астыңыздағы мұсылман қауымның бір шетін сөгуге кіріскен бәтшағарға амап табуыңыз керек, — деді Сәлім. — Ол ағзаны харамдап бара жатқан дерттің басы. Егер бұған немқұрайды қарайтын болсаңыз он сегіз мың ғалам мұсылман жұрты сізге жәрәкім алла айтпайды. Еліңіз арының пәктігін сақтауға тиіссіз, хан ием!

Бөкей аз-кем уақыт қолын укалап үнсіз отырды да, әлден соң бас терісі мен тақиясын желкесіне қарай қозғап, Сәлімге көз салды.

— Ол орысты мен білемін. Бір кезде жақсылығын да көргенмін. Бұл мәселе жөнінде ой қорыту былай тұрсын, оның қолына алып жүрген ісі есіме де келмейті. Мына сөзіңізге қарағанда оның бұл жақтағы жүрісі сізге тыныштық бермейтіндей. Сол жөнінде өзіңіз не айтар едіңіз?

— Сіздің хандығыңыздың екі тірегі бар — күш пен дін. Екеуі де мына Қарқаралы шыңдарындай мызғымағанда ғана хандығыңызға қауіп жоқ. Ал сол екі шыңның бірі осал боп үгіліп кетсе, дәулеттен әл де кетеді. Сол әл-қуаттан айырылмау үшін ананы бұл оңірден қуып жіберу қауһары сізден.

— Осы дәулеттің бір тірегінің басында сіз отырсыз. Өз бетіңізбен іске кірісе берсеңіз бетіңізді қағар жан жоқ. Барыңыз! Сөйлесіңіз өзімен! Қуыңыз!

— Сөйлеспек түгілі бізге көпірмен дидарласудың өзі күнә. Бұл жерде дүлей күш керек.

— Ортамызға тап болған жалғыз орысқа күш көрсету оңай. Ал оның ар жағында мағұрып пен мәшіріпке дейін созылған орыс дәулетін еске алсақ... — деп тоқтады Бөкей.

— Мен ақылмен күш көрсетуді айтып отырмын. — Бөкейге Сәлім иығын котере түсіп қарады. Ал Сәлім ойын жалғай берді. — Бұл Шоң қолынан келген қылмыс деп жасау керек.

— Сондай бір іске бару амалы бізден шығып, бата сізден болған... — Бөкей “сол ісіміздің аяғы не болды?” деген сұрағын

жұтып тоқтады да, аздан соң басын қайта көтерді. — Сол көпірдің мәселесін шешуді өз қолыңызға түбегейлі тапсырдым, қожеке.

Сәлім Бөкей бетін барлады. Ол жалғыз орысқа қаһар төге алмай отырғанда бүкіл орыс елінен теріс қарап кетер ме? Яғни түпкілікті мәселе өлі піспеген екен. Осындай ойға келген Сәлім сөзін Матвейден әрі апармай тынып, үйіне қайтқан еді. Ол үйінен екі күн бойы шықпай жатты. Жан-жағынан қаумалаған ойы оны олай да дөңбекшітті, былай да дөңбекшітті. Әрі-беріден соң ол басына келе қалған ойынан қорықты. Бұрын Сәлім бір-ақ бағытта ойлаушы еді. Ол — Бөкей мен елінің ықылас-ожданын Қоканға қарай бұру. Ендігі ойы — ана поптың келуіне байланысты екіге бөлініп тұр. Ал әр саққа бөле-жарылған ойдан бойдағы күш-қуатта береке болмайды. Екі қолмен екі жағадан алғаны қалай, қос қолдап бір жағадан алғаны қалай! Не істеу керек? Өзінен де болды. Баянаулада мешіт салдырып, Сарыарқаның діни кіндігіне айналдырамын деп күпсіп, ол мешітті құдай тағаланың өзі көктен түсіріп берегіндей, “ойтсін”, “бүйтсін” деп Былқылдақ тұрғындарына алыстан әмір беріп жатқанда ана көпір қресін көтеріп, қоңырауын қағып, біржолата көшіп келе қалыпты.. Жоқ! Оның көзін, қайтсе де құрту керек! Құрту керек! Құртқанда өзіңе сөз келмейтіндей етіп құрту керек! Әлде осы жөнінде Былқылдақ тұрғындарымен ақылдасып, біреуін жұмсау керек пе? Осы мақсатқа қол жеткізу үшін Былқылдаққа өзінің баруы керек. Ал өзі... — Қожа — өмір бойы дін атымен сөйлеп, дін атымен бұйырып келе жатқан, алайда, алдында тұрған елеулі істі тындыруға өз күші мен білегін жұмсауға жүрегі дауаламай тұратын адам. Оған қандай іске болсын өзі ұмтылғаннан гөрі біреуді айдап-салу оңай және өзі бұған өте шебер. Өмірімен жасасып келе жатқан әдет мұны қорқақтық жолына салып, енді бар жан дүниесі Былқылдаққа барудан қашып отыр. Мұндайда араға үшінші адам да салу артық. “Ананы ойтсін, мынаны бүйтсін” деп, біреу арқылы сәлем айту, ол істі жасыту. Ал өзің барма, араға кісі салма, сонда іс қалай тынбақ? Ауылдағы жалғыз ноғайдың жайын таба алмай жүрген Бижан бозөкпенің түрі мынау. Жанына әшадданың өзін қосақтап бермеген құдай Сәлім ісін оң көрмей жүр ме, қалай? “Астапыралла, не деп кеттім?” деген Сәлім сүреңсіз ойының бетін қайтару әрекетімен басын көтеріп дұға оқыды.

Бұл іс Бижанның мойнында осылай қалады. Ал ана көпірдің жайын табатын адамды Баянаула төңірегінен іздеу керек. Кім бар? Кім ыңғайлы? Кенет оның есіне Тұрар түсті. Тұрардың Вераны алып қашқаны мен қыздың оны алдап соққаны далаға демде тараған. Сәлімге де жеткен ол хабар. Яғни, Тұрар көпірге кекті. Кекті адам ештеңеден де тайынбақ емес. Ендеше, анаған қарсы Тұрарды салу керек. Ал оны мына қыста қайдан табарсың? Дәл қазір ол Баян-

ауланың қай қуысында, даланың қай төбесінің ығында бұғып жатыр екен? Ана көпір тұрғанда Былқыдақ оған пана емес... Иә, иә, оны бір тапса, осы Торайғыр табар-ау. Аанада Торайғыр мұның үйінде үш-төрт күн жатқанда Сәлімге ол әсіресе діндарлығымен ұнап, екеуі көп нәрседе ортақ тіл табысқан болатын. Күнделікті намазын қаза қылмайтын тиянақты мұсылман болып көрінген ол Сәлімге. Айтпақшы, Сәлімнің өзін қонаққа шақырып кеткені де бар. “Қыстауым Баянауланың теріскей сыртындағы көлдің тұмсық тұсында. Тауды жағалап отырып, сұрасаңыз, айнытпай табасыз” деген. Құдай жолымды оңғарса, міне сәт!

Осыдан кейін Сәлімнің бір ойы мен бір ойы сабақтасып, мақсатын іске асыру жолы тіпті оңайлап кеткендей болды. Ауыр жүктің астында азап шегіп келе жатқан адамды жеңіл жүк қандай сергітіп тастайды. Сол сияқты, ойының бастапқы кезінде айла-шарғы тауысылып, жан дүниесі езіліп отырған Сәлім, енді күрдай ұшып кететіндей-ақ жайға көшкен. Құдай тағала пәк діннің жолында жүрген құлын ұмытсын ба, салды-ау Сәлім санасына сәтті істерді!

Сәлім бір жүйеге келіп қалған ойын тағы да бағдарлап отсе, бұл өзі Бөкей бетін де бері бұруға ықпал жасайтын оқиға ма, қалай? Бижан Арсланбектің, Тұрар көпірдің көзін құртады. Айыптыларды тауып бер деп жандарал Бөкейді жаналқымнан алады. Бұл мәселеде Сәлім тырсе етпейтін болады. Қазақты қорғағысы келмейді-ақ. Алайда, оқиғалар ойлағанындай-ақ тынып, бұл содан кейін Тұрар мен Бижанды ұстап берсе, таяқтың екінші басының өзіне тиюі мүмкін ғой... Содан кейін өздерінің дінін таратуға жіберген дайын сұрауға христиан дінінің үлкен мақамалары да қосылады. Ертістің ар жағынан күнде шапқылап келіп жатқан аттылар. Күнде сұрау, тергеу. Бөкей жанының қысылуы... Сол сәтте Сәлім Бөкей алдына негізгі мақсатын көлденең тарта қояды. Бұл уақытта орыс жағынан әбден зәразап болып біткен хан қармайтын тал табылғанына мәз болар. Екі жігіт ана екеуінің жайын табысымен бұл Омар ханға “әскеріңді Ертіске қарай жылжыта бер!” деген хабар жібереді... Міне Сәлім Бөкейді, бүкіл Сарыарқаны осылай алады!

Енді жолға жиналу керек!

... Мына қыста қайда барып, не істерін білмей үйіне сыймай жатқан Торайғыр Сәлімді бәйек болып, құрақ ұшып қарсы алды. Бижанды бір малайының үйіне, қожаны өз үйіне түсірді.

Сәлім жол киімдерін жеңіл-желпі киімдерімен ауыстырып, асықпай дәрет алып, қақырынып-түкірініп, осы кезде жасалып үлгірілген шайға барып отырды. Қаймақ қатқан бір кесе шай алдына келгенде ғана Сәлім елдің амандығын, бала-шағаның саулығын сұрады. Торайғыр қожә аузынан шыққан сөз аяқталмай-ақ даусын тақ еткізіп жауап беруді және әр жауабы сайын қолын кеудесіне

басып “алдиярлап” басын иіп коюды бір сәт те ұмытпады. Мұның бәрінен Торайғыр ашсам — алақанымда, жұмсам — жұдырығымда деп түсінген Сәлім пәрменінше сызданып, бұлданып бағуда.

Торайғыр Сәлім сапарының сырын білуге қаншама асықса да қазақ әдетін сақтап сұрамады. Ыңғайы келген жерде оны қонағының өзі-ақ айтады. Ал үй иесінің сұрауы, ол “айт та қайт” болар еді.

Екеуі бесін намазынан кейін ғана шешіліп сөйлесе бастаған. Сәлім таспиғын тартып бірденелерді аз-кем күбірлеп отырды да Торайғырға сұрақ қойды.

— Осы, не мұсылманда жоқ, не көшірде жоқ Төртұлы деген не?

Сәлім сұрағының ар жағынан “қайдағыны қайдан шығарып жүрсіңдер?” дегендей астар аңғарған Торайғыр мүдірместен жауап берді.

— Біздің ағайдың шығарып жүргені ғой.

— Максаты?

— Осынау өңірдегі қазақтардан хандық құру.

— Хандық деген төңіректегі дәулеттер түгел мойындап, танып, санаса бастағанда ғана хандық болмақ. Ал Төртұлы дегенді жан білмейді. Орыс, шүршіт, Қоканның бірі танымайды. Зиялы билер осыған түгел бас ие қойдыңдар ма?

— Халық Шонға әбден сеніп, тізгінін ұстатып қойған. Бұл жақта оның ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс!

— Өзін қай жағындасың, Едігенің екінші баласы? Торайғыр Төртұлы ісіне араласа қоймаушы еді. Жә, оны билердің басын қосқанда Шонның өзі де шақырмайтын. Торайғыр төңірегінде болып жатқан оқиғаларды үнсіз естіп, ештеңеге де қатыса алмай, өзінің малын — малданып, жанын — жанданып қана күн шегіп жүретін. Сәлім сұрағандай ол “өзінің қай жағында екенін айырып біле қоймайтын. Сол себепті би бұл жолы үндей алмай қалды.

— Айдабол ішіндегі жанқозының биі кім?

— Ағай Төртұлыға төбе би болғанда, жанқозыға Едігенің екінші баласы ие болып қалатын шығар.

— Ел айтқан сөзіңізге құлақ аса ма?

— Әзірге теріс қарап кеткендері байқалмайды.

Бұдан кейін Сәлім тағы да таспиғын аз-кем уақыт үнсіз тартып отырды да, әлден соң ешкімге арнайы бұрылып қарамай сөйлей бастады.

— Өткен жыл осынау өңірдегі қазақтар үшін ерекше жыл болды. Орыс хан сайлады да оны Шүршіт, Қокан таныды. Ел-жұрт, байғазың деп, сыбағаң деп, салығың деп, сүйіншің деп малын малдай, жанын жандай жеткізіп жатыр. Ал сендерге не болды? Елде алауыздық осындайdan туады. Қазақ өзің айтатындай “қырық кісі

бір жақ, қыңыр кісі бір жақ” дейтіні қайда? Соның қыңыры сен бөлып тұрсың айдабол — қаржас.

— Өз басым ханға құтты болсын айтып, етегін сүйіп шыққаным өзіңізге аян.

— Менің ойлайтыным, қазақ, сенің бірлігің, халық ретіндегі тұтастығың. Бөкейдің де ойы осы. Ал содан жырылып шығу... — Кенет Сәлім иықтарын көтеріп, тұлғасын тіктеп алды да Торайғырға тура қарады. — Санана ой салсам, би, халық тұтастығы үшін айтқанымды жерге тастамассың деп ойлаймын.

— Мен халық үшін, оның тұтастығы үшін құрбан болуға бар адаммын!

— Ендеше, биыл, өзіңнің қол астындағы ру ханға салық төлеуге тиіс! Сенен көріп Төртұлы дегенге кірген басқа рулар да хан үлесін ұсынып тұрса, мұны халық тұтастығына ұмтылу дейді. Сонда Төртұлы деген де жайына қалады, сен де ел басқару ісінен тыс қалмайсың. Сүйіндік балаларын қазақ қауымына қайта қосушы ретінде ханның оң жағынан орын аласың.

— “Көш жүре түзеледі” дегендей, көп нәрсенің уақыт өте жөн табары белгілі ғой. Айтқан сөздеріңізді Торайғыр көкейіне түйді деп біліңіз...

Келесі тақырыпқа Сәлім ертеңінде шайдан кейін көшті.

— Іргенде жат жұрт дінін таратып жатыр. Бұған қалай қарайсың, би? — деген Сәлім сұрағынан басталып еді бұл әңгіме.

— Естігенмін. Бірақ мән бере қоймап едім.

— Тек қазақ қана осындай бейқам болар. — Сәлім үнінен налу сезілді. — Кеше халық тұтастығын сөз қылдық. Ал дін тұтастығы болмайынша, халық тұтастығы жоқ. Былқылдақтағы көпірге зауал табу керек.

— Ертістен асырып қуып тастасақ болмай ма? Оны менің жігіттерім ертең-ақ орындайды.

— Қуып тастау — қайтып келу деген сөз. Оның көзін мүлде құрту керек! Құжырасын өртеу керек! Сонда ғана Ертістің ар жағындағылар, “Қазақ даласына барғандар аман қайтпайды” деп бермен қарай аяқ баспайтын болады.

— Мына қыста алыстан ой ғана арқалап келмеген боларсыз?

— Тұрар деген жігіт қайда?

— Жүрген шығар туыстарының арасында.

— Сен соны таптыр. Жеткіз. Оның ана көпірде өші бар. Баяғыда оны Толқын қызбен ұстап берген сол көпір. Содан кейін, әне қызы да оны тақырға отырғызып кетті. Мұсылманның намысы кетті. Ол жігіт намыс үшін күресу керек.

Сәлімнің емеурініне түсінген Торайғыр сол сәтінде екі жігітті шақырып, Тұрарды тауып келуге Күржікөл жағына аттандырды да, қонағымен осыдан кейін мамыра-жай әңгімеге көшті.

Торайғыр діндар адам болғанымен бұл бағыттағы білген-түйгені аса терең болмайтын. Әр нәрсенің басын бір шалуға ғана жарайтын. Енді соның көп жағын құдайдың өзі айдап келген қонағынан білмек.

— Осы пайғамбарлар ішіндегі мұсылманы Мұхаммед қана деген рас па?

— Пайғамбарлар ішіндегі мұсылманы да Мұхаммед, арабы да Мұхаммед, ең соңғы пайғамбары да Мұхаммед.

— Осы жағының арасын аша түсіп айтыңызшы?

— Құдай тағала әуелі жерге мұсылман дінін уағызда деп Мұса пайғамбарды жіберген. Ол негізгі жолдан христиандар жолына түсіп кеткен. Содан кейін оны жөндеуге Иса пайғамбарды жіберген. Ол да Мұса ықпалынан шыға алмайды. Содан кейін жерге Мұхаммедті жібереді. Құдайдың адамдарға деп мезгеген жолын тура тапқан пайғамбар осы ғана болады! Бұған риза болған құдай тағала жерге қайтып пайғамбар жібермеген. Сондықтан да ол ең соңғы пайғамбар болып саналады.

— Бірінші пайғамбар ретінде Мұсаның құдай сілтеген жолдан жансақ кетуі мүмкін. Ал Иса пайғамбар құдай тағаланың жолын қалай дөп баса алмады екен?

— Өйткені ол екеуі де жебірей халқынан.

— О, атыңнан айналайын, пайғамбарым, құдайдың емеурінін өзі ғана түсінген екен ғой! — Торайғыр Мұхаммедті аузына ала толғанып қалды. — Біз де пайғамбар-ғалайссаламның жолын ұстанған халықпыз ғой, осы “мұсылман” деген сөздің өзі қайдан шыққан.

— Ол “өзін құдай жолына адал арнаған адам” деген сөз. Құдай — жалғыз, пайғамбар — хақ! деген сөз осыдан шығады. Құранда “Аллау акбар” дейді. Бұл — “Алладан асқан дана жоқ” деген он сегіз мың ғаламның ұраны. “Илаһи хауләһи уа илаһи хруата илоһоиалла” делінеді құранда. Ол — “Алланың қуатынан артық қуат, Алланың ақылынан артық ақыл жоқ” деген сөз.

— Бүкіл ғаламды жаратқаннан артық не қуат, не ақыл болушы еді! — деп қойды Торайғыр да.

— “Илаһи ғалиба Илаһи алла” дейді. Бұл — тек “Алла ғана жеңіске ие бола алады” деген сөз, — деп жалғай берді Сәлім түсіндірмесін. — “Тауахалту илләһи алла”. Бұл — “Жалғыз тәуекелім Алланың бір өзі ғана” деген сөз.

— “Бісімілла рахман рахим” деген сөзге қалай түсінеміз?

— Оның дұрыс айтылуы “Бисмиллаһи р-рахмар р-рахим” болады. Оны “Ең қайырымды да шарапатты алланың атымен” деп түсінген лазым.

Торайғыр орнында отырып қозғалып қалып ерекше сұрақ қойды:

— Осы ораза қай айға келеді?

— Құранда рамазан айы делінген. Сендерше наурыз айы.

— Біз кейде айды да айыра алмай қаламыз, кожеке.

— Ол елде дін уағыздайтын адамның, шарифат жөнін білетін молданың, мешіттің жоктығынан. Рамазаннан басқа айда ораза ұстау күнә. Өйткені алла тағала Мұхаммедті мұсылман дінін уағыздауға жерге осы айда жіберген.

Сәлім мен Торайғыр арасында дін төңірегінде ғана әңгіме жүрді, оның өзінде де ол жүйелі жүрмеді. Екеуі тілдеріне біресе қағбаны, біресе Мұхаммедтің қызы Фатима мен жиендері Қасен, Құсайынды, Мұхаммедтің Меккеден Мәдинеге жасаған хижрасын, қажылыққа барар жолдарды, Әбубәкір, Оспан, Омар, Әли сияқты алғашқы халифтерді тілдеріне тиек етіп, бұлар жөніндегі әңгімені Торайғыр ұйып тыңдап, ара-арасында дәрет алып, намаз оқып отырып, түннің бір мезгіліне дейінгі уақытты рақатпен өткізді.

Торайғырдың жігіттері екі күннен кейін оралды. Тұрар алысқа кеткен жоқ екен, Күржікөлді жағалаған ауылдардың бірінен табылып, алып келіпті.

Сәлім мен Торайғыр Тұрарды оңаша алып сөйлесе бастады.

— Тұрар, өзінді баяғыда керегеге керіп қойған жерден кім босатты деп ойлап жүрсің?

— Жынды төре мен Бижан.

— Солай ойларыңды біліп едім, — деді Сәлім сұлық үнмен. — Өзіңнің Жынды төремен араң қалай еді?

— Қол ұшын бергеннен кейін жақсы болып кеткенбіз.

— Ал Бокей сені керегеге кергізіп тастағанға дейін ше?

— Тұстаныс қана болатынбыз.

— Тұстаныс адам біреу үшін басын қатерге тігеді деп ойлаймысың?

— Ол мәселенің төңірегінде ойланбапшын, кожеке.

— Ендеше, былай Тұрар, алмақтың да салмағы бар деген. Егер саған бір іс тапсырғым келмегенде өзіңнің керегеден босағаның үшін кімге борышты екенінді осы қалпы білмей кетер едің. Ал жынды төрені сені босатуға жұмсаған мен болатынмын.

— Қырда қырық сиырдың мүйізі сырқыраса, ойда он сиырдың мүйізі сырқайды деген ғой, — деп қойды Торайғыр.

— Маңдайларыңа шертіп тұрып айтпаса ғой, өз беттеріңмен “мұсылманды азапқа бермейтін біреу бар еді-ау” деген ой келе бермейді сендерге. Тұрар “оныңыз рас, енді” дегендей төмен қарады. — Ал Толқын екеуіңді ұстап берген кім?

Тұрар басын көтеріп, Сәлімге тура қарады.

— Ол кезде Микалай деп аталушы еді. Өзір Былқылдақта тұрады.

— Оның бұл жақта неге жүргенін білесің бе?

— Қазақтарды шокындырамын дей ме...

— Мәселе осында! — деді Сәлім. — Мен бұл елге мына боранда ойнап келіп отырғаным жоқ. Құдай тағала түсімде “Тұрарға айт, ана пәленің көзін күртсын!” деген аян берді. Осыны жеткізуге келдім.

— Оны өлтіруім керек пе? — Тұрар Сәлімге қарай мойнын соза түсті.

— Сен керегеде керулі жатқанда алла тағала маған “Жындыға айт, ана мұсылманды азаптан құтқарсын!” деп те аян берген. Ендігі аяңды айттым. Сен, Тұраржан, байқаймың, Алла тағаланың назарындағы құлысың...

Осы тұста Торайғыр:

— Қожеке, — деп бөлді Сәлім сөзін. — Алла тағала бір құлы жөнінде екі аян бере ме?

Торайғырдың осы сөзі ойына дөп келген Сәлім.

— Жоқ! — деді. — Сүйікті құлынан басқа жөнінде екі аян бермейді.

— Сонда біздің Тұрар Алла тағаланың ең сүйікті құлы болды-ау. Өзіміз жөнінде екі рет аян берсе, қандай бақытты адам болар едік, — деп қалды Торайғыр.

— Ал Тұрар, — деді Сәлім. — Мен Алла тағаланың сен жөніндегі алғашқы аянын орындаған жанмын. Ендігі кезек саған келді.

— Оның үстіне ананың жаман қызы мұны алдап кеткен ғой, — деді Торайғыр және де.

— Одан барлық кегін бір-ақ алады, — деген сөзін Сәлім Торайғырға айтты да Тұрарға бұрылды. — Көпірдің көзін күрту — мұсылманға сауап. Алла тағала атыңды атап аян бергенде саған сол сауапты әзірлегені сөзсіз. Ендігі іс өзіңнен.

Осыдан кейін Торайғыр мен Сәлім үнсіз қалған еді. Тұрар екеуіне кезек қарап, олардың өзіне шұқшып қалған көздерінен манадан бергі айтылған сөздерді тағы да оқығандай болып:

— Орындаймың, қожеке, орындаймың биеке, — деді.

— Және де, — деді Сәлім. — Бұл жөнінде іштей толғанарсың, бірақ сыртқа шығарма. Онда істерін сен істеп, сауаптың басқаға ауып кетуі мүмкін.

Тұрардың сырын біле қоймаса да Торайғыр:

— Ол жағына бұл мығым жігіт! — деп қойды. — Қам жеменіз, қожеке, өзіне арналған сауапты біреуге аудартып, бұл жындыны па!

Тұрар шығып кеткеннен кейін қожа мен би үнсіз көз қарастарымен пікір алысты.

— Бұл орындайды! — деді Торайғыр. — Бір орыстан екі таяк жегені бар. Орындайды.

— Иләһи! — деп Сәлім бетін сипады. Бұл қимылды Торайғыр да қайталады. Екеуінің мұнысы Матвей басына бата бергендері сияқты еді.

Келесі күні Сәлім мен Бижан қайтар жолға жиналды. Торайғыр ықыласы ауып, үйіне қонақ болып, ел-жұрты алдында абыройын көтеріп тастаған Сәлімге шапан жауып, “кожекеңе” деп, Бижанға бір ат жетектетіп жіберді.

* * *

Шоң қыстауына Қазанқап, Шорман, Жиренше, Айтқары, Бекайдар және Бекболат билерді шақыруға адамдар аттандырған болатын. Уақыт қыстың аяғы. Ауадан ызғар әлі кетпеген. Он шақты күнге созылған боранның толастағаны жаңа ғана. Төбе бидің шақыру себебін әрқайсысы өзінше топшылап жиналған болатын. Итемген қонақтардың келгенін келген бетте аттан түсіріп алып, үй-үйге жайғастырып жатты да, бас-аяғы түгел жиналды-ау деген күні сәскеде Шоң үйіне қарай жылжысты.

“Төртұлы” деп атануға ант бергеннен кейін одаққа кірген рулар халқының санына қарай Қазанқап — оң жағында, Шорман — сол жағында, басқалары мына екеуінен төмен отыруға тиісті болды. Алдыңғы жылдан бері үш-төрт басқосыста әдеттеніп қалған билер кіре, Шоңға сәлем беріп, орындарын алыса берді. Қонақтары жайғасып, етек-жеңдерін жиысып, насыбай атысып алуларына мұрсат бергендей Шоң аз-кем уақытты үнсіз өткізді. Ол сөзін әлден соң, мәжіліске қатысушылардан үн шықпай қалған соң барып бастады. Сонда да Қазанқапқа ғана бұрылып айтты:

— Қолында орыстардан қалған неше сүймен, неше күрегін бар?

— Саралап санаған жоқпыз, би аға. Әйтеуір біз мал аяған жоқпыз, олар құрал-саймандарын әкеткен жоқ.

— Санау керек еді, — деді де Шоң “келесі сөзімнің бәріне де қатысы бар” дегендей билерді шолып өтті. — Елдің елдігі есебінің тиянақтығында болса керек. Ал сендерді жинаған себебім мынау — Биыл Қалқаман тұзын жағаға өзіміз шығара бастаймыз.

Билер бойларын жазып, біріне-бірі қарасты. Олардың үлкейе түскен көздерінде: “Астапыралла, мына Шоңнан шықпаған шығар! Енді далада жатқан тұзды қозғайтын болдық па?” деген таңдану бар еді.

— Екі-үш қап тұз үшін бес қонақ уақытында шақырып... — деген Тұрсынбай “әуре қылып” деген сөзін айтпай тоқтап, бетін теріс бұрып әкетті.

— Тұрсынбай, — деді Шоң, — Айнала сойлеу дәрменсіздіктің белгісі. Айтады екенсің — көзге қарай айт! Ал мен Қалқаманнан қанша тұз шығару керектігін әлі айтқаным жоқ. — Шоң “ендігі сөзім тағы да саған арналады” дегендей Қазанқапқа бұрылды.

— Сенің халқың неше атадан құралған?

— Сегіз атадан, би аға.

— Шорман?

— Қаржас — алты атадан...

— Жиренше?

— Төрт.

— Бекайдар?

— Төрт.

— Айтқары?

— Біз де төрт атадан құралғанбыз.

— Бекболат?

— Екі ата.

— Айдабол — бес атадан. Сонда Төртұлыға неше ата баласы бас қосқан болады?

— Оғыз үш, би аға, — деді Шорман.

— Қалкаман көлін айналдыра соншама үй тігіп, әр ата жағаға түз шығаратын он жігіт, сойыс мал мен сусын бие байлау керек.

Осы тұста Тұрсынбай тағы да бірдеңені күңк етіп теріс қарады.

— Тұрсынбай! — даусы ерекше шыққан Шоң жұдырығын тізесіне тіреп немере туысына тік қарады. — Біріншіден, осындай мәжіліске шақырылмасаң ауыл айнала сөйлейсің, шақырыла қалсаң үй айнала сөйлейсің! Екіншіден, сен Төртұлының төбе биімен сұхбаттасуға келдің бе, болмаса, оның босағасымен сөйлесуге келдің бе?

— Менің айтқан сөзім осы отырған билердің қайсысының болсын көкейінде отыр, — деді Тұрсынбай.

— Сен ол сөзді батылдығың асқаннан айтып отырған жоқсың. Маған туыстығыңды пайдаланып айтып отырсың. Ал жатпен сөйлескенде сенің аузыңның артыңнан бетер қысулы болатыны маған аян ғой!

Туыстар арасында жүрген зілді сөздер соңынша үйде тыныштық орнап қалған еді. Оны әуелі орнында отырып қозғалып алған Шорман бұзды.

— Төртұлыға бас қосқанымыздан бері тізгінімізді Шоң биге ұстатқанбыз — оның алғыр ойына, нәтижелі ісіне, әділ билігіне сеніп ұстатқанбыз. Көлденең сөз арамызға іріткі салып, береке кетіреді. — Шорманның мұнысы алда тұрған игілікті іске қарсы шығушыларды басу еді.

— Иә, — деді Қазанқап. — Істі іс деп қана қарауымыз керек.

Қолға алмақ ісімізге наразылық туғызу — оны құнсыздыққа айналдыру. Осы жағын ұмытпаған жөн. — Содан кейін Қазанқап Шоңға бұрылды. Жағаға шығарылатын тұздың мөлшерін айтыңызшы?

Шоң жауап берудің орнына Қазанқапқа қарсы сұрақ қойды:

— Орыс тұзға қанша адам салды және олар жағаға қанша тұз шығарды?

— Жүз шамалы адам жаздай биіктігі бес-алты жасар баланың бойындай жиырмадан астам үйінді шығарды ғой. Мен оны Ертіске тасып бердім.

— Ендеше, — деді Шоң, — Әлгі отыз үш атаның әрқайсысы жағаға бес-алты жасар баланың бойындай алпыс алты үйінді тұз шығаруы керек.

— Әке, — деді Итемген. — Тұзды ою, оны жағаға шығару аса өнімді жұмыс емес.

— Е, — деді баласына шекесінен қараған Шоң, — Сен бірер рет шұқылап кете бере ме екенсің. Жаздай істейсің. Қара күзге дейін істейсің!

— Сонша тұзға мұқтаж адам бар ма? — Бұл сұрақты Айтқары қойған еді.

— Иә, — деп қосылды оған Бекболат.

— Даламызда бөккен байлықтың пайдасын көруіміз керек. Орысқа тұз тапшы. Бізге тапшы дүние одан да көп. Аяғымыз алысқа жете алмайды. Тұз арқылы ауылымыздан жырақтамай-ақ жыртық-тесігімізді бітеп алуымызға болады! — Шоң жалпыға осыны айтты да тағы Қазанқапқа бұрылды. Тұз ойған орыстарға қосқан адамдардың дайын ғой?

— Олардың дайын екенін анада айтқанмын өзіңізге. Орыстардың да тұз оюдағы тәсілі шамалы екен...

— Орыстың шамалы тәсілін үйренсек те жетіп жатыр бізге, — деді Шорман.

— Іске кірісудің уақытын атасаңыз? — Бекболат Шоңға қарай бар денесімен бұрылды.

— Ертістен сең жүре.

— Ерте ғой, би аға. Суық. Сыз. Көл де...

— Орыстармен қақтығысып қалмаймыз ба? — Шорман мен Бекболат сұрағы қатар қойылды.

— Біздің іске ерте кірісуіміздің сыры да осында, — деді Шоң төңірегін шолып өтіп. — Біріншіден, жандаралға “Бер жаққа адам шығармандар. Тұзды өзімізден аласындар” деп хат жөнелтпекпін. Ал іске ерте кірісуіміз, тұз алу үшін жағаға шығып қалған орыс болса, көлді жағалай отырған ауылды, шығарылып жатқан тұзды көру керек. Орыс та ақылсыз халық емес. Түсінеді.

— Орыстар тұзға сірі байпақ киіп түсті, — деді Қазанқап. — Көдуілгі ұлтансыз байпақ.

— Елде етікшілер көп. Әр ата өз жігіттеріне сондай байпақ тігіп беретін болсын, — деді Шорман. Біздің етікшілеріміз Ертіске сең жүргенше осымен айналысатын болады.

— Тері жетеді ғой, — деп қойды манадан бері үнсіз тыңдап отырған Бекайдар.

— Сонан соң олардың зембіл дегені бар, — Қазанқап бұл сөзін Шорманға қарап айтты. — Келден салып берген тұзды жағаға сонымен шығарады.

— Қазақтар оның орнына қауғаны қолдана алады, — деді Шорман.

— Түбін тесіп тастаса, суы ағып, жағаға таза тұз шығар еді.

— Қазақта түбінен су ақпайтын қауға көргенім жоқ. Шорманның сөзіне отырғандар қозғалысып, күлісіп алды. Шорманның қыстауы Шоң қыстауына жақын болатын — тау ішінде, Көшет асуынан түсе берісте. Сол себепті бала би Шоң сұхбатынан кейін билерді қонаққа шақырып, бәрі тұтасымен жылжып кетті. Жасыбай асуы қардан ашылмаған кез. Шорман қонақтарын айналма жолмен әкетті. Былай шыға билер екі-екіден бөлініп, әңгіме-дүкенге көшті.

— Шорман, байқадың ба? — деді қатарласа берген Қазанқап. — Төбе би ауылы жайлауға қамданып жатты. Тағы да Нұра бойын басып алмақ ойы бар ма, қалай?

— Меніңше бұл жолы ол кісі Итемген, Мамай көлдері төңірегіне көшер, — деді Шорман.

— Ендеше неге ерте қамданып жатыр.

— Кеш көссе, “Шоң биыл Бөкейдің өзі барып отырып алған соң Нұра бойына беттей алмады” деуі мүмкін ғой жұрттың. Ханның Нұраға ерте көшіп барары хақ. Ал, биағамыз Итемген көлі жағына ерте көссе “биыл Нұраны өзім мансұқ еттім” болмай ма?

Қазанқап қалың қарға омбылап келе жатқан атын сипай қамшылап, аз-кем үнсіз жүріп отырды да әлден соң, алдынан көз алмаған қалпы:

— Ойпыр-ай, би ағайдың ойына құрық бойламайды-ау! — деді.

Олардың соңында Айтқары мен Бекболат үзеңгілес келе жатқан.

— Осы Шокеңе таң қаламын, — деді Айтқары. — Мен ол кісіні танып жүрген шағымда далаға бір тыныштық бермей келеді-ау! Өткен жылғысы — анау! Биылғысы — мынау!

— Түз төңірегінен де қауіп күтесіз бе, би?

— Бөкей хандық мөрін алысымен орыстарға “Қалқаманнан түз ала беріңдер” деген екен...

— Қалқаман көлі Төртұлы жерінде ғой, — деп бөлді Бекболат серігі сөзін. — Орыс қағазында Төртұлы да Бөкей хандығына берілген көрінеді. Осы жағынан ши шығып кетпесе дегенім ғой.

— Біздің би Бөкей хандығына кірмейтіні жөнінде жандаралға хат жаздым деп жүр еді ғой?

— Орыстың қағазы Шоң қағазынан бұрын жазылып қойылған ғой. Орыстың қағазға жазылғаны қатып қалады деген сөз бар.

— Мен би ағайға сенемін. Ол кісі алды-артын ойлап алмай іске бармайды.

— Қол астында мұқым елі бар адам ойланбаса болмайды ғой. Бұл екі би әңгіме үстінде Шоң жөнінде ортақ пікірге келіп қалғанын өздері де байқамады.

Олардан арқан бойы қалып Жиренше мен Бекайдар келе жатқан.

— Былтырғы базарды ат-топырға ұшыратқаннан кейін орыс жағы тұз мәселесіне немқұрайды қарайды деп ойламаймын, — деді Жиренше.

— Сіз, Жеке, әлі ол базарды айдабол жігіттері шаптымен жүр ме едіңіз?

— Енді. Осынау далада сыбыс жатқан ба? — Жиренше Бекайдарға одырая қарады.

— Көп хабардан қағыс қалған екенсіз. Біздің төбе би ол оқиғаның айдабол жігіттерінен келмегенін жандаралға дәлелдеп беріпті.

— Енді кім жасапты оны?

Бекайдар серігіне өткен күзде Шоңның Бөкейді ұрлап алдырғанын айтты. Бұл оқиғаны Жиренше естімеген екен, аса таңырқап, тыңдады.

— Сойтіп, төбе би ханның өзіне мойындатып, хат жазғызып, мөрін бастырып жібертіпті, — деді Бекайдар.

— Сонда оны ұйымдастырып жүрген Бөкейдің өзі ме екен?

— Иә, оны Бөкейдің өзі мойындапты!

Бұл хабарға аса риза болып қалған Жиренше, әуелі, басын шайқап алды да:

— Біздің биден шығады! — деді...

Броневскийдің “Шоң жанында болып, басқан ізін аңдып, шамаң келгенінше ой-пікірін ашып, хабарлап тұр” деп жіберген жансызы казак әскерінің офицері Федор Ломов болатын. Ал далаға шығудың жалғыз айласы “орыс әскерінен қаштым” деу ғана. Ломов та бір күні қатардағы әскери казак киімін киіп шыққан бер жаққа. Қазак ауылдарына қона-жатып, бір жұма дегенде Баянаула тауына жеткен. Мұндай жұмысқа салатындай Ломовта екі қасиет болатын: қазақшаға судай. Өмір бойы Петропавл қамалында қызмет етіп, төңірегіндегі қазақтармен араласып өскен. Екінші қасиеті — сауаттылығы. Ал жансыздың міндетін атқаратын ерекше қасиеті болмайтын. Осының салдарынан ғана Шоң ұзақ уақыт бойы жол таба алмай тау-тасты бостан-босқа кезіп жүрді. Тамақ табу үшін барып жүрген қазақ ауылдары Шоң жайлауының қай жерде екенін

айта алмаған. Күзге қарай Ломовқа үрей кірейін деді. Қысқа дейін Шоңды таба алмаса, мұз төсеніп, қар жастанып жүре ме осылай? Ал “жансыз болу менің қолымнан келмейді екен” деп Омбыға қайтып барайын десе, тапсырманы орындамаған адам ретінде қатаң жазаланары сөзсіз. Сонда мұның неңдей шараға қадам жасағаны жөн? Анада бір ауылдың казактары “Шоң қыстауына келеді” деді. Алайда, оның ауылы тауға жақындағанымен оның өзі бұған жақындай ма, жоқ па? Ол да бір мәселе! Жарайды, айталық, мүсірке, аяр. Бірақ жанында ұстамаса, бұл тағы да қиын жағдайда қалады ғой. Өстіп жүргенінде сүренсіз сұр бұлттары қарағай басын шала бастаған ызғарлы күз де келіп қалды. Ал Броневскийдің бұдан Шоң жөнінде, оның ықпалындағы елінің жағдайы жөнінде ақпар күтіп жүргені сөзсіз. Бұл бастығын сондай ақпарымен қашан қуанта алар екен? Осындай далбасада жүрген бұған, өзі жиі қатынап, тамақ ішіп, бойын жылытып жүретін бір ауыл қазағының Шоң адамдарының іздеп жүргенін айтқанда, оның себебін білмесе де, қуанбасы бар ма!

Ломов Шоң жанынан осылай орын тапқан. Бұл казак-орыс Шоңға қатты ұнаған. Осының арқасында Шоңның бір ойы іске асты ғой! Сол себепті жақсылыққа жақсылық деген оймен, өзі “қашқынмын” дегеннен кейін ауылда қалуға рұқсат еткен. Ломовтың Шоңға содан кейінгі бір керек болғаны — соңғы апта бойы соққан боранның алдында ғана шақырып алып, Сібір губернаторына биыл Қалқаман тұзын казактардың өздерінің базарға шығаратыны, соған байланысты орыс адамдарын бұл жаққа жібермеуі туралы хат жаздырды.

Баяғы базар оқиғасын Бөкейдің мойындап, мөрін бастырған қағаз Коряковқа Ертіс қатқан соң жеткізу үшін Қазанқапқа тапсырылған. Содан бері, міне, төрт-бес айдың жүзі болып қалды. Бұл уақытта Ломов Шоң мен оның төңірегінде болып жатқан ірілі-ұсақты оқиғаларды қағазға түсіріп, соны Броневскийге жеткізу амалын іздестіріп жүрген. Мұндай хатты Коряков приставына өз қолымен тапсырмаса, араға басқа біреуді салуға болмайды. Күндер өте мұның есебі де табылды. Он тәуліктей соққан сұрапыл боран бәсеңсіп, ығып кеткен жылқысын іздемек болғандар Ертіске баруға жиналып жатқан кезде Ломов Шоңға келіп, Коряковтағы ағасының үйіне барып, киім-кешегін ауыстыру ойы барын айтқан.

— Сен енді көлден тұзды өзіміз шығаратынымыз жөніндегі анада жазылған хатты Қазанқапқа тапсыр. Ар жаққа өткізсін, — деді Шоң.

— Құп, құрметті, би.

Сөйтіп, қазақша мұздай киініп алған Ломов та жолға шыққан. Билер мәжілісі аяқталғаннан кейін жарты ай шамасында қыр казак-

тары да келді ыққан жылқыларын айдап. Ломов та қайтты сапардан. Шоң оны шақырып алып:

— Осы, Ертіс мұзы қашан бұзыла бастайды? — деп сұрады. Ломов мұның уақытын белінен басып дәл айта алмады. Сонда да:

— Енді екі жұмадан аса қояр ма екен, — деді.

— Ендеше, бұл хат Ертіс жүргенше Керекуге жетіп үлгіреді, — деген Шоң Итемгенді шақырып алып, хатты Қазанқапқа бүгін жөнелтуді тапсырды. Ал, Қазанқаптың оны қалаға мұз түспей жеткізетініне сенеді. Сол күні осы хатты алған екі адам жіпсі бастаған жерді ат тұяғымен шалпылдатып, Ертістің бер жағындағы Ақсу деген жерде отырған Қазанқап қыстауына қарай желе-жортып жүріп кетті.

Шорман жолшыбай Қазанқапқа Шоңның жайлауға ерте көшу себебін доп басып айтқан. Бір жаз біреудің жайлауында отыру елге хан беделін төмендетіп көрсеткенімен Шоңның өзіне де тиімді болмаған. Ауылында жаздай отыз шақты жігіт ұстады. Атан жіліктей жандардың күнделікті тамағының өзі-ақ жанға бататындай еді. Алайда, мақсат жолына бәрін құрбан қылуға дайын Шоң күздікке көшкенше сыр білдірмеуге тырысқан. Ал мұндай шығынды ол жыл сайын көтеріп алуға жоқ еді. Сол себепті өзінің үйреншікті кең жайлау — өлең тесегіне қарай бет алуды жөн көрген.

Отыз шақты үйден тұратын Шоң аулы жиһаздарын сыртқа шығарып, желге қақтырып алғаннан кейін тенге буа бастады. Сол күндердің бірінде Шоңға сабашы жігіт келіп көк биенің көшке ере алмайтынын айтты. Осыдан кейін ол қыстауда көк бие мен екі қараша үйді қалдыруды жөн көрген.

— Саумандар, соймаңдар! Өлген соң денесін көміп, келерсіңдер жайлауға, — деді.

Жүк артылған алпыс шақты түйе мен қыруар салт аттылардан құралған Шоң аулы жердің беткі қабаты жиі бастаса да, ауадан қыс ызғары әлі кете қоймаған уақытта жылжыған еді жайлауға. Осынау даланың талай жерінде қос-қосымен жатқан жылқысы да, отар-отар ұсақ тұяғы да, табын-табын мүйізді қарасы да қозғалысқа кіріскен.

Шоң ауылы жайлауға әбден жайланып алғанша күн де жылынды. Қыстауға қалдырып кеткен қарашалар да жеткен. Көк бие тұрған жерінде құлапты. Мына жігіттер би сөзін орындап көмген екен. Бұл хабарды Сейсенбайға жеткізгенде, қарт көзіне жас алып:

— Жарықтық, Шоңжанның аузын жаңа қымызға жеткізіп кетті ғой, — деген сөзді әрең айтыпты.

Ел жайлауға қонысымен біріне-бірінің ерулік беріп, құтты болсын айтып, жақын адамдардың біріне-бірі қыстан қалай шыққандарын, қай жерді жайлағандарын хабарлап, сапырылысып кететін дала әдеті бар. Мұндай әдеттің аяғы Шоң ауылында да

күрғамады. Біреулерді аттандырып жатса, біреулер аттан түсіп жатты. Кенет ауыл “Жанақ!”, “Жанақ келді” десін шуылдасты да қалды. Иә, бұл келген жалғыз атты ақын Жанақ еді. Шоңға сәлем беріп, алдарына қымыз алдырып отырысты.

Әдетте, Жанақтың жазғы ермегі ерекше болатын. Жыл сайын осы уақытта ел-елден балуан, жел аяқ, өнші-күйшілер, биші, сикыршыларды жинап жайлауларды аралап кетуші еді. Несін айтасыз, келесі ауылдың тобесі көрінгенде-ақ, Жанақ тобы аттан түсер еді де ауыл ақсақалына хабаршы жіберер еді. Ақсақалдар жастарға дереу Жанақтың алдынан шығуға бұйырып, қызылды-жасылды киінген қыз бен жігіттер ойыншылар тобына қарай бет алар еді. Жеткен жерлерінде өнер иелерімен қол алысып, амандасып болғаннан кейін қыз-жігіттер иіліп Жанақтың жаюлы кілемге отыруын сұрар еді. Осындай құрмет күткен Жанақ отырар еді парсы кілемге, жігіттер оны тік көтеріп алып, әкетер еді ауылға. Сол күннен бастап бұл ауылда той-думан, алтыбақан. Түн атаулыны Жанақты тыңдаумен өткізіп, жұрт таңды таңға косар еді. Аптадай уақыт өткеннен кейін Жанақ тобы қайта жиналар еді жолға. Мына ауыл топ мүшелеріне сый-сияпат көрсетіп, астарына ат мінгізіп, үстеріне шапан жауып, “Енді ауылымыз құлазып қалады-ау” деп мұңайысып қалар еді. Егер келесі ауыл үйлері караша, адамдары жұпыны болса, бай ауылдан тілеген салтанатты күтпей-ақ жегіп барар еді де әнін айтып, күйін тартып, ойындарын көрсетіп, ана ауылдан алғандарын таратып, қайта шығар еді жолға. Ал үйлері ақ шағаладай ауылдардың адамдары талантты топтың іргелерінде аттан түсіп жатқанын елемей, тиісті дәрежеде карсы ала қоймаса, бұлар айналып өтіп жүре берер еді де көрілерінің түйсіксіздігін, жастарының құлықсыздығын, ауыл иесінің сараңдығын қосып шығарған өлеңін одан арғы ауылға айтып, содан былай бұл шумактар дала кезіп, сараң ауыл азаматтарының сүйегіне мәңгі таңба болып қалар еді. Жастары қайда барса да алдарынан шығатын өлмес өлең үшін аталарына өкпе айтып, жұрттың бетіне қарай алмай жүрер еді мәңгі... Былтырдан бері Жанақ осы әдетті қойып тұр. Оған алғаш рет өткен жаздағы Нұра оқиғасы себеп болса, биыл ...

— Би аға, — деді Жанақ қымыздан ұрттап, аяғын жерге қойғаннан кейін. — Ел-елден үй, кісі, мал жинап Қалқаман тұзына қарай кетіп жатыр. Ел ісіне барар соқпақ қашанда ақын жүрегі арқылы өтеді. Мен қай жағында болайын?

— “Жақсы істің басына жақсы келер қасына” деген. Өкең де жақсылыққа ұмтылып тұратын адам еді. Ризамын. Алайда, сен асықпа. Осы ауылда бола тұр, — деді Шоң.

— Сөзіңізге құлдық, би аға! Мен өзімді Шоң ісіне түгел арнаған адаммын. Тізгінім қолыңызда. Қай жағын тартсаңыз солай қарай бұрыла береді Жанақ ақыныңыз.

Сол күні Шоң балаларын шақыруға кісі жіберіп, мал союға бұйрық берді. Әрқайсысы бір-бір ауыл болып отырған Шоң балалары кешке түгел жиналды. Бидің сегіз қанат ордасының түндігі айқара ашылып, одан ашық дауыспен суырып салған Жанақ әндері түні бойы аспан әлемін шарықтап кетіп жатты.

Баянауалықтарға әңгіме айт десең, Баян тауынан бастайды, ән айт десең, әсем асқарларға ғашық болғандықтан алысқа кете алмай айналсоқтап үйіріле беретін бұлттардан бастайды. Оның үстіне Шоңның сәл жырақтап кетсе, туған тауын сағынып жүретін, сырын білген Жанақ “осылай шырқасам ғана қарт бидің көңілін табармын” деген оймен Баянауланы сөз құдіретімен салынған сурет арқылы көз алдына елестетуге тырысқан еді.

Ел қамын ерте ойлаған би Едіге,
Қазақтың затын білмей қойсын неге,
“Ақбеттің” дәл түбінен үй салдырған
“Қарағаш”, “Таскын бұлақ” деген жерге, —

деп Жанақ Шоңның әкесі, мына отырған мырзалардың атасы атын аузына алып, домбырасын қағып-қағып жіберді. Жадырасып қалған Едіге ұрпағы белдерін жазып, аяқтарын көсілісіп қойды.

“Ақбетке” таяу тұрған жылтыр шың бар,
Жол салған не секілді тың асулар,
Бір тауға ертеден-ақ мекен қылған
Ағашы қойған екен “Қырғышылар”.
Екі тау “Малай”, “Шоңай” аққан бұлақ,
Ертеден қазақ елі қылған тұрақ.
Тарихтың жазғаны бар, жазбағаны,
Бұрынғы үлкендерден қалдық сұрап.
“Тас бұлақ” қала салған Шоңай жұрты,
Орташа батыр дейді оның тұрқы,
Өзі сондай болса да ол адамның
Айтарлық кісі шықпай қалыпты арты...

Келесі күні Жанақ дауысы Итемген үйінде шырқады.

Екі тас “Ермек” деген бір кісі аты,
Сүйіндік нәсілінен арғы заты,
Өтеуге тоғыз он мың жылқы бітіп,
“Жылысай” ол кісінің қонған жұрты.
Үлкені Өтеу байдың би Найзабек,
Келдібек екіншісі, кенжесі Ермек.

Артынан әрбір түрлі адам шыққан
Сүйіндік ортасында бұл тәуір тек.
“Қызыл шын” “Сабынды көл” жағасында,
“Қызыл ағаш” бұл таулардың арасында,
Найзабектің Үкібайы мекен қылған
Баянның сынсыған бір ағашында...

Одан арғы күні Жанак өлеңінің жалғасын Сүтемген ауылының
тұрғындары тыңдады.

“Күркелі”, “Есек асу”, “Шөміш қара”,
Асқак тұр онтүстікте жеке-дара.
Қиядан ел көшкенде түйе құлап,
Өліпті Көшет деген бір жас бала.
Сол үшін “Көшет” қойған асу атын
“Жалаңбас”, “Жыландыбет” оған жақын.
Шорман би қоныс қылған “Қызыл ағаш”
Жоқ әлемде бұдан да асқан алтын!
Сұлу тау “Мырзашоқы” занғар биік,
Басында ойнайды екен арқар, киік,
Ащылар пайдаланып ол заманда,
Мергендер “Мырзашоқы” қойған сүйіп.

Араға екі күн өткеннен кейін Жанак өнерін Қүтемген ауылы
тамашалады.

Деген шын “Ақ карағай” ол да биік,
Басына ұшқан бұлтты алар жиып,
Мамыр, маусым, шілде, тамыз¹ бұл торт айда
Гүлденген жұпар иісі тұрар шығып,
Бір тау бар оған таяу “Қызыл қия”.
Басына сұңқар, бүркіт салған ұя,
Айдабол Құлболдының бір баласы
Мекен қып айналасын болған ие.
Әр заттар пайдаланған жемісін жеп,
Тамаша не секілді бұлақтар көп,
Қуысқа жел тимейтін қора салған
Айтады күні бүгін “Жамбақы” деп...

Жанактың одан кейінгі ән шырқаған жері Төкей ауылы болды.

Бір тас бар әулиелер мекен еткен,
Тамаша құдіретімен ғажап біткен.

¹ Май, июнь, июль, август айларының қазақша аттары.

Сыртынан бәрі тұтас көрінсе де
Ішінен төбесіне көз жетпеген.
Тұрады жоғарыдан суы ағып,
Мұқтаждар түнейді екен шырақ жағып,
Іркіліп қазандықтай шұңқыр тасқа,
Ішеді барған адам содан алып.
Ішсе азайып, ішпесе көбеймейді,
Көрсен тойып, жүрекке бір тимейді,
Қып-қызыл қия тастың ортасында
Төңірім жаратқан ғой шебер жайды.
Мысалы, үш бөлмелі, есік біреу,
Мәткесіз жаратыпты қоймай тіреу.
Көрініп келіп-кетіп жүред дейді,
Жалаңаш аты “Қоңыр” деген біреу...

Өткен апталарға қайырылып қараса, Шоң би Жанақты балаларының көңілін көтеруге ғана пайдаланып жүрген сияқты. Әрқайсысы екі-үш күннен қонақ қылады да, келесі ауылға жеткізіп тастайды. Не болмаса, келесі ауылдың иесі — ол да Шоңның тағы бір баласы келіп, Жанақтың нақышты үніне құлақ салып, мәз болып отырады да, ертеңінде ақынды алып кетеді. Осылай тағы да он шақты күн өткендей. “Ей, — деп ойлады бір күні Жанақ, — Менің мақсатым Шоң балаларының қонақжайлығын аралап көру емес, тұздағы жұрттың ортасында болу еді ғой? Мұны Шоңның өзіне де ағынан жарылып айтқанмын. Ал құзырыңа құлдық бидің мені жайлауыңда ұстап қалу себебі не?” Осы ойын Төкейге айтқанда, тегі, ол әкесіне жеткізсе керек, келесі күні Жанаққа: “Өзін шақырғанша төңіректегі елдерді аралап жүре тұрсын” депті. Шоңның өзін жайлауда әдейі бөгеп отырғанын Жанақ енді білді. Алайда, бұл бөгеудің нендей ойдан шыққанын Жанақ білген жоқ.

Қазақ өмірінде білек күшіне тиіп атқаратын жұмысы тас пен шымнан үй салу, қи ою ғана. Алайда, бұлардың қайсысы болсын уақытты көп алмайтын, таусылар шағы көрініп тұратын жұмыстар болғандықтан оған салынған адамдар шаруамен үнсіз айналыса беретін. Ал жағаға тұз шығару — қияметтің қияметі және таусылар уақыты жоқ түпсіз мехнат. Ендеше, бұған қай қазақ баласы төзгендей. Тұздағылардың кежегесі кері тартып, керенаулық желкесінен басып, оның арты ұрыс-керіске айналар шақта орталарына Жанақты салып жіберу еді Шоңның ойы. Сондай шақ орын алар деп ол тұз жұмысы басталғаннан кейінгі бір ай шамасын күткен. Осы жөнінде хабар жеткенше Жанақты көзден таса қылмау керек және Қалқаман жаққа жібермеу керек. Ақынға балалары жайлауын аралатуы осы ойдан туған еді. Шоң шамалаған күндердің бірінде соңында екі адам атқосшысы бар Үкібай да келе қалды.

— Жұрт шаршады, би аға, — деді ол. — Істен гөрі бос сөз, тіпті **өгітпе** қарап сөйлемейтіндердің даусы көтеріліп барады.

Осы күні Шоң Жанақты шақырып алған.

— Жей берсе ауыздан тәттінің де дәмі кетеді, — деді Шоң. — **Айтыла** берсе сөзден де мән кетеді. Жанақтың көрінуіне байланыс-
ты көтеріліп қалған жігіттер көңілі қайта басылғанша, ел-елден тың
күш жинап, тұздағыларды ауыстыру керек. Бұл шаруаның жарты
айдай уақыт алуы мүмкін. — Сонан соң Шоң Жанаққа бұрылды. —
Жаз болса, соңына ертіп жүретін ойыншыларың қайда? Мына
Үкібайға солардың қайсысының қай елде екенін айт. Жинасын.
Олардың өнерінің пайдасын осындайда көрмегенде қашан көреді
бұл жұрт! Ал жолдарың болсын. Үкібай, сен маған жиі соғып,
шаруаның барысын хабарлап тұр.

Жанақ Шоң табалдырығын аттасымен сонау көлденең ағашта
ойылаулы тұрған атына қарай еңсеріліп қалған жасына қарамастан
күстай ұшты. Ақын халықпен кездесуге қалай асықпасын!
Жолшыбайда ол озып кетіп, Үкібайды қозыкөш жерден күтіп алып
өтырумен болды...

* * *

Броневский жер тобарси Тобылға келді. Казак әскерлері
қолбасшысының Бас губерния орталығына былтырғы күзден кейінгі
ат басын салып отырғаны осы. Ол бұл уақытта өзінің тікелей басшы-
сының жай-күйінен де бейхабар болатын. Сондықтан да “ендігі айы-
рып қызметіне шыққан шығар” деген оймен, әуелі, Сібірдегі құрал-
ды күш қолбасшысының штабына кіріп-шықты. Генерал-лейтенант
Глазенап әлі үйінде екен. Айыға қоймапты. Содан кейін өзіне таныс
оқшау жайға келді. Үйді айналған бақ бүршік атып, гүл шашып, мүлде
түрленіп, қош иіс атырапты басып алыпты. Осынау саф ауада, бақ
ортасында, шайқалмалы креслода жылы киініп алған генерал отырды.
Өлде шашы мен жақ сақалдарының өсіп кеткенінен бе, өлде сырқат
шынымен мендеп бара жатыр ма генерал өңі жұқарып, мұрын жотасы
көтеріліп, көзі әрі шұңғылданып, әрі үлкейе түскенге ұқсайды.

Броневский бастығына тағзым етіп, өзінің келіп тұрғанын ба-
ландап болғанша, үй жақтан әйел дауысы естілді.

— О, құдай тағалам, Семен Богданович келіп қалыпты ғой!
Солаватсыз ба, Семен Богданович? Ксения мен балалар қалай?
Омбыға көшіп кеткендеріңізден кейін көзімізден бұл-бұл ұштыңыз-
дар ғой.— Генералдың әйелі есіктен креслоға жеткенше сөйлеп
келіп, Броневскийдің қолын алды.

— Бәрі есендікте. Қыс — қар, көктем — шылқылдақ. Сібір
толы жұмыс. Міне, уақыт осылай өтіп жатты, — деген Броневский
генерал әйелінің барлық сұрағына бір-ақ жауап берді.

— Білемін ғой, білемін ғой — де жасы жетіп, бет-пішіні өжімденіп қалғанымен жүріс-тұрысы ширақ әйел. — Міне, генералыңыз. Өзіңіз көргендей аман-есен ауырып отыр. — Глазенаптың әйелі әзілқой адам болатын. Сол әдеті өз еркінен тыс бір жерде болмаса, бір жерде төбе көрсетіп қалатын.

— Емшілер не дейді?

— Не деуші еді, — деді әйел. — Өкпеден көреді. Бұл қатыспаған соғыс қалды ма. Ал, қай соғыста кімнің әйелі қасында жүрген. Соғыста адам жер таңдамай жата береді дейді ғой. Міне, соның зардабы!

— Жаз шығып қалды. Енді Григорий Иванович оналар, — деді Броневский.

— Маша, — деді Глазенап әйеліне. — Сен үйге барып, камыңа кірісе берсейші.

— Әрине, әрине, — деген Маша “сенің айтқаның өзімнің де есіме келсейші” дегендей санын сабалап, үйге қарай беттеп кетті.

— Осы, әлгі Шоң деген тағы да бірдене бастап жүр дей ме?

Бий шебінен қайтып келе жатқан жолында Коряковқа соғып, сондағы полк командирінен Ертістің соңғы сеңі өтісімен казактарды ар жаққа апарғанын, алайда, онда казактардың көл жағалай үй тігіп, жағаға тұз шығарып жатқандарын көреді де, кері қайтады. Мәселе осымен тұрып қалады.

— Қуып шығайық деп едік, өзіміз қарусыз барғанбыз, — деді полк командирі.

— Тиіспей кеткендерің дұрыс болған, — деді оған есаул. — Ал, олар соншама тұзды қайтеді екен?

— Бұл сұрақты мен капитан Сатыбалдинге қойып едім, ол “тұзды сіздерге өзіміз ұсынамыз” деді. Бәрін бастап жүрген Шоң би көрінеді.

Осы жөніндегі хабар Глазенапқа Броневскийден бұрын жетіп, ол кейіп отыр екен.

— Тегі, былтырғыдай базар болады. Соған шығарамыз дейтін болу керек, — деді Броневский.

— Мамандар ол тұздың сапасын жоғары бағалап отыр. Былтыр ол бізге тегінге түсті. Енді оны сатып алуға, не болмаса, айырбастап алуға тиісті боламыз. — Глазенап булығы жөтеліп алды да, көзі мен аузын сүртіп ойын жалғай берді. — Мен сізге осы Шоңның жайын табыңыз дегенді былтыр айтсам керек. Ол өзінің ауыздықсыз кеткен мінезімен Бөкейге де, бізге де тыныштық бермей, мазамызды алып болды ғой әбден. Сіз оның мойнына осы жаздан қалдырмай бұғалық салуға тиіссіз! Шоңның жанына қойдым деген офицеріңіз қайда? Не дейді ол? Ол бізге үнемі Шоңның алығы ойын ашып отыруға тиіс. Соған байланысты біз далада болып қалуы ықтимал

оқиғалардың алдын алып отыруға тиіспіз! Былтырғы базар оқиғасы анау, биылғысы мынау!

Глазенап бұрқырап сөйлей бастағаннан-ақ талысын алдына жылжытып, айлыбасын ағыта бастаған Броневский, бастығы тоқтасымен:

— Мәртебелім, сырқатыңыз көп сөйлеуді көтермейтін болар, — деді талысынан қағаздар шығара беріп.

— Аясаңдар бір тапсырманы екі рет қайталап-ауға тырысыңдар, — деді генерал — Жалпы мен мүсіркеу тілемейтін адаммын. Кеудемнен жаным шықпаған екен, ендеше, мен тірімін. Тірі екенмін — мен қызметтемін. Қызметте екенмін — мен сөйлеуге тиіспін!

— Былтырғы базар оқиғасына Шоң айыпты болмай шықты, мәртебелі генерал.

— Енді кім?

— Бөкей.

— Бөкей дейді? Ол қайдан белгілі болды?

— Қыс айларында Сібір қалалары арасындағы қатынастың тоқтап қалатыны өзіңізге аян. Дала жақтан келген қағаздарды Қоряковтан осы жолы алдым. Соның бірі Бөкей ханның өз мөрін басқан хаты.

— Не депті?

— Отыз шақты қаракесек жігіттерін айдабол ұранын көтере базарды шабуға жібергенін мойындап жазыпты.

— Қызық екен! — деді аяқ астында қаһарынан қайта қалған Глазенап. — Жасауын жасап, енді, ол қылмысын неге мойындай қойған?

— Шоңның жанына қойған адамым жұмыс істей бастады. Фа-милиясы — Ломов. Соның алғашқы рапортына көз жүгіртіп өтсеніз соңғы сұрағыңызға жауап аласыз. Әлде оқып берейін бе?

— Өзім! — Генерал Броневскийге еттен арылып, көк тамырлары білеуленіп кеткен арық қолын созды.

Есаул Ломов хатын генерал қолына ұстата бергенде үй жақтан әйел даусы да санқ етті.

— Офицер мырзалар, маған бір ой келді: Шайды бақта ішсек қайтеді.

— Ұсынысыңыз жай ғана ой емес, бүкіл бір идея! — деген есаул шинелін шешіп, Машаға болыспак болып үйге қарай беттеді.

Екеулеп сыртқа үстел шығарып, жасап, Броневский буы бұрқыраған самаурынды алып келіп, тиісті орнына қойған шақта генерал кенеттен қарқылдап күліп жіберді. Броневский оның күлу себебіне түсінді. Ломов хатын оқығанда өзі де осылай күлген. Ал Маша күйеуіне таңдана қарады. Алайда, генерал күлкісінің аяғын екеуі де үнсіз күтті. Ал генералдың өзі болса, күлкісін жуық арада тоқтата алмады.

— Күлгенің жақсы,— деді әйелі.— Бірақ неге күліп отырғаныңды білмедік қой.

— Иә, иә, көптен бері бұлай күлмеп едім,— Генерал хатты үстелге қоя берді.— Мына Шоң тегін адам болмады.

— Екі адам күліп, үшіншінің томсырайып отырғаны жақсы емес. Айтсаңдаршы?

— Машенька, тыңда,— генерал әйелі қолына өз қолын салып Ломов хатының мазмұнын ауызша айтып берді.

— Сонда, немене, ханды ұрлап өкеткен бе? — Маша сұрағын күйеуі мен қонағына кезек қарап қойды.

— Солай, ханым,— деді Броневский.

Келесі сөзін генерал шайынан ұрттай отырып айтты.

— Біз, қымбатты есаулым, даланы әлі танып болған жоқ екенбіз. “Далаға хан керек! Хан! Хан!” деп бос дағбыртпен шапқылай бергенбіз бе, қалай?

Кезінде “Хан! Хан!” деп шапқылаған Броневскийдің өзі. Әлде осынысына қысылып отыр ма, немене, ойтеуір үндей қоймаған соң генерал қайта сөйлеп кетті.

— Меніңше, Шоң істің адамы. Осы бір ерекше естілетін есімнің құлағымда тұрып алғанына бес-алты жыл болды. Сондағы оның қолынан келіпті деген істерді енді еске алып, ойға салып, толғайтын болсақ, ол өзінің кім екенін бізге танытатын сияқты. Иә, танытты да,— деген генерал Броневскийге ерекше тоқтала қарады. — Осы Уәли хан нешеде?

— Сексенге жақындап қалса керек.

— Бөкей ше?

— Жетпістен асқан.

Генерал келесі сөзін өзімен-өзі ғана ақылдасқандай төмен қарап отырып айтты.

— Менің Шоң әрекеттері арқылы түсініп отырғаным, далаға ханның керегі жоқ сияқты. Бөкей мен Уәлиден кейін біз хан сайламайтын болармыз!

Енді Броневский бастығына ерекше тоқтала қарады.

— Өзіміз бармайды екенбіз, хан сайламайды екенбіз, сонда осынау даланы қалай басқаруға болады? Біреу арқылы саясат жүргізіп, нәтижесін одан сұрау керек қой. Мына жағынан Циннің, ар жағынан Қоканның көз тігіп отырғаны анау.

— Міне, біздің бұдан былай ойланатын жайымыз осы болмақ,— деді генерал.

Үнсіз ғана бас изеп отырған Броневскийдің есіне Бөкей хандығын бекіткен патша грамотасын алғаш рет орталарына алып отырғанда осы Глазенаптың айтқан сөзі түсіп еді. Ол жолы үнсіз қалған есаул, генералдың сонда айтқан сөзіне енді бас изеп отырған.

— Өткен жолы Шоң өзінен екі есе басым күшпен келген Бөкейді жеңді десең керек?

— Солай, мәртебелім.

— Қалай жеңіп жүр екен?

— Арсланбек хатында шайкастың бұл жағын ашыпты.

— Білер ме еді. Құдай біледі, осында әскери айла бар.

— Түу, Гриша, сен мүлде... — деп әйелі кейіп қалды.

— Басқаша айта алмайсың, — деді генерал.

Глазенап ыстық шайды ұрттап, аз-кем үнсіз отырды да, әлден соң қайта сойлей бастап еді, әйелі оны тағы да аузынан қақты.

— Гриша, қойсайшы енді. Сен бүгін көп сойлеп кеттің. Шаршайсың ғой!

— Алты ай сойлемеген адамға бір күн сойлеуге болады! — деген генерал Броневскийге бұрылды. — Шоңның орнында болсам, анау көлдегі тұзды мен де ешкімге тегін бермес едім. Әттең, біздің қайтып базар аша алмайтынымызды ол қайдан білсін! — Сонан соң ол кресломен тербеліп, бір шұңқыр шайды тауысып шыны-аяғын үстелге қойды да Броневскийге тағы қарады. — Шейтер қыстан қалай шықты?

— Азық-түлік қоры әрең жетті.

— Мынауыңыз қуантпайтын хабар. Тамақ сұрайтын ауыздың жылдан жылға көбейе беруі мүмкін. Соған сәйкес егістік жердің көлемін де өсіре түскен жөн болар. Бұл жөнінде өзіңіздің қандай ойыңыз бар?

— Көктем мен күзде, яғни егіс науқаны кездерінде полк мектептерінің оқу мерзімін төрт сағатқа дейін қысқарту керек болар деп ойлаймын.

— Күннің қалған уақытын егіс науқанына камту ғой?

— Солай, мәртебелім, және осы шара арқылы егіс көлемін ұлғайтуға да болар.

— Онда оқуды көктемде бір айға, күзде бір айға тоқтатсақ қайтеді? Ол уақыттардағы сабақтар сағатын жазға ауыстырсақ?

— Онда балалардың тарап кетуі мүмкін. Ал сабақ — бастарын құрап тұрады.

Глазенап ерекше бірдене айтатын адамның сыңайын аңғартып, креслосымен бірге Броневскийге қарай еңкейе берді.

— Дала, дала деп, Ертістің ар жағы есімізден шықпай біз бір жакты жұмыс істеп жүрген сияқтымыз. — Броневский бастығынан көз алмай тоқталып қалды. Ал генерал айтпақ ойын жалғай берді.

— Іш жақта манси, эвенк, орош, тунгус, кет деген сияқты халықтар көп емес пе? Солармен қарым-қатынас қалай?

— Сібір қалаларының базарлары оларға да ашық. Бұл — бір, екіншіден — жергілікті халықтармен сауда-саттық, алым-берім ұйымдастыру уезд бастықтарының ісі ғой.

— Мен шептегі әскери казактар қам. Оны ойлап айтып отырмын. Олар алыс қалаларға бара алмайды. Ал шептегі қамал, форпост, редуитарға ана халықтар өкілдері жолатылмайды. Осы екеуін жақындату мәселесін айтып отырмын. Бұл да біздің әскери казактар өл-ауқатын көтере түсудің бір жолы болар еді.

Броневский басын изеді.

— Иә, мәртебелім, менің назарымнан тыс қалған бір шаруаны есіме салып отырсыз. Осыдан шептерге жетісімен мен мұны іске асыруға кірісемін... Ендігі мәселе, бірде сізге шептегі әскери казактар киімдерінің жұқалығын айтқан едім. Жұрт өткен қыстан да жаурап шықты.

— Сібір корпусының шаруашылық саласы нашар жұмыс істейді. Казактардың, оның ішінде офицер казактардың қысқы киімінің үлгісін дайындап, көрсетіндер деген бұйрықтың шыққанына бес-алты ай болды. Ал олардан маған келген әлі ешкім жоқ.

— Осы мәселені шешуді де Сібір казак әскерлері штабына тапсырсаңыз. Казак әйелдерінде үй шаруашылығынан басқа жұмыс жоқ. Біз бәрін де осы мәселені шешуге жұмылдырар едік.

— Орынды ұсыныс. Тегі, бұл жөніндегі бұйрық штабыңызға ұзамай жетер.— Глазенап шайқалмалы креслодан әрең тұрды. Өйткені Броневский қағаздарын жинап, талысына сала бастаған. Яғни, ол кетер уақытының болған белгісін аңғартып еді.

— Шептерде мән-мағынасы жағынан ерекше оқиғалар болып қалмаса, басқа жағдайда рапорт жазамын деп алаңдамай-ақ қойыңыз. Сау болыңыз, есаул мырза!

* * *

Төртұлы елінің Қалқаман көлінен тұз шығара бастағаны Сәлімге де жеткен. Бұл хабар Бөкей құлағына соқпай өтті деп ойламайды ол. “Енді хан не істер екен?” деп аңысын аңдып отырғанда, “Бөкей балаларын жинап жатыр” дегенді де естіді. Міне, ол төрелердің келіп, аттан түсіп жатқанын да біліп отыр. Бұрын мұндай мәжілістерден Арсланбек те қалмайтын, неге екені белгісіз Сәлімнің апаның үстіне кіргісі келмейтін. Қазір сол Арсланбек Нұра бойында жоқ. Ол баяғыдан бергі жиған Уақ малының әр бесеуін бір жылқыға ауыстырып төрт жігітпен екі-үш қос жылқыны Сібірге айдап кеткен. Ол жақта Арсланбектің туыстары бары елге аян. Әлде солардың қолына тапсыра ма, болмаса, Ірбіт базарына сала ма, онысы жұртқа беймәлім. Мәлімі — Шідерті өзенін жағалай Сібірге тура тартқаны. Ендеше, хан мәжілісіне Сәлім де еркін қатыса алады.

Бөкей ішқұста. Шоңның бір жазға Нұра бойын басып алуы, өзін ұрлатып алдырғаны... Биыл Нұра жайлауына жұрттан бұрын

өзі көшіп келген. Осынысымен ол төңіректегі көз тігушілерге: “Шоңның Нұраны биыл да жайламақ ойы бар екен. Ханның өзі ерте барып отырып алған соң, би бармағын тістеп қалыпты” деген ой салу еді. Алайда, Шоң көшінің бұдан да бұрын көтеріліп, солтүстікке қарай бет алмасы бар ма? Осыдан кейін Бөкейдікі тағы да бос аурешілік болып шыққан. Бұл да Шоңның Бөкейге берген бір ұпайы болып қалды. Ендігісі мынау — былтырғыдай биыл да бер жаққа күрал-саймандарын сайлап шыққан казактар Қалқаман көлінен түз шығарып жатқан қазақтарды көріп, қайтып кетіпті. Ал мұның, “Бер жақтағы қолден түз ала беріңіздер” деп жандаралға жазған қағазы бар. Яғни хан биыл бұл сөзінен шықпай, тағы да маскара болатын түрі бар. Осы Шоңға не істесе рауа? Бөкей балаларын осы жөнінде ақылдаспақ болып жинаған еді.

Сәлім кіргенде Бөкейдің киіз ордасы гу-гу әңгіме болатын. Бәрі де ортақ мәселе талқылап отырғанға ұқсады.

— Жүз шақты атбал жігітті алып, оларды қолден қуып шығу керек! — деді Жәңгір.

— Ағын суды лайлағың келсе, көзінен бұз деген. Шоңның өз ауылын шабу керек бейқам отырған шағында, — деді Шыңғыс.

— Сол сары сайтан-ақ бөле болды ғой, өзі! — деді Есім.

— Әкеміз хандығының жартысын жырып алғаны аздай, енді мына ісін қарашы! — деді Тәуке.

— Шоңның ауылын жай ғана шапшау керек. Өзін байлап-матап, алып келіп, әкейдің алдына жығу керек! — деді Қоксал.

Өткен жылы Сүйіндік әкемізге тиісті малды да бермеді, — деді Сұлтанғазы.

Бұл гуіл “қатты дауылдың арты шалақ” дегендей ұзаққа бармай басылып еді, араға киліккен тыныштықта манадан бері сөзге араласпай отырған Батыр қозғалып қалды.

— Ал, — деді ол басын көтеріп. — Шуладық! Ауыздан айбат шектік, тілімізбен Шоңды қырдык-жойдық. Не бітірдік? Былтыр осы бассыз гуілдің арты соғысқа апарып соқты...

Осы тұста Шыңғыс:

— Неменеге көсемсіп, түгел айыптай сөйлейсің. Айтсаңшы шікірінді! — деп болді інісінің сөзін.

Енді Батыр ағасына қарап отырып сөйледі.

— “Не істеу керек?” деп мәселе дұрыс қойылып отырылған жоқ.

— Ал?

— Бей-берекет дүркіреулерің мәселені осылай қойыстан.

— Сеніңше, ол қалай қойылу керек еді?

— “Мына оқиғаның басын қайтару үшін не амал бар?” деп қойылуға тиіс. Сонда ешқайсың да дүркіремейтін едіңдер! Өйткені

сендер ақылдың емес, үр да жықтың алдымысыңдар. Шоң істерін қайта еске алып қараңдаршы, бәрі ақылдан шыққан...

— Сен Шоңды дәріптемекпісің?

Батыр енді Жәңгірге бұрылды.

— Шоң — дұшпан. Бірақ айласы басым. Ол әр іске ақылмен жол табады.

— Сонда, немене, оны біздің әкемізден ақылды дегің келе ме?

— Иә, деген-ау, кара төреден ақылды дегенді енді естіп отырмыз!

— Менің олай айтқым келмес. Бірақ әкейдің ақылын сендер “қыру керек, жою керек!” деген ақылсыз ұсыныстарыңмен басып кетесіңдер. Ал “қырып-жоюға” келген уақытта бұта тасаланып, бұға қаласыңдар.

— Ақылды болсаң, айтсайшы, амалын?

— Иә, сөйтпейсің бе, мән соға бермей?

— Айтсам, — Батыр жайланып отырып алды. — Қол жинап, қырғын салып, даланы тағы да даңғазалап әкей абұйыр ала алмайды. Қолден түз шығара берсін. Қайда апарады оны? Биыл базар болматынын анада Арсланбек айтқан. Өткізер көз көрінбей тұрғаннан кейін қояды өздері де жалығып. Содан кейін, орыстарға Қалқаман көліне жылда ертелеп келіндер деу керек. Бұл мәселе осымен тынды делік!

— Шоң ше? Шоңды не істеу керек? — деп зіркілдеді Шыңғыс. — Ол тіріде бізде ұйқы жоқ. Ол қарап жататын Шоң емес!

— Шоң мәселесін де басқаша шешуге болады, — деді Есім және ол осы сөзімен өре тұрып келе жатқан туыстарын басып еді. — Ана жылы патша Кіші жүздің хандары Нұралы мен Айшуақты шақырып алып, орыс елінің қалаларында өлгендерінше ұстап отырды ғой. Мұндай жаза биге неге қолданылмасқа? Осыны сұрап жандаралға хат жазу керек.

— Жандарал біздің өтінішімізге құлақ асады деп ойлаймысың?

— Нұралы мен Айшуақ тақты елге іріткі салу үшін пайдаланған. Ал Шоң тағы бар, ханы бар елге іріткі салып жүр. Мәселеге осылай қарау керек. Егер жандарал ел тыныштығын сақтаймын десе, өтінішімізге құлақ асуға тиіс.

— Мына ой менің басыма қонады, — деді әкесіне қарап сөйлеген Тәуке.

— Неміз кетіп барады. Арсланбек келген соң осы ойды қағазға салғызып, жіберейік.

Ұсыныс жасағандардың бәрі сойлейді де Бөкейге қарайды. Ал хан әлі үнсіз.

— Олай болмайды! — деп кенеттен Сұлтанғазы басын шайқады. — Хатты жазу керек, ол жандаралға жету керек... Осымен жаз

өтеді. Одан да атпал жігіттерді сайлап алып, сүйіндікті көлден қуып шығып, орыс жағына “келіндер, тұз алыңдар!” деу керек. Басқаны мен білмеймін!

Олай сөйлеп, былай сөйлеп таусылған балалары “енді әкеміз не айтар екен?” дегендей тасып-тасып қайтқан судай тыныш отырған. Алайда, хан жуырманда үн қата қоймай іштей толқып отырды да, Сәлімге қарады.

— Сіз не айтасыз?

Мұндайда таспығын үнсіз тартып отыратын Сәлім, басын көтеріп отырғандарды көзімен шолып өтті де бір-ақ ауыз сөз айтты:

— Хан қаһары — күште! Сол күшті көрмеген халық оны сыйламайды.

“Бару керек! Қыру керек!” деуші Бөкей балалары “әне, біздің айтқанымыз да сол ғой. Сөйту керек!” десіп, қозғалысып, етек-жеңдерін қағысып, жадырасып қалды.

— Халық — ханның тіреуі. Халқы болмаса, хан не болар еді. Біздің бүгінге дейін ұстанып келе жатқан бетіміз “халықтан ала бер!” Өстіп жүріп біз сол халқымыздан айырылып қаламыз ба деп қорқамын. Өйткені халық бір жақ, біз бір жақпыз. Соның бір мысалы, бас қосысымызға қара сүйектің билерін шақырмаймыз ғой. Халықпен бір жатып, бір тұратын солар. Анау Тіленші, анау Өскенбай... Елді басқара отырып, бүйректері ханға бұрыла отырып, пікір айтса, мәселені шешудің тың жолдары табылар ма еді, қайтер еді?

Есім бүйірлеп сөйлеп, Батырдың сөзін бөлді.

— Сонда, немене, халық-халық деп, оны сылап-сипап, әке-көкелеп, жалыну керек пе?

— Ха, хан жалынса, төре жалынса, сонда не болады? — деп Жәңгір де бір аяғын тартып алып, екінші аяғын көсіліп қойды.

— Бізді, төрелерді төбесіне құдай тағаланың өзінің отырғызып қойғанын халық біледі. Бұл — біз не айтсақ, халық соған бас иеді деген сөз! — деді Сұлтанғазы.

— Хансыз халық көсем текесіз отармен тең. Кетеді бағыт-бағдарын білмей!

Балалары бірін-бірі кие сөйлеп кеткен кезде Бөкейдің де даусы естілді.

— Жә, жетті!

Төрелер тыныштала қалды.

Бөкей артынан кім не айтып жатса да бейне мақсаты жөнінде басына кіріп алған алғашқы ойынан арыла алмайтын адам. Осы жолы да сол әдетіне басты. Есімнің сөзі қаншама байып-байызды болса да басына оу баста кіріп алған, “Сүйіндікті көлден қуу керек, қуу

керек!” деген ой оған ырық бермей миың дақты да отырды. Оның үстіне Сұлтанғазының соңғы сөзі қосылып, ол атына мүлде мініп алған. Ханда екі ой деген болуға тиіс емес. Айтты — болды! Сілтеді — шапты!

— Сәлім кожа мәселені төбесінен басып, доп сөйледі. Халықты хан тоңірегіне күш қана қосар болар. Осы аптаның ішінде әрқайсың Жәңгірге он жігіттен жеткізіп беріңдер! — деген Бөкей өзі атын атаған баласына бұрылды. — Ара сөз жүрмесін. Тым-тырақай ку көлден. Үйлерінің быт-шытын шығар! Содан кейін Есім Керекуге барып, орыстарға тұз ала берулеріне болатынын айтады. Кірісіңдер!

Төрелер орындарынан дүркіресе тұрды. Келесі сәтте үйде хан мен Сәлімнен басқа жан қалмаған еді. Екеуі оңаша отырыста Бөкей “Сіз де тегін келмеген боларсыз, айтпағыңызға құлақ салдым” дегендей Сәлімге бұрылды. Сәлім таспиғын бір қолымен тарта отырып, Бөкейге бүйірлей қарады.

— Осы бір келіссіз істерді тыюды Шоңның өзінен бастаса қайтер еді?

Енді Бөкей оған қарай еңсеріле бұрылды. Оның көз қарасында “ойыңызды айқындай түсінізші” деген өтініш бар.

— Шоңның көзін күрту керек! Әумин!

Әлде Сәлім ұсынысын қалай іске асыруға болатыны жөнінде ойлады ма, Бөкей қолдарын ысқылап, аз-кем үнсіз отырды да қайта бет бұрды.

— Қалай?

— Шоң барда хандықта тыныштық жоқ. Сыздаған шиқан олеті алынбай жазылмайды!

— Қазақтың бір руының адамы екінші ру арасына кіре алмайды. Балалардың бірін жұмсасам Шоңның секем алары сөзсіз. Сіз осынау елдің қайсысына барсаңыз да сіңіп кететін ортақ адамсыз. Мүмкін осы істі өз қолыңызға аларсыз.

— Шоңның бетіне қарағанда ол орысқа да, сізге де жоқ. Өз алдына дәулет құрмақ. Біз былай келіссек, хан ием, мен сіздің салауатыңызды мойныма алайын. Содан кейін өздерін Төртұлы деп атап жүрген халық қосылады сіздің хандығыңызға. Содан кейін сіз бұл үшін Омар ханға алғыс білдіруге тиісті боласыз.

— Ол алғысты мен қандай түрде білдірмекпін?

— Сіз дініңіз бір Қоқан хандығына бет бұруға тиіссіз.

Көзі кенеттен жыпылықтап кеткен Бөкей біраз уақыт үнсіз отырды да, аздан соң қонағына қайта бұрылды.

— Мұныңыз, осы елге келгендегі мақсатыңыз ғой?

— Менің мақсатым — мұсылман қауымының тұтастығы.

— Мені таққа отырғызған орыстар. Қалайша мені оларға қарсы опасыздыққа итересіз?

— Ал так сұрау ойы кімнен шықты? Ол менің аузымнан айтылған Омар акылы. Бүгін Қоқан хандығына қарайтыныңызды білдірсеңіз, ертең оның әскері Ертіс жағасына қабырғаша қаланып тұра қалады. Ал сіз орданы өзіңіздің туған қаланыз Түркістанға көшіресіз.

— Яғни Омардың жұмсауында жүр демексіз ғой?

— Мұсылманның екі ханы мәмлеге келіп, бет сипасаңыздар, қазақ даласының аспанында пайғамбардың жасыл туы желбіреп тұратын болады. Сонда хан атаулы түгелдей құдай өмірімен, Мұхамедтің жұмсаумен ғана билік жүргізетін боласыздар.

— Орыс патшасына опасыздық жасаған Бөкей, ертең Қоқан ханынан да айнып кетеді деп ойламаймысыз?

— Орыстың ықпалымен жүру, ол Мұхаммедтің жолынан таю деген сөз.

Бөкей басын шайқады.

— Өмірім аз ба, көп пе, ол беймәлім. Көрі қойдың жасындай жасым қалған шағымда мен орысқа “опасыз” атанбаймын.

Бұл Бөкейдің ақтық сөзі еді. Бірақ оны ханның ақтық пікірі деп ойламаған Сәлім ләм-мим демеді де қайта Шоңға көшті.

— Шоң жөніндегі ақылымның да бетін қайтарамысыз?

— Шоң тағдыры сізге тапсырылды. Ұсыныс жасаған адам оның жолын да білуге тиіс. Хан ретінде мен екі сөйлеуге тиісті емеспін.

— Мүмкін содан кейін әлгі әңгімені үрлей түсуге қайта отырармыз? — Бұл Сәлімнің Бөкей аузынан шыққан соңғы сөзге мойынсұнғандығы еді.

— Оны кезінде көрерміз.

Осы жерде Сәлім басына бір тың ой келе қалған. Егер ол Шоңның көзін күртсе, бүкіл Төртұлы өз алақанына келіп түсетіндей екен. Торайғыр бұған достық, бодандық пиғылын аңғартқан. Бұған “люббайлап” Шоңның туған інісі келіп тұрғанда басқа билер қайда бара қояды. Сонда Төртұлыны Торайғыр арқылы өзі билеп-төстейді де Бөкейге негізгі бас салауатты қайта салады. Егер, көнбесе, онда Омар екеуі мұны екі бүйірден қысады. Осы арада жандары жаһаннамға кетіп үлгірген полы мен тілмаш-жансызын сұрап орыстар мұның әлек-шөлегін шығарады. Содан кейін Бөкей қайда барады? Аспанға ұшып кете алмайды екен, ендеше, бетін Қоқанға қарай бұрады. Мәселе осылай қойылып тұр екен, ендеше, мұның басын Шоң көзін жоюдан бастау керек!

Үйіне осы оймен қайтқан Сәлім Бижанды шақырып алды. Жүріс-тұрысы елгезек жігіт көп күттірмей жетіп келіп, босағаға жүресінен отыра қалды. Оның өңі ашық, көзі ойпақшып тұрған болатын. Яғни ойында жаман пиғыл жоқ. Сәлімнің шаруа мен жүріс-тұрысқа байланысты көп шақыруларының бірі деп келгені рас.

Өйткені, Арсланбектің Омбы жағына мал жидап кеткені екеуіне де аян. Ендеше, әңгіме ол жөнінде болмайды.

— Ләббай, кожеке!

— Бижан, бір іс екеуіміздің басымызға да кезінде келмеген екен. Сен Арсланбекпен бірге аттанып, оның шаруасын далада тындырып қайтуың керек еді.

Бижанның иегі кенеттен дірілдеп, кемсендеп қалды да:

— Енді, кезінде ойға салмадыңыз...— деді жасық үнмен. Оның мұнысы баяғы міндетті әлі мойындап жүргені еді.

— Жарайды, ол қашпас,— деді Сәлім. Осы сөзге келіскендей Бижан да басын изеп қойды. Сәлім енді жігіттің бетіне тура қарап сойледі.

— Түнде пайғамбар-ғалайссалам маған аян берді. Осы үйде былай Шоң би, былай сен отыр екенсіңдер деймін. Пайғамбар-ғалайссалам сені нұсқап, содан кейін Шоңды көрсетіп: “Өлтірсін!” деді.

— Мен...— Бижанның мойны созыла түсті.— Шоң биді ме?..

— Иә, пайғамбар-ғалайссаламның жұмсауы. Әйтпесе менің басыма өмірімде кіріп-шығатын іс емес.

— Ол кісі мұсылман ғой?

— Егер ол мұсылман болғанда пайғамбардың емеуірініне іліге қоймас еді. Егер мұны саған айтпағанымда күнәға мен батар едім.

Бижан үлкейе түскен көзін қожадан алмай қарады.

— Қалай?..— Сол отырысында айтқысы келді ме, жоқ па, Бижан аузынан шыққан осы ғана болды.

— Өзің бері жақындашы! — Сәлім Бижанды жанына отырғызып алып, сыбырлай сойледі.— Сен Жөңгірден жәбір шеккен адам ретінде Шоңға барып “қамқоршы болыңыз, қамқор қанатыңыздың астына ала көріңіз! Қумаңыз” деп жалын. Шоң сені өз ауылында қалдырар. Одан әрі не істеу керегі өзіңе белгілі. Бар!

Баяу жылжыған Бижан бүкірейе түсіп, сүйретіліп шықты үйден.

* * *

Матвей күн жылына Петрды ертіп, тауға шығып, ағаш жығып, бөренелер дайындай бастаған. Ол қысты күні жатақ тұрғындарына Иисус жөнінде көп әңгімелер айтқан. Алайда, “христиан болыңдар” деп әлі ешкімге салауат сала қойған жоқ. Өйткені, мұның алдында бірер істерді дайындап алу керек болды... Ана жылы тұрғызған құжырасы өздеріне де таршылық етті. Енді сонымен жалғастыра тағы да екі бөлме салып, бірін купелиге айналдырмақ. Купели дегені ол қарапайым шіркеу. Оның ішіне ілінетін христиан дінінің әулие-әмбиелері суреттерін ала келген. Купели біткен соң былқылдақ тұрғындарына әуелі майшам үлестірмек. Өзі “свеча” деп атайтын бұл шамды да ол

жетерліктей жеткізген. Оны әуелі жатақ тұрғындарына икона алдындағы оттан өзі тұтатып беріп, “сөндіруді өздерің сөндіретіндер, ал өздерің жағушы болмаңдар. Бұл тек құдайдың шамынан ғана от алуға тиіс” деп жұртты әуелі купелиге үйретіп алады. Содан кейін күндердің бір күнінде “Ал, көршілерім, құдай жүректерінде, рухы жадыларыңда. Ол рух бойларыңа құдай оты арқылы дарыған. Енді соның дінін мойындауларың керек!” деп бір-бірлеп кіргізіп бақыр толы браганы ішкізіп, маңдай, кіндік және екі иығын әуелі өзі нұқып, содан кейін осы қимылды келушінің өзіне жасатып, қабырғаны жағалатпақ. Өткені, әулие-әмбие, сақабалар тесіле караған көздерімен бұрынғы мұсылманды христиан торына айдап тығуға көмектесу керек. Ол адам, әлде Өкен бола ма, әлде баска біреу бола ма әр бейненің алдында шоқына жүріп, христос бейнесінің алдында тізерлеп отырып, тағы шоқынып, құдай суретін сүйі керек. Содан кейін оны Петр шыға берістегі легенге апарып, басына су құйып, Матвей мойнына крест салады. Міне, бұрынғы мұсылманның христиан болып шыға келді дегені осы. Алайда, мұның алдында купели салу үшін қаншама бөрене дайындау керек. Былтырғы жаз өз жөнімен өтті. Биылғы жаздың алғашқы жылынып шыққан күнін пайдаланып, ара-балталарын алып Петр екеуі тауға беттеген еді. Содан бері күн құрғатпай, Малай тоғайының бас жағынан ағаш құлатады, бұтақтарын шауып, ұзындықтарын біркелкі етіп аралап шығады...

Былқылдақ шеберлерінің арасында шаруасы шамалы, соған байланысты бос уақыты мол Өкен. Шаруасы шамалы болатыны “үй сүйегін жасап бер” деп Қырықбайға, “етік, мәсі, кебіс тігіп бер” деп Алтыбайға келіп-кетіп жататын көп адам мұнда жоқ. Қобыз бен домбыра жұртқа керек-ақ шығар. Алайда, кім оларды ертеден кешке дейін өміріне серік ете бергендей. Бұған ісі түсетіндер аса сирек. Соған байланысты Былқылдақ тұрғындарының ішінде тұрмысы ең жұпынысы да осы. Көбіне екі қолы алдына сыймай отыратын Өкен “ең құрғанда Микалайдан үй салуды үйренейінші” деп Матвейге еріп тауға шыққан. Бұл жолы Матвей тобы Малайдың бас жағына көлемденіп келді. Бүгін бұларға Надежда мен Қарлығаш та қосылған.

Ақбет тауының бауыр тұсынан бас алатын бұлақ суы қара топырақты алқапты жыра бұралаңдай ағып, сонау Сабындыкөлге барып құяды. Бұлақтың жағасы шырмауығы шатасқан, ит мұрыны өтпейтін тоғай қаракат, таңқурай, доланаға бай. Олай-бұлай өткен қазақтардың шетінен үзіп жегені болмаса, табиғаттың бұл ырысын теріп, дастарқандарын байыта түсуге жок. Өскен жерлерінде не үзіліп, не ағып, жер-анаға қайта сіңіп, уақыты келгенде қайта шешек атып, ұйысқан меніреу тоғай табиғаттың жөнімен “өліп”, қайта “тіріліп”, өз бетімен өсіп-өніп жататын. Жергілікті қазақтар бұл су

жолына Қатбас бұлақ, оның бойындағы нұр а Малай деп ат қойған екен. Жоғарғы бұтақтары тығыз қойындасып, жабағыдай ұйысып кеткен Малай тоғайына құстың ең кішкентайы шымшық та ұшып кіре алмайды. Ал бейне бір кіріп кеткені болса, ашық аспан аясына шығар тесік таба алмай, бөбектің алақанындай ғана қанаттарын сермеуге кеңістік іздеп шикылдап, бұтақтан бұтаққа өрең жетіп шоқақтап жүргендері. Бұл тоғай қамауында қалған құстың неше атасы жоқ мұнда. Бірінің тоқылдап, бірінің шикылдап, бірінің шақылдап, бірінің таңдай қағып, бірі шырылдап шыққан құс хоры адам жанын рақатқа бөлер еді.

Матвей ана жылы осы өңірге “қашқын казакшын” деп тұңғыш рет келгенде Малай тоғайынан аңғарған тағы бір байлық көзі ормекші торындай шырматылған шырмауықтың молдығы болды. Бала-шағасымен осылай қарай бет аларда әйеліне ашытқыны мол қылып ала жүруін айтуы тегін болмайтын. Шырмауықты қайнатып, суын бөшкеге құйып, оған ашытқы қосып, пәленбай күн бұқтырып қойса, талайдың есін шығарып, тәлтіректететін брага¹ болады да шығады. Міне, бұрынғы мұсылмандарды шоқындыруды осы браганы ішкізуден бастамақ. Оксана мен Надеждаға шырмауық жинатуы осыдан еді.

Малайдың бас жағына келгенде еркектер тасты адырға қарай беттеп, Надежда мен Қарлығаш тоғайға қарай бұрылған. Бұл екі қыз бірінің бейнесінде бірі тең тауып, бұрын ояңғаны ананың үйіне жетіп барып кесте тіксе де, Сабындықолға кір жуса да, тасқа шығып ән айтса да, орманнан жеміс-жидек терсе де бірге.

Матвей мен Петр талай ағашты құлатып, бұтағынан арылтып, жұп-жұмыр қылып төмен қарай ағызып болғанша, бұлар да шелектерін қарақат пен таңқурайға толтырып, алабұртып, қызара-бөртіп шығар еді Малайдан. Содан кейін Қатбас бұлақтың жағасына шай қайнатып, дорба-коржындарынан азықтарын шығарып, оған екі қыз Малай өнімін қосып, бай дастарқанды айнала отырар еді бәрі. Ауыр еңбектен кейін ашық аспан аясында, коленкелі көкте тамақтану қандай ғанибет. Осы дастарқан басында Өкен мен Матвейдің ауыздары әңгімеден құрғамай, шаншыла қонған екі қыз бірін-бірі ыммен түсініп отырып шай құйып берер еді. Тек жеңі түрілген ашық жағалы сары қойлекті, сары шашты Петр ғана не үлкендердің әңгімесіне, не қыздардың сықылықтаған күлкісіне қосылмай, сырт қалар еді. Осы отырысында мұның көзі бір-ақ жанға түседі. Ол — Қарлығаш. Петр Құлындыда тұрғанда қазақ қыздарын көп көрген. Әлде тым жас болғандығынан ба екен, оларға назар аударып көз тоқтатпаған. Ал, неліктен екені белгісіз, шешесіне тарт-

¹Қолдан жасалатын ішімдік.

қан сұңғақ бойлы, ұзын қос бұрымды, мойылдай қара көзді осы қызға онын жиі қарай бергісі келеді. Әрине, Қарлығаштың өңі Надеждадай ақ емес, алайда, оны қара торы деп те айта алмайсың. Осы уақытта екі қыздың бірі оң қолымен, бірі сол қолымен жер тірей отыра қалар ма? Өне Қарлығаш білегі Надежда білегінен сәл ғана қылаңдау. Саусақтары да сүйіріктей салалы, оймақтай ерні, шоштіған мұрны басқаға ұқсамайтын дөңгелек бетіне ерекше әр беріп тұрғандай. Дастарқан басында кімнің көзі кімге түспейді. Ал мына екеуінің көзі кездесіп қалған жерде құлақтарына дейін қызарып, үнсіз әбігерге түседі де қалады...

Орыс халқында түскі тамақтан кейін, жатып көз шырымын алу әдеті бар. Қарлығаш Петрды осы уақытта көруге бейіл. Көк шөпте аяқ-қолын керіп тастап, ұйықтап жатқан балаң-жігіттің келбетіне көңілі тоятын да, алайда, ұзақ қарап бөгелуге дәті шыдамай, көзін тайдырып, бұрылып жүре беретін...

Дастарқан басында отырған адам бесеу болатын. Дәл осы уақытта тау сілемінің осынау алақандай аясында алты адам бармыз-ау, Матвейше айтқанда, құдай тағаланың аспаны ашық, ауасы саф бүгінгі алтын күнінде тынған істеріне іштей риза болып, түскі дүмге аман-есен жеткендеріне қуанып отырған бұлар төңірегімізде тағы біреу жүр-ау деген ойдан мүлде аулақ болатын. Ол адам Тұрар еді.

Тұрар Вераны алып қашқаннан кейін Былқылдақтағы жатаққа бас сұға алмай қалған. Қыстауы төңірегінен алыстай алмаған жалғыз үйлерге, не болмаса, несіз далада түнеп, осы төңірекке тау соқпақтарымен келіп, атын қалтарысқа қаңтарып, Матвейдің жолын аңдып жүргеніне бес-алты күн болған. Мұның көңіліне тоқ бір көрініс — Матвейдің тауға күнде келетіні. Ол бірде баласымен, бірде Окенмен, кейде үшеуі бірге келеді де ағаш құлата бастайды. Ал тастаң-тасқа жеңіл жылжу үшін ықшам киінген, қынды пышағы өменде ілулі жүретін қайыс белбеуін бекем буынған Тұрардың ағаш құлатушыларды әрдайым сығалап жатқаны. Осылай аңду нәтижесінде ол мына топтың жұмыс тәсілін де біліп алды. Түске дейін кешегі құлатылған ағашты бұтағынан арылтып, аралайды да далаңқайға қарай ағызады. Түстен кейін тың ағаштарды құлатуға кіріседі. Тұрар бұл адамдардың іс-қимылына ұзақ қарап жатты. Өздері сөзге сараң. Дегенмен анда-санда болсын қағысып қалатын сөздері бұған да жетеді. Түске жақын Малай орманы жағынан бұларға екі қыз келіп қосылды. Тегі, қарақат не танқурай терген болу керек, шелектерін әрең көтеріп келді. Бесеуі көлеңкеге жайылған дастарқанға айнала отырып шай ішті де, аз-кем дем алғаннан соң Өкен түрегеліп, жаң-жағына қарап, “мен без іздеп келейінші” деп таудың

қайыңы көп жағына қарай бет алды. Шалқасынан түскен Петрде қимыл жоқ. Тегі, ұйықтап қалған болу керек. Надежда мен Қарлығаш дастарқанды жинап, шелектерін көтеріп қайта Малайға қарай бет алды. Ол екеуінің жатаққа қарай беттегенін Тұрар түсініп жатыр. Ал қойлекешен жүрген Матвей сыбанулы қолына балтасын алып қарағайларға қарай сұғына берді. Ол кешке дейін сұлатылатын ағаштарды белгілеуі керек. “Бұдан артық сәт болмайды” деген Тұрар да қозғалды орнынан. Ол көтеріңкілеу жерде жатқан болатын. Өзі мана өрмелеп шыққан тастан, енді шегіншектеп сырғи берді...

Матвей кез келген қарағайға белгі сала бермейді. Қисық өскендеріне қарамайды да. Түзу қарағайдың өзіне де әжептәуір уақыт тоқталып қарап тұрады. Бұған керегі түп жағы мен бас жағының жуандығы бірдей қарағай. Ал мұндайлардың кездесе қалуы неғайбіл. Қай ағаштың болсын түп жағынан бас жағы жіңішке болады. Сонда да ол бас жағының жуандығы түп жағының жуандығына жақындап қалады-ау, деген ағашты балтасын екі сілттеп белгілеп өтеді. Петр оянғаннан кейін Өкен екеуі осыларды аралап, сұлату керек. Бір қарағайға белгі салғаннан кейін Матвей келесіге ұмтылады. Бұл уақытта оның назарында ағаш таңдау әрекетінен басқа ештеңе де болмайды. Тау беткейіне өскен қарағайлардың бірінен кейін бірі шақырып тұрғандай, не болмаса, осынау беткейдің сонау бір түкпіріндегі магнит сияқты күш оны тарта түскендей ол жоғары қарай өрмелей береді, өрмелей береді. Өрмелеген сайын әлгі отырған жері төмендеп, далаңқай көлемі тарыла түскендей болып көрінеді. Осылай келе жатқан оның назарын, кенеттен шынғырып шыққан әйел даусы бөліп жіберді де, ол солай қарай жалт қарап, көзі үлкейе түсті. Малайдың бергі мұртынан жалғыз жүгіріп келе жатқан Қарлығашты киімінен танып, Надеждамен, не қылса да бір сорақы оқиғаның болғанын іші сезіп, төмен қарай ұмтылғанда аяғы андасанда жерге бір тиді. Осы кезде оның ой жүйесі ғажап жұмыс істеп келе жатқан еді. Тауда не көп тағы аң көп: сілеусін дей ме, аю дей ме, барыс дей ме, қасқыр дей ме, солардың біріне жем болмасын сорлы қыз!

Петр де оянып, атып тұрды. Ана жактан Өкен де жетті жүгіріп. Матвей де жетті. Қарлығаш әуелі аузынан сөзі шықпай, алқына дем алып бөгелді де, әлден соң үзік-үзік үн шығарды:

— Алып кетті... Алып кетті!

— Кімді кім алып кетті? — деп тәнді Өкен қызына.

— Тұрар... Надияны...

Оқиға сыры бәріне де белгілі болды. Петр қолына балтасын ала сала Қарлығаш келген жолмен жүгіріп жөнелді. Матвей тұрған жеріне шарт етіп отыра қалып, қос қолымен шеңгелдеп ұстап алған басын күйзеле шайқады. — Бір емес... Құртты-ау мені, құртты-ау!

Әлденеден коршісі алдына өзін кінәлі сезінген Өкен, көзін сонау таудың басынан тайдырмастан жансыз адамдай үнсіз тұрған. Осы кезде демігі басылып, өзіне-өзі келген Қарлығаш оқиғаның қалай болғанын әкесіне айтып жатыр еді.

— Екеуіміз осылай қатар келе жаттық. Төңірек тып-тыныш сияқты еді, кенет соңымыздан ат тұяғының дүбірі естіліп, сырт айналып бұрыла бергенімізше біреу құйындата кеп, осылай иіліп, Надианы алдына оңгеріп алды да, Малайға сүнгіп, жок болды. Шыңғырып Надиа кетті, шыңғырып мен қалдым. Ауыз-мұрнын байлап алған екен. Сонда да Тұрар ағамды таныдым.

Кенет Матвей отырған орнынан дүркірей түрегелді де, Малай мүйісін тасаланып кеткен Петр соңынан ұмтылды.

— Құртты мені, оңбаған, құртты!

Өкен мен Қарлығаш да одан қалмауға тырысты. Бұлар да тоғай мүйісін айнала бергенде анадай жерде жалғыз тұрған Петрды көрді. “Оқиға осы жерде болды” дегендей сокпақ төңірегінде төңкерілген екі шелек пен қаракат шашылып жатты. Әлден соң есін жиған Матвей ешкімге қарамастан:

— Ол алысқа кеткендей болған жок. Өкен, Петр, ауылға жетіндер! Атқа қонсын! Қырғышы, Үшсала жағын түгел шолындар! — деп, қолынан балтасын түсірмеген қалпы өзі адымдай басып Малайға қарай беттеп кетті де Петр, Өкен, Қарлығаш үшеуі Былқылдаққа қарай өкпелері ұша жүгіре жөнелді...

* * *

Үш-төрт күн сыртта болған Шорман ауылына келіп, отауына бас сұға бергенде Топай:

— Би атамның адамы екі рет келіп кетті. Өзіңізді іздеп жүрген көрінеді,— деп қарсы алды.

Уақыт түс шамасы болып қалған. Шорман жігіттеріне үйінен қымыз берді де атқа қайта қонды. Шон жайлауы Шорман жайлауынан асықпай жүргенде түнде жетіп қалатындай жерде. Егер төбе би бір адамды екі рет жіберген болса, онда қауырт шаруаның бары рас. Ендеше, ол кісі жатып қалмай жету керек. Шормандар аттарын қатты жүріске салумен болды. Бала бидің тепеңкөгі желгіш мал болушы еді. Басқалардың аттары оның жанында шауып отырды десе де болғандай.

Олар Шоң ауылына қас қарая жетті. Төбе би жатар алдындағы тамағын ішіп отыр екен. Атқосшылары ауылдың басқа үйлеріне тарап, Шорман Шоң дастарқанының басынан орын алды.

— Бір жерде шаруамен жүрдің бе, Шорман? — деді Шоң амандық сұрасқаннан кейін.

— Бір ауылдың ұзатылған қызы қайтып келіп, құдандалы ел арасында дау-дамай орын алып...— Шорман ел ішінде үнемі болып жататын жаттанды оқиғаның қызығы болмас деп, осы хабарымен тұжырымдап, тоқтамақ еді, алайда, Шоң тыңдайтын ықыласын байқатқаннан кейін өңгімесін жалғай берді.

Шоңның тыңдау бейілі бары рас еді. Аға биге, мұндай оқиғаның талайын көрсе де, бала бидің қандай билік айтқанын есту қызық еді.

Аталмыш ауылдың бір кісісінің былтыр жайлауда ұзатылған қызы биыл жөргектегі баласын көтеріп үйіне қайтып келіпті. Соңынан қуып келгендерге келіншек: “Енді оң жағымда осылай отырып, өлсем де көрмегенім сендер болсын” деп, үзілді-кесілді жауап беріпті. Әкесі де қызының бетін ұстаныпты. Содан кейін қыздың ұзатылған жері “қалың малды қайтар!” деген көрінеді. Қыздың әкесі бас шайқап, қасарысып отырып алыпты. Осы дауды шешуге Шорман араласады. Әуелі ол қыздың ауылына келеді. Ауыл оны оңаша үйге түсіріп, уыз еміп өскен жабағы сойып, құрақ ұшып қарсы алады. Алайда, ол бұл ауылға аялдамай, қыз ұзатылған ауылға ат басын бұрады. Олар да биді жатып — жастық, тұрып — төсек боп, жалпылдап қарсы алады. Шорман бұл ауылда да қалмайтын сыңай аңғартады. Сілегінің күншығысында отырған бұл екі ауылдың арасында тағы да үш ауыл бар екен. Соның нақ ортасындағысына кісі жіберіп, дауды сонда қарайтын болады. Бала бидің бұл бетіне түсінген орта ауыл ақсақалдары үй тігіп, қонақасы әзірлеп, дайындыққа кіріседі.

Шорман қыздың төркіні мен ұзатылған жерінен жағдайды долбар қалпында біліп алған. Жалғанда кешегі ауызжаласқан құдандалы елдер арасындағы жанжалды шешуден киын іс жоқ. Әр жақ қарсы жакты айыптай сөйлегенде екеуінің де сөзінде жан бардай болып көрінер еді. Егер қыз төркінінің талап-тілегі басып, оның үстіне дауды сол ауылда отырып шешсең, бұл — іс басындырған болып саналмайды.— Қыздың ұзатылған жағы “биіміз ананың күртмайына сатылды!” деп шалқасынан түсуі мүмкін. Егер мәселені қыз ұзатылған ауылға барып шешсең, оған қарсы жактын риза болмайтыны тағы бар. Сондықтан да Шорман мәселені орта — бейтарап ауылда отырып шешуге бейіл болып еді. Жанжалдасушы ауылдар арасына жүріп-тұратын адамдарды да орта ауылдан тағайындаған.

Шорман әуелі қызды алдырды. Басына байлаған орамалы астынан шашы бей-берекет шыққан, ұрты солыққы, үлкен де шүңірек көзді, ерні кезерген, бүктесіндері қырқылған жеңсіз қамзол ішіндегі көйлегі талай жерінен түйілген, қолдың иының буындары мен білеуленген көк тамырлары көзге ерекше ататын, аяқ-қолын баурына алғанына көп болмаған келіншек жөргектегі баласын көтере келді.

— Күйеуіңізге ризалығыңызбен барып па едіңіз? — деді Шорман. Келіншек төмен қарап бөгеліп қалды. Оның бетінен жоргекке бөлініп түскен қос тамшыны байқап қалған Шорман: “Не бұл ашадда долының өзі, не болмаса, барған жерінде көрген қорлығы сүйегінен өткен жан” деп ойлады. Келіншек үні аз-кемнен соң шықты.

— Қай қазақ қызынан ризалық сұрапты!

Әлде осы сөзде бейне бір сиқыр болды ма, немене, енді біразға дейін Шорманның үні шыға қоймады. Дегенмен, әлден соң өзін өзі зорлағандай болып бұл да үн катқан:

— Күйеуіңіз қандай адам?

— Оған қояр жалғыз айыбым — тым жуас. Тіпті ез!

— Қай шамадағы адам?

— Өзім қатарлас.

Яғни күйеуіне жас жағынан емес, мінез жағынан тағатын айыбы бар.

— Мені танысыз ба?

— Танимын.

— Ал менің алдыма киіп келетін басқа киіміңіз болмады ма?

— Болды... Әкем би алдына “ұзатылған жерінде киіп жүрген киіміңмен бар” деген соң...

— Ол жактан неге кеттіңіз?

— Атам мен екі енем бар. Тамақ ішіп, ұйықтай бергеннен басқа бітірерлері жоқ. Үстеріндегі киімдерін де жумайды. Жалпы, тамақ пісіру, мал сауу, кір жуу, тезек теру, күл шығару, үй жинау бәрі менің мойнымда болды.

— Өздерінде қыз бар ма екен?

— Күйеуімнен үлкен қыз бар екен. Ол мен барып түскенше ұзатылып кетіпті.

— Ата-еңеңізден көрген жәбіріңіз болды ма?

— Ондайлары болған жоқ. Бірақ күндіз ұйқыларын қандырып алады да, түні бойы маған ызындап сөйлей береді. Күні бойы аяғыммен тік тұрып жүгіргенім естерінде жоқ. Енді олардың көзі ұйқыға барғанша мен сорлыда тағы тыным жоқ. Басым жастыққа тиер-тиместе қайта тұрып, мал сауып, өріске айдаймын. Содан күні бойы тағы салп-салп. Күндерім осылай өтіп жатты.

— Оң жағыңда отырғаныңда осындай жүдеу ме едің?

— Қазіргідей арық болсам маған келіп құда түсе ме?

“Рас-ау!” деп қалды Шорман іштей.

— Ертерек неге кетіп қалмадың?

— Аяғым ауырлады. Бала туған соң шаруаны өздері қолдарына алар деп ойладым. Алайда, бұл үмітім ақталмады... Сонан соң төркіміме қайттым.

Шорман келіншектің төркіні жағынан екі-үш адам алдырып, мынаның үстіндегі киімін көрсетті. “Иә, туған үйінің оң жағында отырғанда-ақ бұл осы көйлек, осы қамзолмен жүретін” деді олар. Содан кейін ол келіншектің ата-енелері мен күйеуін шақыртты. Түстен кейін Шорман алдында бірінен-бірі семіз төрт адам отырды. Әсіресе, ененің бірі семіздіктен жарыла жаздап, ыңқ-ыңқ етеді. Ал күйеудің көзі майдан әне-міне жұмылып қалатындай, ортасында қарашығы баяу ғана жылжыған сызыққа айналыпты.

— Келіндеріңізден неге айырылып қалдыңыздар?

— Біз айырылайық деген жоқ едік. Өзі... — деді бейберекет өскен сақал-мұрты аузын жауып кеткен атасы.

— Неге кетті деп ойлайсыз?

— Е, тойғанда адам не істемейді! — деп қалды екі ененің бірі. Бұл екеуінің қайсысы мына ақсақалдың бәйбішесі, қайсысы тоқалы екені белгісіз еді — семіздіктен екеуінің де беті әжімсіз жып-жылтыр — қайсынан қайсының үлкен-кішілігін айырып алғысыз.

— Осының қолын қаққан ешкім жоқ, — деді екінші ене.

— Сонда келіндеріңіз үйде не істеді?

Ақсақал келіншектің манағы айтқан шаруаларын түгел санап берді.

— Нәресте дүниеге келгеннен кейін ше?

— Онда да сол шаруа.

— Баланы емізіп, күтуге қолын босатпадыңыздар ма?

— Енді, — деді шалмен қатар отырған ене, — келін болған соң шаруа істемеуші ме еді.

Шорман күйеуге бұрылды.

— Танертең малды өріске кім айдаушы еді?

Күйеу төмен қарап, астындағы сырмақты шұқылады да:

— Қатыным, — деді.

— Сен неге айдамадың?

— Енді... Адамның қатыны болған соң...

Көзі көп нәрсеге жеткендей болған Шорман келесі күні екі жақтың да үлкендерін алдырып, билігін айтты.

— Келіншек ұзатылған жеріне қайтып бармауға ықтиярлы. Жасауы өзіне қайтарылсын. Әумин! — Шорман бетін сипады.

Келіншектің атасы қозғалып қалды.

— Қалыңға төленген мал ше?

— Ол қайтпайды!

— Неге?

— Бір жылдан астам уақыт келінді күңдей ұстағансыз. Оның тынымсыз еңбегін сіз немен қайтарасыз.

— Енді, келін болған соң... — Бұрынғы ата осы үйдің керегесі мен босағасынан көмек сұрағандай семіз алақандарын жайып, жан-

жағына қарады.— Өзі істі біздің үйде отырып та карамадың-ау, бала би.

— Ауылыңызға менің адамдарым ере барады. Келінііздің жасауларын содан беріп жіберіңіз.

Билік осылай айтылды. Келіншектің әкесі алғысын жаудырып, риза болып, атасы өзінен-өзі бұрқырап, күніреніп шықты.

...Содан осы мана ауылға келсем, сіздің адамыңыз келіп-кетті дейді. Бел шешпестен қайта атқа қондық,— деп бітірді Шорман әңгімесін.

Шоң Шорман билігіне іштей риза болып қалды. Алайда, онысын естіртіп айтпай, Шорманға шабарман жіберу себебіне қошті.

Бөкей: “Тұздағы Тортұлы адамдарын қуып шығамыз” деп жігіттер сайлап жатқан көрінеді. Осыған байланысты Шоң Шорманды Қалқаманға жұмсап, істің насырға шаппай тыну жағын қарастыруын айтты.

— Қанша адаммен келмек екен? — деп сұрады Шорман.

— Ұзынкұлақ қырық — елу дегенді жеткізді ғой,— деді Шоң. Ұзынкұлақтың хабарына сенетін Шорман бұл жөнінде қайтып сұрау қоймай, өзінің тілегін алға салды.

— Ана қашқын орысты маған қосыңыз, би аға.

Шорманның да ойсыз қадам жасамайтынын білетін Шоң, сөзсіз келісіп, келесі күні таңсәріде бұлар қайта атқа коньш, Қалқаманды бетке ұстап шу десті.

Суыт жүріп отырған бұлар көл басына келесі күні тұзшылардың кешкі тамағын пісірген оттары сөне бастаған шақта жетті. Аттарын ақ терге малшытып келулерінде Шорманның “ойранның үстінен шығып қалмаса игі едік” деген асығыстығы болып еді. Әйтеуір тыныштық екен. Бөкей адамдары бүгін келмесе, ертең не бүрсікүндері жетіп қалулары мүмкін.

Шорман топшылаумен уақыт өткізгісі келмей, тұзшылардан жан-жаққа шолғыншылар аттандырды да өздері тамаққа отырды. Шолғыншыларға төңіректегі бір көш жердей аумақты шолып қайту тапсырылған. Олардың басы түн ортасынан ауа қайтып келе бастады. Оңтүстік жақтағы Алкамерген көлі бағытына аттандырылғандар, Бөкей жігіттерін көріпті. Матаулы тұрған аттарының саны елу шақты болып қалады екен.

Олардың келесі күні сәскеде атой сап келіп қалатын дұшпандар екенінде Шорманның күмөны болмады. Ендеше, лайықты түрде қарсы алуға дайындалу керек. Тұз басында Тортұлы билерінен ешкім жоқ екен. Шорман осында екенін ести сала мана бұған Жанақ келген. Соңында төрт-бес адамы бар. Амандық біліскеннен кейін ол Шорманға адамдарын таныстырған: “Мынау от басар сиқыршы, мынау тау соғар балуан, мынау мал, күс үндерін салғыш, мынау әнші”.

— Тұзшылардың көңілін көтеріп жүрміз,— деді. Содан кейін Шорман Жанаққа өз сапарының сырын айтты да көл жағасына неше үй тігілгенін сұрады.

— Отыз шакты болар,— деді Жанақ.

— Дереву үйлерді жығып, кереге, бақандарын мен барып тұратын жерге жеткізсін,— деген Шорман қараңғыда жігіттерін алып, оңтүстікке қарай жүріп кетті.

Тұз басы түн ішінде дүрбелеңге кірісті. Күнкіл, айқай-шу, боктаумен үйлер жығылып, кереге бақандары далаға тасылып, ендігі шырт ұйқыда жатуға тиісті жұрт әбігерге түсті. Біреулер Шорманға таяп келіп:

— Осыншама тұз неме керек? Енді Шоң мен Шорман бізге ет орнына тұз жегізбесе игі еді,— деп зікірлей беріп еді, Шорман оны бас демей, көз демей қамшысымен тартып жіберді.

— Ауыз ашқандарыңның сыбағаларың осы болады.

Кереге мен бақан көп жиналды. Содан кейін Шорман оларды қалың қауға жаздырып, араларын арқанмен байлатты. Пәленбай үйдің керегесі созылғанда, жүз биенің құлынын байлайтын желідей жерді алып жатып еді. Соған соң оның әр тұсына апарып бақан тастатты.

— Ертең Бөкей жігіттері келе қалған уақытта менің белгіммен бақандарды тіреп, керегені көтере қоясыңдар! — деген Шорман әр бақанға екі-үш кісіден тағайындап қойды.

Бұл түні тұз басы ұйқы көрмеді.

Таң сібірлеп атып, аспанның күншығыс жағы құланиектеніп келе жатқан шакта Шорман төңірегінен кетпей жүрген Ломовқа бұрылды.

— Сен анау жерге шоптің арасына барып жат та менен көз алма. Мен бөркімді былғағанда жаныма келесің. “Басқаларың қайда?” деп сұраймын мен. Сен “Керекуден жаяу жеттік. Қалжырап, ұйықтап жатыр” дейсің.

— Оларды төрелер басқарып келуі мүмкін. Мені танып қалмаса,— деді Ломов.

— Сен қазақтарды түстеп айыра аласың ба? — деді Шорман. Ломов басын шайқады.

— Бір ұлт адамына екінші ұлт адамын түстеп танып алу үшін арасында жылдап өмір сүру керек.

— Араларыңызға алғаш тап болғанымда маған бәріңіз де бір болып көрінгенсіздер.

— Міне, міне,— деді Шорман.— Біз үшін де сары орыстың бәрі орыс.— Сен Бөкейді Жаманқалаға шақыруға барғанда мұртың бар ма еді?

— Шоң мырза маған “ханға жұтынып жет” дегеннен кейін ол жолы сакал-мұртымды қырып тастағанмын.

— Ал қазір мұртың бар. Танымайды олар сені.

— Ендеше маған ақ койлекті бес-алты сары қазақ тауып беріңіз. Сіз мені шақырғанда, олар шөп арасынан көрініп, қозғалып жүретін болады.

— Дұрыс! — деді Жанақ. — Мұның да ойлағаны бар шығар.

Шорман сары қазақтарды іріктеп беруді Жанаққа тапсырып, Ломов екеуі тұзшыларды аралап кетті.

Шорман кателеспегі. Бөкей адамдары келесі күні, сәске түсте көкжиектен көлемді қара-кұра болып көрінді. Тұз басындағылар түнде жайып тастаған кереге-бөгеттің орта тұсына жиналды.

Бұл жерде кісі көрінбесе, аналардың бөгетке келіп тірелмеулері мүмкін.

Тұзшылар Шорман төңірегіне түгел жиналды. Қолдарында — күрек, қайла. Қара дүбір уақыт өткен сайын жақындап, жақындаған сайын көлемденіп көрінеді. Олардың ат басын мына тұрғандарға тура тіреп келе жатқандары байқалды. Жақындай бергенде салт аттылар қанатын жая түсіп, сойыл, шокпарларын басынан асыра шайқап, бейберекет айқайға басып, аттарын қосылте шауып келген беттерімен, шөп арасында жатқан керегеге қақтығып, төрт-бесуі демде жерге ұшып-ұшып түсті. Оларды құлаған жерлерінен тұрғызбай басқан тұзшылар былай сүйреп апарып, жәукемдеп, түйгіштеп жатты. Қаһарлы аттылар тоқтап қалды.

Осы сапарға аттанғанда, топтың алдында желіп отырған Жәңгір тұз басынан шоғыр көріп, жігіттерін айқайымен еліктіріп, өзі біртіндеп артта қала берген. Қолының бөгеліп қалу себебіне ә дегенде түсінбеген ол: “Неге тұрсыңдар!” деп әркімді қамшысымен бір шықыртып, алға шықты да ат басын тартып, енді тұзшыларға айқай салды:

— Ханның жарлығы — тараңдар!

— Көріп едік, сенің ханыңды!

Жәңгір тұзшылар қатарынан Шорманды танып тағы айқай салды:

— Мынауың не, мынауың? — Ол аяғының астында жатқан керегелерді көрсетті.

— Енді, төрені қарсы алмаймыз ба?

— Әкет жолымнан!

— Ей, — деді Шорман өз адамдарына. — Естідіңдер ме? Келіңдер, төренің әмірін орындайық. Ал көтеріңдер!

Шорман адамдары бақандардың айыр басымен әр тұсынан іліп алған керегені сұлап жатқан ұзына бойымен түгел көтеріп, екі басын аттылардың сыртын ала қосып жібергенде, Жәңгір жігіттері пәленбай қанатты кереге қоршаудың ішінде қалды. Ал тұзшылар бақандардың қазық басын жерге тіреп, тырп еткізбей басып тұр.

Адуындана жеткен аттылар аядай жерге қамалып, айналды да қалды. Жәңгірдің әмірімен жігіттер енді сойыл, шоқпарларымен керегелерді ұрғылай бастады. Тұтас талдан өріліп, су сіңіп, күн өтіп шындана түскен керегелердің бірер бастары сынғанымен, оны сөге қиратып, бұзып өту мүмкін емес еді. Тұзшылар батыл қимыл көрсетіп, ұмтылғандардың кеуделеріне бақан тіреп, әрі қарай итеріп тастайды, не болмаса, сілтей берген сойылын қағып тастайды.

— Ал енді не шараң бар? — деді Шорман Жәңгірге.

— Менің алған бетімнен қайтпайтынымды білесің ғой, — деді Жәңгір.

— Ондай мінез жалғыз сенде ғана ма екен. Шорман бетінен қайтыпты дегенді естідің бе, төрем? — деп Жанақ алға шықты.

— Ей, Жәңгір, — деді Шорман. — Орыс мылтығының қаһарын көрмейін десең, жөніңді тап.

— Қане, бір орысты көрсетші, — деді атын тебіне керегені омыраулай түскен Жәңгір.

Шорман жұрттан ерек шықты да бөркін көтеріп, былғап тұрып өзіне-өзі, алайда, Жәңгіре естірте:

— Мыналар ұйықтап қалған ба? — деді.

Дегенмен анадай жердегі қау арасынан көтерілген жалғыз адам, осылай қарай беттеп келе жатты. Кереге қоршауындағылар жым болды. Бәрі де көздерімен асықпай келе жатқан жалғыз жаяуды жеп барады. Жақындай бергенде оның қолындағы мылтығы да айқын көрінді. Ал үстінде — Жәңгір көріп жүрген казак-орыс әскерінің киімі. Одан гөрі жақындай бергенде сары өңі мен шүңірек көзі, терісі оңдес мұрты да аңғарылды.

— Қалғандарың қайда? — деді Шорман Ломовка.

— Ұйықтап жатыр. Сонау Коряковтан бір түнде жету оңай ма? Шаршады бәрі.

Осы уақытта мына орыс көтеріліп келген жақтан үш-төрт адам және көрініп қалған еді. Үстерінде ақ көйлек, бастары сары: Әрине орыстар!

— Жәңгір төре, саған сәлем беремін деп келіпті, — деді Шорман Ломовқа кекесін дауыспен.

Тұрған жерінен жақындай қоймай бас иген Ломов:

— Ей, төре, — деді, — Коряков приставы Шоң бимен келісім жасасқан. Сол келісім бойынша Шоң адамдары көлден тұзды өздері шығарып, Ертіс жағасына жеткізіп беру керек. Сендер бұл арасын ескермей келіп тұрған сияқтысыздар. Қайтыңдар!

— Ей, — деді Жәңгір. — Сен былтыр біздің өкейді алдап қақпаңға түсірген орыс емеспісің-ей? Шоң жань біреуі жүр деуші еді.

— Әкей деп тұрғаның кім?

— Осынау даланың ханы — Бөкей.

— Оныңды мен білмеймін.

— Ана орыс та қазақша жақсы сөйлейтін.

— Бәріміз де қазақша жақсы сөйлейміз. Көрші халықтың тілін неге білмеске. Аман-сауларыңда кетіндер! Әйтпесе... Мен мылтық атсам, ана жактағылар түгел оянады да іс насырға шабады,— деген Ломов мылтығын көтере берді.

Қоршаудағылардың аттары кенеттен тыпырлап қалды, алайда, адамдарынан ләм-мим дегені болған жоқ. Осы кезде Ломовка жақындаған Жанак, ананың мылтығының ұңғысын төмендете берді.

— Оқ зая кетпесін, төренің өзін көздеп ат.

— Аш, қоршауыңды! — деді атын шегіндіріп, жігіттерін тасалана берген Жәңгір Шорманға.

— Кетемін дегендерді ұстамаймыз,— деген Шорманның иек қағысымен құрсаудың ана бастарын айқара ашып жіберді. Аттылар көзі ашылған тасбұлақ суындай құрсаудан атып-атып шықты да келген жақтарына қарай бейберекет шаба жөнелді.

— Бізді де босатыңдар! — деді қолға түсіп қалған бес жігіт.

— Осыларды тұзға салып, бойларындағы тұзын сығып алсақ қайтеді,— деді Жанак Шорманға.— Керегеге алдымен қақтыққандар, яғни бізге алдымен келіп тиіспек болғандар ғой бұлар.

— Жанак аға, бұлар қанша тұз шығарып, бізді қарық қылар дейсіз. Қоя берейік. Жеген дүрелері де жетер.

— Барыңдар! — деді Жанак.

Бесеу атты серіктері соңынан жаяу кетті. Бұл уақытта Жәңгір бастаған топтың көлемі, алыстаған сайын кішірейіп, уақыт өткен сайын қаралары өшіп бара жатқан. Олардың соңынан көз алмай тұрған тұзшылар кенеттен, қаркылдап күліп жіберді. Пәленбай еркектің қосыла шыққан күлкісі жазық далаға тарап, ашық аспанды кернеп кеткендей еді.

Ломов Шорманды арқасынан қақты.

— Молодец, бала би!

Шорман тұзшыларға бұрылды.

— Керегелеріңді бөліп алыңдар! Үйлеріңді тігіңдер! Шаруаларыңа кірісіңдер!

Көл басы қайта қозғалысқа кірісті.

* * *

Сәлімнің ой өрісін білген басқа адам болса, “ей, аранда жүрген жалғыз Арсланбектің көзін құрта алмаған ынжықты Төртұлының төбе биін өлтіруге қалай жұмсап жүрсің?” деп айыптар ма еді, қайтер еді. Алайда, ондай адамның жоғы белгілі және Сәлім де ойсыз емес. Біріншіден, ол дұшпандарын өмірден аластату үшін әрқайсысына

бір-бірден қолды-аяктан ұстай алмайды. Мұндайлардың саны көбейіп кетсе, түпкі мақсаттың жария алып кетері де сөзсіз. Онда Омар хан тапсырмасының іске асу-аспауы екіталай. Екіншіден, Бижан төрелерден қиянат көрген адам. Жылап барса, Шон оны баурына тартады. Үшіншіден, Бижанның айтқанды іске асырмауға лажы болмайды: әке-шеше, бала-шағасы Сәлім қолында. Олардың қауіпсіз өмір сүруі өз ісіне байланысты екенін Бижан біледі. Сондықтан да ана тапсырманы орындамай қоймайды. Егер ол істі тындырып келсе, Сәлім оны одан былай осындай істерді атқарып тұратын жендетіне айналдырады. Оның Арсланбектің көзін құрта алмауы бұрын мұндаймен айналыспауынан. Ал айналысуды Шонды өлтіруден бастаса, ол үшін арғы тапсырмалар әдеттегі машығына айналып, шімірікпестен бара берері сөзсіз.

Сәлімді жұрт әр түрлі себептермен жиі шақыратын. Бөкейдің мәжілістерінде де болып тұрады. Ойына алған әрқилы қамқарекетімен жолда да болады. Ал үйінде отырған шағында айналдыратыны Бижан. Оны шақырып алып, әлдеқалай кездесе қалғанда көзімен атып, тоң-торыс бұрылып, ызбарлана қарап, ризалығы жоғын аңғартып жүргені. Бүгін, міне, тоқалы ертеңгілік шайдың дастарқанын жиысымен, ол малайын тағы да шақырып алып, ызыңдаумен отыр.

— Сен әлі мында жүр ме едің?

Бижан үндемей төмен қарады. Сәлім мұны үйіне паналатқан алғашқы күндері “әй” десе босағадан табыла кететін көз қарасы өткір, жүріс-тұрысы ширақ жан болып көрініп еді. Көбіне, “Іздеп қалар ма екен” деп Сәлім үйі жағына өзі құлақ түріп жүретін. Сойткен Бижан соңғы уақытта мүлде өзгерген. Сәлімнің көзіне түспеуге, ол іздеп қалғанда табыла қоймауға тырысып, табылса да алты қанат үйге беттегісі келмей, бірдеңе кеудесінен кері итеріп, бірдеңе желкесінен түйгіштеп зорлағандай, ілгері басқан аяғы кері кетіп, алға амалсыздан жылжушы еді. Әйтеуір, осы үйдің табалдырығын аттауға жүрегі дауаламайтын халге жеткен. Жан дүниесіндегі бұл құбылысты ол әкешесі мен келіншегіне білдірмеуге тырысты. Жәңгір сияқты сондарына түсіп алған ажалдан “үзілді-кесілді құтылдық” деп құдайдан Сәлімнің саулығын, оған ұзақ өмір тілеп, олар жүр. Жарайды, олар солай жүре берсін! Сорлылардың да қабағы бір мезгіл ашылуы керек қой! Сол мезгіл қожаның малымен өріп, күлімен шығып, суымен кірген осы шақ шығар. Жүрсін! Жан азабын өзім-ақ тартайын!

Бижан “кожекең шақырады” деген хабарды төбесіне жай түскендей қабылдап, көңіл зілін әрең көтергендей баяу түрегеліп, еркінен тыс күштің әсерімен ақ орданың табалдырығын аттап, босағаға жүресінен отыра кетті. Сол сәтінде Сәлім сыры екеуіне ғана белгілі сұрақ қойды.

— Қисынын таба алмай жүрмін, кожеке,— деді Бижан әлден соң өзін-өзі зорлағандай үн қатып.

— Менің анадағы айтқанымнан артық қисын болмайды. Өзің сол ақылымды ұмытып қалғаннан саумысың? Қайталайын ба, жоқ па?

— Жо-жок, кожеке, есімде.

— Баяғыда тындырып келгенде ендігі жағаң жайлауда жүретін адамсың...

— Бала-шағамды ала кетейін бе?

— Жок, өзің ғана барасың. Ал бала-шағаң мен әке-шешенің хал-күйі сенің іс тындырып келуіңе байланысты болады.

Бижан түсінді. “Егер істі тындыра алмасаң, әке-шешенің мен бала-шағаңды Жәңгір қолына тапсырамын” дегені ғой.

— Туыскандарыңды ойлама. Мен барда олар, әлхамдиалла, шүкіршілікте болады. Ал ана Арсланбек ноғайдың жайын содан кейін сөз қылармыз. Яғни кәлір қауымына кеткен мүсылмандарды жаза-лауды бір алланың өзі саған жүктеп отыр. Құдай сауабы — пендесіне ырызық. Құдай тағала ырызығын төбене тегін тастай бермейді. Мехнатты жол шегіп, қызмет көрсетсең ғана алла назарына ілігесің. Сол назар сенің соңыңда. Қыдырғалайссөлам серігің болсын. Ал осы аптада жоғалмасаң, онда екеуіміздің сөзіміз қысқа болады. Менің есігімде жүргісі келетін қазақ баласы аз емес. Жоғал!

Үйден сүйрегіліп шыққан Бижанға Бөкейдің бір төлеңгіті кездесе кетті.

— Қожекең үйде ме ей?

Бижан бас изеді де өз үйіне қарай бет алды...

Бөкей осы уақытқа дейін “Төртұлы іргесін бізден аулақ салып, теріс қарап кетті” деген ғана оймен отыра беріпті-ау. Оны бері қарату төңірегінде ол не істепті? Түк те істемеген! Ал осы мәселеде нендей іске жөн беру керек еді? Ханның елден жинайтын алым-салығы бар. Егер, не Шорман, не Байтемір, не Айтқары қол астындағы халқынан “хан мәзірі” деп мал алса, оны көрген Төртұлының баска рулары да ханның барлығын өз беттерімен естеріне алмас па еді? Ел ханға алым-салығын төлеп тұрады дегенше, қолтығына келіп кіре берді де де қой! Сонда мұның малды алдымен қайсысынан алғаны жөн? Шорманнан ба? Кеше ғана ол Жәңгір қолына тосқауыл қойып, тұзды көлді қорғап қалыпты. Сөйткен Шорман мал бере қояр ма? Айтпақшы, өзінің де Шорманға істеген жақсылығы бар еді-ау. Сакабайдың малын сұрап келгенде бұл қолына ұстата берген жоқ па? Сонымен бірге Бөкей Шорманның елі алдындағы құзырын көтере түсті. “Хан Сакабайдың малын қайтарып беріпті” деген сөз

тараған елге Шорман “хан мәзірін өтейі” десе, қайсысы қасарыса қалғандай. Ал Шорманнан мәзір алудың тағы бір ұтымды жағы, ол Төртұлыда Шоңнан кейінгі елеулі би. “Шорман малын беріп жатыр екен” деп, басқаларының да ханға көңілінің бұрылуы мүмкін. Сөйте-сөйте Шоң жалғыз қалады. Тіпті бұл қадамның Төртұлы билерінің арасына іріткі салуы да ықтимал. Ыдырау осыдан басталса, Шоңнан теріс қарап кеткен билер қайда бармақ? Әрине, Бөкейге ғана келеді.

Осының төңірегінде ақыл қосуға балалары Шыңғыс пен Сұлтанғазы және Сәлімді шақыртып еді. Олардың басы қосылған жерде Бөкей ойын алдарына салды.

— Осы Шорман ханға теріс қарайды деп ойламаймың, — деді Шыңғыс. — Ана жылы әкейді хан сайлау жөнінде жандарал билерден сөз сұрағанда, сүйіндікте алдымен таңбасын салған Шорман емес пе еді?

— Оны бұзып жүрген Шоң. Онда да сары сайтан оны теріс қаратып әкетіп еді ғой, — деді Сұлтанғазы.

— Қазанқапты да естен шығармау керек, — деді Шыңғыс.

— Ол оу баста бұзылып кеткен, — деді Сәлім.

— Қазанқапты аузыма алуымда мынадай себеп бар, — деді Шыңғыс. — Қожекеңнің оны “бұзылып кеткен” деуі, оның орыстармен ауыз жаласқанынан тууы мүмкін. Жаксы. Солай болсын! Енді қарасаңыз, ол ауыз жаласып жүрген орыс жағы әкейді хан көтерген ғой. Екеуінің сүйеніші ортақ. Ендеше, мүдделері де ортақ. Меніңше салмақты алдымен Қазанқапқа салған жөн.

— Ол тым Шоңшыл! — деді тағы да Сәлім. — Екеуінің де күдай мен пайғамбарда ісі жоқ. Олар, осынысы үшін әлі-ақ зауал табады.

— Дегенмен, әуелі біреуінен бастау керек, — деді Бөкей.

— Осы, Шыңғыстың пікірі дұрыс, — деді Сұлтанғазы.

— Мен мал алуды Шорманнан бастасам ба деп отырмың, — деді Бөкей.

— Осы істі кімнен бастауды менен неге сұрамайсыңдар? — деген Сәлім алға қарай үмсына түсті. Төрелер оған үміттенге қарады. — Торайғырдан бастау керек!

— Ойбай-ау, ол Шоңның інісі ғой!

— “Бірге туу бар, бірге өлу жоқ” демей ме мына кара қазақ. Торайғыр ағасының ханды “сыйламау жөніндегі ойына қарсы адам, — деген Сәлім Бөкейге бет бұрды. — Былтыр сіз Ертістің ар жағынан хандық мөріңізді алып қайтып, ел жақсысын жиганыңыз-да Баянаула өңірінен кім келді? Торайғыр келді. Шоң бұзық жайлауыңызды басып алып, соғыс салғанда, Нұра бойынан жігіттерін кім алып кетті? Торайғыр алып кетті. Төртұлы атанып жүрген билердің ішіндегі мұсылманы да алғыз Торайғыр. — Сәлім “менің сөзіме кім қалай қарайды екен?” дегендей отырғандарды

көзімен шолып өтті де, сөзін жалғай берді.— Мәзір мәселесі екеуіміздің арамызда сөз болған. Енді оған төрелердің бірі барып, осы мәселені есіне салу керек. Шонның інісінің хан үлесін бере бастағаны басқаларға да үлгі болады.

— Онда Шыңғысты жібереміз бе, қалай? — Бөкей төңірегіне қарады.— Қожекеннің айтқандары маған қонады.

— Ол “ағаммен ақылдасам” деп шалқайса ше?

Сәлім Сұлтанғазыға бұрылды.

— Оған дейін оның ақылдасатын ағасы болмас.

Сәлімнің мына сөзіне таң қалған Төрелер біріне-бірі қарап қалды. Осы кезде олардың көздерінде “Сәлім сөзінде не сыр бар?” дегендей сұрау үшқындап еді... Үстеріне Арсланбек кіріп келмегенде ендігі бұл сұрақтарына жауап алып қалар ма еді, қайтер еді. Арсланбектің көрінуіне байланысты назар да, сөз де соған қарай ауып кетті. Тілмаштың баяғы жылқы айдап кеткенінен кейін Омбы жақтан оралып отырғаны осы.

Ол амандық білісіп, Сібір жақтан көрген-білгенін айтып бергеннен кейін, өз мәселесіне көшті. Арсланбек жылқысының өткізгенін өткізіп, ағайындарына тарататындарын таратып болғаннан кейін, Ірбіт базарынан сағат алады екен. Соның ұшты-күйді жоғалғанына, міне, үш-төрт күн болыпты. Соны тапқызып беруге ханнан көмек сұрауға келген екен.

— Өзің кімнен көресің? — деді Шыңғыс.

— Әне, бес адам алып келдім. Солардың бірі.

— Сен осы жерден төрт адам ертіп кетіп едің ғой?

— Бесіншісі — сағат жоғалған түні қонған үйдің иесі.

— Яғни, содан көресің ғой? — деді Сұлтанғазы.

— Одан бұрын да талай жерге, талай ауылға қондық. Осы жақтан ере шыққан жігіттер сонда неге алмады?

— Тінттің бе?

— Таңертең тұрысымен сағатыма қарайын десем, бауы ғана салбақтап қалыпты. Жүрегім зу етті де дереу тінтейін бәрін, үйдің де астан-кестенін шығарайын. Жок! Жок! — деді Арсланбек Бөкейге бұрылды.— Тапқызып беріңіз, хан ием.

Бөкей Сұлтанғазыға иек қақты.

— Сұлтанжан, Арсланбек ісімен сен айналыс, Шыңғыс, сен Торайғыр жайлауына жинал Барыңдар!

Сәлімнің соңғы сөзінің сырын аша алмаған төрелер арттарына қарай-қарай беттеді сыртқа. Ол сырды Сәлім ханға екеуі оңаша қалғанда ашқан еді.

— Міне, інісін айналдырудың сыры осында. Ертең Шоннан кейін Төртұлы тізгінін Торайғыр алатын болса, ол елді сізге қарай бұрады.

Бокей аз-кем үнсіз отырды да, әлден сон:

— Мыналарыңыз ақыл екен, — деді.

— Енді, осы мәселені тездетудің бір амалы бар. Жәңгірге тапсырыңыз, маған келіп “туысым күнсіз кетіп барады. Бижанды қолыма бер” деп дікің сала берсін. Тіпті бұл мәселеде ешкімнен қымсынбай, ауыл ортасында Бижанның өзі мен әке-шеше, қатын-баласына естіртіп тұрып-ақ шаң көтерсін. Сол жерде мен оларға тағы да араша түсейін. Ал менің арашам, Бижанның іске кірісуін тездетеді.

Бокей басын изей берді, изей берді. Оған Сәлім аузынан шыққанның бәрі ұнап еді.

* * *

Былыкылдақ тұрғындары ағта бойы аттан түспей, жан-жаққа бытырай шапқылап Баянаула қуыстарының бәрін шолып қайтты. Ал Надежда болса, жер жұтқандай зым-зия жоқ. Тіпті, меңіреу тауда сұрастырар адам кездессейші. Матвейдің қызын, әлде Тұрар туысы болғандықтан ба, әлде үй арасында үй жоқ көршілік хақысын мойындағандықтан ба Өкен де іздеп, тыныштықтан айырылған. Ештеңе де тындыра алмаса да күнде атына қонып, сілемнің бір сайын шолып, бір қуысына үңіліп қайтады.

Матвейдің өзі де бұл мәселеде әбден таусылып болған. Қалқаман тұзында биыл казактардың жоқтығын естіген. Сонда да баяғы Верамен болған оқиға тағы алдымнан шығып қалмас па екен деген үмітпен барып та қайтқан. Бұл оның далбасалықтан жасаған қадамы еді. Әйтпесе өмірде бір оқиғаның екі рет қайталануы сәттің сәті болар еді ғой. Ондай сәт бұл жолы Матвей алдынан шыға қоймаған.

Төңіректе “көрдік” деген көз, “білдік” деген тіл болсайшы. Зым-зия жоғалған жандар болды қыз бен жігіт.

Соңғы кезде Матвей “осы, таппай қоймаспын-ау” деген сияқты серттен гөрі, әйелі ызыңынан қашып, атына қонып кетуші еді. Кейде ол жанына Петрды ертеді, кейде, жалғыз кетеді. Матвейдің құдай жұмысы да, құрылыс жұмысы да адыра қалған. Әйел халқы қызық қой! Кейде жерге маңдайларын жарғанша құлшылықпен бас ұрып жататын олар, осындайда жаратқан жаппар иеден жалынып сұрай берудің орнына, құдайдан жалт беріп, теріс қарап кететіндерін айтсайшы! Міне, үйде де тыныштық жоқ. Оксана от көсесе де, кір жуса да, тамаққа отырса да қызын аузынан тастамайды. Кейде шабаланған сөзінің арты көз жасына айналып, жылап та алады. Осындай шақта оның тиіспейтін адамы, қарғамайтын ғайы қалмайды.

— Осы төңіректе христиан біз ғана екенбіз. Жалынып-жалбарынатын да біз ғанамыз. Құдайың бар болса, қаптаған басурмандар

ортасындағы христиан ошағының тілеуін берер еді ғой. Жок, ол құдай жок! Сенің “Құдай, Иисус” деп жүргеніңнің бәрі бекер!

— Күпір болма! — Матвей даусын көтеріп қояды. Ал Оксана өз ойын жалғай береді.

— Бекер емей немене, Інжілде айтатындай адам су бетінде жаяу жүре ала ма екен?

— Ол Иисус Христос жүрген. Ол құдай ғой. Өзі жаратқан дүниенің үстімен өзі жүре алмайды деп кім айтты?

— Егер, ол шынымен құдай болса, өзі жаратқан адамдары қолынан кіреске керіліп, жаза шегер ме еді? — деп болмайды Оксана.

Осы тұста Матвей де тосылып қалады. Жарықтық, інжілдің осы бір тұсы өзіне де күмәнды болып көрінеді. Дегенмен әйел мен сайтанға дес бермеу керек.

— Крестен түсірілісімен ол тіріліп кеткен ғой!

— Тірілетін құдай өле ме екен?

Иә, әйел үшін “ораза-намаз тоқтықта” деген осы...

Түзді нәтижесіз кезу мен үйде мазасыз күндер өткізіп жүрген Матвейге кенеттен Шоңның көмекке келе қалмасы бар ма? Жолаушы таулы жерде көзге алыстан ұшырамайды. Оны не ана тастың, не ана ағаштың, қалтарысынан, не ана орман мен ана сайдан шыға келгенінде бір-ақ көресің. Өкен үйінің алдына аттан түскен бір жолаушы Матвейге келіп Шоңның шақырып жатқанын айтты.

— Оның кім еді? — деді күйеуінің орнынан атып тұрғанын көрген Оксана.

— Ол Шоң ғой. Осы елдің губернаторы!

— Оның сенде не жұмысы бар?

Осы сұрақ тұрткі болғандай Матвей басына бір ой сап ете қалды. Ол Оксанаға жауап беруге дайындалып, аузын ашқан калпы богеліп қалды да:

— Мүмкін оның шоқынғысы келген шығар, — деді.

— Өз дінінен айнып жүрген біреу болды ғой. Онда сен саудалас. Әуелі, сен маған қызымды тауып бер, содан кейін ғана мен саған православие дінінің есігін ашамын де...

— Әрине, әрине, — деп кенеттен жалбақтай қалған Матвей інжіл мен кресті коржынына салып алды да атқа қонды.

Шоң православие дініне кірсе, онда осынау өңірдегі қазақтарды шоқындыру қиынға түспейді. Одан кейін оларды жалғыздап емес, рулап христианға айналдыруға болады да, Матвей мақсаты асқан шапшаңдықпен іске асады. Содан кейін ол тірісінде “дін қаһарманы”, жанын құдайға тапсырғаннан кейін “әулие” атанады. Осы ой тек өзіне ғана емес, астындағы атына да канат бітіргендей, ол үшінші қонағаға Шоң жайлауына келіп жетті.

Шоң Матвейге байырғы танысы ретінде кәдуілгідей қонақжайлық көрсетті. Алайда, бөстеки сөз бастаған жоқ. Қазақтың қонағына алғашқы күні сыр бермейтінін білетін Матвей, “не болса да әңгіме ертең басталады” деп ойлап, таңның атуын асыға күтті.

Ол таң да атты. Матвей “Шоң сұрап қалса” деп, христиан дінінің уағыздары мен құдайдың кереметтеріне байланысты оқиғаларды ойша реттер, ықпалды бидің қай сұрағына болсын дәйекті жауап беруге дайын еді. Алайда, Шоңнан жуырманда сөз шыға қоймады. Ертеңгілік шай аяқтала бергенде, ол сөз орнына алақандарын соғып еді, сегіз қанат киіз орданың орнекті есігінен көрінген жігіт, Шоң иек қағысымен қайта жоғалды... Үнсіз өткен осы бір шақта Матвей бәрін ойлады: ол қазір Шоңның бала-шаға, күл-күндері түгел келеді де “ал, бізді шоқындыр!” дейді, не болмаса, су жеткізіп, дәрет алып христиан кресін алдымен Шоңның өзі сүйеді” деген сияқты өзін осынау далаға жетектеп келген мақсаты жөнінде ғана ойлап отыр еді, ал әлгі есік қайта ашылғанда одан... О, жаратқан, жар ием! Осыдан кейін сені “жоқ” деп, сен үмметтеріңді жебеп-желемейді деп кім айтады? Өзіңе құлшылық етуден жазмышы жоқ адал құлынның зарын көрген екенсің ғой!.. Айқара ашылған есіктен Тұрар мен иығына шапан жамылған Надежда кіріп келе жатты...

...Кейбір жандардың қоздеген мақсатты “темірді қызғанда соқ” дегендей ә дегенде орындап тастамаса, артынан оған қайырылып соға алмайтын әдеттері болады. Тұрардың да Николайдан — Матвейден кек алу сәті осындайға ұшыраған еді. Ана жылдың қысында қолына балта алып Николай үйіне кіріп барған жолы ізін баса, Өкен жетпегенде бұл құжырада қанды оқиға орын алатын ба еді, қайтетін еді? Өкен оның қолынан балтаны жұлып алып, өзін жетектеп кеткен ол жолы. Ертеңінде-ақ Николай бұл өңірден зымзия жоғалды. Содан ол Матвей болып келісімен-ақ, Тұрар басына баяғы кек алу ойы тағы да орала кеткен еді. Алайда, ол бұл ойынан тез бас тартты. Николай оның осынау дүниедегі ең асылынан, қызығынан, сүйген, өзі осыншама азаппен құшқан жарынан айырылуына себепкер болды. Ендеше, бұл да оны қызынан айырып, зарлатып қою керек! Ол мынаның үлкен қызымен ойнайды-күледі, сөйтіп, Николайды мазаққа ұшыратады. Құдай біреу, кезек екеу деген осы! Содан кейін отырсын бүкіл Николай әулеті Тұрардың тұқымын әлдилен! Бұл ойын ол іске асыруға асықпай, әуелі қызды алып келетін қауіпсіз жай іздеді. Бұл үшін Баянаула сілемінен артық пананың жоқ екені белгілі. Алайда, Тұрар бұл жаққа жоқ іздеушілердің алдымен сілемнің қуыс-қалтарыстары... әуңгі бастайтынын біледі. Николай Ертістің ар жағынан әскер әкеліп, жалпағынан сүзіп өткенде мұның қолға түсіп қалмасына кім кепіл. Ендеше, Баянаула

бұған пана бола алмайды екен. Ал қазақтың таусыз даласында бой жасыру былай тұрсын, ой жасырудың өзі мүмкін емес қой. Тобешікке шыксаң төңірегің алақаныңдағыдай ашық. Жайылып жүрген мал, жортқан қасқыр, зытқан қоян дегендерің көз ұшынан көрінеді ғой. Яғни далада да жасырыну мүмкін емес! Жок, іздеушілер де осылай ойлайды да далаға назар аудармай ертелі-кеш тау койнауына сүңги беретін болар. Ендеше, ойына алған мақсатын іске асыруға даладан тыныш пана жоқ. Сондай пана оған Баянаула сілемінің шығыс жақ бөктерінен, қозықош жерде ғана тұрған елеусіз қыстаудан табылған. Қыстау басында көлігі жоқтықтан жайлауға көше алмайтын жалғыз қараша үй тұрады екен. Күн көрісі жиырма шақты ұсақ-тұяқ малынан күндіз-түні кез алмай отырғаны. Тұрар әуелі осы үйге келгіштеп, соғып алған қасқыры мен атып алған арқарын сыйға тартып, үйір болып алды да, бір күні үй иесіне мақсатын жасырмай айтты. Кедейлік қолын байлап, көлігінің жоқтығынан көсіле алмай жүргені болмаса, бұл ер көңілді, ашық мінезді, қызыққой адам екен. Әйелі де өзіндей ақ жарқын жан болып шықты.

— Біз де бір қызық көрейік, әкел! — десті олар.

Міне, Вераны алып келген жері осы — тастан қалаған, ауыз үй, төр үйі бар қыстау болатын. Сығырайған терезесінен адам денесі сыймастай. Қыстау иесінің әйелі төсеніш төсеп, балалары жамылып жүрген құрақ көрпені бұларға берді. Тамақтарын аш қылған жоқ.

Бір адамды бір адамның алуы оңай емес. Алғашқы күндері Тұрарға мүлде бой бермей жүрген Вера бір күні шарт қойды:

— Сен еліңнен, мен әке-шешемнен кетейік. Ертістің ар жағына өтейік. Амандық болса, бір кезде қайтып оралармыз, жанымыз көбейіп, — деді.

“Қандай ғажап ақыл! — деп ойлады Тұрар. — Несі бар. Ертістің ар жағына өту Тұрардың арманы! Бұл жөнінде қыстау иесімен ақылдасқанда, ерлі-зайыпты олар да қолдай кетті. — Жасың жетті. Сен де біреумен отасып, шаңырақ көтеруге тиіссін ғой, — деді еркегі.

— Иә, осынау далада қашанғы саяқ боп жүре бересін, қайным, — деді әйелі.

Тұрар тәуекелге бел байлап, жалғыз атқа, күшіге оранған Вераны мінгізіп өзі жетектеп, жолға шықты. Екі-үш күнгі қаужайлары бар олар күндіз иесіз қыстауларды паналап, түнде жүрді. Төртінші күні таң алдында, жазық далада тағы бір қыстауға келіп тоқтаған еді. Үнсіз отырып су-суандарын ішіп-жеп болғаннан кейін, Тұрар атын суытпақ болып, қораның сау бұрышына кіргізіп, ер-тоқымын алып, үйге қайтып кірсе, Вера жоқ екен. Алайда, ә дегенде, ештеңеден қауіптен қоймаған ол “қазір келер” деп күтіп еді, кенет ат тұяғының дүбірі естіліп, сыртқа атып шыкса, сонадай жерде өзінің құлагері кетіп бара жатты күйіндай ұшып. Үстінде сары көйлекті

қыз. Қалқаман көлінің алыс емес екені, одан орыстардың түз алып жатқаны Тұрардың есіне енді түсті де, алданып қалғанын біліп, санын бір-ақ соқты. Сонау атты жаяуға жеткізер ме? Енді не лажы бар? Осы тұста ойы басқа бағытқа бұрылыс жасаған Тұрар: “Мына қыз қазір қолға жетеді де жәбірін жайып салады. Содан кейін орыстар мұны іздеп келеді... Қой, мен де амандығымды ойлайын” — деген шешімге келіп ер-тоқым, күпі, қоржынын аркалап, Қалқаман көлінен қарама-қарсы жақты бетке ұстап, зығып отырды. Артына қарай-қарай ұзақ жүрді... Содан кейін ол Вераны қайтып ұшырастырған емес...

Осыдан кейін Тұрар Николайға екі есе кектенді. “Егер кіші қызын алып қашсам, біріншіден, оның алдауына түспес едім, екіншіден, мақсатымды осы арқылы орындап, бір түні Былқылдакқа жеткізіп тастар едім. Содан кейін Николай қызының айы-күнін отырсын күтіп...” Өткен Күржікөл жағасындағы ауылдан мұны Торайғыр шақыртып, Сәлім екеуі ортаға алып, Матвейдің көзін күрту жөнінде міндет жүктегенде, мұның басында өз мақсаты болып еді. Ал ана екеуінен оңай арылу үшін “жарайды” дей салған. Содан ол осы жазды асыға күтті. Сай-саладан көктем суы сарқырап өтісімен бұл Надежданың ізін аңдыды. Ол Қарлығашпен көл жағасында кір жуып отырса да, Малайдан қарақат, алқаптардан тезек теріп жүрсе де көрші тастың тасасында жатып аңдумен болды.

Бір күні мақсатының орындалу сәті түсті-ау. Қарлығаш екеуі ыдыстары толы тоғай жемісін ышқына көтеріп бара жатқандарында тасадан шыға келіп, Надежданы іле жөнеліп, алдына өңгеріп алды да Малайға сүңгіп кетті. Содан табылған жері мынау... Бұл жолы да ол тау-тасты паналаудан қашқан. Үлкен қызының айтып қоюы мүмкін деген оймен баяғы қыстаудан бас тартқан. Енді ол сондай пананы Баянауланың солтүстік жағынан, жырақтау бір қыстаудан тапқан. Мұнда да жалғыз қараша үй отыр екен. Надежда сол қыстаудың бір бұрышынан орын алды. Ол да былтырғы апасына ұқсап, теріс қарап, қабырғамен қабырға болғысы келгендей жабыса түседі. Алғашқы күні Надежда аузына нәр алмады. Түнде жақындап келген Тұрарды итеріп жіберді. Былтыр апасы да осіткен. Келесі түнде де Надежда жігітке ырық бермеді... Алайда, осы түні-ақ мұның апасынан бір ерекшелігі байқалып еді. Вера мұны өзінен аулақ итеріп тастағаннан кейін бүктеліп, бір-ақ уыс болып, теріс қарап үнсіз отыра беруші еді, мынау сөзге келді.

— Мені алып қашқан себебінді білемін.

— Егер мен шындап кетсем, сенің қарсылығыңнан түк те шықпайды, — деді Тұрар.

— Оған менің қалай қарайтынымды неге сұрамайсың?

— Онда менің не жұмысым бар?

— Еркек атаулы бәрің де осындай болуларың керек?

— Енді. Еркектің аты еркек емес пе? “Қатын — жолда, бала — белде” дейді біздің қазақ.

— Сен былтыр Вераны неге алып қашқаныңды маған Қарлығаш айтқан. Әкемнің айыбы үшін... Вера сені алдап, біздің айыбымызға айып қосыпты. Сонау тұзды көлде Вераның жігіті барын айтсам, сен оған түсінуге тиіссің.

— Жігітіне кездесіп пе?

— Ол екеуін сен қостың. Вера көлге қалай жетерін білмей жүргенде оны сен алып қаштың. Екеуі үйленіпті.

Әлде Надежданың сөзге келгеніне қуанды ма, болмаса, Вераның жігітімен табысқанына қуанды ма, әйтеуір Тұрар көңілді үнмен:

— Түу көрім болған екен! — деп қалды. — Ал өзіннің жігітін бар ма? Орыс қыздары жігіттермен өздері кездесіп, келісе береді дейді ғой?

— Менің жігітім жоқ.

Әлде осы бір сөзде бейне бір сыр болды ма, Тұрар Надеждаға енді байымдап қараса, оның екі аяғын астына алып, етегімен бүркеп, шаншыла отырысы, Толқынның осындай бір шағынан аумайды екен. Тіпті, үні де Толқын үнідей болып шыға ма, қалай? Надежданың сөйлеген кезінде Тұрарға көз қиғымен қарағаны бар. О, ғажап-ай, көзінің көкшілдігі болмаса, аумаған Толқынның көз қарасы! Салалы саусақтарын қарашы, аумаған Толқын саусақтары — еттері толық, буындары байқалмайтын сүйріктей саусақтар. Ернін қарашы, аумаған мәйегі аузынан шығып тұрған Толқын ерніндей. Көйлек кеудесін іштен тепкен қос анары...

Надежда бойынан табылған Толқынға ұқсастықтар, Тұрардың жігерін құм қылғандай болды. Ол мына қызды алып қашқан сәттегі айбатынан айырылды. Енді алғашқы ойлағанындай мақсатына бар күшін пайдаланып кірісу былай тұрсын, тіпті мына қызға бірдеңе деп сөз айтудан қаймыға берді. Тұрар кенеттен жасыды да қалды және Надежда қимылының Толқынға ұқсастығы оны осы жерде байлап-матап тастағандай, сыртқа шығып та кете алмады. Келесі сәтте оның жан дүниесін “алдымда Толқын отыр” деген ой баурап алған еді. Ол Толқынға орынсыз қиянат жасады ма? Ендеше, мынаған қалайша жасамақ және осынау дүниеде бұған Толқынын еске салып тұратын тағы бір қыз табыла ма, көңілін Толқындай тойдыратын наз жанды тағы біреу кездесе ме?

— Әлгінде, “Сенің ойлаған мақсатыңа менің қалай қарайтынымды неге сұрамайсың?” дедің. Содан не айтқың келді?

— Өйткені, сен маған ұнайсың! — деді Надежда күтпеген жерде. — Мен сені біз көшіп келе жатқан жолы алғаш көргенімде-ақ ұнатқанмын. Вераны алдына отырғызып судан өткізгенінде мен жамандай қызғандым. Содан кейін сен Былқылдактан кетіп қалдың. Ал мен сені ылғи іштей іздеумен болдым...

— Сен маған күйеуге шығар ма едің?

— Несі бар. Шығамын. Жас емеспін.

— Әке-шешен қарсы болмай ма?

— Сен осы жолы олардан рұқсат алдың ба?

Тұрар аз-кем үнсіз отырды да басын қайта көтерді.

— Мен Ертістің ар жағына отпеймін.

— Екеумізге бергі жақ та тарлық қыла қоймас.

Тұрар кенеттен, атып тұрып, сыртқа шығып кетіп, әлден соң қайтып келді.

— Жүр!

Екеуі қыстау үйден қол ұстасып шықты да киіз үйге кірді. Тегі, Тұрар Надеждамен болған әңгімені үй иелеріне айтып үлгірген болу керек, олар қонақтарын дастарқан жайып қарсы алды.

— Қадамдарың құтты болсын! — деді үй иесі.

Надежданың бас-аяғын енді ғана байымдап көріп шыққан әйел ернін сылып еткізіп алып, шай құя бастады да:

— Екі адамның қосыла салуы онай, ал сол қосты алға жылжыту онай емес-ау, — деді.

Үй иесі әйелінің сөз астарына түсінген Тұрар.

— Күржікөлде отырған туыстарымның арасына алып барамын, — деді.

— Әй, жігітім-ай, — деді үй иесі. — Сендердің қосылуларын басқадан гөрі көзге сүйелдей көрінетін оқиға-ау. Мұндайда бір мықтыға арқа сүйемесеңдер, алдағы өмірлерің не болады.

— Ағасы, “жығылсаң нардан жығыл” деген Тәуекел, деп осы, Надияны жетектеп алып, Шоң атамның алдынан бір-ақ шықсам қайтеді, — деді Тұрар, Надеждаға Былқылдақ тұрғындары қойған атты аузына бірінші рет алып.

— Менің сөзімнің астары да осы ғой. Мен білетін Шоң болса, ол әділдігіне басу керек-ті. Орысы не, қазағы не, жаксы үй болып, осынау дүниеге ұрпақ қалдырып кетсеңдер болды емес пе?

...Тұрар мен Надежда Шоң жайлауынан осылай табылған болатын. Содан кейінгі бір аптадан соң Шоң Матвейді алдырған еді... Матвей осы келісімен мына отырысында бәрін күтіп еді — Шоңнан “дініңді қабылдаймын” деген сөзді күтті, “халық ауыл-ауылымен сенің дініңе кіреді” дегенді күтті, әрі-беріден соң осы Шоң “Құдайыңның суретін қолтығыңа қыс та даладан тайып тұр!” деп қаһар төге ме деп те күтті, ал сол Шоңның үйінен қызы шыға келеді дегенді мүлде күтпеп еді...

Мына сары дала Матвейді әбден тәлкек қылатын болды-ау! Анада үлкен қызын жоғалтып, әкесін әуре-сарсаңға салып, ойламаған жерден ол алдынан шыға келді. Мынада, кіші қызының табылып тұрған жері мынау — не таудан емес, не тастан емес, не даладан емес, не қаладан емес, тұпа-тура Шоңның өз үйінен!..

Матвей отырған жерінен атып тұрып, қызына ұмтылды. Надежда да иығына жамылып кірген шапанды серпе салып әкесінің мойнына асыла кетті. Әкелі-қыз екеуі бірін-бірі сүйіп, аймалап, мауқындарын басып алғанша, бұл үйде үн шығарған жан болған жоқ. Елжіреген жүректерді сезгендей үнсіздік.

Шоң сөзді Матвей отырғаннан кейін бастады.

— Микалай, — деп ол қонағын өзі білетін есімімен атады да Тұрарды көрсетті. — Ана жігітті танысың ғой?

Матвей Тұрарды қызымен екеуі ана табалдырықты аттай бергенде-ақ таныған. Енді бейне бір сырға түсініп келе жатқан адамға ұқсап, басын үнсіз ғана изеп жауап берді.

— Осы жігіттің алдында сен айыптысың, мен борыштымын. Егер біз екі жастың қосылып, ортақ шаңырақ көтеріп, үбірлі-шүбірлі болуларына дәнекерлік жасасак, сен айыбыңнан, мен борышымнан құтылар едік.

Матвей Шоң сөзінің төркініне түсінді. “Сонда мен не қылса да осы бір дала жігіті түбі күні менің қызыма үйленсінші” деппін бе? Осыныңның өзі мені жазалағаның болмасын, жаратқан ием! Мына оқиғаға ризалығымды берсем “айыбыңнан арыласың” десек, сенің үкіміңе қарсы шығатын мен бе, тәңірім!” деп ойлаған Матвей тағдыр ұсынған сұрақ қойды.

— О, ықпалды би, екеуі екі діннің адамы ғой?

— Адам ата мен Хауа ана қай дінді ұстанған екен? — Матвей үндей алмай қалды да, Шоң қайта сойлеп кетті. — Сен балташы емес пе едің?

— Иә, өзіңізге тақ, немерелеріңізге бесік жасап беріп едім ғой.

— Бөрненеден үй сала білесің ғой?

— Білемін.

— Содан кейін оны бұза да аласың ғой?

— Енді. Өзім салған үйді өзім бұза алмай...

— Міне, міне, Адам ата мен Хауа ана заманында дін жоқ болса, оны бергіңгі адамдар жасады де де қой. Ал адам өз қолымен жасағанын өзінің бұза алатынын айтып отырсын. Соны осы жерде екеуіміз бұзайық та жастарға ерлі-зайыпты өмірге сәт тілеп, ризалығымызды берейік.

Матвей аз-кем іштей толқып отырды да, әлден соң Шоңға қарады.

— Халқыңызды христиан дініне кіруге көмектессеңіз...

— Олай істеу үшін сенің дініне әуелі өзім кіруім керек қой?

— Әрине... Басқалардың тартына беруі мүмкін.

— Мен мұсылман дінін де ұстана қоймайтын қазақпын. Ол дін көрінбейтін әлдекімге жалынып, алдына жығылып, бас ие бер дейді. Сенің дініңде де осы ғұрып бар. Бұл — адамды қайратқа шақыр-

майтын, жігерін құм қылатын ғұрып. Сондықтан да мен осынау өмірден дін ұстанбай етуге бармын.

— Ана дүниеде мүңкір-нәңкірге не деп жауап бересіз?

— Ана дүние мына дүниенің жалғасы болса, сенің айтып отырған тергеуің де бұл дүниедегі адам жасаған діннің жалғасы. Яғни бәрі жалған! — Шоң иығын көтеріп, белін жазып Матвейге тік қарады. — Сен Микалай, дініңнің нашар қызметшісің.

Матвей күтпеген сөзден шошып кетіп, Шоңға қараған беті қарашықтары да қозғалмай тоқтап қалды.

— Оны неден шығардыңыз?

— Шоңның ісі түсті екен деп сол арада дініңді саудаға салдың.

Матвейдің тілі кесілгендей болып, төмен қарап отырған шақта есіктен көрінген малай жігіт Қазанқаптан кісі келгенін хабарлады.

— Ал сөзіңді айт! — деді Шоң Матвейге.

— Дін әдеті жүрмесе, ризалығымды қалай білдіремін?

— Қазақ арасында ықылас тапқан екі жасқа ризалық беру үшін екеуінің әкесі мен әкесі, шешесі мен шешесі құшақтарын үш рет айқастырса болды.

— Естімеген, көрмеген әдетім.

— Оны өмірге Шоң еңгізді десең де болады Тұрар жетім жігіт. Оның әкесінің орнына сенімен мен құшақ айқастыруға бармын. Осы жерден аттанысымен сен әйеліңді алып келесің. Ол менің әйеліммен құшақ айқастырады. Содан кейін жастар ерлі-зайыпты өмір жолына түседі, — деген Шоң ауыр денесін баяу қозғап тұра берді. Матвей де тұрды. Екеуі құшақтарын үш рет айқастырып өткеннен кейін Шоң орнына қайта барып отырды. — Есінде болсын, Микалай, екі жасты да, екі халықты да қосатын дін емес — құшақ! Бар. Балаларыңның қолынан түстен де аттан.

Матвей әлгі тұрған жерінен есікке беттей бергенде, Тұрар мен Надежда Шоң алдына келіп тізерлеп отыра қалды.

— Ракмет, Шоң ата!

Шоң екеуінің маңдайынан сүйіп, арқаларынан қақты.

Бұлар шығып кеткеннен кейін үйге Қазанқап адамы кірді. Орыстар биыл базар ашпайтын болған екен. Осыны естіген жұрт тұз шаруасын доғарыпты. Алайда, “төбе би не айтар екен?” деп осы кісіні жіберген Қазанқап тұзшыларды таратпай, бөгеп отырған көрінеді.

— Неше үйінді тұз шығарылыпты?

— Қазанқап би оннан алты реттен де асады деп еді.

— Шаруаны доғармасын. Әр ру суық түскенше тағы да бір-бір үйемеден шығарсын. Жуырда өзімнің де шолып қайту ойым бар.

Міне, Қазанқап адамының орнына енді Тұрсынбай келіп отырды.

— Төртұлы атанып, бір жағадан бас шығаруға уәделескеніміздегі алғы мақсатымыз ханға халқымыздың тізгінін бермеу емес пе еді?

— Дон басып отырсын, Тұрсынбай,— “Осының сөзінің торкінінде не бар?” дегендей Шоң немере туысына бажайлай қарады.

— Ал біз сол бетімізден неге айнуға тиіспіз?

— Ойыңды жеткізе түс.

— Былтыр қыста Бокей орыс патшасының мор басқан қағазын алып келгеннен кейін, оның балалары мен төлеңгіттері “әр түтіннің бес ұсақ тұяғынан, жеті ірі карасынан, он бітеу тұяқтан, он бес түйесінен жылына бір-бір бастан хандікі. Оны айдап әкелудің уақыты әр жылдың күзі” деп, жариялап кеткені белгілі. Өз үйіме түскен төре осыны айтқан уақытта мен жең ішінен қолымды шығарып отырдым. Ал енді карасам,— деген Тұрсынбай қымызды жартылай ішті де тостағанды жерге қойып, окпелеген балаша ойын түгеспей бетін іргеге бұрып әкетті. Оның бір іске іштей наразы екенін сезген Шоң:

— Ол бетімізден айныған жоқпыз! — деді.

Осы сөздің айтылуы мүң екен, Тұрсынбай үй иесіне жалт қарады.

— Ендеше, ана Торайғырдікі не?

— Ол не істепті? — Шоң сұрағымен бірге еңсесін де котере берді.

— “Ханның үлесін беріндер!” деп Жанқозы ауылдарының шаңын қағып жүргеніне қанша болды!

— Бердіндер ме?

— Е, Торайғыр алмай қоюшы ма еді!

— Өзі қайда екен бүгінде?

— Мені бұл мәселемен қайта соқтырмауға тырысып, малдарыңды Ақшоқы маңына жеткізіндер! — деп қуырып кетіпті жұртты. Естуім: өзі сол жерде күтіп жатса керек.

— Қашаннан жөн алған оқиға?

— Ай әлеті болды. Әуелі, хан мәзірі деген өзіңізден басталды ма екен деп аңысын аңдып жаттым. Содан кейін “япырай, мен білетін Шоң айтқанынан қайтпау керек еді ғой. Өзімен бетпе-бет жүз көрісіп қайтайыншы” деп келгенім осы.

Түстен кейін Үкібай келді. “Төбе бидің алдында аптығымды баспай сәмпылдамайыншы” дегендей, ол сәлем беріп, Тұрсынбай қатарына сабырлы түрде отырғанымен, Шоң оның реңді қабағы мен откірлене түсіп, дамылсыз жүгірген көзінен әлденеден мазасы кеткен адамның кейпін танып, тілін шығару үшін сұрақ қойды.

— Мал-жан аман ба, Үкібай?

— Сатылғанның мал-жанын сұраңыз, би аға, есендікте. Көктемде баяғы Олжекенің құны деп, Жөңгір Сақабайдың жылқысын айдатып алған болатын. Шорман Бөкейге барып, Жөңгір ісінің жөнсіздігін айтқан соң, хан баласына “қайтар!” деген екен. Аяғын осыншама созбадаға салып, мал жуырда ғана иесіне тиді. — “Алайда менің келу себебім басқа” дегендей Үкібай шапанының етегін сілкіп қойды. Мұны түсінген Шоң қонағы сөзінің аяғын үнсіз күтті. Үкібай өзін осында жетектеп келген себепті аз-кемнен соң айта бастады: — Бұрынғыша ру-ру қалпымызбен өмір сүргенде айтайын деп отырған мәселемде менің шаруам жоқ сияқты. Ал Төртұлы аумағында алсақ, мен бұл істің маңынан көзімді жұмып өте алмаймын. Жоғарғы елдерде ісім болып бара жатсам, қорықта жайылған мал. Мал болғанда ұсақ тұяқ пен ірі қара аралас. “Ей, қай есті қазақ түліктерді араластырып баққан?” деп бұрылайын. Сойтсем, ол Торайғыр бидің жанқозыдан ханға деп жиған малы екен. “Әне-міне айдап апарамыз”, дейді адамдары. Ал “Төртұлыдан ханға тышқак лақ бермейміз!” деген сертіміз бар. Сонда Торайғырдікі не? — Үкібай сөзді түйдектете қызына сөйлеп, қайнаған қазандай тасып-тасып барып тоқтады.

Шоң өз әдетімен әуелі көзін жан-жағына аударып алды да, үн қатты.

— Тұрсынбай да осы мәселемен келіп отыр. Сөзіміз — сөз! Бөкейге Төртұлыдан мал түгілі малдың қылы да тимейді! Қазір сендер қорыққа барып, малды қайырасыңдар!

— Би аға-ау, оңайшылықпен бетінен қайтатын Торайғыр ма? — деді Үкібай.

— Торайғырды байлап тастайсыңдар ма, қуып жібересіңдер ме, ерік қолдарыңда. Әйтеуір мал қайтса болды!

— Содан кейін малды иелеріне бөліп береміз бе? — деді Тұрсынбай.

— Жоқ! — Шоң басын шайқады. — Егер жанқозы Төртұлының бетін біле тұра Торайғырдың сұрағанын берген болса, онда оған малдың керегі болмағаны. Сендер оны Қазанқапқа айдап апарып табыс етіңдер!

— Биыл базар ашылмайтын болыпты, би аға, — Үкібайдың мұнысы “Торайғырдан алынатын малды төбе би базарға қарай айдандар” деген түсінігінен туған еді.

— Қазанқап өз малына орыстардың тұз шығаратын құрал-саймандары мен киім-кешектерін алып қалды. Ал тұз бәрімізге ортақ. Ендеше, Қазанқап малының орны толу керек. “Шоң осылай деді” деп малды Қазанқап қолына тапсырыңдар. Мұны, Үкібай, сен атқарасың?!

— Бір рудың малын екінші ру билігі айдап жүруі жарасар ма екен, би аға.

— “Иә, иә, ол жағы да бар! — дегендей Шон басын изеді де Тұрсынбайға бұрылды.

— Бұл істі сен атқарасың!

— Құп болады!

Үкібай мен Тұрсынбай кеткеннен кейін Шоңның балаларын шақыруға кісі жібергені сол еді, есіктегі жігіт қайта кірді.

— Би аға, Арсланбек деген ноғай келіп тұр.

Бөкейдің жанында бір татардың барын Шоң естіген. Есімін білмейтін. Осынау далада басқа татардың жоғы аян ол, әрине келіп тұрған да сол деп ойлады. Ол неге келді екен?

— Кірсін, — деді Шоң.

Қуқыл жүзді, шүңірек көз сары адам кіріп, қолдасып амандасты да малдас құрып отырды.

Арсланбек “сағатымды осылардың бірі алды” деген бес адамы Сұлтанғазы ұрып-соғып, дүрелеп, сандарына қылбырау салып, ештеңе де өндіре алмапты. Содан кейін былтырғы Ташкент сартының белбеуін Шоңның таптырып бергені есіне түскен Арсланбек ана адамдарды осында алып келген екен.

— Өзің қайсысынан көресің?

— Сағатым жоғалған түні қонған үй иесінен. Ойлаңыз: Оған дейінгі жолда бар... Ал, ертеңінде жоқ. Бауын кесіп алыпты, — деді Арсланбек.

Шоң Арсланбек сағатының қолды болуының егжей-тегжейін сұрап алды да, есіктегі жігітті шақырып, Қарқаралы жақтан келгендерді үй-үйге түсіруін айтты да Арсланбекке “керегінде өзім шақыртып аламын” деп жігітке ертіп жіберді.

Шоң ойға қалды. Мынаның сағатын қалай тауып беру керек? Қок бие жоқ. Сейсенбайдың тілден айырылғанына екі айдың өлеті болған. Ал, Шоң, ойлан! Қазақ қасарысып қалса, тамағына қанжар қадап тұрсаң да айтпайды. Сұлтанғазы әрекетінің сәтсіздікке ұшырауы содан. Бұл — бір болса, екіншіден — бас салып дүрелеу, қылбырау салу ойы, тәсілі жоқтың әрекеті. Ал, ойы бар Шоң, сен қайтпексің бұл жерде? Әлде өзің де дөрекі амалдарға барасың ба? Онда Шоң атыңның не болғаны! Шоң үлкен толғаққа шалдықты...

Шоң балаларының жайлауы алыс болмайтын. Алды түнде, арты келесі күні сәскеде келіп, әке алдына үлкен-кішіліктерін сақтай отырысты. Әке түгендегендей балаларын көзімен шолып өтті: Итемген, Құтемген, Сүтемген, Түкі, Төкей, Ақын — Бәйбішесінен туған балалары түгел. Ал тоқалдан туған балалары әлі жас. Олардың мына қатардан көрінбеуі содан.

Шоң балаларына Тұрардың орыс қызын алып келіп, екеуіне отасып өмір сүруге рұқсат бергенін айтты. Енді соған Шоң ауылында төрт қанатты үй тігіп, ішін жиһаздап, алдарына мал салып беру

керек. Үйдін сүйегі Шоңның өзінен шықты. Ал төсек-орын, жиһаз, ыдыс-аяқтың кімнен қандайы шығатынын балаларына айтқанмен Итемгенге ғана қарап сөйледі. Мұнысы үлкен баласына “осының бәрін өзің қадағала” дегені еді.

— Жас отау шаңырақ көтерейін деп тұр. Екі жастың да көңілі саф ауадай таза. Ендеше, сендер де үлестеріне тиген ұсынар бұйымдарыңды ұсталмағаннан, су тазасынан тапсыруларың лазым. Шоң балалары “ескі-құсқыдан отау шаңырағын көтеріпті” деген сөз тарап кетпесін ел-елге. Және, мұның бәрін тез ұйымдастырыңдар. Әне-міне, қыздың шешесі келіп қалмақ. Барыңдар!

Балалары шығып кетісімен жан дүниесінің бір қалтарысында орында Арсланбек сағатына байланысты жасырынып жатқан ойы қайта қылт ете қалды. Не айла, не тәсіл бар? Нендей шараға жөн бергені дұрыс болар еді?.. Ойы тағы бөлінді. Бұл — аяғын жұмсақ басып, оң жағына үнсіз келіп отырған Айторы бәйбіше еді — жаңағы балаларының анасы.

— Би еке, — деді ол жайланып отырып болғаннан кейін, — Төкей үйіндегі келін нәрестесінің бесігіне сеуіп жүруге иіс суды сұрапты.

Айторының иіс су деп отырғаны былтырғы сарт ұсынған әтір. Шоң оны керегіне жаратпай, осы Айторы сандығының түбінде жататын. Шоң оны баяғыда-ақ ұмытып кеткен.

— Бар ма еді өзі?

— Жататын, — деді Айторы.

— Е, онда балаға жаратсын. Бер, — деді Шоң.

Айторы тұрып, сандық түбінен төрт қырлы, қос уысқа молынан сыятын құтыны алып, сыртқа беттеді. Шоң болса, әлі жоғалған сағатқа байланысты ойдың шырмауында. Қалай тапса екен ұрыны? Қандай амал қолданса екен оны табу үшін? Кенет ол жастың сергектігіндей ширақтықпен орнынан атып тұрды да, жан-жағына қарады. Үйде жалғыз отырғаны мұндай көрім болар ма, бостеки көздің алдында үшқалақтық байқатса, өрескел болар еді-ау. Ол сол шапшаңдықпен сыртқа шықты да, есіктегі жігітті иығынан тартты.

— Анау кетіп бара жатқан Төкей ме?

— Иә, би аға.

— Шақыр бері!

Малай “Төкейлеп” жүгіре жөнелді.

* * *

Үкібай мен Тұрсынбай, сондарына ерткен бес-алты адамы бар, Шоң жайлауынан Қарқаралыға тура тартты. Торайғыр адамдарына “малды сол жерге айдап барыңдар!” деген қорық осы жолдың бойында. Үкібай мен Тұрсынбай екеуі оқ бойы алда отыр да адам-

дары жазық жерлерде жалпағынан қатарласа, адырлар арасында сөкпақ қуа тізбектеліп келе жатыр. Даланың иіп тұрған шағы. Дүниені түгел шылқылдатқан ақ жауын болмағанымен өткінші жаңбыр бір күні мына жерге, келесі күні ана жерге құйып, мерейі әбден қанған дала шөбі ат баурына дейін жетіп, жүрістері аса өнбей келе жатқанымен мал баққан қазақтың көзін қуантып, көңілін тоғайтып-ақ тастағандай еді.

Мұндай сапардың серігі, әдетте, әңгіме. Оны жолшыбай Тұрсынбай бастады.

— Торайғыр биге, анада Шыңғыс төре келіп, “бір енеден ала да туады, құла да туады” деп өздерің айтасындар ғой қазақтар. Қайыңның безіне шапсаң балта өтпейді, салсаң отқа жанбайды. Өзіңді көріп, Торайғыр, Шонды сенімен кіндіктес туыс деуге ауыз бармайды. “Бірге тумак бар да, бірге тұрмақ жоқ” дегендей біз, хан тұқымдары екеуіне екі түрлі қараймыз. Малда — ие, халықта — хан болады. Осының өзіңнің түсініп, анада әкеміздің қызығында табылуың бәрімізді қуантты. “Едігеден есі бар ер де туған екен ғой” десіп қалды халық!..— Тұрсынбай Шыңғыс Торайғырға айтты деген сөзін қайталап, қалтасынан шакшасын алып, ер қасына тықылдатып, насыбай атты.

— Соған, баяғы, біздің би көлдей көсіліп, тасиды ғой, тегі,— деді Үкібай.

— Шыңғыстың одан әрі не дегені белгісіз. Ал өзін айтпақшы тасығанның белгісі осы емес пе, мал бермек болыпты.

— Хан Төртұлының осал тұсын тапқан екен,— деген Үкібай ер үстіне бір жамбастай отырып, Тұрсынбайға бұрылды.— Тегі, хан сүйіндіктің бір руынан мал алсақ, одан көрген баскасы да шалқая бермес деген-ау.

— Суыртпақтап суыру ғой, суыртпақтап! — деді Тұрсынбай. — Өз малы аздай жұрттан жинап, әкесіне ас берейін деп жүр ме бұл хан?

— Мал адам арасының дәнекері. Дәнекер бар жерде адамдар біріне-бірі тәуелді. Ханның көздегені осы. Төртұлы канатының астына кірген руларға “хан бар, хан бар” деген сөзді сіңіре беру ғой. Сөйтіп, ықпалын арттыру.

— Сонда ханмен араласпай қанша уақыт теріс қарап отырамыз?

— Өмір бақи!

— Әй, қиын-ау! — деп қиналып қалды Тұрсынбай.

— Түреке, сіз қызықсыз. Уәлидің тақта отырғанына қырық жыл болып қалыпты. Соның өз өміріңізге тікелей ықпалын сездіңіз бе?

— Әй, қайдам,— деп қалды Тұрсынбай.

— Хансыз өтеміз деп халқымыздан айырылып қалмасак.

— Сіздің бүйрегіңіз де ханға бұрылады екен-ау!

— Ол жаратқанның төбемізге отырғызған жаны ғой.

— Сол жаратқан ие хан тағына қараның бірін неге отырғызбайды? Ылғи төреден.

— Оу баста құдайдың өзі сол төрені таққа деп жаратқан болса, не лажын бар, Үке?

— Міне, адамның жігерін құм қылатын осы ой. Бұл мәселеде айдаболда Шоңнан басқа оянғаның жоқ екенсің ғой өзі...

Бұлар үшінші қонағаға қорыққа жетті. Торғайғырдың малды жинап болып, әне-міне хан аулына айдамақ болып жүргенін бұл жақтың адамдары айтты. Үкібай келесі күні ерте тұрып, оразаларын асыға ашып, тағы да жолға шықты. Егер Торайғыр малды хан аулына жеткізбек болса, онда Нұраға қарай бет алғаны.

“Ендеше, жолын кесе жүру керек” деп ойлаған Үкібай атының басын оңға қарай бұра жүрді. Жылқы малының да ұзақ жолға үнемі шауып отыруға шыдамайтыны белгілі. Сондықтан да олар бірде желіп, бірде қатты аяндап, кейде аттарын көсілтіп-көсілтіп алады.

Үкібайдың есебі дәл шықты. Түстен кейін олар бір төбені жеңіл желіспен бауырлай айнала бергенде алдарынан төрт-бес салт-аттыны көрді.

— Дәу де болса, осы мал айдап әкеле жатқанын айтуға Бөкейге асығып бара жатқан Торайғыр, — деді Үкібай.

— Малы қайда?

— Сонында. Өзі Тоқырауға, Бөкей жайлауына қарай бет ұстаған. Кесу керек жолын! — Үкібай атына қамшыны басып жіберіп, шаба жөнелді. Басқалары да одан қалмауға тырысты.

Расында бұл Торайғыр екен. Үкібай оның жолын бөгей тоқтады да:

— Жол болсын, би? — деді.

— Әлей болсын. Тоқырау жаққа бір іспен...

— Сенің ісің белгілі, Торайғыр, өзіңе жол болсын. Ал малды олай қарай өткізе алмаймыз! Ол Төртұлы малы!

— Төртұлы дегенді шығарып жүрген Шоң екеуің, ана бала Шорман және шоқынды Қазанқап. Менің онда қатысым жоқ. Жанқозы Төртұлыға кірген жоқ.

— Ол Сәти, Олжабай бабаларымыздың жасаған Төртұлысы. Аруақты сыйла! Қайт бетіңнен, би!

— Торайғыр алған бетінен қайтыпты дегенді саған кім айтты? — Торайғыр өз атымен Үкібай атын омыраулай кие-мие алға ұмтылды.

— Кет жолымнан былай!

Үкібай тырп етпеді.

— Торайғыр, ойлан. Соңыңа ерген жігіттерің алдында масқара болуың мүмкін.

— Сен бе масқаралайтын?

— Қатын ғана сөзбен қағысар болар! — деген Үкібай Торайғырды қамшысымен беттен осып жіберді де, дауыс көтеріп, ақырды. — Қайт, деген соң, қайт!

Торайғыр да қарап қалмауға тырысты. Ол да қамшысын басынан асыра үйіріп сілтеп жібергенде, Үкібай сол қолына орала кеткен өрімді қағып алып, бар пәрменімен тартып, атын тебіне жөнелгенде, бүлдіргені білегіне ілулі Торайғыр жерге аунап түсті. Үкібай қамшыдан айрылмаған беті жоғарыдан қарады.

— Егер атыммен таптап өтсем, оны өзің тіл тигізген аруақтың жұмсауы деп біл!

Үкібай атының басын Торайғырға қарай бұра бергенде, араға Тұрсынбай килікті.

— Сауға! Сауға! Үке, сауға!

Үкібай Торайғыр қамшысын қоя беріп:

— Не аруақты, не туысты танымаған жырынды! — деді де анадайда иіріліп тұрған жанқозы жігіттеріне бұрылды. — Малды кері қайтарыңдар!

— Торекенді тұрғызайық, — деп ұмтылды жігіттер.

— Өз атынан жығылған өзі тұрады. Барыңдар! — деп бұйырды қаһарына мініп алған Үкібай. Сонан соң ол Тұрсынбайға бұрылды. — Төбе бидің бұйрығын орында! Жеткіз малды Ертіске!

Тұрсынбай жігіттеріне Торайғыр жігіттерін қосып алып, келе жатқан малдың алдынан шығуға кетті. Бұл уақытта Торайғыр:

— Ісім сенімен болсын, Сатылғанның сатылғаны! — деп жұдырығымен жер түйгіштеп жатқан.

Үкібай бұрылып барып, атымен Торайғырды екі-үш рет айналып шықты.

— Сен мені Сатылғанның сатылғаны дедің. Ал өз қауымының мүддесін сатқанды не дейміз? — Ол Торайғырға жоғарыдан зілдене қарады. — Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ! — Үкібай осы сөзді айтты да жігіттерін бастап, жөнімен жүріп кетті...

* * *

Шоңның мол ауылының сыртына тағы да екі үй тігілген. Бірі — Тұрардың отауы, екіншісі...

Екінші үй тігіліп болғаннан кейін бұл жөнінде Шоңға хабар берілді. Шоң иығына батсайы шапанын жамылып, аяғын баяу басып келді. Ия, ол жігіттеріне бұл үйді осылай тігіндер деген: төрт қанатты, екі жағынан да есік шығарылып жаппамен жабылған. Шоң үйдің бір есігінен кіріп, екінші есігінен шықты да жігіттерінің біріне “тайды әкел!” деді. Мана ол осы үйді тігуге бұйрық бергенде “ішіне

тай кіргізіп қойындар. Үстінде тоқым болсын!” деген. Тай да тоқымымен дайын екен. Шоң екінші жігітке Арсланбекті жігіттерімен келуін бұйырып, өзі тайдың ноктасын қолына алып, басқаларына:

— Аулақ кетіндер! — деді.

Ол тайды үйге кіргізіп, керегеге байлап, аз-кем бөгеліп, екінші есіктен шыққанда Арсланбек адамдары да жақындап қалған екен. Шоң оларды күтіп, тоқтады.

— Мына үйде тай тұр. Қазір бергі есіктен бір-бірілеп кіресіндер де тайдың үстіндегі тоқымды қос алақандарымен сипап, арғы есіктен шығасындар! — деп, ол Арсланбекке бұрылды.

— Сен үйдің ар жағына шығып, шыққанын шыққан бетте қатарлай бер.

— Бек, яхши, би! — деген Арсланбек үйді айналып кете берді.

— Мен “бар!” дегенше ешкім үйге жоламайды! — деп ол тұрғандарды және ескертіп қойды.

Шоң онсыз да ретсіз тұрған Арсланбек адамдарының шеткісіне “бар!” деді. Анау үйге қарай беттеп кетті де, бергі есік жабығын өзі көтеріп, әрі отті, содан кейін ол арғы есіктен шығып, Арсланбек қатарынан көрінгеннен кейін Шоң келесі адамға “бар!” деді. Үйге қарай аяндап кеткен ол да келесі сәтте Арсланбек жанынан көрінді... Айыпты дегендердің бәрі үйден өтіп шыққаннан кейін, Шоң оларды қатар тұрғызып:

— Алақандарыңды жайындар! — деді.

Аналар орындады. Шоң бәрінің де алақанына беті тигенше үніліп, оңнан соңға қарай және солдан оңға қарай екі рет отті. Сонан соң дәл ортада тұрғанның алақанына бетін тақап, тағы бөгелді. Неге екені белгісіз, ананың екі жағындағы көршілерінің алақандарына да үніліп, ортадағы жігітке тағы келді де:

— Сағат қайда? — деді оған тік қарап.

— Мен білмеймін, би аға, — деді анау.

— Тап! Әйтпесе өзің жоғаласың!

Әлде Шоңның ауыр қабакты зілді көзінен именді ме, болмаса, соңғы сөз оған үрей салды ма, кенеттен ананың басы салбырап, үнсіз тұрып қалды.

— Сағат қайда?

Женімен мұрнын сүртіп өткен жігіттің келесі сәтте иегінің дірілдеп, кемсендегені байқалды.

— Өкел сағатты!

Жігіттің “алыста қалды” деген сөзі естілер-естілмес шықты.

— Сағат жоғалған түні ноғай қайсыңның үйіне қонып еді? — Шоң қалған төрт жігітке көз салды.

— Менің, би аға, — деді қатарды. Кінші басында тұрған қағылез жігіт.

Шоң ана жігітке қайта бұрылды.

— Сен сағатты түбі күні үй иесінен көрсін деп ұрладың-ау?

— Қызықтым, — деді әлі төмен қарап тұрған айыпты. Шоң Арсланбекке бұрылды.

— Бар! Тығып қойған жерінен таптырып ал!

— О, Шоң би, — деді әлгіден бері таң-тамаша болып тұрған Арсланбек. — Сіз бек ұлы адамсыз. Сіздің ұлылығыңызды губернатор да білетін болады. Жалғыз ғана отінішім бар: ұрыны тапқан тәсіліңізді ашып, маған көрсеткен жақсылығыңызды немен, қалай қайтаруым керегін айтыңыз?

— Сен маған қарыздар емессің. Ойымды қозғаған осындай іс өкелгенің үшін мен саған қарыздармын. Рақмет! — деген Шоң үйіне қарай аяқтарын баяу басып жүре берді.

Енді Шоң ісінің сырын өзі ашпак болып, Арсланбек екі жағынан шығарылған есігі бар үйге кірді. Кірген сәтте сезгені — мұрын атқан өтір иісі, көргені — он жаққа қолденең байланған тай. Мұнда не сыр бар? Арсланбек тайға жақындап, тоқымын сипады. Дымқыл екен. Ал, ар жақ жартысы құрғақ. Сонан соң дымқыл жағын мұрнына такады — өтір иісі осы тұстан аңқып тұр. Яғни, өтір тоқымның бергі жағына құйылған. Оны айыбы жоқ жігіттер іменбей-ақ сипап өткен де, айыпты қол тигізбей өте берген. Міне, гәп қайда? Ақыл қайда? Ұрыны боктап-соқпай, ұрып-соқпай табудың жолы!

Иә, Арсланбек Шоң ісінің сырын дәл басып ұқты. Осы бір айла есіне түскен Шоң Токейді шақыртып, ол әкетіп бара жатқан өтірді алып қалған болатын...

“Биыл базар ашылмайды” деген хабар келген соң ауылдарына тарамақ болған жігіттерге “жұмыстарын тоқтатпасын” деген Шоң. Мұндай азапты шаруаны көрмеген халық “қиямет қайымнан енді босадық па” деп лепірген көңілдерін басып, беттерін қайтарғаннан кейін, түз шығарудың қалай жүріп жатқанын көріп қайтуды Шоң өзіне міндет санаған. Әнеугүні Матвейге “Әйелінді алып кел” деді. Ол келгенде алдынан Шоң шықпаса, бірінен-бірі әлі сыр тартып көрмеген екі халық өкілдері арасынан ши шығып кетуі мүмкін. Егер ондай оқиға орын ала қалғанда келістіріп, тоқтам айтып, оқиға тігісін жатқызатын кім? Қазақтың екі руы, не болмаса екі ауылы біріне-бірі құда түсіп жатса, Шоң оған қайырылмай-ақ жүре берер еді-ау. Ал мынау екі халықтың түсінісуінің алды, айтып-айтпай немене, екі халықтың болашағының алды! Оның үстіне ана келеді. Ана атаулыны құрметтемегенді ант ұрсын! Шоңға қайтсе де сол ананың алдынан шығу керек!

Осылай ойлаған Шоң соңғы есімі есінде қалмаған Микалайды күтті. Келесі күні бие байлар уақытта алыстан біреулер келді де. Алайда, бұлар күткен адамдары болмай шықты.

Есіктегі жігіт табалдырықты аттаған жерінде бір тізерлеп отыра қалып хабарлады:

— Би аға, қаракесектің көшім руынан Бижан деген жігіт рұқсат сұрап тұр.

“Е, — деп ойлап қалды Шоң, — қаракесектің не төресі емес, не биі емес, белгісіз Бижанының не ісі бар екен? Әлде, өз төңірегінде қаптаған төре мен билерге өтінішін өткізе алмаған пақыр ма екен? Егер, оның біреуде есесі кетсе, қаракесек жағына кетеді. Ол жаққа Шоң билігі жүре ме? Дегенмен алыстан ат сабылтып келген азаматтың меселі қайтпасың, тым құрығанда ісін естіп қалайың”.

— Кірсін! — деді Шоң.

Шоң келген адамның ісін төмен қарап отырып тыңдайтын. Солай отырған қалпында үйге біреудің кіріп, табалдырық тұсында жүресінен отыра қалғанын аңғарды да құлағын тоса берді. Бірақ келушінің үні шыға қоймады. “Ойын үйіре алмай отырған шығар” деген оймен Шоң да “айт, бол!” дей қойған жоқ. Араға үнсіздік киікті. Алайда, әр нәрсенің мөлшері бар. Бұл Шоңмен әлі қанша уақыт “үндемес” ойнай бермек? Шоң басын көтерді.

— Құлағым сенде?

Келуші сонда да үндемеді. Шоң енді бажайлап қараса, мына жігіттің көзі дөңгеленіп, ағы көбейіп, кереге басына қарап қалған екен. Не өзінде, не қарашығында, не жүдеу тартқан қара сұр өңінде титтей де қимыл болсайшы. Келушінің мына отырысына таң қалған Шоң енді оған иықтарын көтере түсіп қарады.

— Ісінді айта отыр?

Жоқ, Шоңның бұл сөзі де ананың қимылға келуі мен тілін шығаруға түрткі бола алмады. Келесі сәтте жігіттің мына қалпы тірі адамнан гөрі Шоң даладан көп көрген, тас бейнелердің бірін әкеліп қоя салғанға ұқсап көрінді. Үңіле тұссе, жігіт отырған жерінде қатып қалғандай. Не көзі жыпылық қақпайды, не кірпігі қимылдамайды.

Шоң алақандарын ұрды да есіктен кірген малайға:

— Мына жігіт өзіңмен сөзге келіп пе еді? — деді.

— Қайдан келгенін, кім екенін өзі айтқан.

— Жанында басқа адамдары бар ма?

— Бар. Сонау маяғаштың жанында отыр.

— Шақырышы біреуін.

Маяғашқа біреу барып, одан шақырылған адам Шоң алдына келгенше Бижан қозғалмай, мұздан қатырғандай қалпында үнсіз отыра берген. Соңғы кірген адам табалдырықтан аттаған жерінде бүк түсіп, төрт тағандап келіп, Шоң шапанының етегін сүйіп, басын жерден алмаған қалпы сөйледі.

— О, аты әділдікпен жер жарған Шоң би, қасірет қақпанынан құтылып келген пақырларыңды кері теппе, қамқор қанатыңның астынан пана бере қор! — Бұл келген Бижанның әкесі Сақтаған еді.

Жігіттің мына отырысы мен ақсақалдың “қасірет қақпанынан” деген сөзінен Шоң, не қылса да, мына адамдардың бір іске душар болып, содан сауға сұрап келіп отырғандарын аңғарды.

— Ол не қылған қақпан? — деді Шоң.

Сақтаған басын көтеріп жауап берді. Ол сөзін Олжекенің көшім жігіттерін баяғы жалықбас ауылдарын шабуға апарғанынан бастап, сол соғыста Бижанның Жәңгір үйінің уықтарын сындырып, ал Ысқақтың Олжекені өлтіріп, оны Жәңгірдің Бижаннан көргенін, содан бұған Сәлімнің арашашы болып, өз қолында ұстағанына дейін айтып берді де:

— Сол қожа бұған өзінді өлтір дейді екен. Өмірінде кісіні маңдайынан шертіп көрмеген бұл пақыр ондайға қалай барсын. Сәлім “Шоңды өлтіріп келмесең Жәңгірдің қолына қайтып беремін” деп қорқытады. Ал Жәңгір соңымызға түсіп алған ажал болатын. Ат құйрығына байлап, тарта салса одан бізді кім сұрап жатыр?

— Осының бәрін сіз бұрыннан біліп жүрдіңіз бе?

— Жәңгір қаһарын әуелден білетінмін. Ал Сәлімнің мұны өзінді өлтір деп жұмсағанын балам осы жолда айтты.

— Балаңыздың тіл-аузы бар екен ғой.

Сақтаған баласына осы жолы анықтап қараған еді. Ол донгелене түскен көзін кереге басынан аудармай бет-жүзінің бір түгі де бүлк етпестен әлі сұлық отыр. Сақтаған оның иығына қол тигізіп көріп еді, анау қозғалып қалды да әлгі қалпын өзгертпестен отыра берді.

— Осы жігіт сұмдық бір оқиғаны басынан кешірген-ау, тегі? — деді Шоң.

— Айттым ғой, құрметті Шоң би, жанды шекесіне шертіп көрмеген деп. Осындай адамға кісі өлтіру оңай болып па?

— Сонда бұл Сәлімнің бұйрығын орындауға келіп отыр ма? Әлде, соны маған жеткізуге келіп отыр ма?

— Ол екеуі де емес, құрметті би. Бұл осыдан үш күн бұрын түнде үйге кіріп келді де “үн шығармай жиналыңдар, кетеміз!” деді. Асықтырғаны сонша, бір-бір қабат киімімізді ғана иығымызға жамылуға шамамыз келді. Үй түгілі, жүк те жиюлы қалпы қалды. Екі әйел екі еркек, бір нәресте атқа міндік те түн жамылып шықтық өзіңе қарай.

— Сонда неге асықтыңдар? Әлде, қожа Жәңгір қолына мынаны қайтып беремін деп пе?

— Иә, — деді Сақтаған. — Мәселенің бәрін айтып, түйінін айтпаппын ғой. Есім шыққан болар. Біраз жерді алғаннан кейін баламмен қатарласа беріп, сапарымыздың сырын сұрадым. Сойтсем, бұл сол түні Сәлімнің өзін өлтіріп шығыпты.

Шоң әдетінде жоқ кимылмен басын көтеріп алды.

— Сәлім қожаны ма?

— Иә, құрметті би, Сәлім қожаны. Ол “бар! Шонды өлтір! Әйтпесе өзіңді Жәңгірге байлап-матап беремін” деп ызындай береді екен. “Біреуге қор қазсаң кең қаз, өзіңнің жатуыңа қолайлы болады” деген осы. — Сактаған сөзінің соңында маңдайы жерге тигенше еңкейіп, жалынып, хан мен төрелер қолына тапсырмауын, өзінің пана болуын сұрады.

Шоңның көп нәрсеге көзі енді жетті. Мына жігіттің тіл-ауыздан айырыла қалу себебін де түсінгендей. Әрине, ол бұл адамдарды сыртқа теппейді. Екі жігітті шақырып алып, біріне “мына адамдарды үйіңе апар!” деп, екіншісіне “Итемгенді шақыр” деп жұмсап жіберді. Келесі күні жеткен Итемгенге Бижанның әке-шешесі мен бала-шағасын ауылына қосып, бастарына үй тігіп, алдарына мал құрастырып, ескі-құсқы болса да киім-кешекпен қарайласуын тапсырды. Итемгенге еріп кетер алдында Сактаған мен Бижан Шоңға тағы кіріп шықты. Бижанның Шоңды көрісімен байланып қалған тілі, жағдайының оңаларына көзі жеткеннен кейін қайта шешілген екен. Ол Шоңға өз аузынан алғысын айтып кетті...

...Сайын далада түйе жетектеген екі салт атты ырғалып бара жатты. Түйенің үстіне шалқасынан шандылып, үстіне төсеніш төселген шаңырақта екі әйел отыр. — Оксана мен Биғайша. Салт аттылар Матвей мен Өкен.

Ана жолғы Шоң шақырған сапарынан Матвей Былқылдаққа аса қуанышты қайтқан. Сол сапарында Шоң шоқына қалғанда Матвей мұнша қуанар ма еді, оны кім болжағандай. Қызының Шоң ауылынан табылғанын және оның Тұрармен отасуына рұқсат бергенін, Шоңның “Әйеліңді жеткіз”, дегенін хабарлаған шағында ақ сұр жүзінен қаны қашып, қуара қалған Оксана аз-кем булығып үнсіз отырды да, кенеттен жер сабалап, ойбайға басты. Тұрар Вераны алып қашқан жолы айтқан сөздерін тағы қайталады. Матвейдің басына қара бұлт үйіріп, аспанын жерге түсірердей-ақ оған талай айып тағылды. Хабар иесі мына зарды үнсіз тыңдады. Әйелінің мінезі өзіне аян. Әлдеқалай ашулана қалғанда бүркырап-бүркырап, сұр бұлт астынан жарқ ете қалатын күндей кенеттен өзгере салатын. Матвей әйелінің осы сәтін күтіп еді, ол да ұзаққа бармады. Бүйірін таянып, теңселе зарлап отырған әйел Матвейге кенеттен жалт қарады.

— Надя губернатордың үйіне келін болып түсіпті дедің бе? — Әлгі күйініш зардан бетінде екі мөлдір тамшы ғана тұрып қалыпты.

— Иә, — деді Матвей.

— Ол жігіт Өкендердің туысы ғой, — деген Оксана келесі сәтте етегін көтеріп алып сыртқа ұмтылған еді. — Биғайша, екеуіміз туыс

болышып, — деген ол көршісіне жетіп, Матвейдің Шоң ауылында көрген-білгенін, аптыға сөйлеп айтып жатты. — Губернатор мені шақырыпты. Жалғыз қалай барамын? Сен де жүр!

Сөйтіп, үйге ие болуға Матвей мен Оксана Петрды, Өкен мен Биғайша Қарлығашты қалдырып, жолға шыққан.

Бесінші күннің түс әлетінде үйлері алыстан ағараңдаған мол ауыл көрінді.

— Әне, Шоңның ауылы, — деді Матвей қамшысымен нұсқап. Мұнша көп үйлер тігілген ауылды бұрын көрмеген Оксана көтеріле түсіп, аузын ашып, демін ішіне тартып алып, таңырқай қарады.

— О, ғажап-ай! Көдүйгі тауықтың жұмырткасын екіге бөліп, төңкеріп, төңкеріп қойғандай екен!

Ауылға жақындап, “тауық жұмыртқалары” көлемдене бастаған кезде, оң жақтан адам айтқысыз үлкен айдын көл көрінді. Үп деген жел жоқ, тыныш күнде бетінде жыбыры жоқ, көл төбедегі көк аспанды түбіне түгел төңкеріп алып жатқандай еді. Аспан аясындағы шөкімдей бұлт та көл түбіндегі “аспаннан да” көрінеді. Жазық даланың көлден басқа тұстары сонау шет-шегіне дейін жасыл бояуға малынған. Қаулап өскен шөптен ірі қараның жон-арқасы ғана көрінеді. Ал ұсақ тұяқ көде, изен, жусан арасында жоғалған.

— Мына губернатор жазды қайда өткізетінін білген! — деп қойды төңіректегі көріністерден есі шыққан Оксана...

“Әнеүгүнгі орыс маяғашта әйелімен аттан түсіп жатыр” деген хабар келгенде Шоң шапанын жамылып, сыртқа шықты. Бұған әр уақытта жалғыздап келген орыстар болған. Ал, ерлі-зайыпты орыстардың тұңғыш келуі. Оның үстіне бір халық әйелдерінен өкіл келе жатыр бұған. Сондықтан да алдын тосып, құрметпен қарсы алмаса болмайды.

Маяғаш жақтан көрінген шағын топ бері жылжып, жақындап қалған шақта, Шоң төңірегіне ауыл адамдары да жиналып қалған еді. Ауылдағы ең үлкен ақ үйдін алдынан көп адам көрген уақытта Оксана Матвейді жеңінен тартты.

— Губернатор қайсысы?

— Әне, анау ортада бәрінен бір бас асып тұрған адам.

— Өзі де мол екен. Болса, болар, — деп қояды Оксана.

Шоңға он шақты адымдай жер қалғанда қонақтар тоқтап, Өкен мен Биғайша тізерлеп отыра кетіп, бастары шөпке тигенше иіліп еді, мұны Оксана мен Матвей де қайталады. Содан кейін олар түрегеліп, Шоңға қол қусырып барып, сәлем берді. Қызының есендігін естігеннен бері пайда болған Оксана жан дүниесінің лепірісі әлі басылмаған. Әлде көңіліне канат бітірген сол қуаныштың әуенімен бе, ол Шоңның қолын ұстап тұрып:

— Сіздің осынау даланың губернаторы екеніңізді алыстан таныдым, — деді. Жұқа сәлісі желкесіне түсіп, сары шашы дудырап көзі күлімдеген ақ сұр әйел жайраң қағады.

— Қош келіпсіз, қош келіпсіз! — деді сәл ғана езу тартқан Шоң орыс әйелінің кішкентай қолын екі алақанының арасында ұстап тұрып. Сөйтті де өзі келушілерге кіру белгісін көрсетіп еді — бір жігіт есікті аша берді.

Бәрі үйге кіріп отырысқаннан кейін алдарына қымыз келді. Бұл уақытта Оксана Шоң үйінің жасауына қарап, алақтап отырған. Был-кылдақта төрт канатты қараша үйлерден басқаны көрмеген, оған мұндағы есіктен төрге дейін төселген оюлы сырмақ, іргеге жағалай жайылған әр бояулы кикімі көздің жауын алатын құрақ көрпелер мен құс жастықтар, керегеге ұсталған парсы кілемдер, оның ара-арасына ілінген қасқыр, түлкі терілері... бәрі-бәрін Оксана ешкімнен де қымсынбай-ақ жан-жағына еркін қарап қызықтаумен болды. Содан кейін ол алдына қойылған қымызға ауыз тигізіп, тостағанын қайта жерге қойды да Шоңға қарады:

— Губернатор мырза, өлкенің ең шұрайлысын жайлауды білгенсіз, ә? — деп қойды. Шоң жымып басын изеді. — Дәу де болса, сіздің ауылдың алдындағы көл де осынау даладағы ең үлкен көл болар-ау, — деген Оксана ізінше өз сұрағына өзі жауап берді. — Әрине, губернатор болған соң ең үлкен көлді өзі алады ғой. Біздің губернаторлар да небір жақсыны, небір молды, алдымен, өздерінікі деп жариялайды.

Қазақта еркек арасында әйелдің суырыла бермейтінін ол қайдан білсін. Онсыз да ашық мінезді Оксана сөзден ешкімге дес бермей отыр.

— Неше әйеліңіз бар, губернатор мырза?

Матвей “не деп жауап берер екен” дегендей көзінің астымен Шоңға қарады. Шоң ауыр денесін қозғап мырс етті де, “сен жауап берші” дегендей Айторыға қарай қырындай берді.

— Бұл кісінің екі әйелі бар. Мен үлкенімін, — деді Айторы.

— Ойбай! — деп қалды Оксана. — Сол-ақ па? Дала губернаторларының әйелі одан көп болады дейтіні қайда?

Оксананың бұл сұрағы, әрине, жауапсыз қалды. Өлден соң Шоң Матвейге бұрылды.

— Балаларыңның үйіне барыңдар. Кешке осында бас қосармыз. Өне-міне үлкен балам Итемген келеді. Ертең мен жолға шығамын. Әйелдердің өзара келісімін менсіз өткізіп жатарсыңдар. Жон-жосықты Итемген жүргізер.

Қонақтар төгіле тысқа шықты. “Орыс әйелі келді” деген хабар ауылды аралап кеткен екен, Шоң үйінің төңірегі толған халық. Орыс әйелін көрулері осы. Бәрінің көзі Оксанаға түсіп, өзара шүйіркелесіп,

тоңірек пыш-пышқа толып кетті. Ол сөздердің арасынан “Қызынан аумайды екен” “Қызы шешесіне тартқан екен” деген сөздер жетіп жатты Оксана құлағына. Алайда, ол сөзге назар аудармай, қызын коруге асығып, жол бастаушының соңына ере берді.

Шешесінің ауылға келіп, Шоң үйіне түскенін естіген Надежда тағат таппай отырған. Шешесі есікке жақындай бергенде, ол үйден атып шығып, мойынына асыла кетті. Оксана қызын құшақтап, бетінен сүймеген жер қалдырмай мауқын басқаннан кейін, Надежданың сыртында тұрған Тұрарды таныды. Жігіт жінішке мұртының ұштарын көтеріп, жымып тұр екен. Енді Оксана соған қарай ұмтылып, жігіттің жағына шапалақ бергендей жұмсақ қана сипап өтті.

— Сен менің қыздарыма қырғидай тидің ғой, осы! — Сонан соң “осы жігітті анықтап көріп алайыншы” дегендей, бір адым шегініп кетіп, басынан аяғына дейін шолып, көргеніне көңілі тойған жандай құлашын жайып барып, Тұрарды маңдайынан сүйіп, аркасынан қақты.

Оксана қазақ үйлерін көп көрген. Шоң үйінің көрінісі, әрине, ерекше! Сондай үйдің біріне қызы да ие болыпты. Әлде қазақтардың қызына тартқан сыйын көруге асықты ма, болмаса, осы үйдің жасалуы арқылы қызының қолынан не келетініне көз жеткізгісі келді ме, ол енді ешкімге назар аудармастан екі аттап барып табалдырықтан асқан жерінде тоқтап, үйдің ішін шолып өтті. Көлемі жағынан қызының үйі, әрине, губернатор үйінен шағын. Ал ішкі жиналуы мен төселген жиһаз, аяқ астындағы сырмақ, керегелерге ұсталған кілем... бәр-бәрі губернатор үйінің шағын көшірмесіндей екен. Көзі жайнап, беті алауланып, екі езуі екі құлағына жеткенше мәз Оксана қызына қарағанда, оның басындағы бір ұшын алдынан айқастырып, иығына аса салған торғын сәліні көрді.

— Мынауың не қызым-ау?

Әйелдер ауылдың үлкен-кішісінің көзіне осылай түскенің жөн деп салды басыма, — деді Надежда.

Содан кейін Оксана төрге төселген көрпеге отырып:

— Балаларым, келіндер! — деп екі жағынан орын көрсетті.

Тұрар мен Надежда Оксананы орталарына ала отырысты. Ал Матвей, Өкен, Биғайшалар табалдырықты аттаған жерлерінде тұрып қалған.

— Биғайша, сен де бері кел! — деген Оксана Матвей мен Өкенді бөле-жармай, екеуіне қолын бір-ақ сілтеді.— Сендер мына жұртты христиан қыласыңдар ма, мұсылман қыласыңдар ма, онда шаруам жоқ, әрман кете беріңдер!

Өкен мен Матвей біріне-бірі қарасып, өзара жымыңдасты да сол тұрған жерлерінен кері бұрылып кетті.

Кешке ауылда орыс келін түсіруі байланысты жүріс үдеп кетті. Мал сойылды, қазан көтерілді. Қыз-жігіттер Тұрар үйіне, ересектер Шоң үйіне жиналды. Осы жерде отасқан жастардың ана-лары ретінде Айторы мен Оксана үш мәрте кұшақ айқастырып, кеуде тигізісті. Бұл салтанатқа алдырылған Тұрар мен Надежда кең үйді айнала отырғандардың әрқайсысының алдына тізелерін бүгіп, бастарын иіп шықты. Осымен екі жастың некесі қиылды деп саналды.

Түннің бір мезгілінде Матвей мен Өкен басқа үйге, Оксана кызының үйіне конбақ болып кеткен. Келесі күні ертеңгі шай үстінде ашық есіктен мауыты кілемдей жайылған даланы, аспаннан “алған” күн сәулесінің бір шетімен қарашығын қытықтаған мөлдір айдынды, одан арғы мұнартқан көкжиекті қызықтап, табиғаттың осынау сыйына қатты әсерленіп отырған Оксанаға “Шоң аттанайын деп жатыр” деген хабар жетіп, орнынан атып тұрды. Бұл ауылда бір-ақ адам үйінің жанында атқа мінітетін. Ол — Шоң. Басқалары қазірде үймелеген адамдар мен аттар көрінген сонау маяғашқа жаяу барып, атына сол жерде мінеді. Оксана Шоң үйіне жақындап келсе, үш-төрт жігіт биді атына мінігізіп жатыр екен. Оксана бірден тізгінге жармасты.

— Ей, губернатор, мұның не?

— Мен өзіме тиісті істерді атқарып болсам керек, құдағи.

— Орыстар той-домалағы жұрттың есінде қалу үшін арнайы түрде генерал шақырады. Өзің отырмасаң бүгінгі тойға ана ретінде менің көңілім толмайтын болады. Давай, түс!

Шоң аты үстінде аз-кем бөгелді де, әлден соң;

— Әй, дабай болса, болсыншы! — деп қаракерінен ауа берді. Алған бетінен ешкім қайырып көрмеген, мінген жерінде атынан қайта түсіруге жанның батылы бармайтын Шоң, бұл жолы “осылай қалды үйінде. Өзі өмірінде тұңғыш рет тілге келген орыс әйелінің ашық-жарқын мінезін қызық көріп, түскен еді ол атынан.

Кешке Шоңның балалары жиналып, ауыл жастары алтыбақан құрып, бір киерлері үстінде қыз-келіншек ән салып, ойын ойнап, Итемген көлінің басы бүгінгі түнді де ұйқысыз өткізді. Осы тойда қазақ даласында тұңғыш рет ашық дауыспен айтылатын орыстың мәуелі әні Шоң шаңырағынан шығып, аспан әлемін шарлап кеткен еді. Оны Оксана жалғыз да айтты, қызымен екеуі қосылып та айтты. Шоң ауылында болған қазақ-орыстың бас қосуына арналған осы той жұрт есінде осынысымен қалған еді — оны естіген құлақ “Шоң ауылында сондай той болды” деп ауылдан ауылға, жайлаудан жайлауға жаятын болады енді.

Шоңның Матвейде жұмысы болмайтын. Келесі күні ол Оксананы шақырып алды.

— Құдағи, мен жолымнан қалмайын.

— Екі тәулік бойы бір орыс әйелі отыр десе — отырдың, түр десе — түрдың. Сіздің маған көрсеткен сый-құрметіңізден қызымның қазақ арасында қор болмайтынына көзім жеткендей. Рақмет, сізге губернатор мырза, жолыңыз болсын!

— Менің балаларымның әрқайсысы бір ауыл. Қазақ рәсімі бойынша бәрі де сізге үй көрсетуге тиіс. Асықпай, ел аралап қайтыңдар,— деді Шоң.

— Асықпаймыз. Бәріне де барамыз,— деді Оксана. Осылай Шоң қайта атқа қонды да төртінші күні кешке Қалқаман көліне жете бергенде, ол алдымен көлді төңіреккей тігілген үйлерді көрді. Әр үйдің алдындағы жер ошақтан түтін көтеріледі. Ал тұзшылар бір жерде үймелесіп отыр екен. “Дәу де болса, осы жұртты жинап алып отырған Жанақ!”

— Елеусіз жақындайық,— деген Шоң атынан түсіп, серіктерін ертіп, отырғандарға тақай берді. Расында да бұл Жанақ екен. Оның ақындық өнеріне елтіп отырған жұрттан біреулер келді-ау деп бұрылғаны болған жоқ. Бәрінің де аузынан сілекейі ағып, көздерімен Жанақты жеп барады. Шоң да осы тұсқа тізе бүгіп, ақынның тыныштықты жарған ашық даусына құлақ сала берді. Жанақ осы отырғандардың шыр етіп жерге түскен мекендерін, кіндіктері кесілген жерлерін, кірлері жуылған көлдерін жырға қосып өнін шарықтатып кеткен екен. Солардың бірі Шоңның өзі әлден соң тек өнерлінің ғана өнерінің жетегінде кеткендей басқа дүниені ұмытып, назарын өлеңге сала берген:

Аты бар, атағы жоқ таулар да көп,
Қосылған “Желтау”, “Далба”, Аулаға кеп.
Мұнартқан әрбір түрлі сәулетімен
Баянды жан-жағынан көтермелеп.
“Шық бермес”, “Қотыр қызыл” әне “Алабас”,
“Жыланды”, “Шолақ кайың”, “Кереге тас”,
“Талпак” түр “Ақирекпен” сол жағында,
“Аккелін”, “Көкдомбакпен” сол “Найзатас”.
“Актобе”, “Беріктас” пен “Саржал” тұрған,
“Қарбасқан”, “Шақанмен” сол “Үш таған”,
“Бүркітті”, “Жыланды” мен “Қарашоқы”
Қатардан айтылмаған “Кентау” қалған..
О, күдіретін күшті туған жер!

Атың неше рет аталса да саған деген ынтазарлық еш бәсеңсімейді екен ғой! Оның үстіне ол атаулар құлағыңа жырмен өріліп жеткенде мүлде есің шығады екен-ау!

“Далбазың” ең биігі “Тотия-ді”,
“Қарауңгір” бауырында “Найзақара”,
“Белағаш”, “Күркелі” мен ол “Қандыадыр”,
“Тастыүрпек”, “Жылыадыр” мен “Сартау” ана
“Жапалақ”, “Құттыбайтау”, “Мырзагүлтас”,
“Қарадің”, “Шокпартау”, “Мәдікебас”,
“Ақбура”, “Тұлпартасы” толып жатыр
Айтуға “Қызылтаумен” жері аралас...

Па! Па! Жаса, Жанак! Біресе Баянауланың сол жағына шығып, біресе батыс жағын шоли, біресе оң жағына шығып, мына отырғандардың көз алдына туған өлкелерін ән қанатына салып әкеліп көрсетуін-ай!

Осы жерде күтпеген оқиға болды. Көп арасынан біреу:

— Жарандар! — деп даусын ерекше шығарды. — Шоң би келді!

Жанактың даусы бірден сап болып, отырғандар дүркірей тұрысып, Шоңға сәлем беруге қолдарын кезекпен келіп ұсына берді.

— Істерің не болып жатыр? — деді Шоң Жанакпен амандасқаннан кейін.

— Биыл базар болмайды деген соң, ауылға қайтамыз деп бір дүрліктік. Содан кейін сіз “түз шығаруды тоқтатпасын” деп сәлем айтқан екенсіз. Қайта іске кірісіп кеттік.

Шоң әлгіден бері көтеріңкілеу жерге ерек тігілген бір үйді көріп отырған. Енді сол үйде кімнің жатып жүргенін сұрады.

— Былтыр орыстармен тұзда істеген Қазанкап жігіттері ол жерге окшау шатыр тігілгенін және ауырып-сырқап қалғандарын сонда апарып жатқызып жүргендерін айтты. Сонан соң “не қасиеті бар екен ол жердің” деп өзім байқап көрсем, төңіректе ауа тымырсықта, сол жерден ғана жайлы самал арылмайды екен. Сонан соң біз де үй апарып тіктік, — деді Жанак.

— Немене, ауырып қалғандар болды ма?

— Болды, би аға, — деді Жанак. — Тұзда көп жүрсе, кей адамның жүрегі қағады екен. Ана үйге апарып, жатқызып қойсақ бір тәуліктің ішінде сауығып кетеді. Ал жүрегі екі-үш рет қатарымен қаққан адамды қайтып тұзға салмайтын болдық.

Шонды төңіректей отырғандар арасынан кекселеу қазақ көтерілді.

— Би аға, орыс базарын ашпайтын болса, осыншама тұзды не қыламыз?

— Қанша шығарсаңдар да тұз көптік етпейді, — деді Шоң. — Уақытында орнын табады. Өздеріңнің күйлерің қалай?

— Күнде мал сойыс. Қымыз ауыз”-ынан кетпейді. Жаман емес, — деді Жанак.

Шоң Жанаққа арнайы бұрылды.

— Баяғыдан кейін өзін үйіңе соқтың ба?

Жанақтың орнына бұл сұраққа тұзшылардың бірі жауап берді.

— Жеңгеміздің өзі екі рет келіп кетті.

— Иә, келген сайын Жәкеңнің жүрегі қағып, жеңгемізбен ана ерек үйде түнеп шығып, тәуір болып жүрді.

Тұзшылар ду-у күлді.

Шоң осы сапарға екі мақсат көздеп шыққан. Бірі — тұзшылар арасында болу, екіншісі — Қазанқаппен кездесу. Уақыт сентябрь айына шек артып қалған. Жаз күндерінен гөрі жерге қараңғылық ерте түседі де, көлді бір айналып, шығарылған тұз үйінділерін көрген соң ол атына қайта қонып, Сүйріксорда отырған Қазанқап жайлауына түн ортасы шамасында жетті.

— Осы, орысқа тұз көп керек пе? — деді Шоң Қазанқап екеуі оңаша қалғанда.

— Орыс деген халық екіге бөлінеді, — деген Қазанқап сөзді әріден бастады. — Кәдуілгі орыс, казак-орыс. Көлдерден тұзды казак-орыс күшімен шығарады. Өйткені бұл орыстар ылғи сапта. Ал жай орысқа “жылында пәленбай тұз тапсырасың” деп салық салып қойған ғой. Міне, орыс еліне тұздың қаншама керектігін осыдан аңғарыңыз.

— Биыл орыстар Ертістің бер жағынан шөп шапты ма?

— Жаздай шөп шабудан бас алмады. Қаптата тізіп тастаған ақ шатырларын жиып әкеткендеріне көп болған жоқ. Ертіс алқабын малға толтырып кетті. Мұз қата шанамен тасып алмақ ойлары бар.

— Керекудегі орыс ұсталарына осы бастан таға, шегені молынан дайындата алар ма едің? Керек уақытында тұзға аламыз да.

Әлде, түбі күні іске аспай қалса, сөзге ілігемін деп күдіктене ме, қалай, Шоң бір істі қолына алғанда ойының тірелер түбін ашпай тынатын. Төбе бидің бұл сырына қанық Қазанқап “оның бәрін қайтесіз?” деген жоқ, құлағы естігендері жөнінде ар жақпен сөйлесетінін айтты.

— Сөйлескенде былай де, әуелі, әр үйінді тұзға неше тағашегесімен келетініне келіс. Содан кейін тұзды ұстаның үйіне өзіміз жеткізіп береміз де.

— Жаксы, би аға, жаксы! Ондай ұсынысқа орыс ұсталары барар, — деп бас изеді Қазанқап.

* * *

Ел-жұрт қыстауларына көшіп келіп, әбден жайғасып алды-ау деген кезде, Шоң Төртұлы билер кеңесін шақырмақ болып жан-жаққа адамдар аттандырды.

Шоң есінен жаздың басында Сейсенбай айтқан бір сөз кетпей жүрген. Келесі жыл “Қоян — жұт” деген қарт. Сейсенбай мұнысын неден шығарып айтқаны беймәлім. Ал Шоң оның ескертуіне бір-ақ себеппен сенген — “өткен екі қыс шаруашылыққа жайлы болып келді. Діндарлар айтқандай құдай бар болса, ол құлдарын ешқашанда қамсыз тойтаңдатып, ойсыз есіртіп қоймақ емес. Ендеше, үшінші қыста сын болады” деп күтті Шоң. Осы ой алты ай жазда Шоң басынан бір сәт те шықпаған еді. Ой оған қолдан түз шығартуға, таға дайындатуға, орыстар шапқан шөп жөнінде сұрау салдыруға дейін апарды. Мұның бәрі болып қала ма деп күтілген жұттың алдын алу қамы еді.

Билердің басы қосылғаннан кейін, ол әңгімені осы мәселелер төңірегінде қозғады.

— Алдағы қыс қалай болады деп ойлайсыңдар, билер?

— Е, оны бір құдайдың өзі біледі-дағы.

— Жаратқан ием жар болудан жазбас.

— Екі қысын жайма-шуақ етіп берген алла үшіншісінде қыспас...

Билердің жауабы осы болды.

— Бейқамдыққа апаратын осы сөздер. “Құдайға сен, бірақ қарап қалма” деген бар. Жұт атаулының алдында дәрменсіз болып келдік. Ол қыруар малымызды, тіпті, жанымызды да алып кетіп жүрді. Орыста да мал бар. Неге олар жұттан жұтамай шығады? — деп Шоң сұрақ қойып, билер қатарын көзімен шолып өтті де өзі жауап берді. — Олар қыс қамын ойлап, жаздай тыпырлаумен болады. Ал біз жаз шығып күн жылынса болды, жайлауда ішкен қымызға мас болып жата береміз. Орыстан көп нәрсе үйренуге болады. Түз — жеріміздің байлығы. Қыс қамына соны неге пайдаланбасқа? Қалқаманнан түз шығару осы ойдан туған. Кіші атаның атымен атағанда қол астарыңда отыз үш ру бар екен. Қазанқап Кереку ұсталарымен келісіп келіп отыр. Олар сенің әр үйіңдіне шегесімен екі жүз таға береді. Онымен тағалаған жылқыңды тебіңге жібересің де соңына ұсақ малды саласың. Егер одан әрі келісе алсаң тағы да түзға таға ал.

— Би аға, екі жүз тағамен елу жылқы ғана тағалауға болады ғой, — деді Айтқары.

— Қалай түсінбейсіз, — деді Шорман. — Жылқының алдыңғы аяғын ғана тағалау керек. Мініс атты тағалау емес қой.

— Шіркін-ай, — деп армандады Бекайдар. — Жылқыны орыстың өз ұсталығына айдап апарып тағалатып алса ғой.

— Келісе алсаң, оған да бар! — деді Шоң.

— Қалған түзды қайтеміз? — Бекболат сұрағымен бірге Төбе биге қарай еңсеріле бұрылды.

— Оны шөпке айырбастаймыз. Орыстар Ертіс бойына мая-мая шөп тұрғызып тастаған. Қазанқап арқылы олармен былай келісіп отырмыз — әр үш үйінді тұзға бір мая шөп беретін болды. Олар шөпті шаңаларымен қыстауларымызға жеткізіп береді, біз тұзды түйемен Керекуге жеткізіп береміз. Қыс қырсығын көрсете бастағандай болса, мен Қазанқап ауылынан табыламын. Қыстауларыңа жетісімен кіші билерді жинап, осының бәрін айтып қойыңдар. Тұзды түйеге артатын адамдарың сакадай сай болсын. Ерекше нұсқау күтпей іске өз беттеріңмен жөн бере беріңдер.

— Осы, шөп шабу өз қолымыздан да келер еді, — деді Шорман.

— Қазақ тұзды көлден уыстап қазанына, ойып қоржынына салғаны болмаса, күркелеп үйген халық емес. Осыны ескеріп орыстар Қалқаманнан тұз алып жатқанда, араларына Қазанқап он жігіт қосып қойған болатын. Олар орыстан көргендерін өткен жазда қазақтарға үйретіп, өне, қаншама тұз жағаға шығарылды. Өнеге! Енді келесі жазда әр кіші рудан соншама адамды орыс шөпшілеріне қоссақ, Шорман армандап отырған іске де қолымыз жетеді.

— Шалғы жоқ, шалғы! — деді Бекболат.

— Оны да тұзға алуға болады!

— Бәрі де түсінікті болды, би аға. Енді, біз тарайық, — деді Қазанқап.

— Бала-шаға қамы үшін, алда келе жатқан жұмбақты күндер қамы үшін, тыныштық болмайды! — деп түйді Шоң соңғы сөзін.

Билер кенесіне қатысушылар төбе биден осындай жөн алып тарасты қыстауларына.

Жер бауырлап жылжыған сүреңсіз бұлтты қуған желден бет қарыр ызғар сезілмей, ерте түскен қар тобарси бастады. Шоң осындай өкпектен сақта деп отырған болатын әуелден. Әдетте мұндай бұлт қар болып жауушы еді, мынау жанбырға айналып кетпесе не қылсын? Міне, құдайдың екі жайлы қысынан кейін құбылты әкелген үшіншісі!

Шоңның мініс аттарында да таға жоқ. Ертең жер жүзі мұз құрсауға айнала қалса, мұның өзі үйінен адым аттап шыға алар ма? Желтоқсан, міне, басталды. Одан кейін қаңтар мен ақпан айлары түр сұстанып. Бұл жылы леп көктем жылуына барып ұласады деп ойламайды Шоң. Көктем қайда, біреу қайда! Атқа қону керек!

Шоң Тұрар мен Бижан бастаған көлемді топпен түйе біткенді алдарына салып, жолға шықты. Жолшыбай олар алақандай-алақандай болып жауған жапалақ қар астында қалған еді. Осы бір жылы қардан да Шоң жақсылық күтпей ұмтылды алға!..

Төртұлы билерінен Қазанқап қыстауына алдымен жеткен Шоң. Дегенмен, қырды жайлаған ел билері де келесі күннен бастап келіп, оларды Қазанқап баласы Бердәлі Ертісті жағалай отырған қыстауларға бөліп, орналастырып жүрді.

Билердің арты жеткенде күн райы мүлде баска рең байқатып, жер мен адам бетін бірдей қарыған аязды алдына салған суық жел тұрып кетсін. Бұл жел, әуелі, жұма бойы жауған жапалақ қарды орнынан қозғап, даланы ұйқы-тұйқы қылды да, жылы бұлтты котеріп, әлдеқайда қуып әкетті. Халық та, Ертіс жағасына жиналған қыр билері де енді сасайын деді. Сасқандары емес пе, белгіленген іске кірісіп кетудің орнына, кейбір билер Шонға айналып-соғып келе береді.

— Осы, Үкібай қайда? Неге көрінбей кетті? — деді Шон Шорман бір кіріп шыққанда.

— Ол кісі адамдары мен түйелерін Қалқаман көліне айдап келе сала түз артуға кіріскен. Бүгіндері қала мен Қалқаман арасында жүрсе керек.

— Баска билер ше?

— Олар көліктері мен адамдарын алып келетін кісілерін қырға енді жіберіп жатыр.

— Оу баста салт ат, сабау камшы қалыптарында келген ғой тәрізі.

— О, қырсыздар-ай! — деп кейін қалған Шон Шорманға “шаруаңмен бола бер!” дегендей айтты.

Аяз кенеттен қақап берсін. Оның үстіне жербауырлаған желдің қар суыра сокқаны сонша, жалаңаштанған көк мұз бетінде бастарын қақшаңдатқан сансыз аш жылан шығыс бағытқа қарай жоңкіле жылжып бара жатқанға ұқсайды. Бұл — далаға қасірет ала келген жүт жыланының “ордасы” болатын. Келесі аптада ол бүкіл даланы емін-еркін жалпағынан жайлап, билеп-төстеп алған. Күнде ертеңнен жақсылық күткендердің тілеуін бекерге шығарған суық жел үдей түсті, үдей түсті...

Айға созылған толассыз желді аязда Ертістің батыс жағында жатқан дала адам қозғалысынан да толас білмеді. Бұрын мұндай қыста малды да, жанды да құдайға тапсырып, қуысынан шықпай жата беретін қазақ елінің осы тұсы Шон өмірімен түгел далаға шыққан, түгел камға жөн берген. Ел-елде аттар тағаланып, тебінге жіберіліп, соңына ұсақ мал салынып жатты. Ертіс жағасынан шөп артқан орыс шаналары қырға, Қалқаман жағасынан түз артқан қазақ түйелері қалаға бет алып жатты. Түйе болсын, шана болсын, жүгін жеткен жеріне аударып тастап, қайта оралып, шөп пен түз қайта артылып, қайта шығады ұзын жолға...

Дала сапырылысы — бұрын қыс айларында қыр қазағы көрмеген сапырылыс ай жарымға созылды. Ай жарым бойы орыс пен қазақ тең салмақ котерді, бірге жүрді. Істеді азық-түліктерімен бөлісіп бірге жүрек жалғады. Бірі қалжыраса бір дем берді, бірі үсіп бара жатса бірі ем берді...

Сол бораны ұлыған, аязы ақырған күндері атынан түспеген Шоң орыс пен қазақтың жан қиысуға дейін барған ортақ істерін өз көзімен көрді. Осы көріністің өзі-ақ қарт бидің көңіліне қанат бітіріп, тұла бойынан маза мен ұйқыны мүлде қашырған еді. Ол қай жерде қиындық туып қалса, сол жерден табылуға тырысты. Қазанқапты ол Керекуден бері шығармай қойған. Қыр билерінің тұзына алатын тигасы мен шегесін, орыстардың шопке алатын тұзын жеткізіп беру, үлестіріп беру, түсіндіріп беру, есебін жүргізіп, келістіріп беру осының мойынында болды.

Шоң далада жүргеннен кейін қуыс-пана іздеген басқа билер болған жоқ!..

Қыс қаһары қайта бастаған шақта сапырылыс та саябырлады. Шоң Төртұлы билерінің кеңесін тағы шақырды. Кеңес мүшелеріне кірмейтін билерден Үкібай ғана бар. Не жасалды? Не жасалмады? Жалпы елге, оның ішіне билер ісіне сын болып келген осы қыстан не ұтты? Неден ұтылды? Болашақта нені алға салу керек? Неден бас тарту керек? Әңгіме осы жөнінде болмақ.

— Мал шығыны қалай болды? — деді Шоң іргені жағалай отырғандарға.

Дауыстап жауап беру былай тұрсын, бастарын да көтермеген билерден жуырда үн шыға қоймағаннан кейін, бәрі үшін Шорман жауап берді.

— Жұт болған соң шығынсыз болмайды ғой, би аға!

— Немене, сонда әрекетіміздің, аязда аттан түспегеніміздің бекер болғаны ма?

— Олай деуге болмас, би аға, — деді Бекайдар. — Әрекетіміздің жеміс бергенінде сөз жоқ. Бұрынғы жұттардағыдай құдайға тапсырып қана отыра берсек, мал шығыны осы жолғыдан төрт-бес есе артық болар ма еді, қайтер еді.

— Қалай дегенмен де әрекеттің аты әрекет қой. Ал қаракесек пен қуандық арасында тұтас ел тақыр мұзды сипап қалыпты дегенді естиміз. Соған қарағанда шүкіршілік! — деді Қазанқап.

— Сатылған жұтқа тышқак лақ та берген жоқ, — деп көсілді Үкібай.

— Төртұлыға кірегін аталар ішінде уақ малы ең көбі Сатылған, — деді Бекайдар. — Жұт дүниенің бәріне ортақ. Қалай сақтап қала алдыңыз малды? Айтсаңызшы, болашаққа сабақ болсын.

Үкібай “айтайын ба, айтпайын ба?” дегендей Шоңға қараса, Төбе би “ал тыңдалық” дегендей өзіне бар назарын салып отыр екен.

— Орыстан алған екі жүз тағаға неше жылқы тағалаттың? — деді Үкібай Бекайдарға.

— Жүз жылқы, — деді Бекайдар.

— Ал мен екі жүз жылқы тағалаттым, — деді Үкібай.

— Онда қаладан тағы да сонша таға сатып алғансыз ғой?

— Жоқ. Сен алған екі жүз тағаны мен де алғанмын, — деген Үкібай Бекайдарға қарсы сұрақ қойды. — Бір жылқының неше аяғын тағалаттың?

— Алдыңғы екі аяғын.

— Ал жылқы қай аяғымен тебінеді?

— Алдыңғы оң жақ аяғымен.

— Міне, мен де ұсталарыма “әр жылқының алдыңғы оң жақ аяғын қана тағаландар” дедім. Сонда тебінге екі жүз жылқы шықты. Оның соңына басқа малды салдым. Ал тебінге шыға алмайтын малға орыс жеткізіп берген шөпті шаштым.

— Үкең ненің болсын қыпысын табады, — деді Қазанқап.

— Міне, болашаққа сабақ деп осындайды айтады, — деді Шоң. — Билер Ертіске жетсін дегенімде сендер әуелі өздерің келіп, көлікке жұртты содан кейін жібердіңдер. Баянаула мен Ертіс арасы екі жүз шақырым. Көліктерің келгенше, қанша уақыт сырап болады? Ал Үкібай ә дегенде-ақ адамдарын сайлап, көлігін айдап келген. Міне, оның ұтысы.

— Яғни, — деді Шорман. — Қалаға түз, далаға шөп тасуда Үкең басқадан бір сапарды артық жасады.

Шоң Шорман сөзіне қосыламын дегендей басын изеді де қайта сөйлеп кетті:

— Қалай десек те жұрт өткен жазда жағаға шығарған тұздың қайырын көрді. Басқа тер төкпегендеріне көздері жетті. Енді біз жаз сайын тұз шығарумен айналысамыз. — Шоң Қазанқапқа бұрылды. — Керекудегі әскер басшыларымен біраз нәрсенің басын шешіп алу керек болады. Қалқаман көлінен тұзды өзіміз шығарамыз. Қалаға өзіміз жеткізіп береміз. Орыс жағы тұз шығаруға бөлетін адамдарын шөп шабуға салсын. Осыдан екі жақ та ұтайын деп тұр. Бұл — бір. Екіншіден — Бұдан былай өзіміздің де шөп шабуымыз керек шығар. — Соңғы сөзін Шоң қабырғасымен кеңескендей ешкімге де қарамай айтқан еді.

— Шалғыны қайдан аламыз?

— Қазақтар шөп шаба білмейді ғой.

Бекайдар, Шорман және Бекболат дауыстары жарыса шықты.

— Түзға шалғы да алуға болады, — деген Қазанқап, Шоң сұрақ иелеріне бетін бұрғанша, біреуіне жауап беріп те үлгірді.

— Жеріміздің байлығына ие болып, іске жарату деген осы.

— Шоң Қазанқап жауабын жалған айтты. — Тұздың малды да, жанды да сақтай алатынына көзіміз жетті. Ал қазақтың шөп шабуға бар-жоғына келсек... Орыстар шөп шабуға шыққанда араларына адамдарымызды қосуымыз керек. Олардың шөп шабуды үйренуіне

бір апта жетеді. Осы айтқандарымды менің атымнан қағазға түсіріп, Тобыл жандаралына жолдаймыз. Ал Қазанқап Кереку әкімдерімен келіседі. Ертiс алқабына келсек, осынау даланың сай-саласы шабындық. Ертiске бармай-ақ даланың өзінен қыруар шөп шауып алуға болады.

— Алдағы жазда тұзға тағы да адам шығарамыз ғой, би аға? — деді Үкібай.

— Манадан бері не тыңдап отыр едің? Әлі шілдеде шөп шабулы үйренуге орыстарға адам қосасың деп отырмын ғой. Содан кейін ол адамдарың елге келіп орыс өнеріне басқаларды да үйретсін. Қыстың қамын жаз ойла деген осы. Ал қолға шалғы түсіріп алу жағын әр би өзі ойласын. — Шоң “ендігі айтарым басқа мәселе жөнінде болмақ” дегендей, иығын көтеріп, белін жазып алды. — Төртұлы атануға ант беріп, төбе би сайлағанымызда оның жыл сайын жұрттан түсер алым-салығының көлемін де белгіленгенбіз. — Әр жиырма ұсак тұяқтан екі, әр елу ірі қарадан екі, әр жетпіс жылқыдан екі бастан” деп. Осы мөлшерді бір-бір басқа түсірмек ойым бар. Қалған бір-бір бас мал үшін рулар шапқан шөбінен төбе биге үлес беріп тұру керек.

— Мынауыңыз дұрыс есеп, — деді Бекайдар.

Қырға шөп тасыған сапырылыста бір орыс пен бір қазақ үсін өлген. Жолсызда адасып және шана ауып қалған екен. Бұл оқиғаны осы мәжіліске Қазанқап айта келген. Ендігі сөз сол оқиғаға қарай ойысты.

— Орыс жағы ана қазақтың бала-шағасына қыстау салып беруге бармыз деп отыр. Мапымыздың қамы үшін шаһит болған орыс баласына біз де мейірбандық көрсетуге тиіс шығармыз, би аға?

Шоң Қазанқалқа қарап сөйледі.

— Сен ол орыстың артында кімдері қалғанын біл. Егер мал ұстайтындай қауқарлары болса, мал берейік. Содан кейін сол орыс шаңырағының үкіметіне жылда тапсыратын тұзын біз мойнымызға алайық. Ал ана қазақтың артында қалғандарына көмектеспек болған орыс қолын да қақпалық және өзіміз де қарап отырмалық...

Билер мәжілісінде сөз болған жайттарды, орыстармен келісім жасау жөніндегі шараларды түртіп алып отырған Ломов жұрт тарасымен бөріні қағазға түсірді.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

Күн райы қайтып, қыс қыспағынан құтыла берген елдің еңсесі котеріліп, көңілі жадырап, ақпан мен қаңтар үскіріктерімен алысудың жанында ендігі күйбең шаруа түк бітірмегенмен тең болған шақ. Бұрын кісіден босамайтын үйіне ешкім келе қоймаған соң күннен күннің айырмасы болмай, бірдеңесін жоғалтқан, бірдеңесін ұмытқан сияктанып, өзінен-өзі елегізіп отырған Шоңға дене тұрқы домалақтау келген, қияқ мүрт, шоқша сақалды, қара торы, әжімсіз оңи жылтыраған адам келіп, бас иіп, киіз қапқа салынған кобызын тізерлей барып Шоңның алдына көлденең қойды. “Бұл адамның басында бір іс болды”, деп ойлады Шоң. Келуші би алдындағы рәсімін жасап болғаннан кейін өзін таныстыра бастады.

— Мына Былқылдақтанмын. Атым — Өкен.

Шоң отырған қалпын өзгертпеді де, үндемеді де. Мұнысы “Ісінді айта бер” дегені еді.

Осыдан бір жұма бұрын кешке Қарлығаш деген қызы үйінен табылмайды. Мұндай уақытта тысқа шықпайтын бала еді. “Әлде өзі ғұрыптас қыздармен бір үйде отырып қалды ма екен” деп, Өкен мен Биғайша көршілерін аралап шығады. Былқылдақтағы үйлер санаулы. Ал Қарлығашты “көрдік” деген ешқайсысы да болмайды. Үйден үйге кіріп-шығып жүрген Өкендер тыста Матвей мен Оксананы жолықтырады. Бұлар Өкеннен Петрды, Биғайша Оксанадан Қарлығашты сұрайды. Екі жақ та ешкімді де көрмеген,

білмегендерін мойындады. Бұл ә дегенде ар жағында күдігі жоқ сұрау мен жауап сияқты ғана еді. Матвей балаларының атын өз тілдерінің бұралуына икемдеп Вериа, Надиа, Петиа деп кеткен Былқылдақ тұрғындары араға түн аралап өткеннен кейін бір гәпке түсіне бастағандай болды.

— ...Бір күні карасам сонау мұрттан Петиа шығып келеді. Арқасында бір емес, екі қап. Соңында — Қарлығаш. Сойтсем, екеуі тезек теруге барған екен. Екеуінің мына жүрісінің тегін емес екеніне сонда-ақ ішім сезіп еді,— деді бірі.

— ...Өткен жазда көлге барсам, Қарлығаш кір жуып жатыр екен. Тас айнала карасам, үйбүй-й, ұят-ай, күмда кіндігіне дейін жалаңаш Петиа күнге қыздырынып жатыр. Ішім әлденені сезгендей бүлк етті де: “Бұлар қайтер екен?” деп андуға кірістім. Ана қыз бар ғой, кірін жуып жатып анда-санда Петиаға қарап қояды. Петиа да басын көтеріп Қарлығаш жакқа көз салады “Әй, тегін болмағай!” деп кетіп едім мен сонда. Ақыр аяғы, міне..

— ...Терген бұтағымды арқалап орманнан енді шыға бергенімде сықылықтаған күлкі естіп карағайды тасалана қалайын. Сойтсем, Петиа мен Қарлығаш. Петияның екі қолында екі шелек. Бір шелегін Қарлығаш қолдасқан. Малайдан қарақат теріп келе жатқан түрлері бар. Бір пәленің болғанын сезе қойдым. Малайға түйе кіріп кетсе көрінбейді ғой. “Әй, осының арты жақсылық болғай”, — деп түйіп едім мен сонда...

— ...Оны айтасын, Надиа Шоң бидің ауылынан шыға келіп, бәрі сонда кетті ғой. Әлдекалай Өкен үйіне бас сұға қалыппын. Не көрдің деші? Қарлығаш Петиаға қымыз құйып беріп отыр. Мен көргенде екеуі де ұялғандарынан қып-қызыл болып кетті. Соның алдында ғана мәз-мереке болып отырғандары көрініп тұр. Ал Қарлығаш бауырларын “ойнап келіндер”, — деп далаға шығарып жіберіпті...

— ...Ойбай-ау, ол екеуінің үйлерінің алдында бірімен бірінің алыстан ымдасып тұрғандарын мен мына шықпағыр көзіммен көрдім ғой...

— О, маскара-ай!.. Қазақ жетпегендей...

— Қазақ орыс қызын алғанда, қазақ қызы орысқа неге тимейді деп, бар ғой, ол қар қасақана жасап жүр!

— Зады орыс демесең, Петиа жаман жігіт емес.

— Задын не қыласың, адамын айтсайшы.

Петр мен Қарлығаштың жоғалуы Былқылдақ тұрғындарының осы екеуі жөніндегі бұрыннан ішке түйген күдіктерін, көргенін, тіпті көрмегендерін де сыртқа шығарды. Петр мен Қарлығаштың қашып кеткеніне көздері әбден жеткен соң Өкен Матвейге барып қаһар төкті:

— Сенің ұлың! — деп.

Матвей де тайынбай:

— Сенің қызың!.. — деп ол да көкірекке басты.

Үйінде ботадай боздап Биғайша отыр. Ал Оксана болса, неге екені белгісіз, әйтеуір, мәз.

— Қойыңдар! Ұрыс-керіс араларыңды ашады да, адамдарыңды таба алмай қаласыңдар. Одан да уақыт өткізбей іздендер. Олар алысқа кете қойғандай болған жоқ. Төңіректегі қыстаулардың бірінен шығып қалуы мүмкін мына суықта.

— Жалғыз атты мініп кетіпті, — деді Матвей.

— Е, мен саған ат берейін, — деді Қырықбай.

Он күндей іздеуден түк те өндіре алмай, содан Өкеннің Шонға жылап келіп отырғаны осы. Қобыз — Өкен қолынан ең соңғы жасалып шыққан аспап — би көңілін ашары.

— Құрмалдығың болып кетейін, биеке, Қарлығаш деген бой жетіп отырған қызым бар еді. Соның ұшты-күйді жоғалғанына, міне, апта болды.

— Қайда кетуі мүмкін?

— Корші орыстың баласы да жоқ. Қайда кетсе де екеуі бірге кетті...

— Ал бұл жөнінде менің не істеуім керек?

— Тау-таста іздемеген қуыс қалдырмадық. Қарамаған қыстауымыз қалмады. Таусылдық. Сізге мені әкеліп отырған лажсыздықтың шарасы ғой, биеке.

Шоң ойланып қалды. Тұрар осы Өкеннің туысы екенін құлағының әлдеқалай шалып қалғаны бар. Ал жігіттің өзі болса, Надеждамен отасқаннан бері осы ауылда. Шоң соны шақыртты. Тұрар көп күттірмей келе қалды.

— Ләббай, би аға.

— Тұрар сені бір іске пайдаланбақ едім. Оның уақыты әлі жақындай қойған жоқ. Соған дейін мына туысыңа қарындасыңды іздеуге көмектесе тұр.

— Оларды іздеудің керегі жоқ, — деді кенеттен Тұрар. — Пегиа екеуі Керекуге кеткен.

Өкен Тұрарға жұдырығын ала ұмтылды.

— О, бәлекет, бәрі сенен келген екен ғой!

Шоң Өкенге:

— Токта! — деп зекіді де Тұрарға қарады. — Мұны сен қайдан біліп отырсың? Әлде оқиғаның тамырын басып отырмысың?

Тұрар қалған сөзін төмен қарап, сырмақты шұқылап отырып айтты.

— Ол екеуі бірін-бірі ұнатады. Сонан соң мен Ертіс мұзы түспей тұрғанда ар жаққа отіп кетіндер дедім. Керекуде Петианың нағашысы тұрады. Қазір олар сонда!

Өкен бетін басып жылап жіберді.

— Құрттың ғой, қу жетім, құрттың ғой!

— Екеуі бір атқа мінгесіп кетті ме?

— Жок, бір ат Петяның өзінікі. Қарлығашка мен өз атымды мінгіздім.

Шоң кенеттен ауыр денесін қозғап, қарқылдап күліп алды да Өкенге сұрақ қойды.

— Микалай не істеп жүр?

— Баласын іздеп тау-тас пен қыстауларды шарлап кеткен, деген Өкен тағы да зарлап, теңселіп кетті.

— Қысқарт! — деді кенеттен Шоң дауыстап. — Өзің еркексің, жыласың қатын сияқты екен. Балаң табылды. Ендігің не?

— Үмітім еді ғой, үмітім...

— Қалың малсыз кетті деп өкініп отырсың-ау, тегі?!

— Атам қазақтың салты ғой, салты.

Шоң келесі сөзін айтпас бұрын иегімен Тұрарды нұсқады.

— Мына туысың орыс қызына үйленгенде сен қалың мал бердің бе? Енді не шатып отырсың! Сен маған жан емес, мал сұрап келген екенсің ғой. Бар, құдаңмен бітіс!..

Шоң басқарған Төртұлы қауымы 1819 — Қоян жылының қолтығына кіре берген еді. Пенде ретінде қарағанда бұл жыл қаралы, ал Шоңның сертімен зер салып қарағанда оңтайлы жыл болып өтіп жатты. Сүреңсіз хабардың алды ел жайлауға, көшуге жиналып жатқанда Ертістің ар жағынан жетті — Сібірдегі орыс әскерлерінің қолбасшысы генерал Глазенап қайтыс болыпты. Жайлауға жайғасып алғаннан кейін, Шоң Бөкейдің де дүние салғанын естіп, “қазаға қатыссын” деп Шорман мен Торайғырға сәлем айтып жіберді.

* * *

Омбыдан Ертісті жағалап шыққанына екі аптадай болған есаул Броневскийді Коряковта шабарман қуып жетті.

— Сізге генерал мырза қайтсын деп жатыр.

— Омбыға ма, Тобылға ма?

— Омбыға, есаул мырза.

Сібір казак әскерлерінің қолбасшысы ат басын кері бұруға мәжбүр болды. Ол Коряковта жиналып қалған қағаздарды ала кетуді жөн көрген. Күйменің ішінде соларды қарап, әжептәуір жол қысқартты. Әсіресе “Ломовтан” деп бүктелген хат қалың екен. Ашуға асықты. Далада жансыздың міндетін атқарып жүрген есаул Шоңның орыстармен тығыз қарым-қатынас жасап тұзға шөп, шана, таға сатып алуының арқасында елін өткен қысқы жұттан қалай аман шығарғанының егжей-тегжейін жазыпты. Сол жұтта бір орыс пен бір

казактың далада шөп тасып жүріп үсіп өлгенін, Шонның ана орыстың бала-шағасына мал беріп көмектеспек болып отырғанын Броневский осы рапорттан білді.

Жолшыбайғы бір редуттан ат ауыстырып, жолға қайта шыққанда, Броневский өзін іздеп жатқан генералды есіне алды. Глазенап қайтыс болғаннан кейін, оның орнына бұрынғы Тобыл губернаторы генерал-лейтенант Петр Михайлович Капцевич тағайындалған. Өзін князь Аракчеевтің сүйіктісі дейтін. Әрі Сібір әскерлерінің қолбасшысы, әрі бас губернаторы болып саналатын Капцевичтің өміріне үңіле түссең жаны бар сөз сияқты. Кадет корпусын бітіргеннен бес жылдан соң жиырма бес жасында — генерал-майор, екі жылдан кейін — генерал-лейтенант. Атақтың ерте келгенінде қызық шамалы-ау! Қазір жасы қырық жетіде екен. Соның соңғы жиырма жылы бойы соңғы атақта катып қалған. Яғни, осыншама уақытта ол үмітсіз өмір сүрді де де кой. Рас, кейбіреулердің өмір бойы арман етіп жете алмайтын атағына жастай ие болуын ақтап та шыққан ол. 1812 жылғы Наполеон әскеріне қарсы жүргізілген Смоленск, Бородино, Малоярослав, Тарутин соғыстарында ол басқарған дивизия қол басқару қабілетімен көзге түскен. Броневский бұрын Глазенап шақырған мәжілістерде көріп қалатын. Алайда, онымен етене жақындаспаған. Сол адам мұның қазіргі тікелей бастығы.

Әскери киім сұңғақ бойына құйып қойғандай жарасатын жұқа оңді жігіт ағасы Капцевич Броневскийді танып үлгірген. Мұртын көтере жымиятын әдетімен қарсы алды есаулды. Екеуі казак әскері штабында жолыққан еді, әңгімені Броневскийдің кабинетінде өткізді.

— Сібірге жаңадан тағайындалған бас губернатордың келгенін естіген боларсыз, есаул?

— Естігенмін. Аты шулы Михаил Михайлович Сперанский ғой.

— Оның атының немен шулы екенінен хабарыңыз бар ма?

— Әйтеуір, Россия империясының заң-заңын сол кісі жасапты дегенді естиміз ғой. Сонан соң патша оны жер аударып жіберді дей ме, немене? — Броневскийге өзі айтып отырған оқиғаға Аракчеевтің де қатысы болғаны жеткен. Бірақ мына бастығының алдында ол жөнінде ләм-мим демей тоқтады.

— Үлкен жерлерде не шаруамыз бар, есаул мырза. Сол адам май айында Омбыға келеді екен. Әскер қызметтерінен тыс мекемелер Михаил Михайловичті қарсы алу қамына кірісіп жатыр. Тіпті Омбы төңірегіндегі қырғыз-қайсақтардың да сән-салтанаты мен ойын-сауығын көрсетуді жоспарлапты. Біздің міндетіміз — парад салтанатын құрып қарсы алу және училище мен полк мектебін, солдаттар мен әскери казактар тұрмысын көрсету. Сол күні кешке сіздің үйде қонақасы беруді де көздеп отырмын.

— Сонғы мәселенің жөнінде әскер қызметінен тыс мекемелердің не ойлағаны бар екен? Қалада не көп, көпестер көп қой?

— Тобылдан аттанарымда Михаил Михайлович маған қырғыз-қайсақтар жайы жөнінде сөйлесетін адам дайындап қой деген еді. Көрші халықтың тарихы мен тұрмысын сізден артық білетін адамды табу қиын. Маған айтқандарыңызды, енді бас губернатордың алдына жайсаңыз, ол дала өмірі жөнінде толық мәлімет алатын болады. Ал, әңгімені сіз өз үйіңізде айтуыңыз керек. Байқайсыз ба, сөйтіп біз екі қоянды бір оқпен-ақ атып алмақпыз.

— Омбыда неше күн болады екен?

— Ол кісі бас губернатордың қызметінен гөрі, бұл өңірге патша-ағзамның ерекше тапсырмасымен келген адам. Сол тапсырманы орындау үшін ол Сібірдің барлық қалаларында болмақ екен.

— Шөптердің жағдайына үңілер ме екен?

— Тегі, ісі әскери қызметтен тыс мекемелермен ғана болса керек. Осы жақтан Петербургқа болыс, уезд, тіпті губерния басшыларының үстінен жайсыз арыздар көп түсіпті деген қауесет бар. Патша Сперанскийді соның анық-танығын біл, айыптыны жазала деп жіберсе керек.

— Міндет түсінікті болды, генерал мырза. Енді іске кірісуге рұқсат етіңіз? Парадка Омбы гарнизонын дайындасақ болар деймін?

— Мен де солай ойлаймын. Бұл жөнінде ешкімге ұйқы бермеңіз және өзіңіз де ұйықтамаңыз! Сонсоң, әскери қоймадан үйіңізге азық-түлік жеткізіп қойыңыз!

— Құп!

Қала мекемелері мен гарнизон жаңа тағайындалған бас губернаторды қарсы алуға дайындалып жатты...

Бір күн бұрын озып кеткен шабармандар жер-жерге Сперанскийдің ертең келетінін хабарлап отырады екен. Сондай салт атты екі казак Омбыға 28 июнь күні жетті: “Бас губернатор қалада ертең болады” деп.

Ертеңінде сәске түсте қарбас аузына қала халқы мол жиналды. Жұрттың бір киері үстінде. Әсіресе қызылды-жасылды киінген әйелдер мен әскери адамдар жиналған халық бояуына ерекше оң бере түскен. Гарнизон оркестрі көтеріңкілеу жерде. Арғы жағаға қарета бастаған он шақты күймелі арба мен жиырма шақты атты казак түстен кейін жетті. Мына жақтағы халыққа қозғалыс кіріп: “Губернатор мырза! Бас губернатор! Жоғарғы мәртебелінің өзі!” десіп жатыр. Ал қарбас Ертістің бергі жағасына жақындаған сайын халық қозғалысы үдеп, артта тұрғандар алдыңғыларды итеріп, алда тұрғандар суға түсіп кетпеу үшін кері шегініп, жаға жел жүріп өткен қамыс басындай қозғалысқа кіріскен.

Карбас жағаға арнайы салынған ағаш кемерге бір жамбасымен жанай келіп тоқтағанда, оркестр де маршқа ұрып жіберді. Алдыңғы каретаға қос-қосынан алты ат жегілген екен. Алайда, оны жағаға екі ат қана алып шықты. Өнге төрт ат салт казактар жетегінде болатын. Халық орталарынан жарылып жол берген карета құмдауыт жағадан отіп, көтеріңкілеу көкке шығып тоқтады. Бұл кезде бас губернатор көшінің қалған күймелерінде жұмысы жоқ халық, оның соңынан анталап келе жатқан. Ал оркестр үні әлі үдеп тұр. Каретадан ұзын бойлы, таңқы танау, атжақты көсе адам түскенде халық түгел бас иіп, құлдық ұрды. Уезд бен қала басшылары жақын келіп, қызметтерін атап еңкейісіп жатыр және бәрі де “Егер бас губернатор мырза үйіне түссе, өздерін бақытты деп санайтындарын” айтады. Бұл адам Сібір бас губернаторы, қырық жеті жасар граф Михаил Михайлович Сперанский еді. Ол алдына келіп, лауазымын атап, үйіне шақырғандарға, алғыс айтумен ғана болды.

Өзін қоршағандар арасынан ол Капцевичті ғана таныды. Генерал бүйірлей келіп, қолын шекесіне апарды да:

— Жоғарғы мәртебелі, мына ауқатты адамдар шақыруын қабылдайсыз ба, болмаса, арнайы жасап қойған жайға түсесіз бе, таңдау өзіңізден болсын,— деді.

— Соңғы атаған жайыңа бастай бер,— деді бас губернатор. Ол жай қамалда болатын. Үш бөлме — жатар орны, қызмет бабындағы адамдарды қабылдайтын, тамақ ішетін орындары бөлек-бөлек.

Сперанский соңына ерген бас губернатор кеңсесінің адамдарымен орналасып, тамақтанғаннан кейін Капцевичпен қамалды көруге шықты. Екеуі жас жағынан түйдей құрдас. Сонда да сөздері ресми қалыпта жүрді.

Қамалдың ең шеткі тірегіне көтерілгенде, алдарында кең арналы Ертіс жатты ағыстан тыным тапшай. Оған қамалдың оңтүстік іргесін жанай ағатын тағы бір өзен құяды екен. Яғни, бұл — қамал екі жағынан су бөгетімен қоршалған деген сөз. Уақыт кеш болып қалған. Сонда да жаздың керенау жылжыған ұзақ күні көкжиекке енді-енді еңкейіп бара жатыр еді. Өзен жағалары қарағаш, талдармен көмкерілген. Одан әрман жасыл алқап. Ал одан да әрман — қай жағына қарасаң да шет-шегіне көзің жетпейтін, бұдыры жоқ жазық. Осы көрініске көзін тойдырып, жан-жағына айнала қарап тұрған Сперанский бір уақытта үн қатты:

— Мына қамалды әскери білімі өте жоғары адам салған болу керек.

— Сіз беріп тұрған бағаға кереқар пәлсіз білдіруге рұқсат етіңіз. — Сперанский Капцевичке осы жолы ғана бетін бұрған еді. — Қамалды осыдан жүз жыл бұрын Иван Бухгольц деген адам салған. Үлкен

арианың Ертіс екенін танып тұрсыз. Ал оның мына саласын Ом дейді. Бухгольц алғашқы қамалды Омның оңтүстік жағасына салған...

— Қате салған демексіз бе?

— Дәл солай, жоғарғы мәртебелі! Өйткені ол кезде қауіп оңтүстік жақтан күтілген ғой. Сондықтан да қамал Ом өзенінің солтүстік жағына салынуға тиіс еді. Өйткені өзен жоңғарлықтар мен қамал арасында табиғи бөгет ретінде жатуға тиіс еді?

— Қазір қамал сіз айтып тұрған жерде сияқты ғой?

— Мұны Бухгольцтен елу жыл кейін генерал-поручик Шпрингер көшірген. Алайда, бұл да қате.

— Айта беріңіз, айта беріңіз, — деді көзі төңіректе болғанымен құлағы Капцевичке салулы Сперанский.

— Қазіргі калпында Ом өзені табиғи бөгет ретінде дұрыс пайдаланылып тұр. Ал Ертіс Россиямен аралықта қалған ғой. Соғыс бола қалған жағдайда Россия анамыздың көмегін қабылдау үшін әуелі оны Ертістен өткізіп алу керек.

— Сіздіңше, бұл қамал қай жерде тұру керек?

— Ертіске батыс жағынан келіп құятын Қамысты деген өзен бар. Осы өзенді оңтүстік жамбасына ала отырып, Ертістің ар жағына салыну керек еді. Сонда қамалдың оңтүстігі мен шығыс жағы су бөгетімен қоршалып, Россия жағы ашық болар еді.

— Миға қонады, — деді аз-кем үнсіздіктен кейін Сперанский. — Енді мұны орнынан қозғаудың мұқтаждығы бар ма?

— Мен Бухгольц, Шпрингер заманының көзқарасымен айтып тұрмын, жоғары мәртебелім. Ол кездегі Россияның алдыңғы шебі Ертіс бойымен өткен. Қазір шекара оңтүстік пен шығыс жақтардың алыс шебіне дейін жылжып кетті ғой...

Сперанский төңірегіне біраз уақыт көз салып тұрды да әлден соң генералға қайта бұрылды.

— Осы жақтағы Россияның құралды күшінен хабар беріңізші?

— Тұрақты құраманың бөлімдері қалаларға, казак полктары Сортаң көлдер шебіндегі Пресногорьков, Петропавл, Ертіс шебіндегі Омбы, Железин, Ямышев, Семей, Өскемен, Бұқтырма; Бий шебіндегі Бий мен Кузнец қамалдарына орналасқан. Ал қамалдар арасында форпостар мен редуттар бар.

— Патриоттық сезімдері қалай?

— Казак полктары қандай тапсырманы болсын орындауға дайын. Мыңдаған километрге созылған шептерде елеулі оқиғаның болмағаны казак полктарының патриоттығынан хабар берсе керек. Ал тұрақты әскер патриоттығының қай шамада екенін еткен соғыстың мысалдарынан келтіруге болады. Наполеонға қарсы соғысқа он полк және екі зеңбірек батареясы қатысқан. Оның ішінде Тобыл жаяу әскер полкі жаудың атты әскерінің алғы шабуылын

тойтарып, шебінен ширек адым да шегінбеген. Сібір және Үркіт драгун полктары Бородино даласының ең елеулі тұсы Қорған үшін жүрген соғыста атты әскер шайқасына қатысып, жеңіп шыққан. Бұл шайқасқа генерал Барклай де Толидың өзі: “Мен көріп жүрген атты әскер шайқасының ішіндегі ең тегеуріндісі болды!” деп баға берген ғой. Ал Раевский батареясымен көрші жайғасқан Том жаяу әскер полкі дұшпанның ең сұрапыл шабуылын қасқая тұрып, қарсы алған. 1812 жылдың 26 августында болған шайқаста Том және Тобыл полктары жартысынан астам адамынан айырылған.

— Сібір халқы қырық құрау. Мұнда зорлап көшіріліп әкелінген халық та бар. Орал тауының ар жағынан айыбы үшін қашып келгендер де бар, заң орындарының айдап жібергендері де бар. Соғыс кезінде бұлар не күйде болды екен?

— Елді еңсеріп алған жаппай патриоттық сезімнен олар тысқары қалды деп ойламаймын. Басқасын айтпағанда Сібірде айдауда жүргендер мен қайыршыларға дейін аузына апара жатқандарын Отан қорғау мүддесіне ұсынған. Бұл жерде мынадай бір шындық бар. Ел басына күн туғанда бастықтар мен ауқаттылардан гөрі қара халықтың патриотизмі тез оянады ғой...

Келесі күні сәскеде Омбыда тұрған бесінші полк құрамы бас губернатордың құрметіне парад берді. Содан кейін Сперанский әскери училище мен полк мектебіне кіріп-шықты. Түстен кейін уезд басшылары мен жергілікті көпестерді қабылдап, жәй-күйлері, сауда-саттықтарының барысымен танысты. Содан кейін атты-арбалы ұзын тізбек қала сыртына қарай беттеді. Көкмайсаға тігіп тастаған шағаладай киіз үйлерді көргенде Сперанскийдің есі шықты. Ол үйлердің бер жағына жиналған қазақтар орталарынан жол ашып, тізерлеп отырып, маңдайлары жерге тигенше құлдық ұрып, бас губернаторға құрмет көрсетті. Адам арасынан жасалған дәлізден өтіп, киіз үйлерге жақындағанда ғана Сперанский мен оның жанында отырған Капцевич пен Броневский жерге түсіп, шеткі үйге қарай беттеді. Үй алдында қызылды-жасылды киініп, шолпы, тана, сырғаларын молынан тағынған қыздар тұрған қатар түзеп. Олар бас губернаторды “Айғабақ” әнін теңселіп тұрып айтып, қарсы алып, “үйге кіріп шығыңыз” белгісін көрсетті.

Бірінші үйдің табалдырығынан аттаған Сперанский, Капцевич және уезд бастығы ортада аяқ қосып, жан-жақтарына көз салды. Керегелерге ұсталған парсы кілемдер, аяқ астына тоселген оюлы сырмақ, беттеріндегі оюдан көз сүрінетін әбдіре, күмістен жасалған жылан бейнесі оралған адалбақан, шаңырақтан керегеге дейін тартылған құрбаулар, олардың біркелкі биіктікте ілінген ұштары... алтын сыр жалатылған уық пен кереге бастары, түндігі ашық

шаңырақ...тосын адамды әсемдігімен тілден айырардай еді. Осындай кейінге тұрған Сперанский әлден соң:

— Жаап! — деді.

— Бәрі де көшпелі өмірге икемделген, — деді Капцевич. Киіз үйдің таңсықтығы жоқ Броневский тыста қалған. Ол бас губернатор тобына анау басқа үйлерге беттей бергенде қосылған. Алайда, ол үйлер Сперанский бірінші көрген үйіндей әсер қалдыра қоймаған — ішкі жасаулары біріне-бірі ұқсас болатын. Ал қыздардың жаймашуақ “Айғабақ” әні аспанда тұрып қалғандай бір сәт те тынбады.

Сперанский барлық үйлерге бас сұғып шыққаннан кейін уезд бастығы:

— Жоғарғы мәртебелім, қазір қырғыз-қайсақтар сізге мына үйлерді қалай жығып, кошке әзірлігін көрсетеді, — деді.

— Қане, кане, — деді қызық көрген бас губернатор.

Сол сәтте әйелдер мен жігіттер үйдің арқандарын босатып киіздерін түсіріп, кілем-жиһаздарын теңдей бастады да, осы кезде екі-үш түйені шөктіріп қойған жігіттер шаңырақты түсіріп уықтарды буып, керегені жинап, әп-сәтте түйелерге артып, тұрғызды да жетектеп жүре берді. Мұның бәрін жымиып тұрып көрген Сперанский Капцевичке бұрылып:

— Сіздің әскеріңіз “жау шаптымен” осылай жылдам жинала ала ма? — деді.

Бас губернатордың көңілденіп тұрғанын байқаған генерал әзілге әзілмен жауап берді.

— Қырғыз-қайсақтармен жарыс ұйымдастыруымызға болады...

— Енді қырғыз-қайсақтар сізге ат ойынын көрсетеді, — деді уезд бастығы.

— Иә, иә, бұлар өмірін ат үстінде өткізеді дегенді естігенмін. Қазақтар теңге ату, аударыстырмақ, қыз қуу, көкпар өнерлерін көрсеткенше таңдана көз алмай тұрған Сперанский күннің қалай еңкейіп қалғанын байқамап еді.

Бас губернаторға ергендер қазақ ауылынан қайтысымен түгелдей Броневскийдің үйіне келді. Есаулдың әйелі Ксения Ивановна мен баласы Григорий және қызы Серафима Сперанскийді сыртқы табалдырықта құрметпен қарсы алып, үйге кіргізді. Кең бөлмедегі үстел тағам мен шараптың неше түрлісіне майысып тұрды.

Сперанский тағам мен шарапты ішіп-жегеннен гөрі Броневскиймен сөйлесуге уақытты мол бөлді. Өйткені ол осы түнде жолға шықпақ-тұғын.

Броневский қазақтың тарихы, тұрмысы, рулар құрамы, діндарлығы туралы баяғы Глазенапка, содан кейін Капцевичке хабарлағандарын Сперанскийге де айтып берді:

Мана ат өнерін көрсеткеннен кейін қазақтарға тамақ берілген. Сперанский соны есіне алып:

— Етті қолдарымен алып жейді екен, — деді.

— Жоғарғы мәртебелім, тамақты қолмен алып жеу қай халықтың болсын басынан өткізетін кезеңі ғой. Қаһарлы Иван патшаның тұсында, тіпті деревняларда қазір де, орыстар да тамақты қолдарымен жеген ғой...

Бұл уақытта қамалдан Сібірге бас губернатордың келгенін алдын ала келісілген белгімен аспан тәңірісіне де жеткізбек болғандай қызылды-жасылды әлемішті оттар атылып, олар шырқап шыққан биіктіктерінде тағы да жарылып, күлтеленіп жерге құлап, сөніп бара жатқанда түнгі аспанның басқа тұсына тағы от көтеріліп, ол да тарсылдап жарылып, күлтелеңе құлап жатты...

— Ұйқыңызды қандырып, ертең ертемен жүріп кетпейсіз бе, жоғарғы мәртебелім, — деді Капцевич жолға жиналған Сперанскийге.

— Мұнда қалсам қайсысың мені тербетіп ұйықтатасыңдар? Үстел басында отырғандар бас губернатордың сөзінің астарына түсінбей біріне-бірі қарады. Мұны аңғарған Сперанский

— Ал, жол тербетіп, тез ұйықтатып тастайды, — деді. Жоғарғы мәртебелінің өзіліне енді түсінгендер ду-у етіп күлісіп алды.

Сыртта карета дайын тұр екен. Төңірегінде атты казактар. Қос-қостан бірінің алдына бірі жегілген алты ат түгел.

Сперанский шыққан бетінде түн қараңғы болса да каретасының биіктеп кеткенін аңғарды.

— Мыналар не?

Алға уезд бастығы шығып, иіліп тұрып сойледі:

— Жергілікті басшылар мен көпестерден...

— Дереву түсіріндер! — деп бұйырды Сперанский.

Енді оның алдына қараңғыдан шыға келген екі көпес иілді.

— Меселімізді қайыра көрменіз, жоғары мәртебелім!

— Түсіріндер!

— Әлде, қайтар жолыңызда...

— Маған барарда да, қайтарда да ештененің керегі жоқ! Түсіріндер, дереву!

Қайтып үндеген жан болған жоқ. Казактар жергілікті әкімдер мен ауқаттылар сыйын каретадан түсіре бастады...

Капцевич, Броневский және уезд басшылары да аттарына қонып, Сперанский каретасы бастаған күйме, арбалар шеруін Томға апаратын жолға шығарып салды...

“Біраздан бері Сібір өлкесін басқарушылар жөнінде маған келеңсіз хабарлар келіп жатыр. Губерния басшыларының қисық істерін қолдаған бас губернатордың да үстінен жазылған шағым-

дар бар. Министрлер комитетінде қараған уақытымызда бұлардың маңызды қағаздар болып шыққаны сонша, маған Сібір губернияларын тексеруге сенаторлар жіберу ұсынылды.

Мұндай тексерістердің ойлаған максаттан шыға қоймайтын бұрынғы тәжірибелерін және бұл жолғы шағымдардың ең алыс — шет жақтағы өлкеден түскенін еске ала келіп мен сізді сол өлкеге бас губернатор етіп тағайындап отырмын. Сізге осы қызметтің бар құқы мен өкіметін қолданып, Сібір губернияларының бүгінге дейінгі басқару жүйелерін тексеріп, қайта құруды тапсырамын..

Александр — I

Қолы қалт етіп босағанда, не өзімен-өзі оңаша қалғанда Александр патшаның осы хаты есіне түсіп, қолы қойын қалтасына қалай барып қалғанын өзі де аңғармайды. Омбыдан шыққан бетінде, расында да, карета тербеткен ол, ұйықтап қалған еді. Көзін ашып алғанда карета есіктерінен шығарылған терезелерден ішке жарық түсіп тұрды. Яғни, бірінші июль таңы атқан екен. Содан кейін ол желке тұсындағы кішкентай терезеге бұрылды. Артқы күймелер де карета өкшесін баса келе жатыр. Жолдың екі жағына жарыла желіп келе жатқан атты казактар мен жәмшіктер айқайы да естіледі. Алдыңғы орындықтағы бүктетілген адыютанты терең ұйқыда. Жатсын! Сперанский екі жақ терезеге кезек қарап, көк майсалы жазық пен, біресе жолға төніп келіп, біресе қашықтап кететін ну орман көрді. Жасыл желең оң берген өлке адамды қандай қызықтырады десенізші! Алайда, ұзақ жолдың бойында басқа бояу араласпаса, бұл да зеріктіреді екен. Осы жылдың май айының бас кезінде Орал қыраттарының шығыс жағына асып түскеннен бері көріп келе жатқаны арасында қылаңы жоқ жасыл көрініс. Сперанский осы көріністен мүлде мезі болды. Содан кейін ол іш қалтасынан хат алып, оның бетімен көзін тағы да жүгіртіп шығып, іштей: “Иә, бұл тақсырдың сенімі! — деді — Оны бұлжытпай орындау керек!”

“Өзіңізге тапсырылған осы өкіметтің барлық құқы бойынша қолына берілген үкіметті қарақан басының қамы үшін пайдаланып жүргендер мен мемлекет қазынасына сұғанақ қолын сұғушыларды орнынан алып, сотқа беріп, жазалай беруіңізге болады!” депті патша хатында. Сонау Читаға дейінгі сапарымен салыстырғанда Тобыл мен Омбы аралығы көрші екі үйдің арасындағы жолдай-ақ. Алайда, аралықтағы губерния, уезд, болыс басшылары мен исправниктер¹ үетінен қаншама арыз түсті. Арыздарды қабылдап, тіркеп, оқып-төрттейтін адамдар артқы күймелерде келе жатыр. Сперанскийге

¹Полиция бастығы.

әр арыздың кімнің үстінен және оның нендей қылмысы үшін жазылғанының тоқ етерін ғана баяндап беретін солар...

Патша хатының сыртына тағы бір қағаз тіркеулі. Бұл — Алексей Андреевич Аракчеев графтың хаты... Кенет Сперанский өзінен-өзі мырс етті. Өмірде Аракчеевтің патша сеніміне кіріп, соңынан қалмайтыны сияқты оның Сперанскийге жазған хаты да патша хатына тіркесіп қалмай жүр екен. Патша хаты оны алдағы уақыттар мен істерді болжау әрекетіне салса, Аракчеев хаты оның көз алдына өткен оқиғаларды елестетіп өтуші еді.

Наполеон бастаған француз әскерлерінің Европа елдерін бірінен соң бірін басып алып, орыс мемлекетінің шекарасына жақындап қалған кезі. Наполеонның, орыстармен, не қылса да, құтты көрші болғысы келмейтіні екінің біріне аян. Россия қоғамы іштей соғысқа әзірлене бастады. Соның бір көрінісі — Александр I осы Сперанскийге елді басқару жүйесін жеңілдету жөнінде реформалар жасауды ұсынды да, құпия кеңесші граф іске кірісіп кетті. Мемлекеттік сенаттан шыққан қағаз атаулы патша алдынан өтіп тұруға тиіс. Ал, ондай қағаздар жылдан жылға көбейіп бара жатты. Елді қорғанысқа дайындау үшін, алдымен, патшаның қолын босату керек. Осыған байланысты ол сенатты “үкімет сенаты” және “қылмысты істер сенаты” деп екіге бөлді. Егер алғашқыға патша алдынан өтпей кетпейтін қағаздармен жұмыс істеу белгіленсе, соңғыға патша алдын көруі міндет емес қағаздармен жұмыс істеу белгіленді және сенаторлар тағайындалмай, сайлануға тиісті болды. Ұлан-ғайыр Россияның шаруашылықтарын сыртқы істер, әскер, теңіз, ішкі істер, финансы, полиция, юстиция деп аталатын министрліктерге бөлді және финансы жөнінде соны заң шығарды. Әр министрлік басына ұлы князь¹ тағайындалды. Ал министрліктердің басын қосып, жұмысына бағыт беріп отыратын комитетті Сперанскийдің өзі басқаруға тиіс болды. Міне, бөленің бәрі осы жерден шықты және оны Аракчеев шығарды. Ол министрліктер басына қойылған ұлы князьдарға: “Комитетке есеп береді екенсіңдер, соның нұсқауымен жұмыс істейді екенсіңдер, ендеше сендер қарадан шыққан графқа бағынатын болдыңдар. Сперанский реформасының айласы да, астары да осында!” деді. Көп нәрсеге көздері енді жеткендей болған ұлы князьдар түгелдей өре түрегелді: “Біздің қарапайым графқа бағынуымыз, масқара ғой!...” Содан кейін енді Аракчеев тиісті адамдарға барып сенатты екіге бөлу себебін өзінше сыбырлады: “Қылмысты істер сенатына тағайындалған сенаторлар патша мәжілісіне қатыспайды, оның қауымынан тысқары қалады. Жалпы олар бұдан былай патшадан көш жер аулақ жүретін болады!” Патшамен

¹ Патшаның туыстары.

жүздесіп жүруді өздеріне дәреже санайтын мансапқор сенаторлар да көтеріліп берген еді осы тұста. Аракчеев “Финанс заңының” көпестерге тиімсіз жағының себептерін де өзінше тауып, олар да сарайдың табалдырығын тоздыра бастады...

Патшаның қызмет бабымен ең жақын деген екі адамы болатын. Аракчеев пен Сперанский. Сырт адамдар Аракчеевті дәрекі күш пен небір жамандықтың, Сперанскийді ақыл-ой мен сабырлылықтың, жақсылықтың өкілі деп танытын. Мұны білетін патша жаңында екеуінің де болуын қалайтын. Аракчеевтің дәрекілігіне жөн беріп қойғанымен, патша ықыласы үнемі Сперанскийге ауып жүруші еді. Осыдан патшаның ең сенімді екі серігі арасында өзара қырғи-қабақтық туған. Соңғы реформалар Аракчеевке Сперанскийді сарайдан қуу себептерін берді... Сарай пыш-пыш өсекке толды. Кімі не айтса да бәрі Сперанский жөнінде. Бұл өсек-аянға Аракчеев күннен күнге, айдан айға май құя түсті де бір күні патша осы жөнінде мәжіліс құрды.

— Сенатты болу, сенаторларды сайлау патшаның елді жеке-дара билеп-төстеуіне керекар!

— Сенат үстінен шағым беруге бәріміз де қарсымыз!

— Министрлер комитетінің басында отырып ұлы князьдарды өзіне бағынышты қылған Сперанскийге енді патшаның өзін айдауына жүргізу қалыпты!

— Сақ жұрмесек, бұл қағаз кеміруші оған да жетеді әлі! — ұлы князьдар, қарапайым князьдар, графтар және барондар Сперанскийден келер қауіпті бірінен-бірі асыра тауып жатты. Бұл бұл ма:

— Сізді патша ағзам, тақтан тайдыруға әрекет жасап жүрушілер бар. Соларды осы Сперанский басқарады! — деушілер де табылды... Басы ара шаққандай болған Александр мәжілістен кейін Аракчеевпен ақылдасты.

— Мен Сперанский реформаларынан ел шаруашылығын соғыс қарсанында тәртіпке келтіру, жеке-дара билеп-төстеу жүйесін нығайту, айтып-айтпай немене, толып жатқан қағаздан менің қолымды босату әрекетінен басқаны көрмеймін. Ал, жаңағылардың сөзі әлгі...

— Сарайда әр сакка жүгірген сөздердің етек алып кеткені сонша, мұны басу үшін Сперанский айыпты ма, жоқ па, оған қарамай, ол, қайтсе де жаза шегу керек! — деді Аракчеев.

Сперанский осылай бес жылға жер аударылды. Биыл жазасын өтеп, Петербургқа қайтуға тиіс еді. Осы екі ортада “Сібір жағдайын жөндеуге өзін жіберу ойы да Аракчеевтен шыққанына Сперанский күмәнданбайды. Яғни, “осы пәле әрман кете берсінші” деген ойынан шыққан ғой! Сөйте тұра бұған патшамен қатар ол да хат жазыпты.

Сперанский енді Аракчеев хатын көз алдына тосты.

“Шапағатты граф, егер сіз маған екпе түйген болсаңыз, онда сіздің үлкен күнәға батқаныңыз. Өйткені, сіз біз сияқтыларға назар аудармай жүрген кезіңіздің өзінде-ақ мен сізді жан-тәніммен жақсы көретінмін. Сіз жаратқан иенің жазуымен жазаға ұшырап кеткенде де сізге деген құрметімді жоғалтпаған жанмын. Кезінде сіздің жаза кешуіңізге қарсы, тіпті іштей емес-ау, даусым жеткен жерге дейін айқайлап, қолымнан келгенінше қарсылық көрсетіп те баққанмын. Бүгін, міне, сізге соншама ұнай қоймайтын істің аяқталғанына мен аса қуанышты ғана емеспін, тіпті сізді бұрынғыдан да жоғары қызметте көруге ынтықпын!”

Патша хатының бас жағында “Таққа жан-тәніңізбен берілген жан-жақты еңбектеріңіз бен қызметіңіз сізді өзіме қарай жақындатуға себеп беріп отыр” дейді де мұны Пензадан Сібірге жұмсайды. Алғаш оқығанда Сперанский патшаның бұл сөзіне сенбеген. “Сібірде шірітудің айласы-ау” деп ойлаған. Ал Александрдың “сізді өзіме қарай жақындатуға” деген сөзінің шындығына ол Аракчеев хатынан кейін ғана сенген. Егер патша өзі жөнінде шынайы пікірде болмағанда, Аракчеев мынадай жөдігой хат жазбаған болар еді.

Адамдарда болатын мінездің ең жаманы екіжүзділік-ау, осы!

Біраздан кейін адъютанты да оянды.

— Тимоша, — деді Сперанский оған. — Маған Батеньковты шақыршы.

— Жол қатынасы инженерін бе? Қазір. — Тимоша іштен жәмшікке “тоқта” белгісін беріп, өзі карета есігін ашты да, жерге секіріп түсті. Бас губернатор каретасы тоқтаған соң, салт атты казактар мен басқа күймелер де ат басын тартты.

Сперанский Тобылға келіп, бас губернатор орнына отырысымен қызмет бабымен келуге тиістілерге соны тәртіп орнатқан. Әуелі, көтеретін мәселенді жазып жібер. Соған қарап бас губернатор бұл адамды шақыра ма, жоқ па, оны өзі біледі. Мүмкін көптеген мәселелер төменгі мекемелер арқылы шешіліп қалар. Ондай мәселелер көтерушілермен кездесуге уақыт ысырап қылып қайтеді. Алғашқы жұмада-ақ бұның алдына қағаздар толып кетті. Көбі — бұрынғы бас губернатор Пестель үстінен шағым. Содан кейінгісінің көбі губерния адамдарының бірінің үстінен бірі жазған арыздары. Мұндай қағаздарды ол Пенза губерниясын басқарып отырғанда да көп көрген. Адам тағында отырғанда төңірегінде “ләббайлап”, тағынан тайып кетсе, қаралап, жаза беру жарықтық Россияның қанына сіңген әдеті екен ғой! Солардың ішінде оны бір қағаз елең еткізген. Батеньков деген жол қатынастары инженері Сібір өзендері салаларын Орал өзендері салаларымен қосу арқылы су жолын жасауды ұсыныпты. “Европа елдерінен артта қалған

Россияның мешеу аймағынан мынадай ойы бар адамның табылуы тажап қой!" Кездесу керек! Алайда, ол кездесуге асықпады. Әдетте осындай елеулі ұсыныспен көзге түсіп, жақындасып алғаннан кейін, не тындырған ісі жоқ, не төңірегіннен оңай қуып жібере алмайтын кулар да кездеседі. Әуелі, оның кім екенін біліп алған жөн. Көп кешікпей мұны әркімдерден сұрастырып білді де. Степан Батеньков деген Тобыл қаласы тұрғынының жиырмасыншы баласы екен. Дворян болмаса да кадет корпусында оқып, офицер болған. Наполеонға қарсы соғысқа зеңбірек батареясының командирі болып қатысқан. Ерліктер көрсеткен. Орден, медальдармен наградталған. Соғыста он сегіз рет жараланыпты. Өмірінде екі рет — туған қалпында және бір жараланған жолы мұны "өлді" деп табытқа салып қойған жерінде "тіріліп" кеткен екен. Ал соғыстан кейін Петербургтағы Жол қатынасы инженерлері институтын бітірген... Көру керек бұл адамды! Міне, алдында ұзын бойлы, жұқа өңді жігіт отыр. Тек көзілдірігі ғана оны есейтіп көрсете ме, қалай? Үстінде чиновниктің парад киімі.

— Батеньков Гавриил Степанович мен боламын, — деді ол.

— Хатыңызда жазған ойларыңызды енді саралап айтыңызшы?

— Сібірде Лена, Енисей, Обь сияқты арналы өзендер бар. Оларға түс-тұсынан сансыз салалар келіп қосылады. Осы салалардың біріне-бірі жақын келетін араларын ашып жіберсе, сонау Орал тауына дейін жеткізетін су жолы пайда болар еді. Сонан соң оны Волганың бергі салаларымен қосса, ол жол Марин, Тихвин жүйелері арқылы Балтық теңізіне шығар еді... Россия сияқты жері шалғай, жол қатынасы тым нашар дамыған елге мұндай су жолы аса қажет, — деп бітірді Батеньков сөзін.

Россияны басқару жүйесін әрі жеңілдету және оны өміршең ету жөнінде талай заң-закон шығарған адамға мына ұсыныстың етжей-тегжейін білу қызық еді. Алайда, ұсыныс иесіне сенуге бола ма, жоқ па? Әуелі оны істе сынап көру керек.

Батеньковтың хатымен алғаш танысқанда-ақ осындай ойда болған Сперанский қолына тиген көптеген қағаздар ішінен бір көпірді жөндеу үшін, он мың сом ақша сұраған жол қатынастары округының өтініші шыққан. Кезінде Сперанский ол өтінішті былай қойған болатын. Осы іс бойынша ол мына инженерге тапсырма берді.

— Сіз сол көпірді көріп, оны жөндеуге қанша қаржы керектігі жөнінде смета жасап әкелсеңіз. — Сперанский өтініште көрсетілген қаржы көлемін әдейі айтпай тоқтады.

"Құп!" деп кеткен инженер бес күннен кейін бас губернатор алдынан тағы табылды. Мына жігіт сметасында ана көпірді жөндеуге бір мың сом жетеді деп көрсетіпті. "Сперанский бұған да күмәнданды. Егер мынау не "бес", не "жеті" мың деп көрсетсе, сенуге болар еді, ал он мыңнан құлдырап, бір мыңға түсуі..."

— Егер өзіңізге тапсырсам сол көпір бір мың сомға жөндеп шыға алар ма едіңіз?

— Әбден болады, жоғарғы мәртебелім. Мен кірісіп кетуге дайынмын!

— Артынан “жетпей қалды” деп тағы да ақша сұрап жүрмеймісің?

— Ол көпірді бір айда жөндеп шығуға болады. Ай сайын және бір көпір үшін он мың сомдап шаша беретін болсак, Россия жарықтықта не қалады!

Сперанский жігітке тоқтала қарады. Ішіне бүккен қулығы бар арамза, жәдігөй болса, бұл патшаны, тақты аузына алып, жақсы атакпен көрінуге тырысар еді. Ал мынау “Россия” дейді...

Сперанский Томды бетке алып бара жатқан жолында шақыртқан адамы, осы Батеньков. Сібірді тексеруге байланысты ерткен бүкіл бас губерния кеңсесі қызметкерлерінің қатарында ол да бар. Шерудің ең соңындағы жалғыз ашық арба — жол қатынасы округының инженерге мінгізіп жіберген көлігі...

Кенет карета есігі ашылып, губернатордың өзіне таныс ұзын бойлы, көзілдірікті жігіт көрінді.

— Мінііз, отырыңыз, Гавриил Степанович, — деген Сперанский карета қозғала бергенде. — Әңгімемен жол қысқартайық.

— Сұрақтарыңызға жауап беруге дайынмын, жоғарғы мәртебелім, — деді бас губернатордың қарсы алдына отыра берген Батеньков.

— Сібірде қанша халық бар деп саналады?

— Орыстардың ғана еркек жыныстылары жарты миллионға жуық. Ал одан басқа халықтар қанша!

— Сібір байлығын игеруге жетеді екен ғой?

Батеньков басын шайқады.

— Орыс құрамын айтайын: чиновниктер. Олар жерден шөп көтермейді. Қыруар әскер. Россиядан айдалып келгендер, балалар мен әйелдер... Сонда Сібір байлығын игеруге кім қалды? Крестьяндар. Бүкіл Сібірді асырап отырған солар.

— Басқа халықтар да бар дедіңіз ғой?

— Біріншіден, олардың саны аз. Мысалы, каракас деген халық үш жүзге де жетпейді. Чуван, юкогар, ламут деген халықтардың басын біріктіріп санағанда жарты мындай-ақ болар. Бұларды орыс мемлекетін дамытуға үлес қоса алатындай күшке жеткізу үшін, алдымен чиновниктердің талауынан қорғау керек.

— Солай ма? Ол үшін не істеу керек?

— Біздің елімізде, жалпы, халықтарды қорғайтын заң-закон жоқ. Олар да Россия боданы ғой. Орысқа, каракасқа да тең право беретін ортақ заң шықса, халықтың еңсесі көтеріліп, ол болашағын

ойлай бастар еді. Содан кейін, орыстың өзі неге казак, крестьян, дворян, мещань болып бөлінеді? Бұл халық тұтастығына ақау салатын құбылыс.

— Сіздіңше қалай болу керек?

— Тек қана “орыс” болу керек. Кешегі соғыста жау оғы “бұл орыстың қайсысы” деп қараған жоқ қой?

— Сібір байлығы барлық халыққа ортақ заң шығарудан игеріле қояды деп ойлаймысыз?

— Жоқ, жоғарғы мәртебелім. Ол үшін Сібірге орысты көбейту керек, жергілікті халықты ояту керек.

— Мұны қалай іске асыруға болады деп ойлайсыз?

— Россияда помещиктер орыс мұжыктарын мың-мыңдап басыбайлылықта ұстап отыр. Халқымыздың дамуы мен еліміздің өрісін бұғаулап тұрған осы бір залалды жою керек. Көрдік қой Европаны. Содан кейін құлдыктан босаған крестьяндарға “жер береміз” десе, Сібірге қарай бәрі ағылады.

“Мынаның ойының бұзығын!” деп іштей түйген Сперанский сөзді басқа жаққа қарай бұруға асықты.

— Сібірде сауатты адамдар көп пе?

— Аз, жоғарғы мәртебелім, алайда, күндердің күнінде бүкіл Россия мақтанатын ақыл-ой иелері осы Сібірден шығатын болады.

— Бұл сөзіңізді неге сүйеніп айтып отырсыз?

— Біріншіден, мұнда әр түрлі нәсілдегі халықтардың көптігін айттым. Қан араласқан жерден ақыл сапасы шығады. Екіншіден, Россиядан осылай қарай жер аударылғандардың бәрі ақылды адамдар. Олардың ұрпақтары ақымақ болады деп ойламаймын.

“Қалай-қалай сөйлейді мынау!” деп ойлаған Сперанский аздан соң тын сұрақ қойды:

— Тікелей менің өзіме қоятын қандай талап-тілегіңіз болар еді?

— Осы сапарыңызда байқап келе жатқан шығарсыз, өзен көп, көпір аз. Ал, үлкен арналарда мүлде жоқ. Олардан өту — азап. Бір көпір салайын деп жобасы мен сметасын Петербургқа жіберсеңіз, ол бекіп келгенше жыл өтеді.— Батеньков айтып отырған сөзінің дұрыстығын дәлелдеу үшін мына бір оқиғаны айтты: Үркіт халқы бір көзден су алады екен. Одан тоқтаусыз ағып тұратын су қала шетіне жайылып, көлемді жерді ми-батпаққа айналдырып жіберген. Халықтың көзге жақындап келіп су алуының өзі қиынға түседі. Содан кейін Батеньков көз суының ағысын ретке келтіріп, арнасын басқа жаққа бұрып жіберудің жобасын жасап, Петербургқа жөнелтіп — өзі уақытты босқа өткізбеу үшін іске кіріседі дереу — бір жазда көзге арыстан бейнесін жасап шығарады. Су үнемі соның аузынан ағып тұрады және жанадан жырылған арнамен ағып, өзенге құяды. Бұрынғы ми-батпақ құрғап, қала құрылыстарын салатын

дай жаңа алаң пайда болады. Осының бәрі бітіргеннен кейін жол қатынасы депертаментінен хабар келеді. Батеньковтың жобасын бекітпейті.

— Үркіт қаласының іргесімен ағатын Анкара өзенінің жағасын бекіту де дәл осындай халге душар болды,— деп тоқтады Батеньков.

— Депертамент бекітпеген болса жобаны, ана құрылыстарға қаржыны қайдан алдыңыздар?

— Жол қатынасы депертамент жобаны бекітіп, шығын сметасына қол қоятын шығар деген үмітпен округтың қабын қактық. Ал сол ақша әлі біздің мойнымызда тұр...

— Осы сапардан Тобылға қайтып келісімен айтқандарыңызды менің есіме тағы да салыңызшы. Қаржы орнына келді деп санап, оны сіздердің мойындарыңыздан аламыз!

— Ракмет, жоғарғы мәртебелім.

— Сіз айтқан құрылыс жұмыстарына байланысты ұсынысыңыз қандай болмақ?

— Біздің бейне бір құрылыс жүргізуге арналған жобамыз, Тобылда қаралып, бекітін болса. Тағы да мынадай мысал айтайын, бір өзенге көпір салмақ болып, жобасын департаментке жібердім. Сегіз айдан кейін хабар келді. Мен көпірдің ұзындығын алпыс метр деп көрсеткенмін, ал олар оны қырық метрге қысқартыпты. Өздері өзенді мүлде қормеген жандар. Көпірдің қағазға сызылған бейнесін елемеген...

Жол сапарының бір күні бас губернатор шеруі сәске-түсте Том қаласына кіре берді. Сперанскийді қарсы алған халық жырттылып-айырылады... Губерния басшылары мен ел "жақсылары" бірінен соң бірі келіп сәлем беріп жатыр.

Том губернаторы Илличевскиймен әңгіме түстен кейін оның кабинетінде жүрді.

— Мәртебелім,— деді Сперанский жергілікті губернаторға, — Мен сізді тұтқындап, түрмеге жабуға тиіспін.

— Айыбымды айтыңыз, жоғарғы мәртебелім? — деді анау алақ-жұлақ еткен көзімен кабинетте отырған Сперанский адамдарын шолып.

Сперанский жауаптың орнына ұстай келген папкасын көрсетті.

— Бас губернатор кеңсесінен. Сіздің үстіңізден жазылған арыз-шағымдар осында.

— Кімнің үстінен кім арыз қуып жатпайды...

— Ондай қағаздар екі-үшеу ғана болғанда және бірінде айтылған сорақы істеріңіз басқаларында қайталанбағанда мен аузымды ауырытып жатпас едім. Мынада сондай хаттың жүзден астамы бар.— Сперанский папканы тағы көтеріп қойды.

— Жалған! Жала! Қане соның бұлттайтын біреуін атаңызшы?

— Соңғы бес-алты жыл бойы қазына астығын халыққа үш бағамен сатып келгенсіз. Сонда екі бағасы сіздің қалтаңызда қалып отырған.

Кенеттен түкірігіне шашалған Илличевский жасаураған көзі мен аузын сүртіп өтті.

— Сіз менен өш алуға келгенсіз!

Бас губернатор мен қатардағы губернатор “шайқасын” үнсіз тыңдап отырғандар соңғы сөзде нендей сырдың барын біле бермеуші еді. Илличевскийді Том губернаторлығына ұсынып, тағайындатқан осы Сперанскийдің өзі. Бұл оқиға 1812 жылдың басында болған. Арада екі жыл өткеннен кейін, ол кезде Төменгі Новгородта айдауда жүрген Сперанский Илличевскийдің Петербургқа барғанын естиді де, оның қайтар жолын тосады. “Илличевский бүгін өтеді” деген күні ол көшеге шығып тұрады. Өне, көрінеді Илличевский кареті қоршаған салт атты казактарымен. Сперанский әлдеқандай үмітпен, жолға жақындай түседі. Ал Том губернаторы болса, оған аялдамай алдынан өте шыққан бетінде алыстай береді, алыстай береді... Сперанский ол жолы Илличевский өзін көрмей кетті деп ойлап еді, ал мына сөзіне қарағанда көрген сияқты. Өйткені Илличевскийге “өш алуға келдіңіз!” деген сөзді айтқызарлықтай басқа себеп болмайтын. Алайда, Сперанскийдің онымен тәжікелесіп жатқысы келмеді.

— Мен жөнінде қалай ойласаныз да,— Ол папканы тағы көтеріп қойды,— Мына қағаздар сізді жазалауымды талап етеді. Сіздің орныңызға отырғыза қоятын адамым жоқ екен, ендеше губернатор қызметін түрмеде отырып атқарасыз!

Сперанский сол жерде исправникті шақырып алып, Илличевскийді қамауға алуды бұйырды.

Осылай патша тексерушісі Сібірді ұңғып кете берді...

* * *

Он шақты салт атты Ащы өзенінің алқабын бойлап, тізбектеліп келе жатты. Алдағы каракерде — Шон. Соңында — жайлаудан ертіп шыққан адамдары. Бұлардың бағытын Ащы арнасы билегендей еді. Оның саласы Құртты өзені тұсынан киіліккеннен өлі одан аумай, желіске бергісіз аяңмен шоқытып келеді. Шоңның екі көзі жерде...

Ащы Баянаула сілемін айнала ағатын өзен. Көктемде мол тасып, өткел бермей жатады да, жаз ортасына қарай қайтады. Соған байланысты алқабында шөп шүйгін өседі және өзі сілемнің қуыс-қуысына тығылған қыстауларға қол созым-ақ жерде. Көктемдегі билер кеңесінде айтылған істердің жалғасы іспетті Шонның бұл сапарының себебі — Қалқаман тұзын шығарушылар мен орыс

пішеншілеріне қосылған қазақ жігіттерін. Іс-қимылын көріп қайту. Содан кейін олардың жанына тағы да қыруар адам қосып, биыл, мүмкін тарихта тұңғыш рет болар, Ащы алқабын қырып алу, Қазан-қапқа жолығып, Кереку орыстарынан тұзға шалғы сатып алуды айту.

Ащы өткеліне жақындай бергенде, түйе жетектеген атты қазақ оң жақтан тақап келе жатты. Тең үстіндегі әйел алыстан көрінеді. Атты қазақ Шоңды таныған болу керек, тоқтап, сәлем берген кезде, әйелдің де даусы саңк етті:

— Ей губернатор, губернатор мырза!

Шоң Оксананы ашық та көңілді даусынан таныды және өзін осынау далада Тұрардың енесі ғана осылай атайды. Шоң атының басын тартты. Ақ сұр әйел оған аса бір жарқын көңілмен қарап отыр екен. Шоң содан кейін ғана бажайлап қарап, түйе жетектеген еркектен Өкенді таныды.

— Жол болсын?

— Керекуге, — деді Өкен сұлық үнмен.

— Менің Қарлығаш келінімнің аяғы ауыр екен. Күтпесе болмайды ғой, — деді Оксана.

— Керекуден катынаған адам болды ма?

— Жок. Оны маған анада Надежда айтқан. Ол Тұрардан естіпті. Әйел емеспіз бе, содан уақытты шамалап бара жатырмын.

— Микалай қайда?

— Ой, губернатор мырза, ол қайдағы Николай. Оның шын аты Матвей ғой. Ол менің орныма құдайын құшақтап қалды Былқылдақта. “Егер дүниеге келетін немеренді құдайыңнан артық көрсен жүрдің Коряковқа, кем көрсен қалдың Былқылдақта” дедім. — Оксана осыдан кейін даусын өзгертіп, күрсініп алды, — Тегі, құдайын артық көретін болу керек.

— Мына сөзіңе қарағанда, мүлде кетіп бара жатырсың ба, қалай, құдағи?

— Далада ақы төлейтін жұмыс жок қой. Петр ертең бала-шағасын қалай асырайды? Ал қалада Петрға да, Қарлығашқа да жұмыс табылады. Мен балаларын бағамын. Шаруадан қалып отырғаным жок.

Шоңға жалғыз түйеден тұратын көштің сыры белгілі болды.

— Ал жолдарың болсын, — деп Шоң атын тебіне бастағанда, Оксананың даусы тағы да саңк етті.

— Губернатор мырза, қалаға қонаққа келіңіз.

— Ракмет, дәм тартқан күні жетіп қалармыз. — Шоңның көзі тұнжырап отырған Өкенге қайта түсті де, тізгінін тарта берді — Дүниеге құдағиың екеуіңе ортақ нәресте келеді екен, сен неге көңілсізсің?

— Жүрісіміздің өнбеуі осының керенаулығынан, — Оксана даусы тағы шықты.

— Е, неге? Мұның қалай?

— Матвей қалды тауда. Еркектен жерітіндей қартайып отырған мен емеспін. Міне, қырық бес. Ар жаққа шыққан соң ұстап қала ма деп, менен қорқып келеді. — Оксана осыны айтты да даланы басына көтере қарқылдап кеп күлді.

Шоң Өкенге “құдағиыңның көңіліне келер, қабағыңды аш!” деді де ұзай берді.

Оксана өзі айтқан қырық бестен гөрі де жас өңділеу және адамға аса бір жылылықпен жайрандай қарап жүретін жайсаң әйел. Ақ өңге жарасқан майда күлкі онан сайын сұлу етіп көрсетуші еді оны. Әлде осыдан ба, Шоң соңына ерген жігіттердің қайсысы болсын Өкеннің алдын кесіп өте беріп, Оксанаға көз тастауға міндетті сияқтанды.

— Қызы өзіне тартқан, — деседі Надежданы естеріне ала сөйлеген жігіттер.

Манадан бері Шоң көзіне бетеге, көде, шауылшы, селеу көп шалынушы еді, енді ұйысып өсіп, аттың бауырын ұрған жоңышқа жусан, сарысазан, қызылашы шөптері жиі кездескенде, Шоң “Ащының төменгі жағының сортаңы басым-ау, осы” деп ойлады. Жә, бұл жақта алқаптың өзі де кеңейе түскен екен. Биыл осының шөбін қырып, тасып алса мынаны жеген мал сірә жұтар ма?

Шоң Ащының құяр тұсы Алқамерген сорына дейін жетіп, одан солтүстік-шығысқа қарай бұрылып, бетін Коряков қаласына қарай тура салды да, Ертіс алқабына келесі күні жетті. Белдеріне дейін шешініп тастаған орыстар ұшқан тырнадай тізіліп, шалғыны біркелкі қимылмен құлаштап, арасына анау-мынау мал жоғалатын шөпті жапырып, жылжып барады. Мұндай қатарлар алқаптың ана жерінен де, мына жерінен де, тіпті көз жеткен жерлердің бәрінен де көрінеді. Әр тізбек арасынан бастары қарандаған қазақтар да кездеседі. — Өзінің орыстардан шөп шабуды үйренсін деген жіберген жігіттері. Олардың арасынан Шоң Тұрар мен Бижанды ғана жыға танушы еді, сол екеуінің бірі болмаса, бірі көзге түспес пе екен деп би төңірегін көзімен тінтіп тұрып Тұрарды тапты да, мына тізбекті бұзуға болмайтынын іштей сезіп, сырттан байқап бөгелді. Қарулы жігіт орыстардан қалыспай шалғысын құлаштай сілтеп, кетіп бара жатты. Бұл көріністен көңілі көтеріліп қалған Шоң: “Е, қазағымның баласы сен де өстісейші!” деп масаттанды іштей.

Тұрардың қолы түсте бір-ақ босады. Бұлшық еттері ойнаған күнге күйген арқасы қызара-күренденіп, көзге түскен жігіттің албыраған жүзімен ұшқын атып, ойнақшыған көзі жадыраңқы көңілінен хабар беретіндей.

— Басқа рулардың адамдары қайда?

— Бәрі осынау алқапта, би аға.

— Үйрендіңдер ме?

— Көрдіңіз ғой.

— Қалай үйретті?

— Алғашқыда белдібел¹ деген орыс қазақ жігіттеріне шалғыны қалай ұстау керектігі мен шөпті қалай шабуды көрсетті. Содан кейін өзімізге шапқызып еді, шалғының ұшы жерге кіріп кете берді. Сынғаны да болды.

— Ұрысты ма?

— Жок. Қайта күлді. Бір жұманың ішінде үйреніп кеттік. Содан кейін бізді осы алқаптағы тізбектерге бөліп жіберді. Алғашқы күндері жатқан жерімізде ұйықтап қалып, ертеңінде тұла бойымыз қозғалтпай жүріп еді. Қазір денеміз босансыған сияқты.

— Енді өздерің біреуді үйрете аласыңдар ғой?

— Орыстар шабылған шөпті әуелі шөмелеге, содан кейін маяға жинайды екен. Сонысын көру керек.

— Биыл қырдың шөбін шаба алмайды екенбіз ғой?

— Жаздың қалған уақытында орыстан шалғы алып, қайрап, саптап, келесі жазда бір-ақ кіріскеніміз жөн болар, би аға?

Шоң келісетінін білдіріп, басын изеді.

Жас шабылған шөп иісі жұпар аңкиды дерсің! Анадай жерде орыс шатырлары мен қазақ үйлері тігулі тұрған. Шөпшілер сол үйлерге беттеп, түстікке кіріскен кезде, шөп иісі аяқ-қолын тұсап тастағандай Шоң қозғалмай отыра берді. Ол Қазанқапқа тапсыратын шаруаларын ойлады: шалғы, тырнауыш. Әй, шалғы сабы мен тырнауыш, айырды әзірлеуді Былқылдақ жатағына-ақ тапсыруға болар. Олар бұрнағы жылдан бері там-тұмдап шөп шауып жүр еді-ау...

Сол күні ол Сүйріксорда отырған Қазанқап жайлауына келіп аттан түсті де... төрт күннен кейін Қалқаман көліне жетті. Оны бұл жерде: “Мен биыл да осы жаққа керекпін” деп келген Жанак қарсы алды. Көрініс белгілі — көлді жиектей тігілген үйлер, тізеден келетін суда жүрген адамдар.

— Халдарың қалай? — деді аттан түспей отырған Шоң.

— Шүкіршілікте, би аға. Былтырдан гөрі биыл жұрттың қыңқылы пәс.

Шоң түсінді. Былтыр осы тұз басында “Шоңға мұншама тұздың керегі не?” “Тұздан үй салайын деп жүр ме екен?” деген сияқты айнала жүріп сөйлеушілер көп болған. Олардың арасынан “Шоң тұздан әкесіне мола соғайын деп жүр ме?” дегенді өз құлағымен

¹Фельдфебель сөзінің бұзылып айтылуы.

естімесе де, ондай сөздің шыққанын би сезеді. Өзіне белгілі қазағы ғой! Өткен жылы түзшылардың зорға жүруінің себептерінің бірін “орыс базар ашпайтын болыпты” деген хабардың жетуі де көрсеткен. Жұрт бірден тарап, артынан қайта жинап, әрең деп салған ғой түзға. Ал биылғы түз шығару шаруасының “шүкіршілігіне” ол сенеді. Жұрттың малы жұтпа, негізінен, осы түздың арқасында аман қалды. Осыны көре тұрып, туған жердің байлығын пайдасына асырмау үшін адам өзіне-өзі жау болу керек!

Тапсырған істің ойдағыдай орындалып жатқанын көрген басшылардың қайсысы көңілденбеген? Шоң жайлауына осындай күйде аттанды.

Оны жайлауда бір реңсіз хабар күтіп тұр екен. Өмірден Уәли хан кетіпті. Бұл қазаға қатысуға ол Тұрсынбай мен Итемгенді жұмсады. Осыдан отыз сегіз жыл бұрын Сүйіндік атынан өзінің Абылай қырқына қатысып қайтқанын есіне алды. Сонда Абылай тұқымы: “Астан кейін Уәлиді хан сайлаймыз” деп жұртты бөгеген. Алайда, бұл оқиға Шоңға ғана тосқауыл бола алмай, жас би ас аяқталысымен ақ, бөгелместен қайтқан. “Өзімнен кейін Ғұбайдолла хан болады” дейтін Уәли арманы есінде бар Шоң, Тұрсынбай мен Итемгенге “Ғұбайдолланы хан сайлаймыз” десе қалмаңдар” деп ескертіп шығарып салды жолға. Тағдырдың ісіне дауа бар ма? Оның үстіне Шоңның құлағында жазық жоқ, Ташкенттен Омбыға қарай беттеп бара жатқан бір керуен басы, Қоқан дәулетін билеп-төстеуші Омар ханның да о дүниелік болып кеткенін хабарлады...

Биыл Шоң аулы қыстауға жылдағы уақытынан ерте көшіп келген еді. Оған Сейсенбай өлімі себеп болған. Талайдан бері тілден айырылып жатқан карт кенеттен сөйлеп, Шоңды шақырыпты. Барды. Сейсенбай аузынан бір-ақ сөз шықты. Ол өзін Баянаулаға апарып қоюды айтайын деген екен. Айтты да жан тапсырды. Сол кара суықта Шоң үйлерін жыққызып, түйелерге жүк арттырып, Сейсенбай денесі салынған киізді төрт салт аттының ортасына көтерткізіп, қыстауға жеткізді де осы жерде оны арулап қойып, Төртұлы билері түгел қатысқан ас берді.

Кеше ғана жер басып жүрген тірі адам дүниеден қайтты дегенде толқымайтын жүрек болмайды десек, губернатор өлсе, орнына басқа губернатор келеді; хан өлсе, такка басқа торе отырар. Ал Шоңның түсінігінде бұл дүниеде толмайтын тек Сейсенбай сияқтылардың, тіпті Сейсенбайдың ғана орны! Оның орны осынау жалған дүниенің мәңгілік толмайтын олқы қуысы болып қала бермек. Өзі ес білгеннен көз алдында жүретін Сейсенбай өлімін алпыстан асқан Шоң ық жағынан ызғар бөгейтін қабырғасы құлап, шегенделіп қалған ойына түрткі салатын күдіретінен айырылғандай сезінді. Әкесі Едіге дүние салғанда мұның қандай күйде болғаны белгісіз. Ал Сейсенбай өліміне

байланысты “ойымның арнасын еселеп тастатын бастауым ағысын тоқтатты. Мен енді жетім қалдым” — деп ойлады.

Шоң кара қыл байланған найзаны өз үйінің төбесіне қадатты. Бұл оның ең жақын адамының дүниеден кеткені үшін кара тұтуының, өткен-кеткенді “Шоңға көңіл айтыңдар!” деп шақырып тұрудың белгісі еді. Найза Шоң үйінің төбесінен аспанды он күн нұсқап тұрды. Осы күндері Шоңға келіп көңіл айтушылар аяғы бір сәт те күрғамады.

Найза түсірілген күні Шоң Тұрарды, Надежданы, Бижанды және өзінен бастап ауыл түгел “апалап” кеткен Сейсенбайдың үндемес кемпірін шақырып алды. Шоң сөзін Тұрар мен Надеждаға қарап бастады:

— Үйінде қарт болса — күт, бала болмаса, — жүт! Жүттан күтылу өз қолдарыңда. Ал сендерге күтты мен бермекпін. Мына апамызды қолдарыңа алып, аналарыңдай көріп, күтіндер. Егер, осынау дүниеге бәріміз де қонақыыз десек, арамыздан алдымен кететін осы кісі. Ақ жолына екеуіңнің үйіңнен шығып, қолдарыңнан аттансың. — Сонан соң ол Бижанға бет бұрды. — Бүгіннен бастап, Сейсенбай қыстауына кіріңдер. Оның жаз шаңырақ көтеретін төрт канатты үйінің иесі де сендерсіңдер!

Тұрар мен Надежда Шоңның апасын Шоң үйінен екі жақтап, қолтықтап шығарды.

* * *

Сперанский қайтар сапарында Омбыға 1820 жылдың октябрінің бас кезінде күтпеген жерден пайда болып, қамалдан табылып, қосіле кеткен еді. Ол жергілікті басшылар мен көпестер көшеметінен әбден шаршап болған. Сондықтан да алға жаршылар жіберуге тыйым салып келген болатын.

Ана жолы мұндағы уезд басшыларына шаруашылықтарының түсімі мен шығыны жөнінде қағаздар дайындап қоюды тапсырған. Олар да қолына тиді. Өзіне сәлем беруге келген Броневскийге:

— Аанада жүрт екеуімізді оңаша қалдырмады. Ал, сөйлесер мәселеміз көп. Сондықтан да Тобылға дейінгі жолда әңгімелесетін боламыз. Жиналыңыз. Ертең жүреміз, — деді.

Сперанский жүзінен шаршау табын аңғарған есаул Омбыда бірер күн дем алып, сергуді ұсынғанда бас губернатор:

— Мен қайтар сапарымда өзімді ойлап келе жатқаным жоқ, — деп аз-кем бөгелді де Броневскийге шекесінен қарады. — Басқа күймедегілер бас губернатор кеңсесінің қызметкерлері. Бала-шағалары Тобылда. Қыруар адаммен сөйлесіп, қыруар қылмыстың бетін ашып, қыруар қағаз аударып, қолдары жазудан босамай, адал

қызмет етті. Солар енді үйлеріне тез жетсінші деген ой асықтырады мені. Өзім болсам...— Жалғыз қызым Елизавета—Петербургта. Шешесі оның бір жасында қайтыс болған. Одан кейін үйленгенім жоқ. Ал қызым менсіз күйеуге шығыпты деп естимін. Яғни, мені осынау дүниеде міндеттен басқа күтіп тұрған ештеңе де, ешкім де жоқ...

Келесі күні олар Тобыл жолына түсті. Сперанский Броневский мен Батеньковты өз каретіне отырғызған. Олар жолшыбай еркін әңгімелесті. Бас губернатордың офицерден сұрағаны қырғыз-қайсақ халқының алып жатқан жері, тарихы, тұрмысы, құрамы жөнінде болды. Броневский баяғы генерал Глазенап, содан кейін Капщевичке айтқан әңгімелерін қайталап, жолаушылар екі күндік жерді екі сағаттай ғана сезініп, Тобылға тез жетті. Бұл жерде Сперанскийді екі хат күтіп жатыр екен. Біріншісі — патшадан: “Келесі жылдың көктеміне салым Петербургтан табылуға тырысыңыз” деп. Екіншісі — Аракчеевтен: “Сіздің астанаға оралуыңызға келістік”, деп жазыпты. Сперанский кекесінмен мырс етті — ол келісіпті!

Сперанский ойша жол кесті. Волга қатпай ар жаққа өте алмайтыны белгілі. Оған әлі үш айдай уақыт бар. Осы уақытты ол бас губернатор кеңсесінде жиналып қалған ескі қағаздарды аударыстырумен өткізді. Әсіресе қазақ хандары мен билерінен түскен қағаздарға ерекше шүйіледі де “осы керек болар-ау” дегендерін көшіруге тапсырды...

Ол астанаға 1821 жылдың көктемінде жетіп, қызымен, өзі алғаш көріп тұрған күйеу баласымен кездесіп, мәз болып отырғанда, оны сарай төңірегінен құттықтауға келген алғашқы адам граф Аракчеев болды.

— О, Михаил Михайлович, қымбаттым! — деген ол қолын табалдырықтан жая келіп, құшақтап, сүйді. Оның содан кейінгі айтқандары Сперанский Пензада тұрғанда жолдаған хатындағы сөзін қайталау ғана болды.

Адам ықыласы көңілден. Болмысқа шын көңілімен қуанған адамнан шын сөз шығады. Мынаның айтқандары жаза шегу мерзімімді бітіріп, тақсырдың тапсырмасын орындап, аман-есен қайтып келгенімнен кейін, “мүмкін енді мұның қызметі де жоғарылар” деген ойдан туғаны сөзсіз ғой!

Сперанский Аракчеевке аса зор ықылас көрсете қоймады. Сонда да анау жалған көңілімен жайраңдап-ақ бақты.

— Тақсырға барып, сіздің келгеніңізді, аса қымбатты Михаил Михайлович, жеткізейін, — деп шығып кетіп еді, ертеңінде тағы келді. — Сіздің есен-сау оралғаныңызға қуанған тақсыр “Өзім шақыртамын” дегенді айтты.

Бір жұмадан кейін Александр Сперанскийге “келсін” дейді. Мұны да хабарлаған Аракчеев.

Сперанскийді Екатерина сарайында оқалы киімдерін киіп, орден-медальдарын жарқыратып тағып алған Александр, ұлы князьдар, князьдар, барондар мен графтар қарсы алды.

— Құдай жолы мен міндет жолы құлының азап шегуін қажет етеді,— деді оқтау жұтып алғандай тік тұрған Александр алдына келіп бас иген Сперанскийге.

— Құдай жолы мен міндет жолына байланысты істерді сүйікті құлы азап деп түсінбесе керек,— деген Сперанский тағы иілді.

— Тек сіз ғана осылай түсінуге тиісті адамсыз,— деген Александр бір қабағын ғана көтерген қалпы шұғыл бұрылып, аяғын маңғаздана басып, өрнекті биік есікке қарай аяндап кетті. Осыдан кейін ғана князь, граф, барондардың бірі құшақтап, бірі сүйіп, бірі қолын қысып бәрі де оның қайтып оралуына арналған қуаныштарың білдіріп жатты.

Кенет анау есік жақтан сарай залын жаңғыртқан дауыс естілді:

— Мырзалар, ұлы мәртебеліге кірулеріңізге болады.

Бәрі Александр кабинетіне ірге қуа қойылған креслоларға жайғасты. Сперанский патшаның өзі нұсқаған, үстелі жанындағы креслоға отырды.

— Құлағым сізде, граф,— деді Александр.— Көрген-білгеніңізді айта отырыңыз.

— Мен бір шеті Чита қаласы, екінші шеті Семей қамалына дейін барып қайттым. Бұл сапар бір жарым жылдай уақыт алды.

Граф, барондар шықшыттарына тірелген биік жаға қылқылда-тып отырған бастарын оңды-солды бұрып, біріне-бірі иек қағып, шұлғыласып қалды — басы ойдан, аяғы жүрістен тыным таппайтын Сперанский ғой бұл! Енді, міне, жер шетіне барып қайтыпты.

Бұл уақытта Сперанский сөйлеп отырған:

— Барлық жерде заңсыздық, чиновниктердің қызмет бабын пайдаланып қазына қаржысына қол сұғу, ұрлау мен жымқыру. Сіздің берген төтенше құқыңызды пайдалана отырып екі губернатор мен елу шақты чиновник ісі сотқа тапсырылды. Заңсыз істері үшін алты жүз сексен бір адамға салынған айып көлемі үш миллион сомға жетті. Бүкіл Сібірде қазына қаржысын талан-таражға салудың етек алып кеткені сонша, Томға дейінгі қызметтегі чиновниктер ісі сотқа берілуге тиісті болса, одан арғы жердегі чиновниктерді дарға аса берсе де обалдары жоқ сияқты.

— Мысалға, бір-екі чиновниктің аты мен қылмысын атай кетінізші? — деді Аракчеев.

“Иә, айта бер, тыңдайық” дегендей патшаның да басын болар-болмас ізеп қойды.

— Мен сотка беріп келе жатқан ірі чиновниктердің бірі Үркіт губернаторы Трескин астана мен бас губернатордың алыстығын пайдаланып даңдайсып, паңданып кеткен екен. Ол жөнінде, тақсыр, өзіңізге егжей-тегжейлі қағаз беремін. Тек бір-ақ ісін айтайын: Жұманың екі күнін губернатордың қолын сүю күні деп жариялапты. Соның бір күні алыстағы уезд басшылары Үркітке мол сыйлықпен түгел жиналып, губернияның жоғарғы қызметіндегі чиновниктер мен бірінші дәрежелі көпестер бастап, Трескиннің қолын сүйіп шығу керек. Екінші күні мұндай “бақыт” ханымдар үлесіне тиеді. Ал төменгі қызметтегі чиновниктер мен әйелдерінің, крестьяндар мен мұжықтардың Трескин қолын сүюге қақылары жоқ. Қол сүю күні жұмыс атаулы тоқталып, губерния басшылары ішіп-жеумен ғана айналысады.

— Бұл болмаған шаруа екен! — деп қойды Александр.

— Енді кіші чиновниктер заңсыздығынан бір мысал, — деді Сперанский. — Төменгіден уезінің исправнигі Лоскутов жанына төрт-бес полицейлерін ертіп алып, жергілікті каракас деген аңшы халықтың ауылдарын аралап жүреді екен. Міне, ол бір үйге кірді де серіктеріне иек қакты. Аналар дереу арақ әкеліп үлкенінен кішісіне дейін түгел құяды. Сонан соң темекі беріп, құндыз, бұлғын терілерін сұрайды. Осылай барлық үйді аралап шығады. Егер алдына әкелінген құндыз аз деп саналса, ауыл адамдарын дүрелеп шығады. Қыздарын қойынына салып берулерін бұйырады. Бұл жалғыз Лоскутовқа ғана емес, ол жақтағы исправниктердің бәріне тән іс-тәсіл! Сорлы халық әбден маскүнем болып біткен. Содан кейін олар Лоскутовтан қорғану былай тұрсын, енді оның келуін асыға күтуді шығарған. Өйткені ол арақ, темекі әкеледі ғой!

Александр басын баяу ғана изеді де, креслосының арқа сүйенішіне қарай шалқалай берді.

— Осының бәрін жөнге келтіру жолын ойладыңыз ба?

— Сібір губерниялары мен ондағы халықтарды басқару жүйесін қайта құру керек, тақсыр.

— Осы жөніндегі ойларыңыз бен реформаларыңызды, жалпы, сапарыңыз жөніндегі есебіңізді қағазға түсірерсіз деп ойлаймын.

— Әлбетте, тақсыр.

— Қанша уақытта алдыма қоясыз?

— Бір жыл шамасында.

Александрдың қабағы көтеріліп қалды.

— Мен “бір ай” деп айта ма десем...

— Сібірді тексеруге байланысты қағаздарым бірнеше жәшік. Парақтауым керек, сұрыптауым керек, анықтауым керек, ойымды қағазға түсіруім керек...

Александр креслосынан көтеріле берді:

— Қағаздарыңыз дайын болған күні сіз сұранарсыз.

— Күп, таксыр! — Сперанский түрегеліп басын иді.

Содан былай сарай Сперанскийді, Сперанский сарайды ұмытқандай еді. Ол Петербургқа Батеньковты да ала келген. Жігіттің Сібір және оның халықтары жөніндегі ойлары ұнап кеткен еді. Реформа мен уставтарды жасауға соны отырғызып қоймақ. Сперанский патшаға айтқан жөшіктерінің қақпақтарын ашты да Батеньковқа қарады.

— Мына қағаздарды қалай сұрыптасақ екен?

— Граф мырза, әуелі патша не талап етеді соны айтыңызшы?

— Ол Сібірді білмейді. Сондықтан талабы да жоқ. Біз не дайындап апарсақ, соны қабылдай беретін түрі бар.

— Онда жүйені өзіміз құрайық, граф мырза, алдымен Сібірдің өзі жөнінде. Мұны — бір деңіз. — Сперанский басын изеп қойды. — Сібірге айдалатын тұтқындар жағдайы... Сібірдің бұратана халықтары жөнінде... Міне, осы бағыттарда жұмыс істеуіміз керек.

— Қырғыз-қайсақ халқы жөнінде ше?

— Ол халықтың арасында сіз де болған жоқсыз, мен де болған жоқпын. Мәселені сырттан пішіп, халық көңілінен шыға алмай қалсақ ше?

— Омбыдан Тобылға дейінгі жолда Броневскийдің айтқан әңгімелері... Сіз түртіп алып отыр едіңіз ғой. Оның үстіне, мына жөшікте сол халық шонжарларының қыруар хаты бар. Осылар қырғыз-қайсақ жөніндегі ойымызды бір жонге салмас па екен.

— Көрелік, граф мырза.

Сперанский жөшігіндегі қағаздарды сұрыптаудың өзі бір ай уақыт алып, екеуі тағы бас қосты.

— Төрт устав жасауымыз керек екен.

— Онда әрқайсысына жеке-жеке мақсат қойып алғанымыз жөн, граф мырза, мақсат — нысана. Нысана көрініп тұрса жолымыз да түзу болады.

— Қарсылығым жоқ. Ал Сібір жөнінде қандай мақсатты алға қоямыз?

— Сібірді басқару жүйесін жеңілдету, ондағы қыруар бұратана халықты орыстармен тең деңгейде санайтындай жағдай жасау.

— Патша-ағзамға ұнар ма екен?

— Өз бодандары. Қалай десек те патша олардың да қамын ойлауға тиіс қой.

— Біз былай келісейік, — деді Сперанский. — Сіз әуелі ойыңызды қағазға түсіріңіз. Қалған әңгімені содан кейін жүргізетін болайық.

Сперанскийдің оқшау үйінде төрт-бес күтушіден басқа жан болмайтын. Қызы мен күйеу баласы оңаша тұрады — өз үйлері бар.

Сол себепті, Сібір жағдайын терең білмейтінін мойындаған Сперанский бір бөлмесін Батеньковқа беріп қойған. Содан кейін граф оны сырттай ғана бақылап жүрді. Сібір жол қатынастары округының инженері күні бойы есігін ашпады. Графтың малайлары оған тамақты да сол бөлмеге апарып береді. Ол сыртқа кешке жақын ғана шығып, Нева жағасын айналып, Нева проспектісімен қыдырып қайтады да, түннің бір мезгіліне дейін тағы отырады... Күнде осы. Осылай екі айдай уақыт өткеннен кейін бір күні Батеньков графты бөлмесіне кіріп-шығуға шақырды.

Бөлмеде шашылған қағаз. Үстелге үлкен карта жайылыпты.

— Сібірдің картасы. Өзім сыздым, — деді Батеньков.

Сперанский айқұш-ұйқұш тартылған бірі жуан, бірі жінішке сызықтарға аз-кем қарап тұрды да, көзін картадан алмастан:

— Түсіндіре беріңіз, — деді.

— Картаның сол жағында — Орал тауы, оң жағында — Тынық мұхит. Дүниенің жартысын алып жатқан Сібір өлкесі осы. Мұнша өлкені жалғыз бас губерния арқылы басқару өте қиын. Сондықтан да ол екіге бөлінді, — деп Батеньков жуан сызықтарды көрсете бастады: — Батыс Сібір бас губерниясы. Орталығы — Тобыл; Шығыс Сібір бас губерниясы. Орталығы — Үркіт. Батыс Сібір бас губерниясының күнбатыс жақ шекарасы — Орал тауы, күншығыс жақ шекарасы — Енисей өзеніне жетер-жетпес жерлермен өтеді де, оған Тобыл, Том губерниялары кіреді. Шығыс Сібір бас губерниясы Батыс Сібір бас губерниясының шығыс шекарасы мен Тынық мұхит жағалауына дейінгі жерді алып жатады да, оған Енисей, Үркіт губерниялары және бір облыс пен бірнеше басқармалар бағынатын болады.

— Облыс пен басқармалар мәнісі нені айтады?

— Облыс арқылы тек якут халқы ғана басқарылады. Шығыс Сібірдегі ең көп халық осы. Еркек жыныстылары ғана жетпіс мыңдай. Менің есебім бойынша, Шығыс Сібірде тілі мен этникалық ерекшеліктері әр түрлі елу шақты бұратана халық бар. Осы шашылып жатқан халық Шығыс Сібір бас губерниясына үш басқарма арқылы бағынатын болады.

Сперанский көмекшісіне енді ғана бұрылған еді.

— Сібір ендіктер арқылы салаларға бөлінеді дегенді естуші едім де, сол басқару жүйесіне де қолайлы бола ма деп ойлаушы едім.

— Ауа райы әсерінен солай бөлінетіні рас, — деді Батеньков. — Бірақ ол басқару жүйесіне қолайсыз.

— Неге?

— Байқайсыз ба, бас губерниялар шекарасы бойлықпен жатыр. Осылай белгілесек қана бас губернияларға сонау солтүстік

мұхитқа дейінгі климат салаларының бәрі кіреді. Оның оңтүстік жақтары егістікке, орта саласы мал бағу мен балық аулау шаруашылықтарына қолайлы. Яғни, әр бас губерния өзін-өзі асырай алатын болады және солтүстіктегі халықтар да басқару жүйесіне қамтылады. Енді, мынаған назар аударыңыз, әр бас губернияның жол қатынасын жеңілдету үшін орта тұсында өзені бар. Батыс Сібір бас губерниясында Обь салаларымен, Шығыс Сібір бас губерниясында Байкал көлі, Енисей, Лена салаларымен.

Сперанский Батеньковтың айтқандарын ой сарабына салып, салмақтай түскендей, біраз уақыт үнсіз тұрды да бір пікір қосты.

— Сібірге наместник отырғызуды ұсынсақ қайтер еді?

— Оған патша бармайды — Наместник Сібірді бөліп әкетеді деп қорқады.

— Сібірге айдалатын тұтқындар жөніндегі уставымыздың нысанасы не болмақ? — Сперанскийдің мұнысы Батеньков жасаған алғашқы уставтың долбарымен келіскендігі еді.

— Тұтқындарды жаза өткізетін жерлеріне аман-сау жеткізу. Олардың белгілі бір шақырымдардан кейін қонатын арнайы жайы болу керек. Сол жерде дәрігерлік көмек алып, тамактанып, үсті-бастарын жуып, жамап-жасқап деген сияқты...

— Мұны айтар сөзім жоқ. Өйткені табиғаты өзіме бейтаныс іс. Мен айдауға каретамен аттанған болатынмын. Ал ойынның егжей-тегжейіне уставыңды оқығаннан кейін түсінермін.

— Енді Шығыс Сібірдің бұратана халықтары жөнінде...

— Оларды үш басқарма арқылы басқару жүйесі жасалады дедіңіз ғой?

— Сол халықтардың әрқайсысының этникалық ерекшеліктеріне қарай жеке-жеке заң шығару арқылы қорғалу керек, сақталу керек, өсу керек.

— Ол устав қабылданғаннан кейінгі іс.

— Мені қинайтын бір іс, граф мырза, — Қырғыз-қайсақтар жөніндегі уставты жазардағы мақсат көз алдыма елестемейді.

— Сен былай істе, Гавриил Степанович, алғашқы уставтар жөніндегі ойыңды әбден сарқ. Содан кейін қырғыз-қайсақтар мәселесіне біржола көшерміз.

Екеуі осыған жә десіп, Батеньков үлкен жұмысқа тағы да көміліп кетті.

Бір күні Нева проспектісі бойымен, өз ойымен өзі болып, серуен құрып жүрген кезінде оның жолың, кенеттен, бір әскери адам бөтеп, тұра қалды.

— Әкежаным-ау, Батеньковтіңсің? Қайдан жүрсің?

— Апостол! — Батеньков та оған құшағын жая ұмтылды.

Бұл — Наполеонға қарсы азаттық соғысқа он алты жасында қатысқан, содан кейін жол қатынастары корпусында Батеньковпен бірге оқыған Сергей Иванович Муравьев — Апостол еді. Корпуста жолдастары төрт атаудан тұратын аты-жөнін созып жатуды қиынсынып “Апостол” дей салған. Өзі — подполковник.

— Корпус берген білім қайда? — деді Батеньков.

Досы оның сұрағы сырына түсінді: “Инженер емес пе едің, мына погоның не?” дегені ғой.

— Әскерге инженердің керегі жоқ деп кім айтты.

Енді оған Батеньков та түсіне қойды — әскери-ниженерлік қызметте екен ғой.

— Ал, өзің қайдан жүрсің? Сібірде емес пе едің? Батеньков соңғы төрт-бес жылғы өмірі мен Петербургқа қалай жол түскенін қысқаша ғана айтып берді.

Сол кеште екеуі ажыраса алмай ұзақ жүрді. Батеньков — қуанышты. Ескі таныстарынан ешкім кездесе қоймай жалғызсыраған оған астана тарлық жасаушы еді. Енді екеуі күнде болмаса да аса жиі кездесіп жүрді. Басқа әңгімелерді былай қойғанда откен соғысты еске алудың өзі неге тұрады. Апостол бір кездескенде:

— Сібірдің жағдайы қалай? — деді де өзіне-өзі жауап берді. — Онда шаруалар құлдығы, басыбайлылық жоқ. Рақат шығар.

— Құлдықтың жоғы рас. Алайда, тым рақат деуге де болмайды. Сібірдің өз мәселесі шаш-етектен.

— Ол мәселелерді кім шешу керек?

— Болашақ ұрпақ. Ол ұрпаққа жасымыз отызға жетпеген екеуіміз де жатамыз.

— Ал, оны екеуіміз қалай шешпекпіз?

Батеньков досының сұрағына “біле қоймадым” дегендей қолын жайып, басын шайқап жауап берді.

— Кешті қайда өткізіп жүрсің? — деді кенет, Апостол.

— Графтың үйінде. Бүкіл Сібірдің тынысы жазылған қағаздар ортасында.

— Оның қызы бар деуші еді ғой?

— Күйеуде...

— Ах, құр қалған екенбіз ғой! — Апостол әзілдеп санын соқты.

Сол күні Апостол Батеньковты “жүрші-жүршінің” астына алып, бір үйге жетектеп жеткізді. Жастары өздері шамалас жігіт ағалары жиналған екен. Бәрі де әскери адамдар. Ә дегенде олар Батеньковқа, содан кейін Апостолға қарады. Батеньков бұл көз қарастардан екі ұдай сыр ұқты: өзіне таңырқай, Апостолға “Кімді қайдан әкеліп жүрсің?” дегендей жазғыра қарайды. Әлде мұны Муравьев-Апостол да түсіне қойды ма Батеньковты таныстыруға асықты. Мына адамдарға сібірліктің, әсіресе, Наполеонға қарсы соғысқа қатысқаны

ұнап, бәрінің де жүздерінен әлгі күдік тіреукесі ғайып болып, кезекпен келіп, аты-жөндерін атап, қолдарын ұсына бастады.

- Рылеев Кондратий Федорович.
- Трубецкой Сергей Петрович.
- Фонвизин Михаил Александрович.
- Якушин Иван Петрович.
- Орлов Михаил Федорович.
- Муравьев Никита Михайлович,
- Лунин Михаил Сергеевич...

Бәрі ортадағы дөңгелек үстелді айнала отырысты. Шеткері-ректен жай тапқандар да бар. Соңғылардың бірі Батеньков еді.

Үстел басындағылардың бірінің арнайы баяндама жасап, басқаларының сол тақырып бойынша жарыс сөзге шыққандары болған жоқ. Осыдан Батеньков “бұлардың негізгі сөзі ілгергі күндерде басталған-ау” деп ойлады.

— Біздің елден басқа жерде адам құлдығы жоқ,— деді бірі.

— Масқара! — деді екіншісі. — Еліміздің дамуын етектен тартып келе жатқан да сол.

— Өмірі алға кеткен, адамдарының басы бос, елді қалай жеңдік десейші!

— Ол орыс мұжығының патриоттығының арқасында келген жеңіс.

— Елде Франциядай республикалық жолмен басқару орын алса, Россия даму жағынан дүние жүзінің алдына шығар еді.

— Оған қолымызды қалай жеткіземіз?

— Халқымыздың ең көбі крестьян. Солардың арасына баруымыз керек!

Батеньков досына қарап отырған. Ол да өзі сияқты жай тыңдаушы ма, болмаса, мына ортада салмағы бар жан ба? Кенет, ол да түрегелді.

— Бұл мәселені шешуде крестьянға емес, әскер күшіне сену керек. Крестьянның басы қосылмайды. Әскер — сапта!

Офицерлер осы бағытта көп айтысып, түннің бір мезгілінде тарасты.

— Бұлар не қылған жігіттер? — деді Батеньков жолшыбай.

— Әңгімелері ұнады ма? — деді Сергей.

— Менің ойымды тауып айтқандай бәрі.

— Ендеше қатысып жүр...

Батеньков алғашқы үш уставты жазып болып, Сперанский екеуі қарап, артығын алып, кемін толтырып, түзетулер енгізгеннен кейін таза жазумен көшіріп шығуға берген. Осыдан кейін ол қырғыз-қайсақтар үшін устав жазуға кіріспек еді, қолы жүрмеді. Ол халықтың

тұрмысы мен әдет-ғұрпынан мүлде бейхабар. Бар білетіні Омбы мен Тобыл арасындағы жолда Броневскийден естігені ғана. Қайтсе халық қамының үстінен дөп түсер еді? Қаламы әлдеқалай теріс кетіп, халыққа қиянаттыққа жол беріп алып жүрмесе... Осы жөнінде Сперанскиймен кезекті әңгімеде Батеньков кенеттен ұсыныс жасады:

— Сол халықтың арасында жарты жыл тұрып қайтайыншы, Михаил Михайлович?

— Сен шамалап отырған уақытта біз уставты аяқтап, канцелярияға тапсыруымыз керек. Сенаторлар танысып шығуға тиіс. Ал әліпті таяқ деп білмейтін сенаторлардың да барын білесің. Содан кейін мемлекеттік советтен оту керек. Патшаның қанша уақыт ұстайтынын бір күлдің өзі білсін.

Батеньков басын қасыды — киналып отырғанының белгісі.

— Сен қырғыз-қайсақ басшылары хатын мұқият түрде қайта оқып шық. Мұндай қағаздардың кейде күтпеген жерден ой салатыны да болады.

Сол жолы Батеньков басын изеп қана қойған да, Тобылдан ала келген қағаздарды қайта аударыстыруға кіріскен. Әй, граф айтқандай “күтпеген жерден” ой сала қойғандары кездескен жоқ-ау. Бұл уақытта Батеньков баяғы әскери жігіттер қатарынан нық орын алған — “Игілік одағы” деген ұйымның мүшесі. Міне, жаңа жыл өткеннен кейін одақ мүшелері “Съезіміз болады” деп жүгірісіп кетті. Тиісті міндет жүктелген Батеньковта да тыным жоқ...

Сойтіп, “Игілік қоғамының” жасырын съезі өтті. Ол одақты таратып, “солтүстік”, “оңтүстік” деп аталатын екі қоғамға бөлді. “Солтүстік қоғамның” кіндік ұясы Петербургта шаңырақ көтеретін болып белгіленіп, оған Батеньков та мүше ретінде кірді.

Съезден кейін Батеньков пен Муравьев — Апостол Неваны жағалап кеткен. Әлде, съезден алған әсерлерінен бе, әлде мұз құрсаңған Невадан соққан ызғардан ба, екеуі де қымтана түсіп, жағаларын көтеріп, мойындарын ішіне тартып алып, үнсіз келеді.

— Гавриил Степанович, бірдеңе десенізші? — деді әлден соң Апостол.

— Съезде айтылған сөзді бірге тыңдадық. Графпен қолға алған ісіміз екеуімізге де бұлыңғыр. Не айта қояйын саған.

— Қазіргі атқарып жүрген қызметіңіздің аты не?

— Патша ағзамнан жол қатынасы инженері ретінде еңбекақы аламын. Ал айналысып жүрген ісім — Сібір мәселесі.

— Граф ше?

— Оның қызметі де бұрынғыша — Сібірдің бас губернаторы.

— Сібір комитетінің басында отырған Аракчеев не бітіреді?

— Ақша алады! — Батеньков әзілдеп жауап берді.

— Осы граф Сперанский қандай адам? Былайғы жұрт патша төңірегіндегілерді біле бермейді.

Екеуі қысқа сұрақ, келте жауаппен үлкен әңгіменің арнасына қалай түсіп кеткендерін білмей қалды.

— Біздің графты таныыншы деген адам оны Аракчеевпен салыстыра зерттеу керек.

— Ал, ал, сіз, енді екеуін де білесіз ғой. Іркілмеңіз?

— Ол екеуі мінез жағынан біріне-бірі мүлде қарама-қарсы адамдар: Аракчеев ашу атына мініп алған кезде қолына түспе, ойланбастан мерт қылуы мүмкін. Бірақ, ашуы ұзаққа бармай қайтады. Сперанскийді әлдеқалай ашуландырып алсаң, сенімен өмір бойы сөйлеспей өтуге бар. Аракчеев ойын қағазға түсіре алатын адамдардың бәріне тәуелді, өйткені, білімі төмен болғаннан кейін өзі жаза білмейді. Сперанский өзі жаза білетін болғандықтан танауын көтеріп, жанды менсінбейді. Аракчеев патшаға ықпалы барын мақтана айтып отырып, жұрттың атқарған ісін өзіне таңа беруге бар. Сперанский өткенді сынауға құмар да сарайдағы салмағын жанға сездірмеуге тырысады және ол үшін қолдан келмейтін іс жоқ. Аракчеев ешкімнің оғаш ісін кешірмейді, дереу қатаң жаза қолдана салуға бейім және айтқанын орындамай қоймайды. Сперанский кешірімшіл. Өтінішпен бара қалсаң бәрін орындауға сөз береді, бірақ ештеңе де орындамайды. Қызбалыққа салынуға жоқ. Басқаны мақтауға сараң. Аракчеев адамдарды басқалардың ақылынысыз-ақ өзі танып, өзі пайдалана береді. Сперанский көбінесе адамдарды өз бетімен айыра алмай қалады. Өзін кім құрметтесе соған жақсылық жасауға бейіл. Аракчеев батыл және болмыстың сыртқы тәртібін ғана ұнатады. Сперанский сақ және болмыстың сыртқы тәртібін елемейді. Аракчеев өзін-өзі зорлап артық ештеңе істей алмайды. Сперанский нендей істі болсын атқарып тастау үшін, өзін-өзі ұзақ уақытқа отырғызып қоюға бар. Аракчеевпен сіз-біз демей-ақ сөйлесе беруге болады. Бара-бара адамды мүлде өзімсініп кетуі мүмкін. Былапыт сөздерден тартынбайды. Сперанский әр сөз сайын өзін құрметпен атап отыруды ұнатады. Сөзге сараң, қарым-қатынасқа салқын... Міне, патшамыздың екі жағында отырған екі алпауытымыз осындай адамдар, — деп тоқтады Батеньков.

— Гавриил Степанович, расымды айтсам, мына таныстыруыңыздан кейін, Россия тағдырының тұтқасын ұстап отырған, өз сөзіңізбен айтқанда екі алпауытты мен енді білмеймін деп айта алмаймын..

Батеньков күнде кешке Нева жағасына шығады. Сонау алыста жатқан қырғыз-қайсақ деген халықтың тағдырын шешу жолын оған Нева суы айтатындай-ақ ұзақ жүреді ерсілі-қарсылы. Сондай

жүрістердің бірінде “Игілік қоғамы” съезінің болашақта іске асыруға тиіспіз деп белгілеген шараларының тағы да есіне түскені:

— Басыбайлы құлдық жойылу керек;

— Адамдарды тектік дәреже бойынша бөлуді жою керек;

— Россияның барлық адамдарының заң алдында тең болуы шарт;

— Сөз, баспасөз, жиналыс, дін еркіндігі жариялы болсын;

— Чиновниктер қызметке тағайындалмасын, сайланып қойылсын;

— Бұратана халықтар басы империяға федерация арқылы қосылсын!..

...Федерация, федерация... Егер бұратана халық Россия құрамына өзін-өзі басқару арқылы кіретін болса ғана, яғни, әуелі олардан автономия жасалса ғана федерацияға қол жеткізу мүмкін.

Көптен бері есіне бірде түсіп, бірде түспей жүретін соңғы ойға съезд енді ерекше мән беріп, Батеньковтың жан дүниесін түгел баурап алғанға ұқсады.

— Федерация!

Ол Тобылдан ала келген қағаздарды тағы да аударыстырды...

— Қалайсың? — деді бір күні Сперанский қағазға көміліп отырған көмекшісіне.

— Бірдеңе шығатын түрі бар.

— Қане, қане, ойынның шет жағасын шығаршы?

Батеньков қазақ жағынан барған хаттарды бірнеше топқа бөліп қойған екен. Соларды жеке-жеке көрсете бастады:

— Мына топтама бойынша қырғыз-қайсақ халқының тарихына, мына қағаздар бойынша әдет-ғұрып, салт-санасына, мына топтама бойынша шаруашылығы мен тұрмысына және заңдарына шолу жасауға болады. Ал, әлеуметтік-әкімшілік жағына келсек, біз үшін Шоң дегеннің хаты іздесек табылмайтын документ.

— Қараңызшы, ханға билік бермеу үшін, төңірегіне көптеген руларды жинап, Төртұлы деген одақ құрған. Менінше сол халықтың іздеп жүрген жолы осы. Ендеше, біз де қырғыз-қайсақ даласын осындай әкімшілік бөлікке бөлуіміз керек!

— Оның атын, әрине, Төртұлы демей, округ деп атасақ қайтер еді? — дегенді ұсынды Сперанский.

— Төртұлының орнына округ, оған кіретін ірі рулардың орнына — болыс, ал болыстар старшиндықтарға бөлініп, әр старшинға он шақты ауылдан бағындыру керек. Шоңның хатында айтылғандай әр ауыл үйлерден тұрады. — Осы тұста Батеньковтың ой-жүйесінің жұмыс істеп кеткендігі сонша, келесі сәтте ол округтың басқару құрамын да сөз етіп кетті. — Округқа жергілікті халықтан басшы және екі қосшы қою керек.

— Сонда, ол округқа орыс ықпалы қалай жүрмек?

— Иә, иә, көрім еске салдыңыз, округ басшысының жанында сол халықтың тілін білетін екі орыс көмекшісі және болу керек. Сонда ғана бұл халық өзінің ұлттық әдет-ғұрпын ұстай отырып, Россия федерациясына кіретін болады.

— Сонда округтар губернияға қарайтын болады ғой?

— Меніңше, бұратана халықтар мәселесі орыс мәселесімен аралас қаралмау керек. Онда халықтардың өзіне ғана ғана тән ерекшеліктеріне нұқсан келуі мүмкін. Сібір реформасында облыс, баскармаларды біз дұрыс көрсеттік. Олар тек бұратана халықтар ісін ғана жүргізеді. Сол сияқты Батыс Сібір бас губерниясының құрамында қырғыз-қайсақтар даласындағы округтарды басқаратын дербес облыс болуға тиіс!

Сперанский аз-кем үнсіз отырды да Батеньковқа қарады.

— Ойың бір жүйеге келгендей. Енді осыны қағазға түсіруге кіріс. Бір ғана ескертерім, уставыңда “Федерация” деген сөз орын алып қалмасын. Бұл патшаға ұнамайтын атау. Ал басқа мәселелердің егжей-тегжейі жөнінде жұмыс үстінде келісе жатармыз.

— Күп, жоғарғы мәртебелі граф!

* * *

Әлде бұрыннан машықтанбағандықтан ба, әлде қадағалаудың әлсіздігінен бе өткен жылы Ащы бойының шөбі ала-құла шабылды да билерден басқаларға жетпей қалды. Дегенмен мұның өзі қыр қазақтарын тағы бір онерге ұмтылдырған еді... Шөпті қаптап түйемен тасу жарытпайды екен. Бұл мәселеде сүйреткі де қарық қыла қоймады. Осыдан кейін Коряковтан Қазанқапты салып тұзға, әр руға бір-бір шанадан сатып алынды да, өткен қыста олар шөп тасуға пайдаланылды. Қолы іс білетін балташылар орыс шанасының үлгісімен өздері де жасай бастады. Өткен көктемдегі кеңесте билер тек Ащы өзенінің бойында ғана емес, әр ру өз қыстауларының төңірегіндегі алқап, жазықтардың, Баянаула далаңқайлары мен қойнауларының шөбін шабуға келіскен. Ащы алқабының төменгі жағы Шоң жігіттерінің үлесіне қалған. Биыл шөпті, қайткенде де, өндірте шабу керек және үлкенді-кішілі би атаулы пішеншілер арасында жиі болу керек! Солардың ең үлкені — Төртұлының төбе биі Шоң да атқа қонған еді...

Шоң бұл сапарға өз ауылынан аттанған жоқ. Осыдан жиырма шақты күн бұрын... Уәли ханның жесірі Айғаным Шыңғыс деген он бір жасар кенжесіне деп, бес жасар Зейнепке құда түсуге баратынын айтып, Шорманға кісі жіберіп; “Ханшаның жолға шығар күнін тағы да хабарлаймыз” депті. Шорманнан сыны Шоңға жеткізуге

адам келді. Бала бидің мұнысы төбе би жолаушылап кетіп қалмасын дегені ғой. Содан көп кешікпей “құда түсушілер келді” деген де хабар жеткен.

Уәли ханның тоқалы “ақылды әйел екен” деген хабардың Шоңға жеткені кашан. Оны көру де бар, әрі Төртұлы құрамындағы ірі ата биінің қызығы бар, Шоң екі әйелі мен келін-балаларын ертіп, той үлесін артып, кішігірім көшпен жылжыған еді. Айғаным да казак арасына тараған “кеменгер әйел” атына сай сәулет-салтанатпен, Уәли ханның барлық балаларын ертіп келген екен.

Сілеті бойы тағы да шағаладай ақ үйлер мен әлемішті киінген жұртқа, ән-күйге толып кетті... Бес күннен кейін Шоң балаларына, “өздерің қайтарсыңдар” деп өзі осы келе жатқан сапарына аттанып кеткен. Әдегте, сәтімен тынған істен ой қалмайды, ал ойлағыдай тынбаған іс бастан шықпайды. Сол себепті жағаға түз шығару ісі жөнінде ол ештеңе ойламады. Ал оның жан дүниесін бұл жолы баурап алған Айғаным сапарына байланысты ой болды.

“Халық айтса, қалып айтпайды” дегендей, бұл расында да ақылсыз әйел болмады. Уәли хандық дәуірінде Баянаула төңірегіндегі халықтың бегін өзіне қарай бұрып ала алмады. Осынау далада “Уәли ханнан кейін әкесінің тағына Ғұбайдолла отырады екен” деген әңгіменің шыққаны кашан. Өмір өзегіне сүңгі түссе, Айғанымның құдалық сапары мына әңгіменің жалғасы іспетті ме, қалай? “Төртұлының белді бір биімен жекжат болсам, ол құдасы тағынан қалай теріс қарап кетер екен” деген ойдан тумасын! Хан тұқымының қарамен қан араластырмауға тырысатын әдеті бар. Айғанымға ерген торелердің қоңіліне қарасаң ықыластарымен келгендей. Істің ар жағында елеулі мақсат жатпаса, хан тұқымы бабаларынан бері келе жатқан әдегті бұзар ма?.. Пішеншілерге жеткенше Шоңға осы ойы ермек болды.

Биылғы шоп шабу жұмысы былтырғыдан гөрі жөнділеу сияқты болып көрінді Шоңға. Үйлер де, жігіттер де, шомелелер де көбейе түскендей. Мұның бәрін Шоң ат үстінен шолып, көріп тұр. Ол әр жерге ретсіз тігілген үйлердің ешқайсысына да жақындамады, шопшілердің ешқайсысына да жолыкпады. Шоң жерге түспегеннен кейін соңына ерген нөкерлері де ат үстінде отырып күтті бидің бетін. Шоң алқапты қысық көзімен алыстан шолып тұрды да, атының басын бұрып, енді Ащы суының ағысына қарсы бағытпен жүрді... Ол өткелге жақындай бергенде Баянаула жақтан келе жатқан, түйе жетектеген салт адамды көріп, атының басын тартып күтіп алды. Бұл Шоңша атағанда Микалай болатын. Түйесіне артып алған қомақты қос теңі бар.

— Жол болсын, Микалай?

— Сәләматсыз ба, құрметті би, — деді көңілсіз кейінге сөйлеген Матвей. — Коряковқа кетіп барамын.

— Мына теңдеріне қарағанда тік көтеріліп бара жатырсың ба, қалай? Өзіңді қырға алып келген ісіннен не шықты?

— Балалар кетті бет-бетімен. Әйел солардың соңынан. Ол “Бәрін таста, Коряковқа кетейік” деп, мен өз ісімді айтып, екеуіміз ұрсысып ажырасқанбыз. “Осынау дала тұрғындарын шоқындырып, атым шықса, өзің-ақ келерсің” деп, мықтымсынып қалып едім... Әйел деген дию-пері ғой, менің ісіме арналған бар ықылас-жігерімді де ала кеткен-ау деймін, өзімді де енжарлық басты. Жатақ та жоламай қойды. Екі жыл жалғыз азабы мол өмір сүрдім. Содан денімнің сауында бала-шағамды тауып алайын деп кетіп барамын.

Матвейдің үсті-басының тозып, көгілдір тартқан жүзіне сақал-мұрты бей-берекет өсіп, көгістенген көзі астына қалташа пайда болып, екі ұртының шұңқырайып кеткенін енді аңғарған Шоң:

— Өмір солай, Микалай! — деді.

— Иә, құрметті, Шоң би. Бұдан былай да ұмытпа мені. Құдай тағаланың мүмкіндігі мол ғой. Кім біледі, тағы да кездесіп қалармыз.

— Бір балаң ауылымда отырғанда сені қалай ұмытпақпын.

— Иә, сол балама қамқор бола жүргейсің.

— Қам жеме. Балаң оңды. Құда ретінде өзің де келіп жүр.

— Иә, құрметті Шоң, сіз ақылды адамсыз. “Құда ретінде” деп менің жаңсақ жасаған қадамымды дөп басып айтып тұрсыз. Сау болыңыз.— Матвей атын тебініп, түйесін жетектеп, өткелге қарай аяңдай берді...

* * *

1822 жылдың көктеміне иек арта сарайдан адам келді. Патша Сперанскийді 22 март күні кабинетінде көргісі келген екен. Бұл уақытта Батеньков жасаған уставтардың бәрі де тиісті қолдардан өтіп, талай пікірлер айтылып, екеуі оны жөндеп, қырнап, кем деген тұстарын толықтырып жатқан. Енді граф соларды көтеріп апарып, ұлы мәртебелінің алдына қою керек. Сол күнге дейін үлгіру үшін екеуі ұйқы қормей жұмыс істеді...

Аталған күні ол қағаздарын құшақтап патша кабинетінен табылды. Төбесіне дейін әлеміштелген кең кабинеттегі өрнекті үстел басында — Александр, қабырғаларды қуа қойылған креслоларда — баяғы князь, граф, барондар. Оқалы қамзолдеріне тағылған орден-медальдары жарқ-жүрқ етеді. Алғаш көрген адамның көзін бұлардың ендері емес, киімдері тартатындай еді. Не болмаса, олар, патша кабинетінің неше түрлі ою, өрнек, суреттермен әлеміштелген қабырғаларына сай киінуге тырысқан сияқты еді.

Сперанский кабинет есігінен өтісімен тоқтап, басын еденге неғұрлым жақындата түскісі келгендей иілді де, берірек қойылған оңаша үстелге жақындап барып тұрды.

— Мырзалар, — деді креслосынан қозғалмаған қалпы Александр, — Граф Сперанский мырзаның Сібірді тексеруге байланысты жазған есебін оқыған боларсыздар?

Жағалай отырғандар бастарын изеді. Александр қайта сөйлеп кетті:

— Онда көрсетілген төзгісіз сорақылықтар төңірегінде сенат, мемлекеттік кеңес, Сібір және Министрлер комитеттері өздеріне тиісті шараларды іске асырады деп сенемін.

Отырғандар тағы да бас изеді.

— Енді граф бізді Сібірді басқару жөніндегі соны ойымен таныстырмақ, — деген Александр Сперанскийге “кірісіңіз” дегендей іек қақты.

Оқшау үстелдің басында патшаға қарсы карап тұрған Сперанский:

— Таксыр атаған қағазға түскен ойымның аты — устав. Мен бүгін осынау ұлы сарайға төрт устав әкеліп тұрмын. Біріншісі, Сібір өлкесін басқару жөнінде, — дей келіп Батеньковтің Сібірді басқару жөнінде өзіне айтқан ойын, ол енді патша алдына жайып салды.

— Екіншісі — жер аударылғандарға арналған кезеңдер уставы. Кім қандай жазамен жер аударылса да, ол Сібірдің түпкілікті тұрғыны болып қалмақ. Осы көз қараспен қарағанда олардың сол жақтағы елді мекендерге аман-есен жетуін ойлаған жөн. Сондықтан да Сібірге дейінгі жол алшыс бір кезеңге бөлінді. Бұлар — сотталғандардың Орал тауынан асысымен күнде жетіп, қонып, кір-қондарын жуып, кептірініп, және ауырып қалғандары болса, дәрігерлік емдом алатын жайлары.

Үшіншісі — Сібірде ұсақ халықтар көп. Олардың басын қосып, бір орталықтан басқару мүмкін емес. Россия басқару жүйелері де ол халықтың өміріне өзирге ықпал жасай алмай келеді. Ал, біздің уставымыз бойынша басқармаларға топтасқан халық, сол арқылы губерниялар құрамына кірмек. Егер жергілікті жерде істейтін чиновниктер Лоскутовтарға жол бермесе, ана халықтардан ұлы Сарайға түсетін пайда мол. Батыс елдері базарларында алтынмен бағаланатын небір құнды аңдар терісі — Ұлы мәртебелінің қазынасына түсіп тұруға тиіс. Мұны уставта көрсетіп отырғанымыздай Бас губернатор, губернаторлар және басқармалар басшылары арқылы салынатын салық есебінде жинауға өбден болады.

Төртіншісі — қырғыз-қайсақ елінің Орта жүзі бойынша устав.

Біз Батыс Сібір бас губерниясына қарайтын Омбы облысын бекерге оқшаулап көрсеткеніміз жоқ. Қырғыз-қайсақтар жерінде болашақта округтар ашуды көздедік. Осыны ойластырып, жоспарлап, іске асыратын және содан кейін басқаратын осы Омбы облысы болмақ. — Сперанский басын көтеріп, бойын түзеп

Александрға қарады.— Мен уставтармен таныстыруды аяқтадым, тақсыр! Алайда, осының бәрін жоба деп қабылдауыңыз ләзім. Ал бұл уставтардың түптің түбінде қандай болып шығуын айтуды бір жаратқан иемнің өзі Сіздің ықтиярыңызға берген.

— Сібірде қанша орыс бар деп саналады?

— Тек еркек жыныстылары ғана жарты миллиондай.

— Әйел жыныстылары ше?

— Еркектер санының төрттен біріндей болады.

— Орыстар аз екен,— деген патша “кімде қандай сұрақ болады?” дегендей қабырға қуа отырғандарға қарады.

— Сібірдің басқа халықтарының саны белгілі ме? — деді князьдардың бірі.

— Солардың санын алып жатудың қаншама қажеттігі бар? — деген патша, “осыған сен қалай қарайсың?” дегендей Аракчеевке бұрыла берді.

— О, ұлы мәртебелім, Сіз осы сұрағыңыздың өзімен-ақ жауап бердіңіз. Сібір тұрғындарының санын көбейту, меніңше, екі жолмен жүру керек. Біріншісі — орыстандыру, екіншісі — жергілікті халықтардың санын кеміте беруге тырысу.

— “Бірінші жолға” қолыңыз қалай жетпек? — деді алғашқы сұрақ иесі.

— Алдымен сотталғандарды тек Сібірге ғана айдау керек те, оларға Россияға қайтар жолды жабу керек.

— Орал тауынан ұлы мұхитқа дейінгі аралықты толтыру үшін қанша орысты соттау керек?

— Егер жылына он мың адам аз болса, жүз мыңдай соттаймыз.

Қабырға қуа отырған шонжарлар Аракчеевтің мына сөзін қолдады ма, жоқ па, әйтеуір біріне-бірі иек қағысып, қабақ көтерісіп қалды.

— “Екінші жолыңыздың” мәнісін түсіндіріңізші? — деді тағы бір барон.

— Сібірдің ұсақ халықтары адамнан гөрі жабайыға жақындығымен Россияның дамуын кері тартатын болады. Сондықтан да оларды Трескин мен Лоскутовтар қолынан алмау керек.

— Ол халықтарды жер бетінен мүлде жою керек!

— Тарихта ұлы халықтардың болашағы — аз халықтарды құрбандыққа шалу арқылы жол тауып отырған.— Патша бұл сөзімен Аракчеевті қолдайтынын аңғартты.

— Ол халықтарды құрту емес, орысқа айналдыру жолын тапқан жөн болмас па еді? — деді Сперанский.

— Қандай жолдармен?

— Әуелі шоқындырып, әрқайсысына орысша ат қою керек...

— Еркектерін Нерчинь сиякты кеніштерге салып, шахталардан шығармай ұстау ләзім. Сотталып, Сібірге айдалған орыстар еркін жүрсін. Сонда олар жергілікті аборигендер әйелдерін табады. Сібірді орыстандырудың тағы бір жолы осы болса керек.

— Мырзалар, Сібір жөнінде бетімізді осылай ұстағанымыз жөн болар,— деген Александр үстелінен қағаз көтерді.— Мен граф Сперанскийді Сібір бас губернаторлығынан босату жөнінде шешім қабылдап отырмын. Бұл шешімнің екінші бабы бойынша Сібірдің бас губернаторлығы міндетін атқаруға сол жактағы құралды күштің қолбасшысы болып жүрген генерал-лейтенант Капцевичті тағайындауды жөн көрдім. — Осы уақытта отырғандардың көзі белгілі себеппен, Аракчеевке ауған еді. Мұны байқаған патша да аз-кем бөгелістен кейін қайта сөйлеп кетті.— Граф Пестель он жылдан астам уақыт Сібірдің бас губернаторы болып саналып келді, алайда, Петербургтен шықпады. Ал, Сібірге байланысты барлық істі сондағы құралды күштің командашасы генерал Глазенап аткарып жүрді... Ендеше, екі міндетті бірдей бір кісіге жүктеуге болады екен. Генерал Капцевичті бас губернатор қызметіне тағайындау ойы осыдан туған.— Александр қағазды үстелге қайта қойды. — Граф Сперанскийді бұрынғы қызметінен босатуыма байланысты, оған басқа қызмет іздеп едім, ол осы отырыста табылды. Граф Аракчеевтің мойнында екі-үш қызмет бар. Соның бірі — Сібір комитеті председательлігінен босатып, бұл қызметке граф Сперанскийді тағайындауға шешім қабылдадым. Боссыздар, мырзалар!

Сперанский патша селосынан астанаға көңілді қайтты. Қызы мен күйеу баласы үстел жасап жатыр екен. Ал Батеньковтың онаша жай тауып кеткеніне көп болған.

— Уставтарыңыз өтті ме, әке? — деді шешіндіруге ұмтылған күйеу баласы.

— Оның өту-өтпесі болашақтың ісі, балам. Ал менің көңілімді мүлде басқа нәрсе көтерген еді, — Сперанский ойынын жалғасын қолын жуып, стол басынан орын алғаннан кейін айтты. — Бүгін нешесі?

— 1822 жылдың 22 марты, — деді әр сөзін шегелей айтқан Елизавета.

— Мен Сібір бас губернаторлығынан босадым. Ал бұл қызметке 1819 жылдың 22 мартында тағайындалған болатынымын.

— Папа, — деді Елизавета жерден жеті коян тапқандай дауыстап. — Сіз Сібірден былтыр 22 мартта қайтып келген болатынсыз.

— Ал, айдауға қай күні аттанғанымды білесіңдер ме? 1812 жылдың 22 мартында.

— О, қызық-ай! — деп Елизавета қолын шапалақтап жіберді.

— Папа,— деді күйеу баласы, — сізге жана қызмет берген болар?

— Сібір комитетін басқару. Патша ол жөніндегі шешімін мана хабарлады.

— Ендеше, бұл қызметке де сіз 22 мартта тағайындалған болып отырсыз ғой.

— Міне, ғажап! — деді Елизавета.

— Ал бұл күннің жылдың басқа күндерінен қандай ерекшелігі барын білесіңдер ме? — Балалары “білмейтіндіктерін” жыпылықтаған көздерімен аңғартқан соң, Сперанский өз сұрағына өзі жауап берді. — Бұл — күн мен түннің ұзақтығы теңесетін күні.

— Осыдан былай жарық күн ұзара бермек! — атасының ойын іле жөнелген күйеу бокалын қолына алып түрегелді. — Бір ішіп қоюдың жөні келіп тұр. Сіздің күніңіздің ұзақ болуы үшін!

Граф та көтеріле берді...

Үш айдан кейін Сперанский сарайға тағы шақырылды. Графка күнде бір рет соғып кететін Батеньков та отырған еді оның үйінде.

— Гавриил Степанович, бүгін біз уставтарымызбен не біржола қош айтысамыз, не болмаса, қағазға қайта көміліп отыратын боламыз, — деп жинала бастады Сперанский.

— Жоғарғы мәртебелі граф, — деді Батеньков, — Егер қырғыз-қайсақтар жөніндегі уставымыз өте қалса, сіздің ұлы мәртебеліге тағы бір өтінішіңіз болады...

Сперанский көмекшісіне ұзын бойын көрсеткісі келгендей тік тұрып, алыстан қарады.

— Қырғыз-қайсақ Россия қол астына өзінің Волгадан Алтайға дейін қосылған ұлан-ғайыр жерімен, мол санды халқымен кіргелі отыр. Егер патша-ағзам арнайы үндеу жарияласа, мұнысы халықты елегені болар еді.

— Жақсы. Гавриил Степанович, егер жұлдызымыз онынан туса, мұны патшаның есіне салуды ұмытпауға тырысармын...

Баяғы ұлы князь, князь, барон, графтар тағы да орындарын алған екен. Аракчеев жүр “патша ағзамның жанындағы менің орным оңгелерден бөлек” дегендей кабинетке еркін кіріп-шығып.

Сперанский баяғы окшау үстел басына тағы келді. Россия өмірінің қай саласы бойынша оңтіме өтсе, сол жөнінде сөйлейтін адамның орны, әдетте осы үстелдің басы.

— Граф, — деді Александр Сперанскийге. — Сіз ұсынған уставтарды қарап шықтым. Бәрі де миға қонатын сияқты. Бәрін де бекіттім. Сібір мен тұтқындар өміріне байланысты қайта құру мәселелері уставта жазылғандай болсын! Бұлар біздің ішкі өміріміз ғой. Мен қырғыз-қайсақ даласына байлауысты устав жөнінде бірер сұрақ қоймақпын. Орынбор бас губернаторы Эссен мырзамен бір

сұхбаттасқанымда қырғыз-қайсақ даласы үш ордадан тұрады дегенді айтқан еді. Ал сіз оның Орта ордасын ғана назарға алған сияқтысыз. Уставты неге сол далаға түгел арнап жасамағансыз?

— Оның себебі болды, тақсыр. Біріншіден, Үш орданың Кіші ордасы Орынбор бас губерниясының ықпалында, Үлкен орда Қоқан хандығына қарайды. Сондықтан да устав Сібір бас губерниясына икемделе жатқан Орта ордаға ғана арналып жасалды. Екіншіден, Орта орда қырғыз-қайсақ даласында өз атына сай жерді алып жатыр, яғни қалған екі орданың ортасында. Болашақта осы ордаға барған орыс әкімшілігі Кіші ордаға да, Үлкен ордаға да тең таралуы ықтимал. Әсіресе, Үлкен ордаға және одан әрі жатқан халықтармен қатыстыратын жол тек Орта орда арқылы өтпек. Устав Россия империясының оңтүстіктегі халықтармен жақындасатын болашақ саясатын көздей жасалды.

— Сонда Россия Орта орда жеріне аяғын қашан нық басады деп ойлайсыз?

— Уставта біз Батыс Сібір губерниясының құрамына Омбы облысын құруды бекер ұйғармаған болатынбыз. Бұл облыс негізінен қырғыз-қайсақ ісімен айналысып қолыңыздағы уставта көрсетілген әкімшілік құрылысты іске асырмақ. Ендігі мәселе — дуанды қайда салып, округтарды қайда қашан ашатындарын сол болашақ облыс басшылары белгілеу керек. Бұл жұмыстардың да аз уақыт алмайтыны белгілі.

— Дегенмен, Омбы облысының мән-жайын түсіндіре түсінізші. Оған кіретін округтарды “Ішкі”, “Сыртқы” деп бөлуіңіздің сыры неде?

— Тақсыр, шептердің Россия жағында да Омбы облысына икем жатқан бұратана халықтар бар. Мысалы, Алтайда. Олар да өз алдына округ ашу арқылы Омбы облысына қарайтын болады. Мұны “ішкі” округ деп, шептен тыс, қырғыз-қайсақ даласында ашылатын округтарды, түсінік үшін, “сыртқы” деп атауды жөн көрдік. Шепте, яғни, шекарада тұрғандар біздің казак әскері. Оны да Омбы облысының бастығы басқаруға тиіс. Өйткені сыртқы округтарды ашатын да осы әскер өкілдері.

Осы тұста Аракчеев түрегелді де, Александрдан сөйлеуге рұқсат сұрап, патша басын изегеннен кейін Сперанскийге бір қарап алды.

— Генерал Глазенаптың Сібір шептерін қырғыз-қайсақ даласын үңгі жылжыта түсу жөніндегі ұсынысы бар-емес пе? Анау ойланғанша, мынау ұйымдасқанша деп жатқаннан гөрі, сол генералдың ұсынысын қабылдап, іске кірісе салу керек қой!

Александр “графтың сөзіне қалай қарайсың” дегендей Сперанскийге иек қақты.

— Генерал Глазенап ұсынысында дипломатия жок...

— Аяқты жұмсақ басып кіріп, бипаздай сөйлейтін, бұл Европа мемлекеті емес кой,— деп бөлді Аракчеев Сперанский сөзін.

— Не ханы, не мемлекеттік құрылысы жок, сайын далада шашырап жатқан тағы халық. Онда сіздің дипломатияңызды танитын да адам жок.

— Бұл ойыңыз қате, граф,— деді даусы бір калыпты баяу шыққан Сперанский.— Бірінші, сіздің сөзіңізбен генерал Глазенап ұсынысында халықты сыйламау бар. Бұл халық батысында — Волга, шығысында, — Алтай; Солтүстігінде Сортан көлдер шебі, оңтүстігінде — Тянь-Шань таулары аралығын алып жатыр. Осының өзінен-ақ құрметтеуге тұрар деймін. Егер генерал Глазенап ұсынысын қабылдасақ, біз ол далаға баскыншы ретінде кірер едік. Ал ұстапта көрсетілген жолмен барсақ — даладан орын алатын өкімшілік құрылысына жергілікті халықтың өзін де қатыстыра барар едік. Екі халық бірігіп, іргесін көтерген құрылыстар төңірегінде біріне-бірі жақындасар еді, бірін-бірі қабылдар еді. Бұл мәселенің дипломатиясы осында.

Графтардың бірі орнынан ауыр көтерілді.

— Қырғыз-қайсақтар дипломатияны білмейді екен. Ендеше, олар үшін арнайы устав жасап әуре болмай-ақ орыстандыруға кірісу үшін, Сібір халықтарына ұсынылып отырылған тәсілге бірден неге көшпесе?

Сперанский басын шайқады.

— Россия мен Қытай аралығындағы халықтардың ең көбі осы қырғыз-қайсақ. Сібірдің ұсақ халықтарына қолданылмақ тәсіл бұған жүрмейді. Алайда, бұл — түпкі мақсатымыз — оларды орыстандырудан бас тарту емес. Бұл мақсатқа жетудің бірнеше кезеңі көзделіп отыр. Соның алғашқысы — осы устав арқылы жеріне кіріп алу.

— Содан кейін?

— Содан кейін, Россиядағы өкімшілік тәртіпті орнату, яғни, уездерге бөліп басқару. Бұл кезеңде қырғыз-қайсаққа ел басқару ісі тапсырылмайды. Орыстан тағайындалатын уезд бастықтарының нұсқауымен ғана өмір сүреді.

— Уезде жандармерия, полиция болады. Оны жөн делік. Сонымен бірге Россия үлгісіне қарасақ уезде мектептер де бар ғой. Қырғыз-қайсақ балалары да сол мектептерде оқитын бола ма?

Осы тұста екінші шонжар да атып тұрды.

— Оларға мектеп ашқаннан гөрі шокындыру ісін дереу қолға алу керек қой.

— Мырзалар,— деді Сперанский,— Орыс тәжірибесіне үңіліңіздерші, түгел христианбыз ғой. Сонда да зиялыларымыздың

ойлайтыны орыс, Россия қамы. Бұл не дейді? Бұл — дін шокынған қырғыз-қайсақты өз халқының қамын ойлаудан теріс қаратып әкете алмайды дейді. Ал орысша оқытатын мектептер оларды, алдымен, өз тілінен айырады. Содан кейін ана тілін білмейтін қырғыз-қайсақты қызметке қойып отырсақ, басқаларының өзі-ақ балаларын орысша оқытуға тырысады.

— Е, ертең-ақ оның өз халқының жоғын жоқтап шыға келмесіне кім кепіл?

Сперанский енді сұрақ иесіне бет бұрып сөйледі.

— Өзінің ана тілін ұмытқан, соған байланысты халқының тарихын, сол тарихи кезеңдерде жасаған рухани байлықтарын білмей өскендерді өз халқына қарсы жұмсау өте оңай. Өйткені оның басқа барар бағыты, сүйенер тірегі болмайды. Екінші жағынан мұндай адамдар қреске де басын қиындықсыз сұға береді.

— Граф Сперанскийдің ойы маған ұнайды, — деді патша.

— Осы тәсілді поляктарға да қолдануға болады, — деді отырған оқалы жағалылардың бірі.

— Осыны саны көп басқа халықтармен жұмыс істегенде де басшылыққа алуға болады.

Осыншама қолдаудан канаттанып кеткен Сперанский ойын жаңғай берді.

— Қырғыз-қайсақ алып жатқан жердің астындағы қазба байлықтары сонау Чудь дәуірінен белгілі. Оны біз сол халықтың өз қолымен қазғызып аламыз. Жер астына түскендерін үстіне шығармай, кен қаздырып, жер үстіндегілеріне тыным бермей мал баққызытқан да, содан кейін олардан алынатын өнімді шашау шығармай бізге ұсынып тұратын да ана тілін білмей өскен қырғыз-қайсақтар болмақ.

“Мына Михаил Михайловичтің керегендігіне дауа болмас!” дегендей қабырға жағалай отырғандар бастарын шайқасып қойды.

Сперанский ойын тауысып болғаннан кейінгі үнсіздікті әлпіден бері қағаз аударыстырып отырған Александр бұзды.

— Уставтың мына жерінде “округты аға сұлтан, болыстарды сұлтандар басқарады” дейсіз де, “олар сұлтандар қатарынан сайланады” дейсіз. Не қылған толып кеткен сұлтандар?

— Біріншіден, аға сұлтан бас губернатор деген сияқты округ басшысының лауазымы, — деп түсіндіре бастады Сперанский. — Хан басшылығы жойылғаннан кейін шығыс халқын басқаратын лауазымға өзге ат табу мүмкін болмады. Сондықтан да оның аты халыққа түсінікті тілде осылай алынды. Екінші, округ құрамына кіретін болыстар басына қойылатын адамдарды да “сұлтан” атауды жөн көрдік. Бұл сұлтандар аға сұлтанға тікелей бағынады. Дала халқының арасына Шыңғыс хан тұқымы кең тара-

ған. Хандар ылғи солардан тағайындалып келген. Ал қырғыз-қайсақ халқы өзін-өзі басқаруға әлі жетілмеген. Арасынан ел билеу дәрежесіне жеткен адамдар әлі шығып көрген емес. Бұл халық Шыңғыс хан ұрпағын “сұлтан” деп атайды екен. Округ басына да осыларды белгілеуді жөн көрдік. Яғни аға сұлтан қызметіне лайықты адамды басқа сұлтандар өздері кеңесіп ұсыну керек. — Сперанский Омбы мен Тобыл арасындағы сапарында Броневскийден сұлтандар жайын егжей-тегжейлі сұрап алғанына іштей риза болып тоқтады.

— Омбы ерекше облысының мекемелері мен олардың басына тағайындалатын адамдар жөніндегі ұсынысын Сібір комитеті уақытында алдыма қояр деп ойлаймын, — деді Александр.

— Солай тақсыр. Облыста қандай мекемелер болатыны жөніндегі алғашқы нұсқалар қағазға түсірілді. Бірақ әлі де өзгеріс енгізетін жерлері бар.

Патша алдындағы қағаздардың біріне әлденені түртті де үстелінің шетіне қойды.

— Мынау уставтарыңыз. Қол қойылды. Енді іске асыра беріңіз!

Сперанский патша үстеліне жақындап, әрқайсысы жеке-жеке папкаға салынған уставтарды алып, бөгеле берді.

— Ұлы мәртебелім, сіз мұбарак қолыңызды қойған мына устав бойынша қырғыз-қайсақ халқының тарихында тұңғыш рет әкімшілік бөлік орын алмақ. Яғни далаға прогресс, цивилизация бармақ. Осыған байланысты халыққа өз атыңыздан үндеу жарияламас па екенсіз?

— Үндеу деймісіз?.. — деп Александр ойланып қалған шақта араға Аракчеев киікті.

— Ұлы Россия патшасының, кешегі француздарға қарсы соғыста одақтастар құралды күші командашысының, Наполеонды жеңуші императордың қайдағы бір дала халқына үндеу арнап жатуы артық болар!

— Иә, — деді кенеттен бұзылған Александр. — Ол артық болар. Егер үндеу аса керек деп санасаңыз, ол Батыс Сібір бас губернаторының атынан жариялансын...

— Енді екі мәселеге назар аударуыңызды сұрар едім, ұлы мәртебелім, бірінші, Батеньков деген жол қатынастары инженері Сібірді жақсы біледі. Осы уставтардың дүниеге келуіне үлес қосты. Сол Сібір комитетінің ісін жүргізуші қызметіне тағайындалса...

— Екінші мәселеңіз?

— Сібір казак әскері командашасы, есаул Броневский осы қызметінде ұзақ уақыт істеп келеді. Қырғыз-қайсақ халқын жақсы біледі. Сол мырзаға “полковник” атағы беріліп, Омбы облысына бастық болып тағайындалса?

— Комитет атынан ұсыныс жасаңыз! — деді Александр.

Сібір комитетінің басшылары аса қуанышты еді. Сібірге тын тыныс беруге арналған уставтарын патша түгел бекітті. Аз жеңіс емес! Батеньков, әсіресе Орта жүзді басқару жөнінде өз қолынан шыққан уставтың жоғарғы жағына “Бекіттім. Александр I. 1822 жылдың 22 июні” деген патша жазуы мен қолын көріп қуанып, аса мерейленіп қалды¹.

* * *

Шоңның түзшылар мен Ащы бойында шөп шауып жүрген піненшілер арасында болып, содан кейін Былқылдаққа соғып, ағаштан айыр, тырнауыш жасауларын тапсырды. “Мұны сендерден рубилері малға сатып алады. Қанша бас малға, қанша тырнауыш, не айыр бересің, оны алушылармен өздерің келіссіздер” деп кетті де ауылына келе осыны жеткізу үшін билерге адамдар жіберді, ұф деп көсілгені сол еді, есіктегі жігіт кіріп келіп, табалдырық тұста жүресінен отыра қалды.

— Би аға, Ертістің ар жағынан бір қазақ, екі орыс келіп тұр!

Шоң басын көтеріп алды.

— Кірсін.

Есіктен үш адам көрінді. Алдыңғысы пұшпақ бөрікті, жеңіл де жұқа шапаны ішінен жылтырауық ақ түймелі орыс киімі көрініп тұрған қияқ мұртты қазақ. Соңында — екі әскери қазақ-орыс. Бөрінің де қолында бүлдіргісінен білектеріне іліп алған қамшы. Жігіт кеудесін басып келіп, Шоңмен қолдасып амандасқанда, ана екі қазақ-орыс әскер әдетімен сыптай болып тұрды.

— Отырыңдар, — деді иегімен торді нұсқаған Шоң.

Жігіт көрсетілген орынға, екі қазақ-орыс үйдің Шоң отырған жағынан қарама-қарсы іргеге барып отырды. Тегенемен қымыз да келді. Алғашқы тостаған қолдарына тие бергенде ауыздарынан сөз де шықты.

— Қай жақтан шығыш, қайда бара жатырсыңдар? — деді Шоң.

— Ертістің ар жағынан... Сіздің ауылды көздеп келдік.

— Қош келіңіздер!

— Облыс бастығының тапсырмасы бар... — дей беріп еді жігіт, Шоң оның сөзін болді.

— Маған ғана тиісті тапсырма ма, болмаса, көпке арналған тапсырма ма?

— Көпке, би аға.

¹Батеньков Гавриил Степанович декабристер қозғалысына белсене қатысқаны үшін сотталып, Петропавл қамалында жеке камерада 20 жыл отырып шыққан.

— Онда мен билерді жинайын.

— Қазанқап би біз көтере келген іспен таныс. Осы сапарымда басқа билерге де жетпекпін.

— Балаларды шақыртайын. Кешке төрт көзіміз түгел отырып естіріміз.

Жігіт келіскеннен кейін төбе би балаларының ауылдарына кісі аттандыру жөнінде нұсқау беріп, қайтадан жолаушыға қарады. — Жамбастарынды жерге тигізіп, дем алыңдар. Ылғи ат үстіндесіңдер ғой.

Жігіт Шоң сөзін серіктеріне орысшалап беріп еді, ана екеуі орындарынан атып тұрып, қолдарын шекелеріне апарып, шығып кеткеннен кейін қонақ үй иесіне бұрылды.

— Аттарды суытып қоюға кетті.

Шоң басын изей салды. Ал өзі мына сымбатты жігітке қаншама қарамайын десе де, көзі солай қарай ауа беріп отыр. Әлде, бөрік киіп, мұрт қойған қазақтың бәрі біріне-бірі ұқсай бере ме екен? Әйтеуір Шоң осы жігітті бір көргендей, не болса да мынанын биге бір таныстығы бардай. Жә, жігіттің өзі де Шоңға шекесінен көз сала бере ме, қалай?

Серіктері шығып кеткеннен кейін киліккен тыныштықты қонақ бұзды.

— Би аға, мені танымай отырсыз-ау, сірә?

Шоң еңсесін көтере түсіп жігітке тура қарады. Бәсе, Шоңның ішкі сезімі алдамаса керек еді ғой.

— Шырамығамын. Бірақ, өзіңмен жиі үйірлігім болмағаннан кейін бе, тосырмап отырмын.

— Сіз мені бір-ақ рет көрдіңіз, би аға. Мен Ысқақпын ғой. Сатылған Сақабайдың ағасының баласымын.

— Олжекені өлтіретін Ысқақпысың?

— Иә, би аға.

— О, ғажап-ай, — деді Шоң. — Біз сені өлдіге санап қойған қазақпыз ғой. Қайда жоғалдың сол жолы?

— Сізден Олжеке үшін күн сұрап түс-тұстан қысып жатты. “Осы елден кетсем, биекене төрелер шабуылы басылар” деп ақ қар, көк мұзда Ертіс қайдасың деп тартып отырғанмын. Өлдім-талдым-да Керекуге әрең жеттім. Содан бері, міне, сегіз жылдай болып қалыпты-ау.

— Иә... — деді Шоң.

Төбе бидің бұл “иәсі” өмір жолынды айта отыр дегені еді.

Осылай түсінген Ысқақ сөйлей берді.

— Керекуде бір орыс байына жалданып, қорасын тазалап, мініс аттарын күтіп, жайып, баласын оқуға апарып, алып қайтып жүрдім. Сол баласын Омбыға қызметке тағайындағанда “жанында бол” деп

оған мені тағы қосты. Ондағы шаруам да жаз ат-арбаның, қыс — шананың төңірегінде. Менің мырзам саудасаттық жағында істеуші еді, оны ту-ту Омбы, Тобыл, Ірбітке дейін анарып жүрдім де орысша біліп, жазуын да үйрендім. Өткен көктемде облыс бастығы орысша білетін қазақтарды жинап, ел-елге барып, бас губернатордың үндеуін жеткізіндер дегенде мен өзіміздің Баянаула өңірін сұрап алдым.

— Әлгі “облыс” дегенің не?

— Орыс патшасы біздің даламыздың жанаша басқарылу жолын нұсқаған...

— Тағы да хан сайлай ма екен? — деп бөлді Шоң жігіт сөзін.

— Жоқ би аға. Бұдан былай хан болмайды даламызда. Енді халық дуандар арқылы басқарылады. Сол дуандар әлгі облысқа қарайтын болады. Облыс орталығы — Омбы қаласы, оның бастығы бұрынғы казак-орыс әскерінің қолбасшысы Броневский деген адам. Әскери атағы полковник. Бізді жұмсаған да сол кісі. Облыс өз жағынан бас губернаторға қарайды. Тобыл қаласында отырған бас губернаторымыз Капцевич деген жандарал. Сол кісі қазақ елінің жанаша басқарылуы жөнінде уставтың шығуына байланысты халыққа үндеу жариялаған. Біздің міндетіміз — ел-елге соны таныстыру.

Шоң “Е-е, Ысқағым, сен мына жақтан шыға келдің бе?” дегендей басын аз-кем изеп отырды да қонағына қарады.

— Ал, өзіңнің тұрмыс-күйің қалай?

— Омбы төңірегінде тұратын дөңгелектеу шаруасы бар бір қазақтың қызына үйленгенмін. Екі балам бар. Омбыда тұрамыз.

Шоң тағы да басын изеді — жарапсың, Ысқағым, жарапсың!

Кешке Шоңның Ысқаққа арнап берген қонақасысынан кейін шай үстінде Батыс Сібір бас губернаторының үндеуімен таныстыру басталды. Бұл уақытта Ысқақтың серіктері Тұрардың үйінде Надежда қолынан тамақтанып, осынау даладан орыс қызын тапқандарына олар да мәре-сәре болып жатқан.

Үндеу қазақшаланған екен. Ысқақ өз сөзімен түсінік бере отырып, аса керек деген тұстарын оқып шығады.

“Бұл оқиғаға жол бере отырып, біздің аса қайырымды падишамыз, қырғыз-қайсақ халқы өзінің жақсылыққа ұмтылуымен, жаңалыққа құшақ жаюымен қуанышты кейіпте қарсы алады деп сенеді. Бүкіл далаға ортақ осы ұсынылған тәртіп арқылы қырғыз-қайсақ халқы мазасын алып, береkesін кетіретін барымталардан, ру аралық қақтығыстардан, бүкіл бір тайпаға қасірет болып келетін іңдеттерден арылып, бұдан былай Россия патшалығының қанатының астында тыныш та бақытты өмір сүретін болады!”

Ысқақ үндеумен таныстырып болғаннан кейін, Шоң балалары жағынан сұрақтар жауып кетті.

— Сонда далаға қала салына ма? — деді Итемген.

— Салынады, — деді Ысқақ. — Әр округтың өзінің дуаны болады. Округқа бірнеше болыстар, болыстарға ауылдар қарайтын болады.

— Дуанның басына қазақ қойыла ма, орыс қойыла ма?

— Қазақ қойылады. Болыстарды да казактар басқаратын болады.

Ысқақ балаларының сұрақтарына жауап беріп жатқанда, Шоң ерекше ойда отырған: “Жанның бетіне тура қарап, көз тоқтата алмайтын, кешегі жасық Ысқақтың дәрежесін осыншама көтерген қала. Егер болашақта әр қазақтың баласы мынадай жетіліп шығатын болса, салынсын ондай қалалар осынау далаға!”

— Сонда ол қалалар қашан салына бастайды? — деді Токей.

— Оның облыста қағазға түсіп жатқанын білемін. Ал іргелерінің қашан көтеріле бастайтынын ашып айта алмаймын. Дегенмен даламызға жақсылықтың келуіне көп қалмаса керек.

— Иләһи, солай болсын! — деп Шоң балалары бет сипасты.

Жатар алдында тысқа шыққан Ысқақты қараңғыда екі адам бас салып, құшақтай алды. Оның бірі иығына асылған қалпы еңіреп жіберген еді.

— Кім боласыңдар? — деді Ысқақ.

— Мен Тұрармын ғой. Мына жылап тұрған Бижан. Есінде ме, баяғыда жынды төренің қыстауын бізге нұсқаған қаракесек жігіті?

— Е-е бауырларым-ай! — Енді Ысқақ олекеуін өзі құшағына алды.

Үш жігіт қараңғы далада ұзақ жүрді де, біріне-бірі бастарынан өткен сырды жырдай қылып айтып берді.

— Сөйтіп, мен сенің Бөтеніңнің моласын бұздым ғой. Кешір, Ысқақ. Жәңгірдің өкімі болмағанда менің өзің мен Бөтенде алты аласым, бес бересім бар ма еді?

— Ысқақ, — деді Тұрар, — Осы сапарымда жігіттерді жинап, барып, Бөтеннің басын көтерсек қайтеді?

— Бұлардың дұрыс, достарым. Шорман бидің ауылына соғып, содан кейін Баянаулаға қарай бет ұстармыз.

Осымен тарасқан жігіттер келесі күні Шоң алдында тағы да бас қосып, Ысқақ жүретінін айтып, Тұрар мен Бижанды бірер күнге сұрап алды.

Шоңға кім келмеуші еді: төре де, қожа да, молда да, кара да ертеден-кеш осылай қарай ат басын бұрып жататын. Алайда, Шоң олардың ешқайсысына да еріп, сыртқа шықпайтын. “Өзімнен жоғары тек құдай ғана” деп ойлайтын дала шонжары бұл жолы сыртқа шықты. Өйткені бұл қонағы қожа да емес, төре де емес, молда да емес, осынау далаға жаңалық пен тыныштық келе жатқаны жөнінде жар салып жүрген Ысқақ қой!

Ысқақ тобы алыстап, көзден ғайып болғанша Шоң үйіне кірмей, иегін көтерген қалпында аналардың соңынан қарады да тұрды.

“Орта жүздің көптеген билері мен старшындары өз халқының арасындағы салмақтарын сақтай отырып, Россияға шынайы берілгендіктерімен көзге түседі. Бұлардың ішіндегі ең атақтылары би Шоң Едігін мен Шорман...”

(С. Б. Броневский — генерал-майор. Омбы облысы және Сібір корпусының штаб бастығы. “Отечественные записки”, Петербург. 1830 г. № 120, стр. 92).

БІРІНШІ БӨЛІМ

Орта жүз қазақтары үшін жасалған устав бойынша былтыр құрылған Омбы облысының бастығы полковник Броневский сенат болған қаржы арқылы смета жасап, тиісті мекемелерді жасақтап, алғашқы сыртқы округ дуандарын қай жерден салатынын белгілегеннен кейін соны бас губернатордың алдынан өткізіп алу үшін Тобыл қаласына келген. Батыс Сібір бас губернаторы, генерал-лейтенант Капцевич артық сөзге жоқ адам болатын. Полковникке үнсіз қарады. Алайда, осы кезде оның көзінен “Ал, айта бер!” деген ойын оқып, Броневский қағаздарын жайып, іске кірісті.

— Орта жүзде он шакты округ ашуды көздеп отырмыз...

— Бұл сан қандай есептен шығарылған?

— Ірі рулардың әрқайсысына бір-бір округтан деген есеппен, жоғарғы мәртебелім. Мұның алдын Қарқаралы, Көкшетау деген жерлерде бір-бір округтан ашудан бастамақпыз.

— Бұл өлкелеріңіз округты алдымен ашатындай, басқа аймақтардан гөрі несімен ерекшеленеді?

— Біріншіден, қырғыз-қайсақтың соңғы хандары Уәли мен Бөкей ордалары осы жерлерде бой көтерген. Бұл — болашақ округтарға бұрынғы хандар билігінде болған рулар кіреді деген сөз. Екіншіден, Қарқаралы — Семьяр, Көкшетау — Петропавл камалдарына түспа-түс. Хан ордалары мен камалдар арасына бұрыннан салынып қалған жол бар. Қарым-қатынасқа өте қолайлы. Үшіншіден, аталған жерлерде құрылысқа керекті ағаштар мол,

болашақ округқа кіретін рулар қыстау, ары негізінен сол таулы өлкелерде.

— Приказдарды кім салады¹.

— Казактар.

— Сол екі округтың бірімен егжей-тегжейлі таныстырыңызшы?

Броневский Қарқаралы округына байланысты қағаздар салынған папканы алдына қойып, алайда, оған карамастан, жатқа жайып сала берді. Бұдан генерал “полковник өткен бір жыл шамасында тек осымен ғана шұғылданған-ау” деп ойлады.

— Алдымен округ орталығы, оның ішінде приказ кеңсесі мен казактар казармасы, асхана, ат қора салынады. Ал округ ашылып, аға сұлтан, болыстық сұлтандар сайлауы өтісімен басқа құрылыстар да дүниеге келіп жатады. Соның алғашқысы ретінде мешіт салу көзделді.

— Мешіт деп отырғаныңыз мұсылман шіркеуі ғой? Округтың міндеттерінің бірі — қырғыз-қайсақтарды шоқындыру емес пе еді?

— Меніңше, соңғы міндет алыс болашақтың ісі болса керек. Ол үлкен дайындықты керек етпек. Соның алғы шарты орыстардың далаға орнығып алуы бір болса, мұсылман мешітін салу — екі.

— Қалайша мешіт қайсақтарды шоқындырудың алғы мақсатының бірі болмақ?

— Біріншіден, жоғарғы мәртебелім, бірден шіркеу салатын болсақ, болашақ округтарға кіретін халықтарды үркітіп алуымыз мүмкін. Оңтүстікте осы жақтан көз алмай Қоқан хандығы отыр. Біздің шіркеуіміз ол хандықтың осынау халыққа ықпалын жүргізу жөніндегі мақсатын тездетуі мүмкін. Халық ауып кетсе, округтарымыз адыра қалады ғой. Сонан соң дайындықсыз жүргізілетін шоқыну ісінің нәтиже бермейтінінің мысалы бар?

Капцевич “мынау қызық екен. Ол қайдан туған мысал?” дегендей полковникке қабағын көтере қарады. Мұны түсінген Броневский енді мысалды тіліне тиек ете сөйледі.

— Коряковта Никулин Матвей деген дін қызметшісі тұрады. Оның алға қойған өмірлік мақсаты — Ертістің ар жағындағы халықты шоқындырып, атын шығару екен. Соған дайындық ретінде тіл үйрену үшін бала-шағасымен бірнеше жыл Құлынды даласындағы қырғыз-қайсақтар арасында тұрады. Содан кейін өзі әскери міндеттен қашқан казак болып екі-үш жыл Баянаула деген өлкеде тұрып, халық бетін әбден зерттеп алғаннан кейін, арманын іске асырмақ болып, Ертістің ар жағына біржола көшіп барады екен...

— Иә, нәтижесі! — деп бөлді Капцевич Броневский сөзін.

— Нәтижесі, бойжеткен екі қызының бірі орыспен, бірі қайсақпен қашып кетеді, ұлы қайсақтан қыз алады...

¹Орыс құжаттарында округ орталығын приказ дейді. Казактар оны дуан деп кеткен.

Генерал езуін тартқан калпы аз-кем үнсіз қалды. Өткен бір жылдың ішінде-ақ бастығынан сыр тартып үлгірген Броневский оның іштей күліп отырғанын сезді.

— Сонан кейін? — деді бас губернатор.

— Содан кейін әйелі ұлының соңынан Коряковка келеді. Қайсақтар арасында жалғыз тұра алмаған топтың өзі де қайтып кетуге мәжбүр болады.

— Бір қайсақтың мойнына крест тағып па?

— Жан-жаққа қашқан балаларының әлегі негізгі мақсатын іске асыруға мүрсат бермесе керек. Яғни, өмір ықпалы білгенін істеген.

— Сонда қарапайым өмір діннен жоғары дегіңіз келе ме?

— Өмірден дін туған ғой, жоғарғы мәртебелім.

Соңғы сөзге келісетінін білдірген генерал басын изеді.

— Сізше шоқындыруға дайындық нендей істерден тұру керек?

— Алдымен, жат дінді ұстаушы халық ұсынылайын деп тұрған соны діннің өкілдерімен аралас тұру керек. Сонда алғашқы халық өкілдері соңғы халық өкілдерінен оның дінінің де артықшылығын аңғарады, бастарына ой келеді...

— Осы жерде мешіттің міндеті не?

— Халықты округтарда ұстау.

— Жалпы Орта жүзде қанша қырғыз-қайсақ бар деп саналады?

— Орта жүз алып жатқан Есіл мен Алтай аралығында екі миллионнан астам адам бар деп санауға болады.

Осы тұста генерал полковникке қарай ұмсына түсті.

— Әр округта неше орыс болады?

— Барлық қару-жарағымен жүз елудей казак аттанады.

— Сол округтардың түпкілікті орыс тұрғындары осылар болады ғой?

— Әлбетте, жоғарғы мәртебелім. Ашылайын деп тұрған округтарды нығайтып алғаннан кейін, даланың алыс ортасынан тағы округтар ашамыз... Оңтүстікке қарай осылай жылжи береміз.

— Қарқаралы округында қанша қырғыз-қайсақ болады?

— Он алты мыңдай...

— Біз қайсақты шоқындырамыз деп жүргенде казактарымыздың өзі қайсаққа айналып кетпей ме? — деген Кащевич сұрағына жауап күтпестен ұсынысын айтып кетті. — Далаға мимырттап кіргенше, баяғы генерал Глазенап жоспары бойынша қамалдарды оңтүстікке қарай 200-250 шақырым жылжытып жіберсек ше?

— Кезінде марқұмның жобасына мен қарсы шыққан болатынмын. Өйткені ол кезде казактарымыздың өзі есімін жаза білмейтін сауатсыз болған. Көпке ықпалын жүргізу үшін азышылық сауатты болу керек. Қазір бізде сегіз жүздей сауатты казак бар.

Олардың ішінде кырғыз-қайсақша білетіндері де жоқ емес. Сауатты адам мәдениетті болады. Ал озық мәдениет кенже мәдениет иелерін еліктіргіш келеді. Казак қайсақ тілін білер, кейбір әдеттерін де қабылдар. Бірақ рух жағынан аборигендерден¹ бір бас артық тұрады.

Әлде полковник жауабына риза болды ма, кресло арқалығына қарай шалқая берген генерал тағы сұрақ қойды:

— Енді қандай шараларға жөн бермек ойыңыз бар?

— Приказдар салуға тікелей кірісу. Осыдан бара Қарқаралы мен Кокшетауға казактар аттандырамын. Сонан соң далада ықпалы бар сұлтандарға адам жіберіп, Омбыға шақырып отырмын. Олар округтардың ашылуына халықтарды дайындайтын болады...

— Сұлтандар демекші, — деп бөлді үстел суырмасынан қағаз ала берген Капцевич Броневский сөзін, — Қайсақ сұлтандары шеттерінен сауатсыз. Округтар ашылғаннан кейін арамызда хат-хабар жиі жүретін болады. Ол хатты кім жазады және оның қай сұлтаннан келгенін білетін боламыз?

— Бұл жөнінде бұрынғы хандармен қарым-қатынастан туған тәсіл бар. Әр округ аға сұлтанының жанында хат-шот жүргізетін адамы болады. Біздің жағдайымызда сауатты татарларды пайдаланған жөн. Ал сұлтандардың өздеріне есімі жазылған сакина ұсынамыз. Осы мәселені шешудің екінші бір жолы және бар. Ол — қалалардағы училищелер мен полк мектептеріне қайсақ тілін үйретуді енгізу.

— Ол тілден сабақты кім беретін болады?

— Қайсақша білетін біздің офицерлер мен урядниктер. Бұл іске татарларды да қамтуға болады.

— Сұлтандар демекші, — деп Капцевич алғашқы ойына қайтты. — Өткен жылы маған қайсақтың Ұлы жүзінің Сок Абылайханов бастаған он төрт сұлтанынан хат келді. “Россия патшасы бізді де қол астына алып, Орта жүзге арналған елді жаңаша басқару тәсілдері бізге де орныкса екен” деп өтініш білдіріпті...

— Жоғарғы мәртебелім, кырғыз-қайсақтың Ұлы жүзі Ертіс шебінен мың, мың жарым шақырымдай алыста және ол жақпен Орта жүз сияқты ондаған жылдарға созылған байланысымыз жоқ. Дегенмен ашайын деп отырған округтарымыз бізді оңтүстікке қарай жақындата түседі. Ал олармен етене араласу үшін әуелі Семей камалы тұсынан далаға қарай тағы да округтар ашуымыз керек. Бұл айтқандарымның әлі қағазға түспеген ой екенін сіздің мәртебеңізге хабарлап қоюға тиісімін. Келесі 1824 жылы Қарқаралы, Кокшетау округтарын ашқаннан кейін солай қарай сапар шегу ойым бар. Сіздің сұрағыңызға содан кейін ғана тиянақты жауап бере аламын.

¹Жергілікті халық деген сөз

— Онда жолыңыз болсын, полковник мырза.— Капцевич түрегеліп Броневскийге қолын ұсынды.— Ісіңізге сәт тілеймін...

Көктемнің қар аралас жанбыры жерді езіп, Броневский Омбыға бір жұмада өрең жетті.

Кей ауыздан “Сібір қырғыздарына арналған” деп атала бастаған белгілі уставтың татар тіліне аударуға тапсырылғаны қашан. Ол бітіп қалған екен. Қырдан шақырылған төрелер де келіп жатқан көрінеді. Броневский осы хабарларды жеткізген адъютанты капитан Лугустовтан келген сұлтандарды атап шығуын сұрады.

— Уәлиханның баласы Ғұбайдолла, Бөкей ханның немересі Түрсын әкесі Шыңғыспен, Бопы Төтен баласы, Пішен Өріс баласы, Нұрмағанбет Сыздық баласы, Ханбабаның немересі Қылыш әкесі Досанмен...

— Қазір қайда жайғасып жатыр?

— Омбы төңірегіндегі қырғыз ауылдарында қонақтап жүр.

— Дереу әр сұлтанға қамалдан бір-бір бөлмеден бер. Тілмаш сол жерде оларды уставтың татаршасымен таныстырсын. Мен қонақтармен содан кейін сөйлесейін.

Адъютанты кетті. Бірақ бұл күні Броневскийге дем алуға жазбағандай еді. Кешке адъютанты тағы да келіп, мәртебелінің бұйрығының орындалғанын, бірақ сұлтандардың шу шығарып жатқанын айтты.

— “Қамалда бізге доңыз етін береді” деп, бөлмелерге тарамай отыр.

— Мандағы қырғыздардан күніне екі қойдан сатып алындар да, сұлтандардың өздерінің көзінше сойып беріп отырыңдар.

— Күніне екі қойдың еті жетер ме екен? Әрқайсысының соңында бес-алты нөкерден жүр.

— Онда малды көбірек сойыңдар.

Бұл мәселеде Броневский дұрыс жол тапқандай еді, үш-төрт күн бойы оны ешкім де мазаламады.

Броневский қызметіне шыққан күні тілмашты шақырып, сұлтандардың уставпен танысканнан кейінгі беттерін сұрады.

— Жаман емес,— деді тілмаш.— Оларға уставтан ең қатты ұнағаны округ аға сұлтандары мен болыс басшыларының төрелерден сайланатыны және князь атағын алуға болатыны.

Сол күні түстен кейін Броневский қонақтарын қабылдады. Оңкей дағарадай айыр қалпақ, кең пішілген шапан, қамзол, шалбар киген төрелер кебістерін ана бөлмеге тастап, кабинет еденіне жайылған кілемді мәсілі аяқтарымен жұмсақ басып кірді де, жағалай қойылған арқалы креслолардан әрқайсысы екі-екіден алып, жайғаса бастады. Олардың жүздерінен гөрі киімдері көз тартатын еді. Айыр

қалпақтан бастап шалбарға дейін түгелдей шұғадан тігілген және ою-өрнек, ақық, жақұт тастарымен безендірілген.

Броневский әр төремен қол алысып, жеке-жеке амандасқаннан кейін, орнына қайтып барып, хал-жағдайларын сұрады.

— Шүкір.

— Жақсы.

— Альхамдилла, — десіп жарыса жауап берді қонақтар.

— Далаға барар жаңалықпен таныс боларсыздар?

— Таныстық.

— Хабарымыз бар.

— Тілмаш түсіндіріп берді, — деген қонақтар босаға тұста отырған татарға ризашылық жүзбен қарасып қойды.

— Осы “ұстап” деген сөздің мағынасы не? — Ғұбайдолла сөзімен бірге өзі де қозғалып қойды.

Броневский “сен түсіндірші” дегендей тілмашқа иек қақты. Татар жігіті түрегеліп, орысша сойледі.

— Полковник мырза, “устав” деген сөз біздің тілімізге аударылмайды. Сол себепті оның орысша заң-заңдар аты екенін мен мәртебелі сұлтандарға жеткізе алмадым.

Төрелердің көкірегі мен пиғылдарын, өздерін “қазақ арасында ерекшеміз” деп түсінетінін жақсы білетін Броневский қонақтарына қарай жығыла жауап берді:

— Бұл “қол астындағы халқыңды мықтап “ұстап” отыр” деген сөз.

Осы кезде тілмаш қозғалақтап, көзі жыпылықтап кетіп еді, Броневский болмашы қол кимылымен “үндеме!” белгісін көрсетіп қойды. Ол қазақтармен араласып жүріп, әсіресе, төрелерді жақсы танып алған. Мансапқорлықтары сонша “осы халық сұраусыз сенікі” десең болды, саған жар құлағы жастыққа тимей қызмет көрсетуге бар. Әсіресе, қазір ұлы мәртебелі бекіткен устав бойынша далаға Россия ықпалы жүрейін деп тұрған шақта, алдымен осы төрелерді қолға түсіріп алған жөн және күш-жігер, айла-тәсілдің бәрін осыған жұмсаған жөн. Броневский “устав” деген сөзге қазақ баламасын іздеп әуре болмай-ақ, “төрелерге осылай десем ұнарау” деген ұқсас сөзді айта салған. Айта салды да жан-жағына көз жүгіртті. Иықтарын жазып, кеуделерін көтеріп, мол шаландарының етегін желісіп, бір-біріне қарап, қабақ қағысып қалғандарынан полковник соңғы сөзінің төрелерге ұнағанын аңғарып, өзі де көңілденіп қалды.

— Мұны патша ағзамның өзі айтып па? — деді Досан.

— Өзі, өзі.

— Бәсе, — деді Нұрмағанбет, — Мықтап ұстамасаң, қара халықтың тобеңе шығып кететінін білген ғой патша ағзам.

— Жарты әлемді билеп отырған ақ патша сөйдемесе, оны кім айтады.

— Өзінің де қол астында қыруар халқы бар. Оларды қалай ұстау керегін біледі ғой. — Төрелер бірінің сөзін бірі құптап, бас изесіп, кабинет ішін аз-кем уақыт сөз аралап кетті.

— Ал енді жалпы “ұстап” бойынша пікірлеріңіз қалай? — Броневский бұл сөзімен төрелерді әрі тыныштыққа, әрі байсалды сөзге шақырғандай еді.

Төрелердің көзі түгелдей Ғұбайдоллаға тоғысты — қазақтың соңғы ханының үлкен баласы. Мұны түсінген Ғұбайдолла алақандарын тізесіне ысып алды:

— Мұны өз басым, ұлы мәртебелі орыс үкіметінің менің қол астымдағы халқымның қамын жеген өте пайдалы шарасы деп танимын. Далада жүзеге асатын соны істерге қарсы шыққан адамды өз пайдасына қарсы шыққан жандай көріп, жазалауға дейін бара аламын, — деді.

Бұдан кейін төрелер тағы да қозғалысып қалды.

— Осы сөз — сөз!

— Ғұбайдолла төре бәріміздің пікірімізді жеткізді.

— Ақ патшаға алғыстан басқа айтарымыз жоқ... Шыңғыс қозғалып, жалпы назарды өзіне тартты.

— Болашақ дуан аға сұлтанының төрелерден сайланатыны дұрыс. Оған қауқары жететін қара жоқ. Мұны патша ағзам дәл басқан. Дегенмен, ұлы мәртебелінің есіне бір нәрсе түспеген екен. — Осы кезде Броневский де, төрелер де Шыңғыстан көз алмай қалған еді. — Мәңгі жасайтын жан жоқ. Осы қызметтің алғашқы аға сұлтан ұрпағына мәңгі мұра болып қалғаны дұрыс еді.

— Болыс сұлтандарының қызметі де ұрпағына мұраға қалып отыру керек, — деді Бопы.

Нұрмағанбет:

— Ұстапта қазақтан бес жыл бойы салық алынбайды деген екен. Ол ақ патшаға тиесі салық қой. Сол уақытта мына төрелер, өздеріміз ала берсек қайтер еді? — деді.

— Ендігәрі дала өмірі уставта жазылғаннан аумау керек. Егер сіздер халықтан өз беттеріңізбен салық жинай беретін болсаңыздар, ол — патша жарлығын бұзған болып саналады.

— Осы жері орынсыз болып қалған екен, — деді Шыңғыс.

Нұрмағанбет тағы қозғалды.

— Ақ патшаның өзінің ниетарын көріп қайту мәселесі қалай болар екен?

— Жөн-ау, мәртебелі қолын алып...

— Алғысымызды білдіріп...

— Тіпті ауылға қонаққа шақырып...

— Менің сүтпен асырап отырған жабағым бар... Броневский адъютантына иек қақты да, анау шығып кеткеннен кейін түрегелді. Төрелер сөзі саябырлады.

— Мырзалар, — деді Броневский. — Сіздерді шақырғандағы мақсатымыз уставпен таныстыру еді. Келесі жылы Қарқаралы мен Көкшетауда алғашқы екі округты ашу ойымыз бар. Оған біздер де, сіздер де шұғыл дайындық істерін жүргізуіміз керек. Сіздердің міндеттеріңіз — халықты мерекеге мол қатыстыру, біздікі — дуандар құрылысын жүргізу. Соған байланысты аталған өлкелерге казактар барады. Солардың құрылыс жұмыстарының тыныштығын сақтау сіздерден сұралады.

Пішен қолын көтерді.

— Полковник мырза, қазақта жаз — жайлауға, күз — күздікке, қыс — қыстауға көшу деген болады. Округтар жазда ашылатын болса, жайлауға жайылып үлгірген халықтың мезгілсіз көтерілуі оңай болмайды...

— Түсіндім, — деді Броневский. — Қазақ халқының тұрмыс әдегі маған аян. Қалай болғанда да біз округтарды халық қыстаудан қозғалмаған уақытта ашуға тырысамыз. Бұл жөніндегі хабар сіздерге уақытында жетеді.

Осы уақытта көрінген адъютант кабинет есігін айқара ашқан қалпы жаппай тұрып қалды да, ар жақтан әсем киінген әскери казактар кіре берді. Қолдарында ұсына ұстаған бүктеулі барқыт пен оның үстіне қойылған төрелкелер мен шұңқырлар бар. Казактар саны төрелер санына сай екен. Бұрылған жерлерінде кимылсыз тұрып қалды.

— Құрметті мырзалар, — деді Броневский, — Омбы қаласына жасаған осы сапарларыңызға белгі ретінде облыс басшылығынан сый-сияпат қабылдаңыздар.

Төрелер түрегелісімен, казактар әкелгендерін аналардың қолына салтанатпен салып беріп жатты...

Броневский Тобылға жүрер алдында канцелярияға бірнеше тапсырма беріп кеткен. Соның бірі аталған төрелерді жинау болса, екіншісі, Семейдан жүз басы Иван Семенович Карбышевті шақыру еді. Аугустов оның келгенін де баяндап берді.

Кабинетке оқтау жұтқандай тіп-тік, ұзын бойлы офицер кіріп келіп, босағада бөгіліп:

— Мәртебелім, сіздің бұйрығыңызбен жүзбасы Карбышев келіп тұр! — деп бас иді.

— Үстелге жақындаңыз, жүзбасы мырза! Карбышев алға қарай төрт адым жасап, тағы тоқтады.

— Сіз қайсақтың даласын да, тілін де жақсы білетін адамсыз ғой, жүзбасы мырза?

— Дәл солай, полковник мырза!

— Бұрын ол далаға аз уақытқа ғана барып жүрген болсаңыз, енді ұзағырақ бөгелуіңізге тура келер.

Карбышевтің көзі жыпылықтап қалды, бірақ өзі үндемеді. Броневский қолына қағаз алып сөйледі.

— Устав бойынша келесі жылы алғашқы округты ашамыз. Сіз мына қағаздың бірінші бетінде көрсетілген санды казактарды алып, Қарқаралыға барып, соңғы парактарда көрсетілген құрылыстарды жүргізуге тиіссіз! Танысыңыз.

Карбышев қағаздарды қолына алып аударыстыра бастады. Бірінші бетінде өзінің Қарқаралы отрядының бастығы болып тағайындалғаны жөніндегі бұйрық, қалғандарында құрылыстар тізімі мен оның құны екен.

— Күп, мәртебелім!

— Жолыңыз болсын!

Шұғыл бұрылған Карбышев есікке қарай адымдай жөнелді.

* * *

Қарқаралының Бұғылы аскарына шығып, бетінді шығысқа бұрсаң, алқаптан көзіне ерекше көрініс түсер еді. Адырлардың күңгей беттерінен бу көтеріліп, көлеңкелі жақтарында әлі қар жатқан көкек айының басында түні бойы тауға қонақтап шыққан мұнар қырға қарай жылжып, одан ашылған алқаптан үш шатырлы ағаш үй, одан әрмен сансыз киіз үйлер мен көкке көтерілген соншама түгін көрінер еді. Бүгін, яғни 1824 жылдың көкек айының 8-ші жұлдызында Қарқаралы өңірі адам баласы мекен еткеннен бері ерекше оқиғаны бастайын деп жатқан. Ол — Александр І патша қол қойып бекіткен “Орта жүз қырғыз-қайсақтары үшін устав” бойынша тұңғыш Қарқаралы сыртқы округын ашу оқиғасы болатын. Ағаш үйлер мен шатырлар келгендеріне екі-үш күн ғана болған казак-орыстар мен дуанның, киіз үйлер болашақ округқа кіретін казак рулары би-төрелерінің жайы. Әсіресе соңғы жайда есен жоқтай — өлде таудан жылжыған тұман басқаннан ба, болмаса тым көптігінен бе, өйтеуір дала жақ шеткілері көзге бұлдырап ұшырасады.

Күн арқан бойы көтеріле қозғалысқа кіріскен Қарқаралы өңірі жаяулап ағаш үйге қарай жылжыды. Сатымен көтерілетін дуан үйінің алдындағы құнкағарда — парад киімдерімен көзге ерекше түскен бір топ офицер. Олардың ортасынан полковник Броневский ерекше көрінетін. Оның жанында осында былтыр елу шақты казагімен келіп мына үйлерді салуды басқарған жүзбасы Карбышев. Броневскиймен келген үш жүз казак-орыс та бір жіптің бойына тартылғандай, сатының екі жағында беттерін халыққа қаратып тұр.

Омырауларындағы “тенгелері” мен түймелері көктем күніне шағылысып, көздің жауын алады. Орыс жағы қаншама әсем киініп, түйме-медальдары жарқырап тұрғандарымен, жұрт көзі қалаша киінген, жіңішке кара мұртты қазаққа түсе береді. Ол осы тойға арнайы келген тілмаш Ысқақ болатын.

Сатыдағы топтан бір қазақ алға шығып, қолындағы кернейінің жіңішке басын аузына басып, ерекше бір үн шығарды. Ол — осынау қыр қазақтарының құлағы бұрын шалмаған ерекше үн еді. Үн Қарқаралы аспанына көтеріліп барып, содан кейін шексіз далаға тарай бастағандай өктем. Әр құлаққа айқын жетеді. Орыс жағы салтанаттың басталғанын осылай хабарлады. Көзіне түскен мен құлағы шалғанның бәрін үнсіз қабылдап тұрған қыр қазақтары мұны да таңданып қарсы алды.

Содан кейінгі кезек қазақ рәсімі бойынша, мұндайда жағы талмайтын жаршыға тиді. Ағаш үйдің алдында қолдан жасалған көлденең жол болатын. Екі жағы көлемі біркелкі тастармен комкерілген. Қазақтар сапы сол жолдың үй жағында тізіліп тұр да, халық оның екінші жағына он адымдай әрірекке керілген арқанға тіреліп тоқтаған. Жаршы осы жолдың ұзына бойымен жүріп, жар шақыра бастады.

Оның такпактата жөнелген жарынан жұрт қаракесектің шаншарын Абылай хан баласы Шама төренің, алтайын Болатхан баласы Түгім төренің, шор атадан тараған тармақтарды Бөкей балалары Тәуке, Әбілғазы, Батыр төрелердің, әлтеке-сарымды Бөкей баласы Ғазының, әлтобетті Бөкей баласы Әбілмәмбет төренің, карсен-керейді Ғазы баласы Құдайменді төренің, қояншы тағайды Есім баласы Шанқай төренің, жалықбасты Бөкей баласы Жәңгір төренің, Байбұрынды Маман баласы Ағадай төренің, Тобықтыны Тоқа баласы Бірәлі төре мен Өскенбай бидің, буранайманды Көкшал баласы Әли төренің, керейді Бөкей немересі Жәңгір төренің, қазақтың алты руының басы қосылған Төртұлыны Едіге баласы Шоң мен Күшік баласы Шорман және Сатыбалды баласы Қазанқап билердің бастап келгендерін білді.

Қолдан жасалған көлденең жол мен керілген арқан арасындағы көкте парсы кілемдері жайылған. Жаршы тынғаннан кейін Карбышев пен Ысқақ алға шығып бірі орысша, бірі қазақша, төрелердің кілемге жайғасуларын сұрады.

Онсыз да қой отарына үйренбеген ешкідей оқшау тұрған, дағарадай айыр қалпақ киген топ қызылды-жасылды шанандарын шұбалтып, көрсетілген жерге қарай жалпағынан жылжып барып, беттерін ағаш үй жаққа беріп қатарласа тұрды.

Осы сәтте, әлде ақ патшаның болашақта көрсетер қаһарының белгісі ме екен, не болмаса, мына салтанат онсыз толық болмайды деп

өлдекімнің ойынан шығарған әсері ме екен, сонау дөңде тұрған төрт зеңбірек қатарымен гүрс етсін! Күспеген дүмпуден шошып кеткен қазақтар қатары согіліп, жан-жаққа тым-тырақай қаша жөнелді. Осы тұста зеңбіректер екінші рет жоткіріп берген еді. Әлгі қашқандар анадай жерге жетіп, арттарына қайрылса, дуан үйі орынында, сәкі үстіндегі жандарал төңірегіндегілерімен қаннен-қаперсіз. “Жіпке тізілген” қазақтар да қозғалмапты, жә өздері тастап кеткен жерде де иірілген халық. Ә дегенде бірінің үстіне бірі жапырласа құлаған төрелер кілем үстіндегі орындарына қайта жайғасып жатты. Зеңбіректер “бөрі жиналып болдыны” хабарлағандай үшінші рет гүрс етті де тынды. Жиегі таспен көмкерілген жолдың анау басынан кернейдің аңы дауысы тағы естілді. Жұрт солай қарай бұрылып караса, он шақты казак сарт-сұрт еткен аяқтарын тең басып келе жатыр екен. Алдыңғы казактың қолында — биік көтерген ала ту. Сап сол бетінде төмпешікке шығып, бетін халыққа бұрып тұрды. Осыдан кейін алға Ыскак шықты. Ол қолындағы қағазын оқи бастаған еді. Жұрт соның аузынан уставтын кейбір қағидаларын сол жерде тұнғыш рет естіді.

Енді округ, болыс, ауыл басшыларын сайлау басталып, ол түске дейінгі уақытты алды. Молда биіктеу жерге көтеріліп аят қайыруға кіріскенде, қазақ жағы отыра берді. Бұл аятта жаңа сайланған аға сұлтан, сұлтандар мен старшындарды орыс патшасына адал қызмет істеуге шақыру бар еді. Осы тұста манағы керней аңы дауысы қайта шығып, барабан да тырылдап берсін. Содан кейін халықтан патшаға, сенатқа, бас губернаторға, облыс бастығына құлдық ұрудан жазмыш жібермеу жөнінде ант алынды. Антты Ыскак оқып, былайғы жұрт қайталап тұрды. Ант алу аяқталғаннан кейін орыс жағы патша ағзам мәртебесінің арта беруі жөніндегі гимнді әндеге жөнелді... Осыдан кейін төрт зеңбірек отыз бір рет қосыла жоткіріп берген еді. Оның ең соңғы гүрсілін қайталаған тау жанғырығы басылар-басылмаста сапта тұрған қазақтар қаһарымен үш рет уралап, жанғыруды қайта көтеріп өкетті. Қазақтар мына жактағы төрелер үлгісімен қолдарын қайта-қайта көтеріп, “бөрекелдіге” басып жатыр.

Үш казак приказ маңдайшасына екі басты самұрык бейнесін қақты. “Құс” аяғымен тактай көтеріп тұрған. Оның бетінде орысша және арап әрпімен казакша жазылған екі жол сөз бар. Әріп айыра білетіндер одан “Қарқаралы округының дуаны” деген сөз оқып, басқаларына да жеткізіп жатты.

Бұл уақытта аға сұлтан мен қазылар үйге шақырылып, төргі бөлменің көрнекті жеріне патша бейнесі ілінді. Сонан соң округтың ашылғаны жөнінде акті жасап, аяғына жаза білетіндер аты-жөнін жазып, жаза білмейтіндер мөріні басып, мөрі жоқтары ру таңбаларын салды. Осыдан кейін округ басшылары сыртқа шығып, кернейлетіп, барабандатып, Россия туын қайта орнына апарып қойғызды. Сапта

сақияш тұрған казактар қозғалысқа кірісіп, жұптарын жазбаған беті аяқтарын тең алып, сарт-сұрт парадпен өтті. Содан кейін осынау жаңалыққа арналған халық мерекесі бөйге, қыз қуу, жамбы ату, көкпар алу, балуандар күресі, ақындар айтысы бейнесінде жүре берген еді...

Қас қарая Қарқаралы өңірін ешкім де арнайы ұйымдастырмаған халықтың ән-күйі кернеп, әскерлер түнгі аспанды отты оқтармен әлеміштеді.

Қарқаралы сыртқы округының аға сұлтаны болып Бөкейханның немересі Тұрсын Шыңғыс баласы, қазы қызмегіне Олжабай Ордабай баласы мен Жамантай Құрақ баласы сайланды.

Броневский Ысқаққа кешке асханада төрелер мен билерге қонақасы берілетінін жеткізуді тапсырған. Шақырылғандар жағалай жайылған төсеніштерге жайғасып болды-ау деген кезде соңына ерген бір топ офицерімен жандаралдың өзі де келді. Анадая жерде үстіне ыдыс-аяқ қойылған шағын үстел оқшау тұрған. Жандарал соған тақап барып, бетін отырғандарға бұрып:

— Ықпалды Шоң би менің жанымға келіп отырсың, — деді.

Қатар түзеген айыр қалпақтар мен бірер бөріктер қозғалысқа кірісіп, біріне-бірі қарады, бірінен-бірі бірдене сұрасып жатты. Ал казактар қатарынан көтеріле қойған жан болған жоқ. Осы кезде Ысқақ ашық дауыспен:

— Ықпалды би Шоң мырза аға сұлтан сайлауы өтісімен Төртұлы делегациясын түгел көтеріп, көшіп кеткен, — деп хабарлады.

— Онысы несі?! — деп қалды Броневский қазақшалап.

Жандаралдың сұрағына жауап ретінде айыр қалпақтылар түгел сөйлеп кетті.

— Оның да аға сұлтандықтан дәмесі болған.

— Төрелер барда оған қайда?

— Әкемізді хан сайлатпаймын деп қанша алысты...

— Дүниеге қара нәсілінен келтірген құдайдан көрсін.

— Сонысына қарамай ор-ей, өзі...

Аз-кем үнсіз тұрып қалған Броневский әлдене соң қолына шампан күйылған бокалын алып, көтерді.

— Мырзалар, тойымызды бастайық...

Броневский Омбыға қайтып келісімен, енді Көкшетау округын ашу жөнінде Петропавл қамалы комендантына бұйрық берді. Уақыт өте ол жактан әуелі “мәртебелі облыс бастығының бұйрығын орындауға аттанып бара жатырмыз”, жиырма шақты күннен кейін, “мәртебелі облыс бастығының бұйрығын” осындай отырып, көкектің 30-шы жұлдызында Көкшетау сыртқы округын сәтімен аштық” деген хабарлар келді. Осы уақытта байланысшы казак Семейрдан

да екі хат әкеліп тапсырған еді. Алғашқысы Қарқаралы отрядының командирі Карбышевтан болып шықты: “Жоғарғы мәртебелі, полковник мырза, Қарқаралы округының ашылуына байланысты қырғыз-қайсақтардың құрметті адамдарына берген қонақасыңызда Шоң мен Шорман билердің қатыспағаны өзіңізге де белгілі. Сонда сіз “елін жайлауға көшіру қамымен кеткен болар” деп жорамалдаған едіңіз. Сөйтсе, олар ұзап кетпеген екен. Қаракесектің шаншар руына барып, “Қарқаралы округына бағынбандар. Төртұлыға қосылыңдар” деп үгіт жүргізінті. Осы хат жазылып отырылған уақытта “Шоң мен Шорман елі солтүстікке қарай беттеп бара жатыр” деген хабар алдық. Тегі Кокшетау округына кіруге өтініш білдіретін болу керек. Өйткені, әсіресе Шоң бастаған Төртұлы рулары мен қаракесек арасында ескіден орын алған барымтадаулары болады екен. Сол алғы қатарға қайта шығып, екі ру бір округта бас қоса алмайды-ау деген ой ұялатады”.

Екінші хат Тұрсын Шыңғыс баласынан: “Төртұлы, оның Шоң, Шорман деген билері маған бағынбай, әулетімді мазақтап кетті. Онымен қоймай шаншар арасына барып, атам хандығына енген бұл руды “Төртұлыға қосылыңдар” деп азғырыпты. Қарқаралыда қалған отряд бастығы Карбышевке Шоң мен Шорманды байлап-матап менің аяғыма әкеліп жығу жөнінде бұйрық берсеңіз екен.”

Сыртқы округтардың ашылуына байланысты соны қаракесектердің пайда болатынын Броневский баяғыда-ақ сезген. Дала бұрын да мазасыз болатын. Алайда, онда орыс жағының шаруасы болмайтын. Енді Ертістің ар жағындағы халықпен тікелей араласа бастағанда Россия мүддесі үшін күресуге бар өмірін арнаған Броневский “сыртқын” деп бой тасалай алмайды. Ол Тұрсынның хатына мән бере қоймады. Өмірде орын алған шындықтан гөрі байбалам басым сияқты. Ал Карбышев хатының төңірегінде ойлануға тура келді: “Жүзбасы көргенін ғана себепке ұсынып отыр. Қашанда тосын адам барған жерінің, елінің сырына терең үніле алмайды ғой. Шоңның Бөкеймен өмір бойы шайқасып өткенін ол қайдан білсін. Сөйткен Шоң бұрынғы хан немересінің қол астында бола алар ма? Әрине, бола алмайды! Екінші жағынан, Төртұлыны Қарқаралы округына икемдеу оу баста қате болды ма, қалай? Енді Шоңға Кокшетау округына кіруді ұсынған жөн болар”...

* * *

Жандаралдың қонақасына қатыспаған Шоң жөнінде Броневский аттанып кеткеннен кейін, “шаншар арасында жүр екен” деген хабар келіп, Бөкей ұрпағы тез бас қосты. Карбышев те араларында.

— Әкеме бағынбап еді, балама да қарғысы келмеген екен ғой ол сайтанның! — деп күйінді Шыңғыс.

— Жандаралға айтып өзін абақтыға қаматып тастау керек еді! — Бұл — батырдың ұсынысы.

— Дереу қуып шығу керек оны шаншар арасынан!

— Токтаңдар! Токтаңдар! — деп басты туыстарын Есім. — Бытыр Тіленші би қайтыс болғанда Шоң оған топырақ сала алмаған. Жақын келгеннен кейін соқпай кетудің ретін таба алмай барған шығар...

— Амандасқан қолда Шоңның уыты қалады!

Есім Жәңгірге бұрылды.

— Шоң шаншарға кетіпті дегеннен басқа хабарымыз бар ма? Неменеге өзеурей бересің? Бос айқайдың керегі не? Ол қоңіл айтып қана қайтатын шығар. Артын күтейік те.

— Аға сұлтансың, — деп бұрылды Жәңгір енді Тұрсынға. — Үкімінді айтсайшы.

Тұрсын қозғалып қалды.

— Мен айтсам, — деді, — Шоң шаншарды “дуаннан кет” деп азғырып жүр ме, жоқ па, оған қарамай, “Шоң бұзық сойтіп жүр” деп жандаралға жазу керек.

— “Өзіңіз кетісімен елге лаң сала бастады” деп көрсету керек, — деді Сұлтанғазы.

— Ей, — деді Есім туыстарына. Әуелі мәселенің анық-қанығына көз жеткізіп алайық та. Кеше ғана орыс дәулетіне қарайтынымыз жөнінде ант бердік. Сол антта бос сөзбен жандаралдың басын қатыра бермеу де бар шығар.

— Осы сен ылғи Шоңды жақтап отырасың!

— Мен Шоңның емес, аға сұлтан сөзінің құнды болуы жағындамын. Шындыққа құрылмаған сөз — бос сөз.

— Мен Есім мырзаға қосыламын, — деді Қарбышев. — Әуелі Шоңның ол жақта не істеп жүргенін анықтап алу керек.

— Оған дейін ол жарты шаншарды азғырып үлгірер, — деді Тұрсын. — Мәселенің алдын алу деген де бар. Мен жандаралға “Шоң шаншарды азғырып жүр” деп жазып, мөрімді басамын. Осындай хатты өз тарапынан жүзбасы мырза да жазу керек.

“Мәселенің алдын алу” деген сөз ұнап кеткен Қарбышев басын иізіп қойды.

— Хат Омбыға он — он бес күнде жетеді екен, — деді Жәңгір. — Ол жақтан жандарал бұйрығы келгенше де соншама уақыт өтеді. Соған дейін Шоң шаншар арасында жүре бере ме?

— Оны кууды саған тапсырдык!

— Мен оны әкесіне танытамын! — Жәңгір қолына түкірді.

Осылай Броневскийге Қарқаралы округынан екі хат кеткен.

Жәңгір орнынан көтеріле бергенде, Есім оны етегінен тартты.
— Шаншар биінен айрылып, қасірет шегіп отырған ел. Не істесең де ақылмен істе.

— Қараның қасіретіне қарасаң, төренің төбесі аласарар. — Жәңгір Есімге жүре жауап беріп, шығып кетті.

Төленгіттерін соңынан қалдырмайтын Жәңгір Қарқаралыдан шыққан бетінде араға бір қонып, келесі күннің түс мезгілін қия аттарын терге малшытып Тіленші қыстауына жетіп келді.

— Шоң шықсын бері! — деді тақап тұрған төленгітіне қамшысымен Тіленші үйін нұсқап.

Төленгіт атынан секіріп түсіп, қорасы мен үйі ортақ төбемен жабылғандықтан сыртынан ауқымды болып көрінетін қыстауға кіріп кетті де, бөгелместен қайта шықты.

— Шоң жоқ, төрем.

— Менің келе жатқанымды естіп қашып кеткен ғой, тәрізі.

Төленгіттің соңынан шоқша сакал көне тымас қазақ және көрінген еді, сол Жәңгірге бас иді де:

— Шоң мана аттанып кеткен, төрем, — деді.

— Алшынбай қайда?

— Биді шығарып саламын деп ол да аттанған. Осы сәтте Жәңгірдің не ойлағанын кім білсін, ол Шоң мен Алшынбай соңына ерген адамдардың аз-көптігін сұрады.

— Шоң сияқты адамды шығарып салушылар аз бола ма, төрем. Өзіңнің соңыңа ергендерден төрт-бес есе басым болып қалар.

— Шоң мұнда неше күн бөгелді?

— Төртінші күннің сәскесінде аттанды ғой.

— Алшынбай екеуі не жөнінде сөйлесті?

— Үлкен сөзге бізді араластыра ма, төрем.

— Ертеңге дейін неге бөгелмеген?

— Көңіл айтты. Рәсімін жасады. Өлі-тіріге құран бақшылатты. Жан-жақтан келген жақсы-жайсанның сөлемін алды...

— Келген күні, не болмаса, ертеңінде неге кетпеген?

— Енді, — деп шоқша сакал әуелі жан-жағына қарап алды. — Өрт сөндіруге келген жоқ қой. Замандасының орнына аунап-қунап дегендей...

— Өлде менің келе жатқанымды естіді ме?

— Ондай хабар болғанда бізге де жетуге тиіс еді, төрем. Естігеміз жоқ.

Осымен өңгіме аяқталып, Жәңгір атының басын бұра берді де келесі сәтте шылқылдақты шашыратып, көздеген бағыттарына қарай сызып отырды. Бұл уақытта Шоң мен Алшынбай Әулиеі Қызылтауға таман отырған шаншардың бір ауқатты адамының үйіне түсіп жатқан еді. Сонда бір қонып, келесі күні Шоң әрі, Алшынбай

бері карай қайтпақ болған. Былай шыға Шоң атының басын тартқан соң бәрі тоқтады. Шоң Алшынбайға бұрылып сөйледі.

— Анасыз қалған қыз ерте піседі, әкесіз қалған ұл ерте есейеді. Сенің басыңа құдай тағала осыны салып тұр. Еліңнің есі мен етегіне не бол! Хош!

— Өсиетіңізге құлдық, би-аға!

Шоң адамдары тізбектеліп, сокпаққа түсе берді. Алда — өзен. Одан кейін — Тұрсынбай. Ат арқасы адамды ойға шомытады. Ал Шоңды ойландыратын жайлар мол болатын. Бірақ бұл жолғы ойда береке болмады, аты жиі тая берді. Бірде қар, бірде су, бірде кара жер боп кездесетін аяқ асты да бөлді ойды. Біраздан кейін қатарласа берген Тұрсынбай:

— Тіленші баласы біз ана адырды айналып өткенше әлгі орнында иіріліп тұрды,— деген хабарымен де бөлді ойды.

Көктем күшіне кіріп, сай-саланы суға шүпіндетіп тастамаса да кішігірім арналардың беті жібіп, асты тонданып жатқан. Әсіресе осы шақта абайлап жүрмесе болмайды. Сактық та бөледі ойын.

Екі жағындағы адырлар кей тұсында біріне-бірі тақай келіп, кей тұсында шалқалай қашатын, ана басы мен мына басына көз жетпейтін арна алдарынан шықты. Еспені таныды Шоң. Арттағы иокерлерінің бірі алға шығып, оңды-солды біраз жерлерді барлап қайтып, бір тұсында атының басын өзекке көлденең салып, әйеншек аяңмен ар жағына өтіп, бері бұрылып тұрды. Енді сол тұстан Шоң да өту керек...

Еспеден өткеннен кейін жолаушылар сокпақ қуа қайта тізбектеліп шоқақ желіспен келе жатыр еді, кенеттен арт жақтан “ананы қараңдар!” деген айқай естіліп, Шоң ат басын тартып, қайрылып караса, жігіттері әудем жерде иіріліп қалған екен. Бөрінің назары сол қол жақта өздерімен жарысып келе жатқан ұзын жалда. Шоң да солай карай бет бұрды. Жалғыз атты әлденені қуып жүр екен. Аңшы-ау, тегі! Сол “әлдененің” ыркымен болу керек, аңшы кейде ағып келе жатып кілт тоқтайды да, кері бұрылып қайта көсілтеді атын. Өзінің оң қолы басынан аса көтерілген. Оны мына адамдар көріп тұрған шақта әлі түсірген емес. Қуып жүрген “әлдене” анда-санда қылаң ете қалады. Қасқыр болса керек. Шоң да тамашалай қалды мына сайысты. Әне, анау тағы бұрылды, әне тағы да көсілтті ат бауырын... Кенет алдынан “әлдене” қараң ете қалғанда аңшы қайта кері бұрды ат басын... Қолында не бары мына жақтағыларға көрінбейді, ал аңшы оны түсірмейді. Аңшы мен “әлдене” мына тоқтағандарға аңшылық сәрін көрсеткендей бірін-бірі босатпай төрт-бес рет оңды-солды бұрылып жүрді де, әйтеуір бір кезде атын шұғыл бұра беріп, қолын сілтеді де, өзі де секірді жерге.

— Құлады-ау! — деген дауыс естілді сапарластар арасынан. Сөйтсе де жалға қарай жапа-тармағай шаба жөнелді. Шоң мен Тұрсынбай алыстан шолып тұр. Жігіттер әлгі тұсқа тез жетіп, иіріліп қалды. Аркасындағы адамынан айрылып қалған аңшы аты да алыс кете қоймай ана жерде аңырып тұрды. Әлден соң нөкерлер бері бұрылып, араларын аша жытжыды. Тегі аңшының өзі болу керек, атына мініп, мына топқа ол да қосылды. Олар сол беттерімен Шоң мен Тұрсынбайға жакындап келіп, бірі дымқыл жерге ұзындығы есік пен төрдей қарасұр арланның денесін тастай берді. Шоңның байқағаны мылжа-мылжасы шыққан арлан тұмсығынан қан ағып жатты.

Тebіндеп қалған мұрты бар аңшы жігіт атынан секіріп түсіп, әуелі Шоңға, содан кейін Тұрсынбайға қол ұсынып сәлем берді.

— Кім боласың, қарғам? — деді Шоң жігітін ойнақшыған көзіне тура қарап.

— Мына жалдың ар жағындағы ауылданмын. Атым — Жарылкасын.

— Жасың нешеде?

— Енді бес жылдан кейін екі мүшелім толады.

Шоң мен Жарылкасын сөйлесіп тұрғанда, Тұрсынбай көзі аңшы жігіттің қолындағы қамшысына түсті. Ұшы баланың жұдырығындай домалақ екен.

— Қамшыңды бере тұршы.

Қамшы қолына тиісімен Тұрсынбай оның домалақ ұшын алақанына салып, айналдыра бастады. Салмақты. Қамшының басына өріп шығарылған.

— Мынаның ішінде не бар?

— Қорғасын.

Бұл кезде қамшы Шоң қолына көшкен.

— Осымен арланды тұмсықтан ұрдың ғой?

— Иә, би ата.

— Өзің жаңа құлағандай болып едің, мертiккеннен аманбысың?

— Құлағам жоқ, би ата. Соққы тұмсығына тигенде арлан бүктетіліп қалады. Сол сәтінде бас салып қылқындyру керек.

— Сонда сен мына салмақпен арланды тұмсығынан неше рет соқтың? — деді Тұрсынбай.

— Бір рет...

— Шауып бара жатып, баланың жұдырығындай қорғасынды қасқырдың асықтай тұмсығына бір сілтегенде тигіздің бе?

— Бір сілтегенде тимеген соққыда береке болмайды.

— О, ғажап-ай! — Тұрсынбай таңдайын қағып қойды.

Шоң бір сәтке қамшымен болып қалған еді. Қамшының ішінде домалақ қорғасын өру әуестің ісі емес. Машық. Тұрсынбайдың келесі сұрағы Шоң ойының үстінен шықты.

— Өзіңнің бесіктен шыққанына көп болмағандай. Ал мынауың өккінің ісі ғой?

— Он екі жасымнан әкеме ердім. Әлгі көргендеріңіз сол кісінің үйреткені.

— Әкең қайда?

— Ана жылы түйнектен қайтыс болды,— Жарылғасын Шоңға бет бұрды.— Би ата, менің туыстарым “Шоң біздің ауылға бір де рет ат басын салған емес”, деп отырушы еді. Бұрылыңыз.

— Дәм тартқан күні барармыз, Жарылқасын, — деді Шоң. — Олжаңды апарып, туыстарыңды қуант.

Жарылқасын арланды қос қолына салып көтеріп алды. Бал-бұлданып қызара түскен өңінен жүгінің салмақты екенін былайғылар аңғарып тұр.

— Осы арлан қыстай ауылымызға маза бермеді. Қорамызға түсіп, талай малды қырып кетті. “Әй, сені ме!” деп жүруші едім... Сәті түсті және ол сәт сіздің көзіңізше түсті. Сыйладым сізге, би ата. Әлі түлеп үлгірмеген арлан.

Шоң не айтарын білмей бөгеле беріп еді, Тұрсынбай:

— Азаматтық ықыласын қабылдаңыз, биеке, — деді.

“Ана жакка тапсыр” дегендей қамшысымен нөкерлерін нұсқаған Шоң атын жолға сала берді. Сөйтсе де ол жігіттерінің Жарылқасынмен сөз қағысуларын естіп келеді.

— Келіншегің бар ма, ей?

— Жок.

— Әкең қыз айттырмады ма?

— Шешемнің “айттырғанбыз” дегені бар.

Осы жолда Шоңға тағы бір адамдар жолықты. Олар әуелі Мойылды бұлақтың өткелі тұсында көрініп еді. “Біреу-міреу суға кетпегей”, — деген ойымен Шоң атын сипай қамшылап, жүрісін жеделдете жеткенде су басында ондай оқиғаның орын алмағанына көзі жетіп, іштей күрсініп алды. Бұлар Шоңның Қарқаралыға кеткенін естіп, қайтар жолын аңдып жүрген Былқылдақ шеберлері екен.

— Жай ма? — деді Шоң бәрінен сәлем алып болғаннан кейін.

— Би аға, биыл орыстар Ертістің бер жағына базар ашады дегенді естіп едік, — деді Қырықбай.

Иә, Қарқаралыда ондайды Шоңның құлағы да шалған.

— Жанға киім-кешек, өзімізге құрал-сайман дегендей... Мал тапшы...

Сөз төркініне түсінген Шоң:

— Мен не істейін? — деді.

— Төртұлы керек-жарағын бізге жасатып алады, — деді Қырықбай. — Әр етек би атынан екі-үш қойдан бермес пе екен?

— Қаншама шебер болып, көздерін алым-беріммен ашылса да сендерге бір гәп жетпеген екен. Ақысын бұрын алсаң, мойнына іс салмағы екі-үш есе ауыр түседі ғой. Өйтін зорықпаңдар.

— Лажымыз таусылып тұр, би аға.

— Білегінде күші бар, қолы бос жігіттерің бар ма?

— Үш-төртеуі шығады ауылымыздан.

— Соларды Үкібай қолына тапсырыңдар. Сатылған жігіттерімен Қалкаманнан тұз шығаруға қойсын. Біз базарға тұз ғана апарамыз.

— Қалкаман алыс. Мына Ащының тұзынан¹ шығарсақ қайтеді?

— Қол созым жерде тұз барын Шоң білмейді деп пе едіңдер? Әуелі алыстағыны қаршып алу керек. Бауырыңдағы — өзіндікі.

Осыған жә десіп, Үкібайға жігіттерін тапсырмақ болып шеберлер қалды.

Тіленші қазасына Шорман, Үкібай, Қазанқаптар қатысқан. Сол себепті Шоң оларға “Көкек айының аяғына таман етек билермен Баянаулаға келерсіңдер” деп, Қу тауына қарай Тұрсынбай екеуі ғана бет алған. Шоң қыстауына жетісімен сол билерді күтіп алу қамына кірісіп кетті. Қыстау төңірегіне қыруар үйлер тігіліп, іші-сырты төсеніштермен қымталды.

Басқаға билік бермеу үшін Төртұлы болып, торт құбыласын көтеріп, бекітіп алғаннан бері мәжіліске етек билерді қатыстырғанда үш жүздей адам жиналып қалатын. Оларға берілген алғашқы мәжілістегі қонақасы Шоң төңірегінің жанына батпай қойған жоқ. Мұндай мәжілістер жиілеп кетсе, жиған-терген малдан не қалады? Осы естеріне түскен Шорман мен Қазанқап оңаша сұхбат құрып, бұдан былайғы бас қосуларға әр он адамға бір малдан жетектей келуге уәделесіп, мұны етек билерге дейін жеткізген. Бұл жолғы жанын осылай басталды. Ел Шоң қыстауын — Баянаула деп, Баянауланы Шоң қыстауы деп түсіне беретін. Оның үстіне мынадай жағдайда Шоң мәжілісінен кімнің қалғысы келсін — Төртұлының небір алыс ауылдарынан шыққандардың бәрі Баянаулаға қарай сайған еді. Сарыадырдың буы шыққан күнгей жағына ақ текеметтер көсіле-жайылды — мәжіліс орны. Төріне қалың көрпелер төселіп, жастықтар тасталған — Төртұлы билер кеңесі мүшелеріне арналған. Былайырақта қатар қазылған қыруар жер ошақтан түтін көтеріледі — қонақасы; қыстаумен аралықта жүтірген әйел-еркек — мәжіліске қатысушылар қамымен жүргендер.

Шоң биіктеу жерден орын алып, ылдилай жайғасқан үлкенді-кішілі билерді шолып шықты.

— Уа, жамағат, біз Қарқаралы дуанына кірдік пе, жоқ па?

¹Қаратікен тұз боккен бұл көлді бүгінде “Егінді тұзы” дейді.

Шоң сұрағына кесіп жауап беретіндей үн шыққан жоқ. Азкемнен соң тобе бидің дауысы және естілді.

— Біз сол дуанға кіруге тиісті ме едік, тиісті емес пе едік?

Мәжіліс тобенің қарсы жағында қыстауды қолтығына алғандай қотандана иілген Найзатастың қыры мен бауырына өскен қарағай кайың көктемнің көгілдір аспаны аясында анық көрінетін. Шоң әлгі сұрағынан кейін қысық көзін солай қарай қалап, тағы да үнсіз қалды. Әрине, Шоң өз сұрағына өзі ғана жауап береді. Мына отырғандардың әбден мойындап болған бір құбылысы — Шоң жауабын өзі білмеген сұрақты қоймайды. Ал ол сұрақты ортаға салып отырғаны — қалғандарын да әңгімеге тарту. Мұны білетін билер енді жауапты сұрақ қойған ауыздан күтті.

— Жоқ! Кіргеміз жоқ! Неге? Дуан деген аты болмаса, аға сұлтан деген атпен хан тұқымы тағы такқа отырды. Аты ғана өзгерді екен деп біз ханға тізгін бермеу жөніндегі сертімізден айнымақ емеспіз.

— Сонда жандарал ханды “аға сұлтан” деген атпен такқа отырғызып жүр ме, қалай? — деді Шорман.

— Осы жандаралдың бүйрегі ханға бұрылатын болса керек, — Қазанқап та қозғалып қалды.

Қамшысын көтерген Тұрсынбай Шоңның өзіне бет бұрғанын көріп, сойлеп кетті.

— Хан тұқымының емес, қараның қамын жейтін жандарал бар ма, жоқ па? Егер бар болса, соны тауып сойлеспейміз бе? “Қараның қамын ойлайтын дуан болса, соған ғана кіреміз” деуіміз керек.

— Би аға, мен бір нәрсеге түсінбеймін, — деді Үкібай. — Жандарал айтыпты десе, ләббай дейміз. Жандарал шақырып жатыр десе, тайлы-таяғымыз қалмай шапқылаймыз. Онсыз да ел емеспіз бе? Онсыз қазақтың таңы атпап па? Қит етсе, Омбы мен Тобыл.. Осы жандарал қазақ ісіне неге араласып жүр?

Отырғандар назары Үкібай сұрағына ауа берді. Өйткені бұл бөрінің де көкейіндегі түйткіл еді.

— Үкең көтерген мәселеде жан бар, — деді Айтқары. — Патша ұстабы деген дүниеге келгеннен бері төрелер аттан түспейтін болды. Ал кетіпті. Қайда? Омбыға! Жандарал жинап жатыр екен дейді. Кімдерді? Төрелерді. Сол ұстап жазылыпты дегеннен бері орыс жағының бір қарамен сойлескенін көрсем, көзім шықсын.

— Ей, би ағама Омбы жақтан біреулер келіпті дегені қайда? — деді Бекболат.

— Ол өзіміздің Ысқақ қой, — деді Шорман. — Ол сондай ұстаптың барын хабарлап қана кеткен, онсыз отырмандар деп. Өзіммен де сойлескен. Онікін жанашырлық деп қана білемін.

— Қазақ мәселесін неге орыс патшасы шешу керек?

Шонның құлағы Үкібайда болғанымен, өзі іштей “осының айтып отырғаны көбінің көкейіне ұялаған мәселе-ау осы”, деп түйген. Әй, дала қазағына бұл дүние де комескі гәптер көп-ау. Осы жерде сол гәптердің бетін Шоң ашпаса, кім ашады!

— Осыдан, — деп Шоң белін бір жазып алды, — жүз жыл шамасы бұрын болар, Әбілқайыр хан мен Абылай хан орыс патшасына “қанатыңның астына ал” деп құлдық ұрыпты...

— Сойтіп қазақ хандары ел тізгінін орыс патшасының қолына берген екен.

— Ойбо-ой, құдай! — деп Үкібай санын соқты. — Келесі ұрпақ “орысқа өз еркімізбен кіріптар болдық”, дейді-ау енді. Қап!

Шорман басын күйзеле шайқап қойды. Қазанқап шұғыл қимылмен көсіліп қалды.

— Халқымызды хандар сатып жүр екен ғой, — деді Айтқары.

— Осы ұстап дегендеріңнің беті дұрыс па, бұрыс па, мен білмеймін. Ал Омбыға барған торелердің жандарал алдында құрақ ұшатынында сөз жоқ, — деді Бекболат.

Кенет “ей!” деген дара дауыс ерекше санқ етті. Торайғыр. Ол сөйлемес бұрын бір тізерлен, көтеріліп алды.

— Би аға, Төртұлы Қарқаралыға қарау керек. Оның мынадай мәнісі бар: дуанның құрамын Ысқақ баяғыда оқып берді ғой: “Әр 10-12 түтіннен — ауыл, 60-70 ауылдан — болыс, 20-30 болыстан — дуан. Енді Төртұлы құрамына ұстап құрамын салыстырыңдаршы? Дәл. Өз үлгілерінді өздеріңе ұсынған кезде неге қабыл алмайсыңдар? Сойтіп дуанға неге кірмейсіңдер?”

Билер арасын бас шұлғыс пен бейберекет сөздер аралап кетті. Торайғырдың мына сөзі отырғандарға жыбырсыз су бетіне жел жүріп өткендей әсер етті. Шонның аңғаруы бойынша інісінің сөзіне билер кеңесінің мүшелері де мойынсұнып қалған сияқты — белдерін жазып, біріне-бірі караса қалыпты. Торайғырдың айтқандарын Шоң баяғыда-ақ Ысқақ аузынан естіген. Бірақ әліптін артын күтіп, оны тісінен шығармай келген. Сол әліптін арты хан тұқымының аға сұлтан деген атпен таққа қайтып келуі болып шықты. Осы отырыстағы әңгімені де содан бастап еді ғой. Торайғыр оған қалай түсінбеген? Шоң көпке осыны айтты да:

— Бұл — қара халықпен санасудың әлі жоқтығы. Халық мұраты өз қатарынан басшы қойылғанда ғана орындалар. Хан тұқымына халық қамынан гөрі өз құлқыны жақын. Сондықтан да біз Қарқаралы дуанына кірмейміз — Бөкей тұқымына кіріптар болмаймыз. Осыған көңгенің қаласың, көнбегенің жүре бересің.

Шоң тоқтап, алдында отырғандарды шолып шыққанша Торайғыр орнынан атып тұрып:

— “Күлтөбеде күнде жиын” деген, — деп мамағашқа қарай адымдай жөнелді.

Қалғандары Шоң көтерілгеннен кейін ғана тұрып, етек-жеңдерін сілкілесе бастаған еді. Олардың мұнысы төбе би пікіріне қосылатындарының белгісі болатын.

Мәжіліске қатысқандар осы жолы Шоңды тағы бір қырынан танып тарасқан еді. Бұл тек үлкен дене, үлкен істің адамы емес, ғасырдың алыс төрінен сыр тарта білетін үлкен сөздің де адамы екен.

* * *

Генерал-лейтенант Капцевич Сібір комитетінен шақыру алысымен Петербургқа емес, оған қарсы бағыт ұстап Омбыға бет алды. Батыс Сібір губернаторының бүгінгі таңдағы ең алғы міндеті Патша бекіткен устав бойынша далада сыртқы округтардың ашылып жатқаны. Комитетте осыны сұрайтынында сөз жоқ. Ендеше оның егжей-тегжейін біліп барған жөн.

Броневский бастығын ауызша рапортпен қарсы алды.

— Жоғарғы мәртебелім, Омбы облысында бүгінге дейін екі сыртқы округ ашылды. Бірі — 8 апрельде Қарқаралыда. Оны өзім барып аштым. Екіншісі — Көкшетауда. Оны подполковник Григорьевский 30 апрельде ашып қайтты. Алғашқы округқа аға сұлтан болып Бөкей хан немересі Тұрсын Шыңғысов, соңғыға — Ғұбайдолла Уәлиханов сайланды.

— Біздің нұсқауларымызды далада қалтқысыз іске асыра алатын адамдар деп сенуіме бола ма?

— Әбден, жоғарғы мәртебелім. Бірақ...

— Бөгелмеңіз, бөгелмеңіз, — деп қамшылады бөгеліп қалған Броневскийді.

Броневский бас губернатор алдына үш хат қойды. Екеуі Карбышев пен Тұрсыннан, үшіншісі — Шоңнан. Соңғы хатты жуырда ғана алған болатын. Капцевич хаттарды үнсіз оқып шықты. Шоңның хаты көлемді екен:

“...Қарқаралы округы ашылғанда үмітіміздің ақталмағанына көзіміз жетті — хан тұқымы бұл жолы аға сұлтан деген атпен тағы да такка келді. Олар жүрген жерден бізді іздемеңіздер.

Құрметті полковник мырза, тілмаш төрелерді кілемге шақырғанда біз, Төртұлы билері оқшаулана берген едік. Молда құран көтергенде тізімізді бүккен жоқпыз. Патша мен губернаторға ант беруге де қосылмадық. Яғни, біз сол үнсіздігімізбен Қарқаралы округынан кетуге өзімізге жол аштық. Сол жолдың сәті сіз аттанып кеткеннен кейін келесі жолы түсті. Біз құдайдың да, патшаның да алдында күнәдан пәкпіз. Шоң мөрін басты”.

Капцевич хаттарды алақанымен басып отырып, Броневскийге сұрақ қойды.

— Бұл мәселе жөнінде нендей ой қорытып отырсыз?

— Бір топ қырғыз-қайсақтың ешқандай да рәсімге қатыспай оқшау тұрғанын өзім де байқағанмын. Оның — Шоң би бастаған топ екенін мына хаттан біліп отырмын... Карбышевтің көргенін ғана себепке ұсынатынында сөз жоқ. Сыры беймәлім халықтың сырттан тап болған адам көзіне бірден түсетін сыртқы оқиғаларынан басқасын көре-біле алмауы мүмкін. Ал аға сұлтанның жазғандары бос байбаламға ұқсайды.

— Шоң би өзіңізге таныс болар?

— Сырттай ғана. Бетпе-бет жүздесіп көрген емеспіз.

— Оның хатында айтылған оқиғада жан бар деп ойлайсыз ба?

— Бар, жоғарғы мәртебелім, — деген Броневский Шоң мен Бөкей арасындағы талай жылға созылған тартысты айтып шықты. — Сөйткен Шоң ананың немересін менсінсін бе, оған бағынсын ба!

Бұл күндері жалпы қырғыз-қайсақтар сияқты Шоң да жайлауында болар?

— Сөз жоқ, жоғарғы мәртебелім.

— Ол қай жерлерді жайлайды екен?

— Бұрынғы хаттарында “жайлаудамын” деп Петропавл мен Көкшетау аралығындағы көлдерді көрсетіп жүруші еді...

— Егер ол Қарқаралы округының бүгінгі аға сұлтанының атасымен айқасып өткен болса, онда бұдан былай оның немересімен де сиыспай, бізге үнемі тың мәселелер беріп отыруы мүмкін, — деп келе жатқан Капцевич кенеттен ойына күрт бағыт берді. — Қарқаралы округына қанша қырғыз-қайсақ кірді деп саналады?

— Жүзбасы Карбышевтің айтуына қарағанда 14 мың түтіннен асып қалады. Көкшетауға — алты мыңдай түтін...

— Көкшетау аға сұлтаны жас жағынан Қарқаралы аға сұлтанынан үлкен болар?

— Солай, жоғарғы мәртебелім. Ғұбайдолланың әкесі жанында жүргеніне көп болған.

— Яғни, Тұрсыннан гөрі оның ел басқару тәжірибесі мол екен ғой? Жайлауы да жақын екен. Осыған байланысты Шоңға Көкшетау округына кіруді ұсынсақ ше?

— Иә, жоғарғы мәртебелім, өзіміз де сондай ойға келіп отырмыз. Жеті — сегіз мың түтіннен тұратын халықты екі округтың біріне қаратпай, еркін жіберуге болмас.

— Мен комитетке Шоң қылығынан туған оқиғаны айтпай-ақ қояйын.

— Әрине, әрине, жоғарғы мәртебелім. Шоң мәселесі — орнына келетін мәселе.

Сол күні Тобылға атанып кеткен Капцевич жөнінде келесі аптада “Петербургқа жүріп кетіпті” деген де хабар жеткен Омбыға. Бұл — Броневскийдің “Шоңға Көкшетау округына кіруді ұсыныңдар” деп Петропавл камалына хат жіберіп үлгірген кезі еді, даланың басқа тұсынан үш ұйықтаса түсіне кірмейтін тосын хабар келе қалсын — “шүршіттердің қалың қолы солтүстік бағытты ұстап келе жатыр” дейді. Бұл хабарды найман елі тобықтыға, тобықты қаракесекке жеткізіпті... Көрші ел адамдары не мақсатпен келе жатыр екен?

“Шүршіттер осыдан қырық жылдан астам бұрын далаға келіп, Абылайға қара тұтып, Уәли хандығын танитындарын білдіріп кеткен” деуші еді. Енді сол Уәлидің өзін қара тұтуға келе жатыр ма екен? Ана жылы әкесі қайтыс болысымен Ғұбайдолла Пекинге кісі жіберіп, өзін хан сайлауды сұрапты деуші еді, бұл сапардың сыры әлде төренің сол өтінішін орындау ма екен?.. Броневский кенеттен өз ойын өзі тежеді. “Ей, мен осы даланың ұзынқұлағынын жетегінде кетіп бара жатырмын ба, қалай? Ертіс шебі мен сыртқы округтан түскен нақтылы хабар жоқ кой. Менікі не әурешілік!” деп түйген Броневский басқа істерімен айналысып кеткенше болған жоқ, ойда жоқта есіктен жүзбасы Карбышевтің сырықтай тұлғасы көріне қалды. Броневский бірден шүршіттер жөніндегі хабарды қайта есіне алды. Иә, Карбышевтің баяндауына қарағанда даланың ұзынқұлағы бұл жолы да мүлт жібермеген сияқты. Үш жүздей шүршіттің келе жатқаны рас екен.

— Мақсаттары?

— Тобықты жігіттері жолын бөгеген екен, — деп хабарын жалғай берді Карбышев, — “Ғұбайдолланы хан сайлаймыз” деген соң, шегініп кетіпті. Мұны маған Өскенбай биден келген адам айтты.

— Сіз бен біз қазір Семейға жүреміз. Сол жерден Қарқаралыға бет аласыз да, шүршіттің жолын енді сіз бөгейсіз және ол уақытта өзіңіздің де, казактарыңыздың да бойында қару-жарак болмасын. Далада болып жатқан жаңалықты айтасыз. Егер оған да көнбей алған бағыттарына қарай жылжи беретін болса, маған хабар бересіз!

— Сонда қалай болады, полковник мырза, біздің қарусыз екенімізді көріп олар жылжи береді екен... Ең құрғанда “осыдан әрі аспайсыз!” деп бір жерге тосқауыл құрып қоюға болмас па екен?

— Ондай жер белгілі — Баянаула, — деген Броневский шүршіттердің ол өлкеге осыдан жарты ғасыр бұрын бір рет келіп-кеткенін айтты. — Ал Баянауладан әрі бір адым да аттатпау керек!

Броневский соңғы сөзінің төңірегінде ойланып қалды: “Шақырусыз келе жатқан қонақтарды Баянауладан әрі асырмайды екен, ал жергілікті халық арасынан шүршіттерге жолығамын

деушілер болса, не істеу керек? Сондай адамның, алдымен, Гүбайдолла болуы мүмкін ғой. Ендеше, оның да жолын бөгеу керек”.

Броневский адыютантына айтып, Путинцев деген ассорды¹ шақырды.

— Дереву Петропавлға аттаныңыз. Қамал комендантынан жиырма казак алып, Есіл бойындағы Қараөткел деген жердегі Гүбайдолла жайлауына жетіңіз.

— Құп, жоғарғы мәртебелім!

Путинцевтің артық сөз айтпай бұрылып кету екпіні Броневскийдің өзіне де берілгендей тез жиналып, Карбышев екеуі казактарымен сол күні жолға шықты.

Редуттардан ат ауыстырып отырып, офицерлер Семьярға үшінші күн дегенде жетті де, Броневский сонда қалып, Карбышев бастаған адамдар қайықпен Ертістің дала жағына шықты.

Карбышев жолшыбайғы елдерден шұршіттер жөнінде сұрау сала жылжыды алға. Ертіс пен Қарқаралы аралығындағы жайлауларда отырған казактар біреулердің келе жатқанын естігендерін, бірақ көрмегендерін айтты. Бұдан жүзбасы шақырылмаған қонақтардың Дегелен, Доғалан тауларына әлі жете қоймағандарын біліп, алдарынан шығуды ұйғарды. Шұршіттер ертең осы тұсқа жақындап қалады-ау деген казак ауылына қару-жарақтарын тастап, күзет қалдырып, аттарына қайта мінді. Жүзбасы жолшыбай казактарын оңды-солды қалып бара жатқан адыр-тобелерге жұмсап қарауыл қаратып келе жатты.

— Келе жатыр!

Енді сол адырдың күс қонар басына Карбышевтің өзі шығып, казак хабарының дұрыстығына көз жеткізді. Алдыңғы жағында күймелі арбасы бар аттылы-жаяулы ұзын көш сонау адырлар арасынан созыла жылжып келе жатыр екен. Көштен атты да, жаяу да, жүк артылған түйе де, тегі азықтары болу керек, айдап келе жатқан малдары да көрінеді. Жүзбасы тобымен аттарын борбайлап, алға ұмтылып, осы “кылтаннан өтеді-ау” деген жерге көлденендеп тұрды. Баска казактар анадайда иіріліп қалған. Көш те бұларға тақай беріп тоқтап, одан бөлініп шыққан екі атты адам жақындай берді. Келе орыс офицеріне кеуделерін басып, иілді. Карбышев оларға қолын шекесіне қойып жауап берді де:

— По русский знаете? — деді.

Ана екеуі біріне-бірі жалтақтап қарап қалды. Бұдан жүз басы олардың орысша білмейтінін сезді.

— Мен қазақың, — деді көштен келген екеудің бөріктісі.

— Жолдарың болсын, — деді Карбышев қазақшалап.

¹ Әскери қызметтен тыс мекеме шенеунігі.

— Ұлы еженханның бұйрығын орындауға Баянаулаға бара жатырмыз.

— Ұлы еженхан не бұйырған екен?

— Уәлидің баласы Ғұбайдолланы Орта жүзге хан сайлау.

— Ұлы жен хан бұл ойымен кеш қалды. Сұлтан Ғұбайдолла казір орыс империясының қызметінде.

Қазақ жанындағыға Карбышев сөзін тағы да қытайшалап бергеннен кейін, екеуі де аттарының басын кері бұрып, көшке беттеп кетті де, күйменің жанында аялдап, тегі сонда отырғанмен сұхбаттасқан болу керек, қайта келді. Әуелі шүршіт әкімі қытайша бірдеңе деп еді, қазақ оны Карбышевке.

— Өміріндегі өзгерісті Ғұбайдолла сұлтанның өз аузынан естуіміз керек, — деп жеткізді. — Анбань¹ мырза солай деп отыр.

— Ғұбайдолла сұлтан казір далада жоқ. Патша ағзам шақырып, Петербургқа сапар шегіп кеткен, — деген Карбышев өмірде орын алмаған жайға да жол берді.

— Ұлы еженханның тағы бір тапсырмасы бар — Уәли ханға арнап қара тұтып қайтуымыз керек.

— Онда сіздерге Түркістанға сапар шегу жөн болар. Уәли хан денесі сонда, — деді Карбышев атын атаған адамының қай жерде жерленгенін білмесе де. — Байқайсыздар ма, бұдан арғысы сіздерге артық жүріс болады. Кері қайтқандарыңыз жөн.

Мына екеуі осыдан кейін күймеге тағы да барып келді де, қазақ:

— Мәртебелі анбань ісіміздің сәті түспесе де Шәуешектен көздеп шыққан жерімізге жетіп, тізе бүкпесек, ұлы еженхан бұйрығы орындалмаған болады” дегенді айтып отыр.

Шүршіт әкімі қазақтың сөзін қолдағандай бас изегенше болған жоқ, көш алған бетіне қарай жылжи бастады. Яғни олар орыстың аз тобын бөгет деп елемей қозғалысқа кірісті. Сөзін өткізе алмай қалған Карбышев казактарына барды да:

— Урядник Постовқа айт, он шақты казак алып мына шүршіт көші тоқтаған жерге дейін қатарласып отырсын, — деп бірін Қарқаралыға жұмсап жіберді де, өзі қалғандарымен Семьярға қарай тартты. Осы оқиғаға байланысты Броневский бір қайықты ұстап отырған. Сол Ертістің бергі жағасында екен, оған Карбышевтің өзі ғана отырды.

Карбышев шүршіттерді жолықтырғанын, алайда, кері кайтара алмағанын айтқаннан кейін Броневский одан Баянаула тауын білетін-білмейтінін сұрады.

Карбышевтің өткен ақпан, наурыз айларында Төртұлы билерін Қарқаралы округының ашылуына шақырмақ болып, аталған

¹Генерал. Бір қаланың бастығы.

сілемдегі қазақ қыстауларын айналып шыққаны бар. Ол кезде тауды ақ қар бүркеп жатқан. Сол себепті, “болмадым” деп те, “білемін” деп те айта алмады.

— Осында келгеннен бері “жағдай қалай болып қалады” деген оймен мынадай істер дайындап қойдым, — Броневский үстелден бір парак қағаз алды. — Есаул Лесков осы қамалдан 120 казак алып, сізбен бірге аттанады. Өзім бүгін Ямыш қамалына жетіп, жүзбасы Махонинді соншама казак, бір зеңбірекпен, жүзбасы Давыдовты да жүз шақты казакпен Ертістің дала жағына өткіземін. Өзіңіз де Қарқаралы отрядын алып, бәріңіз де Баянаула тауының кіре беріс жағына бас қосыңыздар. Аталған офицерлер сіздің қол астыңызға кіреді. Яғни, операцияны сіз басқарасыз. Таулы жерде не көп — асу көп болады. Бәріне де күзет қоясыз. Дала жақтан келе жатқан бірде-бір жан, әсіресе Ғұбайдолланың өзі қонақтарға қарай өтпеу керек. Содан кейін оларға қайтудан басқа лаж қалмайды. Жолыңыз болсын!

* * *

О дүниеге кеткен адамның да артынан өзі мен төңірегінің сыры ашылып, ой-арманы белгілі болып жатады. Сәлім Сарыарқа қазақтарын Қоқан дәулетіне қосу үшін жіберген Омар ханның адамы — жасырын елшісі екен. Өзін Орта жүзге хан сайлау жөнінде Бөкейге орыс патшасына хат жазу ақылын берген де сол дейді. Яғни, Сәлімнің түпкі мақсаты Бөкейді халық төбесіне отырғызып алып, бетті оңтүстікке қарай бір-ақ бұрғызу екен. Бұған қол жеткізетін ұсақ мақсаттар түгел іске асып, Бөкей таққа ие болғаннан кейін “ал енді Қоқанға қарайтының жөнінде мәлімде” дейді. Хан “мен халқыма қай жағынан жақсылық келетінін білемін” деп бас тартыпты. Жауабына қарағанда хан далаға қала салудың пайдасы мен казак баласының қалай қараса жетілетінін білген сияқты ма, қалай? Шіркін-ай, халық қамын жеген үшінші біреу табылып, бізді пікірлестіргенде... Шоңның да өмірлік армандарының бірі осы еді ғой. Әйтсе не керек ханның әпербақан төңірегі мен Сәлім арамизды аша түспесе қосқысы келді ме? Біз де бірімізге біріміз кісі салып жақындасу орнына әрқайсысымыз әр жаққа қарай шалқая беріппіз-ау. Төртұлы мен қаракесек бір арғынның баласы. Ағайын халық бір-біріне құшақ жаюға қашан да дайын. Ал бір төре, бір би — екі басшы өзара ынтымақ таба алмапшыз-ау!

Өмір өкініштен тұрады. Ал өкініштің қайтар жолы жоқ. Өлі өзімен бірге мәңгіге ала кетеді де, тірі өкініштен жер сабалап қалады екен. Ей, ей, Шоң, ойыңның басын тарт! Сонда мен “қала салдыра бастады” деп Бөкей немересіне құлдық ұруым керек пе? Немере атасынан жас жағынан қанша кіші болса, ісі де сонша ұсақ. Мен

Қарқаралыдан кетер-кетпестегі байбаламы анау. Дегенмен, шаншарларды Тортұлыға қосыл деп азғыруды аға сұлтанның өзі есіме салып отырмағай. Бүгінге дейін есімде болмаса, бұдан былайғы ісім сол болар.

Бөкей дүние салғаннан бері Шоңға ойының тіректері босап, қабырғасы шайқалып, дүние бос қалғандай сезіледі. Бұрын Бөкей жөнінде “маған қарсы тағы да не ойлап отыр екен?”, не болмаса, “пәлендей іс қылыпты. Ал менің оған қарсы не лажым бар?” деп, үнемі әлденені күту қалпында отырушы еді. Өзі де Бөкейді ой жүзінде ұстап келгендей. Бірінің ойын бірі қайрап отыратын екі откірдің бірі дүние салғанда, екіншісі өзінен-өзі мұқалып қалады екен ғой...

Бүгінде Шоң осындай мұқалған кейіпте. Бұрын ойына түрткі салып келген жаннан айрылғаннан кейін, ондай соны біреу табыла қоймағаннан кейін, Шоң өзін бойында нәр-сөлі сарқылған әлденедей сезініп қалған. Сондықтан да өзімен-өзі болып отырған шақта басынан Бөкей шықпайды — тай-құлындай тебісіп өскен замандас, теңдесі шықпайды.

Өстіп Шоң несіз аралда жалғыз қалғандай кейіпте отырған шағында сырттан келген хабар елең еткізді.

Жазды күні жайлаулар арасында жүргіншілер көп болады. Солардың “Баянаулаға шүршіттер келе жатқан көрінеді”, “келіп қалыпты” деген хабарлары Шоңды қатты мазалады. Бұл не қылған сапар болды екен? Шүршіттің Баянаулада не шаруасы бар? Сонау ит арқасы қияннан жасаған сапары сірә да тегін болмас. Бір гәп бар-ау, осы!” деп ойлаған Шоң төңірегін тез жинап, дереу атқа қондырып аттандырды жан-жаққа — әр би он бес-жиырма жігітмен Баянаулаға тақай келіп жайғассын! Шонның өзі Күржікөлде болады.

Шоң жігіттері кетті даланы дүбірлетіп. Бірінің беті — үлкенді-кішілі қараойлар... Жалаулы, Сілеті, Жөкей... Бірінің беті — Сүйіксор, Дөңгелексор, Тобылғысор... Бірінің беті — ту-ту Қызылтау, Желтау... “Ей, халайық, Шоң бұйырды! Шоңның жарлығы... Шоң айтты...”

Шоң өзі де жатпады. Үш-төрт үйдің сүйегін түйелерге артқызып, малын айдап, мол нөкермен Баянаулаға қарай шу деді.

Алты канат ақ орда көкмайсаға тігіліп, Шоңның көсілгені сол еді, есіктен нөкер жігіт көрінді.

— Би аға, үш қазақ пен бір шүршіт аттан түсіп жатыр.

— Келсін! — деді басын көтеріп алған үй иесі.

Есіктен әуелі төбесіне оттай қызыл тас орнатып алған бас киімі, кеудесіне көкқұтан бейнесі тігіп шығарып, ұзын етектегі жібек шапаны бар шүршіт кірді де, босағадан иіліп, бірін-бірі уысына алған қос жұдырығын көкірегіне басты да, төрге өтіп барып отырды.

Оның қазақ қосшылары Шоңмен қол алысып амандасты да, шүршітпен қатар жайғасты. Созді ең төмен отырған қазақ бастады.

— Би аға, мен мына Былқылдақта тұратын Қырықбай деген үйшімін. Алыстан келген қонақтар “сізге жеткіз” деп қолқа салғаннан кейін... Жасыбай асуы арқылы келе қалдық.

Шоң келесі назарын қалған екі қазаққа аударды. Мұнысы “ал сендерді де тыңдадық” дегені еді. Шүршіттен төмен отырған қазақ қозғалды.

— Мен Шыңжандық боламын. Руым — найман ішінде қызай. Мына кісі — ол бас бұрысымен шүршітті көрсетті — Шәуешек қаласының анбаны. Мен тілмашымын.

— Құрметті қонақ бөгелетін болса, мал сойғызайын, — деді Шоң.

Шүршіттері жағынан Уәли хан қазасына қара тұту мен Ғұбайдолланы Орта жүзге хан жариялау сапары оу баста-ақ ойластырылып қойылған болатын. Өткен жылы Шыңжан жанжун¹ аспан тәңірінің жердегі өкілі деп аталатын еженханға² жүріп кеткеннен кейін сапар күні шегерілген. Өйткені жанжунның Пекин сапарының бір жылды толық алатыны белгілі болған. Келгеннен кейін де қазақ даласына қарай сапарға шығу жөнінде иек қағыла қойған жоқ. Өстіп отырғанда “жанжунның өзі келе жатыр” деген хабар дұқ етсін. Шәуешек анбаны бұл хабарға іштей сақтанып құлақ салды. Егер сапарға алғашқы мақсаттар үшін ғана шығуға рұқсат етілсе, оны жанжун біреу арқылы хабарлай салатын еді ғой. Ал өзінің келе жатуы... не болса да, ерекше бір оқиғаға байланысты болды. Иә, анбань кателеспепті. Жанжун ол оқиғаны Шәуешек сарайына жайғасып алғаннан кейін айтты. Ол былтыр еженханға Россия өкіметінің қазақ даласын басып алу жөнінде арнайы устав шығарғанын жеткізуге, соған байланысты батыс аймақтағы басшылық алдына қандай міндеттердің қойылатынын тыңдағалы барған екен. Сонда еженхан екеуінің арасында мынадай сөз жүріпті:

— Орыстар онсыз да біздің сыртымызды айналып Тынық мұхитқа дейінгі жерді алып отыр. Ал біз оның оңтүстігіндегі далаға сұғынып, ықпалымызды Волгаға дейін таратуымыз керек, — деді еженхан.

Жанжун бұл мақсатқа қол жеткізу үшін орыстың Тынық мұхитқа дейінгі жерді басып алу тәсілін пайдалану керектігін айтты.

— Біріншіден, — деді еженхан, — Сібір хандығы әлсіз болды және қыруар ұсақ халықтар басын тұтас мемлекетке қоса алмады. Сондықтан да ондай өлкені басып алу қиындыққа соқпаған.

¹ Шыңжан губернаторы.

² Цин империясы ханының лауазым аты. Еуропалықтар бөгдыхан дейді.

Екіншіден, Россияға “Ей, қайда барасың” деп бетінен қағардай шығыста қуатты мемлекет болмаған — Америка Құрама Штаттары әлі құрылмаған, Жапония ешкіммен де араласпау саясатын ұстаған. Біз болсақ, шаруалар котерілістерін басудан қол босата алмадық. Бұл уақытта Россия қарап отырмады...

— Қазақ даласына сұғына беруге бізге мұндай сөт түспес, Ұлы мәртебелім.

— Қалай дегенде де Орта Азия мен Россия аралығына сына болып қағылуымыз керек. Бұл мәселеде сіз дербес кимылдайсыз. Мына жақта бізді іргемізге төніп келіп тұрған ағылшындар алаңдатып отыр.

— Осы ел Индияны қолына оңай түсіріп алған-ау.

Жанжунның аяқталмаған сөзінен еженхан айтылған мәселедегі “ағылшын тәжірибесін зерттер ме еді” деген ойын түсінді.

— Олар әуелі өзара қырқысып жүрген раджалардың бірінің тоқыма өнімін Еуропа елдеріне өткізіп беріп, Шығыс Индия деген қоғамына мүше етіп қабылдаған. Содан кейін екіншісін, үшіншісін... Естуімше қазақтар да руға бөлінетін көрінеді. Әр рудың басында торелер отырады дегенді естіп едім. Міне, қазақ раджалары осылар. Жаула бірінен соң бірін. Жет солай Волгаға...

Жанжун Пекиннен қайтып келгеннен кейін орыстардың қазақ даласына округтар аша бастағаны, оның ішінде Шон деген бидің қол астына қарайтын қыруар халқымен жаңа әкімшіліктің бірде-біріне кірмей, Ертістің ар жағындағы ұлан-ғайыр даланы ешкімге де билетпей жүргені жөнінде хабар жетісімен Шәуешекті бетке алып шыққан екен. Уәлиге ас беріле ме, жоқ па, Ғұбайдолла хан сайлана ма, жоқ па, ал Шонға қайткенде де жолығу керек. Еженханның қазақ даласына иелік етуінің осыдан басталмасына кім кепіл? Орыстан теріс қараған Цинге ғана бұрылады. Аралық елге бұдан басқа жол жоқ. Анбанның барған жерде алдымен Шонды тауып алып, сөз бастағаны жөн...

Анбаньды Шон үйіне жетектеп келген жанжунның осы тапсырмасы болатын.

— Құрметті қонақ бөгелетін болса, мал сойғызайын, — деді Шон.

Тілмаш Шон сөзін аударып бергеннен кейін анбань әуелі басын шайқап, қолын сілкілеп, өзінен-өзі әбігер болып, содан кейін ащы дауыспен шаңқылдап сөйлеп кетті. Үй иесіне қонағының сөзі өзінің есімін атаудан ғана тұратындай болып естілді — Шон, Шон, Шон...

Шон оның кимылына түсінді — бөгелуге уақыты жоқ, сөзіне, әрине, түсінбеді. Оны тілмаш аударып берді.

— Анбань мырза айтады: Бізді орыс әскері қоршап алған. Соған байланысты бөгелуге уақытымыз жоқ. Осынау далада тындырмақ шаруамыз жеткілікті. Соның бірі өзіңізден кездесу еді — сөтке қуаныштымыз. Уәли есен-саулығында еженханнан өзінен кейін

Ғұбайдолла деген баласын хан сайлауды сұраған екен. Соны іске асыруға келдік.

— Ғұбайдолла біле ме?

Тілмаш анбанымен сөз қағысып алды да, Шоңға бұрылды.

— Біледі екен. Осы жылдың басында Ұлы жүздің бір төресі арқылы жанжун Ғұбайдоллаға хат жіберген көрінеді.

Анбаны тағы да әлгі дауысымен сөйлеп барып тоқтады.

— Сіздің Қарқаралы округына кірмегеніңіз бізге белгілі. Осынау далада Ғұбайдолладан кейін еженхан жағына көңілі бұрылған екінші адамның табылғанына біз аса қуаныштымыз.

Тілмаш бұл сөзді де қазақшалап берді.

— Орыс ұсынған ел билеу тәсілін қабылдамаған адамға барар бір-ақ жол бар. Халық камын ойлайтын камқор иесі — еженханды ғана таппақ. Егер құрметті Шоң ниетін білдіру үшін Құлжаға келсе, біз Пекинге жеткізер едік те, би мырза сәулетті Гукун сарайының табалдырығын аттау мен аспан төңірінің жердегі өкілімен диалог бастауға ие болар еді. Содан кейін құрметті Шоң би гук атағымен бірге бұрым тағып, төбесіне қызыл тас орнатылған бас киім мен алды-артына көккүтан бейнеленген шапан киер еді.

Осының бәрін естіп болғаннан кейін Шоңға екі ой келді: Баяғыда шүршіттер Абылайға ван деген атақ беріпті дегенді естіген. Жердің бе, көктің бе, қай төңірі болсын мейлі Шоңды Абылаймен қатар қоя алмайды. Жә, Шоңның өзі де Абылаймен дәреже теңестіруден аулақ. Сонысына қарағанда “гук” не болса да “ваннан” кейінгі атақ болды-ау, тегі. Содан кейін мен шашымды қоя беріп, бұрымға өріп, қыздар үкісінің орнына қызыл тас тағып жүреді екенмін... Шоң іштей мырс етті.

— Менің Қарқаралы округына кіруден бас тартқан себебім көп сөзді. Онымен құрметті қонақтың уақытын алмай-ақ қояйын.

— Шоң бидің айтып отырғандары менің тосыннан көрінуімнен болар, яғни, менімен кездесуге алдын ала дайындалмағанынан болар. Менің ұсынысымды қабылдау ойы басына келгенде өкініп қалмау үшін жанына бір даотай қалдырып кетейін. Бұдан былайғы хабар сол арқылы жүретін болсын. Мен Шоң бимен кездескенімді әуелі жанжунға, содан кейін көк төңірісінің жердегі өкіліне жеткізуге асығып отырмын.

Тілмаш анбанының соңғы сөзін қазақшалап бергеннен кейін, Шоң төмен қарап отырып сөйледі.

— Мен биыл жетпіске толып отырмын. Осыншама жасымда көруге құштар болмаған Пекинді енді армандай қоймаспын. Адамын да қалдырмай ала кетсін...

Анбаны адамдары кеткеннен кейін үй тіккен жерлерін айтуға келген Төртұлы билері де төбе көрсете бастады. Соның бірі Торайғыр сөйлей келді:

— Бұл не, жұртты дүрліктіріп?

— Ел сенікі, жер-су сенікі. Оған жат жұрттан біреулер келіп жатқанда сен қалай жайлауында жайылып жатуға тиіссін?

— “Жігіт жинандар!” деп жар салып... Немене, соғысамысың?

Торайғырдың ағасын көңілі түскенде “сіз”, көңілі түспегенде “сен” деп сойлейтін әдеті.

— Ол шақырылмаған қонақтың қимыл-әрекетіне байланысты болады. “Кетемін” десе, жолы әне, “қаламын” десе, ойланамыз.

— Одан да ана ханға азаттық әпер!

Шоң інісінің сөзіне таңданып қалды. Жалпы, қазір Сарыарқада хан бар ма? Шоң азаттық әперетіндей бұғауда отырған ол қандай хан?

Ағасының үнсіз қарасынан сыртта болып жатқан кейбір оқиғалардан бейхабар екенін білген Торайғыр сөзге жөн берді.

— Орыстар Қараөткелде Ғұбайдолланы қамап отырған көрінеді.

— Ғұбайдолланың өзі не ойлайды екен?

— Хан болу. Шүршіт қолынан хан құзырын алу.

— Бұл жөнінде өз ойың қалай?

— Қазаққа хан керек.

— Қай хан қай қазақты көгертіпті?

— Хан — елдің елдігін, жердің тұтастығын сақтауға керек. Жалғыз хан осынау қазақтың қайсысына барып, алақанына не салғандай. Өзің Уәли ханның бет-жүзін көрмей өттің, Бөкейді сайлатпаймын деп сайыс салдың. Ақыр аяғында ана хан да жоқ, мына хан да жоқ. Олардың орнына орыс жандаралы келді. Ол көп қарғаның ішінде жалғыз сауысқандай жүрмес, ертең-ақ басқа сауысқандарын да көбейтер. Сонда елің не болады? Жерің не болады? Мәселенің осы жағы қазаққа хан керегін айтады.

— Халықты бүгінгі лажсыз жағдайға қалдырған сол хандар екенін біз мәжілісте сөз қылсақ керек.

— Бұл сөз таусылмайды. Ана Ғұбайдолланы қамаудан шығар!

— Қалай?

— Жандарал сөзіңе құлақ аспай қоймайды. Осы төңіректе еріп жүргендердің ең үлкеніне “Ғұбайдолланы босат!” де. Баянауланы қайтып көремін деген ұлық тіліңді алады.

— Сонан соң шүршіттер оны ақ киізге салып, хан көтереді. Өмір бойы хандарға қарсы, қазақта ханның болуына қарсы күресіп келген мен құбылысқа қарап қуанып отырамын. Ағаңды құрметтесең, оның сертін де құрметте. Ол менің атымнан халықтың берген серті!

— Қай халық беріп еді өзіңе ондай өкілдікті.

— Халық соңымда — яғни, өкілдігін берген.

— Басканы қояйын, сертің жөнінде өзіңнің жанқозыңмен сөйлестің бе?

— Мен тоқтадым! — Шоң үнсіз отырды да алды.

Ендігі сөздің артық болатынын білетін Торайғыр бүктеулі қамшысын қыса ұстап, өзінің осындайдағы әдеті бойынша төрден есікке дейінгі аралықты екі-ақ аттап, ашулы жүріспен шығып кетті.

Түстен кейін Үкібай көрінді.

— Төңіректе не болып жатыр? — деді Шоң амандықтан соң.

— Төңіректегі оқиға өзіңізге менсіз де айқын болар. “Билер жігіттерімен Баянаулаға жақындасын” деген хабар алдымен сізден шықты ғой. Аяқ астынан бір-екі оқиға туып кетіп, қол байлап, содан бүгін ғана Үлкен тастың күнгейіндегі бір тоғайға келіп жайғастық.

— Не қылған оқиғалар?

— Жайлаулары көрші қонған бәсентин адамы “қызымды зорлап қойды” деп бір жігіттің үстінен шағым айтып...

— Иә?

— Қыз “зорлады” дейді, жігіт “зорлағаным жоқ” дейді...

— Мәселе қалай шешілді?

— Сізден “аулаға жақындасын!” деген хабар келісімен дауды шешуді қоя тұруды ұйғардым. Ал екеуі әлгі айтыспен тіресіп тұр.

— “Бір-екі оқиға” дедің ғой. Сонан соң?

— Сонан соң алтыбақан басында екі ауылдың жігіттері төбелесіп... біреудің басы жарылып, біреудің көзі шығып дегендей...

— Қызға таласып жүрмегей?

— Жок, би аға, жігіттер бірінің атасын бірі жамандап, мазақтаған ба немене?

“Жаз болса жайлауларда орын алып жататын ескі жыр екен ғой” дегендей Шоң үнсіз отырып басын изеді.

— Мен не істейін, би аға?

— Қонысына жет те, жігіттерінді сай ұстап отыр.

— Бір әрекетке барамыз ба?

— Біздің әрекетіміз шүршіттерге байланысты. Егер олар тыныш келгендері сияқты тыныш кетсе, жолдары болсын. Ал бірдеңеден ши шығаратын болса, біздің әрекетіміздің беті сонда белгілі болады.

— Казак-орыс қаптап кетіпті ғой. Мойылдының бір төбесіне зеңбірек шығарып қойыпты.

— Хабарым жоқ. Білетінім, жазатайым шүршітпен қақтығыс бола қалса, орыстар біздің жағымызда.— Шоң “осымен сөзім таусылды” дегендей бас изеді.

Сол күннің кешінде жігіттерімен Үкібай да кетті, Егіндібұлақ асуы арқылы.

Ассор Путинцев басқарған отряд Петропавлдан шыққаннан суыт жүріп отырып, Ғұбайдолла жайлауына келесі күні жеткен.

— Көкшетау округының құрметті аға сұлтаны Губайдулла Валиевич, — деген ол келе, — Өзіңіз қызмет етуге ант берген Россия үкіметі облыс басқармасының атынан мені сіздің есен-саулығыңызды күзетуге жіберді. Сондықтан да сізге сырттан зақым келмеу үшін, әулетіңіздің басқа мүшелері бұл үйді қалдырып кету керек.

— Жалғыз қалуым керек пе?

— Иә, бұйрық солай.

— Бала-шағам қайда болады?

— Осы ауылда. Бірақ басқа үйде. Сусын, ас-ауқатыңызды көдуілгідей әйеліңіз қолынан татып тұрасыз.

— Қашанға дейін созылады бұл тұтқын?

— Тұтқын емес, құрметті аға сұлтан мырза. Тағы да айтамын. Өзіңіздің есендігіңізді сақтау.

— Еженхан адамдарына не айтамыз? Россияның шығысындағы ең ұлы көршілерінің бірінің ісі түсіп тұрғанда бұлардың не? Маған жолыға алмай кетсе, бір кезде Россияның еженханға ісі түсіп бара қалса, сонда еженхан бүгінгі оқиғаны беттеріңе басса не айтар едіңдер?

— Мәртебелі аға сұлтан, сіз маған үлкен саясаттан сөз қозғамаңыз. Мен өзіме тапсырылған бұйрықты ғана білемін және оны орындауға тиіспін! — деп қасарысты Путинцев.

Мұқтажымен Есіл бойына бет алғанда да, бұта тасаланғанда да казак-орыстар қоршауында. Одан басқа уақытта Ғұбайдолла киіз сарайына сыймай ерсілі-қарсылы адымдауда. Жан дүниесі тыныштық тілеп жانتая қалса да, аласұрған көңіл маза бермей қайта тұрғызады. Өстіп жүргенде оның қолы анау өрнекті сандыққа жиі-жиі барады. Онда былтыр Жантөре Құлжадан алып келген хат жатыр. Оның сөзін Ғұбайдолла жатқа біліп алған. Сонда да қолына ала бергісі келеді. Осынау жалғыздығында жанына жақыны, көз алдына ұстап сырласатыны сол хат қана сияқты еді.

Тағы да алды ол хатты қолына.

“Сіз еженхан қолынан тек Орта жүздің хан тағын ғана алып қана қоймайсыз, сонымен бірге “ван”, “гук” деген атақтардың да біріне ие боласыз. Бұл атақтар сізге еженхан нұсқауларын орындап, халқыңызды Цин дәулетіне қарай бұра ұстауыңызды міндеттейді. Егер Пекиннен баратын нұсқауларды, ұлжытпай уақытында орындап отыратын болсаңыз, сіз ұлы еженханның басқа да сыйлықтарына ие боласыз және құдай-тағаланың

рақымы тек сізді ғана табатын болады. Егер осы айтылғандар сіз жағынан еленбей, қияс жолға түсіп, хан дәулетіне бар көңіліңізбен қызмет етпейтін болсаңыз, онда еженханнан, баласын жазалаған өкедей, сізге қаһар да арналып калуы мүмкін.

Сізді Орта жүзге хан сайлайтын анбаны алтыншы айдың екінші жартысында, еженхан осыдан елу жыл бұрын әкеңіз Уәлиді Орта жүздің ханы деп таныған Баянаулаға бет алады. Сол уақытта сіз жүзінен Ұлы еженханның бейнесін көретін анбаны шеруін лайықты түрде қарсы алуға тиіссіз. Шыңжан жанжуны”.

Ғұбайдолла оқиды да теңселіп кетеді. Қалай теңселмесін, анбаны бастаған шүршіт шеруі — Баянаулада, бұл — қамауда. Әрі-беріден соң жанжун жазғандай анбаныға жолыға алмай қалу, еженхан нұсқауын орындамаудың басы болып саналуы мүмкін ғой. Ұлы хан менің қамауда қалғанымды қайдан білсін, анбаны шеруін қарсы алмай, сонымен-ақ хандықтан бас тартты деген пікірде болуы мүмкін-ау. Өстіп жүргенде бір нәрсені көмейіне көлденең тұрып қалған сүйектей сезінеді. Ол — Кокшетау округына аға сұлтан болып сайлануы. Жалпы орыс пен шүршіт атақтарының қайсысын таңдап алғаны жон? Әрине, шүршіттің ұсынысын. Хан болса, ұлан-ғайыр Орта жүзде өрбіп-өскен қазақ рулары түгел ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында. Ал аға сұлтан құзырына енетіндер тек қуандықтан тарағандар ғана... Еженхан ырғалып-жырғалып жүргенде орыстар келді де округты аша салды. Орыс үкіметі ұсынған тактан бас тартайын десе, шүршіт жағынан хабар жоқ; Шүршіттердің келуін күтейін десе, орыстар тұр аға сұлтандықты ұсынып, қылқылдап. Ол еженханға сеніп орыстар тағын қабылдамаса, шүршіттер сол қалпы қол сілтеп тастап қойса, Ғұбайдолла еш жақтың да шеніне ие бола алмай, сонда маскара болар еді. Қарпып жер қомағай көршілер берген құдай тағаланың ісіне не лажың бар!

Ғұбайдолланың өкініші ішіне сыймады. Оның басына бақ болып келетін атақтар сол қомағайлар қолында еді. Солардың ешқайсысының да іш пікірлеріне үңілуге мүмкіндігі болмағандықтан, жан дүниесі делдалдыққа ұшыраған оның төсеніштерді жұмсақ басып теңселіп жүргені мынау...

Сыртта Путинцев те теңселуде. Оған, шынын айтқанда осы сұлтанды Александр патша мен еженханның қайсысының тағына апарып отырғызса да бәрібір. Ол Ғұбайдолла қамын ойлап емес, өзі мен мына жиырма қазақ-орыстың қамын ойлап мазасыздануда. Ананы кара, “Ғұбайдолла хан болады екен” деп бүкіл қазақ елі Есіл бойына жиналғандай. Көзің жетер жерге дейін тігілген үйлер арасында ине шаншар жер қалмағандай. Ал айдап келген малы далаға сыймайды. Малды қойшы, оның хан мен патшада жұмысы жоқ,

қайсысына арналып тартылған табақта болатындарына таңдау да жоқ... Міне, сол халық әлі көшіп келіп жатыр. Егер осынау халық “Ғұбайдолланы босатып аламыз” деп бір мезгілде жылжып берсе, азар болса бұл екі-үш қайсақты атып өлтірер, содан кейін өздерінің халі не болады? Бұл қайсақтарды, әсіресе, Россия далаға қадам басқан кезде өлтіріпті. Не деген сұмдық! Ал бұл сұмдықтың бетін қайтару үшін ол не істеу керек? Путинцевті теңселтіп қойған осы үрей еді. Бұл үрейді ол басқа казактар көзінен де көргендей болады. Жаңа көш келіп қонған сайын казактар бұған қарайды, бұл казактарға қарайды. Өңшең үрейлі көз. Не істеу керек? Путинцев сұрағына жалғыз ғана жауап тапты. Омбыға бәрін айтып хат жазу керек. Суға кетіп бара жатқанда қармаған жалғыз талы Броневский болып, жазуға отыра қалды.

“Ғұбайдолла хан атағын алуға өзеуреп тұр. Россияға берген антын есіне салсақ та болмайды. Оған Есіл бойына “Ғұбайдолла хан болады екен” деп жиналған халықтың көптігі күш-қуат беріп тұр... Әзірге Ғұбайдолланы ешкімге де жолықтырмай ұстап тұрмыз. Ал Есіл бойына жиналған халық саны елу мыңнан аспаса, аз емес. Күніміздің не болары белгісіз. Хаттың жазылған жері — Қараоткел жазылған уақыты 1824 жылдың июнінің 20-шы жұлдызы, жазған ассор Путинцев”.

Бұл хатты жеткізуге тиісті казак Көкшетауға қарай түн жамылып, ұрланып шықты.

Келесі күні Путинцев осы күндері тұла бойын билеп алған қауіпшен шынымен-ақ кездескендей болды. Әуелі ана екі үй арасынан үш адам көрінді. Алдындағы кесек денелі сары адам алып адымды екілінімен есікке төне бергенде, Ғұбайдолла ордасының сыртқы екі босағасында тұрған екі казак оның алдында мылтықтарын айқастыра қойды.

— Кіруге болмайды! — деп жанына Путинцев те жетті.

— Сен Шоң деген адамды естіген бе едің?

— Құрметті бидің есімі маған мәлім, — деді дауысын көтере түсуге тырысқан Путинцев.

— Мен оның Торайғыр деген інісімін. Шоң Ғұбайдолланы мәжіліске шақырып жатыр.

— Менде бұл кісіні босатпау жөнінде бұйрық бар.

— Менде “алып кел!” деген бұйрық бар. Шоң орыстарға жан адам.

— Олай болғанда Шоң орыстар ашқан округтардың неге біріне де кірмей кетті? Яғни ол орысқа шын қызмет етпейді. Ендеше, мен оның өкілімен сөйлесе алмаймын, — деген Путинцев есік алдына тұрып алды. — Аулақ барыңыз!

Ашуы қимылынан аңғарылған Торайғыр күрт бұрылып, келген жағына қарай кетіп еді. Оның аршындап басқан адымына ілесе

алмаған жігіттері соңында жүгіріп барады. Путинцев осы жүрістен ескенді. Сонда да жан дүниесінің сезімін казактарына аңғартпау үшін ананы сыртынан ғайбаттап, боқтап та жіберді. Алайда, оның мығымсуы ұзаққа бармаған. Анау мұрттан қаптаған салт аттылардың көрінгені сол еді, Путинцев адамдары “әй!” деп үлгіргенше аналар күзетшілердің басына сойыл мен қамшыны ойната бастады. Казактар тым-тырақай қашты. Торайғыр иесіз қалған есікті айқара ашып, кіріп барды да сырттан естілген ат дүбіріне елендеп тұрған Ғұбайдоллаға:

— Жолыңыз ашық, төрем, жүріңіз! — деді.

Ғұбайдолланың да неше күннен бергі күткені осы еді ғой. Шапшаң киініп, үйінен атып шықты.

Жаң-жаққа қуып тасталған казактардың басы қосылып, шеп құрып, бір-екі рет аспанға мылтық атып, жұрттың үрейін ұшыра, ақ ордаға жақындап келгенше, Торайғыр тобы біраз жерге ұзап кеткен. Үй иесіз қалғаннан кейін Путинцев казактарын атқа отырғызып, ана топты қуа жөнелді.

Торайғыр ағасынан шыққаннан кейін жанқозы арасынан қырық шақты жігіт жинап Қараөткелге қарай жылжыған. Путинцев казактарын бытыратып тастаған солар Ғұбайдолланы орталарына алып, жалпағынан жылжып бара жатты. Путинцев олардың көбіне қараған жоқ. Аттарын тепкілей қара-құраны оң жағынан айналып, аспанға мылтық бытырлатқызып, алдарын орай берген. Торайғыр мен Ғұбайдолла адамдарының алды тоқтап, арты оларға қақтығысып иіріліп, өбігерге түсіп жатқанда, Путинцев казактары жолдарын кесіп тұрып алған еді.

— Қайтыңдар дереу!

Қазақтардың тырп етпей тұрыстарына қарағанда бұйрықты елемейтін сияқты. Путинцев өлгі өмірін тағы қайталады.

Қазақтар арасынан бір адам оқшау шығып жақындай берді. Одан Путинцев өзі есік алдынан қайтарған сарыны таныды.

— Жолама!

Дауысты елеген анау жоқ. Шұбарын шоқытып, тақап қалды.

— Атамын! — деді Путинцев.

— Атпайсың, — деген анау әлі жақындап келеді. Ол казактарға дейін есік пен төрдей жер қалғанда ғана атының басын тартты.

— Менің соңыма ергендер сенін адамдарыңнан он есе көп. Азар болса бес адам өлтірерсің. Алтыншыны атуға үлгірмейсің ғой. Бәрін де мосқал екенсіңдер. Бала-шағаларыңды ойласаңдаршы.

— Қайт! — Путинцев және ышқына айқай салды.

— Ей, — деді Торайғыр. — Екі жақ жөн сөзге келмегенде ғана адам өлімі орын алады. Қолымда қамшыдан басқа қаруым жоғын көріп тұрсың ғой. Жақында бері.

Әлде Торайғыр сөздері санасына ағал құйды ма, болмаса, ананың бойында расында да қаруы жоқтығына көзі жетті ме, Путинцев атын теңкілеп Торайғырға қарай жылжи берді.

— Маған сұлтанدى үйінен шығармау жөнінде бұйрық берілген.

— Үлкеннің сөзін екі айтқызбау әдеті сендерде де бар. Ол — жақсы. Мен Ғұбайдолланы шүршіттерге анара жатыр деп ойлайсың ғой? Жалған. Оны Шоң күтіп отыр. Шоңмен жандарал да санасады.

— Қазір Шоң бидің өзі қайда?

— Бүкіл халқымен Баянауланы қоршап отыр. Өзі де таудың бергі жақ мұртында. Жандарал оған “Ғұбайдолла мен қонақтарды жолықтырмай, сұлтанның өрекісін басып, қонақтарды қайтар!” деп кісі жіберген екен. Ол Ғұбайдолламен кездеспесе, сұхбаттаспаса, тапсырманы қалай орындамақ? Өзің де жүр. Қазақша жақсы біледі екенсің, тыңда екеуінің сөзін.

Путинцев корпус штабы мен облыс кеңсесінде істеген кездерінде Шоңнан келген хаттарды көп көрген. Оны әдетте орысшаға татар тілмашы аударатын. Өзінің де аударған кездері болған. Бәрі де орыстарға ықыласты хаттар болатын. Броневскийдің оған қайтарған жауабы да дос-жарандардың сіз-бізі болып келетін. Осыны есіне алған Путинцев “мына сары кісінің айтқандарында жан бар ма, қалай?” деп ойлады. Жә, сол Шоңның өзін көру де бұған артық болмас еді... Торайғырға көзінің қиығымен қараған Путинцев басыңқы дауыспен:

— Адамдарың көп, — деді.

Мына сөзден орыстың көніп тұрғанын аңғарған Торайғыр атының басын шұғыл бұрып, тобына көтеріңкі дауыспен:

— Менің жігіттерім мен сұлтан төлеңгіттеріңен басқаларың қайтыңдар! — деді қамшысын сілттеп.

Жұрт бұйрықтан кейін аттарын қозғап, біріне-бірі “әй-ой” десіп жатты, бірақ “осы маған айтылды-ау” дегендей оқшау шығып жатқаны жоқ. Мұны көрген Торайғыр өзінің жігіттері мен сұлтан төлеңгіттерін — қара-кұрасы алыптай адамды былай шығарып алды да, өлгі жерде иіріліп қалғандарға “қайтыңдар!” деді...

Егер араларында Путинцев болмағанда бұлар Шоң ауылына ат басын бұрар ма еді, бұрмас па еді? Енді ол ағасының ауылын айналып өте алмады...

Олар Күржікөлге келесі күні қонағаға жетті.

Шоң расында да Броневскийден хат алып отырған. Полковник биден “Ғұбайдолланы шүршіттерге жолықтырмау жағын қарастырыңызшы” деп өтініпті. Хатпен танысысымен Шоң ойға қалған: Қарқаралыға қарамай кеттім. Орысқа ант бергенім жоқ. Сонда бұл маған неге осыншама сенім артты, салауат салады? Мен оған қай ісіммен ұнадым? Бұл қолқаны маған емес, Бөкейдің

немересіне салу керек еді ғой. Ал қолқа маған салынған екен, сонда менің не істеуім керек? Шақырғаныммен аға сұлттан маған келер ме? Келмейтінін біле тұра мен неге оны шақыруға тиіспін? Жок, бұл жұмысқа қатысым жоқ. Мұнда отыруым істен ши шығып кетсе, жер үшін, ел үшін күресу. Қарадан Торайғыр ғана тыныштықтан айрылып жүр. Ғұбайдолла хан бола калса, ертең-ақ оны сыртқа тебеді. Сотқар неме ағасының бас шайқағанын сонда есіне алар.

Шоң Ғұбайдолла ісіне араласпау мен Броневскийге жауап жазбауға бекініп отырған кеште ойда жоқта үйіне Кокшетау аға сұлтанының өзі кіріп келсін. Сонында — Торайғыр мен Путинцев.

Әңгіме ас үстінде басталды. Бәрі де Шоңға белгілі әңгімелер. Уәли қайтыс болғаннан кейін екі жылдан соң Абылай ұлы Шамаға Ғұбайдолланы Құлжаға шақырған екі хат келеді. Ол хаттарда еженханның Ғұбайдолланы Орта жүзге хан сайлау жөніндегі ойы айтылған. Қазақ арасында сөз жатқан ба, Ғұбайдолланың Омбыда былтыр устав жөнінде айтқан көтеріңкі сөздері де жеткен Шоң құлағына. Содан бір жылдан кейін өзінің хан тағына отыруға дайын екенін айтып інісі Жантөрені Құлжаға аттандырады. Ол жақтан хабар келгенше, Кокшетау дуаны ашылып, оның аға сұлтандығын бұл куана қабылдайды. Содан бері екі-ақ ай өтіп еді, шүршіттердің “хан сайлаймыз” дегеніне озеуреп бара жатқаны мынау. Сонда осы төренің не ойлағаны бар? Түбі мұның кемесі қай жағаға барып тұмсық тіремек?

Шоң қонағына осылардың бәрін санап беріп, сонынан оның осыншама құбылуының сырын сұрады.

— Бұл атам Абылайдың жолы, — деді Ғұбайдолла.

Кезінде Абылайдың орыстарға да, шүршіттерге де “бодан боламын” деп сөз беріп, ал шындығында екеуінің бірде-біріне тізгінін ұстатпай кеткенін Шоң білегін Ғұбайдолла әлгі сөзімен соны алға салып отыр. Абылай билеген үш жүзден мұның қолындағы халқы қанша аз болса, өзі де атасынан соншама сорлы болып көрінбей ме? Жок, мұнікі тек хан тағына қызығу ғана. Әйтпесе бұл атасындай кесек істің адамы емес.

Шоң осылай ойлағанымен оны Ғұбайдоллаға айтпай, үнсіз отыра берді.

— Ал би, менің осы құтты қадамыма не айтасың?

Шоң төренің қарадан ақыл сұрайтынын біледі. Мына сұрағы ана орыстың көзінше үнсіз отырмайын дегені ғой. Оның үстіне “би сөт сапар тілер ме екен” деген дәмеден де аулақ болмас. Егер Шоң бас изесе, ертең орыстарға “менін Баянаулаға баруымды төрелер ғана емес, билер де қолдады” демек қой.

— Еженхан адамдарының аулада күтіп жатқаны анау. Не айтасың, би? — деді тағы да Ғұбайдолла.

Шоң осы жолы ғана белін жазып, иығын қомдап, қонағына арнайы карап сөйледі:

— Шүршіт отыны казактың казанын кайната алмайды!

Путинцев “осынау даланың билеп-тостеушісі, ықпалды би сен екенсің ғой”, дегендей үй иесінен көз алмай отырған. Сөзге сараң екен. Ғұбайдолла қанша сөйлесе де әлі бір ауыз жауап қатқан жоқ. Осынысына қарағанда күйгелек емес, байсалды жан ба, қалай? Кенет сол Шоңның аузынан бір-ақ сөз шықты және қандай сөз деңіз. Шүршіттің шамасы да, соған байланысты казактың беті де, осынау далада жүріп жатқан орыс саясаты да, бәрін-бәрін ішіне баурап алған ауқымды жалғыз ауыз сөз. Путинцев сөзді дереу қағазына түртіп алды¹.

Шоңның соңғы сөзінен Ғұбайдолланың не түсінгенін кім білсін, әйтеуір аз-кем үнсіз отырды да әлден соң:

— Иә, мен өзім де соған сайып отырмын,— деп тиянақсыз ойлы сөз айтты.

Ғұбайдолла мен Торайғыр тобы келесі күні сәскеде беттерін батысқа салып аттанып кеткен еді, арада бір күн өткеннен кейін Үкібай келді. Шоң Үкібайдың бұл келісін, неліктен екені белгісіз, дүбірлеңмен қарсы алды — жай болғай. Ойлағандай-ақ Үкібай жайсыз хабар ала келген екен. “Ертең еженхан адамына жолығамыз” деп Мырзашоқы бауырында түнеп жатқан Ғұбайдолла тобын өткен түні Карбышев адамдары қоршап, түгел қолға түсіріп алыпты.

— Бұл хабар саған қайдан жетті?

— Жанғозы жігіттерінің біразы бұта-бұтаны тасаланып қашқан екен. Солар айтып келді.

— Олардың Мырзашоқыда түнеп жатқандарын орыстар қайдан білген?

— Шүршіттерге хабар беруге екі казакты жіберген екен. Солар Кошет асуында орыс күзетінің қолына түсіпті.

— Ғұбайдолла адамдарының ішінде орыстар да бар еді ғой?

— Оларды ағашқа байлап кетіпті.

— Жолшыбай сен оларды көруге тиіс едің ғой?

— Біз мына Егіндібұлақ асуымен келдік.

Шоң уақытша қонысында ұстап отырған жиырма шақты жігітті Тұрар басқаратын. Дерев соны шақырып, мән-жайды түсіндіріп:

— Сырт жолмен кетіп еді. Барындар, орыстарды шешіп әкеліңдер! — деді.

“Құп!” деп шығып кеткен Тұрар жігіттерінің жартысын атка тез отырғызып, сілтеген бағытқа қарай жедел жүріп кетіп еді, күн бата қарасы көбейіп қайтып келді.

¹Н. Путинцев Сібір казачествосы тарихынан кітап жазған адам.

Путинцевте оу баста өзімен жиырма бір адам болатын. Біреуін Ғұбайдолла үйін күзетіп отырған шақта үрейлі хатпен Көкшетау отрядына жіберген. Осылай қарай келе жатқанда, Ерейменнің бір алқабында қонған түні Қараөткелде болған оқиғаны қағазға түсіріп алтауын — екі-екіден Петропавл, Көкшетау және Қарқаралы дуандарындағы отрядтарға аттандырған. Сөйтіп, оның қолында өзімен он төрт-ақ адам қалған...

— Қолдарын ағашқа қайырып, қанжығамен байлап кетіпті. Босап кетпеулерін байқап отыру үшін жігіттер қалдырған екен, олар бізді көрісімен зым-зия жоғалды, — деді Тұрар.

— Бұлар мылтықсыз жүрмеуші еді ғой?

— Қашып кеткен жігіттердің жұртынан тауып алдық. Түгел.

Тұрардан соң үйге Путинцев кірді. Өні өрт сөндіргендей. Ашу атына мініп-ақ алғаны байқалады. Ол үйдің қарсы жағына отыра беріп:

— Ағасы — жақсы, інісі — жаман! — деді.

Бұл сөздің төркініне түсінген Шоң іштей мырс етті де Тұрарға бұрылды.

— Аш шығар. Мал сойып тамақтандырындар. Тұрар шығып кеткеннен кейін Путинцев аз-кем оң жақ, сол жағына үнсіз қарап отырды да әлден соң:

— Ықпалды би, — деді. — Мен бұйрықты орындай алмадым. Жағдай өзіңізге аян. Броневскийге хат жазып, менің өміріме араша түсініз?

Шоң басын изеді.

* * *

Шүршіт көші Баянаула сілемінің шығыс жағынан сұғына кіріп, салпылдарын жан-жаққа кең жайған сирек ағашты, жатаған адырға жайғасты. Осы жерден орманы жабағыдай ұйысқан өркеш-өркеш таулар қоршаған кең алқап көсіледі батысқа қарай. Сол қол жақта айнадай жарқыраған көл. Егер қонақтар жергілікті тұрғындардан жер-су аттарын сұраған болса, адырды — Жуантөбе, көлді — Сабынды, солтүстік жақтағы үнді піліне ұқсас ұзын жоталы алып тауды — Акбет деген болар еді. Алайда, келімсектердің жер-су аттарында шаруасы болған жоқ. Жә, көздеріне жергілікті халықтан жан түспегеннен кейін бұл мәселе естеріне де кіріп-шықпаған.

Жуантөбенің күнбатыс жақ бетіне тоқтасымен шүршіттің салбаң етекгі жауынгерлері биіктен шашылған құмалақтай бығырап, сілемнің қуыс-қуысына демде тарап кеткен — бірі бұлақа барып жуына бастаған, бірі шешініп тастап Сабындыкөлге қойып кеткен, бірі сай-саладан жеміс-жидек теруде. Сансыз тас шоғырларының

басына шығып, көздері жеткен жерге дейін көсілген табиғат сұлулығын қызықтаушылары қанша. Шілдей шашылып, ғайыпта көзден таса болған әскерлердің бірі анбаныға сонау тастың ар жағындағы алқапта ел барын айтып келді. Бұл — Былқылдақ шеберлерінің ауылы болатын.

Шәуешек — таулы өлке қаласы. Соған байланысты анбаныға тау сыры белгілі. Ол Жуантөбеге шығысымен төңірегіне көз салып, мына бейтаныс сілемнің қай тұстарында өткел беретін асулар барын бағдарлап, орыстардың сол асуларға күзет қоятынын, енді шамалы кешіксе, осы жерде қақпанға түскендей жағдайда қалатынын сезген. Сондықтан да ол жанжун белгілеп берген ретті бұзып, әуелі Шоңмен кездескісі келді.

Бұларға Ғұбайдолланың өзі келу керек. Сол Шоң жайлауының қайда екенін сұрап білетін жан болмай, алақтап отырған шағында мына хабар...

Былқылдақ халқы ғайыптан пайда болған қонақтарын тайлы-таяғы қалмай қоршап алды. Анбанымен тілмашы арқылы сөйлесіп, Шоң кешелі-бүгінді Күржікөл төңірегіне келіп үй тігіпті дегенді естіп отырғандарын айтты. Былқылдаққа сырттан біреу-міреу келе қалса, сөзді алдымен бастап жүргізетін Қырықбай. Осы жолы да ол орнынан табылды. Күржікөлдін “мына таудың ар жағында” екенін естігенде анбаны Қырықбайға жабыса кетті — “дереу жеткіз, ақынды жемеймін!”

Орыс жағы сілемді айналып, қылтандарға күзет қойғанша, Қырықбай анбаныды Жасыбай асуы арқылы Шоңға апарып үлгерген еді. Анбаны сөзінде тұрып, қызметі үшін Қырықбайға отыз кез жібек мата берді. Осыдан кейін Былқылдақ тұрғындары Жуантөбе төңірегінен шықпай қойды — таудан ағаш жеткізіп берді, от жақты, су тасыды... Шұршіт расында да еңбекті бағалай біледі екен...

Жуантөбені ірілі-ұсақты, көрікті-көріксіз шатырлар жауып кетті. Қас биігіне тігілген анбаны шатыры көлемімен де, көркімен де ерекше көрінетін. Ол “Ғұбайдолла қай жактан келіп қалады” деп күтті. Күткенде сарғайып, сарылып отырып күткен жоқ, жан-жакка екі-үш адамнан шолғыншылар жіберіп отырды. Сол күндері қынамасыз камзол, ұзын етек киім киген, мылтық кезенген жалаңаяқ әскерлердің сілемде көрінбеген қуыс-қалтарысы қалмағандай еді. Алайда, келе жатқан Ғұбайдолланы көрген бірде-бірі болған жоқ. Қайда барса да, қайда сұғынса да орыс күзетіне қақтығып қалғандарын айтып келеді анбаныға.

Анбаны істің қиынға соғып бара жатқанын аңғарды. Осы сапарында оның атқаруға тиісті істерінің бірі — Уәли ханды қара түту. Оны Ғұбайдолланы орталарына алып отырып өткізбек еді, алайда, жаксы ойластырылған істің сәті алыстап бара жатқанға

ұқсады — адамдары орыс күзеттерінен әрі өте алмаса, Ғұбайдолланың да бері өте қоюы неғайбыл. Әдетте күзет екі адамның жолығуына бөгет жасау үшін қойылмаса, неге қойылады? Не істеу керек? Осы сұраққа жауап іздеумен күн артынан күн өтіп жатты.

Ала келген күріші мен айдап келген малдары да азайып барады. Ел дегенде бұлармен алым-берімге бара қоятын ана Былқылдақтағы шағын ауыл ғана. Олардың азын-аулақ малы үш жүз адамның қанша талшық етуіне жеткендей? Соңғы күндері қайтар сапарының қамын ойлаған анбань адамдарына өз малдарын қоя тұрып, Былқылдақ ауылынан мал алып тұруды өмір етті. Бір қой — он бес-жиырма кез мата. Бұған шеберлер ықыластана барды. Малды өсірер, төніректегі ауылдардан алар. Бұлардың қолына мата түсе бермейді ғой. Жандарына өз аяғымен келіп қалған қат дүниеден не аясын. Әрі-беріден соң бір қойға алған жиырма кез жібекке ертең қыр казактары төрт қой береді. Алайда, Былқылдақ малы да көп болмайтын. Анбань Жуантобе басында осыны ойлап отырды.

Ғұбайдолла шүршіттер үшін не өлінің, не тірінің қатарында жоқ сияқты болып көрінді. Келесі атар таңның немен қуантып, немен күйіндірерін білмей отырған күндердің бірінде сырт жақтан он шақты салт атты келе жатты. Жуантобе басы түгел қозғалысқа кірісті. Қазақ тілмаш салт аттылардың алдыңғысынан анада өздерінің жолын кескен орыс ұлығын таныды. Иә, бұл жүзбасы Карбышев еді. Ол анадай жерде атынан түсіп, төбенің қасындағы шатырға жаяулап жетіп, анбаньға сәлем беріп, сонан соң оған бір парак қағаз ұсынды.

— Көкшетау округының аға сұлтаны Уәли хан баласы Ғұбайдолладан!

Хат араб әрпімен жазылған екен. Тілмаш одан: “Өткенде Жанторені жіберіп, еженханнан өзімді Орта жүзге хан сайлауын сұрағаным рас. Қазір мен орыс қызметіндемін, патшасына адал болуға ант бергенмін. Мен енді оны бұза алмаймын” деген сөздер оқып, оны қытайшаға аударып бергеннен кейін анбань қағазды қолына алды да әлгі сөздер астына басылған мөрге айналдыра орналастырылған жазуды көрсетті.

— Мынау не дейді?

Тілмаш та үңіліп:

— “Ғұбайдолла” деп жазынты, — деді.

Анбань Карбышевке бұрылды.

— Ғұбайдолланың өзімен жүздесу қалай болар екен? Біз оның өкесіне арнап қара тұтқанда ортамызда болу керек.

— Күні кеше ғана облыс бастығы шақырып, Омбыға жүріп кетті, — деген Карбышев қолын тағы да самайына апарып, тағзым етті.

Далада жолыққанда бұл офицер “Ғұбайдолла Петербургқа кетті” деген. Бүгінгісі мынау. Яғни, бұлардың ойы Ғұбайдолланы бізге қайткенде де жолықтырмау екен. Енді артық бір рет сұрағаныммен бұл офицер иіле қояр ма?” деп ойлаған анбаны қағазды көтеріп ұн қатты. Сөзге тағы да тілмаш араласты.

— Анбаны мырза айтады: мына қағазды мен көк тәңірінің жердегі өкіліне көрсетуім керек. Сондықтан да бұл менде қалады.

Анбанының “көк тәңірінің жердегі өкілі” деп еженханды айтып отырғанына түсінген Карбышев:

— Әрине, әрине, алуына болады, — деді.

— Біздің бүгін түнде жасайтын рәсіміміз бар. Ертең жолға шығамыз. Осылай қарай келе жатқанымызда тобықты жігіттері бізге шабуыл жасады. Орыс офицері шекараға дейін есен-сау жеткізіп салу жағын ойласа қайтеді?

Карбышев тілмашты тыңдап алды да:

— Шекараға дейін жеткізіп саламыз. Оған қам жемесін, — деді.

Карбышевтер кеткеннен кейін Жуантобе басы қайта қозғалысқа кірісті. Шүршіттердің бір бөлегі мал сойып, тағы да қазан көтеріп, біреулері таудан шыршалар тасып, алтыбаканның екі басындағы тіреуі сияктандырып үш жерге мосы талтайтты да, оларды сала-құлаш кара қағаздармен орап, әзірше былайғы жұртқа түсініксіз әрекеттерге жөн бере бастады.

Күн бата тілмаш Былқылдакқа келіп, тұрғындарын түгелдей Жуантобеге шақырды.

— Уәли ханға арнап шүршіттер кара тұтады. Соған жергілікті халық та қатысу керек, — деп түсіндірді ол шақыру сырын.

“Қызық десе қу бас домалайды” дегендей, Былқылдак тұрғындарының тайлы-таяғы қалмай жылжыды Жуантобеге қарай.

Сөйтіп, жаздың шабан жылжитын күні Мырзашоқыға қарай еңкейіп жатқан кезде рәсім басталды. Үстеріне жібек шапан киіп, белдерін шарт буынған анбаны мен даотайлар¹ халық алдына шықты. Бірінің қолында әлеміштенген сандық болатын. Соның ішінен ұзындығы мен жуандығы баланың білегіндей бірдеңені алып шығып, бір ұшынан ұстап тарқатып жіберіп еді, ол сала-құлаш жібек болып шықты. Бетінде жазуы бар. Даотай соны оқи бастады... Тілмаш өзін қоршаған Былқылдак адамдарына түсіндіріп жатыр:

— Ана кісі Уәлиге арналған аят пен еженхан уағызын оқып тұр. Бұл — Пекиннен жазылып келген.

Анбаны ана даотайды анда-санда тоқтатып қойып өзі айтып кететін сөзін бір кезде тауысты-ау. Мұны тілмаш қазақтарға:

— Анбаны уағыздың кей тұстарын кен... де түсіндіріп отыр, — деді.

¹Губерния кеңесінің нұсқаушысы.

“Е-е” деп бастарын изеп қойып тұрған қазақтар анбаныды көздерімен жеп, құлақтарын тіге түсуде.

Уағыз оқылып біткен кезде ана шатырдан тағы бір даотай қосылды анбань қатарына. Кеудесіне іліп алған ақ матасы бар — бетінде керегеге ұксаған жазу.

— Ана даотайдың кеудесіне “Ғұбайдолла” деп жазылған.

— Е-е, өзі болмаған соң жасағандары екен ғой, — деп жатыр қазақтар.

— Ғұбайдолланың өзі болғанда да ана даотай осылай жазуымен тұрар еді. Өйткені анбань мен төре арасында әңгіме жүреді. Ғұбайдолла қытайша түсінбейді ғой. Сондықтан да оны төренің орнына даотай жүргізеді. Мен ол әңгімені сіздерге қазақшалап тұрамын.

Анбань кеудесінде жазуы барға бұрылды:

— Сәламатсыз ба, Ғұбайдолла төре?

Даотай (Ғұбайдолла үшін): — Құдайға шүкір. Ұлы еженхан есен-саулықта болар?

Анбань:

— Шүкір. Есен-саулықта.

— Қол астындағы халқы қалай?

— Амандықта.

— Сырт дәулеттермен қарым-қатынаста олжалы ма?

— Олжалы.

— Көк тәңірімен хабарласып тұра ма?

— Хабарласып тұрады.

— Бала-шағасы аман ба?

— Аман.

Осындай сұрақ пен жауап Шыңжан жанжуны мен мына анбанның өзі жөнінде де жүрді. Содан кейін анбань “Ғұбайдоллаға” бұрылып, Уәли ханға бағыштап қара тұтпақ ойы барын айтты.

— Әкей аруағына көңіл бөлген ұлы еженхан мың жылдан он рет жасасын! — деді “Ғұбайдолла”.

Бұл уақытта қас қарайып қалған. Біреулер қотанды кеңейтуді сұрап, жиналғандарды кеуделерінен итере бастады. Шүршіттер не істесе де соны қайталап тұрған Былқылдақ адамдары да шегіне берді. Қара қағаз оралған үш мосы шырыш ортада қалған кезде тағы біреулер от қойды. Жалын ду етіп көтерілген шақта шүршіттер тізерлеп отыра қалып, беттерін басып еніреді-ай кеп! Бұл “ойбай, бауырымға” анбань сұрауы бойынша Былқылдақ адамдары да қосылды. Содан кейін алдарына ас келіп, үлкен қотан көптеген кіші қотандарға бөлінді. Былқылдақ тұрғындары бұдан да қалыспайды.

Уәли ханды аза тұту осымен аяқталып, келесі күні анбань кіресі жолға шықты. Адырлар арасымен ирелеңдеп бара жатқан

шұбалаңқы қошті Баянауладан бір күндік жерде он шақты атты казак-орыс қуып жеткен еді. Офицер күймеге тақап, шекараға дейін шығарып салатындарын айтты.

* * *

Жат жұрттықтар келді деп аспан жерге түскен жоқ, Баянаула аударылып кеткен жоқ, күн тұтылған жоқ. Сонда да әлдене болып қалады деген ойдан мазасыз күн мен түндер өткізген Шоңның дүбірленді қоңылі шүршіттер аттанып кетіптіні естігеннен кейін кенеттен жыбыры тұнған мына Күржікөлдей мамыражай тыныштыққа қошкен еді. Өткен аптада төңірегі кандай үн шығарып, мазалағанын кім білсін, ал қазір қулаққа ұрған танадай тыныштықта. Осы тыныштықтан ол елегізіп қалған еді. Шүршіттердің қайтқаны жөніндегі хабар жетісімен жігіттерін Төртұлы билерін шақыруға сілемді айналдыра шапқылатып жіберді де, бөрінің басы қосылғаннан кейін көкке шықты.

— Билер, — деді негін көтере сөйлеген Шоң, — бірімізге біріміз жақындап отырған шағымызды пайдаланып, бас қосайық деген едім.

— “Жақындап отырған шағымызды” дегеннен шығады. Осы біз Баянауланы неге айнала отыра қалдық? Неге түк те бітірмедік? Бостан-босқа мазамыз кетіп, ұйқы-күлкіден қалдық.

Шоң алдында өзін-өзі еркін ұстайтын Үкібайдың сөзін қолдағандай билер қозғалысып, араларын күбір-күбір сөз аралап кетті.

— Үкібай, — деді Шоң. — Келген қонақтың сыры бізге беймәлім еді ғой. Ал беймәлімді, қылышыңды артынан тасқа шапқанша, мәлімді дайындықпен қарсы алған лазым. Ол тыныш келіп, тыныш кеткен екен, енді сенің ереуілдеп нең бар? Жолы болсын! Бетінен жарылқасын! Бұл — бір. Екіншіден, келген қонақ осынау сілемнің иесінің барын, оның өлкеден көз алмай төңіректеп отырғанын көру керек болды. Бұлай болмағанда келушінің кандай оймен кетерін қайдан білесің?

— Осы төре мен Төрекен қазір қайда екен? — деді ортадан біреу. Оған Қазанқап жауап берді.

— Мен Айдарлының түбінде отырдым. Екеуін де біздің ауыл арқылы Омбыға алып кетті.

— Олар шүршітпен кездескен жоқ. Яғни, екеуі де бейкүнә деген сөз ғой. Сонда да абактысына жаба ма екен?

Шорман қозғалып қалды.

— Би ағам екеуіміз әлгінде ғана соңғы сөздерді айтып жандаралға хат жазып жіберуге келістік.

— Иә, — деген Шоң енді басқа тақырыпқа қошетін сыңай

аңғартты.— Маған әпесер келіп кетті. Биылғы қыркүйектің алғашқы аптасында Ертістің бер жағына базар ашылады екен. Игі істі қолдайық. Төртұлы билері, түгелдей базардың басынан табылайық.

— Базарға ұсак мал апарамыз ба, ірі мал апарамыз ба?

— Өзіңнің азығың үшін болмаса, ауыс-түйіске мал апармандар. Неше жылдан бері түз шығарып жатырмыз... Біз сауданы түзбен жасаймыз.

— Осы, түз-түз дейміз-ау,— деді Қазанқап.— орыста безбен, кадак деген салмақ өлшегіштер бар. Мысалы, бір күрекке канша түз береміз? Алты ай жазда шығарған үйеме түзды бір күрек үшін ұстата салмайтын шығармыз?

Қазанқаптың айтқандары мына отырғандарға беймәлім іс болатын. Сондықтан да ол туралы кесіп-пішіп ақыл берген жан болған жоқ. Болмашы болып көрінетін осы бір жай түйыққа тірегендей бәрі де үнсіз қалды. Мұндайда отырғандардың Шоңға қараса қалатын әдеті. Көзін төмен салып тыңдаған Шоң әлден соң басын көтеріп:

— Неше жылдан бері орыстан түзға шөп алып келеміз. Мүмкін көп беріп, аз алып келе жатқан шығармыз...

— Осы сөзіңізде жан бар, би аға,— деді Үкібай.— Орыс саудаға әуелден көнігі халық. Ол ақысы кетіп бара жатса, шөбін артық сөзсіз ұсына қоймас. Ал қазақ “осы тұзыма шөп ала қояйыншы” деп барады да, артық кетті ме, көп алды ма, онда жұмысы жоқ, ойының іске асқанына мәз болып кете-барады. Сондықтан да бізге де бір өлшем, мөлшер керек-ақ.

Шоң ә дегенде Үкібайды сөз бөлгені үшін зекіп тастайын деп еді, тыңдап алғаннан кейін, онысынан қайтты. Өйткені сатылған биінің сөзі Шоң ойына сәтті сына болып кіріккен еді.

— Орыс өмірінде жүз базар көрген халық шығар. Естуімше әр шаһарында базар бар болса керек. Сондықтан да ол алым-беріміне мөлшер тауып үлгірген. Ал біз тумысымызда екінші базарға шығайық деп отырмыз. Мөлшер мәселесін бізге бара-бара базардың өзі-ақ үйретеді. Тек зерек қарап жүру керек.

— Орыспен саудаласа білу керек,— деді Қазанқап.

— Тілін білмесек қалай саудаласамыз?

— Базарға келетін орыстардан сенің тіліңді білетіні табылады. Төбе би дұрыс айтып отыр. “Нарықты базардың өзі айтады” дейді орыстар. Осы сөз — сөз! Қазанқап тоқтасымен Шорман түрекелді тізерлеп.

— Түз-түз дегенге базарға тек түзбен ғана бармандар. Тері-терсек, жүн-жұрка, үй жиһазын да орыстар ықыластана алады,— деді.

— Құрт-майыңнан да қашпайды.

— Рас, — деді Шорман соңғы сөз иесі Бекайдарға қарап.

— Құдай сақтай ғор, тамақ сатып! — деп біреулер жағасын да ұстап жатыр.

— Бетті базарға ұстайық, — деді Шоң. — Қазағым артық беріп қойса да ұтылмас. Бас ұтыс — тапшы нәрсені қолға түсіру. Осымен тоқтайық та, тамыздың екінші жартысында Ертіске қарай жылжиық.

Мәжіліс тәмамдалып, билер аттанып кетті. Уақыт шілденің аяқ кезіне еңкейіп қалған. Шоң жайлауына жетіп, көсіліп демалғанша тамыз айының өзі айтқан уақыты жақындап, жолға шықты.

Иә, Шоң белгілеген уақытта қазақ елінің осы тұсы түгелдей қозғалысқа кірісіп, үлкен арнаға асыққан сай-сала суындай Ертіске қарай бет алған еді.

Орыс жағы да бергі жағаға шатырларын құрып, абыр-сабыр болып жатыр екен. Қазақтар да үйлерін тіге бастады. Олардың арасынан сырттан қарағанда Шоңның алты канат ақ ордасы ерекше көрінуші еді. Әсіресе “базар ертен басталады” деген кеш әлапат болып өтті. Киіз үйлер алдында мал сойылып, жер ошақтарға қазан көтерілген. Орыстар жағының шатырға жайғасқаны бар, күрке құрып алғаны бар, ашық аспан астынан орын тапқандары бар, олар да мосыға қазан ілген... Оттар сөнгенен кейін Ертіс бойынан орыс жағының балалайкамен, казак жағының домбырамен айтқан әндері көтеріліп, аспан әлемі таңғажайып әуенге бөленді. Бәсентин жастары алтыбақан құрған екен. Әткеншекті қазақ та тепті, орыс та тепті. Қазақ жігіті орыс қызымен, орыс жігіті қазақ қызымен тербеліп, күлкілері ұласты. Халықтар өкілдерінің көңіл қосын қошеметтегендей қыркүйекке иек арта берген шақтағы жаз түні де ерекше еді. Үп деген жел жоқ. Ашық аспандағы жұлдыздар жердегі көрініске қызыға түскендей, тұла бойларынан ұшқын ата жарқырайды.

Базар келесі күні ерте басталды. Шайдан кейін өзін біртүрлі сергек сезінген Шоң сыртқа шығып, халық арасына қарай бет алды. Сонында — нокер жігіттері. Ана жылы өткен алғашқы базардың тынысын Шоң Баянауланың ар жағындағы бір адырдың күс қонар шоқысында отырып көз алдына көңілімен ғана елестете алған болса, міне, соны көзімен шолып келеді. Алыста болса да ол жолы да қате шамаламаған екен. Абыр-сабыр халық. Орыс жағы салмақты заттарын жерге жайып, қойлек-көншек, сәлі-орамал және басқадай киім-кешектерін қос қолына салып, әр қазақтың алдына бір тосып жүр. Тұз, күрт-майын жерге қойған, ши, құрбауларын қолдарына ұстап қазақтар да жүр.

— Әкел қойлегінді?

— Давай.

— Мә, алаша...

- Давай кошму...
- Ал, ал!
- Бір балта, бір күрек...
- Әкел, әкел.
- Соль даш, сапоги получешь...

Біреу сыртынан қағып, біреу алдынан қағып, біреу оң жағынан, біреу сол жағынан қағып, тез шаршаған Шоң жайына қайтты...

Базар осылай көміл он күн жүрді. Күндіз — сауда үні, кешке — көңіл күйі. Он күн уақыт он кадам жасағандай-ақ өте шықты. Шоңның өзі базарға ештеңе алып шықпаса да, бос уақыты болмады. Алдымен Төртұлы билері жанынан шықпады. Содан кейін Қарқаралы адамдары келіп-кетіп жатты, сәлем береміз деп. Ел арасы дау-дамайсыз болып па, сондайлар да жүгініске келіп жатты. Міне, екі қазақ табалдырықта сүрінгендей кірер-кірместе тізерлеп отырыса қалды. Бірінің басында бөрік, екіншісі жалаңбас. Жас жағынан екеуі де шамалас. Сөзді жалаңбас бастады.

— Биеке, малымда бір шұбар айғырым болушы еді. Биыл көктемде, мынау, — ол бөріктің көрсетті, — шұбар айғыр менікі деп қыр соңымнан қалмай қойды.

Шоң көзін бөріктің салды.

— Уа, ғұлама, сенің атақ-даңқың Ертістің ар жағына да жеткен. Әділ билігінді өзін айт. Шұбар айғыр менікі. Бұрнағы жылы жоғалтқан болатынмын. Соны биыл көктемде мынаның жылқысы арасынан таптым.

Шоң екеуіне ортақ сұрақ қойды.

— Жүгініске келуді бастаған қайсысын?

— Мен, — деді жалаңбас.

— Е, жүр, барсан — барайық дедім, — бөрікті де қосарланды.

Шоң көзін жалаңбасқа тоқтатты.

— Айғырыңның қандай аласы барын айтшы?

— Оң жақ бүйірінде қос алақандай, сол жақ бүйірінде, сүбесіне таман кішігірім табактай сауырында — алақандай екеу, артқы оң жақ аяғының санында белбеу тартып тастағандай айналма аласы, маңдай тұсында, сол қабақтың үстінде асықтай... —

Жалаңбас тоқтағаннан кейін Шоң бөріктің иек қакты: — Сен сойле!

— Екі алқымында топай көлеміндей екі аласы, тамақ астында найзаның ұшындай... оң жақ алдыңғы аяғының арт жағында ирек... бауырында бұзаудың тіліндей... жалының астында бала жүдырығындай....

— Болды! — деді Шоң. — Малдың өзі қайда?

— Үйірде, — деді жалаңбас.

— Ауылы тиіп тұр, — деді бөрікті, — мына жерде.

— Алып келіндер! — деді Шоң.

Дауласушылар бұйрықты келесі күні орындады. Шоң билерімен сыртқа шығып, шұбар айғырды олай айналып, былай айналып, әрлі-берлі ой толғауында тұрды да жалаңбасқа бұрылды.

— Анаған бер малын!

— Ол не дегеніңіз, биаға, өзімдікі...

— Бер малын! — деп кесіп айтқан Шоң есікке карай бұрыла бергенде бөрікті тізерлей отыра қалып би шапанының етегін сүйгіштей берді.

— Алла риза болсын, би, әділ билігіңізге алғыс...

Шоң орнына келіп отырды. Билер жайғасып болғаннан кейін ол Қазанқапқа бет бұрды.

— Ертістің ар жағынан келген қазаққа малын алып бер.

— Осы екеуі анада маған да келген. Мен “жылқыларыңда осы айғырдан туған ала құлындарың бар ма?” деп сұрағанымда, екеуі де “бар” деген. Осы базардан кейін ауылдарына барып, малдарын көріп қайтамын ба деп жүр едім...

— Егер бөріктің жылқысында ала-құла көп болса, жалаңбаста аз болса, әрине айғыр алғашкінікі.

— Өзімнің де ойым солай еді. Ал биекеңнің әлгі үкіміне таң қалдым, — деді Қазанқап.

— Немене, Ертістің ар жағына барып қайтуымыз керек пе еді? — деді Шоң зілді үнмен.

— Қиянат орын алмады ма дегенім ғой, — деді Қазанқап.

— Қиянат жоқ! — Шоң сөзін шолақ қайырды. Баска билер “Соңғы сөзіңіз аса сенімді шықты. Сыры неде?” дегендей Шоңға жамырай қарасты. Олардың көзінен сұрақтарын түсінген Шоң өзінен-өзі отырып:

— Жалаңбас көлемді белгілерін айтты. Ондай таңбалар көзге ә дегенде-ақ түседі. Оған мен “токта!” дегенім жоқ. Өзі тоқтады. Ойткені айғырдың белгісін білуі де таусылды. Ал бөрікті ә дегенде көзге түсе бермейтін, айғыр денесінің қалтарыстарындағы және көлемі ұсақ белгілерін айтты. Ондай белгілер малдың түпкі иесінің жадында ғана қалмақ. Бұл — бір, екіншіден, жалаңбас айғырды “үйірде” деді. Яғни, ауылы мен малының жақында екенін жасырды. Мал Ертістің ар жағынан келген қазақтікі.

— Айтарым жоқ! — деген Үкібай іргеге шыр түкірді.

Жағалай жантайған билер арасын өзара әңгіме аралап кеткен кез еді, Шоң құлақ салып қана отырған. Бір би ауыл жігіттерінің алтыбақанда төбелес шығарғанын айтты. — “Түннің бір мезгілінде басталған жұдырықтасу таң алдында сойы... суға дейін барды ғой”... Ол екеуіне үшінші би қосылды.

— Осылай карай шығарда сондай төбелес біздің жайлауда да болды...

Егер үйге орыс әйелі кіріп келмегенде сөз арты немен тынары белгісіз еді. Оксана кірген бетінде қолын Шоңға ұсынды.

— О-о, губернатор мырза, сіздің осында екеніңізді естіп келдім. — Содан кейін ол басқа билерге иек қақты да, отыра кетті. — Құда, менің балаларым аман ба?

Осыдан екі жыл бұрын Надежда аяқ-қолын аман-есен бауырына алып, дүниеге ат ұстар келген. Қыркынан шығысымен Тұрар мен келіншегі жоректегі баланы алдына қолденең жатқызып қойып, атын қоюды сұрағанда Шоң оған “Ортақбай” есімін берген. Шоң осыны айтқанда Оксана:

— Губернатор құдам-ау, ана деген сезімтал халық қой. Соны мен түсімде көріп, білдім. Тереземнің алдында гүл өсіріп жүрген бірнеше құмырам бар. Түсімде соның бірінде гүлі жоқ сояу өсіп тұр. “Е-е, Надям еркек балалы болған екен ғой” деп жорыдым. Құтты болсын! Ортақбайыңыз өмірлі болсын!

Шоң басын изеді де:

— Өзін, құдағи, ауыл жаққа соқпай кеттін ғой? — деді.

— Үлкен қызымның екі кішкентайы бар. Қарлығашым былтыр қыз тапты. Айтпақшы, соның алдында түс көрдім ғой. Әлгі құмыраларымның бірінде қызыл гүл шешек атып шыға келінді. Құдая, беретініңнен жазба. Қарлығашым қыз табады екен” деп жорып едім, солай болды да шықты. Губернатор құда, өзіңіз ойлаңызшы, осыдан кейін дала шарлап жүруге менің шамам бар ма, жоқ па?

Шоң Оксананың сөзін құптағандай басын изеп алды.

— Микалай қайда?

Оксана жауап бермес бұрын қолын сілтеді әлдеқайда.

— Оны жауып қойыңыз. Баяғы шаруасын қойған. Өзімде де бар. Былқылдаққа бекер тастап кетіпші. Енді қайтейін, мына жақта — мына балалар, ана жақта — ана балалар. Сұрап отырған Николайыңыз да бір бала. Қалай жетейін бәріне. Ай, шу деп жүрдім де кеттім. Оны сіз білесіз. Ал Николайыңыз Былқылдақта менсіз өткізген екі жылда брага ішуден басқаны білмейті. Қазір де соның соңында. Үйде көгіс көзденеді де отырады.

— Өзін, құдағи, мұнда жай жүрсің бе?

— Өзім де қолымның жыбыры бар адаммын, құда. Сөлі тоқимың, кеудеше тоқимың. Қарлығашымды да үйреттім. Базарға әкелген бұйымдарым сол өз қолымнан тоқылғандар. Бер жаққа бүгін өттім. Сіздің осында екеніңізді ести сала, базар қашпас деп...

— Тұрар осында, — деді Шоң.

— Тауып аламын ғой, — деген Оксана ұстай кірген орта қаптай бұйымына қол салып, одан үлгідеген ақ сөлі шығарып, Шоңның алдына қойды. — Тұрардың анасының атынан менімен құшақ

айқастырып, тосіме тосін тигізгенде Айторы құдағиға ештеңе ұсына алмап едім. Мынаны менің атымнан сол кісіге салыңыз.

— Өзің керек-жарағыңа ауыстырмаймысың, құдағи.

— Қалғаны да жетеді. Маған сырмақ керек. Немере-жиендерім тақтай үстінде жүреді...

— Осы ар жақтағы орыстарға тұз салық салады ғой?

— Салады, құда.

— Оны қалай өтеп жүрсіндер?

— Осы сәлі мен кеудешеге аламын. Көпестер бізді қатты жейді. Мынадай бір сәліге бір жарым қадақ қана тұз береді. “Әй, сәлім арзан кетті-ау” деймін. Бірақ амалым жоқ...

— Тұрарға жолыққанда айт, сендерге тұз жеткізіп тұрсын. Өзім де есіне салармын.

— Тәңірі жарылқасын, құда. Айтып отырғаныңыз бізге көп көмек болар еді. Петрым балташы. Үй салады. Әй, көрінде өкіртгір көпестер, оның да еңбегін жейді. Өкендер келмеп пе екен?

— Оны білмедім, — деді Шоң. — Білсе, Тұрар білер.

Оксана кенеттен әбігерге түсті.

— Қой, сізбен әңгімелесемін деп, базарымды откізіп алармын. Тұрарды да іздейін. Елге, құдағиға сәлем айтыңыз. Мен үшін Ортақбайды сүйіңіз, құда.

Базар өміріндегі күнделікті карабайыр әңгімелер арасына киліккен тумасынан ақжарқын әйелдің келісі әуелі Шоңның өзін, сонан соң Оксананы көргеннен тына қалған билерді ерекше көңіл күйіне бөлегендей болды.

...Базардың тарауына екі күн қалғанда Шоңға шоқша сақалды адам келді. Жаз болса да басында тымақ. Босағада отыра қалып, тымағын қолтығына қысып отырып сөйледі.

— Уа, Шоң би, — деп бастаған ол сөзінің аяғында бір жігіттің қызын зорлап кеткенін, соған байланысты айттырып қойған жері “қалың малды қайтар!” деп жатқанын айтты.

Шоң ойланып қалды. Осы әңгіме құлағына бұрынырақта да жеткен сияқты ма еді, қалай еді? Иә, иә, Үкібай айтқан еді-ау. Яғни, мәселе әлі шешілмеген екен ғой.

— Ана жігіт қалың малын төлеп қызымды алсын. Мен ол малды бұрынғы құдама қайтарамын.

Дау қуушы қызы мен жігітті ала келген екен. Шоң мына кісіні шығарып, қызды алдыртты. Оқиғаның болғаны рас екен. Бірақ қыз “жігіт зорлады” деді. Содан кейін қыздың орнында жігіт отырды. Алпамсадай денелі, жуан білекті, бұқа мойын жан екен. Бұл да оқиғадан бас тартқан жоқ. Бірақ “қыз өз ықыласын берілді” деді бұл.

— Өзің түсалғанбысың?

Жігіт басын шайқады.

— Бір рет ықыласың ауған екен. Ендеше, осы қызға неге үйленбейсің?

— Әкемнің айттырып қойған қызы бар. Қалың малы өткізілген. Мына қызға үйленсем, тағы да мал беруіміз керек қой. Біз сонша бай адамдар емеспіз.

Шоң Тәуке ханның жеті жарғысында “Айып жігіттен болса, өткізілген қалың мал қайтарылмайды, қыздан болса, қайтарылады” деген үкімі барын естіген. Мына жігіт әлгі қызға үйленсе, айттырылып қойған жерге өткізілген малдың сол беті кеткені.

Шоң оңаша қалғанның кейін ойға шомды. Оқиғадан қыз да, жігіт те бас тарпайды. Мәселе тек зорлаудың болған-болмағанына ғана тіреліп тұрғандай. Жігіт қызды шынымен-ақ зорлаған болса, бір қалың мал айып төлеу керек, Тәуке хан жарғысында да осылай болса керек. Сондықтан да жазықсыздың обалына қалмау үшін әуелі зорлықтың болған-болмағанын анықтау керек. Екі адамның арасындағы гәпке үшіншінің көзі жетіп пе. Әкенікі қызы жағын ұстау. Әрі-беріден соң “зорладыны” шығарып жүрген де әкенің өзі болар. Осылай десе ғана жігіттен айып алуы мүмкін ғой. Сонан соң қызын да “зорладыға” көндірген. Арада көздің құрты мал тұр ғой! Мал! Мал! Ал, жігіттің айтып отырғаны анау. Бірақ оған сенерліктей де дәлел шамалы. Құнан өгізді мүйізінен тұқыртып жығатындай жігітке қыз зорлау қиынға соғып па? Бірақ мұны оған қалай мойындатарсың”.

Шұбатылған ойынан бір шешім шығарғандай болған Шоң үшеуін де шақырып алып, әуелі қызға сұрақ қойды:

— Мына жігіт сені зорлады ма, зорламады ма?

— Зорлады.

— Тезек теріп жүргенде өзің емес пе, күйлеген тайыншадай сүйкенген.

— Аузымды бастың, қолымды қайырдың...

Шоң жігітке қарады.

— Зорладың ба, жоқ па?

— Айтып тұрмын ғой, биаға, өзі...

Шоң көзінің әкеге ауғаны сол еді, анау:

— Зорлаған, зорлаған! — деп басын шұлғылай берді.

Осы тұста Шоң белінен пышағын қынымен алып, екі жасты алдына тізерлеп отырғызды. Сонан соң қызға қынды ұстатып:

— Оңды-солды дамылсыз шайқай бер! — деді.

Жігітке пышақты ұсынып:

— Қыз шайқап тұрғанда қынға сал! — деді.

Қыз қынды шайқай берді. Пышақты уысына қысқан жігіт жұдырығы қыздың қолын куды да жүрді, бірақ би бұйрығын орындай алмады. Әлден соң Шоң қызға:

— Токта! — деп қалды. Сол сәтінде жігіт пышақты лық еткізіп қынға салып жіберді. Шоң шоқша сақалға бұрылды.

— Көрдің ғой, пышпақ қынға қашан салынды?

— Қызым қынды шайқауды қойғанда...

— Яғни қын пышақты тосып алды ғой?

— Солай болды... Енді...

— Мына жігіт қызыңды зорламаған. Оқиға екі жастың көңіл табысқан ықыласымен болған. Барыңдар! — деді Шоң бәріне¹.

Аналар шығып кеткеннен кейін Шоң Үкібайға бұрылды.

— Әлгі жігіттің нәсілі кім деп едің?

— Бәсентин жігіті ғой.

Шоң Қазанқапқа бұрылды.

— Осы екеуінің қосылуын қолыңа ал. Мал мәселесінде құдандалы елдерімен бітістір.

— Осы оңай іс, — деді Үкібай. — Жігіттің қалыңдығына өткізіп қойған малын алып, қыздың ұзатылайын деп отырған жеріне апарып беру керек. Осымен құда да тыныш, құдағи да тыныш.

— Иә, сондай бір әрекетке барармыз, — деді Қазанқап.

— Бұл мәселеде Үкібайға да сүйенуіңе болады, — деді Шоң.

Базар тарар күні Шоң Төртұлы билерін түгел шақыртты. Сұрастыра келсе, қайсысы болсын жұрттың базарға риза екенін айтады. Оған Шоң өзі де риза. Ол осы күндері орыс офицерлермен жолығып, күзде түзға шөп алу мәселесін де шешті. Билерін де әр мая шөп иелерімен кездестіріп, келістіріп шықты. Шарт баяғыша, Ертіс ката билер Коряковқа тұзын, орыс жағы қазақ қыстауларына шөбін жеткізіп береді. Аз шаруа емес.

Базар Шоң есіне тағы бір соны ой салды. Елде не көп, дау-дамай көп. Біреулер жер шалғайлығынан, біреулер көлігі жоқтықтан, енді біреулер көдуілгі кері тартқан енжарлықтан билер алдына жүгіне алмайды. Содан кейін біріне-бірі өкпе түйген адамдардың іш-күста болып жүргені. Ал мына базарға, байқап отырса, келмейтін жан жоқ сияқты. Бұдан былай алым-берімнің мүлде етек алып кетуі әбден мүмкін. Ендеше базарды жұрттың дау-дамайын шешетін орынға да неге айналдырмасқа? Көдуілгі жаршы арқылы “пәлен би келді”, “түген би ана үйде отыр!” деп хабарлатып қойса... Қазақ сонда базарға жоғын табу үшін де, билерге зарын шағу үшін де келер еді-ау. Иә, болашақта осы дұрыс болар. Мұны жандаралға “базарыңды жылда ашып тұр” деген отініш білдіріп қойған да артық болмас.

¹Оқиғаға поляк жазушысы А. Янушкевич куә болып, жазып қалдырған. “Күнделіктер мен хаттар”. 184-бет.

Шоң Төртұлының етек билеріне мына базардан сондай ой түйгенін айтқанда, оны бәрі де орынды санап, бас шұлғысты.

* * *

Бронеvский базар тарасымен Омбыға келіп, Баянаула оқиғасына қатысқан офицерлерді жинап, мәжіліс өткізді.

— Бас губерния қызметкерлерінің арасында “соншама шабылып, сәл нәрсені мәселеге айналдырмай, Ғұбайдолланы шүршіттерге жолықтырып, хан сайлатса да ештеңе де бүліне қоймайтын еді” деген әңгіме шығыпты. Бұл қырғыз-қайсақ халқының психологиясын білмейтін орталық жақтан келгендердің үстірт ойы. Егер біз тиісті шараларды уақытында қолданбай оқиғаға жөн беріп қоя беретін болсақ, не болар еді? Ғұбайдолла “мені шүршіттер хан сайлады” деп халықты соңына ертіп, бетін солай қарай бұрып әкетпесіне кім кепіл? Бұл әсіресе Ұлы мәртебелінің уставы бойынша далаға аяғымызды нық баспай тұрғанда сорақы көрініс болар еді. Менің бұл сөзімді ассор Путинцев жазғандай “Ғұбайдолла хан болады” деп Қараөткелге елу мыңдай халықтың жиналғаны дәлелдейді. Мұндағы бір жақсылық қырғыз-қайсақ халқының парасаттылығы, әліптін артын күту әдеті, өздерінше айтқанда. Ал былай болмай, сол жерде Путинцев казактарын таптап кетсе ше? Онсыз да оларды Баянаула орманына байлап қойған. Шоң сияқты кеменгер адамдар болмағанда аналардың халі нешік болатын еді? Міне, біз Ғұбайдолланы шүршіттерге жолықтырмай осындай сорақылықтардың бетін қайтардық. Бұған тікелей қатысқан офицерлер мен казактарға арнайы бұйрықпен алғыс айтылады.

Ертістің ар жағына аттандырылған барлық күш жүзбасы Карбышевке бағындырылды. Сол күшті қалай пайдаланып, іске қалай кіріскенін жүзбасы мырзаның өзі айтсын.

Карбышев түрегелді де сойлеп кетті:

— Бізге берілген тапсырма шүршіттерді Баянауладан асырмау және Ғұбайдолламен жолықтырмау болды. Осыларды орындау үшін Баянауланың асуларына мықты күзеттер қойдық. Күзеттерді урядниктер баскарды. Сілемнің күн шығыс жағы далаға ұласады. Шептен келген күштердің негізін осы араға бекіндірдік. Өзім жедел күш ретінде жарты жүздікті үнемі ат үстінде ұстадым. Осы тұста бір нәрсені мойындаған дұрыс, шүршіттердің өздері де оқыс қимылға бара қоймады. Осының арқасында мәселе адам шығынынсыз, артық әрекетсіз тынды.

— Қамалдағы екі адам неден жазықты болды? — Ортадан осындай сұрақ қойылды.

— Ол Көкшетау округының аға сұлтаны мен оның Торайғыр деген жолдасы. Баянаулаға жақындап қалған жерлерінен жиырма бес адам ұстап едік, ана екеуінен баскасын қоя бердік.

— Жалпы бұл мәселеге қырғыз-қайсақтар қалай қарады?

— Бұл халыққа полковник мырза дұрыс сипаттама берді. Шынында да сабырлы халық. Оқиғаның ши шықпай аяқталуының бір себебі осы халықтың байсалды мінезінде ме деймін. Егер бұл халық топырлай келіп, қосылып кеткенде, Шүршіт жағының қандай мінездер көрсететіні жұмбақ еді. Облыс бастығы мырзаның шақырылмаған қонақтарды бірден қоршап, төңіректегі елден бөліп тастауы сондықтан да орынды болған сияқты.

— Мәселеге төрелер қалай қарады?

— Олар мәселе жөнінде не пікірлерін ашпады, не елеулі шараға бармады. Түгел тым-тырыс бола қалды. Оқиға төңірегінде Шоң би ерекше көзге түсті. Ол өзі бас болып Төртұлы билеріне “15-20 атпал жігітпен Баянауланы айнала келіп қонсын” деген екен. Мен сол күндері Баянауланы айналып жүріп сол билерді көп көрдім. Олар да әлденеге дайын отырды. Мынадай жайды да айта кету артық болмас. Шапқылап жүріп, Баянаулаға аттандырылған күшті азық-түлікпен жабдықтау ісі еске алынбай қалыпты. Бізді сол күндері, негізінен, Төртұлы билері асырады.

— Мүмкін Шоң бидің өзінің ойы шүршіттерге жақындасу болған шығар?

Бұл сұраққа Броневский жауап берді.

— Олай болуы мүмкін емес. Шоңның ұстанған беті — далада ханның болмауы. Уәли, Бөкей хандармен өмір бойы айқасып өткен адам. Өзі хан атаулыға қарсы болып жүрген адам шүршіттердің әрекетін жақтайды деу артық. Ал оның мына жағдайда Баянаула төңірегінен табылуы — елдің иесі барын көрсету, егер шүршіт жағынан оқыс қимылға жөн беріле қалғанда, оған қарсы тұруға дайындалу деп түсіну керек. Мен сол жақтағы адамымнан хат алым. Шүршіт анбаны Шоңға “богды ханға қызмет қыл” деп келіпті. Ал би оның ұсынысынан үзілді-кесілді бас тартыпты. Сол Шоңнан жуырда маған екі хат келді, — деген Броневский бір парақ қағазды көтеріп қойды. — Хатында өзінің Россияға ықыласты адам екенін айта келіп, Ғұбайдолла мен Торайғырға кешірім жасап, елге қайтаруымызды сұрайды. Біз бұл құрметті бидің өтінішін орындайтын шығармыз.

— Жоғарғы мәртебелім, — деп ортадан Путинцев көтерілді. — Шүршіттерге жолығу мәселесінде Ғұбайдолладан гөрі Торайғырдың іс-әрекетінің басым болғанын сізге ауызша да айтқанмын, жазып та бергенмін. Сондықтан да оны босату мәселесін ойланбай айттыңыз ба деймін.

—Ойланып айттым, ассор мырза, ойланып айттым. Торайғыр Шоңның інісі. Ал бидің ықпалында қыруар халқы бар. Оның үстіне ол сол халқымен Қарқаралы, Көкшетау округтарының бірде біріне қарамай отыр. Торайғырды босатуда Шоңның көңілін алу бар. Мұны Россияның осынау дала жөніндегі саясатының алғашқы кезеңінде кейбіреулерді алдаусырату деп те түсінуіңізге болады,— Броневский келесі парақ қағазды қолына алды.— Өткен аптада Ертістің ар жағына базар ашқанымыз аян. Ана жылғы базардың оқиғасын еске ала отырып, бір эскадрон казакты дайын ұстап, Қоряковта болуыма тура келді. Сәтіне қарай базар тыныш өтті. Осының өзін Шоң бидің қатысуынан ба деп ойлаймын. Өйткені базар ашылғаннан жабылғанға дейін ол құрметті би де Ертіс жағасында болыпты. Міне, екінші хатында ол менен базарды жылда ашып тұруды сұрайды. “Екі халық та жоғын табады” дей келіп, ол бұдан былайғы базарларды халықтың дау-дамайын қарайтын билік орнына айналдыратынын айтады. Яғни бұл, базарымыз да біздің саясатымызға қызмет істей бастады деген сөз.

Мәжілісті осымен аяқтаған Броневский сол күні Ғұбайдолла мен Торайғырды босатып, оларды елдеріне жеткізіп салатын казактар санын белгілеп, басқаратын урядникті атап, бұйрық берді.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Биыл жайлауға келіп қонар-қонбаста Шоңның екі жүздей жылқысын әлдекімдер қуып кетсін. Дала тыныш жатқан ба. “Бұл кімнің қолынан келді екен?” деп топшылап отырғанда, әлде сол даланың ызыңдаған желі ме, әлде жылқыны қуып әкеткен жақтың Шоңға бүйрегі бұрылып тұратындары ма, әйтеуір би құлағына Нұрмағанбет төренің есімін жеткізді. Шоң жылқысының қолды болғанын естігенде, “қазақтың қарасы менен барымта алмайды. Не қылса да бұл төре жағынан келген іс болды” деп ойлаған. Енді қателеспегеніне көзі жетіп отыр. Жылқысын қайтарып алу шарасына жол берудің орнына, Шоң соңғы хабарды естігенде мырс етті де қойды. Осы кезде оның есіне былтыр осы уақытта, яғни Қарқаралы округы ашылғаннан кейін жайлаудың тыныш өмірінен елегізіп жатып, Бөкейді ойлағаны есіне түсті. Сонда ол өресі өзімен тең дұшпанынан айрылғанына іштей өкінген сияктанып еді. Сол дұшпан, міне, табылды. Тұрар бастаған ауыл жігіттері “жылқыны қайтарып аламыз” деп атқа мініп еді, олардың ереуілін осы Шоңның өзі басты да, Үкібайға адам жіберді. Араға он бес күндей уақыт салып ол да жетті мұндайда соңынан қалмайтын жігіттерімен. Шоң оған жағдайды жайып салды да:

— Жылқы керек болғанда сені шақырмайтын едім. Маған Нұрмағанбеттің барымтаға барғандағы оңай керек болып тұр. Бар, сөйлес. Оның мұнысы қазақ арасында бола беретін кездейсоқ іс пе, болмаса, ар жағында салмақты мақсаты бар ма екен? Осыны біл

— Жылқыны қайтару мәселесін ше?

— Барғаннан кейін оны да қозға. Өзі жеткізіп берсін. Осыны айтасың да, сөзіңді екі қайталамай атыңа қонып сызып отырасың. Жығыла сойлеспе. Салмақты сөздің ар жағында күш жатады. Сол күшті сездіре сойле.

Үкібай қанжығалы арасына кіре төренің емес, Сасық бидің жайылауын сұрастырып тапты. Сасық би Үкібайды құшақ жайып қарсы алып, бір жұмадай жайылып жастық, қосіліп төсек болып күтті. Үкібай да “іс бар еді” деп асыққан жоқ, төреге арнайы адам жіберіп, өзінің мұнда екенін хабарлаған да жоқ. Мұны казак арасының өзі-ақ жеткізетінін сезіп жатқан. Рәсімде айтысатын қарсы жаққа дайындалуға мүрсат беру де бар. Дала әдеті бұл жолы да мүлт кетпейті. Үкібай мен Сасық жайылауына жеткенде төре де камсыз болмайтын. Дегенмен қонақтарына сыр бермеу үшін оларға арналған үйді аналар келген соң тіктірді. Әңгіме келесі күні төренің сегіз қанат ордасында басталды.

— Төре, сен аруакка ас береді деп естімен едік, ал ас бере қалғанда, шығынды Шоңға артқанына сол аруак риза болар ма екен, — деген Үкібай Нұрмағанбетке шекесінен барлай қарады.

— Менің аруағым мен өзіңнің Шоңдың аузына қатар алдың. Мен өзіңнің сатылғанын түгілі ісі қаржастан мал алғаным жоқ қой. Ботеннің жыртғысын жырттып жүрген биде не қадір-қасиет қалғандай?

— Төртұлы деген халықты естіген шығарсың. Осы халықты алғаш жасаған Сәти бабамызды сенің атаң Абылай құптаған. Құптағаны емей немене, “мұның қай халық?” деп сұрамаған. Мен осы отырғанымда, Абылай хан таныған сол Төртұлының елшісімін.

— Шоңның жұмсауымен жүрген де?

— Баяғы “актабан шұбырынды” заманында Олжабай мен Сәти “сен төресің, мен қарамын” деп, Абылайдың тілін алмаса, казак жері жаудан арылар ма еді?

— Ол Абылай — хан, мына Шоң қара ғой?

— Төртұлының ішкі өмір тынысында аталған бабаларымыздың бөрінің ісінің үлгісі бар.

— Бірақ сол Абылайдың аруағын сыйлау жоқ қой.

— Абылай хан туын кімге ұстатқанын ұмытпағайсың, төре.

Айдабол мен қаржас ата қонысына қайтып келіп жайғасқаннан кейін он-он бес жылдан соң жоңғарлықтардың Орта жүзге қайта итой салғаны бар. Сонда қыруар қолды басқарған Олжабай ала туды ісқақтата шаншып қойып:

— Мынау — Абылайдың туы. Бұл ту “актабан шұбырындыдан” кейін жеңіске жеткен қазақтың аспанында желбіреген және үш жүздің басын қосқан. Жау қайта шапқанда, Абылай хан осы туды бізге жолдапты. Бұл — жеңіске жетектейтін ту! — деген екен.

Абылай туын расымен Олжабайға беріп жіберді ме, болмаса, батыр оны өз қолымен жасап жасағына жігер берді ме, мәселенің бұл жағы жанға жария емес. Халық бір-ақ нәрсені біледі: Сол тудың астында қазақ ол жолы да жеңіске жеткен. Содан халық арасында “Абылай ала туын Олжабайға ұстатқан” деген сөз қалған. Бұл оқиға жөнінде, “олай болмаған” деп әлі ешкім бас шайқаған емес. Мұны Нұрмағанбет те жоққа шығара алмады.

— Ендеше, Олжабай мен Сәти ұрпағы бүгінде аруақ жолын неге мансұқ етіп отыр?

Міне, міне, төре мақсатының төрі көрініп қалды. Төртұлы Қарқаралы округына кірмей кеткеннен кейін, орыс ұлықтары Шоңның жайлауына келіп, Көкшетау округында болуды ұсынған болатын былтыр. Сонда Шоң: “Бұл жақта да төре аға сұлтан деген атпен хан тағына келген екен” деп, бас шайқап кері қайтарған ұлықты. Содан Абылай тұқымының Шоңға кектеніп қалған түрі бар ма, қалай?

— Адамның күші аузы мен қолында. Ауыз — ақылдың, қол — ақымақтың құралы, — деді Үкібай. — Әуелі ауызға жон беру Абылай атаңның әдегі еді. Бұқар сөзіне құлақ салып, бас изеп отыратынын естіген боларсың. Аруақтың осы жағын рәсім тұтпаған екенсің.

— Шоңның Көкшетау дуанына қарамауы Абылай ұрпағының намысына тиді.

— “Төбе — жер басы, төре — ел басы” демей ме? Сол бас елдің басын қосуды емес, іріткі салуды ойласа, халық оңған екен. Сенің Төртұлы малына қол сұғуыңның арғы себебі белгілі болды.

— Шоң Ғұбайдоллаға қарайтынын мәлімдемейінше мал қайтпайды! — деп кесті Нұрмағанбет.

— Мен мал айдап әкетемін деп келгенім жоқ. Оқиганың неден шыққан себебін есту үшін келген едім. Естідім! — деген Үкібай түрегеліп, есікке ұмтылды.

Бұл отырыста Сасық міндеті сөзге араласу емес еді. Оның үстіне Нұрмағанбеттің сөзін сойлесе, Үкібайдың көңіліне тие ме деп, Үкібайдың сөзін сойлесе, төренің көңіліне келе ме деп, үнсіз қалған. Дегенмен ол екі ел атынан сөйлескен төре мен бидің жолығуына дәнекерлік міндетін атқарған.

Үкібай Шоңға келіп, Нұрмағанбетпен болған әңгімені жеткізді. Неңдей себептен шыққанын кім білсін, Шоң Үкібайға мүлде басқа бағытта сұрақ қойды.

— Осы тобықтың да “Қарқаралыға қарамаймыз” дегенінде қанша шындық бар? Дуан ашылғанда оңд. ыбыс естілме еді ғой?

— Иә, — деді Үкібай. — Ол әңгіме артынан шықты. Дуаннан үнсіз кеткен тобықты адамдары Шыңғыстауға барған соң

мәжілістеседі екен, баяғы. Сонда Нұрхан, Туған деген қожалар Оскенбайды дуанға берген антынан “бас тарт” деп көндіріпті.

— Иә, арты не болыпты?

— Арты кантоғіске барыпты.

— Е, иә?

— Осылай жүрер алдында естідім, Қылыш төре екі жүз жігітпен тобықтыны шауып, қыруар мал айдап, мүлік тонап кетіпті. Әсіресе, Кеңгірбай ауылы қатты жапа шеккен көрінеді. Кісі өлімі де орын алыпты. Осыдан кейін тобықты Қарқаралыға адам жіберіп, дуанға қарайтындары жөнінде мәлім етіпті.

— Қылыш төре қожалардың іш киімін былғатып кеткен екен ғой, — деген Шоң аз-кем бас изеп үнсіз отырды да, Үкібайға қайта қарады. — Төрелердің шабуылы тобықтымен ғана тынбас. Қаракесекпен көрші отырған елдер билеріне жеткіз, әрқайсысы жиырма-отыз атпал жігіттерді атта ұстасын.

— Тобықты оқиғасы жеткен соң, өзіміз де осы түйінге келгенбіз. Біріміз бен біріміз үнемі хабарласып отыруға келіскенбіз, би аға.

— Мұндай дайындықтарыңды Қарқаралы жағына да құлаққағыс етіп қойыңдар.

— Неге, би аға?

— Әдетте, мансапқор адам үндемей қабатын итке ұқсайды. Ал сенің қарсы қоярға күшің дайын екенін естісе, шабуға батылы бармайды. Дайындық — сақтанудың бір жолы.

Үкібай Нұрмағанбет төремен кездесуге жүріп кеткеннен кейін Шоңға Петропавл қамалынан орыс офицері келген екен. Би оның “Микалай” деген есімін ғана есіне сақтап қалыпты. Ал дұрысында ол Николай Ильич Потанин болатын. Қазақшаға судай. “Жайлауы Петропавлға жақын” деп Броневский жіберіпті. Потаниннің айтуына қарағанда, Тұрсын Төртұлы үстінен Омбыға “барымталап кетті, шауып кетті, тонап кетті” деген хаттарды жаудырып жатқан көрінеді.

— Соның сөздерінен есімде қалғаны, Төртұлы қарақшылары Жаманқала мен Қарқаралы аралығында жүретін орыс кіресін үнемі тонайды екен, — деді Шоң: — “Елдің тыныштығын ойлаудың орнына мұныңыз не?” деп сәлем айтыпты Броневский.

— Соның бәрі отірік қой, би аға!

— Бұл, яғни, төрелер бізге де қарсы шабуылға шықты” деген сөз. Түз басы қалай?

— Жылдағыдай адамдар аттандырғанбыз. Тұздың пайдасын көрген ел жігіттері “барамыз” деп, күрек-саймандарымен өздері-ақ келіп жүр.

— Өзіңе Былқылдақ шеберлерінен адамдар барды ма?

— Тұзшыларға олардан да төрт жігіт қосылды.

— Түз басындағылардың да сақ болғаны жоң. Сонан соң биыл базарға да қарулы жігіттерді сайлап бару керек. Жолшыбайғы елдерге жеткізе бар. Шөпшілер шықты ма пішенге?

— Өсіп тұрған шөпті қырқып алмай қарап жүрсін бе? Мен осылай шығарда ауыл-ауыл болып шалғыларын қайрап жүрген.

— Осы жұртты түз бен шөпке салғанымыздан бері Төртұлының оз арасында барымта-қарымта дегендер азайған сияқты болып көрінеді маған. Осы жағына сен назар салдың ба?

— Оныңыз рас, би аға. Бірақ біздің жақтағы бір жайлауда қырғын тобелес орын алды.

— Осындай бірдеңені былтыр айтқан жоқ па едің?

— Иә, айтқанмын. Бірақ биылғы ол емес. Оны да осылай шығар алдында ғана естідім. Бұрын жастар арасында ышқынған тобелес бола қоймаушы еді...

— Мұның да артын күтелік. Ел болған соң ондай-ондай неге болмасын... Ақ Үкібай келіп-кеткен әпесерге не айтты деңі?

— Иә, би аға?

— Келесі жылы көктемнен бастап Баянаула мен Қарқаралы аралығындағы елдерді теріскейдегі жайлауларға алып кетемін. Сол уақытта Тұрсыннан Төртұлы адамдары ойтіп кетті, бүйтіп кетті деген хабар түссе, баяғыдан бергі хабарларының түп-түгел жалған болғаны. Жандарал оған дейін шыдасын!— деген хабар әкетті әпесер менен.

Шөң Үкібайды бір-ақ ауыз сөзбен шығарып салды:

— Ел сақ болсын!

* * *

Броневский биылғы жылды жолда өткізді. Ұлы жүздің төресі Сөк Абылай баласынан Глазенап марқұмның тірі кезінде-ақ қол астындағы қазақтарымен Россияға қарайтыны жөнінде өтініш түскен. Абылайдың немерелері, Әділдің балалары Абылай, Ғали, Ерғали 1823 жылы Наполеонға қарсы жүргізілген соғыс жеңісінің он жылға толу тойына қатысу үшін Петербургқа барған жолында Александр патшадан Ұлы жүзді де Ресей қанатының астына алуды сұраған екен. Алыстан келген қонақтар өтініші қабылданып, сый-сияпатқа риза болып аттанысымен патша төрелердің сұрауы жөнінде сенатқа арнайы хат түсіреді. Осы хаттардың бәрі Омбы облысы кеңсесінде жататын. Капцевичпен бір отырыста сөз болғандай аналардың Россияға қарау ниеті бар да, оны іске асырудың жолы бар ғой. Ұлы мәртебелі бекіткен устав қағидаларын қазақтың Орта жүзінде іске асырып алмай, Ұлы жүзге қол жеткізу

қайда. Устав жарық көргеннен бергі екі жыл Қарқаралы мен Көкшетау округтарын ашу әлегімен өтті де, Броневскийге Ұлы жүз жағын шолып қайту сәті биыл, яғни 1825 жылы ғана түсті. Оның үстіне ол Жетісу өлкесіне аяқ баса алмайтынын білген. Сондықтан да алдына Ертістен Жетісуға дейінгі аралықтың қай тұстарына дуан салып, округтар ашуға болатынын белгілеу мақсатын қойды.

Россия казак елінің оңтүстігіне осылай сұғына бермек.

Осы сапарында мыңдаған шақырым жерді айналып шыққан Броневский көрген, білген, түйгендерін Капцевичке жеткізбек еді. Алайда, Омбыға келгенде оны бас губернатордың нұсқауы күтіп жатыр екен.

“Есіл жағына сапар жасап қайтқан менің адъютантым майор Макаров Көкшетау округын ашқанда халықтың көп жиналмағаны, төрелердің мүлде көрінбегені, Ғұбайдолланың аға сұлтандыққа тағайындалуы, әйтеуір төре ғой деп шақырылып, содан кейін ананың ықылассыз көніп, тиісті қағазға қол қоя салғаны, бүгінде сол төренің дуанға жоламай, далада жүргені, жалпы салтанаттың тиісті дәрежеде болмағаны жөнінде рапорт жазып келген. Осыны көзіңізбен көріп, тексеріп қайтуыңызды сұраймын”, — деп жазған Капцевич хатын “Мен Том губерниясын тексеруге кетіп бара жатырмын. Кездесуімізді ноябрьге қалдырайық” деп аяқтапты.

Биылғы базардың барысын бақылау үшін де Коряковта болу керек еді. Енді мұны сондағы офицерлерге тапсыруға тура келер.

Осындай ойға келген Броневский үйінде жарты айдай дем алып, қыркүйектің орта шенінде Көкшетау сапарына аттанып, өзі бұрыннан араласып үйренген керей, қуандық руларында болып, төре-билермен сөйлесіп, Көкшетау округының ашылу жайын сұрастырып, дуан салынған жерді шарлап, бір ай шамасында Омбыға оралып, көрген, білген, естігендерін қағазға түсіріп, Тобыл сапарына жинала бастады.

Полковниктің бас губернатормен жолыққандағы алғашқы әңгімесі Жетісу сапарына байланысты болды... Өйткені ол жактын жағдайына патша ағзам да құлақ тігіп отырса керек.

— Қокан хандығының ықпалында болғандықтан, Жетісуға табан баса алмай қайттым, жоғарғы мәртебелім. Жетісуды қырғыз-қайсақтың Үйсін деген атасынан тараған халық мекендейді. Патша мен өзіңіздің мәртебеңізге хат жазып жүрген Абылай ханның немере, шөберелері сол руларды өзара бөлісіп алғанға ұқсайды. Мысалы, Әділ баласы Абылай дулат пен албанды, Сөк жалайыр мен шапыраштыны деген сияқты...

— Әдейілеп ат арытып барғаннан кейін ол төрелермен жолығуыңыз керек еді, полковник мырза.

— Жолыктым, жоғарғы мәртебелім. Мен оларды Аякөз деген өзеннің бойына шақырып алдым. Төре атаулы түгел келді. Әрқайсысымен оңаша да сөйлестім, бәрінің басын қосып та сөйлестім. Олардың Россияға қосылығы келгендегі алдарына салған мақсаттары мені тойдырмады.— Күтпеген ойдан Капцевич алға қарай ұмсына берді. Тіпті Броневскийге бастығының құлағын тіктей қалғаны да аңғарылды. “Мұндай тұжырымға қандай себептермен келдіңіз?” дегендей үнсіз қойылған сұрағын ұғып, енді соған жауап болар-ау, деген жәйттер жөнінде сөйлеп кетті.

— “Қоқан билеп-төстеушілері бізді төре ретінде елемейді. Ханы шақырып, ақылдаспайды. Әкімшілік атағын бермейді. Тіпті, әкеміз Әділге тірі кезінде датқа атағын сұрап ала алмадық. Халықтан алым-салықты өздері жинап алып кетеді” дегенді айтты. “Орыс патшасы қол астына кірген төрелерге атақ-шен береді екен” дегендер де болды. Ұлы мәртебелі бекіткен уставқа байланысты округтар ашылатынын естіген екен де, араларын “төрелердің қайсысы не патша ағзамға, не сізге бұрын жолықса, сол аға сұлтан болады екен” деген қауесет меңдеп алған көрінеді. Ұлы жүз төрелерінің Россияға қосылуға өзеуреп жүрулерінен мен осы мақсатты ұқтым... Арзан мақсат.

Бас губернатормен сұқбаттасқан сайын көңілі Глазенапты көксеп отыратын Броневский соңғы төрт-бес жылда екі генерал мінезін айырып, таныған. Глазенаппен сөйлесу оңай — ылғи сұрақ қойып, түсінбеген жәйттерін әңгіме үстінде анықтап, адамды жетектеп отырушы еді. Мынаның бет-жүзінің бір кылы да бүлк етпей жылан көзін қадап, тесірейіп отырғаны. Айтқан жәйттеріңе қозқарасын байқатпайды-ау, байқатпайды! Броневский мұнымен әңгімелескенде шаршап қалатынын сезеді. Не болмаса, ойына қанат бітпеген соң аузынан бейнелі сөз шықпай, құрғақ сөздерді тізеді де отырады.

— Жетісу жағынан менің шақыруыммен он жеті төре келген екен. Әр төренің соңында отыз-қырық нөкері жүреді десек, Аякөз өңіріне қыруар қара халық жиналғандай ғой. Бір күні маған солармен де сөйлесу ойы келді. Жанағы атағаным ел пікірін толық білдіре алатын сан. Олардың “Дүниеде Россия деген ел бар-ау, сол елге қарасак тынысымыз кеңіп, адам санатына қосылып қалмас па екенбіз” деген ойдан мүлде мақұрымдығын аңғардым. Дегенмен Қоқан билігіне наразылықтары бар. Мен сөйлескен қарапайым қырғыз-қайсақтар: “Сіздің елде “ұл салығы”, “қыз салығы” деген бар ма?” деп сұрады.

— Бұл салықтардың сыры неде?

— Ұл — әскер, қыз — бектер төсегін жаңғырту үшін... Әрине, мен оларға біздің елде ондай салықтың жоқтығын айттым. Ал устав

бойынша жаңадан ашылған округ халқынан салық алынбайтынын айтқанымда біртүрлі көңілденіп қалды. Тұжырымдай айтқанда, жоғарғы мәртебелім, кара халықтан Россияға қарай ұмтылыс көре қоймадым.

— Сіз өте гуманды адамсыз, полковник. Кара халық деген не? Отар. Көсем теке қалай бұрылса, отар солай қарай бет алып жүре береді. Тіпті төре түріндегі көсемдерінің Россияға қарайықшы дегенде көздеген ұсақ-түйек мақсаттарына назар аудармау керек. Әрі-беріден соң олардың ұсақ мақсатты болғаны жақсы. Иығына погон тағып, мойнына медаль іліп, алақанына жылтырауық сәлкебай салсаң, сенің мақсатың орындалады. Бұл халық жөніндегі бетті осылай ұстаған жөн. Төрелермен ғана сөйлесу керек. Баскасын қайтесіз!— деген Капцевич бір қабағын көтеріп өзінен-өзі кіртіе қалды.

— Сонымен осы сапарыңызда қандай түйінге келіп қайттыңыз?

— Әрине Қокан хандығына шығыс жағынан жақындай беруіміз керек. Ол үшін Аякөз, Көкпекті деген жерлерге дуан салып, округ ашуды белгіледім. Алғашқысы Семей қамалына, соңғысы Өскемен қамалына түспа-түс. Түбі күні сол округтар коммуникациясы ана қамалдар арқылы толықтырылып отырылады. Содан кейін Көкпекті округы арқылы — Құлжаға, Аякөз арқылы — Жетісуға сұғына беруге болады.

— Орта жүздің орта тұсы жөнінде ойладыңыз ба?

— Дәл солай, жоғарғы мәртебелім. Осы жолы Көкшетаудан асып, Есіл бойындағы Ақмола деген жерді бір округқа лайықты-ау деп қайттым.

— Сіз дуандарға лайықты-ау деген жерлерді қандай принциппен таңдап жүрсіз?

— Алдымен округ приказы судың бойында болу керек. Содан кейін табиғи құрылыс материалдары мен төңірегінде егістік жері болу керек. Аякөзден басқа приказға лайықты делінген жерлердің бәрінде су да, ну да, құнарлы жер де бар.

— Аякөзде ше?

— Семейден Жетісу шетіне жеткенше нулы өлке кездеспеді. Сонда да Аякөзге тоқтадым. Ертіс пен Жетісудың шығыс шекарасының тең ортасы және судың бойы. Құрылыс материалдарын Семейден тасуға тура келер.

— Енді Көкшетау округының жайына көшелікші...

Полковник Григорьевский мен майор Макаровтың басараздығын Броневский білетін. Оның үстіне Григорьевский Көкшетау округын ашуға осы Броневскийдің бұйрығы бойынша барған. Сол себепті ол офицерлер арасындағы кикілжіңге тоқтамай, бір-ақ ауыз сөз айтты:

— Кокшетау округы сәтті жерге сәтімен ашылған. Дуанның бір жағында қол, екінші жағында қарағайы сыңсыған адыр. Төңірегі егістікке жарамды. Болашақ Ақмола округын ашуға жақсы саты болайын деп тұр.

— Ар жағында су мен нуы мол әсем тау бар дейді ғой.

— Бар, жоғарғы мәртебелім. Ондай таулы өлке қайсақ даласында аз. Сондықтан да оны жаралған қалпында сақтаған жөн.

— Округты ашуға отыз шақты ғана қырғыз-қайсақ қатысты дегенде қаншама шындық бар?

— Өлке өзіме әуелден таныс. Тамыр-танысым мол. Қырғыз-қайсақтардың ауылына дейін барып, үйлеріне дейін бас сұғып шықтым. Қайсысы болсын округ ашылғанда халықтың жырттылып-айрылғанын, Григорьевский жағынан барлық рәсімнің жасалғанын, бәйге, күрес және басқа ойын түрлерінің мол болғанын ауыздарын тамсанып отырып айтады. Ал далаға қала салуға қарсылық білдіргендердің де табылып тұрғанын айтуға тиіспін.

— Абылай ханның Қасым деген баласы ғой. Одан маған хат келген. Приказыңды қират, бұз! Атты казактарыңды шептен әрі алып кет. Әйтпесе менің балаларым қатты ашулы дейді.

— Қала далаға прогресс, мәдениет апаратынын мен де айттым. Қара халық түсінетін сияқты. Ал төрелердің түсінгісі келмейді. Қасымның Саржан деген баласының Қорғалжын көлі төңірегінде қол жиып жатқанын естіп келдім осы жолы. Ғұбайдолла да соның жанында көрінеді. Онымен кездесе алмадым. Қытайлықтар оқиғасынан кейін босатқанымда округ қызметіндегі басқа адамдарға “Ғұбайдолла жайлауына кетті. Аға сұлтандық қызметіне шақырындар” деген нұсқау берген болатынмын. Бірақ келмепті.

— Бұл аға сұлтандықтан бас тартқаны ғой?

— Округ қазіі Жолқара Байтоқин жанына он адам ертіп барған екен, төре “округтағы орыстар, атығай, қарауыл түгел келіп шақырсын!” деп қоя беріпті.

— Қарай көр!— Капцевич басын шайқап қойды.— Сіздің округтарыңыздың бірде-біріне кірмей жүрген біреуіңіз бар еді ғой?

— Шон ғой! Ол жөнінде ерекше бір ойға келіп жүрмін. Өз алдына округ ашып берсек пе деймін.

— Сонда әр қырғыз-қайсаққа бір округтан келмей ме?

— Біздің бір офицердің “Шонның қол астында тоғыз мың түтін бар” деп жазғаны есімде.

— Қыруар халық қой, мынау.

— Міне, осыған дереу кіріспек ойым бар, генерал мырза, әйтпесе, екі округ аралығында босқа жүрген халық.

— Бұл хабарыңызды әскери кеңесте тағы бір рет тыңдаймыз, полковник мырза. Кеңінен ойланып, дайында беріңіз!

— Құп, жоғарғы мәртебелім.

Қыс қаһарына әне-міне мінеді-ау деген кезде соңында үш казак-орысы бар Карбышев Шоңға келді. Онсыз да қас қарая келген офицер алас-күлесте шаруасын жария ете қоймады. Жә, Шоң да анау мына қыста ерігіп жүр деуден аулақ. Сол себепті кеште араларында сөз болмады. Әрі жерсоқты болып, әрі жаурап келген казактар қонақасыдан кейін жылы жай мен жайлы төсекте қор ете қалған еді.

Әңгіме келесі күні ертеңгілік дастарқан басында басталды. Карбышев биге Броневскийдің Баянаулада да дуан салып, Төртұлыны өз алдарына округқа жұмылдыру ойы барын айтты.

Шоң “Е-е, шаруаң мынау екен ғой” дегендей аз-кем басын изеп отырды да, әлден соң офицерге шекесінен көз салды.

— Мен орыс әділ халық деп ойлаушы едім...

Карбышев “не жазып қалдық?” дегендей кесесін жерге қойып, бойын тіктеп, үй иесіне тоқтала қарады.

— Қарқаралы жақтан мен жөнінде, жалпы Төртұлы жөнінде неше түрлі лақап айтылып жатады. Оған сенің де қатысың бар. Үлкен іс жөнінде сенімен сөйлеспеймін. Бұдан былай менен аулақ жүр,— Шоң сөзінің соңында дастарқанының өз жағын түріп тастады. Қазақтың мұнысы “осымен әңгіме аяқталды” белгісі екенін білетін Карбышев атып тұрып, жүре киініп, шығып кетті...

Араға екі аптадай уақыт салып тағы да төрт-бес казак келді. Бұлардың басы өткенде жайлауға Петропавл жағынан келген есаул Потанин еді. Мұның кісіге жағымды жайдары мінезді адам екенін Шоң сонда аңғарған. Қонағының әңгімесіне құлақ салып отырып Шоң: “Әй, жандарал осыны Карбышевтің орнына жіберген-ау” деп ойлады. Өйткені бұл да әңгімені ананың өткізе алмаған мәселесінен бастаған еді.

— Мұны мен жалғыз шеше алмаймын. Төртұлы билерімен ақылдасу керек,— деді Шоң.

— Қайткенде де, құрметті би, мен елдің осы мәселе жөніндегі бетін біліп кетуім керек.

Екеуі осыған келісті де, Шоң адамдарын билер қыстауына аттандырып, ықтасынға үйлер тіктіре бастады.

Мына есаул өмірден түйгені көп, өзі әңгімеқой, ойы мәнді адам екен. Содан Шоң Ресейдің көп жағдайын білді.

— Өткен айда Петербургта үлкен оқиға болды, — деп бір тоқтады ол әңгіме үстінде. Шоң мына сөзге ерекше елең етті.— Осыдан он төрт жыл бұрын Россия мен француздар арасында қырғын соғыс болған. Сонда жеңіске жеткен орыс әскері Европада адам құлдығы жоғын көреді де, “бізде неге осылай болмайды?” деп патшаға наразылық білдіреді...

— Орыста құлдық бар ма?— Шоң елең етті.

— Бар. Біздің байларымыз орыс шаруаларын өздері ара бөліп-бөліп алған. Сол шаруаларды әлгі байлар атамын десе де, асамын десе де, сатамын десе де ерікті. Офицерлер елдегі осы төртінгі жоюды талап етіп, ереуіл жасаған екен.

— Соңырағы күні сол құлдық біздің басымызға да келіп жүрмей ме?

Келмес, — деді Потанин. — Ондай әдет Оралдың ар жағындағы орыстың атамекенінде ғана. Ал Россияға соңынан қараған татар, башқұрт, Сібір халықтарында ондай әдет жоқ. Жә, ол әдетке бүкіл қалың орыстың өзі қарсы. Осыған қарағанда басыбайлылық бұдан былай өріс алмас. Өйткені елдің дамуын ұстап тұрған да осы. Россияға жаны ашыған адам құлдықты құртар. Ал жаны ашушылар саны жылдан-жылға қаулап өсуде.

— Ереуілдің арты не болыпты?

— Ату, асу, жабу, Сібірге айдау.

— Япыр-ай, қатыгездікте шек болмайды екен-ау!

— Орыс патшалары мұндайда екі сөзге келмейді.

Шақырылғандардан алғашқылардың бірі болып Шорман мен Қазанқап жетті. Төртұлы билерінің кеңес мүшелері — Шоңның оң жағы мен сол жағында отыратындар. Үшеуі мәселені оңаша талқылап алып, билер алдына бірауызды болып шығуға жә десті.

Он шақты күннің әлетінде шақырылғандар түгел жиналды-ау деген күні сәскеде жылы киініп алған билер бетке шықты да, Шоң мәселені жария етіп, “осы жөнінде кімде қандай пікірі болады” дегендей алдында отырған көпке қарады. Бірінші болып Үкібай қозғалды.

— Би аға, егер Шорман, Қазанқап үшеуіңіз мәселеге теріс қарағанда ана орыс жасауылын бізсіз-ақ қайтарып жіберер едіңіздер. Ақпанның қақаған қысында шақырғандарыңыз кіші болсақ та соңымызға ерген халқымыз барын ескеріп, алдымыздан өткілеріңіз келген шығар. Ракмет! Баяғы Ерейменде тізгінімізді ұстатқанымыз — ұстатқан!

Билер арасынан “Үкібайдың сөзі біздің де сөзіміз” деген дауыстар естілді. Осыдан кейін Шоң елеулі сөзге жөн беретін адамға ұқсап, иығын қомдап, белін жазып, алақанымен тізесін ысты.

— Біле-білген қазаққа орыстарға бет бұру — дұрыс жол. Сыртқы жауды былай қойғанда қожа-молда, төре, билерден жәбір көргендер пананы орыстан тапқан. Б...ің ойымызды Үкібай би тауып айтты. Жандаралдың ұсынысын халыққа тиімді деп санадық. Алайда, “ләббай” деп бостан-босқа бас изей беруден де аулақпыз. Мынадай шартымыз бар: Шығысында — Ертіс, батысында —

Итемген, Мамай қолдерінен бастап Ереймен тауы, Есіл-Нұраның бас жағы, солтүстігінде — Сілеті, үлкен-кішілі Қараойлар, оңтүстігінде — Желтау мен Қызылтау, одан әрі Түндік бойы — Төртұлының қыс — қыстауы, жаз — жайлауы. Болашақ дуанға осы ара түгел кіру керек. Баянаула ежелден қазақтың кіндік жері. Дуан осында салынуға тиіс. Біз хан ұрпағына әуелден тізгін ұстатпай, ырық бермей келе жатқан халықпыз. Сол себепті болашақ Баянаула дуанының аға сұлтаны қарадан болуы لازым. Осы шарттар орындалады дегенде ғана біз орыс ұсынысын қабылдап, ант беруге бармыз.

Шоң билердің ризалығын алғаннан кейін ақпанның он төрт күні жоғарыда айтқандарын қағазға түсіріп, өзі бастаған билер таңбаларын салған қағазды Потанин Броневский алдына қойған еді.

— Енді, — деді Броневский, — осы хаттың ізін суытпай, мына билерді Коряковка жеткізіп, ант алу керек.

— “Шартымыз түгел ескеріле ме?” десе не айтайын, мәртебелі мырзам?

— Шарттарының қайсысы болсын ойлануды қажет етеді. Алайда, сіз, Николай Ильич, “бәрі де қабылданады” дей беріңіз.

Потанин соңғы тапсырманы орындауға кірісті... Баянаула оңірінен ұзын тізбекпен шеру тартқан салт аттылар наурыздың бірі күні Ертіске жетіп ат басын тартты. Алдарында — мұз құрсаңған өзен, одан әрі жарқабақта төбелеріне желдиірмен қалақтары қойылған ағаш үйлер. Қазақтар өз тілдеріне икемдеп “Кереку” деп атап кеткен Коряков осы. Ертістің бергі жағы ызғындай бөсентін қыстаулары болатын. Қыр билерін осы жерде қарсы алған Қазанқап Шоң мен Шорман бастаған адамдарды қыстауларға бөлді. Ал Потанин қыр қазақтарының келгенін хабарлау үшін ар жаққа адам жіберді.

Шоң, Шорман, Үкібай үшеуі Қазанқаптың үйіне түсіріліп, Потанинді Қазанқаптың баласы Бердіәлі өз үйіне алып кетті.

Коряковтан хабар келесі күні жетті. Күтіп отырған көрінеді.

— Ендігі тәртіп былай болады, құрметті билер, — деді алға шыққан Потанин. — Сіздердің жалпы сандарыңыз үш жүздей бар екен. Тізбектеліп оту — қыруар уақытты алады, жаппай қатарласып жылжысаныздар мұз көтермес. Сондықтан да Төртұлы билер кеңесі мүшелері бастаған отыз шақты адам ар жаққа өтсе...

Шоңға ақыл қонып, ар жаққа баратын билер іріктелініп, ол басқаларына жеткізілгенше тағы екі-үш күн өтті.

Наурыздың алтыншы жұлдызында қыр қазақтары Ертіс жағасына тағы жиналды. Ар жаққа баруға тиістілер бөлектеніп болғаннан кейін Потанин осы жақта қалатын билерге бұрылды.

— Уа, құрметті билер, бүгінгі күн — сіздер үшін ұлы күн. Басшыларыңыз ант беру арқылы патша ағзамның қызметіне,

халықтарыңыз Ұлы Россия құрамына кіреді. Бұдан былай екі халық төс соғысып, дос болып, туыс ретінде иық сүйесіп еңбек ететін болады. Төскейде малымыз, төсекте басымыз қосылады! Қадамдарыңыз құтты болсын!— Ат үстіндегі Потанин қамшысын биік көтеріп әлгіден гөрі дауыстай түсті.— Өздеріңіз жақсы білетін, осы құрметті билер беретін ант “біздің де антымыз болады!” дегенді айта аласыздар ма?

— Айтамыз! Айтамыз!

— Ылайымда солай болсын!

— Бұл жөнінде бірауыздымыз! — дескен етек билер де қамшыларын бастарынан асыра көтерді.

Содан кейін үлкен топтан бөлінген кіші топ, Потанин бастап, аттарын жетекке алып Ертіс мұзына аяқ сала бастады.

Көк мұзда әйеншектене қыбырлаған ат та, адам да ана жағаға таяй бергенде, жиекте ат үстінде тұрған жалғыз адам көрінді.

— Мынау біздің бала болмағай, — деді Тұрсынбай. Жағаға әлде болсын жақындай түскенде оның дауысы тағы естілді.— Иә, соның өзі ғой. Құдай-ау, қашан өтіп жүр!

Шоң он бес жасар Шорманды Қаржасқа төбе би сайлаған думанда Тұрсынбай өзі мен Күшікті көңілі төріне қатар қойып, “Тіріден өлінің бақыты асатыны да болады екен-ау” деп ойлаған. Содан бері ол балаларының бірінің мына Шорманға ұқсап, ат жалын ерте тартып мініп, ел ісіне араласуын арман етуші еді. Сол арманы жаратқанның құлағына жеткендей — Боштай деп ат қойған мына баласынан үміті зор. Жиырма жасқа толар-толмаста ол барған жерінен алмай, қазған жерінен таппай, отырған жерін ормай қоймайтын пысық болып өсіп келеді. Тұрсынбайдың соңғы кездегі ермегі — осы баласының тілеуін тілеу, құдайдан тіл-сұттан сақтауын тілеу. Тұрысына қарағанда жұрт мана “арғы жаққа кім барады?”, “бергі жаққа кім қалады?” деп-абыр-сабыр болып жатқанда, мынау Ертіс мұзынан өтіп алғанға ұқсайды. Жағаға шыға оған Шоңның да көзі түсті.

— Мынау Боштай ма?

— Иә, біздің бала ғой! — деген Тұрсынбай үнінде мақтаныш та жоқ емес еді.

Коряковтағы полктің бір казармасы баяғы Бөкейге патша қағазын ұсыну кезіндегі Семьяр казармасына ұқсап, қазақша жиналған екен. Билер шешініп, жеңілденіп, төсеніштерге жайғасқаннан кейін анадай көтеріңкілеу жерге Потанин мен тілмаш шықты.

— Құрметті билер, — деді Потанин, — Молда антты татар тілінде оқиды. Сіздер қайталайсыздар. Содан кейін мына үстелге келіп ант аяғына таңбаларыңызды салып, бармақтарыңызды басасыздар.

Ант та баяғы Бокей берген анттың сөзі екен. Оны молда оқып, билер бірауыздан кайталап тұрғанда кең казарма күніреніп кетті.

Ант алынып, оның астына таңбаларын салып болғаннан кейін сыртқа төгіле шыққан билер алдында зеңбіректен үш дүркін оқ атылып, қарулы казактардың күзетте алмасуы, найзаласу сияқты өскери өнерлері көрсетілді.

Содан кейін оларды Потанин қаланы аралауға алып кетті. Көше-көшенің бойына тізілген өңшен шатырлы ағаш үйлер. Көбінің үстінде зырылдауыққа ұқсаған қалақтары бар — біреулері айналып тұр, біреулері қаңтарулы тұр. Шоң мұны баяғыда Ертіске батыс жағынан бір таяп келген жолы көрген де “бұлары не болды екен?” деп қойған. Соны енді Потаниннен біліп тұр.

— Диірмен. Түз үгеді, бидай тартады.

Шоңның қалағы зырылдап тұрған бір үйге кіргісі келді. Кең аула, айнала есік. Потанин соның бірін ашқанда ар жақтан үй иесі де қарсы шықты қолын жүре сүртіп, әлдененің гүрілдеген үні де құлаққа жетті. Шоң гүрсілді құлағына ұстап жақындап келсе, дөңгелек екі тас біріне-бірі үйкеліп, шайнасып жатыр екен. Одан жердегі жәшікке үн құйылуда. Потанин Шоңға түсіндіре бастады:

— Сырттағы қалак жел күшімен зырылдап, мына тік бағана арқылы диірменнің үстінгі тасын айналдырады. Тастың ортасындағы үңғыға құйылып жатқан — бидай, ал мынау — үн.

Шоң диірменге қарап аз-кем үнсіз тұрды да, әлден соң Потанинге бет бұрды.

— Үйіне кіріп-шықсақ...

Қонақтың өтінішін естіген жерде үй иесі лып ете қалды да, үсті-басын қағып, алға түсе берді. Ол сонына ергендерді үйіне ішкі есік арқылы жеткізді. Төрт бөлме. Бөлмелер арасында сыртын қаңылтырмен шендеп тастаған дөңгелек пештер. Күрең сырлы еденге қолдан тоқылған алашалар жайылған. Қабырғаларда — сурет. Үстел, орындық... Торғайдың ұясындай бір бөлмесінде екі ақ күйрық, сары шаш бөбектердің бірі еңбектеп, бірі кереует жағалап қалт-құлттап жүрді. Бір күйрық анау кереует астынан шегіншектеп шығып келе жатты. Бөбектер есік ашылғанда елендесіп, қонақтарға қарасып тоқтады.

— Немерелерім ғой, — деді үй иесі. — Бұларға қарап отырған қыз өзімнің кенжем, — деп үй иесі жасы онға жетіп қалған қыз-баланы көрсетті. — Әйелім шаруасымен жүр. Қонақтарға “отыр” деп айта алмаймын.

Потанин үй иесінің сөзін қазақшалап бергеннен кейін Шоң:

— Шаруасынан қалмасын! Шаруасынан қалмасын! — деп алғыс айтып, сыртқа шықты.

Билер арғы жағаға өткеннен кейін Қазанқап ауылында дайындалған асқа бет алды.

Сол күні Шоң Потаниннің көмегімен Броневскийге хат жазды: “...Қазак анқау, сенгіш, жаксылыкты өмірбаки жадында сақтағыш халық. Оның бойынан бала мінезін көп көруге болады. Жамандыққа жок, жаксылыққа жак. Сол себепті Баянаула дуаны ашылғаннан кейін біздің қасиетімізді мойындайтын, әдет-ғұрпымызды жат санамайтын, тілімізді құрметтейтін және білетін, сәбидей жуас халқымызды жәбірлемейтін жаксы адамдарыңызды тағайындауды сұраймын”. Шоң таңбасын салды.

Шоңның ант беруіне байланысты дала да жауапсыз қалған жок. “Шоң орысқа сатылып кетіпті”, “Шоң енді қыстауға көшемінді сылтауратып Төртұлыны Ертістің ар жағына апарып шоқындырады екен” деген сөздер төбе биді жайлауында қуып жетсін. Шоң жан-жағына құлақ салып отырса қаңқу күннен күнге көбейе түсіп, көпіріп, аспан астына кең құлашпен жайылып, өрбіп-өсіп бара жатқандай... Қаңқу сөз оны қаншама елендетсе де ол былтыр ойластырып қойған ісіне жөн берді. Соның алды Нұрмағанбеттен жылқысын қайтарып алу еді. Мұны Шоң Тұрарға тапсырды. “Және артығымен! — деді ол — Өйткені, құлындағаны қанша!”

Бір күні Үкібай келе қалды. Баянаула мен Қарқаралы аралығындағы елдің биыл солтүстіктегі көлдер жағасын жайлауды қадағалауды осыған тапсырған. Соның орындалғанын айтайын деп келген екен.

— Ел “кімнің жұртына барамыз?”, “Кімнің ығысуын сұраймыз?” деп әрең көшті, — деді Үкібай.

“Ал, Тұрсың, биыл қайтер екенсің?” дегенді Шоң іштей айтты.

— Елде сөз көп пе?

— Бар, би аға. Әсіресе, қыстағы Керекуге жасаған сапарымыз жөнінде жак талмайды. “Шоң өзі шоқынып келіп, енді айдабол мен қаржасты шоқындырамын”, деп ант беріпті” деген сөздерден құлақ тұнады.

— Бұл сөздің жалғандығын халыққа қалай жеткіземіз?

— Біреуді сендірерміз, екеуді сендірерміз, ал жүз бен мыңды қалай, би аға?

“Мұның рас” дегенді қимылымен аңғартқан Шоң бетін теріс бұрып әкетті.

“Төрелер сұранып та, сұранбай да Петербургқа бара береді. Ана жылы облыс бастығы жарғымен таныстыру үшін Омбыға қанша төре жиналды. Алайда, далада “олар өйткен екен, бүйткен екен”, деген сөздер қотерілмейді. Ал бір қара мына тұрған Керекуге ат басын салып еді — осыншама сөз — төркіні де және қай жактан

шыққаны да белгілі сөз”. Ойы шынырауына тартып бара жатқан Шоң кенеттен Үкібайға қарады.

— Осы халықтың бет-бағдарын барлап көрсек қайтеді?

— Қалай, би аға?

— Күздікке жылдағыдан ерте көшсек...

— Мақсат?

— Осыдан секем алған халық не істер екен?

— Біз қайтеміз?

— Сендер қозғалмаңдар. Қазіргі жайлап отырған жерлерінен қыстауға бір-ақ көтеріліңдер.

“Ел күздікке көшсін!” деген төбе би бұйрығы далаға түгел жетгі-ау деген кезде Шоң да ауылының үйлерін жыққыза бастады... Солтүстіктегі көлдер мен Баянаула аралығындағы ел мезгілсіз уақытта қозғалысқа кірісті. Шоң өзі күздікке үй тігіп алғаннан кейін жан-жаққа құлақ салып, ел бетін білді: Шоң соңына түгел ере қойғандар болмапты. Торайғыр жанқозыны бастап Есілге қарай тартыпты, оның соңынан қозғанның қожакелді тармағы да кетіпті. Ту-ту Шуды бетке ұстап бара жатқандар да жоқ емес көрінеді. “Ел аузындағы қауесет шын болды. Шонның күздікке ерте қошуі тегін емес”, “Ұлытауға беттеп бара жатқан қаржасын Шорман әрең бөгеіп қалыпты”. Осыларды естіген Шоң “алып қашпа сөзге берілгіш әсерлі халқым-ай!” деп қамығып отырғанда үстіне Тұрар кірді. Жігіт екі иығынан дем алып, танауратып отыр. Ұшқын атқан көзі жарқ-жүркі етеді. Тапсырған істі сәтімен орындаған адамның кейпі.

— Нұрмағанбеттің жылқысы Ақкөлдін жағасында екен. Яғни, біздің жайлау мен Баянауланың орта тұсы ғой. Осыны есепке алып жігіттерді екіге бөлдім. Бірі жылқының шығыс жақ қанатынан айырып, жайлауға қарай айдап кететін болды. Күзет қатты екен. Жігіттер іске кірісіп, төре адамдарының көбі солардың соңынан кеткен кезде, біз батыс жақ қанатынан айырып алған жылқыны Баянаулаға қарай қуып кеттік.

— Мал қайда қазір?

— Күржікөл қуысында.

— Көлемі?

— Бізден барымталағаннан мол.

— Солтүстікке қарай кеткені ше?

— Оны жігіттермен қуғыншылар жеткен жерде тастап кете беруге келіскенбіз. Бұл әдіс төре жылқышыларының санын азайту үшін жасалды. Мына хабар Баянаула ормандарындай қою ойда отырған Шонды әжептәуір сергітіп тастады. Шоң: “Ал, төрем, енді қандай қадамға жөн берер екенсің?” деп отырғанда, осы сұрағына жауап қанжығалының Сасық биі бейнесінде келе қалды. Шоң ана жылы Бөкейді хан сайлатпау жөнінде ел-елден хат жинағанда, осы

бидің үйінде екі-үш күн бөгелген. Өзіне бұрыннан таныс бидің келу себебін білді де “сөзді өзі бастасын” деп тым-тырыс отырды. Шоңның салқын амандасуынан секем алып қалған Сасық та тілі байланғандай үнсіз қалды.

— Ал, би, осылай мыршым ойнап отырамыз ба? — деді Шоң әлден соң.

— “Шоң ел тыныштығының қамқоры” деуші едік, — деген Сасық іргеге шырт еткізіп бір түкірді.

— Шоң сенен мал алып па? — деді үй иесі.

— Ортамыздағы жалғыз төре. Кешегі Абылайдың көзі.

— Абылайдың замандасы Едігенің көзінен мал алғанда осы сөзді сен төреңе барып айттың ба. Бөгенбайдың көзі? — Сасық үндей алмай қалды. — Қашанғы қазақ кірменің жұмсауында томпаңдап жүгіре береді? Ел мен жердің иесі ол емес, сенсің! Неге кірмеге кіріптар болып жүрсің? Сен төренің жұмсауымен жүгіріп кеткенде халқың қарадай жер болды ғой! Осыны ойладың ба?

Сұрақ қойылды, бірақ жауап болған жоқ. Осылай қарай беттегенде Шоңға сөзін қалай өткізу жөнінде Сасықтың не ойлағанын кім білсін, қазір тілі кесілгендей үнсіз. Тек қамшысының ана басы ғана иесінің кеудесінде жаны барды білдірткендей андасанда шошаңдап қояды.

Шоң қаншама сөксе де, Сасықты ауылында үш күн бөгеп қонақ қылды. Оның бұл құрметінде Төртұлы одағы төбе биінің артқы мақсаты болатын. Соған байланысты мына биді үркітпеу. Өйткені “арғы мақсаттың” іске асуы осы биге байланысты еді. Бірақ ол мақсатын Шоң бұл жолы ашпады. Ал бұл қонақжайлықтан Сасықтың не түсінгенін кім білсін, әйтеуір, сол үндемеген қалпы төмен қарап атқа мінді ғой...

Екі күннен соң үш-төрт казак-орыс аттан түсіп жатты. Офицер үйге кіріп, босағадан “жүзбасы Махонинмін” деп қолын шекесіне апарды.

— Облыс бастығы полковник Броневский сізге риза болмай отыр, — деп бастады сөзін отыра берген Махонин. — Сіздің адамдарыңыз Семейдан Қарқаралыға бара жатқан орыс кіресін тонаған екен.

— Ол қайдан белгілі болыпты?

— Қарқаралы аға сұлтанынан.

— Ендеше, сен бөгелесің, — деген Шоң қонағына, мұндай қаңқудың алдыңғы жылдан жүргенін, аға сұлтан сөзін өтірікке шығару үшін биыл Баянаула мен Қарқаралы аралығындағы Төртұлы елдерін солтүстікке көшіргенін айта келіп: — Жаныңа кісі қосып беремін. Аталған жақты шолып өт. Егер Төртұлылық боламыз деген бір ауыл кездестірсең, мен аға сұлтан салған айыпты мойындайын. —

Шоң Тұрарды шақырып Махонинді адамдарымен Желтау, Қызылтау сілемдерін аралатып шығуды тапсырды...

Шоң биыл ат басын қайтып жайлауға салмады, ойластырып жүрген бағыты — базарға да бармады. Алғашқы суықта-ақ қыстауына келіп, билерді жинауға жан-жаққа жігіттерін шаптырып жіберді.

Билер бетке жайғасқаннан кейін Шоң иегін көтере сөз бастады:

— Мен Баянаулаға қала салуға неге “ләзбай” дедім, неге орысқа ант бердім? Сатылғанның Ысқағын бәрің білесің. Осынау далада жүргенде ол қандай еді, қалаға барып қандай болды? Міне, қаланың жақсылығы. Кеше Қарқаралыда орыс-қазақ соның аузына қарадық. Оған жазмыш жасаймыз деген торелер ісінен түк шыққан жоқ. Сол уақытта балаларымыздың Ысқақтай болуы бәріміздің арманымыз, ойымыз болды. Ысқақты жеткізген қала бәріміздің де баламызды жеткізеді. Баянаулаға қала салдырсақ болашақ ұрпағымыз Ысқаққа ұқсап орысша-қазақша бірдей сайрап шыға келеді. Үсті-басына ие болады. Даланы алып кеткен қаңку “қазаққа болсыншы” деген ауыздан шықпаған. Болашағын ойлайтын адам маған ерсін. Қазақты жарға құлататын Шоң емес. Осыны көкейлеріне мықтап түйсін! Осы сөзімді елге жеткізіндер!

Иә, Броневскийдің Баянауладан дуан салу жөніндегі ұсынысын сөзсіз қабылдағанда, Шоңның көз алдында, расымен-ақ, Ысқақ тұрып алған болатын. Екі сөз айтпай ант беруге ұмтылуында да ол Ысқақтың ықпалында болатын.

Шоң тоқтағаннан кейін орнаған тыныштықты мұндайда сөйлемей қалмайтын Үкібай бұзды.

— Осы “орыс, орыс, қала, қала” деп жүріп, ертеңгі ұрпағымыздан айрылып қалмасақ екен.

— Ол өзіңнен болады, — деді Шоң. — Еліңнің тізгінін уысыңнан шығармасаң ұрпағың да қолыңда.

Шоңның осынау ұлағатын ел-елге жеткізуге билер асығып аттанды...

* * *

Қыс қыспағынан босап, елдің жайлауға көшіп, көсілгені осы еді, Шоң суық хабардан оянды. Нұрмағанбет адамдары үш жүздей жылқы қуып кетіпті. Яғни, төре бұл істі өткен жылдан бері ойластырып жүрген, екіншіден, оны елге ес жинатпай, алас-күлесте іске асырған. Шоң ертеңгілік шайының үстіне ешкімді де кіргізбей терең ойға қалды. Алдыңғы жылы Нұрмағанбет бұдан мал алды, былтыр — бұл Нұрмағанбеттен; биыл — Нұрмағанбет—бұдан. Өшігудің белгісі! Енді бұл Нұрмағанбеттен алса, Нұрмағанбет бұдан

тағы алады... Мынау шет-шегі жоқ барым болды ғой. Елді жұтатын осындай істер. Ал ел қамын ойлаған төре көргенім жоқ. Сонда Шоң не істеу керек? Нұрмағанбетке бұл қылығын қойдыратындай қандай амал бар?.. Қандай амал бар?.. Қандай амал бар?.. Шіркін-ай, Сейсекең болса ғой... Енді кімнен ақыл сұрайын? Не істеу керегін кім айтады маған?..

Кенеттен сырттан дауыс шыкпағанда Шоң ойы түбіне жетіп, сұрағына жауап тауып қалар ма еді, қайтер еді? Шоңның ойы бірден үзілді. Үйге Оксана кіріп келе жатты. Баска келушілер, әдетте, Шоңның рұқсатын есіктегі жігіт арқылы алғаннан кейін барып кіруші еді. Мына әйел ондай әдеттен тыс. Оксананы көрісімен түрегелген Шоң қос қолын ұсынды. Айторы екеуі құшақ айқастырды. Оксана дастарқан басына өзіне тән ашық мінезбен сөйлей жайғасты.

— Құрметті губернатор құда, қыстауда отырған кезіңізде жолығайыншы деп осыншама асығып едім, әй, өмір өзекті жанның ырқына көнген бе?.. Арып-ашып қаншама жол жүрдім.

“Осы жолы бұл әйелдің басына түскен іс бар-ау” деп ойлаған Шоң күйеуінің жағдайын сұрады.

— Ей, құдай-ай, ол өлуші ме еді. Мені Былқылдаққа алып келген сол. Өзі сізге көрінуден қаймықты. Қалды. Сонан соң Өкенді серік қылып алдым. Сыртта отыр.

— Микалай менен именетіндей жамандық істеген жоқ сияқты едім...

Бұл жолы Оксана бірдеңе демес бұрын әлдеқайда қолын сілтеп алды.

— Онда жұртқа, әсіресе, сізге көрінетін түр жоқ. Көзі қызарып, өзі көгеріп кеткен біреу. — Оксана осы сөзден кейін Шоңға қарай еңкейіп, сыбырға қоштi. — Сізден именуіне қарағанда әлде болсын ақылдан құр алақан қалмаған-ау деп ойлаймын. Бәрін арақ жолына құрбандыққа шалмаған сияқты.

— Өзің мұндағы балаларыңды сағынып келген боларсың?

— Ол да бар. Бірақ басыма түскен бір іс мені осылай қарай одан да бетер қамшылады. Соны сізге айтсам, қол ұшын берер деген үміттен ада емеспін және сол іс жөнінде көмектесетін әрі жалғыз, әрі соңғы адамым өзіңізсіз.

Шоң құлағын түре қалды. Оксана өзін сонау алыстан жетектеп келген ойын айтпас бұрын жыламсырап, сәлісінің ұшымен көзін сүртті.

— Коряковтағы полкта Александр Лукин деген бір офицер бар. Қорегі — арақ. Бастықтары қанша рет айтты “қой!” деп, болмайды. Тұла бойын ішкілікке алдырған жан. Әдің Матвей сонымен сыбайласып алып, үйден шықсайшы. Өзінің әйелі баласын алып

торкініне кетіп қалған. Ал біздің үйіміз бір-ақ бөлмелі. Оның жартысын пеш алады. Әсіресе Қарлығаш пен екі кішкентайына обал. Ана екеуі ініп алып айқай-шуын қоймайды, балалар ұйықтай алмайды. Талай рет қуып шықтым өздерін... Осы қыста сол Лукин мен біздің Петр төбелесіп берсін. Қарулы жігіт қойсын ба, оның үстіне бала-шағасының қамынан туған ызасы бар, ананы тепкілеп, айдап шығады ғой көшеге. Содан ертеніне полк басшылары келіп “офицерді ұрды” деп, Петрды абактыға қамап қойсын. “Баламды босатып “алайыншы” деп, қайда бармасам да еститінім бір-ақ сөз: “Офицер арына нұқсан келтіргені үшін балаң үш жылға сотталды”, дейді.

— Маскүнемдік офицер арына нұқсан келтірмей ме екен?

— Әділдік жоқ қой, губернатор мырза, әділдік жоқ! — деді Оксана жылап отырып. — Сол Лукиннің шошканың жанында жатқанын да талай көрдім. Жұрт жерге түкіріп өтеді. Ал менің баламның ызадан туған ісі “офицер арына нұқсан келтіру” болады. Губернатор құда-ау, орыс елінде әділдік жоқ. Ойткені онда сіздей кеменгер губернатор жоқ.

— Бекер болар, — деген сөзін Шоң өзіне айтқандай күңк етті де, осы уақытта теріс бұрылып, көзін сүртіп жатқан Оксанаға қарады. — Құдағи, сен балаларыңа бар. Сағынып келген шығарсын. Бөріне түсіндім... Өзім шақырғанда келерсін.

Айторы мен Оксана дастарқан басынан бірдей көтерілді. Айторы есікке бұрын ұмтыла беріп:

— Бығтырғы сәлемдеменді алдым, — деді. — Көз жетпес жерде коңіліңе сақтап жүргеніңе рақмет.

Оксана бір күйден екінші күйге лезде қайта қалатын мінезінен бұл жолы да айнымады. Күлкі ойнаған көк көзін Айторыға жалт еткізіп аударды да:

— Ей, құдағи-ай, сол да бұйым болып па. Сыртта, Окен жанына қойып кеткен қабымда тағы біреуі жатыр, өзіңізге арналған, — деді.

Оксананың табалдырықты аттағаны сол еді, сырттан қуанышты шу естілді. Мына жақта Шоң Тұрар мен Надяның Ортақбайды көтеріп, күтіп тұрғанын сезді. Шу су сенкендей бірден басымай, ұзай ғайып болғаннан кейін, Шоң алақанын екі соқты. Сол сәтінде кіріп келген жігіт тізесін бүгіп отыра қалды.

— Осы Шодыр қайда?

— Жуырда көргенмін, би аға.

— Балалардың бірінің ауылында болар. Іздеңдерші... Шоңның “Шодыр” деп отырғаны баяғы Федор Ломов. Жұрт Шоң ауылына жан-жақтан ағылып жатады. Соңғы кезде келуші орыстардың да жиілеп кеткені байқалды. Өзі Шоң жанында ерекше тапсырмамен жүргеннен кейін, оның үстіне биге “кашқын казакпын” дегені бар,

басқаның көзіне түспеуге тырысатын. Баяғы Бокейді қолына түсіріп бергеннен кейін Шоңның оған риза болғаны сонша, ауылында орыс барын жария етуден аулақ. Сол “Шодыр” табылып, кешкісін Шоң үйіне бас сұқты. Шоң оған Петр Никулин жөнінде Оксанадан естігендерін қайталап:

— Осыны Броневскийге түгел жаз да аяғында менің атымнан “Екі халық арасындағы туыстыққа дәнекер болып жүрген азамат қамауда отыруға тиіс емес, босатуға бұйрық беріңіз” деп сұра.

Ломовтың мылтық пен қылышын ұмытқаны қашан. Олары тығулы жатыр Шоң балаларының бірінің үйінде. Бүгінде мұның қаруы — қағаз бен қарындаш. Жазатайымда қарындаштан айрылса, сонымен бірге өзіне жүктелген жауынгерлік міндетті орындаумен қоштаса бер. Ал міндетті орындамаудың барар жері... Тек құдай басқа бермесін! Сондықтан да ол қылышы жоғалса, мына қарындашы жоғалғандай өкіне қоймас еді-ау. Осынау даладан қағазға із қалдыратын саусактай құрал таба алармысың! Ол қағазына да аса мұқият — үнеммен пайдаланады.

Шоңның Броневскийге арналған хатын ол осы көзінің қарашығындай көретін қарындашымен жазды.

Алғашқы ойы Оксанамен сөйлескенде де, Ломовқа хат жаздырғанда да санасында болатын. Кенет ол Нұрмағанбетке кеткен ошін, малды араластырмай-ақ алудың амалын тапқандай болды. Иә, сойту керек! Бұл істің қанжығалыны өз жағына шығарып алудың кілтті де болып қалуы мүмкін. Шоң Оксанаға балаларымен екі-үш күн болуына мүрсат берді де, үшінші күні “Омбыға жеткіз” деп қолына хат ұстатып, аттандырып салғаннан кейін Нұрмағанбет жайына кірісуге білек сыбанды. Бұл ойды іске асыру үшін оған өте пысық жігіт керек. Тұрардың үнемі қол астында болғаны жөн. Енді кім бар? Есіне Боштай түсті.

Міне, алдында өткір пышақтың жүзіндей қылпылдап, көзі жайнап Боштай отыр.

— Қанжығалы билерін білесің бе?

— Білемін, — деген Боштай санап та берді.

— Сен өзіңдей он бес шақты жігіт жина. Екі-үшеуін Күржікөл қуысының сырт көзге түспейтін тұсына алты қанат үй тігуге жібер. Қалғандарымен қанжығалы билерінің ауылдарын торып, болса өздерінің, болмаса немере қыздарын ұрлап, ана киіз үйде менен хабар барғанша ұстап, асырап отыр!

— Құп, би ата...

Махонин Шоңға ойда жоқта тағы келді. Қолында Броневскийден хаты бар.

Тұрсын жаз басында “Қарқаралыға бара жатқан орыс кіресін тонаған Тортұлының төрт ұрысын ұстап отырмыз” деп хабарлаған

екен облыс бастығына. Соған Бронеvский “Сұғанак қолдарды қағу жөнiндегi былтырғы iсiңiздi маған жүзбасы Махонин айтып келген. Тұрсынның ол жазда жіберген хабарлары “байбалам. Бұл жолы ұрлық шынымен орын алған болса, онда Төртұлының катысы жоқ” деп қабылдаған едiм. Ал мынау сорақы оқиға болды: Тұрсын айғақты ұстап отырған көрiнедi. Араласыңыз. Ұрыларды жазаланыз. Далада тыныштық орнауына ат салысыңыз” дептi.

Шоң орыстарға қонакасы берiп шығарып салысымен Тұрарды шақырып, мән-жайды айтып:

— Шорманға жет, — дедi. — Қарқаралыға барып ана адамдарды алып келсiн. Егер қаржас жағының адамдары болса, аямай жазаласын!

— Күп!

* * *

Шорман ауылында болмай шықты. “Ащының бас жағындағы пішеншілерге кеткен” дегеннен кейiн, Тұрар атына қайта қонған. Табылды-ау. Жанында Байтемір би бар екен. Мән-жайды түсiнiп алғаннан кейiн үшеуi соңдарына ерген жігіттерiмен сол жерден Нұраға тура тартты. Тұрсын жайлауында екен.

— Жүр Қарқаралыға! — дедi Шорман оған.

— Ей, Қарқаралының аға сұлтаны сен бе, мен бе? Барғым келсе, барамын; барғым келмесе, қаламын. Сен бе едiн менi жетектеп апаратын?

— Жандаралдан хат алдық. Сен орыс кiресiн тонаған Төртұлы адамдарын ұстап отыр екенсiң. Шын болса, өзiң жүрiп қолыма тапсырасың. Ал егер барудан бас тартсаң, онда жандаралға жазғандарыңның бәрi өтiрiк.

— Рас, — дедi Тұрсын. — Адамдарың қамауда отыр.

— Жүр! Тапсыр қолыма!

Тұрсынның дәл бүгiн Қарқаралыда шаруасы бар ма едi, жоқ па едi, онда Шорманның шаруасы болмады. Тұр да тұр! Жүр де жүрдiң астына алып, атына мiнгiздi де, нөкерлерiмен бiрге шу дестi.

Қарқаралы үйлерiнiң ең ұзынын “қазына адамдарының жайы” дейдi екен. Яғни әскери казактар жататын үй. Сонын астындағы жерден қазылған қуысында отыр екен төрт адам. Аға сұлтанның айтуымен төрт ұры сыртқа шығарылды. Үстi-бастарында сау-тамтық жоқ. Бет-ауыздары кокала койдай. Қаракесек жігіттерi мен орыстардан жәбiр көргендерi сонша, бiреуi Шорманның алдына құлап түстi.

— Кешiр би ием. Бәрi жоқтықтың, бәрi жетiмсiздiктiң...

— Әне! — дедi Тұрсын. — Не көрсек те Төртұлыдан көретiн болдық!

Сол жерде Шорман төрт қап сұрады.

— Немене, қапка салып өкетемісін? Мен бұл адамдарды саған бермеймін. Өзім Омбыға апарып тапсырамын, — деуінен Тұрсынның мына адамдардан айрылғысы келмегені байқалды. Бірақ Шорман “біреу күннен кейін қолыңа әкеп тапсырамын” дегеннен кейін, бидің бұлармен не істерін біле қоймаса да босатты. Шорман сол жерде бөрінің де басына қап кигізіп, атқа қондырды да, өз адамдарына жетектеткізіп жолға шықты.

Өсіресе жазда Түндік бойы ызғындай ел. Орыс кіресі шынымен тоналған болса, ол жолға жақын осы Түндік бойы ауылдарының жігіттерінен келеді. Шорманды өзен бойында отырған ауылдардың бірінен соң біріне жетектеген де осы ойы еді. Ауылға жетеді, қотанға жұртты жинайды, ұрылар басынан қапты алады... Бірақ “таныдық” деген адам шыға қоймайды. Шорман тобы әрі жылжиды... Міне, сәт. Кезекті ауылдың қотанында ұрылар басынан қаптың алынуы сол еді, кенеттен шаршы топ арасынан баланың “өкелеген” дауысы санқ етсін. Иә, ұрының бірі ана баланың әкесі болып шықты... Шорман аттан түсіп, ауыл арнайы үй тігіп, ана төртеуі сол жерде тергеуге алынды. Біреуі осы ауылдікі екені анықталғаннан кейін, басқалары жалғандыққа жөн бере қоймады. Төңіректегі ауылдардан екен. Шорман Қарқаралы дуанының қазіы Ортабай баласы Олжабайды ертіп алған. Оқиғаға куәгер сол. Ол үнсіз жер шұқылап тыңдады да отырды.

Сөйтсе, Шоң мен Шорманға өшігіп алған Тұрсын “жандаралға” жазған хатының артын шындыққа айналдыру үшін Түндік бойынан төрт адам алдырып, ақы беріп, “Күліктің деп айтатын боласындар” деп жауып қойған екен. Алайда, ол бұлардың ақ-қарасын анықтауға арнайы адам келеді, ол адам Шорман болады, Шорман келсе де осыншама шұқшия із кесе қояды деп ойламаған. Кім келсе де көреді де, сеніп жүре береді деп ойлап еді ол...

Бұл уақытта базар басталып та кеткен... Шорман тобы Түндік бойынан Ертістің Кереку тұсына қарай тура тартты.

Ретсіздеу тігілген үйлер мен шатырлар, көкмайсаға жайылған бұйым, көр-жерлерін қолына ұстап жүрген адамдар... Базаршылар үйлерінің сыртында матастырылған аттар мен жайылған мал.

Шорман Шоң үйін тез тапты. Төртұлы билерінің көбі осында екен. Төрден орын алған Шорман ұрылар жайын айтып, Шоңның өзі мен басқа отырғандарды көңілдендіріп тастады.

— Жандаралға солай да солай болыпты, деп жазып жіберу керек, — деді Байтемір би.

— Ана жылғы Ильдар деген ноғай маған келіп сәлем беріп кетті. Соны табындар, — деді Шоң.

Осы үйде Жанак та отырған. Ана жылы осы Жанак соңына ерген онерпаздарымен тамызға дейін жайлауларды аралап, жұрттың

көңілін көтеріп, мал табуға мұрсат сұраған Шоннан... Биыл олар Сілеті бойынан табылып, базарға алып келінген.

Өткен базардан Шоң бір нәрсе аңғарған еді — кешке базаршылар аяғы басылғаннан кейін, тарап, малдары мен үйлерінің төңірегінде күйбендеп жүреді екен. Бұл — Жанақ адамдары үшін іздесе, табылмайтын уақыт қой. Жанақ бұған куана келіскен.

Көкке сырмақ жайылып, малдас құрып алған Жанақ өзінің ашық та әуелі дауысымен өлеңдете жөнелгенде-ақ, елең еткен жұрт осылай қарай бет алысты.

— О, Жаке, осы орыс-қазақтың басын қосқан базарға арнап бір өлең тастап жіберіңізші, — деді Шорман.

Жанақ төмен қарап отырған қалпы домбырасын күйлетіп, өзінен-өзі ілгерілі-кейінді тербеліп, толқып алған соң, көмейінен өлең жолдары құйыла бастады:

Халайық, мынау жатқан Ертіс суы,
Көмкерген жағалауын өңкей нуы,
Ар жақта Кереку тұр бері төніп,
Елеңдеткен оны-дағы базар шуы.
Таулардан бас алады Ертіс-дария,
Көршісі мында жатыр дала-көрия,
Қазақта басқа өзен жоқ Ертісіндей
Сондықтан да Сарыарқаға аты жәрия.
Суы бал бұл Ертістің, ей халайық,
Алқабы жасыл шабын — мал қарайық.
Шілдеде орыс-қазақ шығалы екен,
Күліп-ойнап шөбіне — ал талайық
Айтады ел арасын су бөледі деп,
“Келмесен суы молда жөн еді”, — деп,
Сонда да базар мынау шуылдаған
Мә саған, әкел маған, көн енді, деп.

Осы ғой Ертісімнің қасиеті,
Халықтар кездескенде бас иеді.
Егер тасыса ниет көңілінде,
Ағайындық арқанын тас түйеді.
Жазғытұр тасығанда қандай еді,
Даламның құт әкелер маңдайы еді.
Ар жаға, бер жағаны суы кернеп,
Шалқасынан түсіп жатқан пандай еді.

Қазақтар “бәрекелде-е” деген айқайымен ақынды қанаттандырып жатқанда, орыс жағы “О чем он поет?”, “Что он говорит?”

деп әр қазақтың аузына құлақтарын тосып жүрді. Қаламен катысып жүретін кейбір қазақтар:

— Ертіс гауарит.

— Базар гауарит, — десіп жатыр.

— А-а, Ертіс пен базар жөнінде екен ғой, — деседі орыстар да.

Әнекей, суы қайтты ал шығындар,
Көкмайса жоғалған мал шыбындар.
Орыс-қазақ шалғы ап қолдарына
Жапырар балаусаны, ей, мығымдар!
Күзде де мереке ғой мұның басы,
Базар ғой шуылдаған оның қасы.
Қалайша қуанбасын көрген мұны
Домаласа, өрге қарай сауда тасы.
Мүз күрсау — астында Ертіс ағад,
Осы күнді күтеді ел таппай тағат.
Бауырыма жетемін деп шұбырады
Атты-жаяу сиынып, келсе сағат.
Халайық мынау жатқан Ертіс су ғой,
Ағайын басын косқан бұл бір ту ғой.
Адамнан көңіл-көпір салыныпты,
Айтылатын көтеріп бұл бір жыр ғой.
Осылай дейді Жанак, ей, халайық,
Орыс-қазақ косылып өн салайық.
Тамырлық осындайда табысады
Жақсылыққа бұл күнді бағалайық.

Ертіс басы кол соғып, ду ете қалды. Мұның бөрі сүйікті арнаға, ана арнаға өлең арнаған Жанакқа көрсеткен халық көшеметі еді.

Әнінен кейін сиқыршыға, от басушыға, күш көрсетушіге кезек беріліп, базар басы түннің бір уақытына дейін көңілді күйге бөленіп жатты.

Сол күндері Шоңның алды да бос болған жоқ. Міне, бір қазақ зарлай кірді де, босағаға тізерлеп отыра кетті.

— О, мәртебең өсе бергір, әділдің әділі! Тұшы етіме ащы таяқ тиіп келіп тұрған жанмын. Асыл уақытынның бір мыскалын бөліп, шағымыма құлақ сал. Сатыбалдының Қазанқабы жанында жүргенімен әділдігіңді үйренбепті.

— Өзің кімсің?

— Бәсентинмін. Биыл көктемде Бопы төре Ертістің бер жағына шығып, аралдан шөп шаба бастаған.

— Ал? — деді Шоң.

— Өз қызым. Өз кіндігімнен туған қыз, — деп кідірді келуші.

Шоң оның шағымының төркінін түсінгендей болды.

— Қызынды төренің койнына салып бергеннен қалайсың?

— Өз қызым, — деді тағы да анау.

— Төреден тұқым алғың келген екен ғой?

— Сүйенішіміз жоқ, сорлы ата едік...

— Қызың нешеде?

— Он алтыда. Қазанқап дүре соққызды.

— Неше дүре?

— Он алты. Басқа жазығым жоқ. Өз қызым. Қазанқаптың қолына сіз ғана құрсау сала аласыз, биеке.

Шоң қол соғып, есік күзетшісін шақырып алды да, иегімен шағым айтушыны нұсқады.

— Мынаған он алты дүре соғындар!

— Не жазығым бар, биеке-ау! — деп зарлады анау.

— Өз айыбыңды өзің түсініп болғанша көретінің дүре болады!

— Осы кезде Шоңның көзі аса қаһарланып кеткен еді.

Олар кеткеннен кейін бір топ орыс қазақты алып келді.

— Даланың ең әділ биі қайсысың боласың? — Алға шыққан сақалды орыс жағалай отырғандарға көзін қыдыртып қарады.

“Сенің сұраған адамың анау” дегендей басқалары көздерін Шоңға аударды. Осы кезде Шоңның өзі де орысқа:

— Айта бер! — деген еді.

Сақалды арт жағында тұрған орысты жеңінен тартып алға шығарды.

— Мына ұста Евсей балта сатып тұрған, — деді. — Жаймаға бес-алты балта қойған екен, енді былай карса, біреуі жоқ. Не болса да осы үш қазақтың бірінен келді деп ұстап алдық.

— Біз алған жоқпыз, би аға.

— Біздің жазығымыз жоқ...

— Мынаның жаймасына жақындағаным сол еді, “әп, бөлем, сен балтамды ұрладың” деп жағамнан ала түсті, — десіп қазақ жағы жарыса сөйлеп қоя берді.

Шоң сақалды орысқа бұрылды.

— Базарда қаптаған халық. Солардың ішінде мына үшеуінен қалай көреді?

Сақалды ұстамен сөйлесіп алғаннан кейін Шоңға бұрылып, ананың айтқандарын қазақшалап берді.

— Мына үшеуі алдынан бірнеше рет өткен екен. Балталарын ұстап та көріпті. Бір қойға неше балта беретінін де сұрапты...

— Балталары сапты ма, сапсыз ба?

— Сапсыз.

Шоң қазақтарға бұрылды.

— Бірінді бірін танысындар ма?

- Жок, би аға...
- Жо-жо-жок!
- Мыналарды коргенім осы...

Сұрастыра келгенде үшеуі де Төртұлы руларынан болып шықты.

Осымен сұрағы таусылғандай Шоң үнсіз қалған еді. Осы кезде орыс жағының не ойлағанын кім білсін, қазақ жағы “Шоң мына іс жөнінде ой толғауына түсті” деп үнсіз қалған. Үнсіздікті сырттағы базар шуы бөлмесе, іште — тым-тырыс.

Шоң әлден соң қозғалды. Оның қозғалғандағы жасаған қимылы алақанын алақанына соғу болды. Есіктен нөкер жігіт көрінді.

— Сен маған үш торсық,— деген ол ана үш қазаққа бұрылды, — сендер бес-бес асықтан әкеліндер! Барындар.

Шоңның сұрағандары тез табылып, үш ұзын мойын торсықты жанына қойды. Жүрелерінен отырған күдікті үш қазақтың әрқайсысының алақанында бес асықтан. Содан кейін үшеуіне торсықты бөліп берді де:

— Ішіне үш асықтан салыңдар!— деді.

Аналар орындағаннан кейін Шоң торсықтарды қайтадан өз қолына алып, әрқайсысынан асықты қайта төгіп, уысына алып, ерніне тақап үшкіріп, торсыққа қайта салып, аналардың алдарына қойғызды да:

— Өздерің де санап шығындар!— деді.

Ана үшеуі де асықтарын сырмаққа қайта төгіп, санап, қайта салды. Иә, әрқайсысында үш-үш асықтан екен. Түгел.

— Енді торсықтарыңды тығындандар!

Үкібай сол сәтінде іргеден уыстап жұлып алған шобін бұрап-бұрап, торсық ауыздарын бекітті.

— Енді, былай болады, — деді Шоң ана үшеуіне. — Түнді Үкібайдың үйінде өткізесіңдер. Торсықты күшактап жатындар да танертең маған әкеліндер! Ертең балтаны ұрлағанның торсығындағы үш асықтың бірі кем болып шығады, — деген сөзін ерекше нығырлап айтты. — Барындар!

Түскі астың қуырдағымен бірге үйге Оксана кірді. Оның ақ жүзі, сөйлегендегі ашық дауысы, ақжарқын мінезі әңкей еркек отырған үйге соны леп естіріп, ерекше сәуле түсіргендей болды.

— Губернатор мырза, сәламатсыз ба,— деген ол басқаларды да шолып өтті. — О, құдандалы ел жақсылары, есенсіздер ме?

— Е, құдағи жоғары шық. Базардың ашылуынан үнемі қалып келесің бе, немене?— Шоңның сөзіне қарағанда ол базар басталғаннан бері осы бір сүйкімді әйелді күтіп отырғандай ма, қалай?

— Қара халыққа жол бар ма?— деп бастады сөзін Оксана. — Арғы жаға мен бергі жағаның арасына бір-ақ қарбас жүреді. Оның

өзі аukatты адамдар көлігінен босайды. Ал, базар жабылып, қыр қазақтары қайтып кеткеннен кейін, біз сияқтылар осы жағада канша жатады десенізші. Бос карбас келгенше біреумен отасып, бала тауып үлгірердей уакыт жүреміз осы жағада... — Оксана өз сөзіне өзі қарқылдан алды.— Бірақ қазір бізге ешкім де қарамайтын болды...

— Құдағи-ау, ондайың болғанда... Біздің де бөгелуімізге болады ғой. — Оксана Үкібайға жалт қарады.

— Сөзінде төркін бар, бірақ артың бос кой.

— Оны қайдан біле қойдыңыз? — деді Қазанқап.

— “Екі сөзге келмей суырылған қылыш шапшайды” деген бар.

— Өлдің Үкібай! — деп Қазанқап көршісін түйіп жіберді.

Оксана кенеттен “өзіл аяқталды” дегендей кейіпке көшіп.

— Ал кайықшылар “ар жаққа өткіз” десең, адам құнын сұрайды, — деді.

— Анадағы баланың жағдайы не болды? — деп сұрады Шоң Оксана алдына бір кесе шай қойылғаннан кейін.

— Сіздей құда берген құдай бізді өлтірсін бе. Хатты Омбыға өзім апардым. “Шоңнан” деп едім, хатты алып кеткен офицер өлден соң облыс бастығы кол қойған екінші қағазды өкеліп, өзіме оқып берді. Коряковтағы бассыз бастықтарға “баласын босат!” депті. Өй, содан үйге жете алсам ше...

— Бұйрықтың ар жағында кесірі болды ма екен?

— Жоқ, губернатор мырза, Омбыға барған жолыммен қайтамын ғой, баяғы. “Тез жетіп, баламды босатып алсам, — деген ойдан асығамын. — Абакты дегенді кім көріпті”. Ал адам асыққанда жол ұзарып кетеді ғой.

— Оныңыз рас енді, — деп қойды Қазанқап.

— Сізге баламның абактыдан шыққанын хабарлайын және аналық алғысымды айтайын деп келдім, губернатор мырза.

— Қуырдактан алып отыр, құдағи, — деп қойды Үкібай.

Қуырдақ біраз уакыт үнсіз желініп, шай үнсіз ішілгеннен кейін Шоң тізесінде көлденең жатқан мол орамалымен аузын сүртті.

— Құдағи, өзіңнің ана жолғы келісіннен кейін маған ой түсті. Біздің жактағы балаң зерек екен. Дүниеге қазақ әйелі тудырған өнердің бәрін үйреніп алыпты.

— Оны көзіммен көріп, жан дүнием тойып қайттым ғой, сонда.

— Ал өзіңнің ауылға келуіне байланысты маған келген ой балаң ауылдың қыз-келіншектеріне сенің өнерінді де үйрете алатындай. Бірақ оған темір шыбықтар керек екен. Тұрар осында, содан беріп жіберсең...

— Дәл осы сөз қызым екеуіміздің арамызда да болды. Сіз айтқандарды ала келгенмін. Сырттағы кабымда. Тұрардан беріп

жіберемін ғой. Сонан соң ойластырып, дүрген тағы бір ісім бар. Қазақтар жүнді ұршықпен иіреді ғой. Ал орыста ол үшін аяқпен жүргізетін прялка деген болады. Өге өнімді. Оны жасау Петрдің қолынан келеді. Амандық болып, жол түссе, біреуін котере бармақпын.

— Микалай қалай?

— Ол сіз сұрауға тұрмайды!

— Енді, құдамыз емес пе?

— Жүр ғой ләйліп...

— Құдағи, — Үкібай сөзге араласты. — Ана жылы екі түйе, бір атпен Баянаулаға келдіңдер. Естуімше өткен көктемде екі атпен және келіңсіңдер. Сол көліктеріңді Ертістің бер жағына қалай шығарып жүрсіндер?

— Ар жақтағылар бермен қарай көлік өткізбейді. Карбас деген жүзбелі көпір жуырда пайда болды. Бергі жаққа қайық жалдап өтеміз де, қазақтардан бұйымға көлік айырбастап аламыз. Мына жақтағы қазақтар ақшаның нарқын түсініп қалған. Жалпы, дала жақтан көлік табу оңай.

— Қайтарда ше? Қазақ көлік сатып ала бермейді.

— Ана жылы қайтқанымызда Өкен ат пен түйені осы жақтағы біреулерге тапсырып кетті де, Ертіс қатқаниан кейін Петр мұзбен арғы жағаға шығарып алды...

Базаршылардың ерте оялатын әдеті. Ал кеше Шоңның үйінде болған орыстар одан да ерте тұрып, бас косты. Есімі біреуінің құлағына әлдеқалай жетіп, біреуіне жеппеген оларға дала данасының кешегі істерінде аса бір құпия сыр бардай болып көрінді. Бүгін сол сыр ашылмақ. Көрінген жерде жататын асық деген мал денесінің кішкентай бөлегі қылмыскерді ұстап береді-ау деген ой бұлардың басына кіріп-шықпастай. Одан бірдене өніп қалады-ау дейін десе, бәрі де сәл нәрсе сияқты; онбейді-ау дейін десе, кешегі көргендері... Жұмбағы мол сырдың артын асыға күту адам атаулыға тән... Бастары қосылғанда үшеуі де “ұры табылады”, деп ойлаймысындар” дегендей қарады біріне-бірі. Бірақ бұған ешқайсысы да не “табылады” не “табылмайды” деп үзілді-кесілді жауап бере алмағандай. Іштеріне ұялаған сырдан күпті орыстар кеше үш торсық ұстап кеткендер кірген Үкібай үйіне қарай жылжып, есік алдындағы көкке отырып күтті.

Базардың әдеттегі шуына мол кіріскен кезде ана есік те ашылып, әуелі одан үй иесі көрінді, содан кейін ана үшеуі шықты. Қолдарында — торсық. Үкібай тобына мына орыстар да қосылып, бәрі Шоң үйіне қарай бет алды. Аға бидің илегі істегендері қызық болып көрінген билер де келе қалды. Тегі Шоң оянған болу керек,

жігіт ішке шәйнек пен шылапшын кіргізіп, Шон бет-қолын жуып, нөкер қайта шыққанда, есік алдында иіріліп тұрғандарға:

— Кіріңіздер, — деді.

Билер — төрге, торсық ұстағандар — оң жаққа, орыстар төмен жайғасты.

Шон үш күдіктінің оң жақта отырғанына:

— Торсығынды шайқашы, — деді.

Анау шайқап еді, ішіндегі асықтар салдыр-гүлдір етті.

Осыны қалған екеуіне де жасатты. Олардың торсықтарынан да “ойнап” жүрген асықтар дүбірі естілді. Содан кейін Шон тағы оң жақта отырғанға иек қақты.

— Асығынды төк!

Анау торсықтың аузын ашып, төңкергенде үш асық сырмаққа домалап түсе қалды. Келесінің торсығынан да үшеу шықты. Ал Үкібаймен тізерлес отырғанға кезек келгенде ол да торсықтың тығынын алды, ол да төңкерді... Ей, мынаның торсығынан төрт асық түсті ғой! Үнсіз қарап отырған Үкібай төртінші асық сырмаққа домалап түскенде “көтек!” деп қалған еді.

Шон төрт асық иесіне шүйілді.

— Балта қайда?

Анау жуырда үндей қоймады. Алғаш билер өзара, орыстар өзара қарасып еді — бұл не ғажап! Содан кейін көздеріне таңдану табы ұялаған орыстар билер жаққа, билер орыстар жаққа қарасты.

— Балта қайда?

Төрт асық иесі кенеттен маңдайын сырмаққа тигізіп:

— Кешір, би аға, қазір алып келейін, — деді.

— Маған керегі жоқ, — деген Шон орыс жақты иегімен нұсқады, — Ана иесіне тапсыр.

— Құп, би аға, құп болады!

Таңырқау сиқыры баураған мұжықтар кіргеннен үнсіз еді, сол үнсіздіктерін сақтай сыртқа шықты да, сақалды кенеттен екі бүйірін таянып қарқылдап қоя берді. Жолдастары енді оған таңырқай қарады — дені сау ма мынаның, болмаса, әлгі ғұлама сиқырлап тастады ма?

— Евсей, бері кел, — деді сақалды. — Сен не түсіндің?

— Е, түсінетін несі бар? Балтам табылды.

— Ол қалай табылды?

— Иә, рас-ей, ол қалай табылды-ей?

— Кеше ана ғұлама әр торсыққа үш асықтан салып, “ертең ұрының торсығынан екеуі-ақ шығады” демеді ме?

— Иә, иә...

— Соған сеніп қалған ұры “менің торсығымнан да үшеу шықсын” деп жанынан тағы бір асық қосқан ғой. Сойтіп ол өзін-өзі өшкерлеген.

— Рас-ей, — деді тағы бірі. — Әуелі әрқайсысына “бес асықтан әкел”, деген. Содан кейін торсыққа үш-үштен ғана салды да, екі асықтан жандарында қалдырды...

— Қарт оны да әдейі істеп отыр. Ұры біреуін торсыққа салу керек қой және қалған асықтар жөнінде жұмған аузын ашқан жоқ. Мүлде елеусіз қалдырды... Міне, айла қайда?

Сақалдының күлкісіне басқалары да қосылды. “Вот, обдурил старик!” деп қарқылдайды кеп. Бұл уақытта үйден де күлкі естілген. Ол — Шоңның ұрыны табудағы айласының астарына енді түсінген билер күлкісі еді...

... Шоң үйіне бірін-бірі жетектеп екі жас келді. Жігіттің басында пұшпақ бөркі, жеңі мен етегіне оқа ұсталған қынама бел қоңыр қамзолын сыртынан белбеумен тартып алған да, келіншек басына сәукеле, үстіне өрнекті, жеңсіз қызыл қамзол мен бақай етек көйлек киген. Қамзолын дәл кіндік тұсынан қаптырмамен басып алыпты. Екеуі Шоң алдына тізелерін бүтіп, бастарын иді. Бұлар баяғы аңшы бала Жарылқасын мен оның келіншегі болатын. Шоңның есіне былтыр Махонинге Баянаула мен Қарқаралы аралығында елдің жоғын көрсетуге әкеткенде, осы Жарылқасынның Тұрар арқылы айтып жіберген сәлемі түсті.

Қатарларында Тұрар да бар үш-төрт казак-орыс Желтау, Қызылтау төңірегінен қанырап қалған қыстаулардан басқа ештеңе де кездестіре алмай арып-ашып келе жатқанда, осы Жарылқасын кездескен екен. Қанжығасында төрт-бес үйрегі бар. Қолында — қырғи. Біріне-бірі қарсы келіп, амандасып тұра қалады.

— Ел қайда, жігітім? — дейді Тұрар дауысын Махонинге естірте сойлеп, елдің қайда екенін өзі біліп тұрса да.

— Ел биыл Шоң атамның бұйрығымен Сілеті жағына көшіп кеткен.

— Сен бұл жакта неғып жүрсің?

— Біздің ауыл да сол жакта. Мен жылдағы кәсібіммен өзімнің үйреншікті қонысымнан күс аулауға келдім.

— Қайда түнеп, немен күн көріп жүрсің?

— Атымды шідерлеп қойып, көрінген сайға түнеймін. Тамағым міне, — деп ол қанжығасын көрсетті.

— Қоржынында не бар?

— Қауырсын. Корпе-жастыққа. Келесі жылы үйленемін.

— Жүрек жалғайтын бірдеңе жоқ па дегенім ғой.

— Е, сендерге қазір күс егін жегізейін...

— Сол жерде бәріміз аттан түстік, — деген сапардан оралған бетінде Тұрар Шоңға. — Отыра қалып күс пен қауырсынын жұлдық. Жарылқасын шақпағымен от жакты да тобылғы шыбығына бір-бір құстан шаншып, отқа ұстадық. Біз құсты айналдырып тұрмыз,

Жарылқасын тұз сеуіп тұр. Құсымыз сұмдық тәтті болып пісті. Содан кейін ол үнемі бізбен бірге болып асырады ғой. Орыстар риза болып кетті. Ажырасарда Жарылқасын сізге “келіншегімді анарып көрсетемін” деп сәлем айтты.

— Ата, сәлем беруге келдік, — деді Жарылқасын тебініп келе жатқан мұртының ұшы көтеріліп, жымыған қалпы.

— Адам қартайғанда бір бала деген. Бала мен көріні елеп жүру үлкен адамгершіліктің белгісі. Анада сәлем айтыпсың — алдым. Бүгін алдымнан табылып отырсың — рақмет!

— Жанымда отырған келіншегім — Гауһар.

Жасы жеткен адамның келіншекке сұқтана қарай беруі орынсыз. Дегенмен Шоң екі рет көз тастап, Гауһардың қоңырқай оңді ат жақты жүзі мен танадай үлкен көзін, аузынан мәйегі шығып тұрғандай оймақтай ернін, киылған қасын, желбезектері аса жайылып кетпеген қыр мұрнын жадында сақтап, іштей қазақтың “көрікті” дегені осындай-ақ болар”, деп түйген.

— Балаларым, өмір — теңіз, тағдыр — кайық. Сендердің теңіздерінді дауыл үйірмесін, жел суырмасын, кайықтарың қайрандау дегенді білмесін. Әкесіндей сері ұлдарың мен шешесіндей сұлу қыздарың көп болсын! — деген Шоң екеуін де маңдайынан сүйді. — Өзім де ат үстіндемін. Төбәрікке қарыздар болып қаламын. Жолдарың болсын!

— Рақмет, Шоң ата, — деді Жарылқасын.

Келіншегі маңдайы сырмаққа тигенше иіліп алғысын білдірді.

Шоң Жарылқасынның он жақ қабағының үстіндегі сүйемдей тыртыққа қайта-қайта көз салып отырған. Баяғыда Қарқаралы округынан қайтып бара жатқан жолында жолыққанда мұндай жарасы жоқ сияқты еді. Мынау қандай жағдайда пайда болды екен? Қазақ даласының ең қаһарлы жыртқышы қасқырды мынау тырнағы жетер жерге дейін жақындатар ма? Аю жоқ. Сонда анау неден түскен тыртық? Шоң Жарылқасын жарасының сырын камкор әке сөзімен сұрады:

— Жассың, жалғызсың. Басынды орынсыз катерге тіге берме, балам.

Жарылқасын әңгіменің не жөнінде екеніне түсіне қойды.

— Осы келініңіз түскендегі тойда біреулер сөз шығарып, сөздің арты керіске, одан төбелеске айналып...

— Е, жастар жүрген жерде не болмайды, — деп қойды билердің бірі.

Шоң төбелес сырын одан әрі қазбалап сұраған жоқ. Ана бидің өлгі сөзін өзі де іштей қайталады да жастарға алғыс айтып қоя берді.

Күні бойғы қозғалыссыз отырыстан тізесі ауырып, аяғы қарысып қалған Шоң түрегелді — біраз жүріп қайтпақ. Биқасап

шапанын желбегей жамыла салды да сыртқа шықты. Күн еңкейіп қалған екен. Бірақ базар қызуы әлі басылмапты. Шоң шабындық арасына салынған соқпақпен аяңдап кетті де, әудем жерден қайта кері бұрылды. Осы бір араны олай-былай екі-үш рет жүріп өткен кезі еді, кенет базар шуы үдей түсіп, Шоң елең етіп тұра қалды. Жана ғана бейберекет шашырап жүрген халық енді сона бір тұсқа шоғырланып қалғандай. Жә, сырттан солай қарай бет алып бара жатқандар қанша. Не болып қалды екен? Ұйысып алған жұрттың бәрі де шоғырдың орта тұсына қарай ұмтылатын сияқты. “Керегім болып қалмаса игі еді” деп ойлаған Шоң үйіне қарай бет алып еді, әлгі шоғырдың орта тұсынан суырылып шыққан топ та осылай қарай келе жатты. Қалған жұрт сонында. Топтағы адамдар өзара керісіп келеді. Есік алдына Шоң да жетті, аналар да жетті. Топ ортасындағы бір орыс пен бір қазақтың өңдері өрт сөндіргендей қып-қызыл. Іштеріне симаған ыза бардай тырсиған екеуі де.

— О, дана ақсақал, — алға Евсейдің балтасы жөнінде кам жеп жүрген сақалды орыс шықты да, орыс пен қазақты көрсетті, — Мына екеуі төбелесіп...

Шоң төбелес сырын білейін деп ана екеуімен тіл қағысып көріп еді, “әуелі мынау”, “әуелі анау” деп бірін-бірі айыптаудан өріге бара алмай жауап берді жарыса сөйлеп. Төбелестің мәнсіз, болмашы бірденеден шыққанын сезген Шоң Тұрарды шақырып алып, сақалды орыс екеуіне айтты:

— Орыстар қазақтың, қазақтар орыстың жалаңаш құйрығына бес дүреден соғындар да қоя беріндер және жұртқа базарда төбелес шығаратындарға бұдан былай да осындай жаза қолданылатыны жеткізілсін.

Үйге төніп келген жұрт енді орыс, қазақ болып екіге бөлініп кете барды. Қазақтар алдында — жазалы орыс, орыстар алдында — төбелескор қазақ.

Шоң қайта соқпаққа түсті...

* * *

Табан астында қыздарын жоғалтқан қанжығалы билері әуелі бас қосып алды. Орталарында бір-ақ сұрақ: Не істеу керек? Сұраққа жауап ретінде әрқайсысы ұсыныс жасай бастады.

— Осы бетімізбен төреге барып айтуымыз керек: Осылай да осылай, “балаларымыз қолды болды” деп...

— Қазақта қыз ұрлау, қыз алып қашу қашанғы әдет. Төренің “Қыздарыңа не болыңдар. Менен несіне дайсыңдар”, деп қолын сілтеп тастауы мүмкін.

— Иә, сөйдесе, қайтып оның алдын көре алмаймыз.

— Сонда қалай бару керек?

— Бір-бірлеп.

Иә, олар алғашқыда бір-бірлеп барған еді. Нұрмағанбет ұрысып, сөгіп, даурыға айқайлап, ешқайсысының да аузын аштырмай қуып шыққан болатын.

Содан кейін олар тағы бас қосқан.

— Айттым ғой, тұтас барайық деп, — Сасық та бәрін соға сөйледі, — сыңар езулеп мүлде болмайсыңдар.

— Тіл тигізейін десен, Абылай мен Уәли аруағынан қорқасың...

— Төре сенің Бөгенбай бабаның аруағын есіне алды ма? Жер теңкілеп, айқайға басып, үйінен бір-ақ айдап шықты.

— Сасекеңнің әуелден “жұмыла барайық”, деген тілін алмадық.

— Иә, енді жасып отырмыз.

— Малтаны езе бермейік. Қалың қанжығалы “қалқатай-ларымызды қапастан күтқарып алады” деп төреге емес, билерге, мына біздерге қарап отыр.

Күні кеше ғана бір-бірлеп келіп, сөздерін өткізе алмаған билер енді тұтас ірге қуа отырып алғанда Нұрмағанбет оларға іштей үрке қарады. Бірақ сырттай сыр бермей, өткендегі өктемдігіне әлі басып отыр.

— Айттым ғой, “қыздарыңа ие болыңдар!” деп. Мен іздемеймін. Қызықсыңдар-ей, мен мал алдырып отырсам, сендер “қызымды тауып бер” дейсіңдер. Шоң менің жылқымды айдап әкеткенде “Ал, төрем, қай жақтан іздеу салайық?” деп ақылға ақыл қосуға осылай жұмылып келдіңдер ме?

— Сіздің жоғалтқаныңыз мал, біздікі — адам.

— Адам жоғалмайды. Азар болса бір-бір бала көтеріп келер. Ал малды сойып жесе, қайсысының қарнын ақтарарсың. Қыздарыңды менен сұрамаңдар.

— Төрем, — деді Сасық орнында қозғалып. — Екі мәселенің арасын айыра сөйлейсін. Байланыстыра сөйлесеңіз, бұл сөзді айтпаған болар едіңіз.

— Не, төре қарадан ақыл сұрамай сөйлеңті-ау! — деп кекете үн қатты Нұрмағанбет.

— Абылай мен Бөгенбай бірінің ақылын бірі тыңдамағанда жауды жеңу жок еді.

— Иә, Абылай мен Бөгенбай ұрпақтары бірімізге біріміз төре, қара деп қарамай, ақылға құлақ салған жөн, — деді тағы бір би.

— Ал мен мал мен жанның байланысына келейін, — деді Сасық.

— Шоң жылқысын барымталау өзіңізден басталды.

— Ей, — деп болді оның сөзін Нұрмағанбет. — Неге алысты қармай бересіңдер. Осы былтыр ғана Шоң менен жылқы айдап әкетті ғой.

— Шоң сізден жылқы алған жоқ. Өз жылқысын қайтарды. Яғни, мал алысу алдыңғы жылы өзіңізден басталған.

— Оның малын неге алғанымды білігілерің келмей ме?

— Ол бізге мәлім.

— Неге менің туысымның қол астына енбейді? Осыдан кейін менің одан мал алуым орынды ма, жоқ па?

Шүршіттер Баянаулаға келген жылы қолға түскен Ғұбайдолла орыс тұтқынынан босап жайлауына бара жатқан жолында осы Нұрмағанбеттікіне екі-үш күн бөгелген. Азаттық алған адам ақжарқын болуға тиіс еді, ал Ғұбайдолла сол тұтқыннан босағанына өкінгендей күні бойы күрсініп, түні бойы дөңбекшумен болды. Нұрмағанбет мұның сырын сұрағанда, немере ағасы кеудесін қойғылап, хан бола алмай қалғанын айтқан. Бұл — бір. Екіншіден, мұны орыс қолынан босатып алған Шоң мен Шорман — қара. Міне, масқараның көкесі! Өйткенше бұл сол тас қамауда мәңгі қалмай ма? Енді олар “Ғұбайдолла төрені біз құтқарып алдық” деп елге жаяды. Бүйтіп жер басып жүрген төрелігі құрысын! Сонда Нұрмағанбет “бұған қарсы қоярлықтай не шара бар?” деп сұрағанда, Ғұбайдолла “және де ол мен басқарған дуанға кірмей кетті ғой. Кордің бе кеудені?” — “Енді не істеуін айтсаңызшы, Тораға?” деген Нұрмағанбет. — “Қанжығалыны Сүйіндікке қарсы айдап сал” десеніз оған да барайын?”. — “Сен былай істе, — деген Ғұбайдолла сонда бұған. — Қазақтың жаны — мал. Жылқысын қуып әкет және мұны қанжығалы қолымен жаса. Содан кейін өзі келіп аяғына жығылмай бір байтал қайтарма. “Көкшетауға бар. Ғұбайдолла аяғына жығыл. Дуанға кіруге ант бер. Малың содан кейін қайтады” де...

Нұрмағанбеттің ана жылы Шоң жылқысын қуып кетуі Ғұбайдолланың осы сөзін іске асыра бастағаны болатын. Алайда, Шоң жылқы сонынан Нұрмағанбет алдына келе қоймады... Оңбаған, оның аяғын адам алуға дейін жеткізді.

Нұрмағанбеттің қанжығалы билеріне хабарлағысы келгені осы әңгіме еді. Алайда, “бәрі Ғұбайдолланың ақылынан “басталды” дегенді айтпай, оқиға себебін, болған жайларды алыстатпай сөйлеуге тырысты.

— Төрем, — деді Сасық. — Сіздің бір катеніз Шоңды білмейтіндігіңізде. Малың алып Шоңды аяғыңызға жыққыңыз келген шығар. Ол Ғұбайдолланың әкесі, бүкіл Орта жүзге хан болған Уәлиге бас имей өткен жан емес пе еді. Төрем, осы отырғандарымыздың әрқайсысымызға қарап отырған қыруар халық бар. Халық бар болғаннан кейін сіз төре болып отырсыз. Өне, қол бұлғап Қоқан шақырып отыр. “Шоң Баянаулада дуан апады екен” деген де хабар жетті. Қоқанды қойшы, ол қайда, біз қайдамыз. Ал жақын жердегі Баянаулаға ауа салсақ, өзіңіз қайда қаласыз?

— Қорқытпа! — деп қалды ышқына сөйлеген Нұрмағанбет.

— Қорқыту емес, шындық. — деді Сасық би.

— Кейде шындықтың да қорқытатыны рас, — деді тағы бір би.

— Қорқытты деп те түсінуіңізге болады, төрем. Оны несіне жасырайық. Иә, қорқытып отырмын. Неге қорқыта сөйлеп отырмын? Өйткені, төрем, сіз біздің сөзімізге құлақ аспай отырсыз. Қара халық алдында “билер төреге сөздерін өткізе алмапты” деген не сұмдық. Осыдан кейін қорқыта сөйлеу керек пе, жоқ па? Керек! Төрем, біздің сөзімізге құлақ сал. Шоңның малын қайтар. Әне-міне қыс. Балаларымыз үйге қайтсың, — деген Сасықтың өзі де, сөзі де қаһарланып кеткен еді.

Бұл сөзден Нұрмағанбеттің іштей шошынғаны рас. Ол Шоңның ана жылы Керекуге барып орысқа ант бергенін және Баянаулаға дуан салуға келіскенін естіген. Оның үстіне Шоңның қанжығалыны өз жағына шығарып алу ойының бары да жеткен бұған. Бір Арғынның балалары. Егер ертең Шоң иек какса, бұлардың солай қарай ауа салулары оп-онай. Сонда Нұрмағанбет қайда қалады? Жоқ, қанжығалыны уыстан шығармау керек. Ол үшін бұлар да өз алдына дуан болу керек!

Нұрмағанбет шошынғаннан мүдіріп қалғанын байқатпау үшін келесі сәтте тіліне осы жайды тиек етті.

Егер мен жандаралдан “қанжығалыға жеке дуан ашып бер және оған мені аға сұлтан қылып қой” десем қолдар ма едіңдер?

Осы тұста бір би:

— Ойбай-ау, төрем-ау, — деп жығыла сөйлеп келе жатыр еді, Сасық би оған ала көзімен ата қарап, тоқтатты да төреге өзі бұрылды.

— Оны қолдау-қолдамау, алдымен, өзіңіздің біз айтып отырған мәселеге қалай қарайтыныңызға байланысты.

— Мен тоқтадым. Бәрі сендер айтқандай болады! — деді Нұрмағанбет.

— Ендеше, балалар суыққа қалмасын. Тездегіңіз! — деді Сасық.

Қанжығалы билері төремен осылай мәмілеге келіп тарасқан еді...

* * *

Егер таң атпағанда тобелес аяқталар ма еді, аяқталмас па еді, оны кім білсін! Бәрі алтыбақан төңірегінен басталды. Екі жігіт ойда жоқта шексіз қалды. Келесі сәтте оған үшінші қосылды. Әңгіме руды әзілмен ауызға алудан басталып, керіске айналып, одан кейін біріне-бірі қол сілтеуге дейін барды. Бара-бара қамшы да сілтенді.

Әлдеқайдан сойыл, шоқпар да пайда болғандай... Таң алдындағы қараңғылықта әлдене гүрс етті — алтыбақан еді, құлаған. Айқай-шумен түнгі аспанды бастарына көтерген қыз-қырғын қашты үйлеріне қарай. Ауыл жігіттері де бас сауғалап кеткен. Төбелес енді қотанға қошті. Жұрт оянды, бала жылады, мал үрікті, уық сынды, кереге опырылды, шаңырақ құлады, жер ошақ тапталды, қазан аударылды, күл бүрқырады...

Осынау төбелеске екі адам кінәлі еді: Бірі — шілдехана иесі — жоргектегі нәресте, екіншісі — анау ауылдан келген Сапар таң ата атына мініп, зытып отырды. Төбе асып кеткеннен кейін оқиғаны есіне алып, зардабын көз алдына елестетіп, өзінен-өзі масайрап күлді — төбелестен жаны кіреді. Кім неден жанына жай тапса, соған құмар. Соны шығару үшін ілгешек іздейді — ерке өскен жалғыз ұлдың әдеті. Ал Сапар қолынан ілгешек табу келеді. Әлгі ауылдағы төбелестен көңілі толды, айызы қанды. Толған көңіл жалғыздыққа ән іздетеді. Иә, әлден соң күлкінің аяғы өнге ауысты. Әсіресе мынадай танда, жанын рақатқа батырған анадай төбелестен кейін жүрдек атыңды сипай қамшылап отырып айтқан ән қандай. Ол дауысын аса көтермей, әр өзін айырықша айтпай-ақ, әуенге ғана салып келе жатқан... Кенеттен әні тыйылып, атының басын тартып, алдыңғы жағына қарай шүйіле қарады... Сонау сайда аппақ бірдеңе жатты. Кеше кешке алтыбақанға бара жатқанда осы жерден өтіп еді ғой... Ғайыпта пайда болған мынау не ғажап? Аты да елден ерек құбылысты сезген болу керек, жиі пысқырынып, бүйірлей жылжып, оскырына берген соң, жерге түсіп, тізгінін ердің қасына қаңтарып, аяғын бір басып, екі басып тақала берді. Жақындаған сайын оған ана актың астында кісі жатқандай болып көрінді. Қателеспепті. Басында сәлдесі, жағы мен негін қазанның түпкі күйесіндей қап-қара және ұстарамен ұқыптап бастырылған сақал-мұрты бар қоңырқай оңді жан ұйықтап жатты. О, ғажап-ай! Сапардың басына “оятайын ба, оятпайын ба?” деген ой келген жоқ. Қайта “осы, оянып кетер ме екен” дегендей үнсіз шегініп, тықырсыз жүріп атына жетті де, оны әудем жерге дейін жетектеп апарып мінді. Мінді де шаба жонелді. Сол шапқан беті қотанды айнала айқайлай берді:

— Әулие! Әулие?

Ауыл адамдары Сапарды демде қоршап алды.

— Неменеге даурығып жүрсің, — деп жалғыз еркесінің қасына әкесі Қаусыл қарт келді. — Денің сау ма?

— Әулие көрдім.

— Қашан?

— Қайдан?

— Жаңа ғана. Анау жалдың ар жағында жатыр, — деп Сапар көргенін айна-қатесіз енгіге сойлеп айтып берді.

Жұрт сенді. Өмірін алтыбакан қуумен өткізіп келе жатқан жігіт бұрын ауылды мұндай хабарымен дүрліктірмеген болатын.

— Қане, көрсетші.

— Жүріңдер.

Аттылы-жаяулы ауыл адамдары Жалды бетке ұстап, жалпағынан жылжыды. Бір күнінен бір күні аумап отетін дала перзенттері мынадай оқиғаға қалай елендемесін. Ауылда жан қалған жоқ. Ө дегенде алға қарай ентелей ұмтылған жұрт Сапар Жал үстінен “өне!” деп көрсетісімен-ақ жаппай жаяулап, аяқтарын ұшынан басып, үнсіз жылжи жөнелді. Біреуі қақырынып, біреуі түкірінсейші. Бәрі де демдерін іштерінен алып келеді. Әлгінде жүгіріп келіп, жеңінен тартқан Сапардың келіншегі “Не болып қалды?” дей беріп еді, енді ол да алдыңғы жақтан көрінген ақ құбылысқа үнсіз үніліп келе жатыр. Сол үнсіздік қалыппен тақай түскен ауыл адамдары тұр-пошымы бұл жақтың жігіттеріне ұқсамайтын жанды көріп, алыстан қоршап тұрды. Көкке отыра қалған қарттардың дұға қайырғаны сол еді, ана жұмбақ жан қозғалып, мына жұрт серпіле шегіншектей берді. Анау кенеттен басын жерден жұлып алды да, жан-жағына тостағандай кара көзімен алақтай бастады — дүниенің төрт құбыласына түгел таңырқай қараған адамның түрі. Аз-кем үнсіз отырған соң түреген кетті. Бойы сырықтай. Келбет-кескініне көңіл толатын, жасы отыздар шамасындағы сымбат иесі. Енді ол жатқан жерін төңіректен тінтгі де, жастанып жатқан киімін көтеріп алды. Онысы ақ шапан екен. Кигенде бойына әсем жарасып кетті.

— Кім боласың, шырақ? — деді алға қарай тізерлей ұмтылған Қаусыл қарт.

Анау жан-жағына тағы да алақтай қарап:

— Мазар қайда? — деді.

— Қайдағы мазар?

— Мен қайдамын?

— Сен даладасың. Анау — Жал, Анау — Көкадыр...

— Өздерің кімсіңдер?

— Қазақпыз. Ауылымыз Жалдың ар жағында.

Анау кенеттен тізерлеп отыра кетіп, қос қолын аспанға көтеріп, “Уа, Алла! Уа, Алла!” деді. Содан кейін маңдайын ақ жаймаға тигізіп, қайта көтеріліп, қайта тигізіп жатқан кезде оның қимылын Қаусыл қарт та қайталағаннан кейін ауыл адамдары да қалыспады.

— Сендер де мұсылман қауымына жатасыздар ма? — деді анау өлден соң өзін қоршағандарға.

— Мұсылманбыз, мұсылманбыз, — деп жарыса бас шұлғыласты ауыл адамдары.

— Құдай — жалғыз, пайғамбар — хақ! — деді, өздерінің де мұсылман екеніне ананы сендіре түсу үшін Қаусыл. — Өзің кім боласың? Көктен түстің бе, жерден шықтың ба?

Анау бірдеңе демес бұрын “жақынданыздар” деді. Ауыл адамдарының бірі тізерлеп, бірі құйрығымен жылжып, бірі еңбектеп, адам шеңбері тарыла берді.

— Мен пайғамбардың ұрпағымын. Атым — Мұхаммед Әли. Түнеп шығайыншы деп, қағбаның іргесіне осылай жатып едім, келесі күні Түркістандағы Қожа-Ахмет әулие мазарының жанынан оянайын. Кешке тағы да сонда түнеуге жатып едім... Ал ояңған жерім мына Сахара.

Осы-ақ екен, әуелі Қаусыл “О-о, құрмалдығың болып кетейін пайғамбарларымның бәрінің атын бір бойына жинаған әулием!” деп барып ананың етегінен сүйсін. Содан кейін ауыл адамдары түгел ұмтылды алға. Қолы жеткені шапанды, қолы жетпегені ақ жайманы сүйіп жатыр.

Жігіттер Мұхаммед Әлиді тік көтеріп алып атқа қондырып, жас жағынан да, киім жағынан да ала-құла жұрт енді ауылға қарай жылжыды.

Әулие Қаусыл үйіне түсірілді. Мал сойылып, қазан көтеріле бастағанда Қаусыл ауыл ақсақалдарын былай, көкке шақырды.

— Өткен түнде қайсысың қандай түс көрдің?

— Біздің үйдің жабық түндігі өзінен-өзі айқара ашылып қалыпты деймін...

— Мен ақ кемемен Ертісті көктей жүзіп бара жатыр екем деймін...

— Мен ақ бұлт мініп, аспанды шарықтап бара жатыр екем...

— Біздің үй тіпті үлкейіп кетіпті деймін. Шаңырағына жетер бақан таба алмай...

Қарттардың бәрі ғажап түс көріп шығыпты...

— Әне, әне, соның бәрі тегін емес, — деп қойды Қаусыл. — Ал менің белдеуіме ақ боз арғымақ байлаулы тұр екен...

Бұл — он шақты үйден тұратын ағайындас адамдар ауылы. Ең үлкен ақсақал атымен “Қаусыл” ауылы деп аталады. Байлықтарымен шартарапқа аттары шықпағанмен, жан-жағындағы құдандалы жекжаттарымен сыбайласып отырған дөңгелек шаруасы бар ауыл. Осы ауылға ғайыптан осындай “бақ” келіп қона қалсын.

— Бұл бізге құдайдың бергені. Ешкім елей қоймайтын құбатобел ауыл едік. Мынау бір қасиет болды. Пайғамбар-ғалайссәламның есебінде екенбіз ғой. Мекеде жатып, біздің ауылда оянуын қарашы. Шоңның ауылында оятса, құдай көрмеді ме? Шорманның ауылында оятса, көрмеді? Жок, біздің ауылда! Мұсылман қауымының ендігі тәуел қылар жері біздің ауыл болмағай. Мұның алды көрші ауылдардың ағылуынан басталар. Басына үй тігейік, жасайық, әлпештейік.

- Ертеңгілік шайынан балкаймақ үзбейік.
- Аузынан қымыз айырмайық.
- Күнде бір қозы сойып беріп отырайық.
- Е, ондайға қозымыз жете ме? — деп қалды бір карт.
- Мынаны жіберген құдай тағала рызықтан да қақпас, — деп

қайырды Қаусыл соңғы сөз несін.

Осыған жә дескен карттар келесі күні-ақ ауылдың жел жағына үй тігіп, керегеге кілем ұстап, жерге сырмақ төсеп, төсеніш салып, көрпе-жастықты жаңадан қамдап кіргізген. Айтты-айтпады содан кейін бұл ауылға жан-жақтан ағылғандар аяғы саябыр дегенді білмесін. Келушілердің бір-ақ жұмысы бар — жетектеген малын тапсырады да, сырттан тізерлей кіріп, төрде отырған әулиенің етегінен сүйіп, маңдайына тигізіп, шегініп кетеді... Ал әулие сыртқа шығып, сонау төбеге қарай беттегенде, ауыл адамдары сырттай әсем тұлғасы мен байсалды жүрісіне сүйсіне қарап қалады; Төбеден асып кеткенде “Басымызға қонған бақыт ғайыпта ғайып болмағай” деп қобалжып күтеді...

Содан бері бір айдың қаралдысы болып қалған. Тәуеп қылушылардың жетектей келген садақасы, өне, өрісте күннен-күнге қобейіп бара жатыр. Мұны көрген Қаусыл ақсақалдарға “Мынаны жіберген құдай тағала бізді рызықтан да қақпас” демедім бе”, деп өз құзырын да қотеріп қояды. — “Жалғыз жаратқан беремін десе қиынан қиыстыра салады. О, шеберлігіне құрмалдық болып кетейін!”

Осы ауылдағы Байсал деген жігіт қалыңдығын алып келетін болып, әйелдер жүгірісіп, жастар дүрлігісіп жатқанда кенеттен, бір бала жүгіріп келіп, әулиенің “Қаусыл мен Сапар ауылда болсын” дегенін жеткізді.

Қаусыл келінді ауылда күтіп алушының бірі. Ал Сапарға атының арқасынан ерді алып қоюға тура келді. Содан ол “шақырып қала ма” деп ауылдан кешке дейін ұзай алмаған. Үйіне кіреді де шығады, кіреді де шығады...

— Мен де құлақ түріп, елендеп отырмын, — дейді әке де.

Күн еңкейе сонау жалдан бері қарай құлап келе жатқан қалыңдық шеруі де көрінді. Ауыл мен екі ортада тайға мініп, қарауыл қарап жүрген балалар шауып келеді: “Келе жатыр! Келе жатыр!” Манадан бері жол қарап жүрген ауыл адамдары тез бас қосып, шашуларын қамдап, жалға қарай жалпағынан жылжыды.

Қалыңдық арнайы тігілген Байсал отауына үлкен қошеметпен кіргізіліп, шымылдықтан әрі өткізілгені шақта әулие Қаусыл мен Сапарға “келсін” депті...

Олар әулие үйінде сүт пісірімдей уақыт бөгеліп, қайта шықты да, екеуі екі жакка бет алды. Қаусыл қотандағы балаларға аталарын көкке шақыруды тапсырды.

Қаусылдың әулие шақырып кеткенін білетін қарттар “біздің де керегіміз болып қала ма қайтеді” де, іштей дайын отыр екен. Былайырақтағы көкке бастары тез қосылды. Бұл уақытта қас қарайып қалған. Бірақ тумысынан бірінің көз алдында бірі өскен қарттар қараңғыда да бірін-бірі жазбай танып отыр.

— Әулие түс көріпті, — деп бастады Қаусыл сөзін. Елең еткен қарттардың сырттау отырып қалғаны алға қарай жылжи түсті.

— Тоқымдай бұлты жоқ көк аспанда бір қанатымен күнбатысты, бір қанатымен күншығысты желпіген алып қыран қалықтап жүреді екен де, кенеттен бір-ақ уыс болып шүйіліп кеп, әулие шаңырағынан топ ете түсіп, адамға айналады екен. Қараса, пайғамбар-ғалайссөламның өзі. Әулие бүк түсе қалып маңдайын етегіне тигізеді. Сонда пайғамбар-ғалайссөлам оның сәлдесін сипап отырып: “Менің тәнім жерде, жаным аспанда. Мұсылман қауымы хақ-тағаласыз қалмау керек. Ол осы ауылдан шығайын деп тұр. Әкесі — сен, анасы — осынау далада” дейді де қайта қыранға айналып аспанға самғап кетеді. Содан әулие басын көтерсе, әлдене шик-шик етеді. “Бұл не болды екен?” деп қараса, жұдырықтай ғана балапан. Түр-түс, бітімі аумаған ана қыран. Ұстамақ болып ұмтыла бергені сол екен, шаңырақтан суырылып кетіп әуелеп барады ғой баяғы. Бірақ ауыл үстінен ұзап кетпейді...

— Әй, қарақұс жақсылықтың белгісі емес. Не болар екен дүние, — деді бірі.

— Қарақұссың не? Қыран деп отыр ғой!

— Және өзі пайғамбар-ғалайссөламға айналса...

— Мына түсіп отырған келіннің де тұла бойында бір қасиет болмағай...

— Келесі пайғамбар қасиетті жерден шықпағанда қайдан шығушы еді.

— Ей, сендер келінді неге ауыздарына алып кеттіндер-ей? “Анасы осынау далада” деген ғой. Басқа біреу шығар. Іздендер!

— Қалай бұл келін болмайды. Түсетін күнінің қарсаңында аян беруін қарасайшы...

Соңғы сөзге қарттар тосылып қалды.

— Әлгі жұдырықтай құсың келесі пайғамбардың өзі. Ауыл аспанынан кетпей қойыпты ғой...

Атын атап ештеңе демесе де, түс төркініне бәрі түсінді.

— Көңілімізге күмән кіргізбейік, ауыл ақсақалдары.

— Иә, күмәнданамыз деп алланың разығынан айрылармыз...

— Сапар өзіңмен бірге болып еді ғой? — деді бір қарт Қаусылға.

— Ол әулие түсін Байсалды орталарына алып, жастарға жорғызып жатыр.

— Бір түннен Байсалдың да, келіннің де түгі кетпейді. Ауылыңнан пайғамбар туса, мұртынды балта шаппас.

Осыған жә дескен ауыл үлкендері Сапар әңгімесінің немен тынғанын білу үшін кісі жіберіп еді, ол аздан соң жастардың да бірауызды екенін, оған Байсалдың да қосылғанын айтып келді.

Сол түнде ауылға бүгін түскен келін әулие үйіне кіргізілді.

Сол түнде ауыл оты сөнбеді.

Сол түнде ауыл үлкендерінің аузы етген босамады.

Сол түнде, неліктен екені белгісіз, ауылдан жырақтап кеткен Байсал қырда жалғыздан-жалғыз теңселді де жүрді...

* * *

1830 жылдың көктемі. Броневский тағы да шақырып, Махонин шылқылдақта жолға шықты. Облысқа шақырылған жалғыз бұл ғана емес екен. Старшина Леденевпен жолығып, шұрқырасып қалды. Екінші отырған адам ұзын шапанды, қара мұртты татар. Махонин оған бас иіп сәлем берді. Оларды кабинетте бұрынғы полковник Броневский емес, генерал-майор Броневский қарсы алды. Облыс бастығына бұл атактың қысты күні берілгенін естіген офицерлер босағада сыптай болып тұрып, әуелі бұйрық бойынша келгендерін баяндап, содан кейін бастықты жана атағымен құттықтады.

Броневский алғысын айтты да офицерлерге үстелге жақын келіп отыруларын сұрады. Облыс бастығы айтар сөзім екеуіне де ортақ дегендей кейіпте сөйледі.

— Шоң жайлауына жетіндер. Леденев мырза, сіз ашылуы көзделіп отырған Баянауыл округіне кіретін рулар адамдарынан ант аласыз, сіз, Махонин мырза, халықтың есебін аласыз және дуан құрылысын жүргізесіз. Смета канцелярияда дайын.

— Бұл жолы далада ұзақ бөгелетін түрім бар екен, — деп күмілжіді Махонин. — Балаларым жас еді...

— Империя ісі тұрғанда бала-шағаны ұмытыңыз! Отан талабы солай, жүзбасы мырза!

— Кешіре көріңіз, — деген офицер демде кішірейіп қалды.

— Сіз Баянауыл округы отрядының командирі болып тағайындалдыңыз. Сол сілемге жеткен соң, әуелі ол жердің приказ салуға қолайлы, яки қолайсыздығын байқаңыз. Қазақ үшін егіндік, шабындық жер керек. Бұл жағынан да тоңірегіңізге жіті қараңыз. Егер осылардың бәрі сол өлкеден табылатын болса, орыс империясының туын тігіңіз де, құрылыстарды жүргізе бастаңыз.

— Күп, жоғарғы мәртебелі генерал мырза!

— Коряковтан Баянауылға дейін бекет болатын жерлер тағайындаңыз. Жалпы сол жердің халықтарын басқаратын Шоң,

Шорман деген билерге жолығып, солармен қоян-қолтық жұмыс істеді. Сіз округтың приказын салып жатқанда, олар халқын дайындайды. Атқарған істеріңіз бен жалпы дала тынысын рапорт арқылы жеткізіп тұрыңыз!

— Күн, жоғарғы мәртебелім!

— Баяғы Қарқаралы оқиғасы есіңізде болар?

— Дәл солай, генерал мырза, есімде, — деген сөзін Махонин жүзіне күлкі жүтіріп айтты. Осы кезде Леденев те жымысып тұрған. Олардың естеріне алған оқиғасы мынау еді: Қарқаралы округы ашылған жылдың жазында камал мен дуан аралығына бекеттер тағайындау үшін бес арбадан тұратын шағын кіре жолға шығады. Бер жақта өткеннен толастамаған ақ жауын тынымсыз төгіледі де тұрады. Аспан — тұтасқан бұлт, жер — езілген балшық. Әке-көке дегенде үшінші күні бір ауылға келіп кілігеді ғой. Аттарын доғарып, өздері үйге кіреді. Үсті-бастарын кептіріп, тамактанып алғаннан кейін бойлары жылынып, бұйығын ұйықтап кетеді. Келесі күні тағы да ерте тұрып, жолға шығады. Бір күн жүреді, екі күн жүреді... Ендігі адырларға кілігуге тиіс еді, мына жазық та, себелеген жаңбыр да таусылмай қояды. Келесі күні олар үлкен арнаға тіреліп, тоқтайды. Қарқаралыға дейін мұндай өзен кездеспеуші еді ғой, мынау қалай?... Зерттей түсіп караса — Ертіс! Күн ашылғанда ар жағынан Семьяр да көрінеді. Сөйтсе шаншар ауылы түнде үйлерінің есігі мен орыс арбаларының арасын карама-қарсы жаққа қаратып қойған екен.

Бұл оқиға кезінде бүкіл Батыс Сібір губерниясына күлкі болған. Офицерлердің еске алып тұрғандары да осы еді.

— Күлкіге ұшырай беру қайбір жақсылық дейсіз. Бекеттер жөнінде Шоң бимен ақылдасыңыз. — Броневскийдің айтқандарын Махонин қағазына түртіп алып отырды. — Сіздерден құпиям жоқ. Шоң жанында Федор Ломов деген офицер бар. Менін жансызым. Оның сіздерге көрінбей жүруі мүмкін. Енді оған жүктелген міндетті Құсайын молда атқаратын болады. Ол Шоңның жазу ісін жүргізуге арнайы тағайындалып отыр.

— Ломов жасырынып жүрсе, біз қалай жолға аламыз онымен?

— Билерге “Араларыңызда қашқын казак бар болса, шепке қайтсын деген жарлық бар” деңіздер. Бұл — менің адамдарыммен келісілген белгі.

— Күн, генерал мырза!

Броневский кіре берісте отырған татарды шақырды. Атаған молдасы осы.

— Сіз Шоң жайлауына мына офицерлермен бірге жетесіз, — деген Броневский келесі сөзін бәріне арнап айтты: — Шоң биге менен сәлем айтыңыздар. Істеріне ризамын. Әсіресе өзі мен билерінің қатысуы арқасында базарымыздың өрсі өсіп қалды.

Өтең бір өкініштісі, Шонның үлгісіне өріс бере алмай келеміз. Қазақ пен орыстың төбелесі соның салдарынан шықты ма деп ойлаймын. Қайсысының айыпты-айыпсыздығына мән бермей екеуіне тең дүре соғуды бұйырып, Шоң бұл жерде де әділдігін көрсеткен. — Осыны айтқаннан кейін Броневский Махонинге арнайы қарады. — Лукин қалай?

— Офицер атағын алып, қатардағы қазаққа түсіріп тастаған бұйрығыңыздан кейін “өлемін” деп Ертіске жүгіріп...

— Ішуі ше?

— Атақтан айрылу ол — арақтан айрылу болмаса керек, генерал мырза.

— Ох, офицер мырзалар, сіздер ылғи мені айыптай сойлейсіздер. Бұрын офицер Лукин маскүнем еді, енді қатардағы казак маскүнем. Мен Лукин дәрежесін қатардағы қазаққа түсіргенде, жалпы орыс офицерін “маскүнем” деген жексұрын атаудан қорғап отырмын. Сіздерге осы атау ұнай ма? Әй, ұнай қоюы неғайбыл. Сонымен бірге ана бұйрықты жариялағанымға өзім де өкінемін. Ойлаңыздаршы, біз басқа халықты Россия бауырына қарай тарту үшін қызмет етіп жүрміз. Бұл мақсатқа қол жеткізудегі біздің ең айбынды қаруымыз мылтық болмау керек, тіл болу керек. Қайсақтармен түсінісетіндей тілін білетін офицерлеріміз көп емес. Сол аздың өзі ішімдікке салынып кетсе, оны арақтың не екенін білмейтін халық арасына қалай жіберерсің. Соның бірі Лукин еді ғой. Мен көрінгеннің қолы жете бермейтін, көрші халықтың тілін білетін бір офицерімнен айрылып отырмын.

Броневский Лукин тағдырына байланысты өкінетінін және оны офицерлік атақтан айыру үшін лажсыз бұйрық бергенін аңғарту үшін басын шайқап қойып, Махонин мен Леденевке кезек қарап сөйледі.

— Жүктеліп отырған іске кіріскенде сексен-тоқсаннан саусылдап тұтас жүрменіздер елдің үрейін алып. Көптеген ұсақ топтарға бөлініңіздер. Сол топтардың басына қазақша білетін урядниктер тағайындаңыздар. Сондықтан да командаларыңызды жасақтағанда қайсақтармен сөйлесе алатын адамдарды көбірек қамтыңыздар.

— Солай жасаймыз, генерал мырза!

Махонин мен Леденев облыс кеңсесінен бірге шыққандарымен көшеде жолдары екіге айрылды. Леденев Петропавл камалында тұратын. Баянаулаға жұмсарлықтай офицерлер Ертіс бойында да жетерліктей еді, ал генералдың Леденевке талғамы екі себеппен түскен еді: Бірінші, старшинаның, әрине, қазақша жақсы білетіні, екіншісі, шоң Ащылыозекке жақын жерлерді жайлайды. Петропавлға тиіп тұр. Сойтіп Леденев Петропавлға қарай тартып отырды да, Махонин мен Құсайын беттерін Коряковка тура салды.

Махонин Баянаулаға жүз шақты казак келді. Арасында төрт-бес урядник бар. Қазак даласына доңғалақ ізі айқын түсе қоймаған кез. Отряд түгел атта. Төсек-орын, киім-кешек, құрылыс жүргізетін құрал-сайман, азық-түлік, сұлы-жем, ыдыс-аяққа шейін атқа артып алған. Баянаулаға жетісімен әуелі қыстап шығатын жөй салатын жер деп ол Тасбұлақтың Былқылдақтан жоғарырақ тұсын таңдап алды. Тау арасының осы бір ауқымды ылдиынан қара топырақты алқап та табылды. Таудың қай тұсында құрылыс ағаштары барын белгілеп алғаннан кейін мұнда қалатындарға іске кірісуге бұйрық беріп, өзі азын-аулақ адаммен қайта жолға шықты.

Ол ат басын таулы өлкеден солтүстік-батыс бағытына салып “шу” деген еді. Ойы — Шонды неғылса да былтырғы жайлауынан табу. Алайда, жолшыбайғы ел “Торайғыр қайтыс болып, бүкіл дала Сілеті теңізіне қарай ағылып жатыр”, дегеннен кейін Махонин бағытын басқа жаққа бұрған болатын. Содан Сілетіге олар келесі күні түстен кейін жетіп еді. Теңіз жағасы бықынаған үй, қаракұра халық, сансыз түтін. Халықтың осыншама көп жиналғанына карамастан ересектің дауысы былай тұрсын, баланың інгәсі естілмейді. Осынау қаралы жағдайда әркім өз міндетін үнсіз атқарып жүргендей. Тіпті арғы жағалауы көрінбейтін теңіз де жыбырсыз тұнған тыныш қалпымен қара тұтып жатқандай. Көк жүзіндегі күн де жерге тоне түскендей шеке қыздырады. Анадай көгалда окшауланған көп қауым көрінеді. Шоң төңірегіндегі халық екен. Ал Шонның не нәр татпай, не басын көтермей түнеріп отырғанына бір тәуліктен асыпты. “Құдай ісіне амал бар ма, басыңызды көтеріңіз, еңсеңізді жоғары ұстаңыз” дейтін жан жоқ. Төңірегі түгелдей Шонның қайғысына қайғы қоса түскендей, ол күрсінсе, күрсінеді, ол теңселсе, теңселеді. Қайғының ең батпан зілі көңілге қазір түспек — Торайғыр денесін өзі осынау даланың қай тұсында жүрмесін қайтып келуге асығып тұратын үйінен шығармақ, енді бұдан былай мүлде қайтып оралмайтын сапарға аттандырмақ. Мұны іштей сезіп отырған Шонның көңілін осы тұста сергіту керек. Әрине, бұл ақынның ғана қолынан келеді. Адамға жан салғаннан басқаның бәрінің бетін қайтаратын сөзді жалындата өрегін ақын ғана.

Өмірдегі орнын жақсы білетін Жанак домбырасын күйлетіп, жердегі құжынаған халықты ғана емес, қамыста бұққан құстарды да, көгілдір аспанды да көтере түскендей айқайға басып алды:

Темірге керек қайрак оту үшін,
Жігітке керек тұлпар жету үшін.
Шоң аға көтер басты, еңсенді ұста,
Төрекең кетті дүниеден келмесің, шін.
Жаксы адамды жарылқанар алса құдай,

Жаманға көз тікпепті-ау олай-былай,
Шулатып елін-жұртын аза қылып,
Таңдауға шебер екен мына құдай.
Торайғыр інің еді соныға ерген,
Еркелігі де бар еді-ау, елден ерен.
Едігенің бір арысы болса егер Шон,
Екіншісі осы еді ғой сұрап-берген.
Ақылы Шон атамның елден ерек,
Еркелігі Торекеңнің ол да керек.
Айтпаңыз ұқсамады түгелдей деп,
Торекемде болушы еді басқа жүрек.
Сол жүрек тыңдайды екен өзін ғана,
Сізге ұқсаса не болар еді, жалғыз дана?
Айтпаңыз Торы асау, жөнсіз ед деп,
Сонымен елге әйгілі өзі дара.
Шон аға, Торекең сізге тізгін еді,
Асауды ауыздықтама, не етер еді?
Торекем табылған соң жаныңыздан,
Қадамды байқап басу бекер ме еді?
Едігенің ол ұлы да елден ерек,
Ұл-ұлда кездеспейтін ол да сирек.
Жалғыз сен бе, Шон би-ау, кара тұтқан,
Қайғыдан аз ба езілген бауыр-жүрек?

Шон аға, мойныңды бүр, көр халықты,
Дала да күңіренеді, ой шалыпты.
Біз де тұрмыз айрылдық деп бір көсемнен,
Көтер басты, көңіл айт, ел қалыпты!

— Иә, Жанактың сөзі — сөз-ақ!

— Сіз еңсеңізді көтермесеңіз, мына халық не болады?

— Расында да халыққа көңіл айтатын өзіңізсіз... — деген сөздер отырғандар арасын аралай бергенде, кенеттен әуелей шыққан тағы бір ашық созылмалы дауыс аят оқи жөнелді. Кенеттен серпілген халық оңірден бұрын естілмеген майда-қоңыр дауыстың иесін іздеді. Иә, ол мына жұқа барқыт шапанды, сәлделі, шоқша сақалды адам екен. О, күдіретін күшті құдай-ау, бұрын жанға көрінбеген мынаны Торайғыр басында аят қайыруға өзін жібердің бе, немене!

Бұл Құсайын молда болатын.

Осы ерек екі дауыстан кейін әжептәуір ес жинаған Шон жұрт қатарлы қабірге қарай жылжуға күш тапты.

Бала-шағасы мен әйелінің зары, былайғы жұрттың “ойбай, бауырымдаған” айқайымен Торайғырдың еңгезердей денесі өзі

сыймастай аласұрып жүрген кең даланың осынау екі аршын ғана қуысына берілді...

Ед, оның ішінде Шонның өзі қаншама қаралы дегенмен, тізгінін босатпай әңгімені өз жөніне қарай бұрып әкететін өмір бар. Астан кейін, сөзден сөз шығып дегендей Қазанқап кенеттен, Тұрсын мен Аббастың баласы Абылай төрелердің Петербургқа барып, патша дидарын көріп қайтқандарын айтты. Мына отырғандар аттары аталғандардың солай қарай аттанып кеткендерінен хабардар болатын. Алайда, олардың патшамен нендей мәселе төңірегінде әңгіме-дүкен құрғандары жөнінде ештеңе естімеген. “Хабарға енді жаритын болдық” дегендей түгел қозғалысып қалды.

— Иә, нендей сыймен қайтыпты? — деді Боштай. Жас бидің елден ерек суырылуын басқалары жақтырмай қалды. Алайда, оған ләм-мим дегендері болған жоқ.

— Сыйды айтады ғой, — Үкібай Боштайға ала көзімен ата қарады. — Патшаның алдына қойған мәселелерін айт?

— Тұрсын өзін Бөкейдің, Абылай — Уәлидің орнына хан қылып қоюларын сұрапты. Бұл — бір. Екінші, егер хан сайланбайтын болса, аға сұлтан атағы екеуінің ұрпағына түбегейлі қалсын, біз өлгеннен кейін осы орындарға балаларымыз сайлансын депті. Үшінші, Бөкей мен Абылай ұрпақтарына орыстың “князь” деген дәрежесі берілсін дегенді сұрапты. Төртінші, оздерінен алым-салық алынбасын дегенді өтініпті. Бесінші, төлеңгіттері салықтарын өкіметке емес, оздеріне ғана төлейтін болсын депті.

— Бәрі өз құлқындарының төңірегі екен ғой...

— “Қазаққа болсын” деген бірауыз сөздері бар ма? — деді Үкібай.

— Естіген құлақта жазық жоқ деген. Мен сіздерге Омбыда естігендерімді айттым, — деген Қазанқап иығын қайта котере түсті. — Остафиралла, Абылайдың тағы бір өтінішін ұмытып барады екенмін. Ол Кокшетау дуаны салынбасын, қазақ ауылдарына мектеп ашылмасын, жер жыртылмасын, төренің баласы әскерге алынбасын депті.

— Қаласы бар халықтың қатардан қалмайтынын төре қайдан білсін, — деді манадан үнсіз отырған Шон.

— Ал енді патшаның не дегеніне құлақ салайық?

— “Жауабы артынан барады” депті.

— Е, шығарып салу екен ғой.

— Ал, — деп алды Үкібай, — сый-сияпатына енді келейік.

— Екеуіне де алмаспен безендірілген мойынға асатын алтын медаль, бір-бір қанжар және әрқайсысына үш жүз сомнан ақша беріпті. Абылайға бриллиантпен безендірілген алтын жүзік және тапсырған екен.

— Біз де патшаға сұранамыз, — деді төмен карап отырған Шоң.
— Өмір дауылы соқпай өтпейтін, кірме атаулы үстінен түспейтін халқымыз бар, нуынан сортаңы мол қуаң даламыз бар. Біздің өтінішіміз құлқыннан өрі болады. Бұл жөнінде ерекше бас қосармыз, билер.

Төрелердің Петербургқа барғанына байланысты сөз осымен тыныш, араға киліккен үнсіздікті әлден соң тағы біреу бұзды.

— Мына Желтау жағына бір әулие пайда болыпты деген не сөз?

— Иә, Қокан кіресінен түсіп қалса керек.

— Жұрт “көктен түсті” дегенді айтып жүр ғой?

— Өйдейтіні ауыл адамдары оны айдалада ұйықтап жатқан жерінде тауып алыпты. Ояна салып, “түнде ғана Әзірет сұлтан мазары іргесіне қонып едім, қай жерде оянып тұрмын?” деп сұрапты. Содан жұрт “мынау әулие екен” деп көтеріп әкетіпті.

— Әй, мынауың әулие емес, нағыз кәззаптың өзі болар!

— “Осы елден мен арқылы дүниеге екінші пайғамбар келейін деп тұр”, деп, жаңа түскен келіннің бірінші түнін сұрайды дейді ғой?

— Әйтеуір жұрт малын жетектеп, етегін сүйіп кетіп жатқан көрінеді. Тіпті “Тұңғышым пайғамбар болса, не арман бар”, деп түсіріп отырған келіншегін ананың қойнына салып беретіндер де табылыпты...

Мұндайда алды айтылып, арты сұйылып қала беретін әңгіме әдетімен бұл оқиғаны ауызға алу да сиыр құйымшақтанып барып тынды. Естігендерінен түйін шығарған жан болған жоқ.

Махонин Шоңмен келесі күні ғана сөйлесе алды.

— Қадірменді Шоң би, мына жағдайда сізді аз дегенде бір апта мазаламауыма болатын еді. Алайда, мемлекет жұмысы күтуді тілемейді, — деген Махонин аз-кем тосылып қалды да, Шоң “айта бер” дегендей басын изегеннен кейін ойын қайта жалғап әкетті. — Әскерімнің дені Баянаулада қыстайтын жай салып жатыр. Екінші шаруа — болашақ округқа кіретін халық пен малдың есебін алу. Оған сіздің көмегіңіз керек.

— Қандай көмек?

— Менің урядниктерім қазақша біледі, бірақ даланың жөнін білмейді. Солардың жанына сіз бір-бір адамнан қоссаңыз. Ауыл старшындарының менің адамдарыммен сөйлеспеуі мүмкін ғой.

Шоң басын изеді — болады.

— Сонан соң Коряков пен Баянауыл арасына бекеттер белгілеуіміз керек.

— Олар бір қонаға жерден табылып отыру керек қой?

— Әлбетте, Шоң мырза.

— Үкібай, — деді Шоң, — аташы.

Үкібай алға қарай енсеріле түсіп, саусақтарын бүгіп отырып сойледі.

— Тұздың басы Керекуден бір қонаға жер. Жаз — Қалқаман. Содан кейін Құдайкел — Майқайың адыры...

Кенеттен Қазанқап та қозғалып қалды.

— Токта, Үке, тоқта. Сіз бұрыс кетіп барасыз. Бұларға төте жол керек. Ертең, амандық болса, ол жолдың пайдасын өзің де коресін. Қалқаманнан кейін бір қонаға жер — Жамантүз, содан кейін — Қайдауыл, одан Шақшан, одан әрі Қарасор жөн болады. Қарасордан Баянаулаға тиіп тұр.

— Осы дұрыс! — десті бірнеше дауыс.

Махонин аталған жерлер атын қағазына түртіп алды.

— Ал енді, урядниктерімді руларға бөлуім керек. Өз жағыңыздан қосатын адамдарыңызды атаңыз?

Шоң тағы да Үкібайға көз салды.

— Айдабол, қаржас, мына бөсентін, қозғаң, орманшы... Ал бұлардың өзі пәленбай бұтаққа бөлінеді...

— Оны қойыңыз! — деді Қазанқап, — Атадан ата туғызып жату бұларға жат. Басын ауыртпа.

Үкібай “айта берейін бе, болмаса, қояйын ба?” дегендей Шоңға көз салып еді, ол да “осының болар” дегендей кимыл көрсетіп отыр екен.

— Енді бір мәселе, ықпалды би, — деген Махонин “Шоңның лауазымын атағаныммен ендігі сөзім сіздерге де арналады” дегендей билерді көзімен аралап өтті. — Далада Россия қызметінен қашып жүрген орыс кездеспеді ме?

Федор Ломовты мына отырғандардың бөрінің де көргені бар. “Соны айтайық па, айтпайық па?” дегендей пәленбай көз Шоңға қарай жамыраса қалды. Өздерінде үн жоқ. Билер көзінен сұрақтарын ұққан Шоң:

— Ондай қашқын-пысқын далада жоқ! — деді.

— Кездесе қалса, хабарлап отырыңыздар. Шоң басын изей салды.

— Ал енді, — деді қағаздарын талысына сала берген Махонин, — урядниктер жанында болатын адамдарыңызды тағайындаңыз. Іске кірісу керек.

Шоң балаларын шақырып алып, мән-жайды түсіндіріп, олардың мына офицермен бірге болатындарын айтты. Бұлардың арасында Итемген жоқ еді. Торайғырдың қазасына байланысты шаруаларды реттеп, басқару соның мойнында.

Құсайын молда манадан бері үнсіз отырған. Офицер “мынаны бізге қашан таныстырады” дегендей билер жағы оған қарай

бергіштейтін. Соның кезегі енді келіп, Махонин Құсайынға бұрылып, сөзін Шоңға айтты.

— Құсайын молда. Броневский мырза сіздің қол астыңызда болуға арнайы жіберді. Енді облыспен хат-шотыңыз жиілейді. Соны жүргізетін осы кісі болады. Әр түрлі шаруалармен орыстар да келіп-кетіп жатыр. Олардың ішінен қазақша білмейтіндері де шығар. Солармен түсініске келтіретін тілмаштық міндетті де осы кісі атқарады.

Махонин сөзінен соң Құсайын тізерлей жылжып барып, әуелі Шоңның, одан кейін басқа билердің қолын алып шықты.

Осылай Махонин аттанды.

Торайғырдың жетісін бергеннен кейін жұрт тарап, Шоң да бет алды жайлауына. Мұнда да оны бір топ қазақ-орыс күтіп жатыр екен. Петропавл қамалынан келіпті.

— Старшина Леденев, — деп таныстырды топ басшысы өзін Шоңға. — Облыс бастығы генерал Броневский мырза болашақ Баянауыл округіне кіретін халықтан ант ал деп жұмсап еді бізді.

Шоң аз-кем басын изеп отырды да, Леденевқа тік қарады.

— Бұйрығын бар екен. Міне — дала, өне — халық. Кіріс!

Мынадай “рұқсаттан” Леденевтің көзі алақтап, жан-жағына қарап, іштей әбігерленіп қалғаны байқалды. Мына даланың қай жағынан кірісің, кімнен бастаған жон? Қандай шаруаның болсын жүйесі табылмаса, берекесі болмайды. Ал тобеден түскендей болып келіп қалған Леденев сыры беймәлім осынау даладан қандай жүйе таппақ?

— Броневский мырза сіздің көмегіңізге сеніп еді...

— Маған келіп тұрған Броневский емес қой! — деді Шоң.

Леденев тағы да іштей әбігерге түсті. Түк бігірмей қайтса... “Тапсырманы орындай алмады” деген сұмдық қой!

— Шоң мырза, — деді Леденев. — Сіздің көмегіңізсіз мен ештеңе де тындыра алмаймын. Ал Россия үкіметі тапсырманы орындамаған боданын қатты жазалайды. Бала-шағам бар. Солардың атынан сұраймын, көмектесіңіз менің ісіме?

Шоңға керегі мына офицердің осындай жалынуы еді. Енді мұның өзіне салмақ салуға болады.

“Соңғы кезде Шоңды соны ой мазалап жүрген. Ол — Нұрмағанбеттің де дуан ашқызамын деген әрекетінен туған ой. Егер орыс қолымен оның арманы да іске асатын болса, оған жер мен халық аспаннан түспейді. Осы төңірек пен осынау қазақ. Шоңның бір іске жон бергеніне біраз уақыт болған — қанжығалыны түгелдей өз жағына шығарып, Нұрмағанбетті далада жалғыз үй қалдыру ісі. Қанжығалы арасына сөз жүгіртуге қанша адам жіберді. Қолына түскен билерімен өзі де сұхбаттасып қалады. Аанада Сасық би

Нұрмағанбет өкілі ретінде келсе де, Шоңған бекерге үш күн бөгеп құрмет көрсетпеген. Енді есеп қылып отырса, қалың қанжығалы Баянаула төңірегіне сыя да қоймайды екен. Ендеше оларға “көшіп келіндер!” демеу керек. “Баянаула дуанына кіретіндерінді отырған жерлерінде мәлімдендер”, деу керек. Егер осы ой іске асатын болса, онда дуан Баянаулада емес, Ерейменнің Моншақтысында салыну керек. Сонда Баянаула іште қалады да, оған сырттан жан қолын сұға алмайды. Бұл — бір болса, екіншіден, дуан Моншақтыда салынатын болса, Ереймен мен ту-ту Аккөл-Жайылма, онда отырған қанжығалы түгелдей Төртұлыға арнап ашылатын дуанға кіретін болады. Егер мына офицер осы мәселені қолдайтын болса және оны “осылай дұрыс болады екен” деп, жандарал алдына мәселе қылып қоятын болса, онда мұның ісіне көмектесуге болар.

Леденев лып ете қалды. Шоңның айтқандарын орынды деп санайды және оны іске асыруға қолынан келгенін аямайды. Мәселені облыс бастығының алдына бүйірінен қоя алады. Шоң осыдан кейін ғана Леденевқа Боштайды ертіп берген еді. Ол ең алдымен Леденевқа Моншақты деген жерді көрсетеді, содан кейін Шоң атымен сөйлеп, ел-елді Россия мемлекетіне ант беруге жұмылдырады...

Леденевтар аттанып кеткеннен кейін Шоң Тұрарды шақырды. Соңғы уақытта “төбелес болды” деген хабардың жиілеп кеткен және бәрі де Төртұлы арасынан орын алған біріне-бірі ұқсас төбелестер. Тыңдап отырса, бәрі бір адамның қолынан келгендей.

Осының анық-танығына көз жеткізу үшін Тұрарды аттандыру көптен ойында жүретін. Соның сәті бүгін түскендей.

— Құл, би аға, — деді Тұрар.

Қазаққа жолға шығу мәселе емес. Азық алмайды. Жылы-жұмсағын қонағына тосып отыратын ел бар, оның үстіне ол Шоң қол астындағы ел болса, мынау соның ісімен жүрген адам болса, аш қалар ма? Сол күні Ортақбайды сүйді де, атына мінді...

Бұл уақытта Нұрмағанбет те алты қанат киіз ордасына сыймай жүрген. Осынау далада бой түгілі ой жасыру да мүмкін емес сияқты. Шоңның қанжығалыны өз жағына шығарып алып, мұны айдалада жалғыз қалдыру жөніндегі ойы бұған да жеткен. Шоңның бұл арманын іске асырмаудың жалғыз жолы бар. Ол — Төртұлы рулары мен қанжығалы арасына от салу. Ал, амал табылды, енді соны қандай тәсілмен іске асыруға болады? Қазаққа қазақты өшіктірудің ең оңай жолы — малын қуып кету. Нұрмағанбет бұған да барып еді, аяғы не болды? Шоң бәлекет істің басқа, тіпті үш ұйықтасаң ойыңа келмейтін жағынан шықты — бір түнде жеті қыз ұрлатып алдырды. Қаскөйдің ойына түскен айланы қарашы! Барымталанған әр елу бас жылқыға бір қыздан ұрланған... Не лаж бар бұл сары сайтанның аяқ-қолын буарлықтай, қанжығалы мен Төртұлы руларын шақ-шақ

қыларлықтай? Енді “Моншақтыдан дуан салдырамын” дейтін көрінеді. Егер оның ойы іске асса, жандыда қанжығалы, жансызда Ереймен Шоң жағына ауып кетті де, де қой. Ал бұған жол бермеу үшін не істеу керек?

“Бізге дуан керек” деп Нұрмағанбет те Омбыға хат жіберген. Ол жақ мұның өтінішін қабылдағандай. Енді Моншақтыда дуан салуға болмайтынын дәлелдеу керек. Ең лайықтысы Жөкей көлі. Егер Жөкейден дуан салынса, Шоңға бұл жақтың жайлауын қайтып қору жоқ. Ол үшін Ерейменге түгел ие болып алған жөн. Ал бұл мақсатына ол қалай қол жеткізе алады? Не істеу керек!

Нұрмағанбет соңғы сұрағына жауап таба алмай дәл болып отырғанда сырттан “Саржан төре аттан түсіп жатыр”, деген хабар келіп, сыртқа атып шықты. Саржан аға баласы. Тиісті дәрежеде қарсы алмаса болмайды.

Төрелер өзара есен-саулық біліскеннен кейін, сыртта төлеңгіттердің қамға кірісіп жатқандарын іштей сезіп, онашада өңгімеге жөн берді.

Россия үкіметінің Орта жүз жөнінде қабылдаған жарғысына қарсылық білдіру ретінде Саржанның Қорғалжын көлінің төңірегінде қол жинап жатқаны тек Нұрмағанбетке ғана емес, бүкіл далаға аян болатын.

— Сақтанып жүрмейсіз бе? — деді Нұрмағанбет.

— “Бұға берсең, сұға береді”, деген. Қарақан басымыздың сақтығын ойлаймыз деп даладан да, қарадан да, тақтан да айрылып бара жатырмыз. Өзіңнің де қала салдырады деген ойың жетті. Қараларды орысқа қарсы жұмылдырудың орнына мұның не?

— Шыңғыстың Тұрсыны қала салдырып, аға сұлтан болады, Уәлидің Ғұбайдолласы қала салдырып, аға сұлтан болады. Сонда мен неге салдырмаймын қаланы, неге аға сұлтан болмаймын.

— Мына Қызылжар мен Омбыда, ана Тобыл мен Ірбікте болдың. Жан-жағын қоршаған, бірінің үстіне бірін тұрғызған тас үйлер қамауында бар өмірін қай қазақ бір жолдың ғана бойында өткізгендей. Малын қайда бағады ол? Малдан басқа кәсібі жоқ екен, ендеше, қала оған мекен емес. Ал жарғы бойынша қала салынады екен, онда қазақ тұрмайды екен, сонда кім тұрады? Әрине, орыс қана. Ол — жер түртінектеуші халық. Сондықтан да қалаларды шұрайлы жерлерге салып жатыр. Содан Сібірді басып алғанындай ертең-ақ осынау далада қала қаптатып жібереді де, жайлап отырып алады. Әне, Ғұбайдолла жүр өкініп, “орысқа ант бермегенімде, қала салдырмағанымда, аға сұлтандыққа мойынсұнбағанымда ендігі шұршіт қолымен хан болып отыратын едім”, деп. Омбыдан қайтқалы дуанының бет-жүзін көрген жоқ. Орыс жағы қанша шақырса да,

бармай қойды. Ертең сен де сондай өкініш иесі болып жүрме. Қала салдыру райыңнан қайт! — деді де Саржан кесесін котере берді.

— Әдетте хан тағы біреу-ақ болады. Оған не табылыпты. Сонда Абылайдың басқа балаларының ұрпағы Қасым баласы отырған тақты төңіректен жүре береміз бе?

— Уәли балалары тақтан айрылды. Ал біз, Қасым балалары оны анталап келе жатқан түк ауыздылардан тартып аламыз. Біздің де Орта жүз тағына отыратын уақытымыз жетті. Аға сұлтан деген, ол хан емес, ол жандарал мен кара арасындағы жүгірінді. Сөйте тұра сен аға сұлтандықты сұрайсың. Жандаралды төңіректеннен гөрі Қасым баласының тағын төңіректе. Ол — туысың! Оның тағының мызғымайтынына үлес қос. Әкел мына қанжығалыны Қорғалжынға. Туысыңның тақ үшін күресінде қараны аяймысың! Оның үстіне Бөгенбайдың Абылай туын көтергені бар. Сал есіне қанжығалының. Күш қос!

Саржан сапарының сыры да осында еді — қанжығалыны Қорғалжын төңірегінен көру. Нұрмағанбет Саржан ұсынысын қабылдайтынын, яки қабылдамайтынын басы ашып айтпай, үнсіз қалды.

Патша жарғысына қарсы атқа мінгеннен бері Саржан төңірегіне халық жинаудың соны тәсіліне ие болған. Әуелі осылай келіп сойлеседі, содан кейін араға бірер кісілер қатынап Саржан көтерген мәселені, ол рудың басында төре отыра ма, би отыра ма, мейлі, есіне салады. Содан кейін көнбеген елді барып шабады. Саржан қаһарын көрген ел де, естіген ел де шошып қалған. Төңірегіне қазақтарды неғұрлым мол жинап алудың Саржан тәсілін дала түгел таныған. Ол тәсіл Нұрмағанбетке беймәлім деп ойламайды. Сондықтан да Саржан “Бөлекет, тілімді алмасаң, өзіңнің де, қанжығалыңның да көретіні сол болады” дегендей қайтып ештеңе айтпай, үнсіз қалған.

Келесі күні Саржан Шоң үйінде отырды. Мұнда да ол Нұрмағанбетке айтқан сөздерін қайталап, “әлің келсе, қала салдырма”, деп тұжырымдаған ойын.

— Қазақ қазақ болғалы қанша уақыт өтті деп ойлайсың? — деді Шоң қонағы ала келген ойын сарыққаннан соң.

— Әлімсақтан! — деді Саржан.

— Содан бері малдың соңында, содан бері өмірінде не бір өзгеріс, өзінде не бір талпыныс жоқ — митың, митың! Өмірде тіршілік болса, тіршіліктің талпынысы болу керек, өрісі болу керек! Қане сол өріс? Қане сол талпыныс? Егер ұрпағым менің өмірімді қайталайтынын алдын ала білген болсам, дүниеге оны әкелмеген болар едім.

— Ханың болды — қыс — қыстау деп, жаз — жайлау деп еркін көшіп жүріп өстің, ондң. Одан артық қазаққа не керек еді?

— Көшпелі өмірден қазақ өскен де жоқ, онген де жоқ. Әлімсақтың алғашқы жылындағы надан қазақ әлі надан. Әр қазақ әйелі оннан бала табады, ал есейіп, ер жететін екі-үшеу ғана. Яғни, көшпелі өмір қазақты өнгізбеді де, өсірмеді де.

— Пешенеңе надандық жазса, қала өсіреді деп пе едің?

— Қаламен бірге абақтының салынатынын да ұмытпағайсың, би?

— Абақтыға жазығы үшін бір қазақ отырар, сол уақытта мың қазақтың қолы қала өнеріне жетер. Көріп едік қой хандардың қызығын. Енді қаланың қызығын көрейік. Халық дана. Таңдауды өзіне берейік, — деген уақытта Шонның көз алдында баяғы Ыскак пен орыстың жылы жайында еркін еңбектеп жүрген ақ күйрек, сары балалары тұрып алған еді.

Саржан Қорғалжын төңірегіне халықтың көп жиналып жатқанын тағы да қайталап еді, Шон оған шекесінен қарап:

— Төре, — деді. — Осынау далаға бір дүркін сілкініс керек болса, оның әлімсақтан келе жатқан марғау өміріне бейнебір өзгеріс кіру керек болса, оны жасайтын тек қана қала. Қысты күні дірдектеп киіз үйде отыру не? Қаласы болса, ұрпағы жылы жайда өсер еді, оқыр еді, өнер үйренер еді.

— Жайлауға көшкенде қалаңды қай нарыңа артасың? Әлде өнерімен тастап жүре беремісің?

— Бір үйде үш ұл болса, бірі қалада мызғымай отыру керек. Қалғаны көшсін. Мен халыққа қаланың пайдалы болатынына кәміл сенген адаммын. Ал Шонды сенімінен тайдыру оңай емес. Төрем, құдайы қонағымсың. Бірақ сен дала деп, мен қала деп бірімізді біріміз, сірә, түсіне алмаспыз.

Аққолдегі Нұрмағанбеттің “біреу күн болып, тынығып кетіңіз” дегеніне көнбеген Саржан Итемген көлінің жағасындағы Шон жайлауына бөгелмек ойы жоқ еді — Петропавл қамалына дейін қол созым-ақ жер. Аз адаммен жүрген шақта сақтанбаса болмайды. Ол келесі күні бой тасалап, жанға көрінбей жатты да, інірде атқа қонып, түн жамылып жолға шықты.

Тұрар баяғы тапсырманы орындап қайтқанда ауылдың көшу қарбаласының үстінен шыққан. Бұл уақытта Шон нөкерлерімен Баянаулада болатын. Тұрар қыстауға үлкен көшпен бірге келді.

— Орманшының бір ауылының Сапар деген жігіті, — деді Тұрар Шонға, — отырған жерінде біреумен ілінсе кетіп, оның руың ата-тегің жамандап өлең шығарады екен. Тегі өз өлеңі өзін көтеріп кететін болу керек, “қой!” дегенді елемей, ананың мойнына әбден мініп алып, ақыры отырыс арты төбелеске айналып жүріпті.

— Қандай жерлерде төбелес шығарыпты?

Тұрар “пәлен рудың пәлен ауылында, түген рудың түген ауылында...” деп ойлана басып, бір қолының саусақтарын тауысты да, екінші қолының саусақтарын орталап қалды.

— Бізге жеткей барлық төбелесте: а ұйытқы болып жүрген сол ғана ма екен, әлде..?

— Соңғы үш-төрт жылда төбелес болған ауылдардың бәрінде де болдым. “Ата-тегімізге тіл тигізіп кетті”, деп бәрі де Сапарды қарғап отырды.

— Өзінің кімі бар екен?

— Әке-шешесі, ұзатылған апасы... алдарында — малы... көшіп-қонып жүретіндей қауқары...

— Әкесінің аты кім? — деп бөлді Шоң Тұрар сөзін.

— Қаусыл деген қазақ.

— Қыстауы қайда екен?

— Желтауда көрінеді.

— Сен қыстауына жет те, Қаусылға менің сәлемімді айт. Баласына ие болсын. Шұбаландаған тілдің өмірі шолақ болады.

— Құп, би аға.

— Бекайдар биге бар. Қаусылдың баласының екі қолы алдына, өзі дүниеге сыймай жүрген көрінеді. Келесі көктемнен бастап тұзға салсын. Жанақты көрсен, тапсыр, елді шақ-шақ қылғышты байкасын. Егер өнері тасып бара жатқан акын болса, жанына ертіп жүріп, түзу жолға салсын.

— Құп, би аға.

1826 жылдың тамызының 22-і күні Николай бірінші патша таққа отырмақ болып, генерал-лейтенант Капцевич мол нөкерімен Батыс Сібір губерниясы атынан бай сыйлық алып Петербургқа барады да, сонда қызметке қалып қояды. Астанада, патша сарайының төңірегінде кімнің қызмет істегісі келмеген. Алайда, мұндай бақытқа кімнің қолы жете берген. “Сүйінгеніңнен сүйенгенің мықты болсын” деген ғой. Содан Батыс Сібір губерниясына бас губернатор және мұндағы корпус командирі болып Грузиядағы орыс әскері бір дивизиясының командирі Иван Алексеевич Вельяминов келеді.

Броневский оз кабинетінде дала жақтан келген хаттарды сұрыптап, оқып отырды:

Әскери старшина Леденевтің рапорты:

“Шоң халқына орыспен сыбайласып өмір сүрсек, қазақ қолының да талай жақсылыққа жететінін айтты. “Орыс өнерлі халық. Ол өнерімен бізбен де бөліседі”, де Шон. Шоң сөзінен кейін халық орыс империясына бар ынталарымен ант беруге кірісті. Даулыбай

көліне белгіленген уақыттан кешігіп қалған билер қол астындағы рулармен мені далада қуып жетіп, қай жерде бізді аттан түсіріп алса, сол жерге кілем, киіз жайып, ант беру салтанатын бастай жөнеледі. Ал жолшыбай кездескен ауылдар отрядты қаумалап, жібермейді. Осының бәрінен де Шоңның даладағы ықпалы анық байқалады. Жалпы Шоң бидің халық арасындағы атақ-абыройы өте күшті”, дейді де Леденев болашақ дуан салынатын Баянаула жөнінде: “Таулар арасына қыстырылған Сабынды, Жасыбай деген көлдердің төнірегі толған тас. Құрылысқа қолайлы жері жоқ. Көлдер суы былай қарағанда тұщы сияқты, ал сезімтал адам ішсе, еңсесінің түсіп, бойының ауырлап кеткенін аңғарар еді. Өйткені бұл көлдер суының құрамында известь және басқа тау жыныстарының қосындысы бар... Егін салуға жарамды жері жоқ, шабындық та жетімсіз, құрылысқа қажетті ағаш аз. Дуан салуға жетпейтін түрі бар” дей келіп, округ орталығын салуға ең қолайлы жер деп Ереймен өлкесіндегі Моншақты деген жерді ұсынады. Мұнда құрылысқа жарамды ағаш пен егіндік, шабындық жерлердің молдығын айта келіп, “Мұның ең бір қолайлылығы болашақ округқа кіретін Төртұлы жайлауларының ортасында” дейді.

Леденев рапортының аяғында Шоң қол астындағы 15 мың, Шорман қол астындағы 12 мың, Қазанқап қол астындағы 4 мың үш жүз, Үкібай қоластындағы 4 жүз, Төртұлы одағына кірген 3 мың 7 жүз үй түркімен руы, айналасы 25 мың 4 жүз түтіннен ант алғанын келтіреді де, “егер әр үйде үш еркек тұрады десек, 76 мың 2 жүз еркек жынысты қырғыз-қайсақтан ант алынған екен”, деп аяқтайды рапортын.

Махонин рапорттары:

“21 тамыз. Егер округтың приказы Баянаула тауында салынатын болса, онда Коряковпен аралықта Қалқаман, Жамантүз, Қайдауыл, Шақшан деген жерлерден бекеттер ашылуға тиіс”.

“10 қыркүйек. Баянаула тауында тұщы көлдер мен егістік, шабындық жерлер көп екен. Оның үстіне бұл өлкені мекендейтін қырғыздар билерінің қыстаулары осы жерде. Құрылысқа жарамды ағаштары мол, жері де дуан салуға қолайлы. Кеше маған Шорман баласымен келіп, “Дуан салуға ең қолайлы жер Ереймен” деп еді, мен ол атаған өлкеден Баянауланың артықшылығын айтып көндірдім. Өзімізге үлкен тау мен Сабынды деп аталатын көлдің аралығынан қыстайтын үй салып алдық”.

“24 қыркүйек. Жуырда Шоң маған Итемгенді жіберіп, “Нұрмағанбеттің қол астынан қанжығалының Сасық би басқарған тармағын тартып алдым. Ащы өзенінің бойынан жер берілді. Сіз олардан дереу ант алуға кірісіңіз”, депті. Мен бидің тапсырмасын орындадым”.

“30 қыркүйек. Маған Мырзағұл Ізтілеуов деген құрметті старшын келіп, қол астындағы 700 үй ант берейін десе, оларды Қошқал бидің жібермей отырғанын айтты. Отряд аттандырайын деп жатқанымда, Итемген келіп әкесінің сөлемін айтты. Ол кісі маған “Сәл іс үшін халықты қарумен қорқыта бермесін!” деген екен. Осыдан кейін мен алған бетімнен қайтып қалдым”.

“9 қазан. Шоң орманшы руының Олжабай деген биі арқылы қуандық руының 500 үйін Баянауыл округына кіруге көндірген екен, билерін “ант берсін”, деп маған жіберіпті. Мен ауылдарына барып ант алдым. Шоң төңірегіне қырғыз-қайсақтардың қандай руы келсе де Баянауыл округына кіруге көндіріп, ант беруге жіберіп жүр”.

“15 қазан. Шонда болдым. Төртұлы билері бас қосып, Патшаға баруға сұранып хат жазған екен. Соны тапсыруға Шорман, Боштай және Итемген үшеуін Тобыл мен Омбыға аттандырамыз” деп отыр.”

“22 қазан. Қаракесек старшыны Алшынбай Үшқара деген жердегі бәсентин қыстауларын тартып алыпты. Мен Қарқаралы отрядының бастығына “бәсентин қыстауын босатып берсін”, деп урядник Волошинді жіберіп едім, қағазымды жолшыбай Алшынбай қолына түсіріп алыпты. Ол қағазда найман руының тізімі де бар еді”.

“8 қараша. Боштай жер жыртып, егін өсіремін деген соң, Коряковтан әрқайсысы 4 сом 50 тиыннан тұратын екі құс тұмсық, 3 сом 60 тиынға төрт тырма, 6 сом 40 тиынға тұқым сатып әпердім”.

Шоңның хаты:

“Жоғарғы мәртебелі облыс бастығы, 1930 жылдың мамыр айында жазған хатыңызды алдым. Сіз ұсынғандай және халқымыздың келісімімен ұлы мәртебелі ағзамға бодан және оған адал болу жөнінде ант бердік. Мына жайды да айта кетуге тиістімін, халық антты дуан Ерейменде салынады дегеннен кейін ынталана, жұмыла берді. Өйткені Төртұлы одағына кіретін рулардың қыстаулары ежелден Баянаула мен Ерейменде; жайлаулары Итемген, Мамай, Сілеті, үлкенді-кішілі қарайолар, Жалаулы көлдері төңірегінде болатын. Осы аталған жерлер болашақта түгелдей Моншақтыда салынатын дуанға кірсе екен. 1830 жыл, 22 шілде. Шоң мөрін басты.”

Броневский ойланып қалды. Ол көз алдына Шоң атаған жерлерді елестеткен еді. Бағдарлап отырса, ол өзінің билігіне шығысында — Ертіс, батысында — Ереймен түгел, оңтүстігінде — Желтау, Қызылтау, солтүстігінде — “Сортаң көлдер” шебіне дейінгі аралықты, осы жерде көшіп-қонып, өсіп-өніп жүрген қанжығалы, найман, керей руларын қарамағына қамтып алмақ сияқты. Қарай көр, мына бидің әуеселесін! “Дүние кезектен тұрады” деген осы-ау. Бір кезде Шоңның өзі өкілі болып саналатын қара қазақтарды төрелер қысқан болса,

енді Шоң торелерді уысында ұстамақ-ау осы? Жок, уысында ұстау емес, ол хан тұқымымен қонсы қонып отыра алмайды, осының ойының ар жағында қанжығалы мен керей арасынан да торелерді қуып шығу болмасын!.. Иә, менің сойтуім керек бұл мәселеде. Оның ойының іске асуынан Россияға келер тигтей де зиян болмайды. Округ ашылғанша беттерін қайтармай “бәрі болады, бәрі орындалады” дей беру керек. Ол 11 тамызда Шоңға хат жазды:

“Аса құрметті және ықпалды би, ұлы ағзамға ант беру арқылы Россия империясына қарауынан халқыңыздың мол игілікке ие болатынына менің күмәнім жоқ. Осыны өзіңіздің де түсінгеніңіз мені қуантады. Леденевка көрсеткен көмегіңізден менің сізге деген сенімімнің ақталғанына тағы да көзім жетіп отыр. Сіздің Россия империясына жасаған жақсылықтарыңыз үшін жақсылықпен жауап беруге біз де дайынбыз. Сіз хатыңызда көрсеткен жерлердің бәрі де болашақта Төртұлы, яғни Баянаулы округына кіретін болады. Бұған күмәнданбаңыз. Генерал-майор Броневский.”

* * *

Шоңның басынан Моншақтыда дуан салу ойы шықпай жүрген. Ал орыстардың Баянаулада жатқаны анау. Әзірге бір-ақ үй салып үлгірді, өйтеуір. Орыстың ойына алған ісін әне-міне деп сөзбұйдаға салмай тындырып тастайтынына Шоңның көзі жеткен де, бұл халық өкілдері оған осынысымен ұнаған. “Жаз болса, қымызға тойып, қанып, қыс болса, етке тойып самарқау да марғау жүретін менің халқым да бір кезде бүгінгі тындырар ісін ертенге қалдырмайтын елгезек іскерге айналар ма екен” деп армандайтын Шоң. Қалқаманнан түз шығару мен жаз болса жаппай пішенге түсіру әрекеті осы арманнан туған. “Күнді ұйқымен, түнді алтыбаканда өткізетін жастардың қолын тағы немен байласам екен” деген ой басынан шықпайды. Бұған тек орыс қана үлгі бола алады. Сол орыстың алдағы жазда құрылыс жұмысына қызу кірісіп кетуі мүмкін. Егер Ерейменде дуан салдырамын десе, онда Баянауладағы орыстарды қайтарып жіберу керек, не болмаса, бұларды бастықтары Моншақтыға көшіру керек. Былтырғы Леденев осы ойды бастығына жеткізді ме, жоқ па? Ол жеткізді деп Шоң отырса, анау даладан кете ұмытса, онда ойластырылған істің адыра қалғаны ғой. Жок, одан да әрекетсіз жатпаған жон болар. Егер Леденев айтып барса, оның үстіне, шілдеде жазған хатым барса, бәрі де құба-құп. Енді соны тағы да қайталасам, Броневскийді ойландырар... Сондықтан да хатты жаудыра берген артық болмас.

Шоң Құсайын молдаға ойын қағазға түсірткізіп, Итемген мен Боштайды шақырып:

— Мына хат дереу Омбыға жету керек! — деді.

Хатты Итемген койнына сұғып алғаннан кейін Шоң бетін Боштайға бұрды. Өткен күзде мұның “егін екпек болып, құрал-сайман, тұқым сұрап Махонинге барғанын Шоң естіген де қуанған. Мұндай игілікке жастар ұмтылмаса, халықта өріс бола ма! Шоң Боштайдан осы жайлы сұрады.

— Махонин Керекуден құстұмсық пен тұқым алдырып берді. Бір казак-орысты көмекке беремін дегенді де айтты. Алдағы көктемде кірісемін, — деді Боштай.

— Түренді қай жерге салмақ ойың бар?

— Ащының Бүркітті тұсына. Басында жаздай бір үй болады.

Шоң сүйсініп қалды және айтқандарының бәрінің іске асатынына сенді. Өйткені бұл Боштай ғой!

Итемген мен Боштай түстен кейін, тамақ ішіп аттанды.

Араға бір күн салып Шоңға Сасық би жетті. Әлде Шоңның “қанжығалыны өз жағыма шығарып алып, Нұрмағанбетті далада жалғыз қалдырамын!” деген серті іске аса бастады ма, болмаса, Сасықтың өзі төремен бір мәселелерде сыйыспады ма, әйтеуір қанжығалының бір бөлегін өткен күзде Баянаулаға осы би бастап келген. Шоң оларды Ащысу өзенінің етек жағына жайғасуды айтқан. Содан Сасықтың Шоңға ат басын салып отырғаны осы.

— Ел-жұртың қалай би? — деді, қонағының келу себебін осыдан көрген Шоң.

— Қанжығалы арасы тыныш. Шымнан жеркепе тұрғызып, киіз үйлерді қымтап, әйтеуір тұрып жатырмыз.

Сасық себепсіз келмеген екен. Онысын кешкі астан кейін айтты.

— Біз мейірімді Төртұлы мен асқақ адырлардан ық іздеп келген едік. Ал отырған жеріміз доп домалатарлықтай жазық дала, — деп Сасық бір тоқтады.

Шоң қонағының әуеселесіне түсінді. Баянаула қойнауларынан жер сұрамағай.

— Сендерге Ащы бойын ұсынғанда мен де есепсіз болмайтынмын, — деді Шоң. — Бұрын Шідертінің төменгі жағын, Аққол, Жайылманы қоныстанып келдіңдер. Енді Ащы мен Шідертінің төменгі жақтарын салыстыршы, айырмасы шамалы. Көктемде екеуі де жайылады. Міне, шүйгін. Бұл — бір. Екіншіден, Ащы бойы ата-мекендеріңді іздеппейді, үшінші, қанжығалы-ау, жазықта тұрып үйренген халық емеспісің?

Десе де, Сасық орнында отырып қипактап қалды. Оның қимылынан Шоң “менің сөзімді мойындамады. Соған байланысты осының көңілінде маза бермей отырған бір ойы бар-ау”, деп ойлады. Қателеспеген екен. Сасық келесі қимылымен бірге сол түйткілін жарыққа шығарды да.

— Анау Майлы бұлақ пен Мойылды бұлақтың төрі мен етегін жағалбайлы қоныстанып отыр. Айдабол мен қаржасқа олар кім? Біз кім?

Шоң мынаның осылай сөйлерін “Төртұлы мен асқақ адырлардан ық іздеп келген едік” дегенінен-ақ түсінген.

Олжабай заманында Кіші жүзге кіретін Жағалбайлының тілеу деген бір ұрпағы жоңғарлармен соғысуға көмекке келіп, жеңістен кейін осы жақта тұрып қалған. Олжабайдың оларды қоныстандырған Баянауланың шығыс жақ бөктеріне қыста қар қалың түседі де, жаз жауын-шашын аз жылдары да жер құнарынан айрылмайды. Қанжығалы биі сол өлкеге көз тігіп отырғандай. Жаңа қонысқа орнығып алғаннан кейін жан-жақтарын шолып, өзара осы мәмілеге келген-ау, тегі, осылар.

— Жағалбайлының біздің жаққа қай желдің айдауымен келгенін білесің. Қанжығалы, сен де арғынның бір баласысың. Енді барлық арғын жиналып арамызда отырған Кіші атамның бір баласын алақоздейік пе? Бағы заманнан бері арамыздан қыл өтпей отырған ел арасына сен іріткі салмақпысың. Қазақтың тұтастығын арман еткен, сол үшін өмірін ат үстінде өткізген Бөгенбай ұрпағы бұлай болмаса керек еді.

— Ойпырмай, би аға, тіпті ауыр сөз айттыңыз-ау, — Сасық тағы да өзінен өзі қипақтап қалды.

— Етке тойып алып, “біз неге солай демейміз, Шоң неге сөйтпейді”, деп қосілген боларсыңдар. Мұндағы жағалбайлы ұрпағы да Төртұлыға кірген. Сен де кіремін деп келіп отырсың. Одақтаса отырып, біріңе бірің алақозбен қарайтын болсаңдар, сірә тұтастық болар ма? Шындық осылай. Ал шындықтың қашанда ауыр болатыны белгілі. Алақозділеріне осыны айтып бар...

Шоң ойда жоқта келген Итемгенді таңданып қарсы алды. Мына борасында Омбыға жетіп қалатындай уақыт болғанмен, қайтып оралатындай уақыт өткен жоқ. Ал мынау әлі мында жүр...

Итемген отырар-отырмаста, “әлгі Боштай”, деді де өзінен-өзі мазасызданды:

— Маған бала ерткеніңіз не?

— Сөйтіп, әкеге өкпе тұтып, әлі үйде отырмын де?

— Жөні түзу басқа біреу құрып қалғандай, — деп Итемген жөне тоқтады.

— Екеулеріңнің жас шамаларыңды мен білмейді емеспін. Мына қысты ойладым ғой. Жол ауыр. Сен — ересек — ақылсың, ол — жас — істің адамы. Екеуің қыс сапарында бастарыңа қандай ауыртпалық түссе де жол табар едіңдер.

— Мен оны айтып отырғаным жоқ. Кеше ғана Керекуден қайтып келдім.

— Е-е?..

Шоңнан хат алып шығысымен Итемген мен Боштай жолға шығу күндерін белгілеп тарасады. Содан оны Итемген өне күтеді, міне күтеді. Ананың қыстауына кісі жіберсе, ол Боштайдың Керекуге кетіп қалғанын айтып келеді. “Мұнысы қалай?” деп ойлаған Итемген де екі-үш серігімен жолға шығады. Коряковка келе ол Боштайдың Омбыда екенін естиді. Ол осындағы бір татарға “Шоң мен Шорман Қоқан жағына көбірек жалтақтай берген соң, Төртұлы билері мені басшы қылып сайлады. Округ мәселесін, жоғарғы мәртебелі генерал мырза, екеуіміз ғана шешетін боламыз”, деп хат жаздырып алып кетіпті... Содан ат басын кері бұрған Итемгеннің әке үйінен табылып отырғаны осы. Өзі қатты ашулы. Ал әке ашуы одан да бетер болатын. Бірақ ол сырын сыртқа шығармай іштен тынып қалған. Тек жалғыз ғана айтқаны:

— Бала-шағанның жанында бол. Бәлекеттің қайтуын күтейік!

Шоң төменгі бөлмеге біреудің келіп, шешініп жатқанын сезіп, “әй, тегі орыстар жағынан болмағай”, деп күтті. Өйткені қазақ етігін сырттан қаға-маға кіреді. Қыста үйге мысық жүріспен үнсіз кіретін орыстар ғана — аяқтарына казактар нәлсіз байпақ деп атап кеткен пима киеді. Шоң қателеспепті — Махонин екен. Қолдасып амандасқаннан кейін қабырға жакка малдасын құрып отырды да, “келген жұмысымына” дегендей талысын алдына шығарып қойды.

— Көмегіңізге рақмет, Шоң мырза.

Шоң мұның алғысының төркініне түсінді. Баяғы халық есебін алуға кіріскеннен кейін оны көріп отырғаны осы. Бұл істің тиянақты аяқталғанын өз балалары да айтып келген.

— Содан бері есеп-қисапты ретке салудың өзі қыруар уақытты алды, — деді Махонин талысынан қағаз шығара беріп.

Елінің есебін білу Шоңға да тіпті, мына Итемгенге де қызық еді. Әкелі-балалы екеуі де құлақтарын тіге берді.

— Сіздің қол астыңызда, ықпалды би Шоң, мұншама халық бар екен. — Махонин қағазымен көзін жүгірте берді. — Үй саны 15 мың сегіз жүз он бес. Мұнда 251 мың 732 еркек, 210 мыңдай әйел тұрады. Бұл халықтың 400 мыңдай жылқысы, 112 мыңдай ірі қарасы, 1 миллионнан астам қой-ешкісі, 31 мыңдай түйесі бар екен.

— Біздің үй есебіңе ілікті ме?

— Сіздің аулыңызда 37 үй бар. Онда 105 еркек, 98 әйел тұрады. 3 мың жылқыңыз, 650 сиырыңыз, 5 мың қой-ешкіңіз және 51 түйеңіз бар. Шорман аулында 7 үй. Онда 21 еркек, 19 әйел тұрады. Құрметті

бидің 400 жылқысы, 40 сиыры, 7 жүзден астам қойы және 20 түйесі бар.

— Әне, — басын көтеріп алған Шон Итемгенге Махонинді саусағымен түртіп тұрып көрсетті. — Орыстың күштілігі — есебінің тиянақтылығында. Есебіне ие болғанның есесі кетпейді!

Шоң тамақ үстінде орыс халқының санын сұрады.

— Алпыс миллионның қаралдысы дегенді құлағымның шалғаны бар еді, — деді Махонин.

— Ол көп пе, аз ба?

Махонин тағы да есеп шығарып алды да талысын былай қойып сөйледі.

— Сіздің қол астыңыздағы халқыңыздан жүз еседен де асады.

— Келесі жылы не істейтін боласыңдар?

— Дуан үйлерін сала бастаймыз.

Шоң дуанды Моншактыда салдырмақ ойы барын, осы жөнінде жандаралмен хат алысып жүргенін, соған байланысты Баянаулада үй салуды тоқтата тұруды айтайын деп оқталды да тоқтады. Сол арада оның басында “кала көбейе берсе, қазаққа қастық болмас”, деген ой қылт ете қалған еді. Сібірдегі орыстардың қаласының арасы жүз — жүз елу шақырымнан дейді ғой. Бұл да салынсын!

— Қазақ-орыстарының халі қалай?

— Қыс құрылыс жұмысы жүрмейтін болғаннан кейін бала-шағасы барларын шепке қайтарып жібердім. Қалғаны жаздың қамына кірісіп жатыр.

— Тамақ-күйлері ше?

— Шептен кіре қатынап тұрады. Сабындықолден қысы-жазы балық аулап келеміз. Қазақтардан темір-терсекке айырбастап алған малымыз бар. Шүкір, жаман емеспіз. Тек, бала-шағаның алыстығы...

Шоң “түсінемін” дегендей басын изеді. Махонинмен бірге Итемген де түрегеліп жатқанда, Шон баласына:

— Қайтып келші, — деді.

Итемген Махонин аттанып кетісімен бөгелместен әкесінің алдынан тағы табылды. Шоң Боштайды сұрайын деген екен.

— Келіпті, — деді Итемген. — Бірақ көрінбей жүр.

— Астын былғап алған айыпты балаша үн-түнсіз жатыр екен ғой. Сен былай істе. Қыстаулары жақын билерді шақыр. Басымыз қосылысымен Боштайды алып кел. Тұрсынбайды қалдырма!

— Жақсы әке, — деді шыға берген Итемген.

Келесі жұмада Шоң үйіне бас қосқан билер Боштайды ортаға алды.

— Мені орысқа жамандаймын деп не тапқыз келді? — деді Шоң.

Боштай сұраққа жауап беру былай тұрсын, басын да көтермей жер шұқылап отыра берді.

— Ағаңа күйе жаққанда сондайсың, енді неге безере қалдың? — деп көтеріле берді Тұрсынбай.

— Жақындаспай жатып жат халыққа сыр білдіріп алғанымыз жақсы болмаған, — деді Шорман.

— Сыйлыққа қызықтым, — деді Боштай.

— Сонда төбе биді жамандап бара ма екен? — деді Қазанқап.

— Сенің ойың сыйлықтан да әрі жатпағай? — деді Шорман. — Мүмкін Шоңмен терезесі тең қаржас биі дуан мәселесіне араласпайды. Осы міндетті өзім мойныма алсам, жандаралдың көзіне түсіп ұлық боламын ба деген дәме итерген болар?

Әлден соң Боштай басын изеді.

— Орыс жарғысында аға сұлтан неге төрелерден сайлансын делінген? Өйткені төрелер жандарал көзіне жиі түседі.

— Сонда сенің де аға сұлтандықтан дәмең бар екен ғой?

— Жандарал жиі шақыра береді. Түбі осы ұлық болады-ау деп халық көңілі де маған аусын деп... — Боштай әрең сөйлеп, күбірлеп барып тоқтады.

— Осы мен аға сұлтан болуға неге өзеуреп жүрмін? — Шоң сұрақ қойып алды да, оған өзі жауап берді. — Жандаралдар қазақ мәселесі жөнінде төрелермен ғана ақылдасады. Өйткені төрелер “қара қазақ өзін-өзі басқару дәрежесіне жетпеген” деп орыс әкімдерін әбден сендіріп қойған. Ал мен кірмелердің осы сөзін жалғандыққа шығармақпын. Қазақтың қолынан да ел басқару келеді! Мойындатамын, танытамын мен оны жандаралға. “Мен о дүниеге “мынау аға сұлтан бола алады” деп басқанды ұсынып кетемін. Ол мына Шорман бола ма, ана Қазанқап бола ма, әлде сенің өзің боласың ба, әйтеуір қара қазақ болады. Ел басқару қараның қолынан да келетініне көздері жеткеннен кейін жандарал басшылықтан төрелерді ығыстыра бастайды... Міне, менің көздеген түпкі мақсатым. Әйтпесе менің тыныш жатып ішіп-жеуіме малым жетпей ме?

— Ал сен Боштай, — деп сөзге Шорман араласты. — Ұлы мақсат жолына ор қазуға кіріскенсің!

— Мен де ел басқара аламын, — деді кенеттен Боштай.

— “Мынаған сөз өтпейді екен ғой” дегендей билер қозғалысып, біріне-бірі көз салысып қалды. Шоң тыныштыққа шақырып қолын көтерді.

— “Өрге ұмтылмаған бала өспейді”, дегендей Боштайды осы пікірінде қалдырайықшы.

— Қазір қарадан аға сұлтан бола ма деп жүрген адамымыз би аға екен. Алдымен осы кісіні өткізіп алу үшін бір ауызды болуымыз керек, — деді Үкібай. — Егер осы сәтте әрқайсысымыз әр жаққа тарта берсек, мақсаттан айрылып қалуымыз мүмкін. Осыны бәріміз де білуіміз керек.

— Соңырағы күні Боштай аға сұлтан бола ма, болмай ма, оны болашаққа қалдырайық — деді Қазанқап.

Билер осыған келісіп тарасты.

Орта жүз даласының бір қиырынан Ақмола, екінші қиырынан Аякөз округтары ашылатын болып, оның үстіне Сібірге ойда жоқта Польша көтерілісіне қатысқан айыптарын өтеу үшін төрт жүздей поляк келіп қалып, соларды орналастырып, сіңдірумен Броневский биығы жазын да жолда өткізді де, қараша айында ғана кабинетіндегі креслосына құйрық қойып, жиналып қалған қағаздарды қарап шығуға мүмкіндік алды. Соның бірі — 1831-жыл бойы Махониннен түсіп жатқан рапорттар еді:

“19 қаңтар. Өткен жұмада мені Шоң шақырып, Найзатасқа бардым. Ол маған қуандық ішінде алтай руының Ащының бас жағына көшіп келіп жатқанын айтты. “Тегі Саржаннан қысым көрген болу керек. Өйтпесе қақаған қыста жылы орындарынан қозғалар ма. Енді оларды өз жағымызға тарту керек. Бірақ бұл ой сенен шықпасын, өздері өтініш жасайтын болсын”, деді. “Сіздің айтып отырғаныңыз ойларына келмей, көктемге дейін сол жерде отырып, көшіп кетіп жүрмесе”, деген менің күдігіме қарт би: “Олармен сөйлесуге Боштайды жіберемін”, деп қалған еді. Сол Боштай бара салып “Баянаула округына кіретіндерін жөнінде ант беріңдер, өйтпесе тайып тұрыңдар!” депті. Аналар ант беруге көніпті. Шоң бұған қатты ашуланды. Өйткені Боштай сыпайы сөйлемеген екен. Бұл — бір, екіншіден, зорлық жүрген жерде ерік жоқ. Дуанға еріксіз енгендер оның тұрақты мүшесі болып қалмайды. Күн жылына тайып отырады. Сондықтан да Шоң алтайдың төбе биі Бұлқарға Шорман, Түрсынбай, Үкібай үшеуін “Егер Баянаула дуанына кіретіндіктеріңді айтып ант берсеңдер, мен сендерді болашақта Алабас, Керегетас, Қотырқызылтау, Сарытау деген жерлерге қоныстандырамын”, деген сөлемімен аттандырады. Ал Бұлқар би Шоң адамдарына былай депті: “Біз 1390 үй алтай Саржан төреден жөбір көріп, Сүйіндік баларынан пана сұрай келдік. Егер өзіңіз атаған жерлерді берсеңіз, біз де сіздермен бірге орыс мемлекеті қанатының астында мәңгі өмір сүруге бармыз”. Осыдан кейін Шоң Бұлқар биді шақырып, менің қатысуыммен алтай руының адамдарын аталған жерлерге бөлдік. Осы рапортты жөнелгісімен қырға шығып, алтай адамдарын орналастырумен боламын. Шоң жанымға Боштайды қосып отыр.”

“31 наурыз. Шоң мені тағы шақырды. “Арамызға алтайлықтардың келуіне байланысты жайлау жағын да реттеуіміз керек”, деді би. Бұл турасында өзінің ойластырып қойғаны да бар екен. Соны алдыма жайды: орманшы мен тұлпар — Шідерті, Өлеңті, Ерейменге; күлік, қозған, қаксал — Қоянды мен Сілетіге; сатылған мен алтай — Қарағандышоққдан Нұраға қарай; айдабол — Сілеті,

Ешкі өлмес, Шұбар қарағайға; бәсентін, найман, қанжығалы — Ертіс пен Ақкөл-Жайылмаға қарай көшуге т.д. Менің ризалығымды естігеннен кейін Шоң руларға осы бөлісті барып жеткізетін адамдар тағайындады”.

“26 шілде. Шоң бірде маған “қол астымдағы халыққа жер жыртықызып, егін салғызығым келеді. Осыған қандай көмегің болады?” — деп еді. Мен оған бұл мәселені округ ашылғаннан кейін қолға алу ақылын айттым. Жуырда Жөкей көліне таяу жердегі жайлауында отырған Шоң Петропавлға Броневский мырзаның келгенін естіп маған айтқан мәселемен және болашақ приказда мектеп, мешіт салу мәселелерімен қамалға Боштайды жіберген екен. Семен Богданович оны жылы қабылдап, өз тарапынан жергілікті отряд командиріне кезінде нұсқау беретінін айтып, сый-құрметпен қайтарыпты”.

“4 қыркүйек. Бүгін генерал-майор Броневский мырзадан хат алдым. Онда жоғарғы мәртебелі облыс бастығы былай деп жазыпты: “Боштай Тұрсынбаев Петропавл қамалында маған жолығып, Жаманаула, Егіндібұлақ және Атанбұлақ деген жерлерге егін егуге көмек сұрап еді. Осы бағытта қолыңыздан келген көмегіңізді аямаңызшы. Жоғарғы мәртебелі Шоң биге менен сәлем дерсіз. Ол кісінің жаз ортасында айтқан өтінішіне кешігіңкіреп жауап беріп отырмын. Өйткені жаздай “Ащыөзек шебі” бойындағы әскерлерге тексеру жүргізумен болдым. Жоғарғы мәртебелі бидің алдағы өтініштері бұдан былай анағұрлым аз уақытта қолға алынып отырылады. Ал мектеп пен мешіт мәселесін округ ашылғаннан кейін қолға алуды ұмытпауға тырысармын”. Мен Броневский хатын Шоңға апарып таныстырдым”.

“14 қыркүйек. Генералдан тағы да хат алдым. Боштайдың егін саламыз деп сұраған жерлерін беру керек. Келесі көктемде, сіз, Махонин мырза өз отрядыңыздан Боштайға жер жыртып, дән себуді үйрететін бес казак беріңіз. Ал күстұмсық пен тұқым сатып алуға өз қолыңыздағы әр түрлі шығынға арналған бір мың сомды ұстай беріңіз. Шоң мырзаға менен сәлем. Броневский”...

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Далада тағы бір оқиға бас көтеріп келе жатты — Ереймен үшін талас оқиғасы. 1831 жылдың қақаған қысында Нұрмағанбет кісі жіберіп, Шорманды шақыртқан екен. Би барады.

— Менің Омбыдан келіп отырғаным осы, — деп бастайды Нұрмағанбет сөзін амаңдық біліскеннен кейін, — облыс бастығы Үшбұлақ дуанын ашуға келісімін берді. Дуан Жөкей көлінің жағасында салынады. Менің дуаныма Ереймен түтел кіреді. Сондықтан да қаржастарынды алып кет!

— Ереймен қаржастың ата қонысы ғой?

— Облыста енді жерді баскаша бөлетін болады.

— Жер бөлгенде жандаралдар да қай жер кімнің ата қонысы екенін естеріне алатын болар. — Шорманның бұл сөзі “Осыған Ерейменді Үшбұлақ дуанына қосамыз деп ешкім де айтпаған шығар. Өз басынан шығарып тұрған зорлығы болмағай”, деген ойдан туған еді және Шоңның өткен күзде Шорманға таныстырған Броневский хаты есіне түсіп еді. Онда жандарал “Сіз көрсеткен жерлердің бәрі де болашақта Баянауыл округына кіретін болады”, деп сөз берген. Осыны айтқанда Нұрмағанбет:

— Мен оны білмеймін! — деді. — Қаржасыңды жақсылықпен Баянаулаға қарай жинап ал!

— Сен жеткен жандаралға біз де жетерміз.

— Жолың болсын!

Өңгіме төрі белгілі болды. Күндер өте төренің “Ерейменнен қаржасты қуамын”, деген, би жағынан “ата қоныстан жетпейміз!” деген текетірес басталып кетті. Содан былай “Нұрмағанбет бізді

куып жатыр”, “қысқа үйіп алған шөбіміз, бөртеп кетті”, “қорамызды бұзып кетті” деп Шорман қыстауына Ереймен жағынан ат сабылтушылар жиілеп кетті. Сол қыста Шорман Шонмен де ақылдасты.

— Мұның басы біздің Көкшетау дуанына кірмегенімізден басалды. Ана жылғы барымтаның жалғасы. Халқының бір бөлегін Сасықтың бізге алып келуіне де немқұрайды қарамас. Енді оның ізімен қанжығалының басқа аталары да кетіп қала ма, деген үрейден туған бұл. Осы үрейге орын алдырмау үшін қаржас пен қанжығалы арасын ашудың айласы.

— Халықтың мазасы кетті. Не амал бар, би аға?

— Көңтерілі халықпыз ғой. Шыдар. Уақыт не көрсетер екен. Тек қаржас жағы “кек аламыз”, деп қанжығалы қыстауларына тиісіп жүрмесін. Екі халық бірін-бірі мазалағаннан тора ғана семіреп. Тыныштық сақтаған жөн.

Мән-жайды Махонинге айтқанда, ол да Шорманды тыныштыққа шақырды.

Сойтіп көктемде қаржастар жайлауға көшкенде, Нұрмағанбеттің иек қағуымен қанжығалы Ереймендегі қыстауларды басып алады. Мұны естіген қаржастар Шорманға кісі жібереді.

— Ереймен қолымыздан шығып кетті. Баянаулаға төгіле барып, туыстарымызды қысу ойымызда жоқ. Біз не болса да жылы жаққа қарай көшуді жөн көрдік.

Шорман әуелде мұны елдің өзіне көрсеткен қоқан-лоққысы деп мән бере қоймап еді, жаз ортасынан ауа жеткен хабарлар биге алғашқы түсінігінің бекерлігін айтып келді. Қаржастың Ерейменді қоныстайтын бөлегінің Шуға қарай жоңкіле көшіп бара жатқаны рас екен. Махонин бұл хабар жөнінде облысқа хат жазып, арнайы адаммен жіберді. Ол казак қайтарында Броневскийден “қаржас кетпесін. Ереймен қонысына жайғассын!” деген қағазын ала келеді. Осыдан кейін Шорман мен Махонин біраз казак-орысты ертіп, қуып берсін көшті.

— Битке өкпелеп, тоныңды отқа жақпа, ағайын, — деді көштің жолын кескен Шорман. — Аталарымыз бір кезде ат басын тірей тоқтаған Ереймен еді ғой бұл. Ол кезде казакты Ерейменде қандай пана күтіп тұрып еді? Сонда да келген. Адам ата қонысы үшін алысар болар, жұлысар болар, бірақ тастап жүре бермес болар! Намыс қайда? Сендердің мыналарың ата жолынан айну! “Нұрмағанбеттікі дұрыс” деп отырған жан жоқ. Облыс басшылары бізді қолдайды. Біздің талап-тілегіміз әділ болған соң қолдайды. Сендер де бастарыңа — бөрік, бұттарына — шалбар киген еркексіңдер. Еркектік намыстарың қайда?

— Енді, қанжығалымен төбелесеміз бе? — деді көштен.

— Ата қонысы мен сүйген жары үшін тобелеске түспеген еркек — еркек емес! — деді Шорман. — Қайтыңдар!

Иә, мұның бәрі намысқа тиетін сөз еді. Қаржас райынан қайтты. Алайда, бұларды емірене күтіп тұрған Ереймен жоқ болатын.

Махонин 1831 жылдың 31 қазанында Облыс бастығына жазған хатында осыларды айта келіп, былай дейді: “Мен Ерейменге қарай беттеген қаржастарға екі казак пен урядник Анциферовты қосып жіберіп едім, сол Анциферов осы айдың 20-ы күні маған мынаны айтып келді: Соңына мол қанжығалылықтарды ерткен Нұрмағанбет төре қаржастарды Ерейменге төрт шақырым қалған жерде қарсы алады да, бірден ойран салып, он екі адамды жаралайды. Анциферов пен казактар да соққы көреді. Артынан Шорман Нұрмағанбеттің екінші рет атой салып, қаржастарды Өлеңті өзеніне дейін қуып тастағанын айтып келді. Осыдан кейін мен қасыма хорунжи Наумов пен он алты казак ертіп жолға шығуға мәжбүр болдым да, жете жараланғандарды байқап шықтым. Күзекбай деген қырғыз жарадан қайтыс болып кетіпті. Ал қаржастар айдалада қалыпты. Оқиғаны бейбіт жолмен тындырайық деп қазанның 25-і күні Наумовты жіберіп едім, Нұрмағанбет келмеді. Сол арада оның маған шабуыл жасау үшін қол жинап жатқанын естідім. Осыдан кейін сақтықтың кейбір шараларына жөн беріп, сіздің хатыңызды түсіндіріп беру үшін тілмаш Желнинді қосып Наумовты Нұрмағанбетке тағы жібердім. Нұрмағанбет “өзім барып сойлесемін”, деп адамдарды қайтарған екен. Күттім. Алдамапты. Қазанның 27-і күні жүз саженьдей жерге келіп тоқтады. Соңында мылтық, найза, қылыш, айбалтамен қаруланған төрт жүздей адамы бар. Жаяулары ортада, аттылары саптың екі басында. Әуелі Нұрмағанбетке “ақылға келің, адамдарын таратсын”, деп Боштайды жібердім. “Өзің де барып “Ереймен мәселесінде Төртұлы билерімен ақылдас”, деп төрт сағат уақыт бердім. Екі сағаттан кейін маған қанжығалының бір биі келіп, төренің Ереймен жөнінде менімен ғана сойлескісі келетінін айтты. Бардым біраз казактарымызды ертіп, алайда бізді он бес саженьдей жер қалғанда мылтық атып қарсы алды. Мен сол жерде он алты қазағымды сапқа тұрғызып, екі дүркін оқ атқыздым да, Нұрмағанбет сапының орта тұсына найза кезей ұмтылдым. Сол жерде бірнеше қырғызды құлатып едік, алайда, көптің аты көп қой, атыс сала отырып үш жүз саженьдей жерге шегінуге мәжбүр болдық. Олар да соңымыздан қалар емес. Мылтықтарын ата-мата жылжиды алға. Сол оқтың бірі кеудесіне тиіп казак Василий Власов қайтыс болып кетті. Осы кезде олардың бізді айналып сыртымыздан шықпақ ойы барын аңғардым. Енді қарасам, орыс қаруының намысы қолдан шығып бара жатқандай екен. Бұған жол бермеу үшін казактарымыздың қанатын кең жайып, Наумов

пен Анциферовқа бес казакты алып қанжығалының сол қанатындағы салтаттыларға қарсы шабуылға шығуды бұйырып, өзін найзамен қаруланған басқа казактарымен орта тұсына лап қойдым.

Өйткені Нұрмағанбет пен оны қолдайтын билер осы тұста тұрған. Біз бұл жерде де он шақты қырғызды құлатып, өз қатарымыздан жаралы болғандарға қарамастан, оң жақ қанаттағы аттыларға қарай ұмтылдык. Өйткені олар бізді қоршамақ болып келе жатқан. Күшті тегеурінмен бұлардың да беттерін қайтара алдық. Наумов та мына жақтағы аттыларды оқ астына алып, жаяуларға қарай шегіндіріп келе жатыр екен. Қырғыз қатары бұл уақытта қатты әбігерде болатын. Осыны пайдаланып, біз тағы да бытырлатып оқ жаудыра бастап едік, қанжығалылар әуелі шегініп, содан кейін тым-тырақай қашуға айналды. Ал Нұрмағанбеттің өзі алдымен зытып беріпті.

Қанжығалы жағы соғыс тәсілін білегін сияқты. Осыдан біздің Омбыда өткізіп жүретін парадтарымызды Нұрмағанбет те көріп жүрмеді ме екен” деген ой түйемін. Не болмаса, Моншақты отрядының командирі урядник Игнатъев үйретті ме екен. Үйткені ол, біріншіден үш казагымен үнемі қанжығалы арасында жүрді. Екіншіден, қазанның 26-ы күні “казактарыңмен маған келіп қосыл”, деген бұйрығымды елемеу былай тұрсын, қайта өзі келесі күні таңертең маған “Нұрмағанбет сені келісім жүргізу үшін қаржас билерімен шақырып жатыр”, деген хабарды жеткізсін. Ал барған жерімізде алдымыздан төрт жүздей қарулы адам тағы шыға келсін. Осыдан “Игнатъев мені құрбандыққа шалып жүрмесін!” деген ой келеді маған.

Ал, майданнан қашқан Нұрмағанбет түнде қанжығалымен арада отырған Шорман туыстарының мүлкін тонап, он түйеге артып, алып кетіпті”.

Нұрмағанбет төренің 1831 жылдың қараша айының 8-і күні Омбы облысының бастығына жазған хаты:

“Осы жылдың қазан айының 10-ы күні урядник Анциферов екі казагымен қаржастарды Ерейменге алып келді. Қаржастарды Ерейменге жайғастыру жөнінде бастықтардан қағазы бар-жоғын білу үшін, урядник Игнатъевті жұмсап Анциферов пен Шорманды шақырып едім, бірде-бірі келмеді. Махонинге кетіпті. Қазанның 26-ы күні жанында казактары, Күшіков Шорман, Тұрсынбаев Боштай, Найзабеков Үкібай және Олжабаев Дулат, жалпы саны бес жүздей адамы бар Махонин менің қонысымнан 25 шақырымдай жердегі қанжығалы ауылдарын шауып, шаңырақтарын орталарына түсіріп, қуа бастапты. Өзіне ерекше үй тігіп алған Махонин маған екі казагы мен тілмашы бар хорунжий Наумовты жіберген екен. Олар келе облыс бастығының қағазын оқи бастады. Онда “округтар ашылғанша

қаржас пен қанжығалы Ерейменде келісіп тұра берсін”, делінген екен. Мен әуелі екі үй тіккіздім де, сонан соң бір толенгітім мен Игнатьевті Махонинді шақырып келуге жібердім. Алайда оның маған келгісі келмей, өзі мені шақырыпты. Келесі күні жаныма Игнатьев пен сегіз биді ертіп барайын. Жолшыбай бізге қашып келе жатқан қанжығалылықтар кездесті. Сөйтсе, Махонин адамдары ауылдарын шапқан екен. Түсберген мен Самайбайдың баласың, бір ойелді және Ташкенттен келіп жатқан жолаушыны өлтіріпті. Біз махониндерге екі шақырымдай қалғанда аттан түсіп, мына қылығының себебін білу үшін Игнатьевке Сағыр мен Кеңес билерді қосып жұмсайын деп отырғанымда Махонин көрінді. Одан өзі шақырып отырып, бізді күтпестен ауылдарды неге шапқанын сұрадым. “Сенің қырғыздарың мені тыңдамады. Отырған жерлерінен қозғалмады”, деді ол. “Егер сенде Ерейменге иелік ету жөнінде жоғарыдан келген қағаз болса, көрсет, жоқ болса, оныңды айт?” дедім. “Мә, оқы!” деп ол маған қағаз ұсынды да, өз қырғыздарына бізді атуға бұйрық берді. Біздің 46 атымыз үркіп кетті. Мылтықтардың бытырлауы жуырда тоқтай қоймады. Бес адамымыз табан астында жараланды. Біз тым-тырақай қаша жөнелдік. Махонин адамдары сонда да атып жатты.

Осы оқиғаның ақ-қарасына облыс басшыларының дереу көз жеткізуін сұраймын”.

Сыздық баласы Нұрмағанбет төренің қарашаның 17-і күні жазған хаты:

“Омбыдан қайтып келісімен, екі адам маған Тауасар мен Әтей билерден хат әкеліп тапсырды. Жанында 50 казак-орысы, Боштай мен Үкібай билер бастаған жүз шақты қазағы бар Махонин қанжығалы ауылдарын тағы да шапқан екен. Бір адамды өлтіріп, жиырма төрт адамды тұтқындап және көптеген мал-мүлік алып кетіпті. Осыны хабарлай отырғанда сізден сұрайын дегенім, бізге тиіспеу жөнінде Махонинді қатты ескертіп қойсаңыз екен. Ұрлап әкеткен мал-мүлікті қайтарсын. Ана адамдарды кімдердің өлтіргені анықталсын. Сонымен бірге біздің тыныштығымызды күзетуге хорунжий бастаған казактар аттандырсаңыз екен”.

Махониннің қарашаның 18-і күнгі хаты:

“Осы айдың 11-і күні 50 казакпен Нұрмағанбет төре бастаған шайқасқа қатысқан қанжығалы билерін алуға бардым. Артық көзге түспеу үшін күндіз бой тасалап, түнде жүріп отырдық. Қанжығалы қонысына жеткеннен кейін екіге бөліндік. Жанымда Төртұлы жағынан Боштай мен Үкібай билер болды. Солардың көрсетуімен іздеген билерімізді үйлерінен айқау-шусыз алып шыға алдық. Олардың жалпы саны 24. Бұлар бізге тергеу жұмыстары үшін керек болды.

Сонымен бірге қанжығалыдан мал алғанымды да жасырмаймын. 16 түйе ана билерді 250 шақырымдағы Баянауылға жеткізу үшін керек болды, 15 — қой — жолшыбай азықтары. 7 ат біз ұстаған билердің белдеулерінде байлаулы тұрды — қашуға дайындап қойған қоліктері. Қазір сойып жегеннен басқа мал Шорманның қолында. Өйткені тергеу аяқталғанша ана билерді асырау керек қой. Ал, мүлік жағына келсек, бір де суыртпақ алғанымыз жоқ. Бұл мәселеде казак қолы таза.

Жат жерде басымызға түскен қиын-қыстауда, округты ұйымдастырудың кейбір ауыр кезеңдерінде Боштай би үнемі менің жанымнан табылады. Оның маған жақсылық жасау арқылы Россия империясына көрсетіп жүрген қызметі ұшан-теңіз және бағалауға лайықты. Тіпті оған мойынға асатын медаль берсеңіз де артық болмас еді. Осы жағын есіңізге алсаңыз екен”.

Тағы бір хат. Ашылар жағы бес сүргішпен бекітіліпті. Бас губернатор Вельяминовтен екен. Генералдың сөз саптасына қарағанда оқиға оған да жеткен сияқты. Тегі Нұрмағанбет барып үлгірген болу керек. Вельяминов осыған байланысты тексерулер жүргізу үшін далаға ассор Путинцевті жіберуді ұсыныпты.

Броневский хаттарды былай қойып ойланып қалды. Жер дауы орын алды. Бұл — округтар ұйымдастырғанда еске алынбаған жай ма, қалай? Бейнебір округты ашпас бұрын сұлтандарды жинап, әуелі қай округқа қандай ру кіретіні мен олардың жерлері жөнінде ақылдасып алу керек екен-ау. Уақытында еске келмеген жай болды. Иә, “өмір — ұстаз” деген осы. Келесі округтарды ашарда “саған мына рулар кіреді. Олардың жерлері мыналар”, деп көздерінше бөліп бермесе болмас. Ал мына істің анық-танығын тез зерттеп, кімнің айыпсыз, кімнің айыпты екеніне көз жеткізу керек.

Ол желтоқсанның бас кезінде ассор Путинцевті осы тапсырмамен далаға аттандырды...

Ассордан бір айдың қаралдысында, яғни 1832 жылдың қаңтарының 4-і күні жазған хат келді. Алайда, Броневский бұдан істің ақ-қарасын ашқан тұжырым таба алмады. Нұрмағанбеттің жоғарыда жазғандарын қайталай келіп, бір деректі айқындапты — шайқаста қанжығалы жағынан шаһит болғандарды бас-басына атап шығыпты: Еканның Самайбайы, Мәметтің Тайы, Қауменнің Мамыты, Көбектің Көрімі, Көшірдің Қырғызбайы, Қойсары деген қарт және Түсберген деген жігіт. Ал өлгендерді білдік. Бұдан не шықты?

Путинцев хатын “Баянаулаға беттеп бара жатырмын,” — деп бітіріпті. Жетеді енді ол Баянаулаға, Сөйлеуді Махонинмен. Соған соң оның айтқандарын тағы қайталайды... Осымен айыпты табылар ма? Әлде Махонин қолындағы қанжығалы билерімен

сөйлесіп, істің ақ-қарасына солар арқылы көз жеткізбек пе екен? Егер осындай ойы болса, оны да күтелік...

Ию, Броневский қателеспепті. Путинцев Баянауладан жазғанында Махонин хатынан белгілі жайларды айна-қатесіз қайталай салған екен. “Енді не істеу керек?” — осы сұрағына жауап ретінде Броневский басына тағы бір ой келе қалды — “Ямыш қамалындағы Бурмистров деген майорды аттандырған жөн. Ол тергеу ісінің жөнін біледі”. Сол күні Ямыш қаласына Бурмистровты шақырған хат жөнелтті.

Бурмистров алдынан табылған күні Ереймен оқиғасына байланысты қағаздарды ұсынып:

— Танысыңыз, — деді. — Баянаулаға жүресіз. Қазір онда осы оқиғаға байланысты ассор Путинцев тергеу жүргізіп жатыр. Соған көмектесесіз!

Майор генералға іштей үрке қарады. Желтоқсан! Далада үскірген боран, қақаған аяз. Мына бұйрық көрінер көзге өлімге жұмсағанмен бірдей ғой. Алайда, туа қанына сіңген казак әскери әдеті бастық бұйрығына “күптан” басқа жауап айтқызбады.

Бурмистров Омбыға соңына ертіп алған екі қазағымен салт келген. Ертіс бойы әр 20-25 шақырым сайын ызғындай редут. Бірінен шықсаң, үш-төрт сағатта біріне тап боласың. Тамақтанасың, жылынасың, ат ауыстырасың... Ал Ертістен сонау таулы өлкеге дейін елді мекен жоқ. Қазақтар төбе-төбенің ығында жалғыз-жарым қыстауларында отырады дейтін. Бірақ олардың қар басқан қыстауларының көзге түспейтіні сонша, өздері де байқамай үстінен жүріп кетеді екен”, дегенді мыналар талай естіген.

Бурмистровтар Ямыш қамалына келгеннен кейін тағы да үш адам ертіп, жол азығы мен ішімдікті камдап, тұлыпқа оранып, әр шанаға екі аттан жегіп, ерулі аттар және алып, жолға шықты. Ертіс мұзынан өткеннен кейін тоқтап, шанадан түсіп, беттерін шығыс жаққа бұрып, шоқынып, иілді де, батыс жаққа да бұрылып, сондай қимылдар жасады. Рәсімдерін жасап болғаннан кейін бесеуі бес саптыаяқ арақты тастап-тастап жіберді. Егер әлгі шоқыныстары мен иілістерінде жан дүниелерін меңдеп алған белгісіз үрей, соған байланысты құдайдан “сақтауын” сұрап жалбарыну болса, саптыаяқтар сыйы бойларына бірден жігер беріп, Россия алдындағы міндеттерін естеріне салғандай болып еді. Бесеуі біріне-бірі қарап;

— С богом! — деді де шаналарына барып отырды. Табиғатта себебін ешкімде айтып бере алмайтын құбылыстар көп болады. Соның бірі — апатқа пара-пар мынадай қыс қаһарын елемей кеудемсоқтықпен жолға шықсаң, міндетті түрде бір сорға килігесің. Ал үреймен аттансаң — нысанана аман-сау жетесің. Өйткені үрей сақтыққа шақырады, ал сақтық адамды ақыл арнасына түсіреді.

Жолшыбай казактар жалғыздан да, қосылып та ән айтып келе жатқан. Әсіресе саптыаяқты босатқаннан кейін көмейлері тазарып қалғандай дауыстары қандай айқын шығады десенізші. Әндер арасына ұзаққа созылатын үнсіздік те киілетін. Осындай сәттерінде әр казакты ойы билеп, өзімен-өзі іштей сөйлесіп кететін.

Омбыға бет алғанда Бурмистровка “Неге шақырды екен?”, “Әлде қызмет орнымды ауыстыра ма екен?”, “Әлде дәрежеміңді өсіре ме екен?” деген ойлар серік болып еді, Ереймен оқиғасына байланысты қағаздармен танысып болғаннан кейін Сібірдегі қыруар офицер арасынан өзін жеке-дара ойып алғанынаң, “Осы Бронеvский Махонин екеуіміздің достығымызды білген-ау. Ауызша “ассорға көмектес” дегенімен, іштей “Махонинге қол ұшын бер” деп жұмсап отырмағай осы. Бұл, яғни генералдың өзінің де бүйрегі Махонинге бұрылып тұрған сияқты ма?” деген оймен болады. Ендеше оған менің бүйрегім неге бұрылмауға тиіс?

Бесінші күн дегенде аман-есен Баянаулаға жетті-ау. Өлке аса көрікті деуші еді, ал қазір жер де аппақ, тау да аппақ, көл де аппақ. Көзінді де, көңіліңді де жабырқататын ақ бояудан көркінен айрылғандай өлкеде көз қызықтырар ештеңе де жоқ сияқты еді.

Екі дос күшактасып жолықты. Тіпті Махонин орыс ортасынан жырақта, мына сайын далада өткізген уақыты мен басынан кешкен оқиғаны шаққандай көзіне жас та алды.

Әзірге болашақ дуан ірге тебетін жерде басы бүтін төрт жай ғана қалқайып тұр екен. Үшеуі ұзынтұрықты. Олардың бірі урядниктер мен казактар тұрағы, екіншісі — асхана, үшіншісі — атқора, ал ана оқшау тұрған шағын тұкыл үй — Махониннің баспанасы. Алаңның одан басқа тұстарында тақтай тілетін тұғыр, тағы екі үйдің іргесі, қалай болса солай шашылып жатқан бөренелер — казактардың құрылыс жұмысын қыста да жүргізетінінен хабар беретіндей. Үстеріне қар қонбай, жалаңаш жатты.

Жолдан келген казактар ана ұзынтұрықты үйге жайғасты да, Бурмистровты Махонин алып кетті. Досы Омбыдан қайтар жолында Махониннің Коряковтағы үйіне соғып, әйеліне жолығып, бала-шағасын көріп шыққан. Осыны айтып жүзбасын бір қуантты. Содан кейін форпост, қамалдардың, ортақ таныстарының қайсысының өмірінде қандай жаңалықтар барын айтып, екеуі майшамды сөндірмей ұзақ отырды.

— Сенің қанжығалыдан тұтқындап алған жиырма төрт қырғыздың қайда? — деді Бурмистров тақтай төсекке көсілгеннен кейін.

— Олардың бесеуі би, қалғандары қара казактар екен. Билерін Шорманның қолына тапсырдым. Қалғандарына казармадан бір бөлме бергенмін. Сонда жатыр.

— Сен оларды неге ұстап отырсың?

— Бәрі де Ереймен оқиғасына қатысқан. Шайқасты Нұрмағанбеттің бастағанының куәсі. Оқиға ізін суытпай қолға түсіруді жөн көрдім. Өйтпегенде сұлтан төңірегіне жиналып, бір ауызды болып қалулары мүмкін ғой.

— Тергеу барысы қалай?

— Қанжығалылықтармен әзірге айналысқан адам жоқ. Жатыр тамақ ішіп, ыдыс босатып.

— Ассор Путинцев осында деп еді ғой?

— Ол әуелі Нұрмағанбетте болған. Мұндайда әркімнің өз ісін оң деп сөйлейтін әдеті ғой. Путинцев Омбыға Нұрмағанбеттің пікірін жазып жіберіпті. Осында келе “Мен қанжығалы адамдарымен сөйлесемін”, дейді. Яғни, Омбыға “қанжығалының тұтқында отырған адамдары да Нұрмағанбеттің айтқандарын шындыққа шығарды”, деп тағы қағаз қуу. Менің казактарыммен сөйлескісі келмейді. Неге? Ассордың мұнысы Нұрмағанбеттің айтқандарына бас иіп отыр деген сөз. “Таяқтың екі басы болады” дегендей ол Нұрмағанбетті жақтаса, мені қаралайды. Міне, қазіргі жағдайымыз осылай. Ертең өзімен кездесесің ғой...

Иә, ертеңінде олар кездесті. Путинцев сөзін толып жатқан шағымнан бастады.

— Жатқан жерім ана босаға. Өзім бармасам, асханаға шақырмайды. Тергеу жұмысы әркіммен оңаша жүру керек. Оған үшінші адам бас сұқпайтын жай керек. Махонин ондай жай бермейді...

— Келгеннен бері кімдермен сөйлесіп үлгірдіңіз?

— Қанжығалы билерімен сөйлесейін деп едім, оларды Төртұлы қыстауларына бөліп-бөліп жіберіпті. Яғни, менен жасырып отыр.

— Казактармен неге сөйлеспейсіз?

— Махонин мұнда тұрғанда олар оқиғаның шындығын айтпайды. Сондықтан да қазір олармен сөйлесу артық. Осылай жүрмін мен мұнда көзге шыққан сүйелдей болып. Сіз де босқа келгенсіз. Жә, бұл жерден менің де кетуім керек.

— Тапсырылған істі тындырмай ма?

— Мына жағдайда бұл тынатын іс емес.

— Мен тергеуді қанжығалы адамдарынан бастаған дұрыс бола ма деймін?

— Махонин мені олармен сөйлестірмей отыр. Ендеше, мен сізге де рұқсат етпеймін.

— Неге?

— Сіз олардан Махонинге керекті жауапты күштеп алайын деп отырсыз.

— Мұны Махонин үйінде қонып шыққанымнан шығарып айтып тұрмысың? Сізше мен мына далада офицер басыммен қайда түнеуге тиіс едім?

— Махонин екеулеріңіздің достығыңыз маған әуелден белгілі. Сізді мен жалпы тергеу жұмысына жібере алмаймын және Броневский мырзаға бұл жөнінде мәлімдеймін.

— Сіз мәлімдейтін Броневский мені жіберіп отыр ғой. Яғни, сіз менің айтқандарымды орындауға тиіссіз.

— Мені облыс бастығы Броневский жұмсаған, Сізді корпус штабы бастығы Броневский...

— Неше қызмет атқарса да, екеуімізді жұмсаған бір адам. Бірімізге біріміз бағынуымыз керек.

— Сіз әскери мекеме адамысыз, мен әскери мекемеден тыс қызметтің адамымын. Яғни, екеуіміз бірімізге біріміз бағына да алмаймыз, бақылай да алмаймыз.

— Сонда маған қояр тілек-талабыңыз не?

— Махонин шепке кету керек. Содан кейін мен оның казактарын тергей бастаймын.

Бұған Бурмистров бармады, ал Бурмистровтың қанжығалы адамдарын алдырып тергеуіне Путинцев ырық бермеді. Екеуінің алғашқы кездесуі осындай егеспен аяқталып еді. Келесі боранды күн де екеуін келістіре алмады, шайдай ашылып келген ашық күн де екеуінің пікірлеріне өзгеріс енгізе алмады. Содан кейін ұстанған беті жөнінде өз қағидасын қорғап Бурмистров, бұл жақтан Махонин кетпейінше шындыққа көз жеткізе алмайтынын айтып Путинцев — екеуі де Броневскийге хат жазып, күн ашыла жүрмек болған алпормен жөнелтті де, қысқы Баянаулада бірін-бірі аңдып қалды.

* * *

Шоң қыстауының сырты айқай-шу. Бейнебір жинала қалған халық құстай біресе олай жоңкіледі — біресе былай жоңкіледі. Келесі сәтте шоғырланып, ұйысып тұрады да, кенеттен жан-жаққа шашырап, қайта бір уыс бола қалады... Бұл жоңкіліс арасында егделер де бар, жігіттер де бар, бала-шаға да жүр...

Бұрнағы жылы қыста дякон Матвей үйінде үнсіз отырып-отырып, бір уақытта Петрға күңк етті.

— Балам, отыршы.

Петр карағай үстелдің екінші жағына әкесіне қарсы карап отырды. Оксана пешке көсеуді көмейлете сұғып жатып, Қарлығаш екі баласының кішісін жөргекке орап жатып, “әке не айтар екен?” дегендей мына жакқа құлақ салды.

— Балам, баяғыда Шоңға “жеңіл шана жасап беремін” деп едім. Би қазір қартайды. Атқа мініп жүру онай емес оған. Қазақ — өмірі жолда отетін халық. Сол би әр сапары сайын мені есіне алатын шығар, алған сайын “орыс адамы сөзінде тұрмады”, дейтін шығар...

— Бір жазды Былқылдақта өткізсеңіз, бір шана жасап тастамайсыз ба, — деді. Петр. — Мұнда сізді іздеп жатқан жан жоқ.

— Кабактарды кім аралап қаңғырады, — Оксананың бүйірден түйрегендей тосын сөзінде Матвейді табалаудан гөрі, оның намысына тиіп, қайрау басым еді.

— Оксана, сені де түсінемін, Петр, сені де... Әрине, бір жазды Былқылдақта өткізуге болады. Бірақ шананың қос табанын дайындаудан басқаға шамам келмейді ғой. Көз — кеміді, қол дірілдейді.

— Оның үстіне Былқылдақта арақ жоқ! — деп қалды Оксана.

— Оксана! — Матвей үнінен кейіс аңғарылды. — Мен жөн сөз айтсам да аузымды қағатын болыпсың-ау. Әйелдің өктем сөйлеуі еркектен қасиет кеткенінің белгісі.

Осы кезде сырттан біреудің созылма даусы естілді. Өлең айтатын сияқты. Ол өлеңін біресе жуан дауыспен бастап, жіңішке дауыспен құлдыратып барып аяқтайды, не болмаса, шырылдаған жіңішке дауыспен бастап, гүжілдеген жуан дауыспен күшене созып тоқтайды. Иә, бұл — дені сау адамның аузынан шыққандай өлең емес еді. Дауыс иесін таныған Оксана мен Қарлығаш бейнебір сыр ұялаған көздерімен біріне-бірі қарады. Сол жерде Матвей елең етіп қозғалысқа кірісті.

— Мынау Саня ғой...

— Әке, — деді кеі сөйлеген Петр. — Соған қосылмай-ақ қойсаңызшы!

— Офицер атағынан айрылды. Енді ішуін қоймаса қарақан ба-сынан айрылады әлі-ақ, — деді қолын алжапқышына жүре сұрткен Оксана.

— “Жалғыз қалған жанды мүсірке”, — деген інжілде.

Матвей шығып кеткеннен кейін, Қарлығаштың даусы естілді.

— Петр, сен, бүгін кеме жасап жатқан көпеске жолығамын деп едің ғой.

Қазір барамын, — деген Петр шешесіне бұрылды. — Әкем маған не айтпақ болды?

— Әкең ақылды адам еді ғой, балам. Өзімді де жазғырамын, — екі жыл Былқылдақта жалғыз қалдырып... Қайтейің, екіге бөліне алмаймын... Әкеңнің баяғыда Шоң губернаторға “жеңіл шана жасап беремін” деген сөзі болады екен. Аспанды сіресе басқан қара бұлт арасынан кейде көгілдір көктің де көрініп қалатыны сияқты, кейде әкең Шоңға берген сөзін есіне алып қалып отырады. Тегі көкейінен кетпейтін болу керек...

— Ну, оны Шоң биге мен де жасап бере аламын ғой, — деді Петр.

Енді баласының жанына шешесі келіп отыра қалды.

— Шоң сияқты адамдарға айтылған сөз аяқ асты қалмай, орын-

далу керек. Егер сол шананы сен жасасан, ол — өкең сөзінің аякасты қалмағаны. Алдағы жазда Қарлығаш екең балаларды алып, Былқылдаққа барыңдар. Сол жерде сен шанаға керек-жаракты әзірле де, қысты күні оны жасауға кіріс.

Сол күні Никулиндер ана сөзіне “жә” дескен еді.

Шананың түр-түрі болады. Қыс болса Ертістің батыс жағынан шөп таситын қанатты шана ауыр да дорекі және оның қайқы басы табанға бөлек жасалып жалғанады. Ондай шана Шоңға лайықты емес. Орыс көпестерінің үш атты қатарластыра жегіп, ызғыртып жүретін шаналарын айтсайшы! Қайқы басы жіңішке тұрықты табанымен қоса шығарылған. Мұндай табан, әдетте, жуан талдан, не болмаса, жіңішке қайыңнан, арқа сүйеп отыратын корабымен, жөмшігіне арналған орнымен бірге жасалады. Міне, Шоңға осындай шана лайық болар еді.

Никулиндер өткен жазды Былқылдақта өткізіп, Петр қолынан балтасын түсірмей, пәленбай күн орман-тоғай аралап, екі ұзын да атқан оқтай түзу қайыңды тапқан. Бұтақтан арылтып, қырнап, қырлап Өкен екеуі Қырықбайдың уық дайындайтыны сияқты табиғи тезге салып қойған. Күзге салым бала-шағасын Коряковқа апарып тастап, дуан салушылар кіресіне ілесіп, алғашқы қармен бірге Былқылдаққа қайтып оралған Петр қыстай шананы жасап шыққан. Шананы Найзатасқа алып келгеннен кейін, ойға келмеген тағы бір мәселе туды. Шоңның қыруар жылқысының ішінде арысқа үйренген бірі жоқ екен. Міне, қыстаудың сыртында Петр жездесімен екеуі сондайдың бірін үйретіп жүрген. Өздері асығулы. Өне-міне — көктем. Оған дейін төбе биді ол жақ, бұл жаққа сайрандатпақ ойлары бар. Ал біресе бытырай қашып, біресе жинала қалатын топ — шанаға ат үйретуді қызықтаушылар. Табиғатында мойнына бірінші рет қамыт салынып (Петр арысқа арналған ат тұрманын Коряковтан ала келген) арысқа жегілген жарау ат Тұрар “шу” десімен-ақ моңки жөнеледі, не болмаса, тартылған делбені езулеп, шананы басқа жаққа ала жөнеледі. Осы кезде қызықтаушылар тым-тырақай қашады да, танаураған асау “не пәлеге душар болдым”, дегендей тынышталған шақта қайта шоғырланады...

Осы кезде Шоң үйінің жанында бір адам аттан түсіп жатқан еді. Қимыл-өрекеті, жүріс-тұрысы шапшаң. Не кылса да төбе биге сырттан аса қауырт хабар әкелгені сөзсіз. Шоң да ананың еңтігін баса алмай отырған қалпына әрі таңдана, әрі үрейлене қарады.

— Би аға, — деді жұтына сойлеген анау. — Мына сыртта сұмдық оқиға болғалы жатыр...

— Сен сол оқиғаны айт, — деп Шоң сөзін шолақ қайырды.

— Орыс біткен мас. “Қанжығалыны қырамыз-жоямыз”, деп қылыштарын жалақтатып жүр.

— Өзін кімсің?
— Мені сізге осыны хабарлауға Үкібай жіберді.
— Оларды кім суарыпты? Кім айдап-салып жүрген?
— Басқасын білмеймін, би аға, басы-қасында Шорман мен Боштай... Аналар сол билердің басуына да көнбей жүр-ау деймін.
Шоң алақанын екі сокқанда есіктегі жігіт көрінді.
— Тұрарға айтшы, маған Итемгенді алып келсін.
Шоңның шақырған адамдары ертеңінде алдында отырды.
— Мына, сыртта, тегі Мырзашоқының төңірегінде болар, бір сұрықсыз оқиға болып жатқан көрінеді. Тез арада анық-танығын көріп-біліп келіңдер!

Ол — уақыты сағат тілінің емес, күннің жылжуымен өлшенетін заман. Шоң “тез!” дегенде де ана екеуінің бір күнсіз оралмайтынын білген. Ойлағандай-ақ келесі күні екеуі де Шоңның алдында отырды. Сөзді Итемген бастады. Тұрар бас изеуші міндетін ғана атқарғандай үнсіз отырды.

— Сұмдық! — деді Итемген. — Өңшең қызыл көзденіп кеткендер. Жақындай бергенімде біреуі “мынау қанжығалы ма?” деп өзіме ұмтылғанда зөре-құтым қалсайшы... Тоқтатпаса болмайды, әке. Мына қалыптарында қанжығалысын ба, қанжығалы емессің бе, қарайын деп тұрған олар жоқ. Жолшыбай кездескеннің бәрін қырып кететін түрлері бар.

— Шорман мен Боштайды көрдіңдер ме?

— Жүр сонда. Аналарды еліктіріп жүр ме, басып жүр ме, айыра алмадық.

— Махонин бар ма?

— Өткен ақпан айында ол Ертістен асып кеткен, — деген Итемген отінішін тағы қайталады. — Әке, мына сұмдықтың жолын тосып, баспаса болмайды. Мен көргенімді сөзбен жеткізе алмай отырмын. Сұмдық! Сұмдық!

Шоң төмен қарап ойланып қалды. — Осы Шорман мен Боштайдан бір пәле шықпай...

* * *

Биыл Ерейменге тұмсық сұға алмайтындарын білген қаржастыр, алғашқыда Шорманға барып “енді қайтеміз?” деп қыңқылдап жүрді. Әсіресе қыс қаһарына міне бастағанда, ол қыңқылдаушылар көзінен қасірет көргендей болып қала беретін. Адамға, әсіресе, қыста баспанасыз қалудан асқан қасірет, сірә да, бар ма? Үйіңе, тіпті, тосегіңе дейін кірген ызғардан бала тонған, үлкен қалтыраған. Қыстың алты айы бойы бел шешпей жүру деген не сұмдық және ел қасіретін төбе биге айтпағанда кімге айтады. Ал бір ғажабы боран

үдеп, аяз қақап берген уақытта Шорманға қыңкылдаушылар аяғы сап болды. Төбе биге, әсіресе, осы багты. Оған жұрттың тым-тырыс қалғанынан гөрі, келіп, қыңкылдай бергендері әлдеқайда жеңіл тиюші еді ғой. Айқай зілі ағзаңды, үнсіздік зілі көңіліңді басады. Лажсыздан тап болған көңіл зілі. Қыстың боранды да аязды күндері барған сайын зілге зіл қоса түсетіндей. Халықтың қыңқылын қоюы бастарына түскен азаптан құтылғандықтарының белгісі емес, жо-жоқ! Қайран қазақтың көнтерлігінің, көңдімбайлығының белгісі! Егер басқа халықтар дозаққа үш күнде үйренсе, қазақ бір-ақ күнде үйрене салар-ау! Шорман әр түгін иесінің, тіпті, шаңырақ астындағы әр үлкенді-кішілінің жан дүниесіндегі көңіл зілін осы үнсіздіктен-ақ, жұрттың өзін мазаламауынан-ақ сезгендей болады. Көңіл зілі адамды ойландырады, уайымдатады, тіпті, кайғыртады да. Сонан соң одан құтылу амалын іздетеді. Шоңға барып көмек сұраса ше? Мына жағдайда ол не істей алғандай? Нұрмағанбетке өмірі жүрмейді, қанжығалы Төртұлыға түгел кірмеген. Оған осының бәрін біле тұра бару, әрі-беріден соң, өзінің дәрменсіздігінді көрсету. Ал ешкімге де бармайды екен, ауыз ашып жанға жан сырын ашпайды екен, сонда бұл дәтке қуатты қайдан табады?

Шорман Баянаула ормандарындай қою кара оймен қыстың қысып берген қысас күндерін өткізіп жатты. Халқының халі оған ұйқы бермеді, тамақ батырмады. Оны кара орман уайымның басқаны сонша бір күні Нұрмағанбетке жетіп барып жағадан алмақ та болды. Алайда, одан не тынар еді. Тіпті төрені өлтіргеннен қаржас бойы жылынар ма? Қаржас үшін жаз шығар ма?.. Көңіліне тағат таппай мазасызданып жүрген күндерінің бірінде оған осы жазды шығару амалы түскендей болды. Қолындағы қанжығалы билерінің басын қосып, қонақасы беріп отырып сөйлеспек болды.

— Мен сіздерді орыстан босатсам, сіздер қаржас қыстауларын босатып бере алар ма едіңіздер?

— Сен бізді босатарсың-ау, Шорман, — деді Жанболат би, — бірақ қаржас қыстауларын босатып беруге біздің шамамыз келеді деп айта алмас едік.

— Иә, — деп қосылды оған Беласар би, — Мәселені Нұрмағанбет төре ғана шеше алады.

— Ал Нұрмағанбет қасарысса, кара таска айналып кететін адам, — деді Саманбет би.

Қанжығалы билері бұл мәселеде дәрменсіздік көрсетті.

— Нұрмағанбетке сөзіміз өтпейді, — деп мойындады Байтөбет би. — Не болса да біз құдайдың басымызға салғанын осы жерде күтіп аламыз...

Осыдан кейін жалғыз үмітінен айрылып, амалы таусылғандай болып отырған Шорманға әлдеқайдан бір сыбыс жетті. Махонин

Омбыға кетіпті. Қыстауларды қайтарып алудың бір амалы осы жерден табылмас па екен? Әуелі хабардың дұрыс-бұрыстығына көз жеткізіп алу керек. Шорман қыстауынан Тасбұлаққа дейін жеті-ак шақырым... Рас екен. Облыс бастығы Махонинмен бірге қанжығалы мен қаржас арасындағы қақтығысты тексеруге жіберген адамдарын да шақырып алыпты. Баянауладағы казактарды урядник Анциферов баскарып қалыпты. Осы көрініс оған тағы бір ой салып, Боштай қыстауына келді. Баянауладағы орыстар арасындағы өзгерісті айтып:

— Бұлар ішіп алса, мына тауды қопарып тастауға дейін барады, — деді.

— Аракты қайдан табасың?

— Керекуге адам жіберіп алдыру керек.

— Сол арада басқа бір әпесер келіп қалса ше?

— Сондықтан да асығу керек.

— Кереку саған арағын тегін бермейді ғой.

— Білемін. Жолшыбай мынадай ойға келдім. Бір түйеге төрт күбішелек артып, оған төрт жылқы қосып, екі-үш адаммен Қазанқаққа аттандырайық. Керекуде оның тамыр-таныстары мол. Бір күбішелек араққа бір жылқы асуымен жетеді. Артық кетсе, садақа.

Жан дүниесі осындай істерді онсыз да тілеп жүретін Боштайлып ете қалды, Шорман айтқан шағын кіре сол күні лайын болды да оны жетектеп кететін үш пысық жігітке:

— Қазанқап Аксудағы қыстауында. Тура соған барып, біздің сөлемімізді айт және тез ұйымдастырып жіберсін де! — деп жолға шығарып салды.

Қыстауына қайтып келген Шорман алғашқы үш-төрт күнді “кіре Керекуге жетті” деп есептеді. Содан кейінгі үш-төрт күнде оның үнсіз толғағы басталды. Қайда бұлар? Неге кешігіп жатыр? Мұндағыларға әпесер келіп қалған жоқ па? Әсіресе соңғы сұрағына жауап іздеп, дуанды “қанжығалы адамдары ашығып қалған жоқпаны” сылтаура-тып, шолып шықты. Оны баяғы Анциферов қарсы алды.

— Іссіз жатқан адамдардың айналдыратыны ас болады ғой. Әзір аш емес. Дегенмен мал жеткізіп тастасан артық болмас.

— Әпесер қашан келеді деген сыбыс бар?

— Мына қыста адамнан оза жүретін сыбыс қайдан жетсін. Ол “міне, келдім” — деп төбемізден түскенде бір-ақ білетін шығармыз.

Шіркін-ай, Боштай жігіттері осы уақытта келе қалса ғой!

Құдай-тағала Шорманның тілеуін берді. Күткен адамдары бір күні жетті қыстауына. Оларды Боштайдың өзі бастап келіпті. Істің сөті осыдан басталғай. Қазанқап билер сөлемін жерге тастамапты. Міне, төрт күбі шелек толы арақ. Түнде Боштайға қонакасы беріп отырып Шорман:

— Керекү сәлемдемесінен дәм тату... қалайсың?

— Рас-ей, әкелші көрейік! — деген Боштай жып ете қалды. —
Өзі адамды есіртін жібереді дейді ғой?

Екеуі екі кесе түбіне жұғындай ғана қылып құйып, еріндерін тигізіп, дәмдеді.

— Ойбай, мынауың удай ғой! — Шорман кесесін тастап жіберді.

— Орыстар күшті келеді, — Боштай пәлсафаға көшті, — Солардың бойына қуат беретін осы сойқан су болса керек.

— Енді сол күшті пайдалану керек, — деді Шорман. — Ол үшін әуелі Анциферовтың өзін ауыздандырып байқайық.

Осыған “жә” дескен екеуі “қанжығалы адамдарына” деп алдарына мал салып, Тасбұлаққа барды. Мұндағылар урядник көлде дегеннен кейін ат басын солай бұрып еді, мұзда қараңдап отырған адамдар алыстан көрінді. Казактар ұңғы аузында балық аулап отыр екен. Олжалары баршылық. Анциферов екі бимен қол алысып амандасты.

— Біраз адам таудан ағаш түсіріп жатыр. Оны құрылыс басына тасып жүргендер де бар. Қалғанымыз бос уақытымызды осылай өткіземіз, — деп Анциферов келушілер ештеңе сұрамаса да мәнжайды айтып, мұзда отырғандарды көрсетті.

— Біз қанжығалы адамдарына мал әкелдік, — деді Шорман. — Өзіңнің қолың бос болса, бізбен бірге жүрмейсің бе?

— Қайда?

— Біздің үйге. Соғым сойдық. Қазақта көршісіне сыбаға беру әдеті бар.

— Ну, что же, бас тартпаймың, — деді урядник...

Анциферов шешініп тастап төрге жайғасты. Буы бұрқыраған ет те келді табакпен. Айналдыра салған қазы-қартасы бар. Қолын ысқылап алған Анциферов дастарқанға таяна түсті де:

— Шіркін-ай, мынаның алдында тастап жіберсе ғой, — деді.

— Нені?

— Ол жарықтықтың дәмін ұмытып барамыз. Сендер, қырғыздар, жемін жетілдіргенсіңдер де, ішімдігін елемегенсіңдер. Мына етпен бір литрін ішсең де мыңқ етпейсің ғой.

Анциферов бір уыс етті ауқымды алақанымен күреп алып, шалкалап, аузына тоғіп, еңкейе берді де алдынан кесе көрді. Ішінде бірдеңе мөлдірейді.

— Мынау не-ей?

— Ішіп көр.

— Анциферовтың кесеге ернін тигізгені сол еді, көзі жайнап шыға келді.

— Арақ кой!

— Қазақтың үйінде көкпен тілегенің жерден шыға келеді, —

деп қойды Боштай.

Урядник әлгі кесені аузына тәңкеріп тастады да, соңынан екі уыс етті және жөнелтті.

— Міне, міне, осыны айт! Айда, Чорман, молодец!

Әлгі кесе тағы толып, тағы келді алдына.

Анциферов мүлде жетісіп қалды.

— Чорман, өзіңе не керектің бәрін маған келіп айт. Офицерлер ауыса береді. Анциферов — тұрақты. Барлық казактарды жегіп, өзіңе төрт бөлмелі үй салып берейін бе?

— Оның да уақыты келер, урядник мырза.

Шорман әуелі Анциферовты үйіне екі-үш рет шақырып, дөңдетіп алған соң түпкі мақсатын ашық еді. Енді ойлап отырса, өне-міне деп жүргенше офицер келіп қалса... Мынаның неге болсын дайын екенін көре тұра мәселесінің төбесін неге көрсетпеске?

— Былтырғы Ереймен оқиғасында сен төреден де именбелдің.

— Төрең не? — деді бақшия қараған Анциферов мұртын синаймын деп, майлап. — Ханыңды алып келші, мен одан да именбеймін.

— Ондай батылдығың байқалды! — деп қойды Боштай да.

— Орыстың қаруы деген, ағайын, қолына алсаң болды күш береді ғой. Дүниеде орыс қаруынан қараңғы қару жоқ. Әне, Наполеонды қалай жеңдік.

— Сол қарудың күшін тағы да бір рет көрсетудің кезегі келіп тұрғандай, — деген Боштай Шорманның тізесін басып қойды.

— Айт. Әкесіне танытайық!

— Былтырғы оқиғада жасаған ерліктерің нәтижесіз қалды ғой.

— Онда Махониннен аса алмадым. Россияда біз казак мүддесі үшін айқасамыз, ал мұнда — қаржас мүддесі үшін. Көрсетші маған қаржастың қас-жауын! Қанжығалы ма? Жүр, ертең-ақ қуып берейін Ерейменнен!

Соңғы сөзімен Шорман мақсатынан шығып отырғанын Анциферов, әрине, білмеді.

— Ей, урядник, — деді Боштай. Ертең сен осы сөзіңнен айнымайсың ғой. Несіне айта бересің оны.

— Орыс екі сөйлемейді. Айтқаным — айтқан!

— Рас-ей, бұларда екі сөйлеу жоқ, — делі Шорман да.

— Во, Чорман орысты жақсы біледі.

— Ей, — деді Боштай Шорманға Анциферовқа естіртін. — Ертең өңесер келсе, урядник көтін қысады.

— Мұның, енді, рас, Боштай. Бізде что-что төртіп қатты. Ал офицер келгенше, көп істі тындырып тастауға болады...

Бұл үйдегі жандар сол түні осыған келісіп жатты. Алайда, олар жуырда ештеңе де тындыра алмаған еді. Кенеттен дүниені үйтқыт-

қан, тірі атаулының бәрін, тіпті жерде мазғымай жатқан қарды да қозғап қуыс-қуысқа тықпалаған алай-түлей боран соғып берсін. Сыртқа шыққанды шыр-қобелек айналдырып қайта үйге тығады. Шорман ауа райының мұндай құбылысына бір қуанды, бір күйінді. Қуанғаны — сонау Ертістен Баянаулаға барамын деп ешкім де жолға шыға қоймайды. Яғни, келуге тиісті офицер бөгеледі. Күйінгені — сәтімен басталған істің кешеуілдеуі. Алайда кімге сәтке, кімге сорға келгенін кім білсін, ішін тарта соққан боран апта бойы толас білемеді. Шорман үйінде лажсыздан дөңбекшіді. Басын көтерсе, бар тыңдырғаны сыртқа сығалап қайту ғана. Ал көз алдынан киіз үйлерде отырған қаржастар кетпейді... Баласының жан дүниесіндегі дүбірленді сезегін болу керек, Мамық бәйбіше құдайды аузына алып, боранмен болып жүр.

Осы боранда қыстауға бір-ақ адам келді — Анциферов. Жанында атқосшы қазағы бар. Шорман оны үрке қарсы алды. — Офицер келіп қалды ма екен?!

Шорман көрші халық өкілдерін қаншама “білемін” дегенімен олардың көп сырынан беймағлұм. Мынадай ақ түнекті боранда да Анциферовты жолға шығаратындай тартым күштің барлығы Шорман ойына кіріп те шықпаған.

Анциферов шешініп, төрге барып отырғаннан кейін ғана сөз бастады.

— Чорман, мен саған екі себеппен келдім. Біріншісі, офицердің өлі келмегенін, екіншісі, боран басылысымен жолға шығуға дайын екенімізді айту. Егер боран тыйылған күннің ертенінде жолға шықпасақ, онда офицердің келіп қалуы мүмкін. — Өзін осында жетектеп келген негізгі себеп жөнінде жұмған аузын ашқан жоқ.

— Қалай десең де бұл — биылғы қыстың соңғы запыраны. Наурыздың басы, — деді Шорман дастарқанға жайғаса беріп.

Анциферов бұл жолы да Шорманға қатты риза болып қайтты.

— Боран басыған күннің ертеніде-ақ аттанамыз, — деген сөзін Анциферов сыртқа шыққан соң тағы қайталады.

— Урядник мырза, былай келісейік, — деді Шорман ананың тізгінінен ұстап тұрып. — Он адам жетеді және олар мылтықсыз келсін. Орыстың қылышы да қаһарлы.

— Ну, Чорман, сен не айтсаң сол болады.

Анциферов кетісімен Үкібай жетті. Қыстауы алыс болмайтын. Әлде мына бораннан ба, әлде далада жолығып қалатын малшылардан ба, болмаса көлденең кок аттының біреуінен бе, әйтеуір, “Шорман бір қамға кірісейін деп жатыр”, деген қауесет жетіпті бұған.

— Маған хабарламауыңа қарағанда, “керегім болмаған шығар”, деп жатып едім, тіпті мазам кетті. Қойшы, содан, міне, алдыңдамын.

Шорман ойы жөнінде Үкібаймен ақылдасқысы келмеген. Қайдағы жоқ бірденелерді айтып алған бетінен айныта ма деп қорыққан. Ал, айтып еді:

— Е, қарғам-ау, би халқының қамын қыста да, жазда да, күндіз де, түнде де ойлау керек. Мынауың дұрыс! — деп қолдай кетті. Қуанып қалған Шорман урядникпен қалай келіскенін жайып салды.

— Сол күні тамақ пісіріп қойып қарсы аламың, содан кейін шығамыз. Ең төте жол Аккелін — Ұзынбұлақ — Шідерті... Одан әрі өне, Өлеңті.. Шыққан күні кешке Ұзынбұлақтағы қыстауларға қонып, келесі күні ертемен ішкізіп-жегізіп — Ерейменге!

— Елді қайтеміз, — деді осы сөзімен сапардан өзінің де қалғысы келмейтінін аңғартқан Үкібай.

— Ел соңымызда болады. Қанжығалыдан босаған қыстауларды басып қалып отыру керек қой. Мұны мен ойластырып қойғанмын, Үке.

— Қанжығалыны қанжоса қылып жүрмей ме?

— Оны Нұрмағанбет ойласын. Дегенмен урядникке “қашып бара жатқан қанжығалыға тимендер”, деп ескертіп қоямын ғой.

— Әйтеуір, қан төгілмесінші, Шорманжан. Ол да өз ағайынымыз ғой...

Бәрінің де, небір қаратүнек қасіреттін де бітер күні болады. Сол сияқты боран да тынды. Анциферов айтқан сөзінен шықты. — Он шақты қазағымен ертелетіп келе қалды. Шорман орыстармен кездесіп жүріп, олардың бір әдетіне көзі қанған — топтың басшысы ғана тақап кеп сөйлеседі де, басқасы жанда жұмысы жоқтығын аңғартып, анадай жерде иіріліп қалады. Ал басшының өзі, көбіне ат үстінен ғана сөйлесіп жүре беретін. Бүгін олар өйткен жоқ. Келген беттерінде аттарынан жапырлай аунасып, таласа келіп Шорман мен Үкібайдың қолын алып, бәйек болып жатыр. Қайнына келгендей бәрінің де жүзінде күлкі. Көздері ерекше ойнақшиды.

Шорман қонақтарының алдына тамақ қойып жатқан кезде, Боштай да жетті екі жігітімен.. Анциферов адамдары сыртқа көңілдері тасып шықты. Келген беттеріндегідей тондарының түймелерін түгел салып, қымтанған түрлері жоқ. Біреулері мүлде алқамсалқам. Біреулерінің төменгі түймесі жоғарғы ілгекке салынған. Өз қылышына өзі шалынып құлап жатқандары да, аттарының бір жағынан артылып, екінші жағына аунап жатқандары да бар. Біреуі қылышын жалаңаштап “Ей, қанжигалинец!” деп, анадай тұрған жуандығы қос білектей қайыңды бір сілтегенде қнып түсті. Осының бәрін көріп тұрған Үкібайда зәре жоқ. Алла-ау, мына дүлей күш жолында тірі жан қалдырмас! Шорманға келіп:

— Осыны тоқтатсақ қайтеді, — деп еді, анау бет бақтырмады.

— Үкібай аға-ау, сонау қара күзден ойлағаным осы.

Шорманның бетін көргеннен кейін Үкібай бір адамын “бәрің жеткіз!” деп Шоңға жіберген еді. Гәпке түсінген жігіт көзге түспеу үшін қалтарыста атқа мініп, орман айналып, көзден лезде ғайып болған.

Шайқалған шеру Кошеттен оңай асты да, сары орде шокак желіспен ұмтылды алға... Ащының арнасына киліккен жерде Анциферов адамдары арттарына қарап жалтақтай беруді шығарды — күбішелек артқан түйе келе жатыр ма, жоқ па? Алайда, алдағы Анциферов, Шорман, Боштайлар аттарының басын тартпағаннан кейін, соңындағылар да қалмай, дүбірлетіп келеді. Дегенмен Көкдомбақты оң жақтарында қалдырып, Жыландыға тақағанда бір кідіріс жасаған еді. Шорман бір қап піскен ет алып шыққан... Күбішелектердің де бірі еңкеюге мәжбүр болды... Иелерінің лепірген көңілдері астарындағы аттарына да берілгендей әлі ауыздықтарымен алысып келеді...

Күннің ұзарып қалған кезі. Дегенмен, Ұзынбұлақ әлі жеткізер емес. Біраздан кейін аттардың қалжырағанын байқаған Шорман бірінші кездескен төрт-бес үйлі қыстауға бұрылды. Бұл уақытта іңір жабылып қалған. Бәрі аттан түсіп, үй-үйге бөлінді. Анциферов адамдарына аттар суыған соң сұлыға қоюды нығарлап жатыр.

Үкібай жұптарын жазбай жүрген Шорман мен Боштайға келді.

— Ана күбішелектеріңнің аузын ашпаңдаршы. Жұрттың қыстауын ойрандап кетер.

— Қам жеменіз, Үкібай аға. Жылы үйге кіргеннен кейін еттерінен ет кесіп алсаңыз, білместей ұйықтайды. Күбішелекті мен ертең төңкеремін.

Үкібай бұл түнді ұйқысыз өткізді. Шорман мен Боштай өзеуреп жүр. “Үлкен айтты”, деп мұның сөзіне құлақ асатындары жоқ... Шоңға хабар жетті ме екен? Жеткенде ол не істемек? Мыналардың жолын бегейтін қандай шара бар? Жиырма шақты жігіттен тосқауыл қойса, әй, оларды да турап кетер-ау... Өзі алдарына шығып “Тоқтаңдар!” деп бөгесе не? Кеше Итемген мен Тұрарды жазмыш қыла жаздаған жоқ па? Әйтеуір, сөз егестірмей, шегініп кетіп құтылды ғой. Сонда бұлар маған қарар ма? Таптап кетпегеннің өзінде қағып өтерлері сөзсіз. Мыналар үшін Үкібай кім? “Құдай-а, апатыңнан сақта!”

Келесі күні бәрі де ерте тұрды. Ал Үкібай мүлде көз іліндірмеген. Түнде Шорман қыстаудағы үйлер иелеріне етті мол асып қоюды тапсырған еді. Әлде бидің бір ауыз сөзін бұйрық деп қабылдады ма, әлде жолаушылардан тез құтылу камы ма, әйтеуір ас пісіп тұр екен...

Осы таңда Шорман Анциферов адамдарын мықтап сыйлаған еді. Сыртқа шайқалып шыққандар арасынан екі сөзге келмей біріне-

бірі қылыш ала ұмтылғандар да болды. Бәрінің де көздері шегірейіп, өздері әбден қаһарланып алған. Атына ерді теріс салған біреуін Анциферов кеудеден түйін жіберген еді, анау шалқасынан түсті де, тұрар-тұрмаста бастығына қарай қылышын ала ұмтылсын. Урядник те әккі екен, өз қылышымен ананың қылышын қағып түсірді-ау. Содан кейін анау бастығына жағасын айырып, айқайлай ұмтылды... Ана жерде біреуі айылын тартамын деп атының астына құлап, үйелеп қалыпты...

Біріне-бірі алақтап қараған Шорман мен Боштай көзінен де үрей байқалады. Осыны аңғарған Үкібай:

— Жігіттер-ау, не бастап жүрсіндер? Мынау сұмдық қой. Жолдарында тірі жан қалдырмас, — деді.

— Өзімізге тап бермесін! — деп қосылды Боштай да.

— Ал, — деді Шорман. — Қалай тоқтатамыз?

— Бұларды осы беттерімен адырлар арасымен жүргізіп, төбетобені айналдырып, ауладан бір-ақ шығару керек, — деді Үкібай.

— Сен ана урядникпен сөйлесіп көрші, — деді Боштай Шорманға.

— Онымен онаша сөйлесетін не бар. Шақырып алайық.

Анциферовтың оңі де бұзылып кеткен екен. Оның “Иә, не айттайын деп едің?” деген сияқты иек қағысынан “Кімді шабайын, Кімді таптайын?” деген сияқты өктемдік табы байқалады.

— Біз бетімізден қайтып тұрмыз, — деді Үкібай.

— Чего-о? — Үкібайға урядник осы сөзімен жер тарпыған асау бұқадай болып көрініп еді. — Мен қайтпаймын. Нұрмағанбетте өшім бар.

Мына сөз құлағына жеткен казактың бірі жетіп келді.

— Мен Власовты жаралағанның кеңірдегін жұлып аламын әлі! Сонда ғана оның оші алынады.

— По коням! — деген Анциферов өзі атына қонып алғаннан кейін қылышын көтерді. — Көрсетеміз орыс қаруының күшін!

— Көрсетеміз! — Осы уақытта бәрінің де тобелерінде қылыштары қыс күніне шағылысып жарқ-жүрк етіп тұр еді.

Сойтті де, олар алға қарай шаба жөнелді, қарды бүркыратып. Сондарында лажсыздан еріп кеткен Шорман, Боштай, Үкібай, олардан кейін нөкер жігіттері. Бәрінде де ішке бүккен үрей бар. Сонау артта жоңкіле жылжып келе жатқан қаржас көші...

— Осы жолы көбірек ішкізіп қойдық-ау, деймін, — деді Боштай.

— “Әкел! Әкел!” деп өздері де болды ма? Ерейменге қаһарлары таусылмай жетсін деген ой менде де болды.

— Түстен кейін Ерейменге иек артамыз. Аллам-ай, неге душар етейін деп тұрсын! — деді Үкібай.

Ал Андиферов адамдары қылыштарын ті қынына салмаған қалпы ұмтылуда алға. Таудан домалап түскен тастай екпінмен келе жатыр. Бөгеймін деп көр.

Үкібай атының басын тартты.

— Бұдан былайғы оқиғаға куә болмай-ақ қояйын.

Мыналарды жалғыз жіберу сұмдық қой, Үкібай аға?

— Ал, тоқтат, қарап тұрайын.

Шорман кенеттен атын тебініп, казактардың алдын орай барып тұрды.

— Урядник, аман-сауымызда кері қайтайық!

Бұл уақытта Андиферовтың көзі қып-қызыл еді. Ол төніп келіп манағы “чего-сын” айтқанда Шорман оның қанталаған көзін көріп шошып кетті. Жә, басқалары да қызыл көзденіп алған екен. Шорманның үрейден тілі байланып қалды. Биіктен еңіске қарай домалаған тасты тоқтата алмайтынын енді мойындады. Басқасы биімен тілге келген жоқ. Әлгі екпіндерін қайта үдетіп, аттарын да еліктірген кикүмен өзеурей ұмтылады алға.

Билердің үнжұрғасы түсті.

— Осыдан қасірет басталмасын!

— Қайтайық, — деді Боштай.

— Айналып келіп өзімізді шаба ма деп қорқамын, — деді Шорман.

Билер казактарды не тоқтата алмады, не өздері олардан қалып қоя алмады. Соңдарында еріксіз шокақтады да отырды. Ат үстінде күр сұлдері ғана келе жатыр. Ал казактардың кикүі да басылатын емес, аттары да шаршайтын емес. Тұяқтарынан қар борайды.

— Опат!. Опат! — дей берді Үкібай. — Мынадан кейін ел аман, өзіміз тірі қалатын болсақ, ақсарбас садака беретін шығармын, оллаһи!

Кенет Боштай алға қарай шүйіле түсіп:

— Ей, аналар неге тоқтады-ей? — деді.

Иә, дүниеде бұларға тосқауыл болардай ештеңе жоқтай аңкылдап бара жатқан топ бір жерге иіріліп қалыпты. Сонда да иелерінің ереуілдеген көңілдерінен хабар бергендей аттары ауыздықпен алысып, тыпыршып тұр. Кенет Шорман да:

— Ей, — деді. — Әйел дауысы естіле ме, қалай?

Сойткенше болған жоқ Үкібай камшысының басымен алдыңғы жақты нұсқады:

— Ананы қараңдар!

Қазақ жағы алқапты көлденеңдей шауып бара жатқан біреуді корді. Аты да аппак, тудай жайылған киімі де аппак, желмен желбірегген шашы да аппак. Қолында биік көтерген айкүш-үйқыш ағашы бар. Әйел. Орысша айқайлап барады.

— Русские, Вернитесь! Не проливайте без виной крови!

Ақ боз атты ару алқаптың ана басына жеткен соң кері бұрылды.
— Не берите греха на душу. Вернитесь!

Осы кезде үндері шықпай қалған казактардың кейбірі аттан аунап, маңдайын қарға тигізіп, құлшылық етіп жатқан.

Әлгі сөзімен ана жаққа өтіп кеткен ару қайта бұрды атының басын. Даусы саңк-саңк етеді:

— Вот крест! Кто перешагнет того ждет моя кара! — Ол айқұш-үйкыш ағашын жерге тастай беріп, өзі оның қай жерде жатқанын көрсете түскісі келгендей бір айналып, сонау адырға қарай бет алды да, лезде көзден ғайып болды.

Бұл уақытта казактар түгел жерде жатқан. Егер казактар орысша білген болса, аналардың;

— О, мать Мария, ты нас сотворила, ты нас предострегла!
О, мать Мария! — деп жатқандарына түсінген болар еді.

Мына көріністен кейін Үкібай да атынан түсті.

— Дұға қайырайыншы, — деп қарға тізерлеп отыра қалды. Қазақ жағы оның төңірегіне жинала берді...

Дұға оқылып болды. Казактар да түрекелді. Бәрі де шоқынып жүр. Далада үн жоқ. Анциферов Шорманға келді.

— Енді әрман қарай жүре алмаймыз, би. Ана жерде крест жатыр. Оны аттап өту күнә.

— Әлгі әйел кім? — деді Шорман.

— Орыстың құдай анасы. “Қайт” деді бізге. Қайтамыз.

— Жарықтық анамыз қайда жүрсек те жебеп-желеп жүреді екен ғой, — дейді жақын тұрған бір казак.

— Оң жақтағы адырдан секіріп алдымызға бір-ақ түсті-ей!

— Жоқ, әуелі мен аспаннан шөкімдей ғана бұлт көрдім. Сол сәтте ақ боз атты, ақ киімді аруға айналып шыға келді емес пе?

Сойқан су әсерінен одан да сойқандықтың содырына айналған мінездері сап болып, казактар демде жөнге келді. Осы сәтте әлдекімнің дара даусы естілді:

— Ананы қараңдар!

Мария ана “үстінен бір-ақ секірген” адырда екі атты адам қарайып көрінеді.

Дәу де болса, ананың біреуі архангель Гавриил.

— Меніңше, солар Петр мен Павл әулиелер. Екеу ғой, әне...

— Әй, тегі олар да крестен бері өте алмай тұр-ау, тәрізі.

— Мүмкін оларды біздің қайтқан-қайтпағанымызды біліп келуге Мария ана жұмсаған шығар. Дереву табанды жалтырату керек мына киелі алқаптан.

Былайырақта оңаша жылжып келе жатқан казактар казак-орыстар қимылына қарап көп нәрсені түсінді.

— Билер, — деді Үкібай. — Би ағайға сәлем беріп қайтайық.

Боштай мен Шорман косылмады. Ол екеуі ақ боз атты арудың кім екені мен қайдан келгенін және кімнің жібергенін ойша танып-білген еді.

— Онда, сау болындар! — деген Үкібай шабдарын борбайға бір-ақ тартып, топ арасынан суырылып шыға беріп еді, жігіттері де соңына ере берді...

— Қайтты ма? — деп қарсы алды оны Шоң.

— Қайтты би аға. Апаттың да беті қайтты.

— Ақымақ немелер, өншен. — Шоң бұл сөзін қиыс қарап отырып айтқан еді. Үкібай төбе бидің Шорман мен Боштайды ауызына ала сойлегеніне түсінді.

— Жастықтың желігі ғой, би аға, кешіргейсіз.

— Кешірілместей оқиға орын алғанда ше?

Үкібай үндей алмай қалды.

Тұрар үйге суық ала кірді де, босаға тұста тізе бүкті.

— Казак-орыстар қайтты, би аға.

— Қызым қайда? Шақыршы!

Надежда киімін ауыстырып үлгірген екен. Күпі жамылып келіп, ол да табалдырықты аттаған жерінде тізе бүкті.

— Бері жақындашы, қызым.

Шоң алдына іліп барған Надежданы маңдайынан сүйді.

— Рақмет, қызым. Ақылыңа рақмет. Орысты да, қазақты да апаттан аман алып қалдың.

Надеждаға шымқай ақ кигізіп, ақ боз атпен казактардың алдынан шығару айласы Шоңнан шыққан. Ал крест ұстап бару ойын осы Надежданың өзі қосып еді.

— Крест қасиетті болып саналады, ата. Ол жатқан жерден бір орыс әрі өтіп кете алмайды, — деген.

Мас казактарға бірден ес жинатқан оқиғаның мұндай егжей-тегжейін Үкібай артынан біледі. Ал казактар алыстан “таныған” Петр мен Павл әулиелер Тұрар мен оның жанына ерген жігіті болатын — казактардың бетін көру үшін шыққан дөң басына.

Уақыт көктемге иек артып қалған шақ. Бұдан былай күн жыли бермесе, сууы екі талай. Мына қыс әйтеуір артта қалды ғой. Келесі қыста не оз қыстауларында болар, егер мұның сәті түспесе, жылы уақытта жаңа қоныста жай салып үлгірер. Осы оймен арттағы көш те кері бұрылған. Шорман да үйіне қайтқан.

Екі күннен кейін Тұрар келіп, Шорманды төбе бидің шақырып жатқанын айтып кетті. Неге екені белгісіз, Шорманның солай қарай аяқ басуына жүрегі дауаламай, “суық тигізіп алсам керек” деген сылтаумен үйінде жатыр еді, есіктен Боштай көрінді.

— Мені Шоң атам шақырыпты-ей!

— Мен Шоң емеспін ғой, — деді Шорман. — Бар. Мені сұраса, ауырып жатыр екен де.

— Оны қойыңыз! — деді Боштай. — Сізге ұқсап мен де ауыра аламын. Казак-орысты бірге ішкіздік. Жауабын да бірге береміз. Жиналыңыз!

Шорман сонда да қозғала қоймап еді, Боштай;

— Төбе бидің дидарын осы бетімізбен көрмей кету жок қой. Ендеше, ерте барып, “талша мойнымыз қылша” деп, айыбымызды мойынға алайық, — дегенді және қосты.

Сол күні кеште Шорман мен Боштай Шоң алдында отырды. Төбе би не айтпасын ауыздарынан ләм-мим деген сөз шықпайды. Екеуі де айыпты баладай астарындағы төсенішті шұқылап қалған. Ішпей-жемей терлеген. Бұл азаптың таусылар шағы бола ма, жоқ па?

Келесі күні, сәскеде жол айырығында екі жігіт біріне-бірі күле қарады. Осы сәтте екеуінің де көзінде “Шоңның аркасында бір қантогістен аман қалдық-ау”, бар еді. Соған байланысты қара көздерінің тұңғиығында төбе биге арналған алғыс та жатқан.

* * *

Есаул Потанинді Ямыш қамалының коменданты ойда жоқта шақырды. Мұндай шақыру әскери адамға таңсық емес. Олардың өмірі өңшен “ойда жоқтан” тұрады ғой. Потанинді Броневский келсін деп жатқан көрінеді. Есаул жолға шыққан күні Коряковқа жетті. Ойы — түстеніп, қайта жолға шығу. Салт атты адамға жолшыбай бір қонбай Омбыға жету жоқ. Төрт жүз шақырым. Редуттарда тек ат ауыстырып үлгір. Коряковта трактирге кірді де, бос үстелге барып отырды. Адам толы екен. Гу-гу әңгіме, бей-берекет дауыстар. Темекі тартпаған бірі болсайшы. Тал түс болса да есаул көк түтіннен ешкімді де айрықша тани алмады. Қасықты қолына ала бергенде, қасына келген біреу өзінің аты-жөнін атап, сәлем берді. Потанин оның бетін бей-берекет өскен сақал-мұрты басқан бетіне қарап, кім екенін сұрағанда анау жылап қоя берді.

— Николай Ильич, сен танымағаннан кейін мен адам қалпынан мүлде кеткен екенмін ғой.

— Жаным-ау, Санямысың?

— Иә, бұрынғы хорунжий Александр Лукин.

Николай Ильичтің әкесі — Тобыл тұрғыны Илья Потанин баласы Николайды казак училищесіне бергенде, осы Александр Лукинмен танысып, екеуі араларынан қыл өтпейтін дос болған. Училищені бітіргенше жұптарын жазбай жүрді. Содан екеуі училищені бітіргеннен кейін ғана айырылған — Лукин Петропавл, Потанин Ямыш қамалдарына бағытталған. Казак әскерінің қатары өмір талабына

сай қайта құрылып, жасақталғанда Лукин Коряковтағы полкқа ауысып, екеуі қайта табысқан. Соңғы жылдары Потанинге Лукин жөнінде аса ұнамсыз хабарлар жететін... Мұның Петропавлдан Коряковқа ауысуын да Потанин осыдан көреді — жоғарыда “пәлен жерге пәлен адам жібер”, деп нұсқау келгенде қай бастық болсын өзіне ұнамайтын офицерлерден алдымен құтылғысы келіп тұрады. Яғни, бұл сойқан сумен Петропавлда-ақ үйір болған ғой... Соның аяғы міне, жанында барлық атақ-данқынан айрылған досы отыр.

— Әйел кетті баланы алып Ялуторовқа — төркініне. Менің жүрісім осы.

— Тамақ ішесің бе?

— Мен сол үшін ғана келемін осында.

— Менің ішімдікке жоқ екенімді білесің ғой?

— Дегенмен жарты саптыаяқ маған артық болмас.

Трактирде табақ ұстап жүгіріп жүрген жігітке “саптыаяқ шарап әкел,” дегеннен кейін көңілі көтерілген Александр Потанинге сұрақ қойды.

— Николай, сені осы шет жақтарға барып-қайтты деді ме?

— Былтыр Қокан ханының елшісін еліне апарып салғанмын.

— Сендер бастарыңды алып жүре аласыңдар ғой, — деген Александр саптыаяқты төңкеріп жіберді де көмейіне, ағыл-тегіл еңіреді-ай кеп. — Мына сорлы болған мені айтсайшы.

— Саня сен училищеде қандай жақсы оқыдың. Жалпы мықты офицер болып едің...

— Кейде өзіме-өзім қараймын да, әсіресе, жатарда, “Әй, ертеңнен бастап осының бетіне қарамасын-ау”, деп бекінемін. Ал келесі күні қайта іздеп шығамын...

— Ал Саня, менің алдымда — жол, — Потанин түрекелді.

— Николай, Коля, Коряковқа келгенде мені, ең құрғанда, сен іздесейші.

Потанин трактир несімен есептесіп, Лукинге карады.

— Саня, ақша керек пе?

— Осынау трактирден шықпай жұрттың қалдығын ішіп-жеп жүрген мен неден бас тартады дейсін.

Потанин Лукин алақанына бес-алты гривенник¹ салды да шығып кетті.

Броневский алдында бұл жолы да үш адам бас қосты: Потанин, генералдың адъютанты капитан Аугустов және керей руының старшыны Тұрдыбек Кошен баласы.

— Сіз, — деді Броневский Потанинге, — Баянауыл отрядын басқаруға барасыз. Елу казакты Ямышевтегі полктан аласыз. Дуан

¹ Бір гривенник — он тиын. Бір койдың құны үш сом.

саласыз. Құрылыс жобасы мен смета Баянауылдағы казактар қолында. Барысымен ондағы казактарды қайтарыңыз!

— Күп! — деді Потанин.

Броневский келесі сөзін Аугустовка бұрылып айтты:

— Өткен күзде қаржас пен қанжығалы арасында Ереймен өлкесіне талас болды. Осыған байланысты жиырма төрт қанжығалы адамы Баянауылда тұтқында отыр. Солардан мән-жайды білесіз. Махонин адамдарын қайтармас бұрын сол жерде тергеу жүргізіп алыңыз. Ол елде Шоң деген би, Нұрмағанбет деген сұлтан бар. Соларға жолығып, оқиғаның анық-танығына жетіп қайтуыңыз керек. Әйтпесе жер үшін таластың қайта-қайта бас көтере беруі мүмкін. Сізге Кошенов мырза көмектеседі. Сол үшін бөгедім және бұл кісі керей болғандықтан, бейтарап сарапшы міндетін атқара алады.

— Күп!

— Күп!

Осылай олар қайта жолға шыққан еді. Баянаулаға шылқылдақта жетті. Потанин болашақ дуанның қағаздарын зерттеуге кіріскенде Аугустов пен Тұрдыбек Ереймен оқиғасына қатысқан казактарды тергеуге алды. Аугустов аттанар алдында осы оқиғаға байланысты қағаздармен танысқан. Казактар Махонин хатында жазған жайларды қайталаумен ғана болды. Осыдан кейін Аугустов бұрынғы отрядты Анциферовты бас қылып шепке қайтарып жіберді — жаңа отрядқа орын босату керек қой. Содан кейін қанжығалы адамдарымен сөйлесу басталды. Бұлар енді облысқа түсірген Нұрмағанбет аттарын қайталай берді. Осы тергеу кезінде бейтарап сарапшы Тұрдыбек бүйрегіннің қай жаққа бұрылып тұрғанынан сыр беріп қалған еді. Жанболат би “Нұрмағанбет Ереймен мәселесінде жазықсыз”, дегенде протоколға Тұрдыбек қол қояды да, Қошқар деген төлеңгіттің “Қанжығалыны төре төбелеске өз қолымен айдап салды”, дегені жазылған және мұны қалған билер растаған протоколға қол қоюдан бас тартты.

Аугустов қанжығалы адамдарын қайта-қайта тергеп мәселені езе бергісі келмеді. Көпшілігі Баянаулада отырған шактарында бірауызды болып алғанға ұқсады. Әрқайсысымен бір-бір реттен сөйлесіп, беттерін білгеннен кейін, елдеріне қайтарып жіберді.

Енді өзінің де Ерейменге жетуі керек. Оның алдында қыстауында отырған Шоңға соға кеткен жөн болар. Ерейменге сол жақтан шығып кетсе де болатындай.

Осыны айтқанда Тұрдыбек;

— Ерім сынып тұр, — деді. — Сіз Шоң қыстауына жүре беріңіз. Жаңа ер тауып алып соныңыздан жетермін.

Тұрдыбекпен осылай келісіп, Аугустов пен Потанин соңдарына ерген казактарымен Найзатасқа келді. Шоң сырқаттанып қалған екен.

Сонда да офицерлерді жылы қарсы алды. Соңықыласы, әсіресе, Потанинге ауа берді — “Келіннің бетін кім бұрын ашса, сол ыстық”, дегендей — өзінен Россия боданы болуға ант алған адам ғой. Шоң осы офицердің жүзінен нұр, көзінен мейірім көретіндей болады да тұрады.

— Сізге генерал Броневский сәлем айтты. Ереймен оқиғасының шиесін шешуге көмектессін, деді.

Шоң бас изеді. Мұнымен карт би Аугустов сөзін естігенін білдірді ме, болмаса, шиені шешуге көмекке бар екенін білдірді ме, бұл арасын офицерлер айыра алмады.

Аугустов Ерейменнің нақтылы кімнің жері екенін білмей жүрген. Шоңға қойған бірінші сұрағы осы болды.

— Ерейменнің солтүстік жартысы қанжығалының, оңтүстік жартысы қаржастың жері.

— Өзіңіз екі жактың қайсысын айыптыға санар едіңіз?

— Екеуі де айыпты, өйткені екеуі де қорқақ, — деді Шоң.

— Орыс офицеріне мұндай айып таға алмассыз, құрметті би?

— Ол қорқақ болмаса, әуелі Нұрмағанбетпен сөзге келер еді ғой.

— Нұрмағанбет неге соншама мол қолмен келді деп ойлайсыз?

— Қорқақ болған соң. Ал Махонин Нұрмағанбет осыншама қолды “мені таптап оту үшін жинаған”, деп ойлаған. Басшысы қорқақ, елдің басынан соғыс арылмайды.

— Өзіңіз Ереймен жағына барып-қайтуға қалайсыз?

— Егер елудің ішінде болсам, мына алқынысты елемес едім...

— деген Шоң “сенің айтарың осымен таусылған шығар”, дегендей бетін Аугустовтан Потанинге бұрды.

— Мен Махониннің орнына Баянауыл дуанын салуға келдім.

— Махонин қайда?

— Ереймен оқиғасына байланысты орнынан алынды.

Қазір Омбыда.

— Дұрыс! Дұрыс!

Шоң бұл сөзімен Махониннің орнынан алынғанын құптады ма, болмаса, оның орнына Потаниннің келгенін құптады ма, офицерлер бұл арасын тағы да айыра алмады.

— Нұрмағанбет қыстауын қай жерден табуға болар екен? — Үнсіздікті енді Аугустов бөлді.

— Ерейменге іліге сұрастырсаң жұрт айтады, — деді Шоң.

Тұрдыбек қайтып көрінбеді. Аугустов оны зарыға күткісі келмей, келесі күні атқа қонды... Нұрмағанбет Ерейменнің Айғыржал деген жерінде отырады екен. Шылқылдақта үш жүз шақырымдық жол азабын тартқанмен, төре қыстауы тез табылды. Осы жерде Аугустовты бір көрініс таңқалдырып еді — Тұрдыбек Нұрмағанбеттің төрінде отырды. Аугустов оған дүрсе қоя бермек болып

ұмтылды да, өзін-өзі басты. Сарапшының жанжалдасушылардың қай жағына бүйрегі бұрылатынына көзі әбден жетті. Бұл — бір. Екіншіден, Тұрдыбектің төреге Ереймен оқиғасына байланысты Омбыдан офицердің шыққанын айтқаны сөзсіз. Ендеше, көп сөзге уақыт ысырап қылмай, мәселені бүйірінен қойып, Шоң қыстауына шақыруға болады.

— Ей, — деп алды қолын соза сөйлеген Нұрмағанбет — Төренің қара табалдырығын аттамайтынын білмейтін сен көктен түскенсін бе-ей?

Аугустов үнсіз қалды. Мұндай құбылысты білмейтіні рас еді. Мұны білгенде ол Шоңды алып келетін еді ғой.

Осыны айтқанда Нұрмағанбет:

— Мұныңның жөні басқа, — деді.

Аугустов Нұрмағанбеттен, кешкі астан кейін, оның айтар сөзін өзі алдын ала біліп отырса да, Ереймен оқиғасының мән-жайын сұрады. Төре ықыласымен жауап берді. Ол жауабында Аугустов Омбыда танысып шыққан хатты қайталағаннан басқа, оған ештеңе де қосқан жоқ.

Келесі күні Аугустов ертемен қайта жолға шықты. Беті — Баянаула. Алда тағы да — үш жүз шақырым. Жер езіліп жатыр.

Шоңның қыстауында бір қазақ отыр екен. Оның Үкібай екенін Шоң артынан айтады. Аугустов Нұрмағанбеттің келмейтінін айтып, Шоңның өзін төре үйіне шақырды. Шоң басын шайқады. Мұның сырын офицерге Үкібай жеткізді.

— Төртұлы төбе биінің төре табалдырығын аттамау жөнінде берген серті бар. Осынау даладағы ықпалды би сертін бұза алмайды.

— Ей, — деді Аугустов, — жанжалдасып қалған екі ел шонжарларының басын қоса алмасам, мен мәселенің ақ-қарасын қалай айырып білемін?

— Оны сіз былай білесіз, — деді Үкібай. — Осынау даланың өзіңізге ұнаған жеріне үй тігесіз де екеуін де шақырасыз. Бір жағыңызға төре тігеді үйін, екінші жағыңызға — би. Сонан соң, екеуін де өз үйіңізге шақырасыз.

Шоң бұған келісетінін білдірді.

— Мен айдалаға апарып тігетін үйді қайдан аламын?

— Оны сізге мен табамын, — деді Үкібай. Ақыл-кеңесімен ұнап қалған Үкібайға Аугустов:

— Сіз Россияға бодан болуға ант берген бе едіңіз? — деді.

Үкібай ондай антты бергенін айтты.

— Ендеше, мен осы іспен айналысып жүрген шағымда жанымда боласыз.

— Күп! — Үкібай кеудесін басып, басын иді.

Екі күннен кейін Аугустов екі үйдің сүйегі, қазан-ошақ, төсек-орын, ыдыс-аяқ артылған он шақты түйемен тағы жолға шықты. Өзінің шоқактап соңынан қалмайтын қазағына тағы үш қазақ қосылған. Соңынан мал айдап келе жатқан екі-үш адамы және бар.

Ел жайлауға өне-міне көшеді деп отырған шак. Сондықтан да Шоң Үкібайға үйді Шідерті өткелі тұсына тігуді тапсырған. Қыстау мен жайлау арасындағы жарты жол Мәжіліс аяқталғаннан кейін үйді қайта жығып, орман қарай жүре беруге болады. Сол екі үй мен малшыларға шатпа тігіліп болған күні Шоң да атқа отырып жылжыды мол нокерімен.

Өткел тұсынан қазақ үйлері мен кара-күра халық алыстан көрінді. Нұрмағанбет те тіккен екен үйін.

Аугустов екі шонжарды өз үйіне шақырғанда тағы шатақ шықты. — Бірінен бұрын бірі барғысы келмепті. Қайсысы бұрын барса, соның дәрежесі төмендеп қалатындай болып көрінген оларға. — Қалай дегенде де алғашқы бас сұққаны соңғыны күтіп қалады ғой. Сөйтіп Аугустов не Шоңды, не Нұрмағанбетті үйіне кіргізе алмады. Осы шақта оған тағы да Үкібай көмекке келді. Осы төңіректе екі жактың да етек билері болатын. Үкібай солардың басын қосу ақылын айтты. Аугустов дереу іске кірісті. Бірі Шоңнан, бірі Нұрмағанбеттен ақыл-кеңес алған екі жактың етек билері Аугустов үйінде бас қосты. Мәжіліс ұзаққа созылды... Кенет Үкібай үйден өрттен қашқандай атып шыққан еді. Шегір көзі тоқтауға нүкте таппағандай жүгіреді жан-жакқа. Түгін сыртына тепкен беті сүп-сүр. Ол бірден сөредегі атына қарай ұмтылды. Алдынан шыққан Аугустовқа ол:

— Бұрынғының билері билік айтушы еді, ендігінің билері үретін болыпты, — деді де атына қарғып мініп, көз ұшында көрінген Шоң үйіне қарай шаба жөнелді.

Үкібайдың ызасын келтірген үкімді көп кешікпей Аугустов та естіді: “Ереймен әуелі құдайдікі, содан кейін пайғамбардікі, содан кейін төренікі!”

— Что за логика! — деп капитан жерге түкіріп жіберді. Бұл биліктің оған тағы бір ұнамаған себебі — мұны Тұрдыбек айтқан екен.

— Былшылдапты! — деді Шоң үкімді естігенде. — Кірмеге жер қайда!

— Осы сөзді айтысымен Шоң үйін жыққызып жайлауына қарай тартып отырады. Бидің бұрын аттанып кеткенін көрген Нұрмағанбет:

— Қараның жұртында қалдым. Тез жығындар үйді! — деп төлеңгіттерін қамшы астына алды.

Аугустов жол азабы мен көрген-білгенін Броневскийге ішіне сыймаған ызамен жеткізді. Броневский адъютанты хабарын тың-

дап тұрып, оған бір парақ қағаз ұсынды. Нұрмағанбеттің Вельяминовке жазған хаты екен.

“Билеріміздің тұтқыннан босап келгені үшін сізге көптен көп рақмет. Әуелі Махонин, содан кейін Аугустов ұрып-соғып, өздері жамандай азап шегіпті. Ақылынан адасқандары да бар. Аугустов елу адаммен келді. Түгел ұры екен. Олар келер-келместе жиырма шақты жылқы жоғалды. Қазір қаржастардың 150 жылқы ұрлағаны белгілі болып отыр. Осыған байланысты қаржастың ұрлығына тыйым салуыңызды және өзімді күзетуге он бес казак жіберуіңізді сұраймын”.

— Мынау сандырақ қой, Семен Богданович, — деді Аугустов. — Қайдағы елу адам? Жанымда үш қазағымнан басқа жан болған жоқ.

— Бұл хатта не сыр бар денізші? Сіздің менің адъютантым екеніңізді Тұрдыбектен естіген. Ал мені Шоң жағында деп ойлайды төре. Оның хатты ылғи бас губернаторға жазатыны да тегін емес. Сондықтан да Шоң жағындағы генерал адамына оқиғаны тексертікізбеу. Ал саған еріпті-мыс деген елу адамның ұрлығы — байбалам. Қашанда айыптының байбаламы басым болады.

— Енді Ереймен оқиғасы жөнінде не шара бар?

— Ойланайық, — деді Броневский.

* * *

Шоң жайлауына жетіп, ертеңгілік шайын ішіп, өз ойымен өзі болып отырғанда есіктен нөкер жігіт көрініп, бір адамның сұранып тұрғанын айтты. Шоң бас изесімен “келсін” белгісін көрсетті.

Кірген адам әуелі қолындағы бүркітін босағада жатқан ердің үстіне қондырды да, сонан соң Шоңның алдына тізесін бүгіп отыра кетті. Шоңның көзі томағасы алынбаған қыранда. Ол “қайда тап болдым”, дегендей басын оңды-солды бұрып, желке жүнін дүрдітіп, имек тұмсығын анда-санда бір ашып шақ етеді. Бүркіт пен жүйрікті сері адам ұстайды. Ал Шоң үйіне кіргізілген жанды-жансыздың қайтып сыртқа шықпайтыны белгілі. Қыранын құрбан қылатындай мына серінің басына не күн туды екен?

— Уа, би атам, — деді келуші, — біздің өңірімізге Мұхаммед-Әли деген бір пәле пайда болды. Жұрт оң жағындағы қызың, жігіт түсіріп отырған қалыңдығын қызықтаудан қалды. Өткен жұманың сәскесінде халықты жинап алып, “Түс көрдім, — Құдай-тағала маған болашақ пайғамбардың анасы ана үйде отыр екен деп — Шоң алдында отырған адам өзін кеудеден түртіп қойды. — Менің үйімді көрсетті ғой. Оның үстіне “Сойдеді де жалғыз жаратушы ғайып болды”, деді. Яғни, құдай-тағала оған менің әйелімді нұсқапты. Әйелімді алып қашайын деп едім бір жакка, жұрт қаумалап болма-

ды. Тіпті, әлден соң өзімді байлап тастап, біздің үйдегі келініңізді апарып әулиенің қойнына салып берді. Не істейін, би ата, не лажым бар. Талақ қылайын десем, балам бар және әйеліме қояр кінәм жоқ. Ұмытайын десем, намысы құрғыр ұйқы берер емес. Әулиені өлтірейін десем, құдайдан қорқамын. Не істейін, би ата? Бұл пәледен қайткенде құтыла аламыз.

Бұл — аңшы Жарылқасын болатын. Шоң оны табалдырықты аттай бергенде-ақ таныған. Ал мына сөзінен кейін сұлу келіншегі де көз алдына елестеді. Осы Жарылқасын сәлем беруге келгенде келіншегін жетектеп, тобе би “мынадай көрікті жан Жарылқасындай сері жігітке құдай-тағаланың өз сыйы”, деп бағалаған сұлулықты. Сол жолы екеуіне бақыт тілеп еді-ау, ал біреу бұларға сор болып бітіпті...

Жарылқасынның бұрын өзімен екі рет есте қалаларлықтай елеулі жағдайда кездескенін ұмытты деп ойламайды Шоң. Ол кездесулерді мынау қасақана аузына алмай отырғандай. Тіпті, бұрын алдында болып көрмеген адамдай жүгінеді. Мұнымен, тегі, ескі таныстықты емес, бидің әділдігіне сеніп келіп отырмын”, дегісі келе ме, қалай?

— Әулие жалғыз ба, болмаса, өзімен еріп келген адамдары бар ма екен?

— Жалғыз, би ата, жалғыз.

— Елдеріңе қайдан, қалай келіп жүр?

— Былтыр ма, әлде одан арғы жылы ма, Ташкенттен Омбыға қарай өткен бір кіреде болыпты. Ал биыл Еспе бойымен өткен сондай бір кіреден түсіп қалса керек... Ел арасында ол жөнінде осындай да қауесет бар. Ал өзі “Кеше Меккеде ұйықтап, бүгін осы жерде оянып тұрмын” депті кездескен адамдарға.

— Кімнің оң жақта отырған қызы, кімнің түсірейін деп жатқан қалыңдығы барын ол қайдан біледі?

— Қаусыл қарт пен оның баласы әулиенің қызметшісі болып алды. Төңіректегі ауылдарды аралап, “Мынадан пайғамбар туайын деп тұр”, “Мынау болашақ пайғамбардың анасы болайын деп тұр” деп жұрттың мәпелеп отырған қызы мен қызықтайын деп отырған қалыңдығын жетектеп апаратын солар. Содан кейін әулиенің өзі де ел аралай бастады. Көзі түскен көрік иесін не Қаусылға, не оның баласына көрсетіп қойса болғаны, сол түні ана бейбақ мына құдың қойнынан табылады.

— Ол екеуінің соншама қызметінің сыры неде екен?

— Әулиеге үшкіртеміз деп ауру-сырқаулар, етегінен сүйеміз деп саулар ағыла бастаған. Бәрі де бір-бір мал жетектей келеді. Соның бәріне Қаусыл ие. Ал әулие Қаусылдың Сапарына “Пайғамбар дүниеге келгеннен кейін, сен оның маңдай алды сақабасы боласың” депті...

Шоң қос пайғамбардың атын жамылған әулие жөнінде бұрын да естіген. Әлде алғашқыда мән бермей жүрді ме, болмаса, басқа істер киіп кете берді ме, әйтеуір ой жүйесі бұл мәселеге тұрақтамай жүрген. Сөйтсе, сүркияның қомағай нәпсісі насырға шауып бара жатыр екен. Бұған тосқауыл қоймаса, болмас!

Шоң алақанын соғып нөкерді шақырды.

— Мына жігітті Тұрар үйіне алып бар. Түстендірсін де екеуі маған келсін — деген Шоң көтеріле берген Жарылқасынға қыранын көрсетті. — Алып кет. Мен бүркіт салмайтын адаммын.

— Басқа құнды ештеңем болмады, би ата. Құр қол келе алмадым.

— Алып кет.

— Балаларыңыздың біріне...

— Ондаймен әуестенетіні болса, бүркітті қолына өзі түсіріп алсын. Сен маған деген сый-құрметінді ана жылы көрсеткенсің.

Тұрар мен Жарылқасын биенің үш сауымындай уақытта қайтып келіп, Шоңның алдында отырды.

— Мына жігіт саған сапар сырын ашты ма, Тұрар?

— Ашты, би аға.

— Екеуің қазір жүріп кетесіңдер де әулиені маған жеткізесіңдер!

— Құп!

Итемген көлінен Желтауға дейін бірқыдыру жер. Керей, қанжығалы, төртұлы жайлауларын көктей өтіп, жету керек. Шоңға аян жол. Сол себепті ол жұмсаған адамдарын асыға күткен жоқ. Шама-лағанындай, Тұрар бір жұмадан кейін оралды. Шоң өзі аса діндар болмаса да, оның қызметінде жүргендерді құрмет тұтатын. Сонда да анаған қожа, молда, калфе деген атаулардың бірде-бірін қимай өзінше сүркия деген ат қойған. Сол сүркия “пайғамбардың ұрпағы бидің айтуымен тұрып айдауында жүрмейді”, деп қайтарыпты Тұрарды.

Шоң терісіне сыймай кетті. Бірақ сыртқа сыр бермей байсалды қалпында қала берді, даусынан да өзгеріс байқалмады.

— Не лаж бар, — деген сөзін Шоң өзіне-өзі айтқандай еді. — Онда би барады әулиеге.

Сол күні Тұрар тобе би ордасынан бөгеліп шықты...

Тұрарды бас қылып соңына он шақты атбал жігіт ерткен Шоң жолға үш күннен кейін шықты. Беті — Желтау. Әлде көрілік мендеп қалғаннан ба, Шоң күніне отыз-қырық шақырымнан артық ала алмай, осынау жолда кездескен ауылдарда ат басын тартып отыруға мәжбүр болды. Су бойы мен шүйгін қойнаулардан табылатын ауыл-

дар “Шоң келді”, деп құрақ ұшып, бәйек болып қарсы алды. Осылай олар жеткен еді Қаусыл аулына. Далада хабар қызық жүреді. Шоң көздеп шыққан жеріне жеткен күні, Байтемір би де келе қалсын. Оның ә дегенде қолға алған ісі Шоңға арнап үй тіккізу болды. Лезде жасалған алты қанат үйге кірісімен Шоң Тұрарға иек қақты: “Алып кел!” Содан кейін барып ол Байтемірге бұрылды.

— Мынауың кім?

— Пайғамбардың ұрпағы, би аға.

— Оны қайдан білдің?

— Өзі айтты. Содан кейін халық та солай қабылдап “әулие” деп кетті.

Сол арада сырттан айқай-шу естіліп, екі бидің әңгімесі үзілді. Сәлдесі шұбатылған әулиені төрт жігіт желкелеп кіргізді үйге.

— Ал Шоң, не айтайын деп едің? — анау биге қаһарлана қарады.

— Құдай-тағала маған “Уа, Шоң, елінде менің сілтеуіммен көкпен түскен бір үмметім жүр. Оған далада мұсылман жолын уағыздап тарату тапсырылған еді. Ол мойнына одан да өзге парыз алған көрінеді. Соны мен сілтеген жолға ғана түсір!” деп аян беріп, мен келіп отырмын, — деді Шоң.

— Е, мен мойныма тағы қандай парыз алыппын? — деген әулие жүзінде тандану бар еді.

— Мен сенің теріс парызыңның жолына ор қазсам, құдайдың түзу жолын өзін де табасын, — деді де Шоң жігіттеріне иек қақты. Аналар әулиені сүйрей жөнеліп еді, әлден соң оның үйі жағынан шыңғырған ащы дауыс жетті. Дауыс тағы да екі-үш рет үзіліп жеткеннен кейін әлгі жігіттер қайтып келіп, Шоңға ойластырылған істі тындырғандарын білдірді.

Ауыл Шоңға қонақасы дайындай бастаған екен. Би оған қарамай жүрмек болды. Байтемір:

— Би аға, өзіңіз өз болып біздің жаққа жасаған бір сапарыңыз екен, асты аттап кетпеңіз, — деп жабысып еді, Шоң оған зілдене қарап, сөзін шорт кесті.

— Ел ары — ұрғашының бойында. Сен оны асындай ысыраптай берме!

Шоң атына мінгеннен кейін әулиенің үйіне тақап келіп, қамшысының басымен жабықты көтерді. Үй-іші кірсе шыққысыз екен. Осынау дүниенің ортасында пайғамбар ұрығын шашатын, құралынан айрылған әулие дөңбекшіп жатты. Кенет басын көтеріп алған ол Шоңды көріп:

— Бұл дүниеде оңба, Шоң оңба! Бала-шағаңа қара шешек келіп, қырыл Шоң, қырыл! — деп ол қарғыстың көше атасын жаудырып болды-ау деген кезде Шоң:

— Жетпістен асқан Шонның атқа қонуы арзанға түседі деп не едің. Сен Шонды танымайды екенсің! — деді де жабықты тастай берді.

Былай шыққаннан кейін жанындағылардың бірі,

— Би аға, құдайдан қорықпай... — деп күнк етті.

Шон атының басын тартып, сөз иесіне бар денесімен бұрылды.

— Қазақтікін қазаққа бұйыртпаса, құдайы да құрысын, пайгамбары да құрысын, әулиесі де құрысын! — деді де атының борбайына қамшыны бір-ақ салып, әудем жер барған соң қайта аяңға қошті. Адамды ойға шомытатын аяң. Иә, Шон ой шыңырауына түсіп кеткен еді: “Кірме атаулы тізгінімізге не болып, басымыздан аттап, ойына келген ойранын сала беретін не қылған халықпыз? Көрінген көсілсе — көрпе, жантайса — жастық болуға, арымыз бен асымызды алдына қолденен салып қоюға дайын отыратынымыз ұлылығымыз ба, ездігіміз бе? Жә, сенің бұл қасиетінді кірменің қайсысы біліп жатыр? Қашан тұтас халық болып, “қазақтікі” дегенге өзіміз не боламыз? Қашан оны уысымызға жинап қысып отыратын боламыз? Сондай күнге қашан жетеміз?... Қазақтың күні қашан атады?...”

Шоң жолшыбай Баянаулаға соқты. Потанин биді көк көзі күйімдеп қарсы алды. Амандықтан соң Шоң төңірегіне көз салды. Бытырғыдан гөрі құрылысқа елеулі ештеңе қосыла қоймағандай. Екі үйдің іргесі көтеріліпті. Олардың қатарынан бес-алты адам тағы да жер қазып жатыр. Биіктігі алтыбақандай төрт аяқты тұғырлар үстінде бөренені тақтайға тіліп жатыр. Аңадай жердегі қалқан астында сүргіленген тақтайларды жеке қалап қойыпты. Одан басқа тұстарда шашылған бөренелер, үйілген тас, иленген балшық.

Шоң жер қазушылар жанына келді. Потанин түсіндіріп жүр.

— Бұл жерге тастан болашақ үйді көтеріп тұратын ірге қаланады. Ірге неғұрлым биік болса, үй де солғұрлым әрі құрғақ, әрі жылы болады.

— Адамың аз ғой, Микалай?

— Бәрі тауда. Бөрене қиып жүр.

— Ол бөренелерді мұнда қалай жеткізеді?

— Әзірге атпен сүйреп... Ертістен паром жүрсе, арба да келіп қала ма деп отырмыз.

— Адамдарыңның тамағы қалай? Мынау ауыр жұмыс қой?

— Үкіметтің мұндай жұмыста жүргендерге арналған белгілі мөлшерлі несібесі болады. Соны қанағат тұтып жүріп жатқан жайымыз бар. Оның үстіне Сабындықолде — бықынаған балық. Тауда — жеміс-жидек...

— Сусын жағы ше?

— Көрінген жер сылдыраған бұлақ. Осы тұстан екі күрек бойы шым алсаң, орнына су шүңілдеп шыға келеді. Шай...

— Былқылдақтағы ауылмен қатынастарың бар ма?

— Барып тұрамыз. Олар да келіп тұрады...

Шоң Потаниннен әр нәрсе жөнінде сұрақ қойып жүргенде, кокейінен бір ой кетіп еді. Орыстардың бұл жерге осыншама құрылыс жүргізіп жатқанына қарағанда, жандарал мұның дуанды Моншақтыда салу жөніндегі ұсынысын қабылдамаған-ау, сірә. Бұл — Ерейменнің төртұлы уысынан шығып кеткені ме, қалай? Шоңның келесі сұрағы осы жөнінде болып еді, Потанин:

— Ол жакта да қала салынып жатыр. Үшбұлақ деген округтын дуаны болады, — деді.

— Оған қай рулар кіреді?

— Қанжығалы мен керей, — деген Потанин енді басқа жай жөнінде сөйлеп кетті. — Сізге өзім барамын ба деп жүр едім... Жуырда Омбыдан қатынас алдым, Баянауыл мен Үш бұлақ округтары келесі жылдың 22-ші августында ашылмақ екен. Соған дайындық жұмыстары жөнінде ақылдаспақ едім өзіңізбен.

— Қазақша атағанда ол қай ай?

— Наурызды білемін. Ол біздіңше — март. Сол марттан кейінгі алтыншы ай.

— Тамыз болды ғой. Бұл айда қозғалу көшпелі халыққа оңай емес-ау. Жаз ортасында қыстауға көшіп келу... ретсіз үй жығу, ретсіз үй тігу... шаруашылықтың берекесін алады. Жандаралдың аузына басқа айдың түспеуі қалай?

— Оның себебі бар, би мырза. Қазіргі патшамыз Николай бірінші осыдан алты жыл бұрын сіз бен біз атап тұрған күні таққа отырған. Соған байланысты Россия үшін ол күн қасиетті деп саналады.

Шоң кенеттен іштей мырс етті. Халық жайына қарамай, бір адамның таққа құйрық қойған күніне табынуды қарашы...

— Дуанның ашылуына біздің жағымыздан не істеліну керек?

— Сол күні осынау далада ұлан-асыр той болу керек...

Шоң басын изеді. Қарқаралы дуаны ашылғанда бөйге, көкпар, қыз куу, жамбы ату, күрес ойындары болған. Көкшетау мен Ақмола округтарының ашылуы да осындай мерекелермен аяқталғанын естіген. Ар жағы белгілі...

Шоң атына мініп, Былқылдақты бетке ұстап жүріп кетті. Мұндағы халық “Шоң келді!” “Би келді”, деп жүгірісті үй-үйдін арасында. Шоң төңірегіне жиналған Былқылдақ адамдарымен аттан түспей сөйлесті.

— Іргелеріңде қала салынып жатыр. Қарап тұрсаң, үлкен өнер. Барындар, көріндер, зерделеріңе тоқындар. Бұл — ұрпағыңды жетілтетін қала. Қолжабыс тигізіңдер! — деді.

Былқылдақ тұрғындары Шон сөзін жерге тастамайтындарын білдіріп, бас изесіп, белдеріне дейін иіліп, тағзым етіп қалды.

Шонды жайлауында аса бір жайсыз хабар күтіп тұр екен — Қалкаман көліндегі тұз шығарушылар арасында қырғын төбелес болыпты. Тұз шашылған дей ме-ау, үйлер қираған дей ме-ау, қазан-ошак аударылған дей ме-ау, бас жарылып, көз шыққан дей ме-ау, әйтеуір, бұрын естіп-білмеген ойран орын алыпты. Шон “кім айттыға” уақыт ысырап қылып жатпады. Бейне бір жүргінші сусын ішіп отырып айтады да, атына мініп жүре береді. Далада хабар ел-елге әдетте осылай тарайды. Мәселе хабарды кімнің жеткізгенінде емес, орын алғанында. Шон Тұрарды шақырып, бұл жолы Қалкаманға жұмсады.

— Біліп кел, көріп кел, айыптыны алып кел!

Содан кейін балаларын Төртұлы билерін шақыруға аттандырды.

Қыркүйек айының бас кезінде Шон ауылының көлемі, билерге арнап тігілген үйлер есебінен, бұрынғыдан да екі есе көбейіп кеткен еді. Шон ауылына келетін, кететіндер үшін баяғы төртіп қайта орнаған. Анау жерде аттан түсесің, сол жерде атқа мінісін. Қазан-ошак қозы кош жерде. Халық — қарақұрт. Бұл уақытта Тұрар да жеткен соңына ерген екі жігітіне тағы екі адам қосып. Оның бірі — Бижан. Бет-аузы көгерген. Жара орындары да бар. Екіншісінің қолынан жара іздері, бетінен ісік дақтары көрінбейді. Бұл — Сапар еді.

Тұрардың хабарына қарағанда тұзда төбелес болғанын айтып кеткен жолаушы жанынан ештеңе де қоспаған екен... Қираған үйлерді қайта тігейік, шашылған тұзды жинайық, ошақты қайта көтеріп, қазанды орнына қояйық деген жан болмапты қол басында. Көпшілігі оқиғаны пайдаланып, жайлауларына сызып отырыпты.

Төбелесті бастаған мына Сапар “Өй, қаракесек!”, “Ей, еліне сыймаған жырынды!”, “Өй, бұралқы!”, “Өй, кірме!” деп, бас қосқан жерде Бижанды қолға ала берген екен.

Басқалар кой десе де қоймай, мазағын өленмен үйіріп, үдете соғып, жігіттің қыр соңынан қалмапты. Осылай сыздап келген шикан бір күні төбелес бейнесінде жарылып берсін. Онсызда тұз шығару сияқты тек күшке ғана емес жанға да тиетін қиямет-қайым жұмыста құр сұлделері жүргендер лып етіп қосылып төбелеске май құя түссін. От шашу, тұз шашу, бакан сілтеу, күрек ала жүгіру, кереге сындыру, бас жару, көз шығару... күні бойы жүріпті.

— Осы “Сапар” деген есімді сенің бұрынырақта бір айтқаның бар ма еді?

— Былтыр мені ел-елде орын алған төбелес сырына қанып кел деп жібергеніңізде.

— Сонда жұрттың ата-тегін жамандап, барлық төбелеске ұйтқы болып жүрген Сапар деген сияқты ма едің? — деді Шон Тұрарды тоқтатып қойып.

— Содан кейін сіз оны тұзға жібергенсіз...

— Бұл кімнің баласы? Қай ауылдан?

— Желтаудағы Қаусыл деген қарттың.

— Токта! Токта! Әулиеге жұмақ орнатып, жұрттың қызы мен келіншегін койнына салып беріп жүрген Қаусылдың ба?

— Солай, би аға. Соның бәрін жасап жүрген әкелі-балалы екеуі.

— Ендеше, сен маған Қаусылды жеткіз!

Тұрар тағы атқа мінді. Жанында қалмайтын екі жігіті. Ол жүріп кеткеннен кейін Шоң Бижан мен Сапарды алдырды. Бижан Тұрар айтқан оқиғаны айна-катесіз қайталап берді.

— Баска жігіттердің менің кім екенім мен тегімде жұмысы жоқ. Жылдап жүрдік қой сол тұз басында. Ал мынау келді де маған сүліктей жабысты. Алғашқыда елемей жүріп едім, биыл тіпті үдетіп кетті және мені қуып жүріп айтады. Намысыма тиген талай сөзді кешірдім. Кетіп қалғым да келді тұздан. Бірақ басыма тағы да әлдеқалай іс түсе қалса, жылап барар адамым өзіңізсіз. Сіз қойған шаруадан қалай кетемін деп жүрдім. Бұрын осы Сапар араларына от тастап кеткен ата балалары біріне-бірі қырғи-қабақтанып, жалпы тұз басында ынтымақ дегеннен айрылды. Екі сөзге келмей бірімізді біріміз боқтай жөнелетін болдық. Өзара сыйласу жоқ. Адамдар арасы қатты бұралған домбыра шегіндей сәл қозғалыстан үзіліп кететіндей халге жеткенбіз. Ақыры, соның бәрінің аяғы осы төбелеске әкеп сайды, — деп бітірді Бижан сөзін.

Төмен карап отырған Сапардан үн шыкпады. Жан-жағына ұрлана караған жылан көзі ғана дамылсыз жүгіреді. Одан Шоң пәле іздеген көзді көргендей. Тілінен айрылғандай Шоңның талай сұрағы жауапсыз қалды. Алайда, осы кезде ол үндемегенмен билер сөйлеп кеткен еді:

— Осының кесірінен ел ел болмай барады!

— Бір қарын майды шірітіп жүрген жалғыз құмалақ осы!

— Біріне-бірі өкпе түйген халық қаптап кетті!

— Жұрттың ата-бабасы мен руының кем-кетігін осы біліп келгендей!

— “Әулие” дегенді тауып алып, ауыл-ауылды аралап, жұрттың қызы мен келіншегінің бетіне қарағышка айналды бұл!

— Қалыңдығын түсіріп отырған жігіттерді айналдыратын осы. Шоң қолын көтерді. Жұрт бірден сап болды.

— Апарып, керегеге керіп қойыңдар бәлекетті!

Екі-үш жігіт оны қолтығынан алып, сүйрей жөнелді.

Шоң Төртұлы билерін Потанин хабарына байланысты жинаған. Бөйгеге қосылатын ат, тігілетін үй, сойылатын мал.. Осының бәрін рулардан бөлінетін аталарға жүктеу үшін “өзара ақылдасың-

дар!” деп, Шоң етек билерді таратып жіберген. Сол билердің алды бір күн, арты үш-төрт күндей ақылдасып, төбе би кеңесіне жеткізгенше Қаусылды алып, Тұрар да келе қалған еді.

Шоң баласымен екеуін окшаулау отырғызып қойды тізерлетіп.

— Кешіре гөр, биеке, кешіре гөр!

— Келіншегін сұрқияның қойнына салып берген жігіт кешірер ме еді саған?

Қаусыл үндей алмай қалды.

— Ендеше менен де кешірім жоқ!

— Бір білместік болды, — деді Қаусыл сынық дауыспен.

— Ата сақалың аузыңа түскенше халық намысын саудаға салып келесің. Сонда сен қашан “білетін” іс жасайсың?

Қаусыл бұл жолы да үнсіз қалды.

— Уа, билер, — деді Шоң, — Мына әкелі-балалы екеуінің ісі бастан асты. Халқымыздың арасына іріткі салды, намысымызды табанға басқызды. Талай пәктің көз жасына қалды. Мұны өздерін білесіңдер. Айтып та жүрсіңдер! Бұлар “қой!” дегеннің тілін, “болды!” дегеннің ділін алмайды екен. Халқымыз қала салу сияқты ұлы іске бет бұрып, ұрпағымыз жетілу жолына түсейін деп, ынтымақтасып тұрған шақта бұл екеуіне арамызда орын жоқ. Бірде-бір ауыл бұларды қозықош жер маңайлатпасын! Жақындаса, ит салып қусын! Бұл екеуінің мал-мүлкі басқалар үшін харам деп саналсын! Жүргінші үйін айналып өтсін. Жан шаңырағынан дәм татпасын! Ешкім бұлардың аузына су тамызбасын! Кетсін бөлекет қауым арасынан! — Шоң түрекеліп, алақанын теріс жайып, тағы сөйлеп кетті.

— Тауда тасы, сайда басы қалсын!

Түреген тұрған басқа билер де теріс батаға қосыла кетті.

— Малына — қорасан, қойына — топалаң келсін!

— Малына — қорасан, қойына — топалаң келсін! — деп қайталады билер де.

— Халық арасына жік салғанды халықтың дәмі атсын!

— Өзен-көлдің суы атсын!

— Малдың нәрі атсын!

— Халықтың қаһары атсын!

— Ел басындағы пәле-жала, арасындағы қырсық-қыныр осы екеуімен кетсін!

Шоңның әр қарғысын қайталап тұрған билер үнінен дала күніреніп кетті. Шоң жерден бір уыс топырақ алып:

— Жоғалыңдар көзден, бөлекеттер! — деп аналарға қарай шашып жіберді.

Басқа билер де шашты уыс-уыс топырақты оларға қарай.

Әкелі-балалы екеуі аз-кем мойында, ынан су кеткендей сүмірейіп тұрды да, сылбыр бұрылып, үнсіз кете берді.

— Жасаған-ау, мұнша қарғысқа душар болатындай не жазып едік, — деп бара жатқан Қаусыл зарын осы кезде ауылдың бала-шағасы айтақтаған иттер даусы естіртпей жіберген еді.

Әлден соң екі жырынды мына ауылдан ғана емес, өмірдің өзінен мүлде жоғалғандай кішірейіп барып, көзден ғайып болды.

* * *

Жаяу әскер генералы Вельяминов жарты эскадрон казакпен Омбыға келе қалды. Оның бұл сапары жөнінде жаршы Броневскийге кеше хабарлаған. Бүгін қала жұртшылығының паром аузында қарсы алған салтанатынан кейін, камалға жайғасып, Броневский екеуі шай үстінде әңгіме-дүкен құрды.

Бас губернатор осылай аттанар алдында патша ағзамнан хат алған екен. Броневскийге тікелей қатысы болған соң ала шығыпты. Бастығының иек қағуымен адъютанты талысынан хатты алып, үстелге қойды.

“Отечественные записки” журналынан генерал Броневскийдің қырғыздар жөнінде жазғандарын оқыдым. Жабайы халық генерал жазғандай дәрежеде дегенге күмәнім бар. Алайда, сол халықтың арасынан шыққан Ереймен деген дауға жария бермей басатыныңызға күмәнім жоқ”, деп жазыпты патша.

— Оқиға ұлы мәртебеліге қайдан белгілі болған?

— Губернияда жаза білетін екеуіміз ғана емеспіз. Хабардың патша ағзамға жетуі екеуімізді жан-жағымызға қарап отырып жұмыс істеуге шақырады.

— Ол оқиғаның егжей-тегжейі... — деп келе жатыр еді Броневский, оның сөзін кенеттен Вельяминов бөлді.

— Әдетте оқиға атаулының екі қатысушысы болады. Ал маған соның біреуінен ғана мәлімет түседі. Мұндайда оқиғаға қатысы бар әр жақтың өзін жақтап сөйлейтіні белгілі. Ал сарапқа салып көрейін десем, екінші қатысушыдан менде ешқандай да дерек жоқ.

— Оқиғаның анық-танығын зерттеу облыс басқармасының ісі деп білемін. Оқиғаға қатысушылардың бірі — Нұрмағанбет төренің сізбен ғана хабарласып жүруіне байланысты менің қолыма оған қарсы жақтың мәліметі ғана жиналған. Екі жақтың да мәліметі бір қолда болмағаннан кейін, оқиға жөнінде мен де өзіңіздей жағдайдамын, жоғарғы мәртебелім.

— Осыны ойлап Нұрмағанбет төренің хаттарын да ала келгенмін, — дегенше болған жоқ Вельяминов адъютанты үстелге тағы бір қағаздарды қойып жатты.

— Ал енді сол оқиғаның сырын өз аузыңыздан естийіңізі?

Оқиғаның туу себебі мен барысын бас губернатордан гөрі Броневский молырақ білетін. Бәрін тәптіштеп жеткізіп, әңгімесін жуырда ғана ештеңе де тындыра алмай қайтқан Аугустов сапарымен аяқтады.

— Осы, ұлы князьдар қарапайым князьдар үйіне шақырмайынша бас сұқпайтын әдет бізде де бар емес пе?

— Билеп-төстеушілердің надандығынан хабар беретін ежелгі әдеттері ғой, жоғарғы мәртебелім.

— Енді қандай шараға жол бермек ойыңыз бар?

— Сібір шептерінде қырғыз-қайсақша сойлей білетін офицерлер көп емес. Генерал Капцевич мырзаның кезінде казак училищесіне осы халық тілін оқытуды да енгізген болатынбыз. Мұнымыз, әзірге, нәтиже бере алмай отыр. Ал қырғызша білетін офицерлеріміз бен урядниктеріміздің басым бөлегі ашылған округтар қызметінде. Ертең Баянауыл мен Үшбұлақ округтарын ашқан кезде оған да қырғыз-қайсақ тілін білетін адамдарымызды бағыттауымыз керек. Мына Ереймен оқиғасы деген де сондай офицерлерімізді тартып алды.

— Мен бірер полк мектептерінде болғанмын. Балаларын оқуға беру-бермеу ықтияры казактардың қолында кеткен екен.

— Иә, жоғарғы мәртебелім, алғашқыда, әсіресе қаржы тапшылығы салдарынан солай болғаны рас, — деп мойындады Броневский.

— Ол Наполеонға қарсы жүргізілген соғыс уақыты еді ғой. Қазір қаржы табуға болады. Сондықтан да он мен он жеті жастар арасындағы казак балалары түгел оқуға тиіс деп, міндеттеу керек.

— Мұғалімдер мәселесін шешу оңай емес, жоғарғы мәртебелім.

— Губерния қалаларындағы училищелерден ұстаздар тартуға болады, — деген бас губернатор алға қарай ұмсына түсті. — Полк мектептерінде қайсақ тілінен кімдер сабақ береді?

— Сол тілді білетін офицерлер мен урядниктер.

— Офицерлерді арнайы түрде училищеде оқытты дейік. Ал урядниктер ол тілді қайдан үйреніп жүр?

— Қарапайым халық бірін-бірі жатсынбай жақсы араласып кетеді ғой...

— Ереймен оқиғасына байланысты ендігі ойыңыз қандай?

— Семей камалының коменданты подполковник Камаевты шақырып отырмын. Қырғыз-қайсақтар арасында болған әртүрлі дау-дамайларды шешуге көп араласқан адам. Мәселе — екі жақты да риза қылу. Сол осы офицердің қолынан келер деген үміттемін.

— Өлке түбі күні қай округқа қарауға тиіс?

— Ол — ұзындығы жүз, көлденеңі отыз-қырық шақырымға созылған, Есіл мен Өлеңті өзендерінің арасын айырып жатқан ұсақ

адырлардан тұратын өлке. Солтүстік жартысын қанжығалы, оңтүстік жартысын қаржас рулары жайлайды екен. Үшбұлақ округі ашылады дегеннен-ақ, өлкеге түгел ие болу үшін Нұрмағанбет төре қаржасқа тиесі жағын да басып алған ғой...

— Қаржастар қайтып аламыз дейді ғой баяғы...

— Дәл солай, жоғарғы мәртебелім.

— Адам өлген деген де хабар бар ма?

— Бар. Қанжығалы жағынан жеті адам. Бірақ олар біздің казактар қолынан өлді ме, әлде қаржастар қолынан өлді ме, бұл жағы әзір белгісіз.

— Сонда сіз істі неден бастап, немен бітірмексіз?

— Әуелі Ерейменнің түбі күні қай округқа кіруін ашып алу... Кім кімді өлтіргеніне тергеуді содан кейін жүргізу. Бұл ұзақ процесс, жоғарғы мәртебелім.

— Сонда Ереймен ашылуы көзделіп отырылған округтердің қайсысына кірмек?

— Біздің ұйғаруымыз бойынша Үшбұлаққа. Жер ыңғайы солай.

— Оған қарсы жақтың көзқарасы?..

— Әрине, келіспеу. Ал біздің міндетіміз — көндіру. Камаев сапарының қазығы осы болмақ.

— Да! — деді Вельяминов. — Ұлы мәртебелі маған Батыс Сібірдің бас губернаторлығы мен мұндағы әскерлердің қолбасшылығы, сізге облыс және әскери штаб бастығы сияқты қос-қос міндеттер жүктеп отыр ғой. Көрші елдегі жағдайдың дүбірлендігі мені отырғызбады. Әскери қызметтен тыс міндеттерімді қалдырып, қолбасшылық міндетіммен шекараға бет алып бара жатырмын. Мұндай сапарда штаб бастығы ретінде сіздің де бірге болуыңыз керек еді, бірақ маған сыртқы округтар ұйымдастырудағы міндеттеріңіз басым болып көрінеді. Сондықтан да мен шекараға сізсіз аттанамын. Оның үстіне мына Ереймен оқиғасы. Патша ағзам айтпақшы “іске одан әрі жария бермей тындыратыныңызға” мен де сеніммен аттанамын.

— Жағдайымды түсінгеніңізге рақмет, жоғарғы мәртебелім.

Броневский бас губернатор шеруін қаланың шетіне дейін шығарып салып, осы жерде есіне түскен бір жай жөнінде бөгей берді. Былтыр Баянауыл округын ашу белгіленгенде Төртұлы билеріне әскери атақ беру жөнінде қатынас жазған. Соның тағдырын сұрады.

— Сіздің ол қағазыңыз қолыма тиген жерде қолдап, Петербургқа жөнелткенмін. Ереймен оқиғасы патшаның және оны да салуға тиіс деп ойлаймын. Не болса да, қайырымы мол ағзамнан жақсылық күтейік.

Бас губернатор шеруі ұзап кеткенше, Броневский тобы ат басын кері бұрмай тұрды...

Камаев келген екен. Броневский Ереймен оқиғасына байланысты қағаздармен танысу үшін және Аугустовқа көрген-білгенін анаған айту үшін екеуін жолықтырып, бір күн уақыт берді.

Келесі күні облыс бастығы Камаевты;

— Енді сіз дала оқиғасымен таныссыз, — деп қарсы алды. Бұл мәселені қырғыздардың өз әдегімен шешу керек. Рас капитан Аугустовта мұндай әрекет болды. Бірақ ол билікке сол жерде қолына түскен, сөздері жауласқан екі жаққа тең жүрмейтін кіші билерді отырғызды. Енді екі жағының билерін де Шоң мен Нұрмағанбет тағайындасын. Ал жалпы бітім қорытындысын қанжығалы жағына икемдеп шешуге тырысу керек. Бірақ бұл сіздің аузыңыздан шықпасын. Билерді осыған иіп келтіруге тырысыңыз. Қанжығалы жағынан өлім болған. Адам өлімі! Егер ол өлімнің орны мұнымен толса, Ерейменді соларға беріп қана толтыруға болады, — деп қарсы алды.

Сөйтіп, подполковник Камаев шетел сапарына жүріп кетті. Броневскийдің өзі де бұл мәселеде “офицер бәрін тындырып келеді” деп етекті кеңге салмай, Шоңға “Құрметті би, Ереймен мәселесіне араласып, әділ бітіміңізді айтуыңызды өтінемін!” деген хат жіберді арнайы шабарманмен. Бірақ билікті қай жақтың пайдасына шешу керек екені жөнінде жұмған аузын ашқан жоқ.

Камаев келе Шоң үйінде сырқаттанып жатыр дегенді естіп, онымен жолығып уақыт ысырап қылғысы келмей, Нұрмағанбет және Шорманмен кездесті. Екеуінен де өз тараптарынан дауды шешетін билер бөлулерін сұрады. Ал бұл билер мәжілісінің қай жерде өтуі керектігі сөз болғанда Нұрмағанбет Сілегіні, Шорман Шідертіні нұсқады. Қарап отырса, әрқайсысы өз қонысына жақын жерлерді атаған сияқты. Ал Камаевтың өзі Шідертіге құятын Қарасу өзенінің сағасына тоқтады. Бұл төре мен би мезгеген жерлердің қақ ортасы болатын.

Бітімге қанжығалы жағынан Нұрмағанбетті, Тұрдыбекті (керей), Мүсетті, Желқараны, Етекбайды, Ниязды (бұлар атығай, қаруыл руларынан), Байсекені (қыпшақ руынан); Төртұлы жағынан Шоңды, Шорманды, Үкібайды, Қазанқапты, Сасықты (қанжығалы руынан) атапты. Екі жағы біріне-бірі кімдердің тағайындалғанын хабарлап, Төртұлы Тұрдыбекке қарсы болып, оны билікке қатыстырмау жөнінде келісімге келгенше ел қыстауға көшіп, жайғасып болғанша жерге суық та түсіп еді. Камаев қазан айының оны күні Броневскийге: “Төңіректегі ел көшіп кетті. Бір уыс казакпен айдалада қалдық. Қарасуық қарып барады. Не ол жақтан, не бұл жақтан келген депутат жоқ. Киіз үй пана болатын емес. Бітімді келесі көктемге қалдырсак кайтеді”, деген хат жазады.

Генерал подполковник ұсынысын қабылдамайды. Арада жүрген шабарман арқылы “Дауды неғылса да осы жылы тындырып кайт!” деген бұйрығын тағы кайталайды.

* * *

Төртұлы жағынан бітімге тағайындалған билер сырқаттанып жатқан Шоңның үйіне келді.

— Орыстар — Қарасуда. Қанжығалы жағы өлі келмейті, — деді Шорман.

— Оларға қарамай өздерін барып үй тіге беріндер, — деді Шоң.

— Ереймен жөнінде қандай ақыл-кеңесініз болады?

— Қазанқап, сен айтшы, — деп Шоң бәсентін биіне иек қақты.

— Ереймен ежелден қаржастың жері...

— Үкібай...

— Қанжығалы Өлеңтіге бес шақырым жетпесін, қаржас Өлеңтіден бес шақырымнан әрі кетпесін!

— Үкібай аға, мұныңыз не дегеніңіз? — Шорман атып тұрды.

— Өзің ашуланып кеткен Тұрдыбектің бітімі де осы емес пе еді? — деді Қазанқап.

— Тұрдыбек Ерейменді төреге ғана теліп сойлеген. Ал Қанжығалы оз қазағың, — деді Үкібай.

— Ау, онда Ерейменге мына біз, Әжібай қанжығалы неге қоныстанбаймыз, — деген Сасық би бар денесімен бұрылды.

Шоң қолын көтеріп, тыныштыққа шақырды.

— Үкібайдың бітімі дұрыс, — деген сөзімен бірге Шоң қолын да түсірді.

Билер осыншама күтпеген бітімге қайран қалғандай үнсіз. Өлден соң қызарақтап отырған Шорман бір тізерлеп көтеріле берген:

— Әрі бұрын барып, әрі жерді беріп... шындыққа жүгінсек қанжығалы адамдары оқтан өлді. Ал қаржастың қайсысында мылтық болынты?

— Мәселе енді, салдарда емес себепте. Себеп қазақ жағында жатыр. Арамызға келген бір уыс орысты айыптағанымыздан өлген қазақтар тірілмейді. Сондықтан да айыпты өз мойнымызға алайық та, сол үшін Ерейменді түгелдей қанжығалыға берейік.

— Жер беретін болсақ, неге бұрын баруымыз керек? — деп өзеуреді Қазанқап.

— Ерте баруын — дауды сенің шығармағаның, Ерейменді берсең — адам құны үшін бересің, — деді Шоң.

Үкібай “менің ойымның үстінен түстің”, дегендей төбе биге қарап, басын изеп қойды.

— Өзі өлтірмеген адамдарға Төртұлының құн төлейтін несі

бар! — Қазанқап сөзінің басын Шоңға айтты да, қалғанын теріс қарап жеткізді.

— Ант бергеннен кейін оның айыбы — сенің де айыбың.

— Ер құны — жүз жылқы. Ал Ерейменде жүз қос қыстатып шығаруға болады, — деді Шорман.

— Адам құны малдың басымен бағаланбас болар. Адамға жетер күн жоқ — деп кесті Шоң.

Қарасуда әрі ішер асқа, әрі киер киімге жарымай, бүрсең қағып жүрген Камаевтар Төртұлы жағының билері келгенде қатты қуанды. Қанжығалы жағы, айтқандай-ақ, қарсы жактың бұрын келуін қасарыса аңдып отыр екен. Шорман бастап келген билер үйлерін тігіп болды-ау деген кезде олар да жетті...

Халық аузында “Шоң би Ерейменді қанжығалыға берген” деген сөз бар. Бұл оқиға 1832 жылдың қараша айының 13-і күні Қарасу бойында осылай болып өткен еді.

* * *

Ереймен мәселесі шешілгеннен жарты айдай уақыт өткен соң, Найзатасқа Потанин келе қалды.

Өткен жазда дуан құрылысындағы казак-орыстардың халін көрген Шоң жайлауы да, қыстауы да осы тұсқа жақын Үкібайға Сабындыкөл жағасына он шақты бие байлатып, қымыз дайындайтын жігіттер бөлгізген. Потаниннің айтуына қарағанда, облыс басшылығы соған қарсы болып жатқан көрінеді.

— Жергілікті халықтан мал, төсек-орын алуға тыйым салып жатыр, — деді Потанин. — Келесі жазда бұл кәсіпті доғарған дұрыс болар, би.

Шоң Потанинге шекесінен қарап, басын шайқады.

— Келесі жазда тағы да байлаймыз биелерді. Мал да береміз сойысқа. Бірақ оны былай істейміз. Әр рудан құрылысқа араласу үшін төрт-бестен жігіт қосамыз. Ана биелер солар үшін байланады, мал солар үшін сойылады. Ар жағын түсінерсін. — Бұл Шоңның құрылыс басында соңғы болған жолы түйіп қайтқан ойы еді.

— Түсіндім, би мырза. — Потанин талысынан тағы бір парак қағаз шығарды. — Осы Құсайын молда сізге адал қызмет аткарып жүрген жоқ. Облысқа жазған хаты қолға түсті. Бұл хатқа қарағанда сіз аса дөрекі, хайуан мінезді ұрда-жықтың адамы екенсіз, намаз оқымайды екенсіз, Қокан жағымен байланысыңыз бар екен. Саржан төремен күннен-күнге қатынасты күшейтіп бара жатыр екенсіз, Үшбұлақ округіне қарсы екенсіз. Оны ашқан күнде де қанжығалыны қонысымен өз жағыңызға қаратып алмақ ойыңыз бар екен. Ерейменді бере салуыңыздың түпкі сыры осында екен.

Шоң аз-кем үнсіз отырды да әлден соң:

— Дұрыс! — деді. — Саржан үйімде болған. Намаз оқымаймын. Әулиені піштіргенмін. Қокан мәселесі — жала. Ал Ереймен? Микалай, саған ашылайын. Ол мәселедегі ойымның хатта жазылғандағыдай екені рас. Үшбұлақ дуанының болмауы керек екені жөніндегі хатыма жауап жоқ. Ол ретсіз дуан. Ар жағында Ақмола мен Көкшетау дуандары тиіп тұр. Мына жағында — біз. Оны осы екі ортаға Нұрмағанбет үшін ғана қыстырып отыр. Ол дуан ашылуға тиіс емес. Ашыла қалса, жабылу керек. Ереймен қанжығалымен бірге Баянаула дуанына қосылу керек. Ал Құсайын хаты жөнінде қайтып ешкімге де ләм-мим демей-ақ қой. Ол мынасымен өзінің кім екенін танытты бізге. Оңтайлы уақыты келгенше жүре берсін арамызда.

Потанин Шоңның сөзін естіп отырғанда басына бір-ақ ой үйіріле берген еді: Мынау Ерейменді қанжығалыға ойсыз бере салмаған екен-ау! Дала қазағының ой алымы қалай! Егер Шоң шахмат ойнай алатын болса, бес-алты жүрісті оза ойлап отыратынның нағыз өзі ғой!

Қарасу бітімінен кейін Төртұлы билері жұптарын жазбастан Шоңға келіп, Ерейменді қанжығалыға басы-бүтін бергеніндерін айттып кеткен. Ал бітімнің төркіні Шоңнан қолдау тапқан Үкібайдың бір ауыз сөзі болған. Сонда Үкібай үкімді неден шығарып айтты? Егер ол сонда түпкі бір мақсатты нысанаға ала отырып айтқан болса, ол қандай нысана болды? Шоңның сатылған биімен осы мәселе жөнінде сөйлескісі келіп еді, алайда, оны билер арасынан жалғыз жырып алып қала алмаған. “Қонысы алыс емес көй” деп үнсіз шығарып салған түгелімен. Енді соның уақыты келіп тұрғандай. Бұдан кешіксе, жерге қар түсіп, жол ауырлайды. Шоң қайтпақ болған Потанинге Тұрарды қосып жіберді “Үкібайды алып кел”, деп.

Найзатастан Қызылағашқа дейінгі аралықты сызық бойымен өлшесе, тұтас он шақырым болары неғайбыл.

Алайда, аралықта тау, тас, асу бар. Әсіресе қысты күні откел бермейтін бөгеу көбейіп кетеді. Сондықтан да Потанин мен Тұрар Мойылды бұлақ арқылы отыз шақырымдық айналма жолмен кеткен... Келесі күні іңірде Үкібай Найзатасқа жетті. Екі бидің әңгімесі қонақасыдан кейін басталды.

— Ол үкім мынадан шықты, би аға, — деді жантайып жатқан жерінен басын көтеріп алған Үкібай. — Жер-суды бағдарлап қарасам, осы Үшбұлақ деген дуан маған ретсіз салынып жатқандай көрінеді. Мына жағында — біз, құбыла жағында — Көкшетау мен Ақмола, ар жағында — Қызылжар. Осылардың ортасынан ойып орын алатын ол неғылған дуан? Маған сол дуан орте ме, кеш пе қайта жабылатын сияқты болып көрінеді де тұрады. Содан кейін оның жері мен халқының төңірегіндегі дуандарға бөлінетінінде сөз жоқ.

Сонда Ереймен Баянаула қолтығына енбегенде қайда кетеді? Ендеше, оны қанжығалыға тұтасымен беру керек. Осылай істесек, біріншіден, орын алған оқиға шоғына су құйылады; екіншіден, кісі өлімі орын алған қанжығалы риза болады, үшіншіден, оны жайлаған қанжығалы ертең-ақ Төртұлыға келіп қосылады. Міне, менің билігімнің төрі осы. Ал мұны сіздің қолдауыңыздың сыры маған жұмбақ болып келеді, би аға?

Шоң сойлемес бұрын тұлғасы бүлк етіп күлді.

— Арман мүддесі бірдің ойы да бір болады, Үкібай.

Үкібай түсінді. Ереймен мәселесіне билік айтқанда төбе би ойының төбесінен түскен екен ғой — Үкібай іштей масайрап қалды.

* * *

Қонышына дейін саз кешкен Потанин табалдырыққа отыра кетіп, ауыр күрсінді де атына қарады — оның бауыры да тұтасымен батпақ еді. Таңертеңнен бері ол тауда ағаш түсіріп жатқан адамдарын шолып өтіп, істерінің барысына жөн сілтеп, ақыл айтып, қайтқан беті осы. Жанына Лукин келді.

— Коля, отыруға бола ма өзіңмен қатар?

— Неге болмасын. Отыр.

Быттыр Потанин Баянауыл отрядының командирлігіне тағайындалғанда Лукинді командирінен сұрап, осында ала келген. Есаулдың мұндағы алғашқы ойы досына арақты мүлде қойғызу — далада ол пәле жоқ. Одан кейін, офицер атағын алып беру жөнінде де ойы бар...

— Николай Ильич, мені осы жаққа бекер әкелдің. — Мына далада менің азабым өсе түспесе ортаятын емес.

— Сен шепте ішуінді қоя алмайтын едің ғой.

— Енді оның дәмі түгілі түр-түсін де ұмыттық қой. Бір жылға тақап қалды. Қойдырдың — рақмет! Енді мені босат.

— Жоқ, — Потанин басын шайқады. — Мен сені осынау далаға екі оймен алып келгенмін. Егер ішуінді қойсаң — біріншісі орындалды дейміз. Енді екіншісіне кірісеміз.

— Менің офицер атағымды қайтарып әперу ме?

— Иә.

— Шепте қол жетпеген атакка далада жете қояды деп ойламаймын. Әлде қырғыздармен соғысып, ерлік көрсетуім керек пе?

— Ондай ойды басыңнан қу!

— Ендеше мен бастықтар көзіне түсудің басқа жолын көрмеймін.

— Сен сауаттысың ғой? Ендеше көзге түсудің жолы бар. Артын күт... — Осы кезде үйден бір казак шыға берген еді, Потанин соны тоқтатып, почтаның келген-келмегенін сұрады.

— Мана келген, — деді анау.

Есаул қаншама шаршап келсе де мына хабардан кейін орнынан атып тұрды. Шеп пен арада жүріп тұрған казак бар. Ол Ямыш қамалынан хабар әкелуге тиіс. Потанин қолына тиген көлемі әртүрлі конверттердің ең жұқасын көтеріп алды. Күткені де осы. Варвара Филимоновнадан. Екеуі биыл үйленбек болып келісіп жүргенін жазыпты. Николайдың қуанғаны сонша, бойын басқа жұмыс зілі қолмен алып тасталғандай құрақ ұшып шыға келді. Оңд мына бір пакет бес сүргішпен бекітілген екен. Тегі үкіметтің маңызды хабары болар. Потанин ашып, көз жүгіртіп шықты да, қабағын көтеріп, басын изей берді — Николай бірінші патша откен көкек айының екісі күнгі жарлығымен Шоң мен Шорманға — капитан, Қазанқапқа — майор, оның баласы Бердіәлі мен Боштайға — поручик атақтарын беріпті. Сүйіншіге тұратын хабар.

Сол күні кешке ол Шорман үйінде отырды. Патша назарына Шорман қуанып қалды. Дастархан басында Потанин көзі он үш он төрттер шамасындағы балаға түсіп отырған. Оны жазды күні Шорман жайлауына бір барған жолы тай үйретіп жүргенінде де көрген. Потанин баланың атын сұрады.

— Мұса, — деді Шорман.

— Өзі ат құлағында ойнайды екен. Енді білім алса, үлкен азамат болып өсер еді.

— Қала салынып білім бізге жақындасаса, біз білімнен алыс тұрмыз-ау, — деді Шорман.

— Ауылда оқытуға болмай ма?

— Баламды орысша оқытамын. Жалдауға орыс мұғалімі табылар ма?

— Табылады, — деді Потанин. Шорман қонағына көзін кең аша түсіп қарады. — Менің қолымда Лукин деген казак бар. Сауатты. Сіз губернаторға хат жазып соны сұрап алыңыз. Ол хатты сізге мен жазып берейін.

— Жаз — деді әкесі оңі кенеттен қызара түскен Шорман.

“Орыс мемлекетінің болашақ пайдасы үшін Мұса деген баламды орысша оқытуға алтыншы полктың казагы Александр Лукинді менің қарамағыма беруіңізді сұрап, мөрін басушы Шорман би. Мамыр айының жетісі, 1833 жыл.”

Потаниннің әскери атақ берілгенін хабарлайын деп Шорманға алдымен келуінің себебі осы — Лукинді орналастыру. Одан кейінгі ойларының төбесін уақытқа байланысты көрсете жатыр.

Содан кейін ол Шоңға келіп, әулие қала Петербургтан келген патша жарлығын хабарлады...

Шоң кездесіп жүрген орыс офицерлерінің арасынан сөзінің мәнділігімен, ойының тереңдігімен, жалпы жұмсақ мінезімен осы

Потанинді қатты ұнатып қалған. Адам жанымен түсініскеніне қандай жанағыш келеді. Жолыға қалғанда жанында бөгелгісі кеп, жоқта іздеп, барда әңгімеге тартқысы келіп тұратын. Қас қарайып қалғаннан кейін Шон Потанинге “қона сал” деген Сөйтіп, бүтін екеуінің еркін әңгімелесуінің сәті түсті. Әңгіме бұл күндері ауыздан түспей, далада болып жатқан жаңалықтардың бәрі соның ықпалы бойынша деп жүрген уставтан басталды.

— Осы бізге деген жарғыны патшаның өзі жазды ма?

— Патша өз қолымен ештеңе де жазбайды. Оған құжаттың бәрін басқалар дайындап, алдына әкеліп қояды. Патша оқып шығып, ұнаса қол қояды. Содан кейін ол құжат Россия бойынша жон тауып жүре береді.

— Сонда бізге соны құрылыс әкелген құжатты кім жазған?

— Сперанский деген граф жазған дейді. Бірақ бұл жөнінде офицерлер арасында басқа сөз бар. Қазіргі патшамыз таққа отырарда зиялы офицерлер арасында ереуіл болғанын сізге бір айтқаным бар. Солар жазды деп жүр көпшілік жұрт.

— Орыста Микалай деген ат көп қой. Өзің Микалайсың, патшаң — Микалай, бізге ана жылы әскерден қаштым, атым Микалай деп тағы біреу келген. Артынан орыс молдасы болып шықты. Неге осы есіммен атала бересіңдер?

— Ол біздің дініміздің бір әулиесінің аты. Әке-шеше жоралғысы болса керек.

— Ұстап бойынша дуандар ашып жатырсыңдар Қарқаралыға, Көкшетауға, Ақмолаға аға сұлтан қылып ылғи төрелерден қоясыңдар. Қара қазақ көздеріңе түспей ме осы?

— Уставта “аға сұлтан төрелерден қойылсын”, деп жазылған. Патша қол қойып, мөрін басқан құжатты ешкім де бұза алмайды.

— Өзі ұстаында қара қазаққа деген жақсылық бар ма?

— Онсыз емес, би мырза. Мысалы, жаңа ашылған округқа қарайтын халық бес жылға дейін салықтан босатылады. Ол тек алтыншы жылдан бастап алынады. Бұл — жанға бата қоятын алым-салық емес. Салық жан басына салынғанда жұртқа ауыр тиер еді. Ауылыңызда жүз адам болса да сіз жыл сайын әр түліктің жүз елуінен бір бас бересіз. Жер жыртып, егін еккен, омарта ұстаған қазақтарға салық салынбайды. Қайта ондай шаруашылықтарға бет бұрғандарға көмек ұсынылады; қазақтарға бір округтан екінші округқа, тіпті осы жақтан іш жаққа, не болмаса іш жақтан осы жаққа көшіп-қона беруге ерік берілген. Қазақтардың Россия атак-дәрежелерің алуларына да болады. Мысалы, малының аз-көптігіне қарай кейбір байлар мен билер — гильди, төрелер — барон, граф, князь атақтарын алуына болады.

— Біздің халқымыз жарлы, бай, би, төре деп қана бөлінеді. Ал сенің аузыңнан да төрт атау естіп отырмын. Онын ішінде мұжық, жандарал, патша, жасауыл, урядник дегендерді атымадың. Сонда орыста атақ-дәреженің көп болғаны ма?

— Көп, би мырза, өте көп. Мысалы, карапайым шаруа мен патшаға дейінгі аралықта коллегия тіркеушісі, ассор, жария кеңесші, әулия кеңесші... дей ме-ау, қойыңызшы, он төрт атақ-дәреже бар екен. Ал қатардағы казак урядник, фельдфебель, есаул, полковник, жандарал деген әскери атақтардың өзі патшаға дейін қыруар.

— Орыс дейміз, казак дейміз, осы екеуі екі халық па?

— Бір кезде орыс байларының қысымына шыдамаған батырақтары қашып кетіп бас қосқан екен. Солар өздеріне “казак” деген ат қойып алса керек. Ал айналып келгенде бәрі бір орыс қой, би мырза.

— Сонда қазақтардың өздерінді “казак-орыс” деп қосарлап атауы дұрыс болған ба?

— Бөле-жармай осылай түсінгендеріңіз дұрыс болған.

— Сендердің де бастарыңның қосылуы оңай емес екен ғой. Жақ-жақ көрінесіңдер! — деп Шоң ұзақ әңгімеден бір түйін жасады.

— Орыста “құдай — биікте, патша-алыста” деген мәтел содан туса керек, би мырза.

— Өзіңнің туыстарыңнан кімің бар?

— Үш ағайындымыз. Бәріміз де патшаға аттан түспей қызмет етеміз. Әкем Илья Потанин қазақтармен қатты араласқан адам. Солардан көріп мал ұстай бастаған еді, қазір жылқысы мен қойының санына өзі де жете алмай жүр.

— Орыстар жер жыртып, егін екпеуші ме еді?

— Тобыл төңірегі малға қолайлы. Жалпы Сібір орыстары — малшы.

— Өзің қазақшаны қайдан үйреніп жүрсін?

— Потанин әулеті түгелдей қазақша білеміз. Әкеміздің үлгісі. Үш ұлдан басқа баласы болмағаннан кейін әкеміз қазақтың екі жетім қызын асырап алған. Шешеміз оларға Авдотия, Вера деп ат қойды. Содан кейін орысша сөйлесуді мүлде қойып алдық.

— Ол қыздар қазір бар ма?

— Әкем Авдотияны орысқа, Вераны қазаққа ұзатқан. Олар да Тобылда тұрады.

— Ол екі қыз барған жерлерімен қарым-қатынасы қалай, яғни, араласып тұрасындар ма дегенім ғой?

— Біз үйге барғанда әкем бәрін жинап алады. “Жиендерім”, деп қарадомалақтар мен сарыдомалақтардың ортасында отырғаны масайрап.

Шоң “Е-е, мейірімділік саған әкеннен көшкен қасиет екен ғой”, деп іштей толғанып, басын изеді, — әкеге де ондай қасиет көктен түспеген болар. Ғажап әулеттің ұрпағы болдың-ау, сен Микалай”.

— Өзінде келін бар ма?

— Енді бола ма деп жүрмін...

— Е-е?..

— Қызмет бабы мұрсат бермей жүр, би мырза. Жасымының жеткенін білемін. Өне-міне — отыз. Ана жылы Қокан ханының елшісін еліне апарып салдым. Одан кейін бірақ пілді Петербургқа жеткізіп бердім. Әр сапар бір жылдан уақыт алды. Былтырдан бері осындамын.

— Ақ піл дедің бе?

— Иә. Қокан ханының біздің патшамызға тартқан сыйы.

— Хан мен патшалар бірін-бірі құрметтейді екен-ау.

— Оның астарында адам арасында жүре беретін әдеттегі сый-сияпаттан гөрі саясат басым ба деймін.

— ..?

— Қытай елі бізбен жақсы. Қокан мен екеуі араз. Осы жерден сый сыры туатындай. Яғни, Қокан ханының Россия мен Қытай арасына сына қағу әрекетінен туған сый ма деп ойлаймын.

Шоң “түсінікті болды-ы”, дегендей басын изеп тағы да аз-кем үнсіз отырды да, әлден соң тағы сұрақ қойды.

— Баяғы Махонин қайда?

— Коряковта, қызметінде.

— Ереймен оқиғасынан аман-есен құтылды ма?

— 1717 сом төлемек болыпты ғой үкімет қазынасына.

— Бұл неден шыққан айып?

— Ереймен мәселесімен осылай қарай келген офицерлердің жол шығыны түгелдей соның мойынына жазылыпты.

— Жаңағы атаған ақшаң көп пе, аз ба?

— Махониннің үш жылдыә, жалақысынан асады...

Содан ертеңінде жүріп кеткен Потанин Шоң жайлауға өне-міне кошеді-ау деген кезде тағы келді. Көңілшек адамның жан дүниесінің сыры қашанда бетінде жүреді. Бұл жолы есаулдың оңі сұрғылт тартып, сұстанып кетіпті. Күрең қабақтары түйіліп, онсыз да шүңірек көзі бұрынғыдан да шұңғылдана түскендей.

— Шепке жүрейін деп жатырмын. Енді менін орныма басқа офицер келетін шығар. Аз уақытта түсініскендей болдык. Үнсіз жоғалуды орынсыз көрдім.

— Өзің, әуелі, отыршы, — деді Шоң. — Өңіңе қарағанда бастықтардың сені тегін шақырып жатпағанға ұқсайды. Неден айыпты болып қалдың? Айтшы!

Баянаула дуанын салуда казактар өз көлігімен таудан ағаш, тас тасиды, балшық илейді. Үкімет осы үшін де казактарға ақша төлейді

екен. Потанин облысқа берген есебінде көлік санын әр казакқа шаққанда екі есе көбейтіп көрсетіп жүріпті...

— Осы менің мойныма қылмыс ретінде жазылыпты.

— Жоқ көлікті “бар” деп жазғаныңды бастықтарың қайдан біліп қойған?

— Полк берген мәліметте әр казакта “бір аттан” деп көрсетілген ғой. Ал менде — екеуден. Екі мәліметті салыстырған жерде мен ұсталғанмын.

— Неге өйттің?

— Сіз маған қырық шақты қазақ жігіттерін қосып бердіңіз ғой? Жазықтары нешік, жұмысты жақсы істейді. Мемлекет жұмысын атқарып жүргеннен кейін оларға да ақша төлейін деген едім...

Есаулдың соңғы сөзінен тілі кесілгендей Шоң аз-кем үнсіз отырып, әлден соң басын көтерді.

— Сонда бастықтарыңның саған не істеуі мүмкін?

— Әдетте қылмыс жасаған офицерді соттап, бала-шағасын басқа казактарға бөліп береді.

Шоң қайта толғанып отырды да Потанинге тік қарады.

— Броневскийге Құсайын молданы сыртымнан өсек жүргізгені үшін Омбыға қайтаратынымды, оған тиісті міндеттерді өзіңнің атқаратыныңды, сол себепті сенің Баянаулада қалуың керектігін жазда, хатыңды былай аяқта: “Сіз бен біздің арамызда қазақ тілі ғана дәнекер бола алады. Үшінші тілді араластырмау жағын ойлаңыз. Осы молдалар не сізге адал жұмыс істемейді, не сіз оларды бізге адал оймен жібермейсіз. Мен бұдан былай сізден келген молда атаулыны қабылдамаймын! Потаниннің сарқылмас қазынаға елеусіз нұқсан келтіргені мен екі халық арасына дәнекер бола алатын қабілетін әділ таразыңызға салып, ең тиімдісіне ден қоярсыз деген үмітпен Шоң мөрін басты”.

Потанин Шоң ойын қағазға түсіріп, оны бір оқып бергеннен кейін үй иесі:

— Дереву аттандыр! — деді.

— Құп болады, би мырза!

...Броневскийдің хатқа назар аударып, Потанинді мазаламау жөнінде канцелярияға берген нұсқауын Шоң жаз ортасында Баянаулаға бір сокқанында есаулдың өз аузынан естіді және оның жүзіне жүгірген нұрды көріп, бидің көзі де қоңілденіп қалды.

Эпилог

1833 жыл

22 тамыз. Баянауланың бұл күнгі сәске түсі реті мең қалпы жағынан осыдан тоғыз жыл бұрынғы Қарқаралы округі ашылған-дағы сәске түстен аумаушы еді. Төрде Потанин отряды тұрғызып үлгірген биік сатылы, шатырлы бөрене үй. Сыр иісі сыртта тұрғандарға да сезіледі. Алдында қолдан жасалған, жиектері біркелкі тастармен көмкерілген ұзын жол көлденең жатыр. Арғы жағында — түймелері жарқыраған, қылыш асынған әскери казак сапы. Екінші жағында — қаптаған халық. Одан әрман Тасбұлақтың ар жағындағы белден асып кеткен сансыз киіз үй, көтерілген түтін. Айырмасы, егер Қарқаралының көктемгі сәскесінен сөз сезілген болса, Баянаулада — жадыраған жаз. Көгілдір аспан аясында — қырына дара өскен қарағайларына дейін айқын көрінетін тау шоқылары. Осынау жаққа үнсіз назар салып жатқандай бетінде жыбыры жоқ Сабындыкөл Мана арқан сезген күн аптабы енді құлақ-шекене қарай ойыскандай. Төңіректегі тастар үстінде халықтан бос орын жоқ. Сабындыкөлмен аралықтағы белден екі зеңбірек, әне, көрінеді.

Баянауыл сыртқы округін ашуға подполковник Камаев келген. Есімі күні кеше ғана сап болған Ереймен оқиғасымен белгілі Камаев.

Халық қатарының алдында — Шоң, Шорман, Үкібай, Қазанқап, Тұрсынбай, Боштай және басқа билер.

Камаев үйден баспалдаққа шыққанда халық иіліп бас иді. Жанында — алдыңғы күні Шоңға сәлем беріп шыққан Ысқақ. Табақтас та болды. Баяғыдан бері ет бітіп, оңіне әжім сызықтары пайда болып, мосқалдана түскендей. Сонда Шоң оған қарап отырып, “Мұны осындай құзырға жеткізген қала. Баянаулада қала салынса, осы өңірдегі қазақ баласының бәрі осындай болып жетіледі. Егер қазақтар балаларын “жетілсін” деп қалаға қарай жетектесе, ол қарақан бастың ғана қамы. Егер қаланы далаға әкелсе, ол жалпы халық қамы”. — Ысқақты көрген сайын басына үйіріле беретін Шоң ойы.

Әне Ысқақ Камаев пен Потанин ортасында тұр. Бойы сұнғақ, тұлғасы тік. Тізесіне дейін түскен қамзолының белі қиылған. Оның түймелері де жарқырап көз тартады.

Мұнда да трубаның ащы даусы тау жаңғыртты, мұнда да барабан тырылдап берді, мұнда да биіктеу жерге Россия империясының туы жеткізілді.

Кешеден бері жұрт арасына “қазақша біледі екен” деп тараған “жандарал”, неге екені белгісіз, бүгін ылғи орысша сөйлеуге мәжбүр. Оның сөзін Ысқақ қазақшалап тұр.

— Төрелер кілемге жайғассын!

Сатының жанында жайылған кілемге Бола, Пішен, Нұралы, Жанболат төрелер кеуделерін көтере жылжып барып отырысты.

— Жаршы алға шықсын!

Төртұлы билеріне дуан ашылуына байланысты дайындық үлесін бөлгенде Шоң жаршылықты Жанакқа міндеттеп қойған. Сол шықты алға домбырасымен. Алайда, ол домбыраға қол тигізген жоқ, оны ұстап жүрсе шабыт алатындай тастаған да жоқ.

Уа, жарандар, жарандар!
Мына Баянға қараңдар.
Таулары көкке ұмтылған,
Сулары көкті жымқырған,
Үп деген бүгін желі жоқ,
Көкмайсасы бұлқынған,
Сайларында — бүлдірген,
Тастары анау қаланған,
Шебер пішкен кескіндеп,
Көрінеді алыстан.
Бұлақтары әнші екен.
Сылдырап аққан сулардан.
Баянда мәжіліс көп болған.
Жамбаканы жайлаған
Батырларына беріп талсырма
Олжабай тауды нұсқаған:
Құба қалмақ жайлаған,
Атаңа нәлет ата жау
Қуылады деп сөзді байлаған.
Қызығып кеткен дейді ғой
Баянның сұлу тауына,
Көз жасындай көліне
Еженханның адамы.
Шоқ атам келіп дүниеге
Төрелерді қашырды.

Баянның бағы ашылды,
Ашамын деп бүгін дуан,
Құрыпты осынау бір думан.
Ал, халайық екпінде,
Тежеме көңіл екпінді,
Бұдан асқан той болмас,
Баян-таудай көркінде!

¹Олжабай батырдың Баянаула сілемін жонғарлардан азат ету үшін өткізген мәжіліс орны.

Жанак жарына нүкте қойғандай зеңбіректер де гүрс етті халықты дүрліктіріп.

— Төрелер аға сұлтан сайлау үшін дуан үйіне кірсін! — Осы сөзді қазақша айтқан Камаев есіктен алдымен өзі жоғалды да, оның соңынан шапандары шұбатылған төрелер кетті қораға беттеген қаздай теңселіп.

Сыртта қалған Шонды ой баурап алды. Бопы мен Пішен, қалған екеуі Тәуке төренің балалары. Қашаннан көзге түспей кеткен, олар соңғы кезде Баянаула тұрғындарына байланысты ұсақ-түйек оқиғаларға араласып, көріне бастағандағы есептері мынау екен ғой. Тәтеннің Пішені қашаннан Петербургта, патша сарайының маңында дейтін. Оның устав қағидаларын жақсы білгенінде сөз жоқ. Онда округқа аға сұлтан төрелерден сайланады деп ақ қағазға қара сиямен айқын жазылған ғой. Ал Баянаула өңірінде төре атаулының жоғы белгілі. Орыс жағы патшасы қол қойған құжатты әсте бұзар ма? Қой қораны айнала тіміскілеген қасқырдай Баянаула төңірегінде жүрулерінің сыры — мансап жемін осы өңірден көріп жүр екен ғой.

Төртұлы еліне бес бересі, алты аласы жоқ өгей жандар тек “төре” деген аттары болғаны үшін ғана дуан тағына барып отыра қала ма?

Уақыт өтіп жатты... Кенет халық алдына төселген кілемнен екі адам көтерілді. Шоң мен Шорманды таныған жұрт қозғалысқа кірісті. Екі би сол қалыптарымен сатыға ұмтылып еді, сәкі алдында тұрған қарулы қазақ жолдарын кес-кестей берді. Оны итеріп жіберген Шоң ішке енді.

— Микалай! — деді көзі қызылиектеніп кеткен Шоң. — Ұлығыңа жеткіз: Егер аға сұлтан хан тұқымынан сайланатын болса, онда мына қаңғыраған төрт үйде жалғыз өзі ғана қалады төресімен!

Шоңның сөзін орысшаға аудармай-ақ түсінген Камаев үстелден қағаз алып көтерді.

— Мынау ше? Ұлы мәртебелінің бекіткен уставы ше?

— Мен устав-муставты білмеймін. Халықты білемін, — деген Шоң төрелер қатарын қамшысымен нұсқады. Мыналар қазақ мәселесіне “рулар дауын ақырына дейін тиянақты тындыра ма. Арасы айкайдан арылмағаны дұрыс!” деген қағидамен қарайды. Яғни, бұларға халық қамынан гөрі өз мүдделері артық. Қараның ішінде де ел басқара алатыны бар. Міне, Күшік баласы Шорман, өне, Сатыбалдының Қазанқабы, не болмаса губернатордан жеті рет сыйлық алған мына Боштай...

— Әй, Шоң, кімнің ата-тегіне тіл тигізіп тұрсың?

Торде отырған Бопы атып тұрды.

— Отыр! — деп ақырды оған Шорман. — Сені өуелден кісі есебіне алып жүрген жан болмайтын!

Бопы Камаевқа жақындап, болмедегілерге естірте сөйледі:
— Ұлы мәртебелінің уставына тіл тигізіп тұр. Қуып жіберіңіз!
— Вон, черни!

Ұлықтың айқайынан күш алған Бопы Шорманды кеудеден итерді.

— Кет дегенде ит те кетеді!

Шорман оны жағадан алып, камшысын енді сілтей бергенде, оның өріміне Шоң шап берді.

— Шорман, үлкенге кол көтеру қай атаңда бар еді, — деді де анау жағасынан әлі айрылмай тұрған Бопыны өз камшысымен қақ маңдайдан салып өтті. Көзі алақтаған Бопы сол жерінде құлап түсті. Үйдегілер оның төңірегіне үймелесіп жатқанда Шоң мен Шорман есікке қарай ұмтылған. Камаев та төнді Бопыға. Шоңның дырауы маңдай терісін тіліп өткен екен. Жылғалап аққан қан бет-аузын алып кетіпті. Устав қағидасы бойынша Баянауыл округіне аға сұлтан болып сайланған адамы қансырап сұлқ жатты. Оның есін жинатып, бетін жуып, басын байлап, үстелге отырғызып актіге таңбасын салдырып, төрге патша ағзам бейнесін ілгенше қыруар уақыт өтті. Салтанат шырқын бұзбау және бар. Енді округтің аға сұлтанын халыққа таныстыруға болады. Үйдегілер Камаев пен Бопыны алдарына салып сыртқа шыққанда дала жым-жырт еді. Әлгі өзінде ғана төңірекке көрік беріп тұрған сансыз ақ үйдің бірі жоқ. Көлемді жер де қоныс болғанының белгісі ретінде әне жер, мына жерлерден жер-ошақта қалған қоламталардан көтерілген сұйық түтін ғана көрінеді. Камаев өзін қоршаған меніреу дүниеге сұп-сұр боп қарап тұрды да Потанинге бұрылды:

— Халық қайда?

— Шоң мен Шорманға еріп кетті.

— Неге тоқтатпадың?

— Қалай, подполковник мырза?

— Қолыңда жүз елу қарулы казак бар емес пе еді?

— Бұл халықтың біздің отандасымыз екенін ұмытпаңыз, — деді

Потанин.

Дуан үйін тағы да үнсіздік басты.

Ашулы Камаев сол күні отыра қалып Броневскийге Шоң бидің Ұлы мәртебелінің өзі бекіткен уставына бағынбай кеткенін жазды.

* * *

Броневский бір күнде дала жактан екі хат алды. Бір — Үшбұлақ округінің сәтімен ашылғаны жөнінде рапорт. Аға сұлтан болып Сыздықтың Нұрмағанбеті сайланған екен. Екіншісі — Камаевтан. Баянауыл округінің ашылуы сәтсіздікке ұшырапты...

Сонау сары даланың осы тұсының басқа өңірлерден гөрі тынысы да өзге, өмірі де өзге сияқты. Мұның алғы себебі елдің төрелерсіз басқарылуынан ба екен? Осынау өңір алдымызға қолденең тартып жүрген жайларды біз түсінбедік пе, қалай? Шоңның округ басына төрені отырғызуға немқұрайды қарамайтынын есімізге мүлде алмашпыз-ау. Камаевта не жазық бар? Ол округті ұстап қағидасынан аумай ашты. Ал сол қағиданы облыс бастығы бұза ала ма? Әрине жоқ! Уставқа өзгеріс енгізу тек патшаның ғана құзырында. Алайда, ол бір қол қойған құжатқа екінші рет қайырылар деймісің? Ақылдасу керек, ақылдасу керек...

Броневский Тобылға жүріп кетті. Ол бас губернаторға осы жолы Шоңды толық таныстырды.

— Сіздің үстіңізден де арыз бар, — деді бас губернатор. — Ереймен оқиғасынан кейін сіздің Баянаула дуанын салушы казактарды толық ауыстыруыңыз қазына қаржысына нұқсан келтірген. Міне, канцелярия арызы. Махонинмен барған адамдар сол жерде қала берсе де болады екен ғой.

Броневский бас губернаторға Шорманның Ерейменді қайтарып алу үшін казактарды қалай мас қылғаны мен оны Шоңның қалай басқанын айтып берді.

— Осыдан кейін ол адамдардың Баянаулада қалуын орынды деп санамадым, жоғарғы мәртебелім.

— Оған орыс қызы қайдан табылған?

— Шоң ауылындағы бір жігіттің келіншегі орыс қызы екен.

— Өте қызық, — деді бас губернатор. — Ал сіздің осыншама мақтауыңызға қарағанда, сол Шоңды аға сұлтан етіп тағайындау бейбілдіксіз бе, қалай?

— Иә, жоғарғы мәртебелім. Бірақ устав қағидасын аттай алмай сізге келдім. Бәлкім, мәселені патша алдына қою дұрыс бола ма?

— Ұзаққа созылып кетуі мүмкін ғой...

Бас губернатор сөзінен мәселенің осы сәті жөнінде пікірлерінің тоғысқанын сезген Броневскийдің іші жылып кетті.

— Былай етсек қайтеді, — деді бас губернатор. — Сіз даланы, оның адамдарын жақсы білесіз. Сондықтан да сол далаға байланысты ойларыңызға менің қарсы шығуыма хақым жоқ. Шоң қазір нешеге келген адам?

— Сексенге жақындап қалған, жоғарғы мәртебелім.

— Келесі сайлауға дейін ол жер басып жүре ме, жоқ па, оны құдайдың өзі білер. Ал сіз оны аға сұлтан тағайындаңыз. Осы үш жылдың ішінде патша далаға келіп, сіздің шаруашылығыңызды тексере қоймас деп сенейік. Өзіңіз Шоңды көрген бе едіңіз?

— Дидарласу сәті түспеді.

Өңгіме осымен аяқталған сияқты еді, бірақ бас губернатор жүзінен басқа сынай аңғарған Броневский орнынан қозғала қоймады.

— Маған тағы да бірдене айтарыңыз бар ма, жоғарғы мәртебелім?

— Данциг түбінде жаудан шегініп кеткенім есіме түсіп отырғанын қарашы, — деді Вельяминов өзінен-өзі.

— Әдетте біріне-бірі ұқсас екі оқиғаның соңғысы алғашқысын еске түсіреді ғой... — Броневский сөзін аяқтамай тоқтады.

— Енді, міне, сіздің Шоныңыздың алдында шегініп отырмыз. Вельяминов ойының төркініне түсінген Броневский:

— Бұл шегіністі токтатуға болады, жоғарғы мәртебелім, — деді.

— Шонның қол астында канша халқы бар?

— Үш жүз мыңнан аспаса, кем емес.

— Онда біз шегіністі тоқтата алмайды екенбіз.

— Шегінгеннен кейін артынан Данцигті бәрібір алғансыздар ғой?

Броневский сөзінің төркініне бұл жолы Вельяминов түсінді. Облыс бастығының мұнысы “түбінде Баянауыл округінің аға сұлтан-дыңына уставқа сәйкес төреден сайлаймыз”, дегені ғой.

— Түпкі жеңіске жеткізетін шегіністе сәтті маневр болады.

— Көңіліме пайда болған шідерді алдың, генерал. — Вельяминовтың мұнысы Шонды аға сұлтан қызметіне тағайындауға берген соңғы келісімі еді.

— Дегенмен, мына қырғыздың бас губернатор мен облыс бастығына ұлы мәртебелінің уставын бұздырды. Тек қаһарының бетін аулақ қылсын дегіз.

— Иә, — деді Броневский. — Россияға 30 жыл аттан түспей қызмет етіп жүргенімде жоғарыдан келген нұсқауды тұңғыш бұзым осы.

— Ал менікі — қырық жыл қызметтегі тұңғыш ақау.

Бұл екі генералдың Ұлы мәртебелі уставын бұзуға барғалы отырғандағы бірінің алдындағы бірінің уәжі еді. Адам жағдай құлы. Сол жағдайдың тұтқасы Шонның қолында болатын. Генералдардың мұны мойындамасқа лаждары болмады.

— Облыс бойынша бұйрығыңызды дайындаңыз! — деді Вельяминов.

— Құп, жоғарғы мәртебелім!

* * *

Камаев хатына жауапты ұзақ күтті. Күн суыған сайын ол қарақан басын қайда қоярын білмей теңселді. Өткен жылғы Ереймен

оқиғасын есіне алды. Сонда да ол кара суықта айдалада қалып еді-ау. Осынау сары далада осылай тентіреп қала беруді мұның пешенесіне жазған ба, немене? Егер тағдыры осылай құрылған болса, ол бұл далаға қайтып аяқ баспауға тырысар...

Омбыдан хат қарашаның орта шенінде келді. Бұл Камаевқа жауап емес, бас губернатордың Баянауыл округіне Шоңды аға сұлтан, Шорманды — кандидаттығына тағайындаған І қарашадағы бұйрығы еді. Бұл кезде Шоң қыстауында отырған. Камаев Шоңды шақырып келуге екі казакпен Потанинді аттандырды. Бірақ Шоң Камаевтың өзі келіп құжатпен таныстырғанша бармайтынын айтып үйінде жатып алды. Лажы таусылған Камаев бұған көнуге мәжбүр болды. Шоң оны жантайып жатқан қалпын өзгертпестен салқын қарсы алды. Камаев мұны аңғарды ма, жоқ па, әйтеуір үй иесінің аға сұлтандыққа тағайындалғанын хабарлап, құжатты ұсынып еді, Шоң “ана жерге қоя сал” деп, иек қакты. Анау бидің бұл ымын да орындағаннан кейін Шоң:

— Енді кете беруіне болады! — деді.

Шұғыл бұрылып, сызып отырған Камаев сол қалпында Семейден бірақ шығып, Баянауыл сыртқы округін ашқаны жөнінде ресми рапорт жазуға отырды.

Шоң би казакта қарадан тұңғыш аға сұлтан болып осылай тағайындалған еді, ол патша бекіткен Уставка осылай өзгеріс кіргіздірткен еді.

Ал Тұрсынбайдың Боштайы мен Қазанқаптың Бердіәлісі 22 тамыз күні-ақ қазылыққа тағайындалған болатын.

1834 жыл

Дуан кеңсесінің бір бөлмесі қазақша жасалған. Еденінде кілем, сырмақ, жағалай қалың көрпе. Ортада аласа үстел. Оңтүстігі мен батыс жағына терезе шығарылған. Жарык. — Аға сұлтанның жұмыс орны. Көктемге иек арта берген күндердің бірінде Шоң осы бөлмеге келіп отырды. Ізін баса табалдырыктан Потанин де көрінді.

— Микалай, бері жақындашы.

Орыстар асханасының отынын жарып, суын әкеліп, күлін шығарып, төңірегін сыпырып жүрген бір жігітті Шоң бірнеше рет көрген. Жаңа аттан түсе бергенде де көзіне түсті ол. Үсті-басы тозған, киімінің ішкісі ұзын, сыртқысы қысқа. Қонышы жемтірілген етігін жұлығынан басады. Шоң Потаниннен сол жігіттің кім екенін сұрады.

— Былтыр жаздан бері отрядқа үйір болды, — деді Потанин, — Асхананың алдында казактардан қалған тамақты аңдып отырғаны. Жатар орны көрінген бұтаның түбі. Күн суыта оттыққа кіріп

жатады. Бір күні сөзге келдік. Жетіммін дей. Құрылыста істеп жүрген казак жігіттеріне қосайын десем, бірі жанына жақындатпайды. Былқылдақтағы ауылға бар десем, өзі бас шайқайды. Артынан естісем, ол барған ауыл соңына ит салып қуып жібереді екен.

— Алдыртшы, — деді Шоң.

Потанин есікте тұрған казакқа айтты да қайтып келді.

Міне, жігіт Шоң алдында отыр. Өңі жас сияқты, бірақ бет-аузына бей-берекет сақал-мұрт өскен, кір-кожалақ қолында күс, тырнақтары аюдың тырнағындай. Ол етігін ауыз үйге тастап, жалаң аяқ кірген. Екі аяғын астына басып тізерлеп отыр.

— Кім боласың?

— Қаусылдың баласымын. Атым — Сапар.

Шоң таныды.

— Келіншегің бар деп не еді?

— Сіздің қарғысыңыздан кейін төркінінен ағасы келіп баламен екеуін алып кеткен.

— Әке-шешең қайда?

Сапар астындағы сырмақты саусағымен шұқылап отырып сөйледі:

— Әуелі өзіміздің ағайындар төңірегімізден көшіп кетті. Басқа ауылдар маңына қондырмады... Сол жылы құсадан шешем қайтыс болды, келесі жылы — әкем. Мал кетті ит-құсқа жем болып... содан, жалғыз өзім ғана... — деген Сапардың мұрны ұшынан бірнеше тамшы көз жасы сырмаққа тамып-тамып кетті. — Әкемді жерлеуге басқа былай тұрсын, ағайын-туыстар да келмеді. Бір жыраға жатқызып үстіне топырақ үйе салдым.

— Баяғы “әулие” қайда?

— Сіз тарттырып тастаған ба? Керуенге ілесіп, еліне қайтып кетті.

— Қарғысқа неден ұшырағандарыңды білесіңдер ме?

Сапар басын изеді де, естілер-естілмес қана:

— Ата, кешіріңіз, — деді.

— Кешірімді кешігін сұрап отырсың. Мен сенен бұрын ана “әулиеге” кешірім жасар едім. Оның айыбы үлкен. Ал әкең екеуіңдікі одан да үлкен. Ел ынтымағын бұзудан асқан айып жоқ. Енді мен әркімге барып “Сапарға кешірім жасадым” деп айта алмаймын. Қалған күніңді бұл дүниеден осылай өткізесің. Бар!

Шоңның дуанға келгендегі мақсаты басқа еді. Сапарды көріп қалғаннан кейін ғана алдыртқан. Ол дуанға тағы да қандай құрылыстардың салынатынын білгісі келген.

Потанин үстелге қағазын жайып қойып сөйледі.

— Бұл құжаттың атын смета дейді. Осы смета бойынша салынуға тиісті құрылыстар мыналар: Кеңсе. Дайын. Қазір сіз сонда отыр-

сыз. Намаз жай, дін қызметкерлерінің тұрағымен. Елу адамға арналған аурухана. 150 казак пен бір офицерге арналған казарма ас үйімен. Атқора. Осының бәріне үкімет 66 мың 477 сом 73 тиын бөліп отыр.

— Атаған саның соншама көп пе?

— Мысалы, сізге аға сұлтан ретінде жыл сайын 250 сом ақы төленеді екен, — деген Потанин есеп шығара отырып сөйледі. — Дуанды салуға бөлінген қаржы сіздің жалақыңыздан 250 еседен де асады екен.

— Яғни, — деді ойлана сөйлеген Шоң, — Дуанды салуға бөлінген қаржыны менің жалақымның көлемінде алып тұруым үшін маған әлі екі жүз жыл өмір сүру керек екен ғой.

— Одан да көп.

— Артығын сұрамадым.

Аға сұлтан мен отряд бастығы қаркылдап күліп алды.

— Енді “намаз жайға” келейікші...

— Бұл — мешіт.

— Осы жөнінде маған соны ой келіп отыр. Қазақ мың жыл бойы намазын үйінде оқып келеді. Құдай салауатын бұдан былай да солай өтей беруі мүмкін қазақтың. Сондықтан да оның орнына халыққа бүгін пайдасы тиетін орын салсақ ше?

— Мысалы? — деді Потанин.

— Мысалы, — деп қайталады Шоң. — Жел диірмен. Уставта “халық егін егеді” деген жоқ па еді? Сондағы өсіретін бидайын немен тартады?

— Ол қашан іске асар шаруа дейсіз, аға сұлтан мырза.

— Бидай өсіруге қолымыз жеткенше түз үгеміз. Базарда халық тұзын түйірлеп беріп ұтылып жатқан сияқты.

— Ертең облыстан “сметада көрсетілген мешітті неге салмадыңдар?” деген қағаз келе қалса ше? Оған арналған қаржыны диірмен салуға жұмсап қойсақ, мешітке қайдан табамыз?

— Мешітке арналған қаражатты халық өзі көтеріп алады. Ал жел диірменге, қаржы сұрасаң, оны түсіне қояр ма екен халық. Сондықтан да ана қаржыға біз жел диірмен салдырайық. Осыған сен биылдан бастап кіріс.

— Жақсы, аға сұлтан мырза.

Шоң келесі сөзін бөлменің алыс бұрышына қарап отырып айтты.

— Базарда орыстар қолынан таразы дей ме-ау, қадақ дей ме-ау, безбен дей-ме-ау, әйтеуір салмақ өлшейтін құрал көрдім. Оның тілін білген адам ұтылмайтын сияқты. Билерге соны үйреніңдер деп едім, бізде қай жөнді лып етіп тұрған би бар. Аяқсыз қалды. Мен сол билерді қайта жинасам, сен Керекуден сондайдың бірін алып келіп, үйретсен.

— Құп, аға сұлтан мырза!

Есіктен казак көрініп, қолын шекесіне апарды.

— Почта келді, мәртебелім.

— Әкел, әкел — деген Потанин анау ұстап тұрған талысқа ұмтыла берді.

Почтаны есаул аударыстырып, Шоң оған үнсіз қарап отырды.

— Мыналар казактарға үйлерінен келген екен, — деп почтаның көп бөлігін талысқа қайта салғанда Потанин қолында екі хат қалған еді. Бірі Броне夫斯基ден екен. Потанин соны ашуға асықты. Облыс бастығы “Бауыртас деген жер бір кезде Қазанқап бидің ата-қонысы болған ба, осыны анықтаңыз?” — деп нұсқау беріпті аға сұлтанға.

“Ұмыт боп кеткен жайдың қайта бас көтеруі тегін емес-ау!” — деп Шоң ойға шомып отырғанда көз алдында Бопы төре тұрып еді. Осы кезде аға сұлтанның ішіне кіріп шыға алған адам болса, ол мынаны білген болар еді:

Шоңның қамшы сілтегені Бопыға қайғы болып бітіп, күндіз күлкі, түнде ұйқы бермей жүріп еді. Ал бидің аға сұлтан болып кетуі жанына қамшыдан да кем батпаған. Ол төсегінде аһлап-уһлеп дөңбекши берді. Маскара-ай! Төре карадан таяк жеді-ау! Сөйтіп жатып ол Шоңның аға сұлтандық ісіне іріткі салу арқылы кек алу жолдарын ойлады. Бір күні айла да табылды — Бәсентин биі Қазанқап Баянауыл округі ашылғанда шенсіз қалыпты. Енді ол Баянауладағы ата мекені Бауыртасты сұраса, Шоңның бермейтіні анық. Өйткені Бауыртас Төртұлы одағына кіретін рулар қыстауларының қақ ортасында. Бір рудың казактары қыстауларының арасында баска ру адамының отыруы қандай келісімсіз жай. Қазанқап “қыстауымды аламын”, деп өзеурейді, Шоң “бермеймін” деп безереді. Мұнын аяғы Қазанқаптың Шоңнан теріс қарап кетуіне апарып соғуы мүмкін! Ал бәсентин руы Шоңның үлкен тірегі.

Дуаннан шен тимегені үшін Қазанқаптың қыжылы бары рас еді. Бопы қайрауынан кейін ол “дуаннан алыс жатқанымнан кейін маған шен тимеген болар”, деп ойлап, ақпан айында облыс бастығына Төртұлыдан Баянаула түбіндегі Бауыртас деген жердегі қыстауын алып беруді сұрап хат жазады...

— Бұл Баянауланың қай тұсы? — деп сұрады Потанин Шоңнан.

— Менің інім Торайғырдың қыстауы. Сол тұста қаптаған тас бар. Осы жер.

— Ал, генералдың мына хатына не деп жауап береміз?

— Бауыртас ешқашанда Қазанқап бабаларының жері болған емес! — деп кесті Шоң...

Екінші хатқа көз жүгіртіп өтісімен Потанин өнінің өзгеріп кеткенін аңғарды Шоң.

— Жай ма?

Баяғыда канцелярия қазына қаржысын талан-таражға салғаны үшін жауап беруге шақырған жолы, Шоң “Потанин менің хат-шотымды жүргізуші болсын,” деп сұрағанда облыс бастығынан “есаул округ ашылғанша Баянауылда бола тұрсын”, деген жарлық келген. Қазына қаржысын қалғымастан қадағалап отыратын канцелярия соңғы бұйрықты есіне алып, есаулды тағы да шақыртыпты.

— Осы жолы сізбен мүлде қоштасатын шығармын, Шоң мырза.

— Тоқта! Тоқта! Микалай, сен абыржыма. Мен тірімде сені жөбірге бермеймін. Осы, аға сұлтанның жанында ерекше бір әпесер болу керек дегеннің мағынасын түсіндірші маған?

— Ол аға сұлтанның ерекше тапсырмаларын орындап тұратын офицер. Аға сұлтан сол арқылы губернатормен де тікелей хабарласып тұра алады.

— Ендеше, жаз! — деді Шон. — Қазақтың әдет-ғұрпы мен тілін жақсы білетіндіктен маған ерекше тапсырмаларды орындайтын әпесер етіп, онын қазіргі аткарып жүрген міндетінің үстіне Потанинді тағайындауыңызды сұраймын...

Потанин жазып, Шоңның мөрін бастырып алды...

Шоң жүріп кеткеннен кейін Потанин ойға қалды. Мұнда адамның көзінен ойын ұға алатын қасиет болатын. Шоң “Бауыртас Қазанқапқа тиісті емес”, дегенмен, көзі “тиістілігін” айтып тұрғандай болып көрініп еді. Сондықтан да ол Бронеvскийге “Бауыртас жөнінде ана би олай деді, мына би былай деді”, деп саралап жазбақ болып, әуелі қызметінде отырған Боштайға келді.

— Аға сұлтан алжыған шығар, — деді қазы. — Бауыртастың Қазанқап бабаларының жері екені рас. Осы төніректе бұл шындықты білмейтін қазақ жоқ.

Содан кейін ол Шорманға бет алды. Лукинді қыс бойы көрген жоқ еді, екеуі құшақтасып көрісті. Александрға ет бітіп, жүзі қызылшырайланып, оңалып қалыпты.

— Шәкіртін қалай?

— Зерек. Аузыңнан шыққанды қағып алады және ұмытпайды. Иә, іш жақтан не хабар бар?

— Қыс бойы байланыс үзілген жоқ. Бәрі тыныштықта көрінеді.

Потанин Шорманға екі жұмыспен келген. Біріншісі — Бауыртас, екіншісі — Лукин мәселелері. Бауыртас жөнінде Шорман да Боштай сөзін қайталап шықты.

— Аға сұлтанның пікірі сіздердің айтқандарыңызға қарсы.

— Жо-жоқ, — деді Шорман. — Олай деуі мүмкін емес. Егер сөйдеген болса, онда би ағамыз алжыған болды.

Осыдан кейін ол Шорманға Лукиннің хал-жайын айтуға көшті де, егер би оған риза болса, бас губернаторға өз атынан хат жазып, қазақтың офицер атағын алуына себепші болуын сұрады. Шорман

халқының тілі мен әдет-ғұрпын сыйлайтыны үшін ғана Потанинге риза болатын. Сол себепті есаулдың отінішін екі айтқызбады.

“Мен өткенде сіздің атыңызға хат жазып баламды оқыту үшін алтыншы полктің казағы Александр Лукинді сұрап алғаным өзіңізге белгілі болар. Бір күні сол Лукиннің жылап отырғанын көрдім. Сөйтсем, ол әуелі үшінші полкта хорунжий болып істеген екен. Содан ішімдікке салынып, Россияға жөні түзу қызмет көрсете алмағаннан кейін офицер атағынан айрылып қалыпты. Қазір ол арақ ішуді қойған. Жә, біздің даламызда адамды жындандыратын судың жоғы өзіңізге аян. Лукиннің біздің даламыздағы қызметін ескере келіп, оның офицер атағын қайтып берсеңіз екен.

Өзіңізді құрмет тұтушы және мөрін басушы Баянауыл округі аға сұлтанының кандидаты Шорман”.

— Осыдан бірдеңе шығады деп ойлаймысың, Николай? — деді Лукин досын аттандырып тұрып.

— Сен мәселеге күдіктене қарауды қой. Келешектен ылғи жақсылық күтіп өмір сүру керек. Ал сау бол.

1835 жыл

Жайлауға көшер алдында дуанға соғып кетейінші деп келген Шоңды Потанин қуанышты кейіпте қарсы алды — Броневский есаулды Шоңның ерекше тапсырмаларын орындайтын офицері қызметіне тағайындапты.

Бауыртас жөніндегі қатынас жаз ортасында келді. Оны Потанин Шоңның жайлауына келіп оқып берді: “Қазанқаптың атамекені өзіне қайтып берілсін!” — бір-ақ кесіпті облыс бастығы. Сол күні Шоң Потанинге жазғызып, Броневскийге мынадай хат жөнелтті:

“Біздің халқымыз орыс мемлекетіне қарағанымен, оның әскери бұйрығына әлі үйрене қойған жоқ. Офицер атағын Шоң алды — халық алған жоқ. Сондықтан да өзіміздің мәселе шешу әдетіміз өмір сүре береді ғой деп ойлаймын. Ендеше Қазанқаптың қонысы жөніндегі мәселені де өзіміздің ескі әдісімізбен шешуімізге мүрсат беріңіз. Баянауыл округінің аға сұлтаны Шоң Едігін мөрін басты”.

Облыс бастығы келісіпті. Тек “мәселені сөз бұйдаға салмай тез шешіңіздер!” депті. Шоң осы хабарды алысымен округ қызметкерлері мен болыс-билерді жинап сұхбаттасуға отырды.

— Би аға, — деді Қазанқап, — Бауыртасты менің аталарымның қонысы болғанын осы отырғандардың ішінде білмейтін қайсысы бар? Ал соны сіздің “білмеймін” деуіңіз жұмбақ.

— Өңгімені осыдан бастайық, — деді Шоң. — Қазанқап, сен бұдан былай Бауыртасты ұмыт. Сабыр ет. Сөздің акырын күт. Осы

Бауыртасты жоқтау сенен туған ой емес. Әйтпесе оны алдақашан сұрар едің ғой. Ал саған осы ойды салып, шабыңнан түртіп отырған адамды Төртұлының досы дей алмас едім... Егер осы сөзімде жалғандық бар десең, Бауыртас бүгін сенікі. Ал Бауыртас “сенің атаңның қонысы болмады”, деуім — көп сөзді қысқа қайыруым. Бауыртас қай тасқа барып бас ұрсаң да саған тимейді. Өйткені ол Төртұлы қыстауларының ортасында. Қазақ басқа ру биін ортасына ала отыруға үйренбеген халық. Төнірегін алақоз болса, өзіннің де түн ұйқыңда маза болмас. Осыны алжыған мен білгенде басқа алжымаған билердің есіне келмейтініне таңым бар.

Бауыртасты Қазанқапқа қайтсе де бұйыртпауға байланысты тағы бір ойы Шоңның тіл ұшына келіп қалып еді, алайда, оны аузынан шығармай, жұтынып отыра берді. Егер Қазанқап Шоңның осы айтқандарына көнсе, ол сөз сол беті тіл үшін шықпай қалар, ал көнбесе, оны кезінде көріп алар.

Би-болыстар бұл мәселеде екіге жарылды. Шорман мен Боштай оу баста терең ойламай айтып қалған пікірлері үшін жер шұқыласты. Қазанқап не көнгенін, не көнбегенін айтпай атына қонды.

Оқиғаға сырттай құлақ салып отырған Боны Қазанқапқа “Бірінші хатты сен облыс бастығына жазғансың. Енді бас губернатордың өзіне сілте!” деп қондірді. Көп кешікпей Баянауылға “Майор Қазанқап Сатыбалдиннің отінішін орындауға тырысыңыз!” деген бас губернатордың қатынасы келсін. Шоң анадағы тіл ұшына келген ойын енді жарық дүниеге шығаруға тиісті болды. Қазанқапқа “сен Бауыртасты сұрама, оның орнына Ботпай би және Қожабергеннің Жәдірбегі, Қарақожаның Балық пен Мендекейі, Отардың Тойбазары және Кедейдің Сәтіқожасы отырған жерді ал. Бәрі де бәсеңгін жерімен жалғас. Сонда сен өз руыңнан да алыстап кетпейсің, басқа рудың ішіне кіріп те кетпейсің. Алақозсіз өмір сүресің” дегісі келген еді Шоң ол жолы. Және бұл мәселе қайта бас көтерсе, онымен айналысуды Бердіәлі қазыға тапсырмақ болған. Мұнда Шоң бір нәрсені біліп еді. Бауыртас әрі шұрайлы, әрі әсем үя. Қазанқап мұны қолына түсіріп алмаса, аталған қазақтар жеріне қызықпайды — сортаңы басым. Ал бұл істі шешуді Бердіәліге тапсырса, Қазанқап өз баласының басын қатырмау үшін Бауыртасқа да, басқа жерлерге де қол сілттеп тастар деген үмітте болатын. Ал “Атамекенімді әлі ала алмай отырмын!” дегенді бас губернаторға тағы жазса, Шоң құзыры күштінің өзіне “округ шешетін мәселеге араласпаңыз!” деп беттен алып тастауға да дайын.

Аға сұлтан ойынан қате жібермеңті — істің Бердіәлі қолына тапсырылғанын көріп, оның аузынан Бауыртастың орнына пәлендей жерлерді иемдендініз” дегенді естігенде Қазанқап “Шоң мені құртқан екен!” деп отырып қалды да, бұл мәселе жөнінде қайтып аузын ашпады.

— Билер, — деді тағы да Шоң. — Біз бұрын сауда дегенде заттай алым-берім мен ауыс-түйісті ғана білдік. Бұдан біреудің ұтып, біреудің ұтылуы әбден мүмкін екен. Өйткені біз мөлшер мен өлшемді білмейміз. Сауданың әділі таразы деген құрал. Соның бірін өткен жазда Микалай Керекуден әкелді. Осы отырыстан кейін жолығып, таразыны пайдалануды үйреніндер. Бұл — бір, екінші, бұдан былай біз де егін егіп базарға бидай шығаруымыз мүмкін. Оны басқа затқа баспа-бас айырбастай алмайсың. Жел диірмен сала бастадық. Ол біткеннен кейін түз үгеміз.

Шеткеріректе отырған топтан тақиялы адам алға қарай ұмсына берді. Бұл — қызметі округ адамдары тізімінде көрсетілген молда Исағұл Байжан баласы еді. Омбыдан тағайындалып келген молда.

— Аға сұлтан мырза, сіз ылғи тұзды мұсылман жолынан жоғары қоясыз. Облыс бастығы Баянауылға мешіт салынсын деп бөлген қаржыға жел диірмен салдырып жатырсыз. Мұныныңдың заңға томпақ келетінін облысқа жаздым. Одан жауап келіпті дегенді естимін. Бірақ оны сіз маған көрсеткен жоқсыз. Соған қарағанда сіз бұл мәселеде әлі бетіңізден қайтпаған сияқтысыз.

— Халық үлкен бе, дін үлкен бе? — деді Шоң.

— Дін халықтың басын қосады, — деді молда.

— Дін халықты жасады ма, халық дінді жасады ма?

Исағұл молда күмілжіп қалды.

— “Ораза-намаз тоқтықта”, демей ме қазақ. Әуелі халқымыздың тоқтығын ойлайық... Мешіт те болады. Оны көтеруге халықтың өзін жұмылдырамыз.¹

Шорманның үйінде Лукиннің тамағы тоқ, ұйқысы жақсы. Жан бетінен қақпайды. Ерте тұрып орман аралап қайтқанша, алдында шайы дайын. Оған әбден қанып алғаннан кейін, Мұсамен екеуі онаша кетеді де, есікті жауып алып түске дейін отырады. Даладағы өмірі қаншама дұрыс құрылғанымен, оған бір нәрсе жетпей тұрады — Россия жақтан хабар. Ол хабарды бұған жеткізетін бір-ақ адам — Николай Ильич Потанин. Дәл іргедегі дуан құрылысында жүргенде зарыға күткен адамының Ертістің ар жағына кеткенін біле-тұра қалай асыға күтпесін. Бұған жақсылық, не болса да сол жақтан келеді ғой. Сондықтан да досын тағат ташпай күтеді.

Жиырма күндей жоғалып кеткен Потанин көрінді-ау бір күні. Лукин алдымен оның жүзіне қарады — досы бар тісін ақсита күліп келеді екен.

¹Баянауылда тұңғыш мешіт халықтан қаржы жинау арқылы 1844 жылы салынған.

— Әйелің үл тапқандай қуаныштысың ғой, Николай Ильич? —
Лукин сұрағын осылай қойғанымен, онда өзіне байланысты сыр бар еді.

— Таптың, достым. Дүниеге тағы бір Потанин келді.

— Құтты болсын! Хат алдың ба?

— Ямыш қамалына өзім барып қайттым.

— Балаңның атын кім қойдың?

— Григорий! Жеңімпаз Григорий¹.

— Омбы жақтан хабар жоқ па?

— Соны Шорман биден білейін деп едім.

— Би үйінде жоқ. Сырымбет жағына ұзатылған қызы босанып, әйелі, туған-туыстары үлкен көшпен соның шілдеханасына кетті.² Егер сен жоқта оған хат келген болса, маған оқытатын еді ғой. Ондай хат болған жоқ.

— Ендеше, мен ол хатты Шоңға қайталастамын.

Шоңмен бірінші жолыққанда-ақ Потанин Александрдың өткен өмірін және Шорманға Лукиннің тағдырына араласуын сұрап хат жазғызғанын, соған әлі жауап жоғын айтып еді, аға сұлтан өзінен-өзі кейін қалды.

— Әрине, ондай хатқа жауап болмайды!

— Неге? — деді мына сөзге таң қалған есаул.

— Өйткені сендер бір балаға хат-шот танытты деп жазғансыңдар. Бес-алты балаға жазу-сызу, оқу үйретті десендер, мұны бірде-бір жандарал елеусіз қалдырмас еді.

— Мұнымыз жалған болады ғой, аға сұлтан мырза.

— Жақсылыққа қызмет еткен жалғандықтан да қашпаған жөн.

— Сол хатты сіздің атыңыздан жазсак ше?...

— Жаз! — деді Шоң.

Потанин отыра қалып қағазын толтыра бастады...

1836 жыл

Маусымның жаймашуақ күндерінің бірінде Коряков форпосты тұсынан жылжыған паром Ертістің батыс жағалауына түмсық тіреп, одан казактар әуелі кара сыры жалтылдаған пәуескені шығарып, алдына екі-екіден қосарлап төрт ат жекті де, салт атты отыз казак соңына еріп қырға қарай шу десті. Келесі сәтте пәуеске соңына ерген салтанатымен тізіліп, шабындық арасына салынған бұра-

¹Жеңімпаз Григорий — аңыз кейіпкері. Ал есауыл әулетінде дүниеге келген Григорий — болашақта әйгілі саяхатшы, этнограф, ғалым Григорий Николаевич Потанин.

²Бұл туған бала болашақта Шоқан есімімен белгілі болады.

лаң жолмен жылжып берген еді. Сырттан караған адам бұл шерудің біресе тоғайға сүнгіп кетіп, әлден соң оның бір тұсынан атып шығып Ертістен алыстап бара жатқанын көрер еді.

Пәуескеде екі адам отыр. Екеуінің де басында қызыл жиекті ақ калпак, үстерінде қынама бел жасыл қамзол. Тіпті алыстан көзге шалынатын жылтырауық екі қатар түймелеріне дейін ұқсас. Ол екеуінің бетін пәуеске бағытына беріп отырған егдесі генерал майор Семен Богданович Броневский болатын да, оған қарсы орындықта отырған жас жігіт — адъютанты.

Броневскийдің Орта жүзде араламаған жері шамалы — Петропавл арқылы Нұраға дейін, Семей-Аякөз арқылы Балқашқа дейін, Семей арқылы Қарқаралы. Тоқырауынға дейін барып қайтқан. Ендігі арманы — барған-коргендер өсемдігін тамсана айтып келетін Баянауланы көру. Әне-міне деп уақытты кенге салып жүргенде кенеттен Сібір комитетінен өзін Шығыс Сібірге бас губернатор етіп тағайындаған бұйрық келе қалсын. Бұйрықты оқып шығысымен есіне өлкеден Баянаула, адамнан Шоң түсе қалған еді. Үркіт табалдырығын бір аттасан, ана өлкені көріп тамашалау мен оның кеменгер перзентіне жолығу жоқ. Жиырма жылдан астам уақыт хат алысып, хат берісіп, пікірлесіп жүрген екі адам бір сәтте жүздесіп көрмепті-ау. О, ғажап-ай, десенізші. Ендеше, болашақта өкінбей өмір сүру үшін арысты басқа жаққа бұрып, Баянауланы көріп, Шоңмен — даланың ғұламасымен, тіпті, Соломонымен бетпе-бет жүздесу керек. Иә, Үркіт қашып кетпес. Әуелі осы сапарға бір барып-қайту керек!

Броневскийдің көптен арман еткен сапарының сәті түсіп келе жатқан беті осы.

Мынау Қалқаман бекеті — жанындағы тұзды көлдің атымен аталыпты, мынау — Қайдауыл... Жамантүз... генералға бөрінің де аты таныс. Жамантүздан шыға бергенде, өзі осы сапарға ала шыққан шағын отряд командирі пәуескемен қатарласа беріп, алдыңғы жағын нұсқап, дауыс берді.

— Жоғарғы мәртебелім, анау көрінген көк тау — Баянаула.

Броневский алда кесілген байпаң қыраттардың алыс төрінен, ашық аспан аясында көгілдірленген жота көрді де, неге екені белгісіз есіне Шоңды алды... Төртұлының төбе биі есіне түскенде құлағына оның хаттарында жазған кейбір сөздері де естілгендей болады. Тұтас кітаппен ғана дәлелдеуге болатын өмір шындығы сипатталған жалғыз ауыз сөздер еді олар. Иә, ойлай берсе, Шоңның таңдай қаққызатын сөздері мен істері аз болмаған екен-ау! Шоң десе генералдың көз алдына ұзын бойлы, ірі денелі, ақ сақалы кеудесін жапқан қарт адам елестейді. Даланың ақылғой ақсақалы! Әрі! Осынау далаға аттандырған талай офицерлерінің ішінен біреуі ғана мақтап келсе, сенбес еді. Ал бөрі бірдей мадақтай жазған бидің ақыл-парасатына,

генерал әбден бас иіп болған.. Енді кездеседі ғой онымен. Баянаула-ның басы көрінгенше Шоңның өзі де көрінді де де қой. Бір күндік қана жер қалды, амандық болып, жол сәті түссе, ертең-ақ екеуі осылай қатар тұратын болады...

Броневский Баянауыл округінің дуанына түс ауа жетті. Көл мен тау арасына шағаладай ақ үйлер тігіліп, жолдың екі жағында бас иіп тұрған халық тегін жиналмаса керек — өзінің осында келетіні жөнінде Коряков приставы тегі алдын ала хабаршы жіберген-ау осы. Пәуеске дуан кеңсесіне тіреле келіп тоқтады да, генерал түскеннен кейін ары қарай жүріп кетті.

— Жоғарғы мәртебелі генерал мырза, — Потанин қолын самайына апарып, алдынан шықты. — Ұлы Орыс империясының қол-астына кірген Баянауыл округінде тыныштық. Өзіңіздің келуіңізді ерекше оқиға ретінде қарсы алады!

Броневский баспалдаққа көтеріліп, төңірегіндегі қарағайлы тауларға, оң қол жағындағы айнадай жар-қыраған айдынга, ол екеуінің арасына тігілген сансыз ақ үйлерге, осыдан сонау бұлаққа дейінгі аралықта бас иіп тұрған халыққа көз салып өтті де өзінен бір саты төмендегі Потанинге иіліп, сыбырлады.

— Мәртебелі аға сұлтан, ықпалды би Шоң Едігін менің қатарыма келіп тұрсын.

Потанин генералға шұғыл бұрылып, қолын тағы да самайына қойды.

— Жоғарғы мәртебелі генерал мырза, Баянауыл округінің аға сұлтаны, Төртұлы одағының төбе биі Шоң Едігін осыдан жиырма күндей бұрын бұл дүниеден мәңгі кетті.

Броневский естігеніне сенер-сенбесін білмегендей аз-кем үнсіз тұрды да сәлден соң қалпағын қолына алып, көзін алысқа салып, үнсіз тұрып қалды...

Сойтіп, Ресей экспансиясы 1822 жылғы жарғы бойынша Орта жүзде 8 сыртқы округ ашып, 1824 жылы Торғай мен Жайық аралығындағы Кіші жүз жерін Батыс, Орта, Шығыс деп үш бөлікке бөліп, Жайық пен Волга аралығында ішкі (Бөкей) хандығын жасап Қазақ даласына бойлай кірді. (Бұл уақытта Ұлы жүз Қокан хандығы билігінде болатын). Округер басына аға сұлтан, бөліктер басына правитель болып тек Шыңғысхан ұрпақтары (төрелер) ғана отырғызылды. Осылардың арасында жалғыз Баянауыл округінің аға сұлтандығына қара қазақтан Шоң би ғана тағайындалған болатын. Ол округті үш жылға тақау ғана басқарып тұрған шағында өзінің қайраткерлігімен Ресейдің Сібірлік әкімдеріне қара қазақтың да ел басқара алатынын мойындатқаны сонша, ол дүние салғаннан кейін Шорман, мұның баласы Мұса, Өскенбайдың Құнанбайы, Ыбырайдың Жайықбайы, Мұсаттың Зілқарасы, Есенейдің Естемесі, Сатыбалдың

Қазанқапы, Сандыбайдың Ердені, Тұрсынбайдың Боштайы әр уақытта әр округерге Аға сұлтан болып тағайындалып, Шоңның бас арманы орындалды.

Шоңнан кейін Баянауыл округінің аға сұлтандық міндетін, кандидаты ретінде Шорман атқарды. Бірақ ол келесі 1837 жылдың жазында жайлауда 37 жасында дүниеден озды.

Ал келесі сайлауда Баянауыл округінің аға сұлтандығы устав қағидасы бойынша Уәли хан немересі Маман төре үлесіне тиеді де, Төртұлы одағына кірген рулар “Шоң мен Шорман хан тұқымына тізгін бермеуді өсиет еткен”, деп Шуға карай үдере кошкенде, облыс басшылығы Маманды орнынан алып, аға сұлтан міндетін уақытша атқаруды тағы да Боштайға тапсырады. Осы жөніндегі құжат қолына тиісімен Боштайдың алғашқы ісі Ереймен өлкесін қайта барып басып алу болды. Осыған байланысты дау тағы да төрт жылға созылып, Үшбұлақ сыртқы округінің жабылып, өлке мен қанжығалы руының Баянауыл округіне қосылуымен тынады¹ да Шоңның бір арманы осылай орындалады.

Шоң халық өмірін “көшпенді”, “отырықшы” деп айыра білмеді. Десек те, қала болса, мектеп салып ұрпақты оқытуға, жер жыртып егін егуге, басқа да өркениетті істерді жүзеге асыруға болатынын оның зиялы зердесі білді және сол үшін шама-шарқынша күресті. Беріде, бүгінгі Павлодар облысының, әріде бүкіл еліміз бойынша қаптаған қала мен іргелі ауылдар көрінісі Шоңның тағы бір арманының орындалғаны іспетті...

* * *

Шоң дүние салған жылдың күзінде Омбыдан Баянауылға екі хат келеді. Бірінде “есаул Потанин “толық есеп беру үшін” әскери канцелярияға; екіншісінде, Александр Лукин офицерлік қызметке жолдама алу үшін корпус штабына шақырылған екен. Алғашқы хатты оқығанда Николайдың іші мұздап, тұла бойын зіл баскандай болды. Соңғы хатпен танысқанда езу тартып жымыды.

Лукин жаңалықты естігенде досын құшақтап, жылап жіберді.

— Екеуіміз бірге жүреміз, — деді Потанин.

— Өзіңді де шақырып па?

— Иә.

— Құдай біледі сенің қызметіңді өсіреді. Сендей офицер Сібір казак әскерінде көп емес. Содан кейін сен мені қол астына ал, Николай Ильич, — деді Лукин.

¹Содан Ереймен тоқсан жылдан кейін ғана, яғни 1927 жылы Ақмола округіне қарайды.

Екі салт атты Баянауладан бірге шықты. Бірінің қуанышы қойнына сыймай атын қамшылап оза береді. Екіншісінің көңілінде өлі тіл. Алайда, мұны досына сездірмеу үшін анау бетіне қарағанда, бұл да оған жымып жауап береді...

Жүргіншілер Баянауладан ұзай берді, ұзай берді. Ұзаған сайын тау көгілдірленіп қалып бара жатты. Осы сәтте Потанин аттан түсіп, бетін Баянаулаға бұрып, шоқынып, қолы жерге тигенше иілді.

— Хош, мәңгі жасыл тау!

— Жадымда мәңгі қалатын Шоң елі, хош!

Ол атына қайта мінді. Жүрісі баяу — өзінің жазаланып, балашағасының казактарға бөлініп беретінін ол біліп бара жатты.

Романның соңы.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Бірінші кітап	
Бірінші бөлім	11
Екінші бөлім	123
Екінші кітап	
Бірінші бөлім	207
Екінші бөлім	281
Үшінші бөлім	341
Төртінші бөлім	426
Үшінші кітап	
Бірінші бөлім	477
Екінші бөлім	534
Үшінші бөлім	599
Эпилог	651

Кітаптың шығуына жауапты
баспа директоры — Т.С. Дуанбек

Әдеби-көркем басылым

Қалмұқан ИСАБАЙ

ШОҢ БИ

(Трилогия)

Редакторы Т. Мәмесейіт

Техникалық редакторы С. Бейсенова

Корректорлары: Г. Қуандықова, Қ. Ауганбаева

*Мұқабаның бірінші бетіндегі Шоң би бейнесі орыс офицерлерінің
жазба портретінен трилогия авторы салған сурет.*

ИБ № 375

Теруге 17.05.2005 ж. жіберілді. Басуға 03.10.2005 ж. қол қойылды. Қалыбы 84x106 1/32. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі "Таймс". Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 35,28. Есептік баспа табағы 35,05. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 2581.

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінің

Ақпарат және мұрағат комитеті

"Елорда" баспасы, 010000, Астана қаласы, Бейбітшілік көшесі, 25.

"Астана полиграфия" акционерлік қоғамы,
010000, Астана қаласы, Бейбітшілік көшесі, 25.